00138935

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019

138935
ac

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

TB-e-32

(10352d).

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

FROM AN UNDATED MANUSCRIPT.

IN THREE VOLUMES.

VOL. III.

TB-e-32

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

0
491.25
Pal/Pat
138935
00138935

सा०टी०
१

श्रीगणेशाय नमः॥ एकाचोद्वे प्रथमस्य। एकाच इति किमपचिति। निर्देशस्य समानत्वात्। मित्रार्थेना त्वेकवचननिर्देशाच्च योर्युगपत्प्राप्तिप्रसङ्गात्
हलादिः शेषः सोऽयं बहुव्रीहिर्लिङ्गस्य [illegible]नाद्यर्थेऽर्णः। किन्नीति तत्पुरुषो लिङ्गोपलम्भात्तत्र स्वरूपस्य त्वेकदेशेऽन्यस्य स्यात् प्राप्त्याभावात्
भावात्मकः॥ बहुव्रीहिः तत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शने विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थः॥ नहि भेदाभेदमात्रदोषः किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात्॥ किञ्चा
त इति॥ द्वयोर्विशेषणत्वात्॥ सिद्धं पपचेति॥ प्रथमत्वाभावे पिबते शब्दद्वयोद्वित्वसमासयोगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षे सर्वद्वित्वं प्रसि
ध्यति न तत्पुरुषपक्षे॥ बहुव्रीहि निर्देशादिति॥ बहुव्रीहेर्निर्देशस्य तावद्बहुव्रीहिणा चार्थ स निर्देशः॥ न्यायप्रयोगात् बहुव्रीहिरव्ययी॥

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य एकाच इति किमर्थं बहुव्रीहिः एकोऽच् यस्मिन् स एकाच् एकाच इति॥ आहोस्वित् तत्पुरुषो
ऽयं॥ समानाधिकरणः एकोऽचो एकाच् एकाच इति। किं चातः। यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाच पपाठ॥ इयाय आरेति न सिद्ध्य
ति॥ अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः सिद्धं इयाय॥ आरेति पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति॥ अत उत्तरं पठति एकाचो द्वे प्रथमस्य
ति बहुव्रीहिनिर्देशः एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयं॥ एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात्॥ व्यपदे
शिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति। एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते तत्र न ताप्यते केऽसौ एकाचो द्वे भ
वत इति॥ वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति। तेन धातोरेकाच इत्यभिसंबध्यते। पदि धातोरेकाच इति। सिद्धं पपाच पपाठ। जजागार्यु
पुत्रीयिषतीत्यत्र न सिद्ध्यति॥
यते॥ व्यपदेशिवद्भावात् बहुव्रीहिणा तत्पुरुषस्याप्युत्पत्तिरेव प्रयोजनाभावात् तत्रापि [illegible]ऽनेकशेषाणामच्तमाना
श्रयत्वं लिङ्गमप्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति हः तादिशेषः शाब्दः स्वयः। लिङ्गमात्रस्य भयपाति॥ अच्मात्रस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह
लभावात् प्रसारणापूर्वात् एकवर्णेषु चेति॥ मुख्य एकोऽच् व्यपदेशिवद्भावात् तत्रापि प्रयोजनं पचादयस्ते यथा द्विर्वचनं प्राप्
यते॥ तथैकवर्णाश्रयो केवलस्य एकाच्त्वविधिस्तादिशेषानुपादीनाम्। वस्तीति॥ नायविधिः किं तर्हि कार्यस्य स्थानस्य
स्य वाचकश्च विशेषणस्य च स्थानाधारेण काञ्चन विपरिवर्त्य पर्वत्येवेति मितो भेदव्यपदेशेकाचोद्वे भवत इत्यर्थः॥ इत्यपूर्वा॥

॥नाधिकरणमिति विशेषणं समासाधिकरणमिति॥

मेवेति। सर्वोऽनुग्रहायवैयधिकरण्यमाश्रीयते॥ तस्मिन्ननेकविषयता स्यात् तस्य प्रथमप्रहरणं च सामानाधिकरण्ये हि व्यवच्छेदाभावात् प्रथ
मग्रहणमनर्थकं स्यात्। पचेत्वप्रथमस्येति॥ प्राथम्यं हित्तापापपदृत्वात्॥ अवयवनादिति। व्यवनरहितं पचेकाचि शानेव चने नाति वहुलाक
व्यवहारे एकस्मिन्नपि सिद्धमिति सर्वः॥ तथाहि॥ लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वाहिवस्तु भेदेऽस्त्यपि भेदस्य व्यवहारो दृश्यते भेदा अपि द
श्यते॥ शिलापुत्रः विज्ञायमाना ताधने कावस्था पुत्रकोपाद्य स्वस्य शरीरमिति परिदृश्यमानाव्यवभेदे न निर्दिश्यते एकमेव हि वस्तु तदेव
तमिति मानमितानादिकस्य समस्तं द्रव्यस्य भेदोत्राप्रायभाति। तथा हि सा त्यानमात्मनेत्य काश्यपितुह्यव स्थापितावस्थ भिदाश्रयः के
शेषभेकाद्भावः॥ इत्यायत्प्रयोगयोरभेदो देतिदत्त मितिप्रयोजनं जिगमिषती तत्पुनं तत्र संप्रसारणं कोयमिकारोऽजिति व्यपदिश्यते
नैयेकाच्समानाधिकरणषष्ठी धातोरेकाच इति किं तर्हि अवयवयोगे षष्ठी धातोर्य एकाच् अवयव इति॥ अवयवयोगे वा षष्ठी चेत्
सिद्धं जजागार युयुत्रीयिषतीति। पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति। एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाच् अवयवो भवति। एकाचो द्वे प्रथमस्येत्
यते॥ तेनयत्रैव प्रथमस्याप्रथमस्या[illegible]ति तत्र द्विर्वचनं स्यात् जजागार युयुत्रीयिषतीति॥ पपाच पपाठे तत्र न स्यात्॥ प्रथमत्वेनाप्रथम
त्वे किं॥ व्यपदेशिवद्वचनात् सिद्धमित्येव॥ सतां हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ नवक्तव्यः॥ उक्तं वा किमुक्तं॥ तत्र व्यपदेशिवद्वचनमे॥
काचो द्वे प्रथमार्थं॥ षष्ठीनिर्देशस्य प्रयोजनार्थं निर्देशः॥ अवयवनाद्या कविहाना सिद्धमिति वियोगविभागाद्वा॥ अथवा योगवि
॥अथवान्यपत्यति रेका भ्यापरि कल्पिता तिलाव्याहृतार्थसमुदाय भावा गः कोरि प्यत्ते एकाचो द्वे भवतः॥ ८ ॥
साधिवदिनार्थ एकोऽवर्णोऽजिति व्यपदिश्यते। स्वेपर्व तत्प्रयोगविषयस्य प्रयुक्तमानं लिङ्गादि परं रूपं भवपवर्तितव्यपदिश्यतो प्रथमस्य
पदे शोपि प्रयोगभेदादेवेति प्रथमं मार्गसिरा हेतोरादि लोके व्यवहारस्य कश्चित्त्रपि दृश्यते॥ असंतापि हित्तीयादीनवृद्धापभिक्रत्य व्यवहारानु
स्य प्रथम साध्यमीयाप्रसिद्धत्वाच्चैवं विधस्य व्यवहारस्य नाति गौणत्वात्॥ सत्यपि वा गौणत्वे लिङ्ग्यमात्मस्यापिधारीर्घ द्वयाः किञ्चि मादेतां पका
व्यतिरथम स्विति वाक्यभेदेन स्ववस्यतो यथा ज्ञाततापात्तसे वैरूपस्य प्रसङ्गात्॥ तस्मादेतत्स्याद्व्यहणकवा कार्यक्रिया वा नानिलस्यैका
रका भित्तयमेव तेधातोर वयवेसे कावालिटि द्वे भवत इसेक वा का धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयं॥ अनादेर्धातोर्द्वितीयस्यैका
३ X द्व्यानिरूपणेन कार्यमिति॥ योगविभागो वेति तेन प्राप्ययार्थ व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः॥ तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातो ४९ X३

X३ X तस्मिन्नित्यधिकृते तदित्यधिकरणमिति ॥ अजादेर्द्वितीयस्य

एकाच इति॥ अवयवाः वा अर्थेकाचः समुदायो विभ्यपदेशिवद्भावाद्धा तेभ्य एव भवन्तीति विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसंगः॥ निजरातीयी जि॥ पथ्यायेनैव हस्तेन वाऽहं हस्तेन वानुच्यते तेनैव हेतो एव प्रकारे गतवर एकः व्यपदेशभाज इति भावः। एको ऽपीति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्य कोऽपीत्युक्तं न हेतेह्वचनमपीत्युपायः। अर्थवतो भेदकल्पने सम्भवादनर्थकोऽपि यदि भेदे नाश्रयितुं शक्यते तत्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः शक्यते चेकाऽप्यनेकसमुदायो नभोवातान्तरायाद्वो पलभ्य प्रानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेशः॥ नन्वर्थवतां समुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति। नावयवानामनर्थकानां॥ नैतदस्ति यत्र विशिष्टस्वरूपमुपादीयते। तत्रार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते॥ यथाऽतो इत्यत्र॥ अन्यथा अर्थवदधातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्॥

किमर्थो योगविभागः॥ एकाचोऽपात्रस्य द्विर्वचनार्थः। एकाचो प्रात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् इयायपाव॥ ततः प्रथमस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः इत्यविशेषेण किमर्थं नियमार्थं यत्र प्रथमस्य प्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात्॥ अन्त्यस्मात् इति॥ जजागारयुयुत्वीपिषीतीति। एकाचोऽवयवे वैकाऽच्कादवयवानां द्विर्वचनप्रसंगः। एकाचोऽवयवे

एकाचादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति

॥ अभ्यासत्वप्रसंगपदमिति पर्युदासस्य पराजतः स्यात् शब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणप्रसंगाद्वा तेऽवयवस्य एकाव इति॥ अवयवविन्नाश्रयणः स्यानर्थकस्यार्थगौरवानात्र तु हितः परिभाषोपस्थानं॥ अत्रत्र पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसंगश्चोऽयैनतु युगपत्॥ नह्येकोऽवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवस्तेन यथैकोऽपि द्वित्रिवयवस्य गुणतां सत्स्यार्थस्यादेकप्रतियुगाभावादपरं प्रतिगुणभावात्परं प्रतिगुणभावाद्विभागास्पदीयेणासपेक्षया अविशेषात्सर्वप्रसंगोऽन्यते। एकस्यैकाचो द्विर्वचने हतेऽव्यपदेशाहेत्वस्यापि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगेऽपरस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसंगः॥ प्रकृताव्याख्यातस्य॥ तस्मान्न्यायान्तरेण एप०
यापेणासर्वेषां द्विर्वचनप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ २

1518

इजाद्य इति॥ इकारस्य लघूपधगुणो सत्यप्यासस्यासवर्णो इतीकारस्यैव इति निपेजेतिरूपं स्यात्॥ इकारस्यापि द्विर्वचनएतदेव रूपं दोषा॥ अपिनसंतीति। रूपासिद्धो ऽयस्तु सभावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसंगात्॥ हार इति॥ हार विषयोऽभ्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरसिद्धि रिवेत॥

नेनिजतीत्यत्र निजशब्दोऽप्येकाजूरजशब्दोऽप्येकाजूरकारोऽप्येकाजूनिरादोऽपि॥ तत्र निजशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषाश्च नमतिरजशब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति दोषास्त्रापि न भवन्ति॥ इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति दोषाश्च संतिनिशब्दस्य द्विर्वचने रूपसिद्धं दोषास्तु भवन्ति॥ तत्र के दोषाः॥ तत्र जुसभावचनं॥ तत्र जुसभावो वक्तव्यः॥ अनेनिजुः पर्यवेविषुः अभ्यस्तात् भेर्जुस् भावो भवतीति जुस् भावो न प्राप्नोति जकारेणाव्यवधानात्। वरस्य॥ स्वरश्च न सिद्ध्यति॥ नेनिजतीत्य स्परिवेविषतीति॥ अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवती त्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति॥ ७॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

तत्र॥ हलूस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यवस्थापनात् पर्यवेविषतीति॥ यच्छब्दस्य प्रयोगो निपातैर्यद्यदीति निह्यातप्रतिषेधार्थः॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

1519

मा० कै०
३

शास्त्रहानिश्चेति। एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने इत्यौत्रैः न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विर्वचनाभावात्तद्विषयं शास्त्रं व्यर्थं
स्यात्। सिद्धं त्विति॥ समुदाये हि द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रांतर्भावाद्द्विर्वचनं सर्वथा तत्र किमपि किञ्चिच्छास्त्रं हीनमित्यर्थः॥ नन्विति॥
शास्त्रेणाश्रयणात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात् न त्ववयवा इति प्रश्नः॥ न हीयत इति॥ यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने सामान्यादवय
वेषु प्राप्तं न दृष्टं तथापि शास्त्रीयफलं संपन्नाहानिरुच्यते॥ अवयवेषु द्विरुच्यमानेषु तस्मिन् प्रयोगेऽवयवान्तराणां समुदायस्य

चाद्विर्वचनं॥ अद्विर्वचनं न सिद्ध्यति। निमित्तनिपरिच्छेविषयतीति॥ अदभ्यासादित्यद्वावोन्प्राप्नोति॥ नुम्प्रतिषेधश्चानुम्प्रति
षेधश्च न सिद्ध्यति॥ नेनिजतपचिवेविषत॥ नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ जक्षकारेण व्यवधानात्॥ शास्त्रहा
निश्च॥ शास्त्रहानिश्च भवति समुदाये काचः शास्त्रं हीयते। सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वाच्छास्त्राहानेः। सिद्धमेतत्कथं
तत्समुदायैकाच्त्वात्। किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति॥ तत्समुदायस्तत्समुदायः एकाजभाव एकात्वं॥ तत्समुदायस्यै
कांतं तत्समुदायैकांतं तत्समुदायैकात्वादिति तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति॥ कुत एतत्॥ शास्त्रहानेः। एवं
हि शास्त्रमहीनं भवति॥ ननु च समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणेऽवयवे काचः शास्त्रं हीयते॥ न हीयते। किं का
रणं॥ अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य॥ अवयवात्मकः समुदायः॥ अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः॥ तद्यथा वृक्षः
प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति॥ तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात्॥ तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे॥
अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति॥ आट्टतुः॥ आटतुः। किं कारणं॥ अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः॥ अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्व राम०
र्तते॥ तेनापदस्यैकाचो द्विर्वचनं स्यात्॥ तद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स आनीयते न गावः॥ ३
वशास्त्रीयफलसंबंधाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात्। अनच्कस्येति एकस्यावाऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसंगः॥ तद्यथेति। चित्रगुशब्दस्यान्य
पदार्थ एव वाच्यो न तु वृत्तिपदार्थ इति न तस्य कार्मेणासंबंधः॥

सिद्धं त्विति॥ तस्यान्यपदार्थस्य गुणेन विशेषणं तस्य संज्ञाने। यस्त्रिपदार्थो गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानं संनिहितविशेषणस्या
न्यपदार्थस्य विशिष्टसंबंधाश्रयेणैके न चिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः॥ शुक्लवाससमिति॥ असत्यपि स्वामिसंबंधे वासः संयोगाश्र
यो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासः संयुक्तपुरुषानयने इष्यमाणे चोदितास्यपि वाससि सामर्थ्याद्यानयनं न संबध्यते॥ इह तु यः शुक्लवासा इष्टस्त
स्मानयतिदर्शनक्रियायां वाससामुपलक्षणत्वेनोपात्तानितयावत्तानि युक्तानि वदर्शनक्रियाहानयनेनापलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति

सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके॥ सिद्धमेतत्कथं तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य यथा लोके तद्
यथा लोके शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः॥ प्रचरंति तद्गुण आनीयते॥ तद्गुणाश्च प्रचरंति एवमिहापि॥ ॥१

बावश्यं तत्र शुक्लानीवाससासविज्ञानं चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति। नास्यानयनेवृत्तिपदार्थस्य
निधानं॥ इह तु एकोऽच्कस्य एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादवयवपरित्यागेनावयविनोऽभा
वात्स्वकार्यविधायमानं तत्रांतर्भावात्संनिहितोऽवयवरूपलक्षणं भविनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते॥ १ ॥ १

भा०कै०
४

अथयस्येति। सोपस्कारत्वात्तस्त्र्यसंज्ञत्रिवेषना निलस्यसंस्काराकारिवाक्यांतरापुपसंवंते॥ तत्रेहरत्तेतासंख्येयेव तेते॥ तत्रागं।
स्थियंश्हानाभन्तास्यिपतेनप्रस्तुतत्वाच्छरस्यंवासान्तेत्येवविवोत्वारणं॥ तत्रपदाद्यादेरूपसंख्यियमस्थियंतरेकाचद्वतिस्थानेया
गाषष्ठीषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषोपस्थानात्तस्थानेद्विर्वचनमितिषपक्षोभवतियथाक्षेमभूविति॥ यदातस्वामरणंसंस्थितदा
तस्यक्रियारूपत्वात्क्रियामाः शब्दस्यवस्थानादृश्माबायमाणादेकाचइतिकर्मलक्षणषष्ठीविज्ञायते॥ उच्चारणशब्दोधाहारेशा
शेषलक्षणाबायथासातुः स्मरतीतिद्विःप्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षोभवति॥ तत्रगुणदोषपरीक्षार्थोविचारः क्रियते॥ आ

अथपस्यद्विर्वचनमारभ्यतेकिंतस्यस्थानेभवति॥ आहोस्विद्विःप्रयोगइति॥ कश्चात्रविशेषः। स्थानेद्विर्वचनेणिलोप
वचनंसमुदायादेशत्वात्। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपोवक्तव्यः॥ आटिटत्॥ आशिशत्। किंकारणंसमुदायादेशत्वात्
समुदायस्यसमुदायआदेशः॥ तत्रसमुपलातत्संकृतिप्रत्ययसमुदायस्यनष्ठोणिर्भवतीतिणेरनिटीतिणिलोपोनप्रा
प्नोति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रिटदिति॥ प्राग्द्विर्वचनंभवति। द्विर्वचनंपरणपवायावैकादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनीरुत्वेभ्यइति॥ अथवाकृते।
णिलोपेद्विर्वचनेऽचीतिरूपस्थानिवद्भावाकृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वाद्द्विर्वचनं॥ तच्चैकस्यशब्दान्तरस्यसमुदायस्यादेशस्तत्रणि
रभावादिकारलोपप्रसंगः॥ नचस्थानिवद्भावात्रिग्रहणीनादेशस्यग्रहणं॥ नह्ययंणेरादेशः। किंतर्हिसमुदायस्यतिशब्दस्य। य
त्रवैद्योस्थानिविच्छेदेननिर्दिष्टोयथैकःपूर्वपरयोरिति॥ तत्रान्यतरेणादेशस्यव्यपदेशोभवतिखट्वेषपद्रति॥ इहतुसमुदा
येणिरंततादेशेनसंबध्येतेनतुसाक्षादितिविषयोपस्थानिवद्भावस्य॥ ॥ ॥ ॥ एम०
४

अनित्यंद्विर्वचनमितिद्विर्वचनेऽचीतिकार्यस्यानिवद्भावंमन्यते॥ अपि। सन्निटइत्यादिसन्यङोरित्यत्रव्याख्यास्यते। नेमितुरिति। रोणत्वा
तिनलेधातुरादेशादिर्भवति॥ तेताद्विःप्रयोगेप्यादेशास्तित्वनव्यावर्तते। स्थानेद्विर्वचनेतुशब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः। आदेशादित्व
पदेशस्यचात्रलाभपत्वात्स्थानिवत्वाभावः। लिटीति॥ नतस्मन्योरनैमित्तिकत्वाद्विर्निमित्तत्वावः विभिरितेति। यभिघशद्वातेत्व। अ

इदमिहसंप्रधार्यद्विर्वचनंक्रियतांणिलोपइति। किमत्रकर्तव्यं॥ परत्वाण्णिलोपः। नित्यंद्विर्वचनंकृतेपिणिलोपेप्राप्नोत्य॥
कृतेपि। द्विर्वचनमर्थीनस्येऽअन्यस्यकृतेलोपप्राप्तस्यप्राप्तस्यकृतेप्राप्तस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। नित्यमेवद्विर्वचनं॥
कथारूपस्यानिवत्वात्॥ यश्चसन्यङंतस्यद्विर्वचनं॥ यश्चसन्यङंतस्यद्विर्वचनेचाधितदिहापियोज्यं। किंपुनस्तत्। सं
न्यङंतस्येतिचेदृशःसन्यनिटः॥ दीर्घत्वित्वसंप्रसारणाभ्यत्वमभिधिकस्यद्विर्वचनात्॥ आः टधोप्रभाणस्यलोविधिप्रतिषे
धः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ल्लोपस्यलोपयोः कृतयोरित्प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ सर्वस्मादपिविधेःस्थानिवद्भावइत्यनाश्रित्यचोद्यप्रतिप्रसाधाने। एकाचोऽगादिति। उ
पदेशग्रहणेनानुदात्तत्वविशेष्यतेनत्वेकाजिति भावः॥ आद्यन्तिसंस्थायावेतधजंगंनैकाचः॥ ननुचैकैकमितिएकमेवद्विरुच्य
तेइत्येकस्यापः प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मात्पीतिद्विःप्रयोगेभवतत्तत्रपरंपदेकाजंगंतदाश्रयइट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ आ
द्यन्तिसंस्थाश्रयाचैकैकमितिवोक्ती॥

भा॰के॰
५

समुदायइतिाएकैवांगसंज्ञासमुदायस्यतुष्टप्यागवयवयोः समुदायस्यप्राधान्यात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्समुदायव्यवहारोप्याह

सनन्नाश्रयेत्वत्समुदायास्यसमुदायादेशत्वात् फलाभ्येवत्यपदेशश्चाभिश्रत्वादिति॥ अस्तुतर्हिहिः प्रयोगोहिर्वचनंहिः
प्रयोगइतिचेस्वरकारवकारादेशादेरेत्ववचनंलिटि॥हिः प्रयोगइति॥ चस्वकारयकारादेरेत्वलिटिवक्तव्यनिमत्तुः॥नेमुः
सेहे॥सेहेसहाते॥सिहिरे॥ अनादेशादेरितिप्रतिषेधः प्राप्नोति॥ स्थानेयुनर्हिवचनेसतिसमुदायस्यसमुदायआदेशः त
त्रसप्रमुग्धत्वात्पकृतिप्रत्ययस्यनष्टः सआदेशादिर्भवति॥हिः प्रयोगवापिद्विवचनेसतिनदोषः॥वसतितत्र॥लिङ
ग्रहणस्यप्रयोजनं॥लिटिपआदेशादिस्तदादेर्नेति॥रुरुवतंदयरुलोये॥रुरु भावश्चयरुलोपेवक्तव्यः॥वेभिदितावे
भिदितुंएकावउपदेशेनुदात्तादिति॥ इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ स्थानेयुनर्हिवचनेसमुदायस्यसमुदायआदेशः तत्रसप्र
मुग्धत्वात्प्रतिप्रत्ययस्यनष्टः सभवतियएकाजुपदेशेनुदात्तः॥हिः प्रयोगेवा॥पिद्विवचनेनदोषः एकाजग्रहणेन
गाविशेषयिष्यामः॥एकावोगादिति॥ ननुयेकेकमन्त्रांगं॥ समुदायेयावयवपरिसमाप्तिस्तपंगासंज्ञाभविष्यति॥कु
तएतत्॥ नाम्रात्संज्ञाहानेः॥एवंहिशास्त्रमहानंभवति॥ इहीदीर्घप्रतिषेधश्च॥ दृटोहोर्घत्वस्यप्रतिषेधश्च॥दृष्टोदीर्घ॥
त्वस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः॥जरोग्रहितुं॥ग्रहोलिटिदीर्घइतिदीर्घत्वंप्राप्नोति॥स्थानेयुनर्हिवचनेसमुदायेआदेशः
स्यसमुदाय आदेशः॥

तिसंख्याश्रयः जरीग्रहस्रशाद्यातेच ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

ग्रम
५

ग्रहिणांगमिति॥ अत्रत्वोजरग्रहिद्रसंगन्तुग्रहिः विशेषणास्या मर्थोहियस्मात्तुतत्रूपांगीकरणं॥सियेचेति॥सिचेलिङिविहितइतितिङं
तंपरमितितत्रादेरेवपरत्वात्पदादिसकारइतियत्वप्रतिषेधप्रसंगः॥प्रकृतिप्रत्ययस्येति॥प्रत्ययात्प्राक्प्रकृतिविज्ञानेत्यर्थः॥ अथ
वाप्रकृतेः प्रत्ययस्येत्यर्थः॥ताविति॥परिहारांतरं॥उच्चारणक्रियायाएवहित्वेनत्वाप्यमाणस्याहस्यात्तत्रैकस्मादेवप्रत्
ययविधिः॥ ननुद्वाभ्यामितिचेकैवांगसंज्ञावितिनाप्तिदोषः॥आदिग्रहणंचेति॥ प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहण

तत्रसंप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्यनष्टाग्रा॥हहिः॥हिः प्रयोगेचापिद्विर्वचनेनदोषः॥ग्रहिणांगंविशेषयिष्यामः॥ग्रहेरंगादि
ति॥ननुचैकैकस्यव्यत्रांगं॥ समुदायेवावयवपरिसमाप्तियागसंज्ञाभविष्यति॥कुतएतत्॥ग्रास्त्राहानेः॥एवंशास्त्रम
हानंभवति॥पाहादिविधिप्रतिषेधश्च॥पदादिलक्षणाविधिः सुप्यस्वाप्रकृतिप्रतिषेधोवक्तव्यः॥सिषेचसुष्वाप॥सामपदा
धातिषत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति॥ स्थानेयुनर्हिवचनेसतिनदोषः समुदायस्यसमुदायआदेशः॥तत्रसंप्रमुग्धत्वात्प्रकृ
तिप्रत्ययस्यनष्टः सपदादिर्भवति॥हिः प्रयोगेचापिद्विर्वचनेनदोषः॥सुप्रि॥ङुप्मापदंविशेषयिष्यामः सुपिङंतप
दंयस्मात्सुप्तिङ्विधिः॥तदादिस्तदंततिङंतंच॥ननुचैकैकस्मादयत्रसुप्तिङ्विधिः॥समुदायेयावयवपरिसमा
प्तिः तयापदसंज्ञाभविष्यति॥कुतएतत्॥शास्त्रहानेः॥एवंहिशास्त्रमहानंभवति॥तावेवसुप्तिङोयोततः परेमेवचप्रत्ययः
तिरोधा॥आदिग्रहणंचक्रतेसमुदायपदस्यमेतेन॥
भवतीत्यत्र॥समुदायपदत्वमिति॥सिषेचशब्दस्यपदसंज्ञानतुसेचशब्दस्यतदवयवस्यानत्रैवंवेभिदितेतिसएवैकाजधातुरि
तीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति॥नेषदोषः॥उच्चारणभेदाद्धिरोधिसंख्याप्रादुर्भावात्सर्वेसंख्यातत्वपदेशानिवर्तनात्॥तथाचभिरिणे
णादौतावेकाच्त्वंतिविषत्वेकरूपत्वेनभवति॥तदत्राचतिभेदः॥पदद्वयमाश्रित्यसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितिपरिहारउक्तो

ःऽपभेदभिन्नमीकारमेकनतुकतिवेवं प्र३ अविशेषविहितायःपविहाः

भा॰कै॰ अजादेः॥ द्वितीयस्येति शकमवक्तुमिति॥ अजादेरितिवक्तुं ब्रीहिय्वे सामर्थ्याद्प्रथमार्थप्रांशे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकावांद्वि
६ र्वचनप्रसंगात् द्वितीयस्येति वक्तव्यं॥ वर्मधारयपपदे स्वजादेरितिपंचमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादनंतरस्यैवका
थो३ र्योऽन्यस्य व्यवहितस्येति नो द्वितीयग्रहणेन॥ तत्र व्याख्यानात् त्वपदार्थप्रधानत्वादंतरंगत्वाद्वा कर्मधारयस्वाश्रयितव्यत्वाभा

अजादेः॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरितिकर्मधारयमात्संपंचमी॥ द्वितीयस्येतिशकमवक्तुं कथं॥ अजादेरितिनिर्देषावक्तुं ब्रीहेः
षष्ठी अप आर्शियस्यैसायमजादिः॥ अजादेरिति॥ किं तर्हि कर्मधारयात्पंचमी अच आदिः॥ अजादिः॥ अजादिः॥
अजादेः॥ परस्येति॥ तत्रांतरंगा द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति॥ तत्र द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमस्य निवृत्तिः प्राप्तत्वात्॥ द्वि
तीयाद्विर्वचनेन प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या॥ अद्विद्विषति॥ अद्विद्विषतीति॥ किं कारणं प्राप्तत्वात्॥ प्राप्तेत्यकावाद्वंप्रथ
मस्येति॥ ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधिष्यति॥ ॥ ॥ ॥

वः॥ प्राप्तत्वादिति॥ यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते तेन त्वसत्यां तथापि विशिष्टा प्राप्तिरिह हेतुस्तेन विवक्षिता प्राप्तिर्विधा एम
नकाभावादित्यर्थः॥ ननु चेति येन नाप्राप्तिन्यायात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथमन्यस्येति॥ विरोधाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते॥ यथाकारणेः॥ इह च विरोधाभावः॥ अविरोधे हि मुच्योर्दृश्यते॥ यथा क्रुत्वा स्वपत्यपसं
ज्ञायानां संयुक्तपदतिविरहाप्येकवफलभेदर्थेकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानाद्जादेर्द्वितीयस्यानेन न तु द्वितीयस्यानवेति॥ अनेनो
संभवः प्रदर्श्यते॥ यस्य द्वितीयस्यैकावो द्विर्वचनेविधेयौ तस्य प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्तेत्यर्थः॥

अस्ति खल्वपि संभवे बाधनं भवति॥ असति च संभवो यदुभयं स्यात्।
कथमन्यस्यान्यप्रसंगे सति बाधकं स्यात्॥ असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति॥ किं कारणं॥ प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्या
न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिः द्वितीयत्वात्॥ न पावत्कं॥ किं कारणं॥ प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति॥ कस्तर्हि त्वती
प्राप्तिः स्यात् किं कारणं अद्वितीयत्वात्॥ नहीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति॥ कस्तर्हि त्वती ॥ ॥
यः॥ ॥

ननु यस्मिन्विधिस्ततः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात् तत्रायं विरोधः स्यात्॥ यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथम
द्विर्वचनं॥ नैतदस्ति॥ नित्यत्वात्प्राथम्यात्क्रमव्यतिक्रमत्वभावात् सर्वं प्रथमद्विर्वचनं॥ तत्र कृते द्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचना ॥
प्रसंगादनवकाशत्वात् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते ॥ ॥ ॥

प्रौ॰कौ॰
७

तद्घेति। यदा द्वयोः पूर्वस्मान्मध्ये वा तृतीयः जायते तदा पदत्वं तीयः। तत्र पुनः उपजायते तदा द्वितीयो द्वितीय एव भवति। न हि किं चिदिति द्विती
यनिर्देशात् विशेषानुपादानात्। सामर्थ्याद्विशेष आश्रीयत इति महाहृ। अनारंभसमर्थमिति। अटिस इति प्रथमद्विर्वचनं अहन्
ट् हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः द्वितीयद्विर्वचनम् अट। ततो हलादिः शेषः। तत्र द्वयोस्तुपाणावाऽकाराणां पररूपे विशेषाभा
वात् द्वितीयद्विर्वचनम् अनर्थकं स्यादित्यर्थः। हलादिशेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः। कथं लभ्यते। विपरीतक्रमः कस्मान्न भव
ति। उच्यते। नित्यत्वात् पूर्वं हलादिः शेषो भवति। द्वितीयद्विर्वचने तु प्राप्ते तत्रासाऽनित्यत्वं हि कृते हलादिः शेषेऽटः प्राप्नोति। अट

तद्यथा द्वयोराश्रितयोर्मध्ये तृतीय उपजायमानेन द्वितीयो द्वितीयो द्वितीयो भवति कृत्तिहितृतीयः। न हि किं विदुच्यते अकृते द्वि
र्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति। किं तर्हि कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति। अनारंभसमर्थं स्यात्। अ
टः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात्। हलादिः शेषः द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः प्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषन्तोस्तिवत्स्व
स्यात्। नानारंभसमर्थं। अटः प्रथमस्य द्विर्वचनं हलादिशेषः॥ ॥

तेनु दशाद्वस्य अंतरंगत्वादतो गुण इति पररूपं सत्यन्तरं इति तस्यावकं मन्यते। इतश्चिसनामभ्यांसं वापेकृत इति वहिरंगं। प्रागभ्या
सविकारेभ्यो गाधिकार इति परे इत्वमांगं न भवतीति वार्त्तिकं लवुद्वित्सपि नास्ति ममपि वेत्वसांगत्वेन नाश्रयत्वादांगवर्णयो
रत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः। तस्मात्सामर्थ्यान्नाश्रितप्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यं। सत्र प्रथमद्विर्व
ने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते पि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थ
कमिति मत्वाह। नानारंभसमर्थमिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

राम
७

इत्वमिति। आमसृष्यपरिसमाप्तेरंगाधिकारादंगमिति संप्रसारणेन च वार्णादंगं बलवदित्याश्रीयते। न समानाश्रयांगवार्णविषयमे
वेति दृश्यमेव प्रवर्त्तते न पररूपं तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्त अभ्याससार्वर्णाद् इतीयङादेशश्च। तत्र नित्यत्वाद्द्वितीयद्विर्वचन
मियङादेशस्य नित्यः। कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वात्सवर्णं इति वचनादियङोऽप्रसंगात्। ननु परस्य कृते पि वित्तस
स्यानिवद्भावात्पूर्वस्मिन् इयङ् प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णे न भवतीति प्रसज्य प्रतिषेध आश्रीयते। सुवर्णलुवोधिधिः समवर्णस्य विधि
र्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसंगात्। इयाकारयोरिति। अथ परस्येयङादेशः कस्मात्र भवति। अ
त्रांगत्वात्पूर्वमेकादेश मन्यते। एकादेशस्य सत्यभ्यासद्भ्रत्वं तु विशेषाभावान्नोक्तं। इयटिषतीति। अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति
इत्वं। द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः इत्वं द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वं। अभ्याससवर्णे इतीयङादेशः। इयटिषतीति
तद्रूपं यथा स्यात्। आरोऽश्योवोशिषतीति। नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

द्वितीयद्विर्वचने विशेषः। अकृतेपि तस्मिन्नेतत्प्रभावात्प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिः शेषः इत्वइयङिति कार्ये प्रवर्त्तेनादतएवा
न्येषां ग्रंथ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता ईयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यादिति। युक्तं चायं ग्रंथो वाली दांग व
दिति परस्येकारस्य पदाभाव्यं। न चैकादेशेऽनतस्मिन् कृते एकादेशस्य सत्तवद्भावात्कृत्वं न भवति। नाभ्यासादीनां कृत्व
सद्भावादिवद्भावप्रतिषेधात्। आरोऽश्येति। अत्रापि उवोशिषतीति पाठेन भाव्यं। उवाशिषतीत्येतत्साहृते द्वितीयद्विर्वच
ने सिद्धत्वात्। नानिष्टार्थेति। तृतीयस्येत्युक्तिराश्रीयते न जातिः। प्रायः कृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन्
द्वितीया न भवतीति विरोधात्। द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७

यथावेति॥ भवतु द्वितीयस्येति ज्ञातिनिर्देशात् तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितं भवत्यपि विरोधे वाधकं भवति। यथाहीयमिति दादेः परस्मिन्यादेर्विधीयमानं पीत्वमं तस्य न भवति एवमिहापि द्वितीयद्विर्वचने विधीयमाने प्रथमस्य न भवति॥ ननु चायमित्यादेः परस्मिन्पादिस्मिन्नलम्नुमं द्वैतेति कुतो लोपस्य प्रसंगः॥ इह तु प्रथमस्य द्वितीयस्य च विरोधी द्वयसंभवाद्भयोः प्र

यथा वादिविकारेऽलोपस्य विकाराभावः। यथा वा आदिविधौ वलोपविधिर्न भवति। एवं द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति। विषम उपन्यासः॥ नाप्राप्ते लोपविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य वाधको भविष्यति इह सर्वं जातीयकं॥ नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति॥ यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे वाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्॥ नैतदस्ति॥ सत्यपि संभवे वाधनं भवति॥ तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां॥ तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनं वाधिष्यते॥ तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृत्तिर्विकल्प आदिदिधिषतीति॥

संगः॥ नैतदस्ति॥ अपर आह कापिषष्ठीवचनद्वयप्रामाण्याद्यथा तावुपसंक्रियेतां॥ अथ आद्यं तयोरित्वं भवतीति। एकस्मा द्विग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपपद्यते॥ १॥ १॥॥ एम० ८

1530

यथैवाचो निवृत्तिरिति॥ यथा भवतस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथा भवतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन वाध्यं॥ सर्वं व्यंजनस्यैव प्राप्तमिति व्यंजनानामपि द्विर्वचनवाधप्रसंगाद्वत्यर्थः। अशा भवाल्पर्वस्येति॥ अप्रामनुमानं वाधा न हि प्रमाणेन प्राप्तं वा धिनुमनुमानेन प्रमाणत्वाद्विघातात्॥ तस्माद् जादिधातु द्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं न विहितं न प्रतिषिद्धं नटभायी वच्चयं जना निमवं नीति द्वितीये कांजभावात् निषिद्धस्मात्तदर्थः॥ न्यायसिद्धार्थलिंगदर्शनमाह॥ न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति॥ न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति॥ न्द्राश्चेते

यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यंजनस्यापि प्राप्नोति॥ तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृत्तिरशास्त्रार्थस्य॥ तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृत्तिः सिद्धा॥ कुतः॥ अशासनात्पूर्वस्य॥ नो हवयं पूर्वप्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हि द्वितीयस्य द्विर्वचनं स्यात्प्रामहे॥ व्यंजनानि पुनर्नटभाप्रवित॥ तद्यथा नटानां स्त्रियो रंगं गता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति। तं तं ततवेत्याहुः एवं व्यंजनान्यपि यस्य यस्याचः॥ च॥ कार्यमुच्यते तं तं भजंते॥ न्द्रादिप्रतिषेधाच्च॥ यदयं न्द्राः संयोगादयः इति षेव प्रथमस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति॥ आटतुः॥ आटुः॥ किंकारणं॥ तत्र द्वितीयाभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात्॥ तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति॥ आटतुः आटुः॥ किंकारणं प्रतिषिद्धत्वात्॥ अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात्॥

आद्यत्विषामद्विर्वचनप्रतिषेधाद्द्वयानि द्वितीयेनाचा सह द्विरुच्यंते॥ तत्र द्वितीयाभावदृति॥ इट्टाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यमाणं प्रथमद्विर्वचनस्य वाधकमिति यस्मात्पज्जादिषु द्वितीयाभावात् द्वितीयद्विर्वचनाभावात्तस्मात्प्रथमं प्रथमद्विर्वचनाप्रसंगः॥ आदिदिधिषतीत्यादावतायाद्वृत्तौ विधीयमाने द्वितीयद्विर्व

चेन मात्रद्वित्वाद्रिस्यभवप्रिप्रथमद्विर्वचनं वाधेतेत्यर्थः॥ः श्र
चेत्प्रतिषिद्धेन विद्विष्टा॥ ७॥

1531

भा०वृ०
२

सतितस्मिन्निति॥ अजादेरितिव्यक्तिनिर्देशोनत्वाकृतिनिर्देशः॥ अतोनापमपवादोऽजादिमात्रनिर्वृत्तानः। द्वितीयस्यैकाचःसंभवप्रसिद्धमात्रप्रवर्त्तते। यत्रेदानींद्वितीयोनास्तितत्रानुपजातनिमित्तोपवादएवनप्रवर्त्ततइतिप्रथमैकाचोद्विर्वचनमुत्सर्गःप्रवर्त्ततएव॥ तेनयस्यामेवाजादव्यक्तौद्वितीयद्विर्वचनंप्रवर्त्ततेतस्यामेवप्रथमद्विर्वचनंबाध्यतेनान्यस्यामित्यर्थः॥ जात्युपलक्षितोव्यक्तिःप्राधान्येनाश्रीयतेनतुजातिः। जिनसर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वितीयस्यवस्याभिदंशात्वंप्रवर्त्तते॥ व्यक्तिपदार्थाश्रय

णेघदोषः। सतितस्मिन्प्रतिषेधः। सतिद्वितीयद्विर्वचनेप्रथमस्यप्रतिषेधःसतितस्मिन्प्रतिषेधइतिचेत्हलादिःशेषेदोषः। सतितस्मिन्प्रतिषेधइतिचेत्हलादिःशेषेदोषोभवतिहलादिःशेषेसतीघहलमनाघस्येलोपः स्यात॥ इहैवस्यात्पपाचेति॥ इहनस्यातआटतुः॥ आटुःइति। लोकवद्धलादिःशेषे। लोकवत्हलादिःशेषेसिद्धं॥ तद्यथा॥ लोकेईश्वरआज्ञापयति॥ ग्रामात्ग्रामान्मनुष्याआटनीयंतां॥ प्रमांगंग्रामेयेत्राह्मणाआनीयतामिति। येषुतत्रग्रामेषुब्राह्मणानसंति॥ नतहीदानीतेतोऽन्यस्मानयनंभवति॥ यस्मात्तत्रकश्चिदपिब्राह्मणस्यनिवर्तिकोभवति। एवमिहापिकश्चिदपिहलोघःसन्सर्वस्यानाघस्यहलोनिवर्तकोभवति॥ कश्चिदन्यत्रलोपइतिचेद्विर्वचने॥ कश्चिदन्यत्रलोपइतिचेत्द्विर्वचनमप्येवंप्राप्नोति कश्चिदपिद्वितीयःसन्सर्वस्यप्रथमस्यनिवर्त्तकःस्यात्॥ तस्मात्सतुमतितस्मिन्प्रतिषेधइत्येवानुवर्त्तताम्सतितस्मिन्प्रतिषेधेतत्हलादिःशेषेदोषइ

त्यदोषमाह। मतिनस्मिन्निति। लोकवदिति॥ तत्राकृतिः पराथेंआश्रीयतइति॥ तिप्रतिविधास्यतेहलादिःशेषः॥ भावः॥ प्रयुंगमिति। यथाग्रामात्कृतेभ्यएतेकश्चिदपिग्रामेवर्त्तमाने॥ ब्राह्मणामनुष्यानतदानयनंनिवर्त्तयतिनान्यापासतानिआरपणनकश्चिदप्यासेवनेमानाहलादिःसर्वत्रानादेहेलोनिहंतिकोनीत्यर्थः॥ तस्मादाविति॥ इ

नंद्राः। किमर्थमिति। पूर्वस्यकोव्यंजनानीतिरर्वपरोनरमाणेवद्यंजनानीत्युत्तरःपरःइयोभ्यांसः॥ कस्यपूर्वइति॥ अवकृपद्धिमत्त्वंवंशेरेफोमलस्थाणंच्मीभवति॥ यथाग्रामात्रर्वः॥ इहलवयवाचयविसंधोविवक्षितः॥ कस्यपूर्वोवयवइतिपंचम्यभावोयथापूर्वका

नंद्राः। किमर्थमिदमुच्यते॥ अरोद्विर्वचनप्रसंगात्तन्नंद्राणंप्रतिषेधः। नद्रेरेकाचोद्विर्वचनंप्राप्नोति॥ नत्रनद्राणांसंयोगादीनांप्रतिषेधउच्यते॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्यदेभवतः॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्यदेभवतइतिवक्तव्यं॥ केचिदाहुः। एकाचः॥ ईर्ष्यिषिषति॥ अपरआहुःअंजनस्येति। ईर्ष्यिषिषति॥ कंड्वादीनांच॥ तृतीयस्यदेभवतइतिवक्तव्यं॥ कंडूयियिषति॥ असूयियिषति॥ वानामधातूनांतृतीयस्यदेभवतइतिवक्तव्यं॥ अश्वीयियिषति॥ अशिश्वीयिषति॥ अपरआहयथेष्टंवा। यथेष्टंवानामधातूनामितिउपुपुत्रीयिषति॥ पुत्रित्रीयिषति॥ पुत्रीयिषति॥ पुत्रीयियिषति॥ पूर्वाभ्यामिदमुच्यते॥ कस्यपूर्वोऽभ्यासंतोभवतिद्वेइतिवर्तते॥ द्वयोरितिवक्तव्यं। सतर्हितथानिर्देशःकर्त्तव्यः॥ अर्थाद्विभक्तिविपरिणामोभविष्यति॥ तद्यथाउच्चानिदेवदत्तस्यगृहाणि॥ आमंत्रयस्वैनंदेवदत्तंसमितिगम्यते॥ देवदत्तस्यगावोश्वाहिरण्यआढ्योवैधवेयःदेवदत्तइतिगम्यते॥ पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टंसदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टंद्वितीयानिर्दिष्टंचाद्वितीयानिर्दिष्टंभवति। एवमिहापिपुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टंसदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टंभविष्यति॥ उभेअभ्यस्तं॥ अभ्यस्तसंप्रग्रहणं॥ उभेअभ्यस्तसंज्ञेभवतइतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं॥ ७॥

यस्येति। विभक्तिविपरिणामइति॥ पूर्वविभक्तिसागेनसामर्थ्याद्धिभक्तमंतरस्येवाह इत्यर्थः। उभा। सहग्रहणमितिसहस्तयोः परस्पएपेरूपोरेकाभ्यासेज्ञायथासादिसेबवमंत्वसहेतिवक्तव्यं॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

भा॰वै॰
१० आद्युदात्तत्वइति॥ यस्यानुदात्तत्वे क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकं मा प्रापदिति सर्वस्य इति व्याख्यानेप्रधानत्वाच्चिन्त्येकशब्दयोगपद्यप्रसं
गः॥ एकवर्जमिति॥ संख्यावचनेतु विरोधाधोगपद्यासंभवात्पर्यायप्रसंगः। उभयग्रहणमिति: सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भो

आद्यदात्तत्वेपृथक्प्रसंगार्थं॥ आद्युदात्तत्वंसहभूतयोर्यथास्यात॥ एकैकस्यमाभूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्यं देवदत्त
देवपदिति॥ अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिनास्तियौगपद्येनसंभवः॥ पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत॥ यथापूर्वस्यात्ताव त्तत्परेणा
पेण्यव्यवहितेत्वात्रभविष्यति॥ परस्यतर्हि स्यात॥ तत्रापिपर्यायप्रवृत्तिन्यायतः॥ नपरस्यभवतीति। पदद्वयविभेस्याद्यानापि
तिप्रसंग्यात्सर्वं अनुदात्तंभवतीत्याह एवंच अवधानात्पूर्वस्य॥ तापकान्नपरस्य॥ अभ्यस्तेचेदभ्यस्तानामादिरुदात्तोभवती
ति॥ तत्रसएवदोषः॥ पर्यायःप्रसज्येत॥ तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यं॥ नकर्तव्यं॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

वः। द्विरस्त्यनुदात्तादिरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां तच्छायासुत्रेग्रहणंसहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थं॥ दैतेमीतीति॥ कृतेद्विर्वचनेऽकृतेऽ रा॰प॰
वाभ्यासलोपेऽन्तरंगत्वादुभयोःप्रत्येकप्रकृत्याभ्यस्तसंज्ञाकृतेभ्यासलोपेपरस्यननिवर्तत॥ ॥ ७ ॥ ७ १०

उभयग्रहणेनतु निरस्ततरमितिभावः॥ अथआपकृसनसनीवंतर्हितौ उभावपरेद्विर्वचनात्परत्वात्प्रतिपदुविधिर्बलवत्वात्द्राशताश्चामीत्यि
त्यपरत्वेचनस्त्राःसंयोगादरितिरेकस्यद्विर्वचनप्रतिषेधःपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेइतिवचनात्तप्रकारस्यचेलतकारेकृतेतस्येरस्यद्विर्वचनमभ्ये
तोकः॥ अभ्यासलोपसनियोगेनैत्वमुच्यमानंप्रतीरूतत्इतिप्राग्द्विर्वचनात्तत्रपरापूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेइसेतदुभौसभ्यासाभ्याससंज्ञितिस्त्रे
रेआदनित्यताआश्रीयतेतराधसदरस्यतदाश्रयणेनुसदसस्य।ततइत्वाभ्यासलोपोर्दिफ्इतिस्थिते॥ लटद्रिः॥ अरेआवश्यप्राप्तोतिशब्दाकृता
कृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वाच्छपः॥ अदावतुशपिकृतेतेनव्यवधानान्नप्राप्तीतिपः॥ तेतभक्तेतद्यंतोदेशस्यप्राप्नोतिप्रसङ्गः॥ कृताकृतप्रसंगित्वन्नि

उभयग्रहणंक्रियते॥ तत्सहार्थंविज्ञास्यते॥ अल्पस्यदुभयग्रहणस्यप्रयोजनंकिं। उभयग्रहणंसूत्रिनिर्देशार्थं। अंतरेणापुभयग्रहणंप्रकृतःसं
सत्ज्ञानिर्देशः॥ कथं॥ द्वेइतिवर्तते॥ इदंतर्हिप्रयोजनं॥ यत्रोभेशब्दरूपेश्रूयेतेतत्रोभ्यस्तसंज्ञायथास्यात॥ दहभभृतमदेत्तीतिदधती
त्ति॥ दत्तीनदेयसना॥ एत्तीनयेषना। किंचस्यात॥ अडावानुम्प्रतिषेधोजुसभावइसेतेविधयःप्रसज्येरन॥ अदावेतान्यत्रदोषः॥ सप्र
भेयोगविभागःकरिष्यते॥ इदंप्रसत्तदभ्यस्तादिति॥ ततआत्मनेपदेषु॥ ततआत्मनेपदेषुचाद्भवति॥ अनतइत्युभयोःशेषः॥ पर
स्मैपदेनुम्प्रतिषेधइति॥ एकदेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नभविष्यति॥ इदमिहसंप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधःक्रियतां एकादेशइति। किंन
अकृतेव्यपरत्वान्नुम्प्रतिषेधः॥ नित्यएकादेशःकृते ऽपिनुम्प्रतिषेधःप्राप्नोत्यकृतेपि॥ ७

शपएकादेशश्चतत्रवर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वादेकादेशस्ततोऽदुवःप्राप्नोति॥ अथवाशपःप्रागेवपराणवादत्वःप्राप्नोतिसोपिहिनित्यः॥ शप
एकादेशेकृतेनवद्गावान्तपर्यन्तात॥ दित्वमित्रिति॥ तरिकृतेशेघ्रप्राप्नोत्येकादेश्च॥ तत्रवर्णाश्रयत्वान्तरंगत्वादेकादेशेकृतेधातुस
वंधातुकयोर्व्यपवर्गाभावाच्छ्यःप्राप्तिः॥ तत्रसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छेवांतरंगत्वात्श्नदंभवति॥ तत्रशब्दपरविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः
पूर्वभेकादेशः॥ ततःपूर्ववत्वेतिप्रक्रियाश्रयःसिद्धोनभविष्यति॥ पूर्वपरेतुपूर्ववयोरकारयोरेकादेशेकृतेनुम्प्रतिषेधप्रसंगश्चाघ्नेत्येते
त्रिति॥ द्विसिलङ्ग्रिप्राप्नुः॥ अकारयोःपररूपएकादेशेकृतेतस्यात्तद्गावानुसप्राप्नोति॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

भा०कै०
११

अनस्यान्तरतमेति।मितः सर्वे मन्तव्या अनुमितिनेत्यन्तरतमं निमित्तग्रहणमिति। अन्तरङ्गेष्वेकादेशो वृद्धिनिषेधाभावात्स्तोऽप्रसंगः। एवं हीति। उत्सर्गाणां
विषयान्तरस्यापि सम्भवात् अपवादविवर्जितेविषये प्रवर्त्तन्त्याप्नुयन्ते।। प्रकल्प्य वेति। यथा न संप्रसारणे प्रसारणमपि निवर्त्तनात्स्यापरा: एवं सप्रमोद

एकादेशे व्यनित्य:।। अन्यस्यानन्तेनुमतिमिति प्राप्नोति।। अन्यस्यान्ते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विक्षिर नित्यो भवति। अन्तरंगात्स्यैकादेश:। का अन्तां
गता। वर्णावाप्तिरेकादेश:।। विधिविषये तु प्रतिषेध: विधिश्चनुम: सर्वेनामस्थाने प्राकृतं सर्वनामस्थाने परत्वे एकादेशे नत्रान स्वतो स्वान्तरा
त्वोचेकादेश: एकादेशे कृते अपवर्गाभावानुम प्रतिषेधो न प्राप्स्यति। पर:पुनस्तेनु स्वभावइति। एकादेशे कृते अपवर्गाभावान्न भविष्यति।
एकादेशाद्दत्तुमिति। किं न चात्रैकादेश:।। अतिना।। नोत्रा तिभा: व: प्राप्नोति। किं० कारणं।। नुम्स्वभावेन बाध्यते।। नात्र नुम्स्वभाव: प्राप्नोति।
किं कारणं।। आन्याव्यवहितत्वात्।। एकादेशे कृते नान्ति व्यवधानं। एकादेश: एवं विशेष्यानिवृत्तावतीति व्यवधानमेव। किं तु कारणं निमित्त
वानंतिरेकादेशानाबाध्यति।। कृते।। ननु नलावस्यैव निमित्तमस्त्येति भावेन भवितव्य।। इहापि तर्हि नावस्य निमित्तमस्ति इति भाव: स्यात्। अनेनेतु:
पर्यवेक्षिषु:।। अस्तु अतिभावे कृते स्थानिवद्भावात्पिग्रहणेन ग्रहणान्नुम्स्वभावो भविष्यति।। अथवा पधापिति निमित्तवानतिरयणत स्यानुमस्वभावो
पवाद: नवाप्यवादविषये उत्सर्गाभिनिविशति। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गा:।। प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्ग: प्रवर्त्तन्ते तत्रा
वदन्त्र न कदाचिदप्यंतिभावो भवति।। अथवा स्तु स्वभावप्रतीकृति।। नस्वस्त्वपि। विरप्यमानो भेष्या नेतर्पि। सकृद्विकारीण्यवधानेन त
नानेनावरुणविकरणाबाधा: प्रतीस: कृविस्तु कोचुक्त नितस्तु नाक्र। चिरेकादेशान स्यथो वस्तु तु को प्रतीकृतेन थ कादेशामपि। एवं तर्हि
रक्षिद्दृ अपरे स्पष्टतत्रावार्या न व्यपदिशन्ति। किं स्थानिवद्भावे। स्थानिवद्भावात्तव्यवधानं। व्यवधानात्र भविष्यति। एवं विशेष्यानिवद्भा
के नेवाच्य वर्ष्यविधि: पूर्वस्माद पि विधि:।। तदेतत्प्रतिप्रयोजनं उभेग्रहणाथं विज्ञास्यतो। कथं वैदेकुम्यामासंतस्याप्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमा
प्ति इष्टि तत्र यथा प्रत्येकं वृद्धिगुणास्तेभवत:। ननु नाप मृष्पति दृष्टा त: समुदायोवाक्यपरिसमाप्तिरिति तद्यथा। गर्गा: शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिन
श्च राजानो हिरण्येन भवन्ति।। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्यमेतस्मिन्दृष्टान्ते तत्रापि दिसंपत्र मस्तु से चाते। इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यं। अथ तत्रान्तरेण प्रत्ये
कमिति चवृत्तं प्रत्येकं गुणवृद्धि संज्ञे भवत:। इहापि नार्थ:।। सहग्रहणेन।। जश्चि त्वादप: यदा जश्त्वादिषु सप्र ग्रहणं वीप्सार्थः।। जश्त्वादिषु
णां प्रवर्त्तते।। पूर्वस्मात्तु निमित्त: प्रतिषेधो यदि तु परस्य परा: एवं न प्रवर्त्तेतेतरो एवं स्यापि प्रतिषेधो न स्यात।। जश्त्वा।। जश्त्वा।। त्र्यादितादि

राम०
११

वेत्यरति।। अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वं भवति।। अन्यथा धातुस्वरेडि।। त्वाद्यसार्वधातुकानुदात्तत्वेपरत्वोद्दृष्टत्वात्तु राम्नखरितयोर्ये
णाइति स्वरितत्वप्रसज्येत।। आङ्: शासितिविवादोऽनेन नन्वयं चेक्ष्यत इति भाव:।। भूयिष्ठानीति।। वद्धन्त्राणां सर्व:।। प्रत्ययावृत्तीरिति।। ष
सर्वाक्षिरे प्र इति पनयंटत्ति केवलं प्रसवप्रवत्काना विशिनत्तन्स्येति चेत्तदुक्तं।। अन्यस्माद्।। प्रासद्धि त्वा निर्देश: कृतोर्थ भेदाद्वृद्धि:

किं प्रयोजनं।। वेवीत्यर्थे। वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात्।। वेव्यते।। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति।। अपरि
गणानं वा अर्गणंतवात।। नवार्थ: परिगणनेन।। अल्लागणं तमभ्यस्तसंज्ञा।। इहापि तर्हि प्राप्नोति।। आङ्: शा ८० स्तु
।। अस्तु।। अभ्यस्तकार्याणिकस्मात्र भवति।। भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु।। आत्मनेपदी चायं। स्वरस्तर्हि प्राप्नोति। पश्चाय
स्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यस्वर:।। तत्राप्यस्यानुदात्तेत: पोलसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति।। अनुदात्तेत्त्वेतेना लिवि
शेष: धातुस्वरेणोदात्तत्वसभ्यस्तस्वरेण वा। चर्करीत्व न्वास्ति।। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। चर्करीतमभ्यस्तमेव
डुङ: तर्हि प्राप्नोति।। अस्तु।। अभ्यस्तकार्याणिकस्मात्र भवंति।। भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु।। आत्मनेपदी चायं। स्वरस्त
र्हि प्राप्नोति।। ७

पठित:।। अमित्तुपस्स्वाम इति न पठति।। चश्चोप्यधात्वांतिक कार्यमनेन प्रयोग: साधु:।। चर्करीतमिति।। यङ्लुगंतस्य एवो
चार्यसंज्ञा ।। ।। ७ ।। ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ७

भा० कै०
१२

अङ्क्ष्ट्रीति। यदि तु उकारेऽभ्याससंज्ञा स्यात्तदा तुजादेर्वा तदुवर्णस्यादीर्घत्वे अभ्यासत्वे रेलसावेधात्त्वकस्य भवितव्यमेव विधानेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्।। तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययत्वस्य भावविना अभ्यासत्वे ।। नन्वस्ति प्रयोजनेन ज्ञापकः।। अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं रूपधरस्य दीर्घत्वं स्यादेवमभ्यासे।। प्रत्ययत्वे एवं यथा स्यात्।। अत्र ह्यभ्यासानामादिरिति दीर्घत्वे ते अन्त्यादौ तस्य विधानं।। तत्रास्ति प्रतिषेधे अनुदात्ते वै स्यादान्तपदं स्यात्।। सति तु प्रतिषेधे।। तोदात्ते भवतीति ज्ञापकत्वं नाश्रयते।। एवं तर्हि अभ्यासानामादिरित्यत्र अङ्क्ष्ट्रीति तु तस्या प्रतिषेधव

अङ्क्ष्ट्रीति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्त्वरेण भविष्यति।। अथवा समेवमेधात्तवः पठ्यते जक्ष्य अभ्यासत्वं ज्ञेयो भवति इहस्या दपश्यायस्त्र जक्षित्यास्यः पठितं।। तुजादीना।। तुजादिषु छन्दःप्रत्ययग्रहणं।। तुजादिषु छन्दः प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं।। छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यं।। प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यं।। अप्रिग्रह्मस्मि ग्रसमवपद इति वक्तव्यं।। तूहमाभजा।। तुतो जोषावृत्तानाहरा।। अनारम्भो वा परिगणितत्वात्।। अनारम्भो वाच्छन्दसि दीर्घत्वस्यापः।। कुतः।। अपरिगणितत्वात्।। नहि छन्दसि दीर्घस्य परिगणनं कर्तुं शक्यं।। किं कारणं।। अन्येषामपि दर्शनात्।। दीर्घत्वमपि दीर्घत्वेना रभ्यते तेषामपि छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते।। तद्यथा पूरुषोऽनारकः इति।। अनेकान्ततो न ये यथा वा प्यारभ्य तेनि ष्यम्येन कानतः।। यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते।। तस्मिन्नेव न दृश्यते।। मामहानउक्थपात्रम् मामहान इति च ।। ७ ।। ७ ।। ८ ।।

वचनसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः।। अथवेति।। नायं पाणिनिर्देशः। किं तर्हि जक्ष्यिष्टयकारदेशित्यादयः पत्नदृत्तिशब्देन जाक्षिः यण्परस्य ते।। आदिशब्दश्च सप्तमी पञ्चमी।। तेन तत्समीपात् षडभ्यस्तसंज्ञा इति पञ्चानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण शिष्टं इत्यर्थः ।। ७ ।। प्रा० १२

लिटि धातोः।। अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमभिति।। जुगुप्सिषतेलोलूयिषतइत्यादौ सन्नन्तस्य लक्षणस्वरितार्थत्वात् तुनः प्रवृत्यभा

लिटि धातोः ।। धातोरिति किमर्थं। इहापि च यथा स्यादेतदति लिटि द्युच्यते।। न चात्र लिटं पश्यामः।। प्रत्ययलक्षणेन।। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।। इदं तर्हि सस्वांसो विश्रृण्विरे।। लिटि द्विर्वचने जागर्तेरिति वक्तव्यं।। याजागार त्वः कामयते।। योजागारतमृचः कामयन्ते।। अनभ्यासस्येति किं।। कञ्चोनोवावधस्तोपदादृ।। नोन्नूयते नोनाव।। अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि वावचनात्।। अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणं छन्दसि वावचनात्।। अवं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यं।। किं प्रयोजनं।। प्रादित्यामिषामहे पियो विषामहे इति प्रोमे देवता मोदा तिप्रिया।। णि।। दशातिप्रियाणि।। मवत्वादातुम् वावदातु।। सनसूतो वावृद्धातु।। वानवदधातु।। यावताऽदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते।। धातुग्रहणेनापि नार्थः।। कस्मान्न भवति।। सस्वांसो विश्रृण्विरे इति।। छन्दसि वावचनात्।। तदेतद्धातुग्रहणं संन्यासितं तिष्ठतु तावत्।। सन्यङोः।। किमियं षष्ठी।। आहो स्वित्सप्तमी।। कुतः समानो निर्देशः।।

वा तु न्यर्थो प्यभ्यासप्रतिषेधोन कर्तव्यः।। वचनेऽन्यर्थः सूत्रे अपरस्य सन्पदङ्मात्मिविक्ष्मे तेवभवति अभ्रुगुप्सदलो लूपदिक्षितत राद्विर्वचनमभ्यस्य दिक्षिजिविंगभेत त।। सन्यङोः।। किमियं षष्ठीति।। विभक्तिविचारद्वारेणात्तर्थोऽभिचार्यते।। ।। ७ ।। ८ ।।।।

किंवात इति॥ अथ भेदप्रश्नः। सन्यङ् उ. तस्मिंति। प्रत्यग्रह ... पस्मात् विहितः स्वरादेः ततो ऽन्तेति षष्ठीपदेशे ... विधिः। सप्तमीपदे ... नुज ... निति निर्दिष्टपूर्वस्येति परिभाषा ... पस्थानादौ ... विकारः ... स्थानतः कार्यभाक्। कस्मात्र विशेषः इति॥ लक्षणगत विशेषप्रश्नः। हेतुश्चेति। ग हनेषु पधालाप ... स्थानिवद्भावाद्धनेन एव द्विर्वचनप्रसङ्गः। परायाति। सतितत्मिन् कार्यभावादेतत् ... निमित्तत्वमिति भावः। यद्यपि

चिंवात। पदिष्टस्थानेऽप्यङः तस्य द्विर्वचनेन न भवितव्यं॥ अथ प्रप्रासन्यङ्‍ युपरतः स्वरे स्याद्विर्वचनेन न भवितव्यं॥ कस्मात्र विशेषः। सन्यङोः परतः इति तत्र दृष्टो द्विर्वचनं परादिस्वात्। सन्याङः परतः इति तत्र दृष्टो द्विर्वचनं कर्तव्यं॥ अटिटिपति॥ अशिशति॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यतीति। परादित्वात्॥ इत्यपादिः। हेतुश्चेति द्विर्वचनं कर्तव्यं॥ जेघायते॥ ननु च युष्मापि सन्यङ्‍. तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवत्प्रसङ्गः। इटि स्थानिवद्भावो दीटो द्विर्वचनेन न प्राप्नोति। निषेधः। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदित्युच्यते॥ न चासौ द्विर्वचननिमित्तं। यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्मापि द्विर्वचनेन न प्राप्नोति ऽसौ द्विर्वचननिमित्तं॥ तस्माद् ईटो द्विर्वचनं तस्माद् उभाभ्यामेव दृष्टो द्विर्वचनं कर्तव्यं॥ यथा भयोर्दीर्घोऽनन्तरमेकस्यैवाभवति। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम् अनुदात्तविशेषणं चेत्तनेट्प्रतिषेधः। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम् अनुदात्तविशेषणं चेत्तनेट्प्रति-

षेधो वक्तव्यः। विभित्सतीति॥ विद्विलसति॥

स्थानिवद्भावादीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्नोति मात्राप्रेण द्विर्वचनं तथापि प्राप्नोति मात्राश्रयेण द्विर्वचननिमित्तत्वमीकार
ऽसौच्यते॥ अनुदात्तविशेषणं चेदिति। यदा तस्य विशेषणं तदा न दोषः उपदेश एकान्तत्वात्तस्य न तस्यापि द्विः प्रयोगे द्विर्वचने दो-
ष एव॥ स्थानिवद्द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययसंप्रमुग्धत्वादिट ऽप्राप्तिरेवास्तीति न दोषः॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥

इत्यन्तमारणादिति॥ अञ्जोतिः सनु ... इट् उ. रं ... तशंसनीति प्राप्त ... दस्ताद्भवति। द्विर्वचनं हलादेः शेषः सन्यत इत्यभ्यासस्य सवर्णः इति
पदः ... विह्वलेव ... पर्शानन्तु। अविद्रुमानामिति तु षष्ठीपदेशे प्राप्नोति। तेनेवाता ... पस्यादौ ... लोपो भवति वहितापद्द्विर्वच-
नमपि॥ तदभावो ऽप्रथमस्य द्विर्वचनं वर्णलोपः इति पिपक्षामाणादिति प्राप्ते प्रकारस्य लोपः। उपेपप्राप्य ... पायान ... चानेकाच्त्वात्
द्विर्वचनेऽकृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः अप्रमाणादिति इट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ अस्तु तर्हि सन्यङ्‍. तस्यास्यङ्‍. तस्येति च दृशेः सम्यनिटः सन्
ङः तस्येति चेदप्रो ऽसन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यं॥ इयक्षमाणः भक्षस्त ... पथापस्यापिसन्यङः। परतो द्विर्वचने ते नाप्यत्रावृषपक्षिदं मांचे यदिते
कर्तव्यः॥ अर्धर्दिप्रतिपदयमिद्विधार्पते स्मिन्नुङ् रं त्वशंसनीति। तेनेव द्वितीयद्विर्वचनमपि भविष्यति॥ अथवा नेतदेवोयस्या यत्रेव
प्राप्ते लोपः। तद्यथा॥ जुगुप्सिषसि। जुगुप्सिरथम् इति प्राप्नोति॥ आप्नानेकं नाम्वानाचरूमिति प्राप्नोति॥ आसाविनो। इगणाः अनुराय
ति प्राप्नोति॥ इट्कृतमेव ... वा ... अथवा ... इत्यनेव ... वेगम्यते॥ कः पुनरञ्जस्यार्थः॥ अञ्जोतिवास्रिकं मा
वेतर्ह यजिरथवर्धवर्तते॥ कथं पुनरन्यनामान्यस्यार्थे वर्तते॥ ... अपिधाने वा भवति। तद्यथा। वधिः प्रविश्य रोहृष्टः छिद्रे नापि वर्तते॥ केशा
न वपति। ... लुनिवादनायानाह दृष्टः। दूरेगो वापि वर्तते॥ अप्रेवादृत्तो ... मुत्तमपावर्पति॥ कोऽतिरपमध्यतप्राणुर्जीवेद्
दृष्टः निर्मलीकरणे वापि वर्तते॥ ... कुर्याद्॥ कुरु उत्तरदानेतिगम्यते। निरेपणो वापि दृश्यते॥ कटे कुरु। घटे कुरु। अप्रमाणमितः कुरुस्या
पर्येति गम्यते॥ एवं तर्हि दीर्घकुल ... प्रसारणमिच्छ्यापि द्विर्वचनात्॥ दीर्घत्वे द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। विचीयति॥ तुष्टूयति॥ सम्प्र
दायस्य सम्प्रदायस्यादेशः॥ तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्थानष्टः स न भवति। तत्रादेशानामसताति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ इत्येवं सम्प्रधार्य
दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वाद्दीर्घत्वं नित्यं द्विर्वचनं॥ कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्नोति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥
विषमः आदरणभावः॥ दीर्घं कुलेति। पुत्र्यो द्विर्वचनाधिकमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यंति। सम्प्रदायादेशत्वात्संप्रमुग्धता तण्यदानुस्
म्पर्दः। परतो द्विर्वचनं तत्र प्रत्ययसमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यंति। द्विर्वचनाधिकं सति। द्विर्वचनेन प्राकृतत्वे णादेशे नाधिकत्वाद्दीर्घाद्यप्रसि-
द्धिः। स्थाने द्विर्वचनेऽपि दोषाभावः। द्विः प्रयोगात्तत्र प्रकृतिप्रत्ययसंमोहाभावात्। किं वस्य चादीदृशः इत्याश्रयणमसंप्रमोहः॥ प्रागेव दीर्घत्वमपि

भवतीति द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते ... द्विर्वचनमिति अत्र ... सिध्यत्येवासत्प्रयोजनमारा ... ७

भो०कौ०
७४

अजिजमिति। जक्षित्स्वरभिमावः॥ जुहूषतीति॥ हु॥ तुष्टित्तीतिसन्॥ अत्राह॥ तेहिर्वचनेऽभ्यासस्यासवातं प्रसारणभावाद्दीर्घप्रसंगः इनिरर्थे हिर्वचनं
दीर्घत्वमपिचिकीर्षति। कृतेऽपिहिर्वचने प्राप्नोति कृतेऽपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वं। न हि कृते हिर्वचने प्राप्नोति। किं कारणं। अससमुदायस्य समुदाय आदेशः। त
त्रसंप्रसुग्धत्वात्। स्वहृतिप्रत्ययपस्वान्ततनात्तामिरो दीर्घत्वे न प्राप्नोति। हिर्वचने मप्यनित्यं॥ अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शाप्तात्सेच
माप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥ उभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वं परत्रहिनाकृते हिर्वचने दीर्घत्वं तत्र सिद्धमिति॥ जुहूषति॥ कृतेहिर्वचनाधि
कस्यनसिध्यति। जिघांसति॥ जेघन्यते। किं कारणं असमुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रसुग्धत्वात् स्वहृतप्रत्ययस्य नष्टोहीति भवति॥
मत्राप्यासाद्धतिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति॥ संप्रसारणं च हिर्वचनाधिकस्यन सिध्यति। जुहूषति॥ जोहूयते॥ समुदायस्य समुदाय आदे
शः तत्र संप्रसुग्धत्वात् स्वहृतिप्रत्ययस्य नष्टा रूपनिर्भवति॥ तत्र ह्वोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति। नैष दोषः॥ वक्ष्यति ह्येतत्। ह्वोऽ
भ्यस्तनिमित्तस्येति। यावता चेदानीं ह्वः॥ अभ्यस्तनिमित्तस्य सुपतेऽयं सोऽपदोषो भवति॥ यदुक्तं परत्वाद्धि नाकृते हिर्वचने दीर्घत्वं तत्र
सिध्यतीति। दीर्घत्वं हिर्वचनस्याश्रिकस्य न सिध्यति। पिपक्षति पिपयक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रसुग्धत्वात् स्वहृतिप्रत्ययस्य नष्टः
सन्भवति॥ तत्रेणत्वं प्रप्नुतारस्य प्रत्ययस्य कारस्येति षत्वेन प्राप्नोति॥ इट्किल्प्रथम पूर्वहिर्वचनं क्रियतां पत्वमिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वात् षत्वं पूर्व
त्रासिद्धे पत्वं सिद्धासिद्धयोश्चनास्ति संप्रधारणा॥ आदेशस्याश्रयात् विधिप्रतिषेधः॥ आह्वायोऽस्यादाश्रयाद्विधिः प्राप्नोति सप्रतिषेधः। इ
त्यनिरस्सेतिरिष्यन्तेरस्मिन्रोऽस्मन्रोऽसन्। किं वसान्॥ अद्भो हान्तप्रतिषेधो नुपस्यावरमित्यविषयः प्रसंगे न भिन्नदोषः। नैष दोषः॥ निषदो
षः॥ उक्तं अत्र परिहारः॥ सहान्यषेव समुदायस्य समुदाय आदेशात्। त्वात्याश्रयेवा व्यपदेशः किं कारणं॥ आभिष्यत्वात्॥ आभिष्यभू
तमिवेदं भवति। तद्यथा। स्त्रीपदेके संघे। आभिष्यत्वात् तापितेकियतस्त्रीरं किंपदुदकं पिनाकं भिन्नवा स्तवकाशे स्त्रीरं कं भिन्नवकाश उद
कं भिन्नं भिन्नहाप्य भिन्नत्वात् तान्यतेकाप्रकृतिः कः प्रत्ययः कश्चित्रवकाशे प्रकृतिः कश्चित्रवकाशे प्रत्यय इति। तत्र को दोषः। सुटि भालीतिकुत्वादी
निन सिद्धमिति॥ इह विहितसप्तमी पूर्वहिर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनि इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वात्कुत्वादीनि॥ पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि सिद्धासिद्धेको॥
श्चनास्तिसंधारणा॥ एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमहिर्वचन इति कर्तव्यं॥ न यावत्प्रयत्नं साधविभाषितः प्रयोजयति। ट्रोभ्यां ट्रोभ्यां ट्रोट्रोः॥
प्रसारणं ततो हलं इति दीर्घत्वान्परत्वात्वान्नाग्रां मन्नीति दीर्घत्वान्हलोऽन्त्यकेरति ग्यति विशेषविशिष्टान्यां जातिया भावादे कवद्भावो न कृतः। संप्रसे
कवचनं वा प्रत्ययस्य कारस्याहितस्य प्रथमस्येकाचो हिर्वचनास्मिति

राम०
७४

साधुशब्दनिरूपणमिदं ॥ कौशिकप्रयोगगमनं इति हिर्वचनं प्रकरणम्॥ हिर्वचनमपवादः ॥

राश्वान॥ बहस्य षेणत्यियोरादिकस्याष्टघाष्टेति विभाषितणिवाः ब्रूसेसाद्धानिनिरूपं त्वक्षमिति॥ कन्यैकविधानमितिकः॥ ॥ छ॥

यावता चेदानीमर्वत्रासिद्धीयम हिर्वचनं रक्षत्याततसाध्यदोषो भवति॥ यदुक्तं षत्वं न सिध्यतीति॥ इह स्थाने हिर्वचने णिलोपोऽपरिहा
रः स्यदेशः परतो हिर्वचने रटो हिर्वचनं वक्तव्यं॥ मन्यङ्तस्य हिर्वचनेहेतेः कुत्वमपरिहृतं॥ तत्र सन्यङ्तस्य हिर्वचनं हि प्रयोग
श्चेन्येषस्थ स्थानेर्दोषः॥ तेवेदमपरिहृतं॥ सनेरेद्र प्रतिषेधइति। एतत्साधित प्रमेयपरिहारं वक्ष्यति॥ उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति
॥ कथं॥ जेघ्रीयते॥ वस्पति तत॥ यड्प्रकरणे हन्तेर्हिसायां घीति॥ ॥ राश्वान्सारा॥ राश्वानिति किं निपात्यते॥ राशश्वेसो॥
हिलेट्प्रतिषेधो॥ राशश्वेसो हिलेट्प्रतिषेधो॥ राशश्वेसो हिलेट्प्रतिषेधो निपात्यते॥ राश्वासारापुषः हरं॥ राश्वान॥
साह्वानिति किं निपात्यते॥ सहेर्दीर्घत्वं च। किं च। हिलेट्प्रतिषेधो वा॥ साह्वान्वलाहः साह्वानिति किं निपात्यते॥ मिहेर्दत्वं च य
त्वपूर्वयोः॥ हिलेट्प्रतिषेधो दीर्घत्वं च॥ मीढ्वाभ्रानोकायनतयाघमं उः यप्रथपपिंडू मीढ्वं॥ मृगर्थेवेगम्यते॥ कः पुनर्मीढ
थः॥ महिर्सेनकर्म॥ अतः किं। इलप्रपिनिपात्यं मत्यर्थ इति चेत्मिहेरस्त्वर्थत्वात्सिद्धं। मद्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मद्यर्थे वर्तते॥
कथं पुनरन्यार्थोऽन्यस्यार्थे वर्तते॥ कथं मिति मद्यर्थे वर्तते॥ बहवोऽपि धातवो भवन्तीति॥ अपि पुनरन्यत्रापि के चिन्मि
हिर्मद्यर्थे वर्तते॥ अस्तीत्याह। मिहेर्मेदः। मेघस्य कस्माद्भवति॥ अयोदातीति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

पद्युरितियाइवणत्रेद्वेतिनवक्तव्यंभवतीतिभावः॥ वरवरइति॥ अभ्यासस्यानचीतिवचनाद्धलादिः शेषाभावः॥ १॥ १

द्विर्वचनप्रकरणेकृञादीनांके। द्विर्वचनप्रकरणेकृञादीनांकेउपसंख्यानंकर्तव्यं। चक्रे। चिक्लिदे॥ चक्रसमिति॥ काद्रि
क्षितिवक्तव्यं इहाभ्यस्यास्यात॥ ययुः। ययुः इति॥ चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य॥ चरिचलिपतिवदीनामचिद्वेप्र
वाग्इतिवक्तव्यं॥ आक्चाभ्यासस्य॥ चराचरः॥ चलाचलः। पतापतः। वदावदः॥ हन्तेर्घत्वं॥ हन्तेर्घत्वंवक्तव्यं॥ अचिद्वेभवतः
॥ आक्चाभ्यासस्य॥ घनाघनः। पाटेर्णिलुक्दीर्घश्चाभ्यासस्योक्। पाटयतेर्णिलुग्वक्तव्यः॥ अचिद्वेभवतइतिवक्तव्यं॥
दीर्घश्चाभ्यासस्यऊक्चागमः। पापटः॥ द्विर्वचनंयणयवायावादेशाल्लोपोपधा॥ अल्लोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः॥ य
ण॥ अयवायावादेशआल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्योद्विर्वचनंभवतिविप्रतिषेधेन। द्विर्वचनं॥ स्याव॥
काशः। विभिदतुः। विभिदुः॥ यणादेशस्यावकाशः॥ दध्यत्रमध्वत्र॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ चक्रतुः चक्रुरिति॥ अय
वायावादेशानामवकाशः चयनं॥ चायकः॥ लवनं॥ लावकः। द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ चिचाय॥
चिचयिथ॥ लुलाव॥ लुलविथ॥ आल्लोपस्यावकाशः॥ गोदः॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ ययतुः ययुः॥ तस्थ
तुः तस्थुः उपधालोपस्यावकाशः॥ क्ष्मघ्नंप्रमुपितन्घ्रतं॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ जग्मतुः॥ जघ्नतुः जघ्नुः॥ णि
लोपस्यावकाशः॥ कारणाहारणा॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ आटिटत्॥ उत्वस्यावकाशः॥ निष्कौषिड्वाः राम०
द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति॥ मित्रावरुणौततुरिः॥ इरेयध्वाज्जगुरिः॥ द्विर्वचनंभवतिपूर्वविप्रषेधेन। सत्तर्हिपू १५
र्वविप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः। इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति॥ १ ॥ १ ॥

सोयुप्यतइतिस्वपिस्यमिव्येञांपदग्रीतिसंप्रसारणं॥ जमलइति॥ मावेलइति। मावेलकारः॥ अग्रिीती तिषद्युदासमयस्देविप्रतिषेधः। प्रसज्यम

द्विर्वचनात्प्रसारणत्वधात्वादिविकारीतेवेलान्गुणश्च द्विविषय॥ द्विर्वचनात्प्रसारणत्वधात्वादिविकारीतेनेलोलगुणश्चद्विवि
षयोभवंतिविप्रतिषेधेन। द्विर्वचनस्यावकाशः। विभिदतुः विभिदुः॥ संप्रसारणस्यावकाशः॥ इष्टःसुप्तः॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ ईजतुरीजु
रिति॥ नैतदस्ति॥ अत्रद्विर्वचनेद्विर्वचनेकृतेयाःस्यस्यास्यकेतीतिभविष्यति। पूर्वस्यालिघ्ग्रासस्यास्येषामिति॥ इदंतर्हिसो
षुप्यते॥ इदंवाप्युदाहरणं। ईजतुरीजुः॥ ननुचात्रमात्रद्विर्वचनेद्विर्वचनेकृतेयासस्यासकेतीतिभविष्यतिपूर्वस्यालिघग्रा
सस्यामपेषामितितन्मितिनभविष्यति॥ नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधःप्राप्नोति॥ अकारेणवहितत्वात्सभविष्यति। एकादे
शेकृतेनास्तिव्यवधानं। एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावादव्यवधानमेव। एवंतर्हिसमानाग्रहणातत्रचो
दयिष्यति॥ आत्वस्यावकाशः। म्लाता। म्लातुं॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ जग्लेमम्ले॥ धात्वादिविकारणस्यावकाशः
नमति। सिंचति॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ ननाम। सिषेच। मन्तो। इत्वस्यावकाशः॥ मात्रीयति। पित्रीयति। द्विर्वचनस्य
सएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ चेक्रीयते॥ जेह्रीयते॥ ईत्वस्यावकाशः॥ पीयते। गीयते॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ पेपी
यते जेगीयते। इत्वलोपोस्यावकाशः॥ आस्तीर्णा निषण्णः। द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ आतेतीयते॥ निषेषीयते॥ गुण
वृद्ध्योरवकाशः॥ चेता गौः॥ द्विर्वचनस्यसएव॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ चिचाय चिचयिथ॥ लुलाव लुलविथ॥ नैतदस्तिप्रयोजनं
आत्वद्विर्वचनं। द्विर्वचनेकृतेपरत्वाद्गुणवृद्धीभविष्यतः॥

तिषेधेलवैमित्तिकत्वादाववंतरंगएवंसननत्व॥ अपिचिक्रीयतइति। यडिःरीङ्: तत्इतिरीङादेशः ॥ १ ॥ १

उवोरणिति॥ अंमेत्र इतिप्रक्षिप्येधा दिजा इत्याद्भवति॥ नैकःसुंभुराहरणमिति॥ अन्यथा ह्यास्यात्रैरिति त्र्यात॥ उवोरण्या रौद्रं इत्सतापघा
प्रदश्यते॥ नतइपडाटिप्रकरणत्वादी नोछदमिवक्रूलमिसुवद्भावेष्यतिया ह्यवर्णी लोकइतिभावः। एवमपीति॥ यदिपूर्वद्विर्वचनं

इदंतर्हिप्रयोजनं॥ इयाय्य इयपिथ॥ ननुवात्राप्युदिवेचनं [illegible] द्विर्वचनेकृतेपरत्वाद्गुणः रद्धीप्रविष्यतः॥ नसिध्यति॥ अंतरंग
त्वात्सवर्णदीर्घत्वप्राप्तित्वादेशोवलीयइतिगुणरद्धीप्रविष्यतः॥ किंवक्तव्यमेतत्॥ नहि॥ कथम् उच्यमानमपीति॥ आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति॥ वार्णादांगंवलीयोभवतीति॥ यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणंकरोति॥ कथंकृत्वाज्ञापकं॥ नह्यंतरेण
गुणरद्धी असवर्णपरोऽभ्यासोभवति॥ नैतदस्ति ज्ञापकं॥ अर्थमेतत्स्यात्॥ इयतुः॥ इयुः॥ उवोष॥ उवोषिथ॥ यत्तर्हि
दीर्घइणः किति दीर्घत्वं शास्ति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनं किं सवर्णदीर्घबाधनार्थं न तस्मात् सत्यपि वर्तते सवर्णदीर्घ
त्वेबाधते एवं परादेशमपिवाधेत॥ एवंतर्हियणादेशोऽप्यविभागः करिष्यते॥ इदमस्ति इयाय्य भवति॥ तत एव नैकाचः ए
अनेकाचः इयाय भवति॥ नैतोऽस्यैवापूर्वस्य॥ एनैकाचइत्येव॥ असवर्णग्रहणमेवतर्हि ज्ञापकं॥ ननुचोक्तमर्थमे
तत्स्यात् इयुरित्येवमुदाहरणं॥ असवर्णग्रहणप्रत्याययति एवमपिस्याभिवद्भावादियङ्प्राप्नोति॥ अथस्यापि विप्रतिषे
धेयावत्तस्याभिवद्भावः कृतमिवेत्तत्सिध्यति॥ कस्मादेवात्र न भवति॥ योऽनादिष्टादचः पूर्वः तस्यविधिंप्रतिस्थानिवद्भा
वः॥ आदिष्टाचैषोऽचः पूर्वइति॥ ॥ इतिश्रीमद्गणवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्यषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्र
थमाह्निकम्॥ ७

क्रियतेयस्मादुगणद्धीइत्यर्थः॥ ॥ इतुपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमा
ह्निकम्॥ ७॥ ॥ ॥ ॥ ५॥ ५॥ ४

ष्यङः संप्रसारणं॥ कारीषगंध्यापुत्रकुलमिति॥ पुत्रपत्योः कुलं पुत्रकुलं कारीषगंध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगंध्यापुत्रकुलं॥ यद्यप्यत्रतदादिविधि
र्नास्तितथापि पुत्रपतिशब्दांतस्यैवासंप्रसारणप्रसंगस्याघाते॥ यदातुकारीषगंधीपुत्रस्यकुलमितिविग्रहस्तदाकारीषगंधीपुत्रकुलमिति
भवत्येव॥ वर्णग्रहणादिति॥ वर्णग्रहणेतदादिविधिविज्ञानादिहवर्णग्रहणासिद्धमित्यर्थः॥ नचततदादिविध्यभावेपितदंतो पुत्र
पत्यांतस्तदंतस्यसंप्रसारणस्यात्पुरुषइत्यनेनाधारः ष्यङंतस्यपुत्रपत्योश्चतत्पुरुषे॥ उपातः॥ तत्पुरुषावयवयोःपुत्रपत्योः इत्याययेति॥ यथाह

ष्यङः संप्रसारणं॥ ष्यङः। संप्रसारणेपुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसंगः॥ ष्यङः संप्रसारणेपुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसंगोभवति॥ पुत्रपत्यादौसं
प्रसारणंप्राप्नोति॥ कारीषगंध्यापुत्रकुलं कारीषगंध्यायतिकुलं॥ वर्णग्रहणात्सिद्धं वर्णग्रहणएतद्भवतियस्मिन्विधिस्तदादाविति॥ ननुचेदं वर्णग्रहणं॥ वर्णग्रहणं वर्णग्रहणइतिचेन्नदंतप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ पुत्रपत्यंतेसंप्रसारणंप्राप्नोति॥ कारीषगंध्या
परमपुत्रः॥ कारीषगंध्यापरमपतिः॥ कौमुदगंध्यापरमपुत्रः॥ कौमुदगंध्यापरमपतिः॥ किंकारणं॥ यत्रहितदादिविधिर्नास्ति
दंतविधिनात्तत्रभवितव्यं॥ ७

न्हेशारवदैयाः प्रत्यासत्त्यावपदीप्रतीयतेयथावहस्यापुरोपततीत्यपादानेनाप्युपात्तोऽर्थः पर्णत्सावयविततेनप्रत्यासत्त्यागम्यते॥
यत्तुकारकस्तत्रभाष्यउक्तं तत्तायतेककसत्वाकुलस्यभवति॥ तत्रकस्माप्राणिधर्माविधा॥ इहच पुत्रपत्योरेततत्पुरुषेपुत्रपत्योरष्य
ङन्तावपवत्सत्पुरुषस्यावयवोनभवतइतिसंप्रसारणाभावः॥ तदंतप्रतिषेधइति॥ तदंतविधयथादत्सदादिविधिरिति॥ तद
भावितदंतविधिनाभाव्यं॥ तत्पुरुषेयास्तेनियाधिततपुत्रपत्यंतेपुत्रपत्यतिश्मीविशेष्यतइत्याश्रितत्तदंतविधिप्रसंगः॥ ५॥ ७॥

सिद्धं सिद्धि॥ तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदे उत्तरपदे विशेषणविशेष्यभावे वेक्वाभ्यवायदुत्तरपदेन युत्रयति॥ विशेष्यते॥ तत्रोत्तरपदं हृतयोः

सिद्धं तत्र स्ववचनात्॥ सिद्धमेतत्॥ कथं॥ उत्तरपदत्ववचनात्॥ पुत्रपत्योरुत्तरपदयोर्यत्वित्वं न ह्येवं कृतं॥ पूर्वपदमुत्तरपदमितिसंबं
क्षिशब्देनो॥ सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति॥ प्रतियोगि उत्तरपदमिति॥ न वात्र पूर्वपदमुत्तरपदं॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति कुमारीगन्धापतिरि
ति किमिति किंकारणं॥ पूर्वपदमित्युच्यते॥ न चात्र तु पूर्वपदमस्ति॥ एवं तमेतत्पूर्वपदं॥ कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भव
तीति॥ यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवेतीत्युच्यते॥ परमकारीषगन्धीपुत्रः परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिद्ध्यति॥ प्रत्य
यग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति स्त्रीप्रत्यये नेति॥ यद्य स्त्रीप्रत्यये नेत्युच्यते॥ अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः॥ तस्य
पुत्रः॥ अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः॥ अतिकारीषगन्ध्यापतिरित्यत्रापि प्राप्नोति॥ अत्र स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति॥ यावानुपसर्जनेन स्त्री
प्रत्ययेन भवत्येषा न तत्परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति॥ एवं॥ तेषां वेतापनस्तेषां सर्वेषां प्रसारणं प्राप्नो
ति॥ वाराहीपुत्रः॥ तारिकापुत्रः॥ तत्र प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ यथा गृहीतस्यादेशस्य च नादप्रत्ययस्योपदे
शो निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न प्रत्ययस्य प्रसारणं विष्यति॥ अन्तस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्य वा॥ अथवा अन्तेऽस्य वि
कारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या॥ कः पुनरत्र विशेषः॥ एषा वा परिभाषा क्रियेत॥ अप्रत्ययस्य
वा प्रतिषेध उच्यते॥ अवश्यं खल्वपि परिभाषा कर्तव्या॥ बहूनि तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि॥ कानि॥ प्रयोजनं संप्रसा
रणसंप्रसारणं॥ न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रसारणं संप्रसारणमित्येतत्र च न भवति॥ कथं मार्गविंदति॥ अन्तस्य
विकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति॥ न तर्हि प्रयोजनं क्रियते न्यास एव॥ सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनं यथा
सि॥ पयांसि॥
पुत्रपत्योः संभवादुत्तरपद एव पुत्रपतीग्रहणेन तत्पुत्रपतिभ्यां तदुत्तरपदं न विशेष्यते न दतिनदं न विषमभावः॥ पष्ठीनमिति

॥ महाभाष्ये प्रथमाध्याये तत्पुरुषकाण्डे ॥

हंसशिंशासीति॥ अनुस्वारस्यासिद्धत्वादस्य दीर्घप्रसं   गः॥ हंसैरिति॥ हत्त्वद्विनीतिलरूणसङ्घावादृश्यतीति गच्छतीत्यर्थः॥

पञ्चस्यापि प्राप्नोति॥ अन्तस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ नोपधा इति
तत्र वर्तते॥ एवमप्यनंशिष्यनासीत्यत्रापि प्राप्नोति॥ सान्तसंयोगेन उपधां विशेषयिष्यामः॥ सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति॥
एवमपि हंसः शिंशासिषति ध्वंसः शिंशासि अत्रापि प्राप्नोति॥ हन्मतेर्हंसः॥ कथं पुनरेतद्॥ हन्मते हंसः इति॥ किं तर्हि हंसः॥ हंसा
स्थानमिति॥ एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते॥ सर्वनामस्थाने परतो यः सान्तसंयोगस्तं विशेषयिष्यामः॥ सान्तसंयोगेन नोपधा॥ सर्वनाम
स्थाने परतः सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति॥ अन्कारेऽन्त्यसाद्र्योपि प्रयोजनं॥ तदृणानीति॥ तद्रत्त्वत्रापि प्राप्नोति॥ अन्तस्य विकारेऽन्त्यसदे
शस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ अनोऽकारे॥ विशेषयिष्यामः॥ अनो योऽकार इति॥ एवमपि
अनसा अनसेरस्यत्रापि प्राप्नोति॥ अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः॥ अनोऽकारात्॥ अ   कारान्तस्यान्त्योऽकार इति॥ एवम
प्यनडुहानस्तेन इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ एवं तर्हि कालसंज्ञा परिभाषा यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमसिद्धं तत्रोपस्थितमिदमु
पतिष्ठते विषममिति॥ तत्र यञादिपरतोऽन्कारं विशेषयिष्यामः॥ अनोऽकारो यञादिपरस्तस्यान्त्योऽकार इति॥ सन्तेर्वृद्धिविधौ
प्रयोजनं॥ अमार्ट्॥ अमोपि वृद्धिः प्राप्नोति॥ अन्तस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोज
नं॥ ७

॥ ७   ॥   ॥   ७   ॥   १   ॥ १

वयापरिभाषितमिति॥परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः॥अविप्रमिति॥उभ्रजोलङ्॥मितिपोरन्तरः॥रप्रसुः॥द्विर्वचनं॥म्रजामिरिनी
यथापरिभाषितमित्कोऽनुरागहीरुतिरुपरकर्ह्रद्वर्भविष्यति॥एवमपिपिमा जिघतीत्यत्रप्राप्नोति॥अस्तु अभ्यासनिर्ह्रासेन कृता
भविष्यति॥वेषाः सम्प्रसारणे॥वेमाः सम्प्रसारणे प्रयोजनं॥विदुषः पश्य॥विश्विकारस्यापि प्राप्नोति॥अनन्यविकारे ऽन्यसदेश
ऽन्ति न दोषो भवति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति प्रतिषेधो भविष्यति॥इदकारेणाव्यवहितत्वात्प्राप्नो॥
ति॥एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति॥युवादीनां च सम्प्रसारणे प्रयोजनं॥यूनः पश्य॥यूना॥यूने॥यका
रस्यापि प्राप्नोति॥अनन्यविकारे ऽन्यसदेशस्येति न दोषो भवति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति न भ
विष्यति॥उकारेणाव्यवहितत्वात्प्राप्नोति॥एकादेशेन कृते नास्ति व्यवधानं॥एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्था
निवद्भावात्तद्व्यवधानमेव॥एवं तर्हि समानाङ्ग्रहणात्तत्रेवाद्भविष्यति॥वोत्पन्नाग्रहणाच्च॥वोमपयाग्रहणे नकर्तव्यं भ
वति॥वोत्पन्नादीर्घं इकृति॥इहकस्मान्न भवति॥अविप्रभवान॥अनन्यविकारे ऽन्यसदेशस्येति न दोषो भवति
एतदपि नास्ति प्रयोजनं क्रियते न्यास एव॥आदिमदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वम प्रभावपक्षणेऽस्ति प्रसङ्गः
॥आदिविधौ वक्ति प्रभृत्यो भवति॥धालादेः पः॥सः॥रोनः॥इहैव स्यात्नेता सोता॥इह न स्यात्॥नमति सिंचतीति
॥आदि॥मदादिविधि॥इहैव स्यात्॥सदः इत्यद्रूपदद्वयन्त्रन स्यात्॥मदादिविधि॥ ५ ॥ ७ ॥

सोनेति॥धात्वपसदेशस्येव सहनत्वः प्रप्रसङ्गः इत्यन्त्रेति॥ तदेः सः सावनन्त्ययोरिति महितकारस्यान्यसदेश
त्वाभावान्नप्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मङ्क्त्वमिति॥यदेत्सदेशत्वाभावात्संयोगादियोगात्प्रसङ्गः॥माषवापाणामिति॥विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावात्तणत्वाप्रसङ्गः॥उ

संयोगादिलोपः॥इहैव स्यात्॥मङ्क्त्वमिति अत्र न स्यात्॥संयोगादिलोपः॥कुत्वं॥इहैव स्यात्॥पक्ता॥पक्त्वमित्यत्र न स्यात्॥टलो॥इहैव स्यात्
लेटा॥लेटवमित्यत्र न स्यात्॥मभावः॥इहैव स्यात्॥अमुत्ति॥अमुत्वमित्यत्र न स्यात्॥षत्वमिहैव स्यात्॥षत्वमिहैव स्यात्॥इष्टा॥
इष्टत्वमित्यत्र न स्यात्॥णत्वं॥इहैव स्यात्॥माषवापेण॥माषवापाणामित्यत्र न स्यात्॥एते दोषाः समा भूयांसो वा॥तस्मान्नार्थो ऽनया
परिभाषया॥नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयं॥नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते॥न च मृगाः सन्तीति
यवा नोप्यन्ते॥दोषाः॥खल्वपि साकल्येन परिगणिताः॥प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं॥कृतएतत्॥नहि दोषाणां लक्षणमस्ति॥तस्मा
द्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या॥प्रतिविधेयं दोषेषु॥इदं प्रतिविधेयं दोषेषु॥इदं प्रतिविधी
येत॥उदात्तनिर्देशात्सिद्धं॥यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः॥ततो वक्तव्यं॥अनन्यविकारे ऽन्यसदेशस्य कार्यं भ
वत्युदात्तनिर्देशादिति॥स तर्ह्युदात्तनिर्देशः॥कर्तव्यः॥न कर्तव्यः॥यत्रैवान्यसदेशश्चानन्यसदेशश्च युगपत्सम्भवौ स्यातां त
त्रैषा परिभाषा भवति॥दोषेषु चान्यत्रान्यसदेशः॥अन्यत्रानन्यसदेशः प्रयोजनेषु पुन॥तत्रैवान्यसदेशश्चानन्यसदेशश्च॥त
द्या जातीपकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि पानु भवन्ति भवति॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

दात्तनिर्देशादिति॥ यथासवितेनाधिकारः एवमुदात्तेनेयापरिभाषात्पर्थः॥नकर्तव्य इति॥ सर्वत्रापियपरिभाषोपस्थाने दोषाभावा
त्॥यत्रैवेति॥विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात्॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

इरमेकमिति॥ अविभक्तित्वत्रांतास्य देशस्येकोऽसंभवादनंतस्य देशस्येकः प्राप्नोति दीर्घत्वपक्षाग्रहणेन च निवर्त्यते। वंध्याकारीषगंध्यामा
तास्येति वक्तव्ये ब्रीहौ हृतो। स्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातृजादेशश्च कारः स्वरार्थो हि न पूर्वपरप्रकृतिविशेषो। भिन्नो तो दान्न वे

इदमेकं यथा दोघास्तथा वीरूपघाग्रहणमिति॥ अविभक्तेवान॥ तद्यापि क्रियते न्यासएवाप्यङः संप्रसारणमा॥ वे
धुनि॥ मातृ मातृ कमातृ षुप्यङ् प्रसाणं विभाषया॥ मातृत्व॥ कारीषगंध्यामातृ स्य कारीषगंधीमातः कारीषगंध्याम
तः॥ मातृत्व॥ मातृक॥ कारीषगंध्यामातृकः॥ मातृ॥ कारीषगंधीमातृ॥ कारीषगंध्यामातृ॥ अहिज्यावयि॥ वयिग्रह
णं किमर्थं॥ न वेञ् उपजादिषु पठ्यते॥ वेञश्च वयिरादेशः क्रियते तत्र यजादीनां किती ति वक्ष्यति॥ तत्रेन तस्मात् ङिः स्थी
यमा इति॥ तद्वेनालिय मादेशः॥ लिट् किरेव॥ अत उत्तरं पठति॥ वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात्॥ वयिग्रहणं वेञः
प्रतिषेधात्॥ वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात्॥ वयिग्रहणं क्रियते वेञः प्रतिषेधात्॥ वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति॥
वेयं भज॥ यथैव हि वञ्ग्रहणाद्विधिः प्राप्नोति एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति॥ न वाय कारप्रतिषेधो ज्ञापकः प्रतिषेधस्य॥ न वा
एष दोषः किं कारणं पूर्वं यलिटि वयो य इति वेयं यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्रहणाद्
येः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
भवति मातृ मातृ कशब्दयोश्च भेदेनोपादानात्तद्घतस्येति पदे समासंज्ञाभावः ॥ ॥ ॥ ॥

अहिज्या विकृति ग्रहणमिति। कस्मिन्नु पाठे जुहोतिस्त्रं ग्राकारी वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणं लिटि लिटिसंप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति
तत्राह को ज्ञापकः वेञ्ग्रहणमिति। यद्यपि वयो य कारस्य प्रतिषेधत्रै को नये जोय कारोत्तितत्थापि युक्त लपीदावञ्ज्ञात श्रुता॥
अथवा लिटि वयस्तथेति विभागः करिष्यते॥ तत्र वयिग्रहणे न वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति॥ ततो परं तियोगो नि
यमार्थोऽपि यक्ष्यकाद्यास्ययालितस्य यकारस्येव विशेषावती वा त्रान्ते विकृति ग्रहणमिति। प्रकृत्या विकृतिरिष्यते स्यानि
नेतदस्ति ज्ञापकं। पित्यप्यासार्थमेतत् स्यात्॥ वेयः अपि तु वचने भ्यासस्य यकारणं प्राप्त इति॥ ननु चोक्तं ग्रहणादेव वयेः॥
पितुरपि तु वचनेभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः॥ न सिद्ध्यति॥ किं कारणं किती ति तत्रानुवर्तते। एवमपि वयः पितु
वचनेभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणेन प्राप्नोति। किं कारणं हलादिः शेषः प्राप्नोति॥ किं कारणं वसति घतत्॥ अभ्यासस्य
प्रसारणं हलादिशेषाद्धि प्रतिषेधेनेति। स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति। पित्यभ्या
सार्थमिति वेन्नाविशिष्टत्वात् पित्यभ्यासार्थमिति चेत्॥ तन्न॥ किं कारणं॥ अविशिष्टत्वात्॥ अविशेषेण प्रतिषेधः क्रियते
तत्र किती ति॥ आतश्चाविशेषेण वेञोपि हि पित्तु वचनेषु भ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते॥ वेवो वयि पिति॥ विकृति ग्रहणं वा॥
त्वपि प्रतिषेधे क्रियेत॥ न च विकृतिः प्रकृतिग्रहणेनेति॥ लिघ्यासस्य मयेषा॥ अहिजस्यतिपच्छतिभ्रज्जतीनामपि शेषः
छति भृज्जोपादविशेषदृति॥ अवाभेपाग्रहणं किमर्थं॥ उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्॥ वचिस्वपियजादीनां
॥ग्रहादीनां निन्दरहिप्रयोजनी प्रत्ययंत उभयेषां ग्रहणमनुवर्तते अहिंस्यावपि यधिवष्टिविचत्तिवृश्चति पृच्छतिभृज्जतीनां
॥ततो लिघ्यासस्य भयेषां॥ किं जिङिती तिनिवृत्तं॥ अथवा यं इक्सतयो विकारं यथा भइ काउत्सो। त्वं प्रगच्छति मा।
इदविकारः॥ अथवा एकयोगः करिष्यते॥ वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति चेति॥ ततो लिघ्यासस्य भयेषां॥ न चे
वङ्गावाचतु विकृताप्रकृति भिन्न रूपत्वादिति भावः॥ तदेव वयिग्रहणं प्रत्याख्यातं लिघ्यास्य ग्रहीति असति सत्रे यदूत्यं तदेव तातोनाभिप्रायेण
नदुक्तं भाष्यकारस्तु एकस्य संप्रसारणेसम्मति वा विशेषा नास्तीति भावार्जिककारेणोक्तं तत्राप्युक्तं शिति मभ्यासान आह यदुच्यतइति
मा ङिति चेति यजीदीनां ङित्यपि प्राप्नोति। नैष दोषः॥ एवं घमनुवर्तिष्यते वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति॥ वचिस्वपियजादीनां किति॥ ×म०ला०×

भा०कै०
२०

इदं तर्हि॥ उभयेषां ग्रहणात्पुनः संप्रसारणस्य विधिर्भवन्न विधेयं तस्य बाधको भवति॥ आकारलोपश्चेति॥ प्रतिचाकारलोपेनास्य

अथवोभयं निर्दिष्टं॥ तदपेक्षिष्यामहे॥ इदं तर्हि उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं॥ उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं संप्रसारणमेव यथा स्यात्॥ य
द्यभ्यासमाप्नोति तन्मा भूदिति॥ किं चान्यत्प्राप्नोति हलादिशेषः॥ अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिशेषाद्धि प्रतिषेधेनेति वक्ष्यति॥ सपू
र्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति॥ अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिशेषाद्धि प्रतिषेधेन॥ अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हलादिशेषा
द्धि प्रतिषेधेन॥ अभ्यासस्य संप्रसारणस्यावकाशः॥ इयाज उवाप॥ हलादिशेषस्यावकाशः॥ विभिदतुः॥ विभिदुः॥ उभयं प्रा
प्नोति॥ विव्याध विव्यधिथ॥ अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ न वा संप्रसार
णाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि॥ न वा वक्तव्यः॥ किं कारणं॥ संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च
बलीयो भवतीति वक्तव्यं॥ अन्यत्रापि॥ अवश्यमिहैव वक्तव्यं॥ किं प्रयोजनं॥ प्रयोजनं रमाशोपेयट्॥ शः॥ म्नः॥ मृष्टः॥ मृष्टवान्
संप्रसारणं प्राप्नोति रमाप्यवस्था परत्वाद्रमास्या भावः स्यात्॥ संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं॥ संप्रसारणं यथा स्यात्॥ आह्नो
यः॥ जुहुवतुः॥ जुहुवुः॥ संप्रसारणस्य च प्राप्नोति आकारलोपश्च॥ परत्वादाकारलोपः स्यात्॥ संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं
संप्रसारणं यथा स्यात्॥ संप्रसारणं कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च॥ परत्वादाकारलोपः स्यात्॥ संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भ
वतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात्॥ इयङुवङ्भ्युवतुः॥ शुशुवुः॥ संप्रसारणं च प्राप्नोतीयङादेशश्च॥ परत्वादियङादेशः स्यात्॥
संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा संप्रसारणं यथा स्यात्॥ पर॥ परमात्वः॥ क्रियते संप्रसारणमिति॥ किमत्र
कर्तव्यं परत्वाद्गमाभावः॥ नित्यं संप्रसारणं कृतेपि प्राप्नोत्यकृतेपि॥ गमाभावोपि नित्यः॥ कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नो
त्यकृतेपि॥ वक्ष्यति ह्येतत्॥ पटकारो परत्वादयधावाप्नोति॥ अनित्यो गमाभावः॥ न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति॥ किं का
रणं वाड्वरं प्रत्यन्तत्र परत्वादशः॥ प्रसङ्ग॥ परादेशश्चेति एव नैकाचरस्मेन॥ ॥ ७ ॥ ॥

उपदेश इति॥ तेनोपदेशयोरेफस्य संप्रसारणस्याभावः॥ उरूधचादेति॥ उरूधिवर्तीति भिक्षुनेः॥ सिप्रवत्वस्वर्वमिसिसिप्रत्ययः॥ स्थापोऽङ् नीति वर्तते इति॥ कि
मीसेतत्तु चानुवृत्तस्त्वादस्वरितत्वाद्वानानुवर्तिष्यते इति भावः॥ तन्नङि इह ग्रहणं लिप्यभ्यासस्य प्रयोगमित्यत्र नानुवर्तते॥ लिपि ङितो ऽसंभवा
दिहैव तत्रानुवर्तते तेन चाप्यदिति॥ यङ् तावदेनेकाच्त्वात्स्थापने नास्ति॥ अपि सार्वधातुकं ञुविकरणोर्धं विहितमप्यादयः स्थापने विहिताः॥ न वशः॥

उपदेश इति वर्तते॥ तत्त्वाच्च वशप्रसुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं॥ वरीभ्यस्तत्रस्वेव मर्थो॥ आह्नोयेयद्ध्यण इति॥ लिट्यभ्यस्संप्रसारणं॥ अंतरंग
त्वात्॥ तदन्तरं नस्यार्थं संप्रसारणान्तरं अंपूर्वं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं॥ पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः॥ उभयेन वक्तव्यं॥ उक्तमुभये
षां ग्रहणस्य प्रयोजनं॥ उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्॥ यदभ्यासमाप्नोति तन्मा भूदिति॥ व्यचेः कुटादित्वमनसि ञि
ति संप्रसारणार्थं॥ व्यचे॥ कुटादित्वमनसि वक्तव्यं॥ किं प्रयोजनं॥ अञ्जिति संप्रसारणार्थं॥ अञ्जिति संप्रसारणं यथा स्यात्॥ उद्वि
चिता॥ उद्विचितुं॥ उद्विचितव्यं॥ अनसीति किमर्थं॥ उरुव्यचाः कटकः॥ स्थापिश्च ङि तङ् आहरणशाकमकर्तुं॥ कथं ङित्तीति वा॥
र्तते॥ न चाप्यः स्थापेर्ङि इति अन्यदत्तश्च ङः॥ न वशः॥ वशेः पङि प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ संप्रसारणस्य॥ वावशेते॥ वावश्यते॥ उष्टः
उशन्ति इति॥ सत्तर्हि तस्याप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः॥ यङीति वर्तते॥ एवं तर्हि न्यायोपयङीति वर्तते इति॥ नेतरत्वानियमधि
कारो अनुवर्तते इति॥ एष एव न्यायः यदुताधिकारो अनुवर्तेरिन्निति॥ शृतं पाके॥ किं निपात्यते॥ ॥ ७ ॥ २ ॥ ७

वशो यङीति॥ पक्षे स्थापेश्च ङीत्यत्र ङि इहग्रहणानुवृत्त्या च यङीति प्रसारण्यात्॥ तथेहापि ङि इह ग्रहणानुवृत्त्या ङित्यत्र प्रतिषेधः स्यादर्शकानि
वारणाय वार्तिककारेण ङ् ग्रहणानुवृत्तिं नास्ति वाच्य॥ नेतरत्वात्स्मयमिति॥ स्थापेश्च ङासत्र च ङ् ग्रहणं कृतं नियम॥ ततश्च ङीतीत्यस्या
नधिकारादयङे वशेः विधानेन तत्स्यात्॥ शृतं पाके॥

भा०कौ०
२१

आश्रय्यो रिति॥ आपाकरणं स्वरादेशायत्ते श्रेषाकरतिभवादेः॥ वृत्त्यादिषु मित्रार्थे आपाकइति पठ्यते॥ आनिश्रवकर्मकर्तृविषयस्य पचे
र्थियपमानकर्तृकव्यापारे वर्तते॥ ततः पक्वव्यापारेणिजुत्पद्यते॥ तत्तत्रप्रवृत्तीति पोर्थः सएवश्रपयतीति गम्यते॥ तत्रयदाश्रातिः केव
लपठ्यते तदाऽकर्मकता तदाणिजन्ते सकर्मकत्वे भवतिश्रपयेत्तु कर्मणि॥ भत्तेनारं स्वयमेव॥ भत्तेनारं देवदत्तेन॥ श्रपेः मतमन्यत्रहेतौ रिति॥ हेतुरूपे वृ
त्तेन प्रयोजकस्य हेतौ व्यापारः प्रेषणादिलक्षणस्तत्र पक्वभावेदृश्यते॥ तिनयवृत्तौ॥ प्रयोजकस्वरूपे व्यापारोपविप्रकृतिणिजन्ते श्रपय
ते रूपस्त्रग्णिचो भिवेपेक्षा इहविधारपिमतामिति न भवति॥ कुतु श्रपितमिति॥ तत्राश्रय्यो रितिवचना दापयहलरूपेण प्रयोजक

आश्रय्याः॥ श्रभावः॥ आश्रय्याः श्रभावो निपात्येते॥ क्षीरहविषोरितिवक्तव्यं॥ भृतं क्षीरं। भृतं हविः॥ क्वमान्यत॥ श्राणायवा
गूः॥ अपिताय वाग्रितिः॥ श्रपेः भृतमन्यत्र हेतोः॥ श्रयेः भृतमन्यत्रहेतोरितिवक्तव्यं॥ इह मा भूत्। श्रपयितं क्षीरं देवदत्तेनेति॥ प्या
यः पी॥ आङ्पूर्वादंधूधसोः॥ आङ्पूर्वादंधसूधसोः॥ आङ्पूर्वादंधूधसोरितिवक्तव्यं॥ आपीनोंधुः॥ आपीनमूधः॥ किंप्रयोजनं नि
यमार्थं आङ्पूर्वादंधूधसोरेव॥ क्वमाभूत्॥ आप्यानश्चन्द्रमाइति॥ उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः॥ आङ्पूर्वादंधूधसोः
॥ अंधूधसोरेवाङ्पूर्वादिति॥ क्वमाभूत्॥ प्रप्यानोंधुः प्रप्यानमूधः॥ आङ्पूर्वाच्चेष नियमो द्रष्टव्यः। भवति हि पीनं मुखं पीना
पीवधःस्तनापीनम् मुखं कन्येति॥

व्यापारांगीकरणादन्यत्र हेतौ रिसने न भावयितलक्षणयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्याद्वसीयते॥ एतच्चयाकग्रहणाल्लभ्यते॥
हि विधौहि याको विजिज्ञेला रूपाणि विहितेन लक्षणापवृपितव्यापारेतु णि विहितेपा वनालरूपाः अर्थः प्राधान्येनोभिधी
यतेनतुपाकलक्षणादृतिनिपातनाभावेऽध्यायः॥ आङ्पूर्वाच्चेति॥ आङ्गाभयुगेन नियमद्वयविधानात्केवलसमर्थ
त्वाभावः॥ आङ्पूर्वाद्वाध्यस्तारिसनेन येतेतु सजातीयतादुपसर्गान्तरनिवायतेनतु केवलः प्यायति॥ ७॥ ७ रा॥०
२१

1556

विभाषाश्वेः॥ लिटः कित्वात्सम्प्रसारणे सिद्धेविभाषार्थमयत्नविधानादिति तत्सम्प्रसारणं ...
[illegible]

1557

भा०कै० नचैतदिति॥ अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः॥ अव्यतिरिक्तार्थे त्वाश्रीयमाणेऽनुदूषतीत्यत्रं न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येत्स्वापः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य
२२ गुणभावादिति मत्वाह॥ ह्वयतदिति। णिश्वितदिगुकि रूते प्रसज्यति तिकृत्वा तं प्रसारणप्राप्तिरिति मत्वाह। एवं तर्हि ह्वयतेरिति॥ गुणागम
सतङ्कृतपानाद्भिः प्रव्यतिरेक ह्वयातीति। प्रकारान्तरेण संप्रसारणप्राप्तिमाह। एवमपीति। अनभ्यस्तस्येति॥ अभ्यस्ते

नचैतज्ञ्जोऽभ्यस्तं॥ कस्तर्हि ह्वापयतेः ह्व एतदभ्यस्तं। कथं। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते॥ न चात्र ह्वय
तिरभ्यस्तं॥ का तर्हि ह्वापयतिः॥ ह्वयतेरेवात्राभ्यस्तं। कथं। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवमपि॥ अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणं॥
अभ्यस्तनिमित्तइति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं॥ अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थं॥ अनभ्यासस्य संप्रसारणार्थं॥ अनभ्यस्तस्य संप्रसारणे
व्याप्यमानं जुहूषति। जोहूयते॥ अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणप्राप्तिः॥ अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्या
त्॥ न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः॥ प्रसज्येत। ननु चाव्यवहितत्वात् भविष्यति। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषे
धः प्राप्तिः॥ अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणं नाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः॥ प्राप्नोति। समानाङ्गग्रहणं तत्रचोदयिष्य
ति। स्वरतप्रतिषेधार्थं वा॥ अभ्यस्तनिमित्तइति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं॥ ह्वापकमिष्ट इति ह्वापकीयति॥ ह्वापकीयतेः सन्। जिह्वा
पकीयिषति। एतर्हि निमित्तशब्द उपादेयः॥ नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते॥ नड्वलोदकं पादरोगः। निमित्तमिति गम्यते॥ आयुर्घृतं॥ आयुषो निमित्तमिति गम्यते॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ एम०
द्विर्वचनस्येत्यर्थः॥ अव्यवहितत्वादिति॥ अवर्णोकाराभ्यां प्रत्येकं व्यवहितत्वादित्यर्थः॥ संप्रसारणप्रतिषेधोऽनभ्यास इतीत्यर्थः। त
घ्येति॥ ननु दृष्टान्तेषु निरूढपरस्मानाधिकरण्यात् गौणार्थं विप्रतीपत्ते। रहस्तु स्वत्वार्थः समवेकर्थगौणस्य ग्रहणात् स्व २२
साकाण्टार्थता तत्त्वसूक्ष्मतास्तिह्यगौणस्याप्यर्थस्याङ्गीकरणाददोषः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अथवेति। पोगिकत्वात्रिमित्ते अभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः। ह्वयतेरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते॥ ननु सन्नादिः प्रत्ययइति षष्ठीनिर्देशे
नचोदनायः॥ अभ्यस्तस्य च निमित्तत्वे प्रत्ययाधिकारेण ह्वयतिरेव विशिष्टः। प्रत्ययाभिधानेनाप्यभ्यासात् षष्ठीकृता॥ व्यधिकरणोवाधा
र्था॥ अभ्यस्तस्य सनादेः॥ अस्य पिर्थी ह्वयतिवत्स्यात्यर्थः॥ अभ्यस्तस्येत्याह्वयतीति॥ एवं चाभ्यप्रसङ्गोपरत्वात्संप्रसारणं ह्वेतेर्द्विर्व
चनमिति दोषः। जिह्वापकीयिषतीत्यत्र तु नस्य वस्य प्रत्ययविशेषणात् पादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणं

अथवा अकीर्तिमत्वर्थीयः॥ अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यभ्यस्तः॥ अभ्यासस्येति॥ अथवाभ्यस्तस्येति तेनैवाह्वयतिः समाना
धिकरणषष्ठी कातर्हि संबन्धषष्ठी॥ अभ्यस्तस्य योह्वयतिः किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः प्रकृतिः। ह्वोऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति योगविभाग
स्तु कर्तव्य एवं॥ नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः किं तर्हि ह्वापयतिः॥ अपस्पृधेथां॥ अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते। स्पर्धेर्लङ्या
त्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामिति द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते॥ इदं च विज्ञापदं स्पृधेथां। अ
पस्पर्धेथामिति भाषायां॥ अपर आह॥ अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि संप्रसारणमकार
स्पर्धेथामिति भाषायां॥ अपास्पर्धेथामिति भाषायां॥ आनृचुरिति किं निपात्यते॥
रलोपश्च निपात्यते॥ इदं च विज्ञापदं स्पृधेथां॥ अपस्पर्धेथामिति भाषायां॥ आतृचुरिति किं निपात्यते॥ ... आभावः क्व वा श्विभावः। श्विश्वाभावः॥ अन्यत्राश्विभावः। नत्तर्हीदानीमिदं भ
नेश्वाभावश्विभावो निपात्येते। क्व पुनः। आभावः क्व वाश्विभावः। श्विश्वाभावः॥ अन्यत्राश्विभावः॥ नत्तर्हीदानीमिदं भ
वति श्वितः सोमराज्ञि वद्ववचनेऽस्याभावः॥ नतेहीदानीमिदं भवति श्वितो नो भ्रष्टा इति सोमवद्भवतेऽश्वाभावः॥ अन्यत्राश्विभावः॥ ७
मावारत्नएवसन्नचडुपरेणैव प्राप्नोतीति योगविभागः। कचेत्युः॥ अपस्पृ॥ कस्याचिद्धःकायामपस्पृधेथामित्येवं परस्मात्पुरान्नं पर्येतय
दृष्टंपवामत्यात्रद्धितीयमाधुरात्तद्भयमध्यमेनसंस्परस्ते एवं अस्तासस्तेवनात्मपरानत्॥ तत्रैकपुंघिति इरुः। तिङ्ङिति निपातः प्रा
प्रोयद्गत्वाभित्यमितिप्रतिषिद्धः तेनोद्रवेण घुदाम्नपरस्मवति। यदीह्यदेवेत्तदा निपातैः पदशीतिनिवृत्तेः प्रतिषिद्धेनानुदात्तेति
सार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणास्पृधेथामितिपरमाधुदात्तं तिङ्ङ्। वेदार्नवत्तीत्यपशब्दस्य निपातः। सोमवद्भवेति सोमस्तेवच्चड्

लेश्याभावइतिनियमाश्रयणात् सोमास्यत्रैव ... विश्वाभावः क्वचि
दृश्यते॥

भा० कै०
२३ नसंप्रसारणेऽसो। किं सर्वेषामिदमुच्यते। अविशेषात् पिपज्यादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तं। तत्र यावंतो यणः सर्वेषां प्राप्नोति॥ इष्यं तेत्व पास्य यथा
स्यात् नस्य विस्मितत्वात् रेणपल्लनसिध्यनाति नसंप्रसारणे संप्रसारणमेवमर्थमिदमुच्यते। किमेतेऽस्य वैविध्यपोभवंति अतो दीर्घापत्ति॥ हलि च
चेति। घटाभ्या अकारलात्रस्थोदीर्घत्वं कस्मान्न भवति अत्र हि विशेषः॥ इयमत्र परिभाषा पतिष्ठते॥ अलोन्त्यस्येति॥ ननु चेदानीमेतपायरि
भाष्यं यहापि एवं कस्तु प्रस्थानम्। नवाप्ताः न क्विचपि स्वपिपज्यादीनां ग्रहादीनां च श्रेयायणोस्ति। एवं तर्हि अंतस्य विकारोऽन्त्यसदेशस्येति॥ अथ स
देशोयो यणस्तस्य कार्यं भविष्यति॥ लिंगस्यासः पीभाषायाः प्रयोजनानि। एवं तर्ह्येवापि प्रवृत्तिः तं पपतिन सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति पर
यस्य प्यायः पीभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं पीभावात् तत्र प्रयोजनं॥ आपीनोधुः॥ आपीनमूधः एतदूधपयः यस्याः सा रिति। यदि चात्र सर्वस्य यणः
संप्रसारणं स्यात् पीभाववचनमनर्थकं स्यात् संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरं वृद्धत्वात्कार्योकारे शोभितं सिद्धं स्यात्॥ आपीनोधुः आपीनमूध
इति। पश्यति त्वाचार्यः न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति॥ ततः प्यायः पीभावं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको
भवति॥ नत्वप्यायः संप्रसारणे न सिध्यति। संप्रसारणे हि सति सस्य प्रसज्येत। एवमपि ज्ञापकमेव॥ कथं प्यायइति निर्देशस्थानषष्ठीकृत
हि विशेषणं षष्ठी प्यायो यापणि॥ तदेतत् ज्ञापयत्याचार्यः॥ न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। यदयं प्यायः पीभावं शास्ति। एवमप्येते
कोतिकेमततः। एतावत् ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति॥ तत्र कुत एतत् पास्य भविष्यति न पूर्वस्येति॥ उच्यमानेप्येतस्मिन्नस्त्रे
कुत एतत्तयास्य भविष्यति न पूर्वस्येति। एकयोगलक्षणं च त्वपि संप्रसारणं॥ न यदि तावत् परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमपरमभिनिर्वृत्तं भवा प्रसक्ते
स्य वानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य। यदि पुनः कृत तत्र यानन्यानुकृथाः इति किं तेन कृतं स्यात्॥ अथापि पूर्व
मनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तं भवति। तत्र निमित्तमस्ति श्वीरीऽ उपपन्नः॥ न संप्रसारणे संप्रसारणमिति॥ निर्देशः पत्तावदुच्यते उच्यमानेऽ
प्येतस्मिन्न कुत एतत्त परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। इहापि तेनैव पितेननिमित्ते महतीवा स्तुत्र प्रबंधेन आचार्याणामभिप्रायो गम्यते। हम०
एतदेव ज्ञापयति परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति पूर्वस्य उक्तेन एकयोगलक्षणं च त्वपि सं २३
प्रसारणं न यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव॥ प्रसक्तस्य वानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति॥ अनुक
भेयोऽभिनिर्वृत्तिः। न चेदं पूर्वस्य प्रतिषेधं शास्ति॥

न संप्रसारणो। किं तर्हीति। संप्रसारणनिमित्ते पूर्वस्य संप्रसारणशास्त्रेणोपचारादुच्यते। हलादिशेषापवाद इति। उरदत्वस्य देशाच्चापवादो भवति

किं तर्हि संप्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधं। ततः पूर्वत्वेऽप्रतिषिद्धे वर्णादेशेन सिद्धं। परस्य उच्यते। अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं
परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न इति। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। यथा इंद्रइति। एवमिहापि प्रसारणार्थं
संप्रसारणं। तत्रयत्प्रसारणार्थं प्रसारणं। तत्र पत्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति। अथ संप्रसारणमिति वर्त
माने पुनः प्रसारणग्रहणं किमर्थं। प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारणग्रहणमतोः संप्रसारणप्रतिषेधार्थः। प्रसारणमिति वर्तमा
ने पुनः प्रसारणग्रहणं एतस्य योग्ये निर्देशस्य मपिपत् संप्रसारणात्तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात्। अथो नि हि। विषये मैतदस्ति
प्रयोजनं। हलादिशेषापवादः। असंप्रसारणं। इदं तर्हि अपुव मघो नामतहि। इति। एतत् पूने उच्यमानेप्येतस्मिन्न सिद्ध्यति। किं का
रणं। उकारेणाव्यवधानात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥

तिपरस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्य। एकादेशो ह्यनेन इति। परं प्रसादिवद्भावात्॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ उपोषुषेति। उपपूर्वाद्वसेर्भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुरादेशविशेषविधानाद्भूतसामान्ये लिट् नुमीयते तस्य क्वसुर्वेषिस्वपीति संप्रसारणं द्विर्वचन
२४ मकः सवर्णे दीर्घः। वसेः क्वान्तात् सामिती तृणापित्वसी ति षत्वं तृतीयैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं वलादित्वाभावादिडभावः। अथ

एवं तर्हि समानांगग्रहणं च। समानांगग्रहणं च कर्तव्यं। न संप्रसारणे संप्रसारणं समानांगइति वक्तव्यं। तत्रोपोषुषि दोषः। तत्रोपो
षुषि दोषो भवति। उपोषुषा। उपोषुषे। उपोषुषि। न वा यस्यागस्य संप्रसारणं प्राप्तिस्तस्मिन् प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कार
णं। यस्यांगस्य प्रसारणप्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् हि नीयायाः प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। अत्र च वसिः क्वसावणो इकः स्वतन्त्रपुनर्विभक्तौ। अथ
यदा यस्यांगस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते। पावद्रूपाल्पसक्कस्या नभि निर्दिष्टस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः। शक्या कर्तुमिति॥
अत्र च पदावसेः मतहाक्वसोः। यदा च क्वसोः अभिनिर्वृत्तेनेदा वसेर्भवति। अथ यदा यस्यांगस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेनैव किं क्रियते यो
पत्न्यपादसि द्वे बहिरंगमंतरंगे इति। असिद्धं बहिरंगलक्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यांतरंगलक्षणे प्रतिषेधो न भविष्यति। अ
चित्रे उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः। न चेत्सकं। तत्र साम छन्दसि
चित्रे उत्तरपदादिलोपः छन्दसि। अविचित्रे संप्रसारणं कर्तव्यं। उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः। न चेत्सकं। तत्र साम छन्दसि
निकिं ऋचानि। ऋयमतो संप्रसारणं वक्तव्यं। आरेवानेतु नो विशः। न च भवति पिमानपुश्चिबद्धेनः। कश्यपाः संज्ञायां क
निकिं च्यानि। इयमतो संप्रसारणं वक्तव्यं। आरेवानेतु नो विशः। न च भवति पिमानपुश्चिवहेनः। कश्यपाः संज्ञायां क
श्यायाः संज्ञायां मतो संप्रसारणं कर्तव्यं। कक्षीवन्तं य औशिजः। करावक्कक्षीवान्संज्ञायामिति किमर्थं। कक्ष्यावान् हस्ती॥
त्रसमानांगग्रहणं अत्र समानांगग्रहणात् हूषिस्वपीमस्य संप्रसारणस्य निषेधप्रसंगः तद्वमितिस्तन्त्रचोक्तिरिति समानासः। अकृप
रहरितिसमासान्तः किं स्यायाश्ति। आसेदी वदथी वदिसत्र कक्षीवछब्दस्य निपातनात् वार्त्तिकं नारब्धम्॥ ॥ एम
२४

वभ्यास्यामतरस्यां। अन्यतरस्यां किति चेज्जरबिभ्रत्तं कर्तव्यं। तत्र लिटी सनुवर्तनात् किति लिटि वेञ् संप्रसारणविकल्पेसतिन्त्र किति लि

वभ्यास्यामतरस्यां। वभ्यास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं। अन्यतरस्यां किति वेञः न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धं। कथं प्रसारणोक्ते
उवट्न देशे च द्विर्वचनं। सवर्णदीर्घत्वं तेन सिद्धं ववतुः ववुः ऊवतुः ऊवुः वयेश्पिनिसेयकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य।
ऊयतुः ऊयुः। श्रेशद्यां चेह साध्य। न चैवं सति सिद्धं भवति। पयेवं च चोक्तवित्येतेन सिध्यतीत्यपि चेत्स्यनेन च कारेण लिट्
यनुकृष्यते। तस्मिन्निति संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते। किति विभाषा आरभ्यते॥ ॥ इति श्रीमद्भट्टवसतञ्जलिवि
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीय॥

टिश्वपिचेति चकारेण लिटो नुकर्षणात् संप्रसारणनिषेधात्सर्वेषां सिद्धिरिति भाष्यार्थः॥ ॥ इसुपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यट
कृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

भा-कै-२५ आदेच उपदेशेऽशिति। कथमिदमिति। यदोपदेशशब्देनानुकरणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेचो नास्ति तद्विशेषणमिति विशिष्य-
ते। पक्षो भवति यत्र उपदेश इति। यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्यैचो विशेषणात्त
दंतविधौ सत्यपि पक्षो भवति। एजंते यदुपदेश इति। समुदायश्चालिप्रभृतिः प्राधान्येनोपदिश्यते धातुसंज्ञाघटितानन्तरीयकत्वेनत्वयवः

आदेच उपदेशेऽशिति॥ ॥ कथमिदं विज्ञायते एच उपदेश इति आहोस्विदेजंतं यदुपदेश इति किं चातः। यदि विज्ञायते एच
उपदेश इति टीकारी कि नान्यत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते एजंतं यदुपदेश इति न दोषो भवति। ननु चैजंतं यदुपदेश इत्यपि विज्ञा
यमाने अत्रापि प्राप्नोति। एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनैजंतं भवत्युपदेशे। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। ननु चैच उपदेश इत्यपि वि
ज्ञायमानेन दोषो भवति। अशितीत्युच्यते। न चात्राशितं पश्यामः। ननु च ककारः एवात्राशित्। न ककारो भवितव्यं। केकारः।
नेजिवपुक्तमम सदृशादिकरणे तथा व्यथेगाति। नन्धुक्तमिव युक्तं चापासिस्तत्सदृशी कार्यं विज्ञायते तथा व्यर्थान्। तल्लोके। अश्व
स्थानासदृशमानयति नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति। एवमिहापि शितिप्रतिषेधादस्मिन्नशिति शित्सदृशो कार्यं विज्ञास्यते। किंचा
न्यदशिच्छित्सदृशा प्रत्ययः॥

एतदपीति। उपदेशोऽपि पदमोकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादिसूक्त्वात्। अन्यर्थवतेति। पदशब्दोऽयं येवांस्तस्यार्थापादान
परिमाणाम्यांव्यपदेशिवद्भावो भवति वृक्षानात् कल्पनाघटितैपापती। ताएकाज्यपदेशाः लोकेऽपि स्थूलशिरा राहुरिति शिरोमात्रस्य स
मुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्रूसविवक्षया व्यपदेशो भवति। नत्वनर्थे। केचिल्लेदेवदत्तशिरः सिस्यूलशिरोऽन्यपदेवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्त्त राम-
ते। आद्यतवेदकास्मिन्निमित्तेदेशो न प्रवर्त्तते। अत एव तत्प्राप्त्या भावाद्विकारस्य॥ २५

इदं तहीति। एच उपदेश इत्यस्मिन्पक्षे दोषोद्भावनम्। परत्वादिति। पर्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्वस्याचादीनां चानिसत्वात्तेषां वि
प्रतिषेधोपपत्तिः। अस्त्विधिश्च यमिति। नन्वेजन्तं यदुपदेश इत्यत्रापि पक्षे आत्वमस्त्विधिरेवगुणश्चत्वात्तश्च यस्यापि अस्त्विधित्वनाश्र
यणात्तया च पष्ठ्यासादाविर्भावः नितरास्मिन्। एजंतस्यात्वात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमस्त्विधिः यदात्वेवं व्याख्यायते उपदेशे
पदे जंतदृष्टतस्यात्वं भवतीति तदात्वस्यास्त्विधित्वाभावः। एच उपदेशेऽत्तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एवः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्यास्वि

इदं तर्हि ग्लैस्नानीयं विम्लानीयं। परत्वादापाद्यः प्राप्नुवंति। ननु चैजंतं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादापाद्यः
प्राप्नुवंति। सन्तु आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेजग्रहणेन ग्रहणाद्वुनरात्वं भविष्यति। ननु च एच उपदेश इत्यपि विज्ञाय
माने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेजग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अल्विधिश्च
यं॥

धित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवत्ताभावादप्राप्तिः। ननु वायादिषु कृतेषु लोपस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमिति तादिमेष्यति। तथापि ज
ग्लतुरित्यादि न सिध्यति। यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च। तत्र पक्षे। तत्र पक्षेऽपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तर
गत्वाच्यापि वर्णादागे वलवदिसाकारस्यात्वे कृते पूर्व लोपः प्राप्नोति। यथा आहुः पक्षरसादौ। तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद
सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपोन प्राप्नोति॥

एवंतर्हिवारणादांगंबलवदितिसमाश्रित्येदमुक्तम्।अतएवात्रपरिहारःसमाप्त्वासारंशीतीतिज्ञापकाद्धायस्ययन्त्वालंनबाधन्तइतिसिद्धं नोभविष्यति।नतर्हिनेदानीं।कृतःसंप्रसारणात्पूर्वत्वेपूर्वदेशसन्निपातस्तुउत्तरकालमसत्प्येजन्तत्वे।लोपस्येतिचनाट्ठकारस्यात्मप्रसङ्गः॥

एवंतर्हिएजन्तस्योपदेशइत्यपिविज्ञायमाने।हूतवानित्यत्रापिप्राप्नोति।भवत्येवात्रात्वं।अवर्णंकस्मान्नभवति।पूर्वत्वमस्य भवति।नसिध्यति।इदमिहसंप्रधार्यमात्वंक्रियतांपूर्वत्वमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वात्पूर्वत्वे।एवंनहिइदमिहसंप्रधार्यमा त्वंक्रियतांसंप्रसारणमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वादात्वे।नित्यंसंप्रसारणं।कृतेऽप्यात्वेप्राप्नोत्यकृतेऽपि।अनित्यमात्वं।नहि कृतेसंप्रसारणेप्राप्नोति।किंकारणम्।अन्तरङ्गंपूर्वत्वंतेनबाध्यते।यस्यचलक्षणान्तरेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्यम्।नचसं संप्रसारणमेवात्वस्यनिमित्तंविहन्तिअवर्णलक्षणान्तरंपूर्वत्वंप्रतीक्ष्य।उभयोर्नित्ययोःपरत्वादात्वेकृतेसंप्रसारणंसंप्र संप्रसारणपूर्वत्वे।कार्येकृतेतावत्पुनरात्वंनभविष्यति।अथापिकथंचिदात्वमनित्यंस्यात्।एवमपिनदोषः।उपदेशग्र हणंनकरिष्यते॥

वसेवेति।प्रागेवसंप्रसारणादितिभावः।इतरस्तुपश्चादात्वमतेनोमितिमत्वाह।अवर्णमिति।अथापीति।परिपस्यलक्षणान्तरेणेति नाश्रियतइतिभावः।उपदेशग्रहणमिति।उपदेशग्रहणात्संप्रसारणादिकृतेष्वात्वप्रसंगाभावकृतं।अकृतेचनास्तिएजन्तस्या त्वभवतीतिसत्त्वार्थाश्रयणादात्वस्यालिधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावात्संप्रसारणादिकृतेषुप्रसंगः॥ ॥ ॥

शिसपिवाधेरचिपि।तत्रअग्लायतीत्यादीनांसिद्धत्वाद्शितीतिप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनात्वंभवतीतिज्ञापते।नन्वशि तीत्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्तिग्लास्नीत्यादेहग्लाशावात्वंभाभूत्।नैतदस्ति।ग्लोनःश्यनीत्योकारलोपविधानाद्यत्वंश्यनिनभवतीति

यदिनाक्रियतेदेशास्तोनेत्यत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नपरनिमित्तकस्यात्वंभवतीति।यदयंक्रीङ्जी नांणावात्वंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकं।नियमार्थमेतत्स्यात्क्रीङ्जीनांणावेवेति।पत्तर्हिमीनातिमिनोतिदीङांल्यपिचेत्यत्रै ग्रहणमनुवर्तयति।इहतर्हिग्लोग्लानीयं।वेञ्वानीयं।शो।निशानीयं।परत्वादायेरयःप्राप्नोति।अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा पयतिनायारस्यात्वंबाधतइति।यदयमशितीतिप्रतिषेधंशास्ति।यदिहिवाधेरनशित्यपिवाधेरन्नर्थयवापुनरस्त्वेऽप्युप देशइति।ननुचोक्तं।ग्लैग्लानीयं।म्लैम्लानीयं।वञ्ञवानीयं।शोःनिशानीयं।परत्वादायादयःप्राप्नुवन्ति।अत्रापिचोत्प्रतिषे धोज्ञापकःनायादयआत्वंबाधन्तइति।व्यात्वस्यशुपसंख्यानं।आत्वस्यशुपसंख्यानंकर्तव्यं।जग्लौ।मम्लौ।अशितीति प्रतिषेधःप्राप्नोति।नैषदोषः।नैवंविज्ञायतेशकारइद्यस्यसोऽयंशित्नशितन्नशित्तस्मिन्नशितीति।कथंतर्हिशकारइत्शित् नशित्अशित्तस्मिन्नशितीति।यद्येवंल्युट्यपिइत्यत्रापिप्राप्नोति।अत्रापिशपाप्यिङ्भवति॥

ज्ञापतेशकारइदिति।तेनशकारेणप्रत्ययस्याशेषायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषोपास्थानात्शिदादौतन्निषेधाद्व्यपा त्वभवसेवायद्येवंल्युट्यपिइतिविकरणेअरूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्नभवतीतिमन्यते।अत्रापिशपिति।अत्वनिवृत्ति हेतोरेवशपःप्रयोजनं॥

किंपुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वं तत्पदार्थैर्नञः संबंधात्समर्थसमासः उत्तरपदार्थसदृशो गृहीतव्यः समासार्थः। प्रसज्यप्रतिषे
धे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबंधादसमर्थसमासः। सन्वाक्यभेदे चकारकर्तृकारकपरिहृतेन
ज्ञापितः। स्नापयतीति। लावस्यापामेवाकृतेषु तिवादिष्वात्मनेपदं वर्तते। श्नोप्रभृतीनामेकेनानामुपदेशसामर्थ्याद् शितीति विच
नसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः ३।१।१३७। सेघ्रो। शितीति विवचनस्याप्यवकाशः इति चेत्। नैकमुदाहरणमाशिङ्कङ्गाप्रयोजयति। न्य
स्यथाः ३।१।३३ इति वृपातः। स्यथाः निमासांतरं गत्वा स्यापूर्वे तिरूपाभवति। तेषु तेषु निसत्वाङ्कुत्रवति। तत्रोकारयोः पररूपस्य क।

किंपुनरयं पर्युदासः पदमाहो स्विन्न इति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः शिति नेति। कश्चात्र विशेषः। अशिति एकादेशे प्रतिषेध
श्रादिवत्वात्। अशितिस्य कादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नायति। म्लापयति। किं कारणं। आदिवत्वात्॥ शीर्शीनोरेकादे
शोः शिन आदिवत्वात्। अस्त्वत्र म्लिष्टिनरतितु लात्वात्र लघ्वेप्रोति। प्रसज्य विधिश्च नाभिसिध्यति। सुग्लः। सुम्लः। आका
रांतलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति। अनिष्टप्रत्यये वस्थिते आत्वे अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। अभ्यास
रूपं चाप्यभ्यासरूपं च न सिध्यति॥ जग्लौ मम्लौ। इवर्णाभ्यासतिप्राप्नोति। अपवादाद्वा प्रतिषेधश्च अन्त्यादीनां प्र
तिषेधो वक्तव्यः। ग्लै ग्लानीयं। म्लै म्लानीयं। शो निशानीयं। वेञ् वानीयं। परत्वादापादुपः प्राप्नुवंति। अस्तु तर्हि प्रसज्य
प्रतिषेधः शिति नेति। शिति प्रतिषेधे लुलुकोरुपसंख्यानं। ररीध्वं। शिशीतेत्राध्वं। शिति प्रतिषेधे लुलुकोरुपसंख्यान
कर्तव्यं। दिवो नो रूशिम हनोररीध्वमिति। आध्वनोर्वा निर्त्रुरोऽर्कसा। शिशीतेभंगेरक्षसेविनिष्ठे॥ ॥ ॥

देशेकृते लस्य परं प्रत्यादिवद्भावात्मत्वं प्रसंगः। जग्लौ इति। एशिपरत्वात्लंतस्य द्विर्वचने वीतिरथ्यानिवद्भावात्ग्लौशब्दस्य द्विर्वच
ने कृते वाभ्यासे इवर्णो नात्तस्यात्। ररीध्वमिति॥ रेशब्दरस्य प्राप्तोऽटोभ्यसर्थेनात्मनेपदे ध्वेश पावेदुलंकेरस्मीतिश्लुस्तत्र
प्रसज्यप्रतिषेधन्यायात्तनप्राप्ति शवाश्रयप्रतिषेधप्रसंगात्। पर्युदासे तु श्वमाश्रयमात्मनेभवतिश्लोहिर्वचनं इहल्सवारिती
तो। शिशीतरति। शपनेलरोत्यत्रपोनात्मनेपदे शब्दतस्य श्लुः तस्य द्विर्वचनमभ्यासस्य बहुलं छंदसीतीत्वं। इहल्सवारितो। तो।

प्रसज्य इति। वृषभः अंगोती प्लानि करोति रक्षमेरः। शोर्थविनिक्षेविनिपातनात्। पोऽस्यर्थे त्राहूमिति। लोडर्थे प्रत्ययेन लुङः ध्वं। शिविशिस
लोपः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। परपमिति। आत्मभावित एजनादाकारांतनिमित्तकः। प्रत्ययोत्पत्त्यनेन सर्वो ह्याकारमाश्रित्य

नैष दोषः। उदहताबद्धिकोनोऽरिष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद्धेरूपस्य रूपं। कस्य तर्हि राते र्दानकर्मणः। शिशीते भंगोऽइति। नैतत्
श्यतेरूपं। कस्य तर्हि शीङः। शास्त्यी वेशम्यतो कः पुनः श्यतेरर्थः। श्यति र्निशानेवर्तते। शीङः पिश्यपस्यार्थे वर्तते। कथं पुनरस्मो
नोमाम्नस्यार्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवंति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते। केशान्वपतीति। ईडिः स्तुति
चोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयंति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीक
रणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि वर्तते। कटे कुरु कटे कुरु। अश्मानमितः कुरु स्था
पयेति गम्यते। सर्वेषामेव परिहारः। शितीत्युच्यते। नचात्र शितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्ष
णप्रतिषेधः॥ त्राध्वमिति। लुङो व्यत्ययेन भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमाशितिएकादेशे प्रतिषेध आदि
वत्त्वादिति। नैष दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं परस्परप्रत्ययविधिरिति। आ
र्धधातुकमत्तिर्लोपयति। आत्त्वे जंतस्य आकारांतलक्षणः प्रत्ययविधिरिति। परं पङ्क्वामभ्येसराणं वाधनार्थं शालोप
स्याभ्यासरूपमिति। प्रत्ययाभ्यायते सयोगः। अथवापि क्रियते। एवमपि न दोषः। कथं। लिटि सन्नुवर्तते। हलि कारकस्या
पेनिर्देशः। लिटि लकारादावितिएवं तु लावयोऽभ्यसोभवति। युक्तमुक्तं लुग्रुपसंख्यानमिति। परत्वमुक्तं अपवादात्प्र
तिषेधश्चेति॥ शितिप्रतिषेधो ज्ञापकोनापदेश्याम्लास्त्वबाधतश्चेति॥

एतत्पुनः प्रत्ययास्यात्रत इति। द्विर्वचनेचीत्ययंयोगः पूर्वविप्रतिषेधोऽप्येवमसावाख्यायते। न त्याप्यारब्धा नात्स्यानि कत्त्वाभावः हलिका
र इति। लिटिस्योपरस्तत्र हलि कारस्यो निर्देशस्तु। अवहितो यस्य लकारस्य प्रयोजनमभावादिहार्थत्वे विज्ञायते। लावस्यापामेवमभिधा
लिघात्वेनत्वाजोदावितिस्यानिवत्त्वाभावाज्जग्ले इत्यादि सिध्यति॥

भा॰कै॰ प्रातिपदिकप्रतिषेधइति। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षेणेमेऽर्थाः स्मर्तव्याः। इक्षुरिक्षुः इत्यादावुपदेशेऽप्रसक्तमेव। एजंतो वाऽर्थवत्त्वाद्यपदेशि
२८ वद्भावादिति भावः। अस्मिन्नर्थे हि बाधनार्थमिति। णोपदेशेषु सत्रेणोनोऽराण्यादिति णत्वे वृद्धिप्रसंगान्न गाः परेषु त्राशितौ सालाभसं
गः। उपदेशश्चेति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः। एतद्धातोः इकः मिकं सेस त्रके सप्त इत्यनेनेनोपादानाहि ज्ञाप

प्रातिपदिकप्रतिषेधः। प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः गोभ्यां गोभिः। नौभ्यां नौभिः। स तर्हि वक्तव्यः। न वा वक्त
व्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति। यदयं राषो हली त्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति
नैतदस्ति ज्ञापकं। नियमार्थमेतत्स्यात्। रायो हल्येवेति। यत्तर्हि औतोऽम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतदपि नास्ति प्रयो
जनं। अस्मिन्नर्थे हि बाधनार्थमेतत्स्यात्। शसि प्रतिषेधार्थं च। तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।
न वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्रसिद्धिः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति
वर्तते। क्व प्रकृतं। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथवा पुनरस्तु। एवमप्यदोषः। उपदेश इत्युच्यते। उपदेशश्च प्राति
पदिकानां नोपदेशः ॥

ते। उणादयो बहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योपस्कारणार्थत्वेनाप्युणादिपाठे त्वणादीनामुपदेशाभावः। ननु गावादिभ्यो पदिस्य गवा
दिशब्दोऽपि हविस्त्वयेकेति गोशब्दस्यास्तूपदेशः। न यानौ वयो धुर्भिस्त्वनौ शब्दस्य नैष दोषः। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधा एम॰
नोपलक्षसाधिमानेः प्रत्ययविधानोपपदार्थो गवादयस्तु व्युत्पन्नाः यथा तु सत्स्वत्वान्यापाद्व प्रमुच्चारणं तेषामेकोपदेशाप्यवहारः ॥

कीदृक्जीनांराणो। आत्वेणाविति। विभाषा लीयतेरिति विकल्पप्राप्ते नित्यार्थं वचनं। समानेनेतु विकल्प एव भवति। अस्मेलाद्युः प्रलंभनशा
लीनीकरणग्रहणमात्त्वेनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति समानेनेपि नित्यमात्वं भवति॥ सिध्यते। परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकं।
प्रयोजनमित्यत्र अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। धात्वर्थोपाधिर्ध्यायको चेति सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थे वर्तते तेन हानस्यात्वं भवति। सिध्य
तेर्ज्ञानार्थस्याति। लोकाश्रयत्वे सिद्धस्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते। लोकाश्रयत्वात्तस्यार्थनामात। इहतु ज्ञायमानं कर्म कार्यवृत्तिः सि
ध्यति रित्यात्मनेपदेनभवति राजकुलेदेवदत्तसाधयतीति। ज्ञानव्यापारहेतोस्तात्वं निषिध्यते। तत्रैव ज्ञाने स्वमुख्यत्वात्सिध्यतिनापरः

क्रीङ्जीनां णौ। आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलंभनशालीनीकरणयोः। आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यं। प्रलंभनशालीनी
नीकरणयोः किं प्रयोजनं प्रलंभने वार्थ शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात्। प्रलंभने तावत्। जटाभिरालापयते। श्म
श्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। यो अर्थिनमपलापयते। सिध्यतेरपा। सिध्यतेरज्ञानार्थस्य
सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यं। इतरथा ह्यनिष्टप्रसंगः। अपारलौकिके ह्युच्यमाने निषिद्धमसंगेते। अन्नं साधयति ग्रामं ग
भ्योराम्यामीति। अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचित्ज्ञानार्थे वर्तते। अस्तीत्याह। तपस्तापसं सेधयति ज्ञानमस्य प्रकाशयति।
त्यर्थः स्वामेवेनं कर्माणि सेधयति। ज्ञानमस्य प्रकाशयंतीत्यर्थः ॥

आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थे तपः सेधयतीति। ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ योवर्तते तत्र ज्ञानस्यागुणभावात्प्रतिषेधाभावो
राजकुले देवदत्तं साधयतीति। अन्नं साधयतीति। ननु ग्रामेषु गोभ्यो दास्यामीति वा कथं पारलौकिकत्वगम्यते ननु परत्र तथा स्वर्थ इत्य
प्यजितमात्रे। अन्नं निष्पादयतीत्यर्थो ग्रामादिति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि परत्र संनिधानात्
सिध्यर्थस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयत इति सर्वत्रैवात्मगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसंगः चकारेण संत्रार्थे एवं व्यास्या
तः साह। अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिध्यर्थस्येति प्रतिषेधो न भवति हेयोपादेयतत्त्वप्रकाशलक्षणज्ञानपार

भा. कै. २९ मीनातीउपदेशावचनमित्यादयः कारणे नुसन्नत्वप्रसक्त्यालंकर्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्तेनमेवार्थेनम न्यथा व्याचष्टे उपदेशेव द्वावेव कृत्व इति उपदेशिन आकारान्ताया वाम प्रभृतय आकारान्तनिमित्तमप्रसक्तमिति तं यथाप्रतिपन्नतेन यामीनात्या दयोपीत्यर्थः॥

मीनातीति। मीनात्यादीनामात्वे उपदेशावचनं प्रसक्तविधर्थं। मीनात्यादीनामात्वउपदेशीव द्वावेव कृत्वः। उपदेशाव स्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रसक्तविध्यर्थं। उपदेशावस्थायामात्वे कृते रूपः प्रसक्तं विधिर्यथास्यात् केषु न प्रसक्ता उपदेशीव द्वावेव प्रयोजयति। क्वः। कात्वाव प्रयोजयति। किं कारणं। एचश्च सु च्यते। नचैके के तस्ति। णावु त्नुवि धयस्तर्हि प्रयोजयंतिराणा। आवरायः आत्मनिराः सिद्धो भव। ना। त्वन्त्रा आवरायो वर्तते। आत इति ब्रत्रं सिद्धो भवति। किं भोः आतइतिन्नजुच्यते। नखल्वप्याता रस्सुच्यते आतस्तुविज्ञापते। कथं। अविशेषेण। द्वजुत्सर्गः। तसंदवर्णांता दुवर्णान्तादुवर्णान्ता ज्ञाजपावपवादी। नत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृते अपवादस्य निमित्तं नास्ती तिकृत्वाउत्सर्गेण व्रुत्सिद्धो भवति। एवं चकृत्वान च आत इत्सुच्यते आतस्तुविज्ञापते युच्। ईषद्दरानं सदहानं। आत इतियुक्तसिद्धो भवति॥

काइति। आतश्चोपसर्ग इतिक् आतोनुपसर्गे इतिकः। कौचार चुकाः आतश्चोपसर्गे इत्यत्र मातेर्दिष्ट नचक्के छिति। शाकंधादित्वा दित्वासरूपमयथाकाश्वितिस्यात्। क्रि।तं चतिगुणाप्रतिषेधार्थं तेत्रेन भावः॥ आतस्तुविज्ञापत इति। सामर्थ्याज्ज्ञाप्याहि। मीनात्यादीनामुपदेशइत्यात्वे कृते रवर्णान्तलक्षणां नापवादेन प्रवर्त्तत इतीव नैवस्यात्॥ राम. २९

भा. कै. ३० हेतुरेवभयमिति। अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भावसाधनः। समानाधिकरणपक्षः समासो न षष्ठीसमासः। तेन यदा सास्य योजके भयस्यापादानं तदेतदात्वं यदात्तुकुं चिकादीनि भयस्यापादानं तदा नाभावः। एतश्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्याद्दाश्रीयते। भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे चतदनर्थकं स्यात्। यद्यपि भावसाधनपक्षे पि पंचमीसमासान्यपरोनापमेवार्थो लभ्यते तथापि षष्ठीसमासनिराकरणाप रत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्यमाश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यांसं पंचमीसमासो नोन वार्यते। स्व जिद्। अकितीतियारपपुंस्त्वा थापि भस्त्रनप्रतिषेधो भस्म भवति किति भ लिने मित्यर्थयाः रज्जुस्रष्ट्रा मित्यादेः शाप्नोतीति मत्वाह। आमिसरं ग्रहणमिति। शी

हेतुभयं इति नैवविज्ञायते नो भयं हेतुभयं हेतुभ्यइति कथं तर्हि हेतुरेवभयं हेतुभ्य इति। पदि सएव हेतुः भयं भवतीति। स्व जिदशो आ मिसर ग्रहणं। आमिसरू ग्रहणं कर्तव्यं। किं मिदसडि तिमसाह्यारग्रहणं। क्व सन्निविष्टं नामसाहः। सनः प्रभृति आपदि डोड़ कारात्। किं प्रयोजनं कि प्रतिषेधार्थं। किंवतस्यभूत्। रज्जुसृष्टा रज्जुसृष्टिः। देवद्रष्टा। स्विदृभ्याः। देवदृभिः। उक्तेप्पा किमुक्तं धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानात् सिद्धमिति। शीर्षन्छन्दसि। शीर्षन्नछेदसि प्रकृत्यंतरं। शीर्षन्छन्दसि प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं। किं प्रयोजनं। आदेशप्रतिषेधार्थं। आदेशे हि सति वृद्धि प्राप्तोति। प्रकृत्यंतरपक्षो विज्ञायते। किं स्यात् अकारान्तस्य च्छन्दसि अवर्णे नस्यात्। शिरो मे शीर्षं नेमुखे। इदं नो शिरो मे भिनत्तीति। न हि अर्थवेगाः शिरः। येयचन हिते। येच न हिते शिरस आदेशार्थे येचतद्धिते रस आशिरसो ग्रहणं कर्तव्यं। किं प्रयोजनं। आदेशार्थं। आदेशो यथा विज्ञायते नम कृतं मा विज्ञापि। किं चस्यात् नयकारादेरताद्धितेः स्कारांतस्य श्रवणं प्रसज्येत। शीर्षं शोपः स्वरः। काकेशोषु वाकेशेषु शीर्षसः। शीर्षं नु भावो वक्तव्यः शीर्ष यै। आदेशप्रतिषेधार्थमिति। यद्यपि शिरस अर्थ स्थानी सामान्यनिर्दिष्टस्तथापि समानार्थ एषाः केशाः शिरस्याः॥ त्वादादेशानाक्षिप्येत। पद्याशिवादिषु विस्पृणाशइनाविधिश्च शशंडति स्थानिनो भ्यंतमप्रयोगः स्यादिति स्थाम्यादेशभावपरिहारे णप्रकृत्यंतरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वसत्रात् न्यंतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या इष्टसिद्धिर्भवति। तथापुनरत्रतस्तुल्ये तिरा शं कैनेतितन्मरिसाभेनप्रकृत्यंतरपक्षो निर्दोष आश्रियिनः ये च॥ वाकेशो शिनि। तत्र शिरस्यशब्दस्य केशविषयत्वाच्छरस्य राम. ३०

[illegible]

इदं विप्रतिषिद्धमिति। नहि धीतामाशीनामुपदेशाः जस्मि। अत्यपनिमित्तत्वादेवं। नैवयं विषयमिति। सत्तु विषय अस्यपोपस्मिन्नसत्यपरचा
भाव्यं तस्मिन्ननु स्यान्नश्चात्सो अपमे। लिंवृत्तामिन्निषयः प्राङ्कः यस्यैव सो स्येवाभाव्यं तस्मात्। केचित्तेजेव विषयः साङ्कः। एवि मादित्वेन तु
ध्यात्थिते अत्यान्तभवतीत्यर्थः। न चात्मार्थमिति। नस्यैव तत्र्यस्यैवो न्तरत्रानुवर्त्तनादितिभावः। तत्रैतस्यात् अपमेदेवशाद्रूपवाक्यात्तदेव
नुभीपत्तइत्याशङ्काह। नखल्वथीति। अन्यमार्थमयीति। स्वरितत्वमाशिक्षानाच्छ्रुतरूपमात्रमुच्चरणानुवर्त्तनेतस्यपरस्यैस्योपयोगरात्रर्थमेवा
वतिष्ठते। शङ्का। स्त्रिति। स्वरितत्वमतिस्तानात्त्वदृशाशङ्कानरेवाक्यार्थमनुग्रहणार्थमनुमोपनेसादृश्या नुतदेवदृमितित्त्वाध्यवसायोभिन्न
स्पिष्ठाङ्कूपश्रुभवतितन्नोपदेशेन प्रत्ययोनिधीयते उपदिश्यते तस्मिन्नेजितुपदेशः विषयसप्तमी चेयन्नेव परसप्तमी। तेनानुसन्न
इदं विप्रतिषिद्धं। सत्तु पदेशाइति। यद्येव। नोपदेशो। अस्योपदेशोनैवस्य उष्णोपदेशो वेति विप्रतिषिद्धं। नेनद्विप्रतिषिद्धं। आहापमेकउपदेश
इति। यद्येत्तोन्नोपदेशः। थापदेशोऽयोपदेशेनैव। नैवपादि यपादेन्नास्याम। शेन्तिषयइति। न नहिं उपदेशग्रहणं कर्त्तव्यंनकर्त्तव्यं। प्रकृ
तपञ्जवर्त्तते। एकमकः। आदेचउपदेशे शितीति। नहैव्यक्तिविशेषणं। विषयविशेषणोन्नेचेहार्थः न चात्मार्थमस्तुतमस्मार्थ्यमवति। नखल्व
प्यस्यात्मस्तुतमनुवर्त्तनाद्भवति। नहिंगाधास्यर्थस्तीसंपर्दानादिभिर्भवतीत्यचानवरुच्यते नचात्मार्थ्यमस्तुतमस्मार्थमवतीति। अमार्थ
मपिद्दतम्मात्र्थभवतीति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते। ताभ्यश्चपानीयं पीयते। उपस्पृश्यतेच। शालयश्चभाव्यन्ते। पदप्युक्त
तेनखल्वमत्थस्तत्रमनुवर्त्तनाद्भवतीनाहिगाथासंपर्दानादिभिर्भवतीति। भवत्तद्भूथैवेदंवस्मात्। शाद्रस्तुखलुयेनपनाभिसंबध्य
तेतस्यतस्यविशेषकोभवति। तद्यथा। गौः शुक्लः अश्वः कृष्णः इतिगम्यतेनिविमा। लिपाखलचो नतिपे धोवक्तव्यः। इयत्रिम
पःसुनिमयःनिमपोवर्त्तते। निमयः। मी। दैपत्यमयः सुमपः ममयोवर्त्तते। ममयः। ली। इत्याद्विलपः सुविलपः विलयोवर्त्तते। विल
यः। विभाषालीयतेः। किमिदं लीयतेरितिलीनातिलीयत्योरितिलिनातिलीयत्योर्यकानिर्देशः। विभेतेर्हेतुभये। हेतुभयइतिकिम्
रूपमत्यपस्मात्सामिवगोत्रोपदेशः अयत्वोपदेशननुप ''ष्यं कुंचिकयेनभापयति। हेतुभयइत्स्तु अप्राप्तेप्यत्रप्राप्नोति। एतदपि हेतुभये॥
देशः तस्मात्तिपादनेतत्रपर्वस्तत्रउपदेशग्रहणमस्तुत्ताभिसंबध्यान्नहिशेषणाभिहतुविषयविशेषणमितिनक्रियेदोषः। खलत्तोसितिप
थोघतुल्यखञ्चसोमात्मग्रहणं। विभाषा। पकानिर्देशइति। यपनानिर्देशात्लिनातेर्ग्रहणंतस्मातिसाम्यामयहणयकानिर्देशअत्यश्री
पद्यमिपः शिपः पी लकरणासामर्थ्यादेभावकर्मयाविलेपिप्रवर्त्ततेपयत्तावादयोः कर्त्तृवाविलेषी। निभावः। विभेतेर्हेतुभये। हेतुभयइति

अविशीर्षइति। यात्तिकदृष्टासंवेधुकेश्विनाम्भिपत्नाहातिशीर्षिरिति। वाञ्चादिषुशिरःशब्दस्यपाठात्केवलस्यापत्मेनायोगात्कंदं
तविधिः। छंदसिवेति। अन्ताद्दतेप्यजादेपथ्यास्यास्तितिवचनं। पद्येवमजादौछंदसि शिरशब्दपयोगे नाप्राप्नोति शीर्षादेशेन।

अविशीर्षः। अविपस्तः शिरसः शीर्षभावोवक्तव्यः। हास्तिशीर्षिः। पैलुशीर्षिः छंदसिवा। शिरसः शीर्षभावोव
क्तव्यः। हैशीर्षिः। इहास्तिशीर्ष्णीपैलुशीर्ष्णेति। शीर्षो ग्रहणं न ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति। अस्तुनस्तीद्वि
नशंनतिलोपोभविष्यति। नसिध्यति यवाभावकर्मणो रितिप्रकृतिभावः प्रसज्येत। पारिपुनर्प्यः चिनद्दिनस्स
ध्येनकिंकृतंभावति। निशीर्षन्भविहृते। टिलोपेनसिद्धंनैवशक्यं। इहाहि। स्थलशिरसइदस्थौलशीर्षमिति। अ
नुणितिप्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवशक्यं। नचेदेवंशिरसोग्रहणं नग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति। पा
शिशिकस्य दोषः। कतरस्मिन्पक्षे। प्यञ्जियोहेतमवति। अणिजोवादेशः प्यत्रः। अणिात्र्योपरइति। नद्यशाता
वशणोत्रोदेशे तदैषदोषः। पदासार्णिजभापरः न तदा दोषो भवति। अणिज्योव्यवहितत्वात्। पक्षे। शास्त्रभ
नि। विसृत्यने। अशास्त्रभेतिद्यपिदृश्यते। शालादोषणीककृद्वाक्षणीपाठतेमहादेवः। पदादिषुमांस्पृत्स्नूना
मुपसंख्यानं। पदादिषुमांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानंकर्त्तव्यं। यत्रीक्षणामास्यवम्या। मांसपचः अपाइतिप्राप्ते।
पृत्सुमर्त्यं पृतनासुमर्त्यमितिप्राप्ते स्नुः नतेदिवोनपृथिव्या अधिस्नुषु। अधिसानुषितिप्राप्ते॥
धतात्मनिदृशीने सर्वैविधयश्छंदसिविकल्प्यन्तइति दोषाभावः येचितद्धितइतियकारादावजादौचतद्धितेशीर्षन्भवतितत्रै
जिमत्यपिशीर्षन्भावेकृतेटिलोपेचपरादेशः करिष्यतइत्यर्थः पद्न्नो। सर्वविधयश्छंदसिविकल्प्यन्तइतिपादादयोपिछंद
सिप्रयुज्यन्ते। दोषणीषाचतइति। अहोरिहोश्या दृस्यसोपन्नादेशः॥

भा॰कै॰ यत्नम्यशुद्रेविति॥पक्षीप्रसमयो॥क्षुद्रशब्द उत्तरपदे॥नसमिति॥नासिकायां भवो नासिकायै हितमिति वा शरीरावयवाच्चेत्यत्र नस इति
३१ स्थपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः॥नः क्षुद्र इति॥नासिकया क्षुद्र इति सुप्सुपेति समासः॥अवर्णान्तारयोरिति॥यत्र एतद्विशे
षणं॥परिमुखादिषु पाठ इति॥तत्रश्चेहनसि द्रुनासिकमिति॥ननु पतित्वस्मिति नासिकादिनसादेशप्राप्तिसरेतसम्भवति॥रापत्यो त्वा घुरात्त
सान्तोदात्तत्वं भवत॥इति स्वरभेदप्रसङ्गः॥राजम्यसोकाको पिन्यनासिकाद्वा वाधात्वानाभाद्रिवर्तो तावेति प्रतिपदं स्वरविधानात्स
युदात्तत्वानोदात्तत्वाभ्यो पर्यायेण भाव्यमिति नासिका स्वरभेदः प्रत्ययस्येव समासनासिकामित्यत्र पत्तौ स्यात् इत्थे ह सुत्तरपदा

नसन्नासिकायां यत्तसरुद्रेपु पत्तसक्षुद्रेषु परतो नासिकाशानसभावो वक्तव्यः नसंग्नासकः॥क्षुद्रा नःक्षुद्रः॥
अवर्णान्तात्परो यो इति वक्तव्यं॥इह मा भूत्॥नासिकावर्णाना सिकनगरं॥न तर्हि वक्तव्य न वक्तव्य इह तावन्ना
सिकावर्णा इति॥परिमुखादिषु पाठः करिष्यते॥नासिकनगरमिति सकाशादिषु पाठः करिष्यते॥धात्वादेः ष
सः॥धातुग्रहणं किमर्थं॥इह मा भूत्॥षोडन्तं षंडः षडिकः॥अथादिग्रहणं किमर्थमिह मा भूत्॥पेषा पेष्टु॥नैतद
स्ति प्रयोजनं॥अस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृते न्यादेशसकारस्य नियतम्पचितिति॥नैव शक्यं॥इह हि पेस्पनीति षत्वस्यासि
द्धत्वात्सत्वं कः सीतिकत्वनस्यात्॥

तोदात्तत्वप्रसज्येत॥अथ पपर्वेषस्य हेति स्वरेणात्तोधुदात्तत्वमिष्यत इति समासस्यान्त मेवपुक्तम्॥धात्वा॥उपदेशाग्रहणात्त
क्षेत्राधिपतिपदिकानां सत्वं न भविष्यतीति मत्वाह॥धातुग्रहणं किमर्थमिति॥इत्वरः पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह॥षो
ढन्निति षट्रत्वाम्बस्थितिवहुव्रीहिः॥वषासि इत्तस्य रात्रौ स्तु आदेशः॥षषडत्वं इत्वदेशे घासुत्तरपदादे षष्वचेति उत्वं॥आद
शब्दोव्यत्रे प्रातिपदिकं॥षादिके इति॥अनुकंपितः षडंगुलिरितिवह्वचोमनुष्यनाम्न इत्यतिरच्॥ठाजादावूर्ध्वमिति द्वि रामः
तीयादचः लोपः ठस्येक इति इकादेशः यस्येति चेत्यकारलोपः लिपिवेति॥षकारोपदेशात्तु प्रतिलक्षतीत्यादौ शेषे विभाषाक
रणात्प्रवर्णात उपदेशा इति नत्वं प्रतिषेधार्थं स्यात्॥

षोडीयतीति॥षोडन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपेप्र वा प्रविहृते षोडमिच्छत्यात्मन इति क्यचि कचि चेतीत्वं॥उदेशादेति लक्षणेन प्रति
पादितस्य बाल्यात्तुसारात्त्वकारणमित्यर्थः॥द्वितीयो वर्णः षकार इति॥तत्र वस्यसत्वे कृते षुत्वं क्रियते॥लुप्तनिर्दिष्ट इति॥लोपयो
सादेशे सुब्धातुष्ठिवष्वष्कतीनां प्रतिषेधः॥सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः॥सुब्धातु॥पोसीयति॥षडीयति॥
ष्ठिवु॥ष्ठीवति॥ष्वष्क॥ष्वष्कते॥सुब्धातुनां तावन्न वक्तव्यः॥उपदेश इति वर्तते उपदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥[redacted]य
घे वेनार्थो धातुग्रहणेन॥कस्मान्न भवति॥षोडन्तं षडृषडिक इति॥उपदेश इति वर्तते उपदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ष्ठि
वेरपि द्वितीयो वर्णष्टकारः॥परिदकारः ते ष्ठीव्यते॥इति न सिध्यति॥एवं तर्हि थकारः यस्य थकारः तु ष्ठीवति ष्ठीव्यत
इति न सिध्यति॥एवं तर्हि द्वावि मौ ष्ठिवू कस्य द्वितीयो वर्णष्टकारः अपरस्य थकारः यस्य थकारस्तस्य सत्वं प्राप्नोति॥एवं
तर्हि द्वावि मौ हि षकारकौ ष्ठिवु ष्वष्कती॥किं कृतं भवति पूर्वस्य षकारस्य सत्वे कृते परेणासत्रिपाते षुत्वं भविष्यति॥नैवं शक्य
मिह हि म्वलिट्छीवति॥मधुलिट् ष्वष्कते॥षुत्वस्यासिद्धत्वात्॥इ सिधु इति धुट्प्रसज्येत॥एवं तर्हि पकारादी ष्ठिवु ष्वष्क
ती॥किं पकारेण श्रूयते॥लुप्तनिर्दिष्टो पकारः॥अथ किमर्थं पकारमुपदिश्य तस्य सकारे आदेशः क्रियते॥न सकारमे
वोपदिश्यातल्लघु यत्नेसाह॥कथमविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन
षत्वं निर्वर्तयति॥आदेशप्रत्यययोरिति॥इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्॥के पुनः षोपदेशाः
धातवः पठितव्याः॥अथ के न भवतः पुरुषकारः यद्यनेन पाठं किं चिच्छ्काते वक्तुं बहुच्यते अनेन पापि पाठ किं
चिच्छक्यते कर्तुं॥कथं अजन्तसप्तरा साद्यः षोपदेशाः॥स्मिङ् स्वदि स्विदि स्वञ्जि स्वपश्च॥स्पिर जिस्तस्तसा सेहि सर्वे॥
वेलीति लक्षणेन नुपः न तत उपदेशे षत्वाभावात्सत्वाभावः तत्रोपदेशात्ष्ठिवु द्वितीयो वर्णस्य कारत्नत्रापूर्वत्रासिद्धी यमद्विर्वचन
इति कृत्तनुपत्वस्यापि द्विर्वचने पनैरापूर्वी स्वयं इति णरो लोपकर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वान्निवृत्तो नष्टीव्यत इति भवति किं पुनरिति॥पाद

छा:॥ तदस्यद्वितीयवर्णस्य। अन्तर्भावितस्य परिसङ्ख्यानम्॥ तद्यथा स्मापयति॥ ...

भा॰कै॰ लोपोव्योः।कंड्वयतेरप्रसङ्ग इति।ननु चकंड्वादिभ्यो यगिति यग्नैते भ्यः क्विप् इत्यतस्सुकृत्तत्त्वयमप्रसङ्गः।एवं तर्हि कांडूमिच्छतीति
३२ क्यच्॥ इच्चेत्ता क्विप् क्रियते।ह्विबृहिकन्द्वादयस्तत्र वातुभ्योपपविधानात्प्रातिपदिकेभ्यः क्यन्तादयो नैवं सेत्॥ तत्र कांडूतांकंडू

रोगानः।अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य नकारस्यादेशः क्रियते।ननकार एवोपदिश्येत।लघ्वर्थमित्याह।अविशे
षेणाणकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति।उपसर्गादसमासे
ऽपि णोपदेशस्येति।इतरथा हि येषां तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्।के पुनर्णोपदेशा धातवः
।पठितव्याः।कोऽत्र भवतः पुरुषकारो यदेते णत्वपाठं किं विशिष्ट नैव कुर्वन्तु इत्यनेनोऽपि पाठि विशिष्टकर्
तेव कुः।कथं सर्वे णादयो णोपदेशाः नृति नन्दि नर्दि नक्कि नाटि नाथ नाधृ नॄवर्जं।लोपो व्योर्वलि कृत्वा णोपसं
ख्यानं।लोपिका चपरख्यानं कर्तव्यं।इहापि यथा स्यात्।कंडूयतेरप्रत्ययः कंडूरिति।किं पुनः कारणं न सि
ध्यति।वलीत्युच्यते।न चात्र वलादिं पश्यामः॥ ॥

पश्यहातक्ति पिहितेवेरयकस्येति लोपे अतो लोपे च वलः परस्यानावाघल्लोपो न प्राप्नोतीति वचनं।न चात्र वलादिर्मिनिामयपिवि
शेष्यामं निधानात्तदादिविधेरभावः तथापि सम्भवमात्रेणोक्तं।संभवति हि क्रूतमित्यादौ वलादिप्रसङ्गः॥ ॥ ॥

ननु स्वापमिति।अतो लोपस्य चात्र यल्लोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः।अथ कंडूयशब्दस्य धातुत्वाद्वलोपे कृते परिशिष्टस्य धातु
सत्तासद्भावात्तो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा उवङ् कस्मान्न भवति।उच्यते।अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् एवं कंडूशब्दस्य धातुत्वाभावो
तु डो गुणः।तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य तु धात्वं नास्ति।यणादेशलक्षो लोपस्य स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति।मवङ् तेस्सिद्धिर्वा अयमुट्क
रिष्यते।ऊदित्यकर्तव्येनाक्षिस्थानिवद्भावः आदिष्टादचः पूर्वत्वाद् हकारस्य।अतएव कंडूयोः कंडूवश्ता सहस्र उवङ्।कर्तव्ये नास्य
लोपस्यस्थानिवद्भावः परानुकंडूशब्दात्मानि पारिका हिभक्ति स्थलेवड् भवति।कंडूः कंडुइति।परत्वादिति।ननु कृते अतो लोपे यल्लोप
यल्लोपस्याप्रसंगः।तत्राल्लोपादिनेरात्मा मूर्वा विलोपेन भाव्यमिति यल्लोपश्च क्लोपयोर्विशानिषेधाभावः।एवं तर्हि धातुकर

ननु स्वापश्चिवेवलादिः क्विक्लोपे वलाघभावान्न प्राप्नोति।एवं तर्हि इद्दसिहसंप्रधार्यं।क्विक्लोपः क्रियतां यल्लोप इति।किम
त्र कर्तव्यं परत्वात्क्विल्लोपः नित्यत्वाच्च।नित्यः खल्वपि क्विल्लोपः।कृतेऽपि यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि।नित्यत्वात्परत्वाच्च क्वि
क्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यल्लोपो न प्राप्नोति।एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति।वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं।यस्तर्हि का
निरस्माम्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्तीति तथेदमपि भविष्यति।अथवा एवं वक्ष्यामि लोपो व्योर्वलि।ततः वेः
तयोः व्योर्लोपो भवत्येतोः एकस्य अपृक्तस्य वेलोपो भवति॥

विषयस्तत्रम्यपरस्ताद्यत्वमतो लोपः पश्चाद्द्विरिति भवति निषिद्धतिषेधः।पठितेति।यत्र गुणेऽपि सिद्धेनागमः।ननु प्रत्ययप
त्वनिमित्तवर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयतेन इतुत्प्रत्ययलक्षणेन प्रथमावामोऽनादौ पितः सार्वधातुकेऽवृधीयमानः प
लोपस्तु वर्णनिमित्तोन प्रत्ययानुमितेवर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयतेन इत्युप्रत्ययलक्षणेन प्रथमागमो हल्ग्रहणेऽपि
त्सार्वधातुके विधीयमानः।यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्तः इति कथं प्रत्ययलक्षणेनास्यादित्याशं
कापरिहारान्तरमाह।अथवेति।वेरपृक्तस्येत्यपि योगो विभज्यते वेरित्येको योगः तत्र व्योरितिवर्तते।वेरिति प्रत्ययग्रहणात्पूरि
भाषयातेस्तत्सत्यग्रहणं तत्सैव व्योरिति विशेषणेनेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्य लोपो भवति प्रत्ययलक्षणेन

भा.कै.
३३ जीरदानुरिति। ननु नान्त्रोऽप्राप्नोति। एवं तर्हि नुत्वप्रतिविधानतादुपसिद्धं वलोपादकापामराधी नेन तास्त्रेमाराणामिमव्वलोपासिद्धि
प्रदर्शितो। अन्तरं गोलोप इति। ततश्चाह्नेतयोरे वसंप्रसारणाहलादिशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति। अन्नारभोवेति। वा

देरिमेवलोपाप्रसिद्धिरूरभाववचनात्। वलोपस्याप्रसिद्धिः। अम्बास्त्रेमाणांजीरदानुरिति। किंकारणं। ऊठभावचनात्।
छोः अउनुनासिके चेति ऊठप्राप्नोति। अति प्रसंगोऽस्यादिषु। अस्यादिषु चातिप्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति। अस्नः। प्री
हयः। भ्रणस्नि। उपदेशसामर्थ्यासिद्धं। उपदेशसामर्थ्यादस्यादिषु लोपो न भविष्यति। उपदेशसामर्थ्यासिद्धमिति चेत्संप्र
सारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यं। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत् अस्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनं संप्रसारणहलादिशे
षेषु वकारस्य श्रवणं यथास्यात्। इदश्वा। दृदश्वान्। हस्वतिविदिवषती। न चार्हि गलहराणात्। नवाएतन्प्रयो
जनमस्ति। किंकारणं। बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगाः संप्रसारणहलादिशेषाः। अन्तरंगो लोपः। असिद्धं बहिरंगमंतरं
गे। अनारंभोवा। अनारंभोवापुनर्वलोपस्य न्याय्यः। कथमास्त्रेमाणांजीरदानुरिति। आस्त्रेमाणांजीरदानुरित्यवर्णलो
पात्। आस्त्रेमाणांजीरदानुरितिछांदसाद्वर्णलोपात्सिद्धं। यथा संस्फानो गयस्फानः। नद्यथा संस्फायनः। संस्फा
यनो गयस्फायनः। इति विरएतत्स्य। दर्विजागृभ्यो प्रतिषेधः। दर्विजागृभ्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः। दर्विः। जागृविः। कि
मुक्तं दर्विजागृभ्यां प्रतिषेधो वक्तव्य इति। पराएतस्य सुभ्रवति वकिंचिदाचार्याः क्रियमाणमपिचोदयंति तद्वाकर्त
व्यदर्विजागृभ्यां प्रतिषेधो वानर्थक्यः। वेलोपिदर्विजागृभ्योरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात्॥ ॥ ॥

ग्रहणात्प्राधान्यं वास्त्रेमाणामित्यत्राप्यलोपं। आहसत्यान्नभपुत्रीमुक्तं भवति। वलोपश्चात्रप्रसंगात्प्रापतिनवलोपः। गौधेरः
पचेरन्नित्यादौ तस्यापयोगात्। वेरपृक्तस्य भवतीत्येके विदिति। यत्तत्रेत्रियतवस्तुतदावार्याश्चोदयंति तदर्थस्यामथासिद्धत्वप्रतिपा ३३

अप्रतिषेध इति। अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः अनुनासिकपरत्वादिति। परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची। यस्य विशिष्टस्य
रेफकारोऽनुनासिको अतएवेत्संज्ञकस्य वानुकृतो लोपविधानाय नत्वनुनासिकपर इत्यर्थः। इतरः पंचम्यर्थे वकृत्रीहिंम
त्वाचोदयति। पदीति विनोनकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूल्लोपो इत्यस्य गित्यादायेवनु न प्राप्नोति।

वेलोपिदर्विजागृभ्योरप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः लोपः कस्मान्न भवति। अननासिकपरत्वात्
अनुनासिकपरस्य विशिष्टस्य ग्रहणं। न चात्रानुनासिकपरो विशिष्टः प्रुरूपरश्चात्र विशिष्टः। यद्यनुनासिक
परस्य विशिष्टस्य ग्रहणमित्युच्यते छत्रस्य कदलस्य कु अत्र न प्राप्नोति। न ह्येतस्माद्विशिष्टादनुनासिकं परं पश्या
मः। अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते। अनुनासिकः परो यस्मात्सोपमनुनासिकपरः। आनुनासिकः एव
परत्वादिति। कथं तर्हि अनुनासिः परोऽस्मिन्सोपमनुनासिकः अनुनासिकपरत्वादिति॥ एवमपि प्रियदर्विं अत्रप्रा
प्नोति। असिद्धेऽत्रानुनासिकः एवमपि धात्वंतस्य प्रतिषेधः धात्वंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः इविदिवि धिविधात्वंतस्य
वार्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतो विशिष्टस्य ग्रहणं न चात्वंतोऽर्थवान्। वस्य वानुनासिकत्वात्सिद्धं। अथवा धकारस्यैवेदमनु
नासिकस्य ग्रहणं। संति हि पराः सानुनासिकाः निरनुनासिकाश्च ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

क्विनो नकारस्य लुप्तत्वात्। नैवं विज्ञायत इति एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विमस्मादोस्यादिर्विषयविषयेन स्यात्॥ प्रियदर्वीति। अ
त्राणोप्रस्रष्टस्यानना सिकइत्यननासिकः प्रियादर्विर्यस्य तत्प्रियदर्वि। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। अर्थवद्ग्रहणे॥ कि
वादयः कर्मणि करिति प्रतिज्ञापितेनार्थनार्थवंतः वस्येति। अनुनासिकवकारस्येदमनुकारणे वेरिति॥ छ॥ छ॥ छ॥

भा·कै
३४

हल्ङ्याब्भ्यो। द्विहल्ग्रहणमिति। ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सो रित्येवं वक्तव्यमित्यर्थः। राजेति। नलोपे कृते अस्य संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नकारांतं
पदं न भवति कितर्हि सकारांतं। पदांतस्यादिषु सर्वनामस्थानेपरतीति अपि सर्वनामस्थाने पूर्वपदमिति व्याख्यानांतरं। सावपि परतः
पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिध्यति। कृते तु नलोपे संयोगांतलोपाभावात् सुलोपो न प्राप्नोति। उभयथा दोषप्रसंगः। एवं तर्हि नकार
लोप एव न प्राप्नोति। सुलोपस्यासिद्धत्वात्। नैष दोषः। पूर्वत्रासिद्धत्वमुच्यते। ततश्च संयोगांतलोपे संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वा

हल्ङ्याब्भ्यो। यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगांतलोपो विज्ञायेत। किं कृतं भवति। द्विहल्ग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं च क
र्त्तव्यं भवति। हलंत्यपृक्तलोपः संयोगांतलोपः संयोगांतलोपश्चेन्नलोपाभावः। राजा तक्षा संयोगांतस्य लोपस्यासिद्धत्वा
न्नलोपो न प्राप्नोति। यथा पचन्निति तत्र पचन्यजन्निति च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति। नैष दोषः।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धः संयोगांतलोपे नलोप इति। यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति। इतरथा हि
प्राप्नोति। पचन् यजन् तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति कश्च तुल्यजातीयः। यः संबुद्ध्यानंतरः वस्वादिषु दत्वं संयो
गादिलोपवल्लोपत्वात्। वस्वादिषु दत्वं न सिध्यति। उखास्रत्। पर्णध्वत्। किं कारणं। संयोगादिलोपवलीय
स्त्वात्। संयोगांतलोपात्संयोगादिलोपो बलीयानिति। यथा काष्ठतडिति। तद्यथा काष्ठतडित्यत्र संयोगांतलोप
संयोगादिलोपो बलीयान् भवति। ननु च दत्वे कृते न भविष्यति। असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति॥ ७॥ ७॥

इत्येवमेतल्लोपः तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः। आपमाले वा स्येसिद्धे दृष्टांत उपात्तः। यः संबुद्ध्यानंतर इति पचन्निति नकारस्तकारेणाव्य
वहितः। उखास्रदिति उखा स्रसतीति क्विपि संयोगांतलोपमयपादन्वाद्यापितु संयोगादि लोपः प्राप्नोति। परोऽपि त्वपवादो वच राम·
नमात्रापादुत्सर्गं कृते येनासिद्धो भवति। संयोगादिलोपे कृते संयोगाभावात् संयोगांतलोपाभावः ततो विभक्तिसकारस्य लोपस्तेरव ३४
पदोन भवतीति दत्वं न प्राप्नोति। काष्ठतडिति। काष्ठं तक्ष्णोतीति क्विप्। संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वे डकारः। दत्वे कृते। इति सावपि पदमिति

उभयथा स्यात्प्रोति। स्पृशाधान स्पृशेः नयोरिति भो नादिकस्य। स्पृशग्रहणं श्लेषणार्थोपरि तिचौरादिकस्य नाम्नामेतत्। राज्ञस्येति रेफा
त्वरस्य तकारस्य सत्र्थः। तकारोपीति। राज्ञस्येति हितकारको निर्देशः। प्रथाल प्रदर्शनमिति। लोकेऽप्रयुक्तानामिदमन्यत्वानमिति अप्र

सिद्धकांडेपाठं तेवस्वादिषु दत्वं सोदीर्घत्वमिति। तत्रैव दीर्घग्रहणं करिष्यते। वस्वादिषु दत्वं सिद्धमित्येव। एवमपि
अपदीतत्वान्न प्राप्नोति। अथ सावपि पदं भवति राज्ञा तस्मान्नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति। सोषोऽप्यतः
स्याशास्त्रं भवति। राज्ञलोपो नियमवचनात्। राज्ञलोपो नियमवचनात्। राज्ञलोपो वक्तव्यः। अविभक्तिवान्॥
लज्जागमे वान् किं पुनः कारणं न सिध्यति नियमवचनात्। राज्ञस्ये सेतस्मात्त्रैयमात्रप्राप्नोति। नैष दोषः। राज्ञ
स्येत्यत्र तकारोऽपि निर्दिश्यते पदैकं कीर्त्यते अत्यपः कीर्तिं प्राप्नोति कीर्तिरिति चेष्यते। प्रपाल इणामप्रयुक्ते। रो
रुत्वं रोस्त्वोत्वं कर्त्तव्यं। अमिनोत्रं अच्छिनोत्र संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्। अनीसुलन्न प्राप्नोति की द
तिचेष्यते। प्रथाल इति सिद्धत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणं संयोगांतलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्। संयोगांतलोपउत्वे
सिद्धः। तद्यथा हरिवोऽग्रेदिन इति। तद्यथा हरिवो मेदिनं त्वा इत्यत्र संयोगांतलोप उत्वे सिद्धो भवति। स एव तर्हि
दोषः। सोषोऽप्यतः स्याशेति। तस्माद्दशवर्गहल्ग्रहणं कर्त्तव्यं लोपः संयोगांतलोपो विज्ञायेत। न चैव द्विग्रहणे द्विहल्ग्रहणे
ग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यमेव॥ ॥

पृक्तलक्षणानामपृक्तलक्षणं लक्षणमित्यर्थः। तत्रास्य संयोगाभावात्रोऽतोऽभ्युपगमा। मिष्टुं कं भवति अमिनोत्रेति॥
मिदेर्लिङि सिपि अमिसंयोगांतलोपः सचपरत्वाद् रुत्वस्य तत्र सिद्ध इति रुत्वमिति रुत्वं। उत्वे तु संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाद्व्यवधाना
द्रुत्वं न प्राप्नोति। उत्वे सिद्ध इति। संयोगांतलोपो रो रुत्वे सिद्धो वेदितव्य इत्यर्थः॥

मा॰कै। एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति। कतरत्कुलं हे कतर इति स्थिते संबुद्धिलोपः प्राप्नोति। अङ्गावश्यात् तत्र शङ्कितः। तस्मात्संबुद्धिलोपो नित्यः। अड्डा
३५ वस्तुतस्तु संबुद्धिलोपेन प्राप्नोतीत्यनित्यः। उभयोरनित्ययोः परत्वादड्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः।

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः। संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। हे कतरत् हे कतम
किमुच्यते डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति। यदा अन्वेकस्य मनुवर्तते अन्व एकाधिकारस्य निवृत्तत्वात्। निवृत्तौ एका
धिकारः। किं डतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽन्यः एकाधिकारो निवर्तते। नेत्याह। न ह्यसामर्थ्यात् स चापत्यम एकाधिकारो नि
वर्तते। किमर्थं अमर्थं अमो लोपो यथा स्यात्। हे कुण्ड हे पीठ। निवृत्ते पुनरेकाधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति। किं का
रणम्। न हि लोपः सर्वापहारी। मा भूत्सर्वस्य लोपः चलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते हृस्वात्कार्ययोः परत्वेऽसि
द्धत्वात् हे पीठ इति। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। न तु न लभ्यते। किं कारणम्। अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति अकारस्य लोपः
प्राप्नोति। अकारलोपे च सति मकारः श्रूयेत। दीर्घो वक्तव्यः सुपि चेति दीर्घत्वे हे कुण्डा हे पीठा इति स्यात् रूपं प्रसज्येत॥ एवं तर्हि ह
लो लोपः संबुद्धिलोपः। न हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलि
ति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। एङ्ह्रस्वादिति पञ्चमी हलिति तस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रक
ल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति॥

अकारलोप इति। अकारलोपस्य मन्निमित्तत्वाद्दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावः॥ ॥ ॥

एवमपीति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः। न चाञ्चाममीति। मकारस्य लुप्तत्वात्। अथ वेति। सत्यामेव हल्ग्रहण
नुवृत्तौ अयं विचारः। अपवर्गाभावादिति। ह्रस्वात्संबुद्धेरित्युच्यमाने कृते चैकादेशे नास्ति ह्रस्वः संबुद्ध्या यो ह्रस्वः पर्यवसित
र्थः। ह्रस्वादुत्तरस्येति। स्वं मस्ति तवाह्रस्वात्मेव इवति। संबुद्ध्या ऋषिमहिम प्रकृतिरूपमेड्ड्ह्रस्वेन विशेष्यत इति तद्

एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते हे कुण्ड हे पीठ इति रूपं प्रसज्येत। अमि पूर्वत्वमत्र वाचकं भविष्यति।
अमि पूर्वः। न चाञ्चाम प्रयामः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। अथ यदा स्वसिह से प्रधाप संबुद्धिलोपः क्रि
यतां एकादेशाः इति किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादेकादेशः। एवमप्येकादेशे कृते अपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्रा
प्नोति। अन्तादिवद्भावेन अपवर्गो भविष्यति। उभयत आश्रये नान्तादिवत्। नोभयत आश्रयः करिष्यते। कथं
नैवं विज्ञायते ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवतीति। कथं तर्हि ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति। स चेत्संबुद्धे
रिति। डतरादिभ्यः सर्वहि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं वा। किमुक्तम्। सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति। ए
वमपि स्लोपः साधीयः प्राप्नोति। दुष्करणात् हा। अथ वा दुकुङ् तरादीनां मित्त्वं स्याम्। इति करणाद्धि न्यथ वा
इद्दत्वं करिष्यते। सत्वाहि इकारः कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विककार को निर्देशः। अदुः तरादिभ्य इति॥ ७

तं विधिः। उक्तं चेति। वस्तुमात्रापरिहारापेक्षो वाशब्दः॥ अनुनासिकोपधत्वादिति। आदेशस्याकारोऽनुनासिक इत्यत
त्वकोऽनुप्रश्रितिः इकारो नाशोध्यते। स्वरेणे नेदाभावात्संबुद्ध्यवयवो न भवतीति न लुप्यत इति भावः॥ साधीय इति। व्यपदेशि
वद्भावाद्यथा हे इत्तेसाहि विनिभाव॥ दुष्करणादिति॥ इति कृते खमो नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् क्रियते॥

भा॰कै॰ एवमपीति॥ अकारान्ताद्धस्वात्परत्वादकारस्यैवेति भावः। विहितविशेषणमिति। प्रतिपादितत्वात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्य सं
३६ बुद्धिसम्बन्धिनो हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः। ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपादेव पदाद्ध्रस्वग्रहणान्न यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहिता
तस्मादेव परस्य हलो लोप इत्यर्थो निष्पद्यते। तेन कृतरादेरसत्त्वात्तलोपे कृते भद्रं तेहसं तदेवाभावादकारलोपाभावः। हे त्रायेति।

एवमपि लोपः प्राप्नोति। विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणं यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति। अथ एकं सम्बुद्धिलोपा
भ्यां लुकः। अथ एतत्संबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन। अथ एकलोपस्यावकाशः। गोमान्। यवमान्। लुकोऽव
काशः। त्रपुजतु। इहोभयं प्राप्नोति। तद्धालशाकुलम्। पद्धाम्राकुलम्। संबुद्धिलोपस्यावकाशः। अग्ने। वायो। लुकः सैव।
इहोभयं प्राप्नोति। हे त्रपु हे जतु। लुग्भवति विप्रतिषेधेन। सत्यम्। हि विप्रतिषेधेन। सत्यं हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्त
व्यः। न वा लोपलुकोर्लोपधर्षारणाद्यथा नदुत्वत्त इति। नवार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। लोपलुकोर्लुग्वाधारणा
त्॥ लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते। लुग्लोपयोरपवादो वक्तादेशे योपयानदुत्वत्त इति यथा। अनड्वान्निवा
चरति अनडुत्वत्त इत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते॥ ॥

लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्संबुद्धिगुणाभावः। इको चि विभक्ताविस्य त्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते इह किं चित्रयो
इति। ततो गुणे नकारं च नवक्तव्य इति। नवास्यात्तव्यः। कस्मादि साह। नवेति। अन्तरंगानपि। वीधीन्वा धाना नो लुग्बल
वानिमत्तुल्यबलेन लोपिनस्य हीनाहतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः। अनडुत्वत इति। सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणे राम॰
नतु मौनौस्याता लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः ३६

रोऽभ्यासुमोनिवृत्तिरिति। अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः। तातापिंडानामिति। तरति। स्थितेनादि। वीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नो
ति। साम्प्रमिकरति। सुपां सुलुगिति काराकस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते। जसि गुण इति। अत्रेत्रीत इस त्रेतिभाव॥
शेः छन्दसि। अप्रयोगः शक्योऽवक्तुं। कथमग्रेत्री तेवाजिनात्रीषधस्था। तातापिंडानामिति। पूर्वसवर्णेनाप्येतन्सिद्धं।
नासिध्यति। नुमाव्यावहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गृह्णाति। मधो
स्तृप्ता इवासते इत्येवमर्थ। नत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः। नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धं भवेत्सिद्धं। अग्रेत्री तेवाजि
नात्रीषधस्था। इदं तु न सिध्यति। तापिंडानामिति। इदमपि सिद्धं। कथमसाम्प्रमिकपूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भवि
ष्यति। एवमपि त्वसिगुणः प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः। ह्रस्वस्य नु किप्र
वीनेनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च। नु किं पूर्वा न नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। आराशस्त्रि
च्छत्रं धानाशष्कुलिच्छत्रं निष्कौशाम्बिच्छत्रं विवोशारा। सिद्धत्रे। द्विगुस्वरः। पञ्चारत्निच्छत्रं। दशारत्निच्छत्रं। तु किं कृते।
नजे त्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। न वा बहिरंगलक्षणत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगल
क्षणात्तु कृत्यं तरणात्सन्ते विधयः। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः सेनानिपुत्रः ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति।
ग्रामणिपुत्रादिषु वा प्राप्तिः। ग्रामणीपुत्रादिषु वा प्राप्तिः किं कारणं। बहिरंगलक्षणत्वादेव॥ अथ वा परादिः करि
ष्यते। परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसंगः। परादौ संयोगादेरिसनिमसंगो भवति। अपच्छायात्। वाम्रस्य संयोगादेरित्येव
प्रसज्येत। तावल्लोपवचनं तावेस्नलोपो वक्तव्यः। आश्रितत्सोमसुतः। अपरकस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अ
पृक्तग्रहणं न करिष्यते। यदि न क्रियते दर्विः जागृविः। अत्रापि प्राप्नोति। अत्र नास्ति कपरस्य विशङ्कस्य ग्रहणात् ह्रस्व
ह्रस्वस्य। पूर्वेति करणेऽप्येषा पूर्वकालित्व प्रदर्शनापात्र विचारः। ग्रामणीपुत्र इति। अत्र तु गन्तरंगो ह्रस्वो बहिरंगः पूर्वत्र तु ग
हिणः स्वरह्रस्यावेतरंगो॥

ष्मात्र विशङ्कः। एवमपि सनुकस्य लोपः
प्राप्नोति। विर्हि एषमानस्यादेशाभवतीसे
वनभाविष्यति॥

भा॰कौ॰ परीनदितितन्नोते:ङ्कि पि ङ्कौ वागमादीना मिमननुनासिकलोपः।नन्वतृतियराहौङ्कियमाराग्र प्रसंगः।नहिहनीति दीर्घः स
३७ द्विलोपो।पोय:संनिकर्षविशेषो नांवरीाज्रूमेनेकालेनाव्यवधानेनासंहिता द्वाशादिवरामोवा। द्वाशब्देनवर्णाभिव्यक्तिहे
तवो नादाउच्यंते।तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानंतरंवमेयत्नादानंतरंवर्णांतराभिव्यक्तयत्रस्याये तेनतदासंहितासाव्नितेल
रवर्णाद्धप्रविषयातत्त्वाग्निविदिक्षेसाहाविकाराकारपोत्तवर्णौयेराणि छेदाःसंहिताभावायतोमसंगात्रिर्दिष्टग्रहणमानत
मानंतर्यार्थनकर्तव्यमितिसाङ्कृत्रिभ्रकारमिति।न्याधास्यपोनेदातन्द्रेदानोत्वानेसामिसाङ्कः।व्यापकमिति।यथाद्धेधिसर्पिःनि
इट्प्रतिषेधक।इट्प्रतिषेधव्यःग्रहणव्यः।परीनत्क्रमइत्स्यवत्वादिलक्षणश्रङ्सतेन।एवंतर्हिन्नमकःकरिष्यते।न्नभ
केरेवरःपद्यभक्तस्तेहिरवमेदोधिस्थास्यति।मधुध्वीष्यति।तिदुःतिदः इतिनिषातीनप्राप्नोति।ननुचनुगेवातिद्वत
तुकःपरस्पनित्यायानःप्राप्नोतिकेकारणेनजिवपुक्ते ममस्वशाधिकस्पोतथात्यथंगतिः।नप्तुकेद्वप्रवपुक्ते वामेस्ति
स्तनसद्देशेकार्यविज्ञायते।तयास्वर्थागम्यते।तथा न्नवास्त्रमानपेतुकेवाशास्तरामस्द्दशमेवानपतिःवासो लोपमा
मायद्धतिमवति।तवमिहायात्तिरितिप्रतिषेधाद्वस्तिकिद्दस्तशेकासंहितायां।अयंयोगःशक्योऽवक्तुं।कथं।न्नपि
कारणेनामन्त्रिमकारव्यापकमेव्यपक्षेनिकवेमपिकतिनिःप्राहेस्यवाशाहेनेकोऽभिसंवेधोधावितुमर्हति।न्नप्यदत्तउप
श्लेषात।इकोपरातिन्नविउपश्लिष्टस्येतितत्रांतरेणसंहितायहणसंहितायामेवभविष्यति॥
तिलेषुतैलमितिन्योपश्लेषिकमिति।यथाकटेतिष्ठति।मथुरायांवसतीति।सर्वावयवव्यापकतामावः।वैषयिकमिति
।यथारवेशकुनयःगुरौवसतीति।न्नमरत्नउपश्लेषादिति।ननुचन्नाईधातुकस्याद्वैविषयसप्तमी।पक्षस्याश्रितवाल्क
थमिहमेवधात्तराभावःउच्यते।पदासापूर्वसाधारम्भाश्रीपतेतदातेनपौर्वापर्याभावाद्वैषयभावःन्नाश्रीयते।विशेष
स्पतुप्राधामन्नाश्रीयमाणेतेनपौर्वापर्यंसंभवादुपश्लेषाश्रयणं॥तत्रेकोयणचीसाहेविशेषःप्राधामेनाश्रीयतेनतुसा

न्नाङः।न्नाङ्मारोरितिकर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थंतेनेयस्थैस्मापाद्योग्रहणंलेषछापान्नाछायेति।वाकस्माणापो
हत्वाकास्विहग्रहणाभावाद्विकल्पोभवति।न्नाछापान्नाछायेति।इकोपरा॥इग्रहणमिति।वस्यमाणोभिप्रायःजस्तमेत्रेति।

न्नाङ्न्नघाकिमर्थमाङ्गाङोःसोनुबंधकयोर्निर्देशःन्नाङमाङोःसानुबंधकयोर्निर्देशोगतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसं
प्रसपार्थः।न्नाङ्माङोःसानुबंधकयोर्निर्देशःक्रियते।न्नाङोगतिकर्मप्रवचनीयसंप्रसपार्थः।माङःप्रतिषेधसंप्रस
पार्थः।इहमाभूत्।न्नाछा।प्रमाछेदः।दीर्घात्सताहा।दीर्घात्सदातातुग्विभ्वज्ञनादीनोछेदसि।दीर्घात्सदातातुग्मत्रविभ्वजनादि
नोछेदस्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं।विम्वजनस्पछत्रं।विम्बजनस्पच्छत्रं।नछायाकुरचोपरोनच्छायाकुरचोपरो।इकोयणाइग्र
हणंकिमर्थं।इहमाभूत्।न्नग्निचिदत्रसोमसुदत्रानैतदस्तिप्रयोजने।नस्तमत्रवाधकंभविष्यति।जस्तंनास्तिद्वयणमत्रप
दपान्नासिद्धमत्रजस्त्वंतस्यासिद्धत्वाद्यणादेशःप्राप्नोति।पस्पापदांतोहलचस्पपूर्वः।पस्यापदांतोहलन्त्यवस्पपूर्वःतस्यत्रे
तिपचतीति॥एवंतर्हिदीर्घस्ययणादेशंवस्यामितद्दीर्घग्रहणंकर्तव्यनकर्तव्यं।प्रकृतमनुवर्त्तते।कप्रकृतंदीर्घात्सदा
तद्धितितदेयंचमीनिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः॥

परत्वादितिमावः।उभयोरप्यनित्यत्वादाप्तिविप्रतिषेधः।तत्रशब्दांतरप्राप्त्यायणोनित्यत्वंजस्त्वस्यतुकृतेपरापि प्राप्त्या।जस्त्वमि
ति।पूर्वत्रासिद्धमितिजस्त्वस्यासिद्धत्वान्नित्यहयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्रनिष्प्रतिद्वन्द्विनप्राप्तंपश्य।पस्येति।पदांत
स्यजस्त्वविधानाद्पदांतहलोविपरणादित्यर्थः॥

अचीत्येषेति। अकृतार्थो सप्तमी दीर्घादित्यपि पंचम्या पूर्वत्रयो नोपूर्वक कल्पनेकृता थोपा षष्ठ्याः प्रकल्पिकाइति भावः। पूर्वेत्र तु छे इति सप्तम्या
छ्छेवेत्यत्र कृतार्था पाच्चपदी दीर्घादिति पंचम्या शाछा साहृक्ष्यदे तोपकात्व शीनमकल्पिता। ड्रुस्वात् पीतिछेते सप्तम्यत्र पदांतो ड्रुस्वो
काशः इच्छतिगच्छतीति। संबंधमिति। पयेवंछेवेस त्रापि दोषः पिनिहृतीति संबंधस्य ड्रुस्वस्य छेन संबंधाभाव प्रसंगात्। नैष दोषः। छेवेति
समुच्चयस्य चशब्देन द्योतनाच्छे वपि तिहृतिवद् ड्रुस्वस्य तुग्भवति। तदेवं ड्रुस्व दीर्घ योर्यथाविधानात् स्तुतस्य प्रस्तभाव स्यैव तान्त्रार्थ इ
अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पंचम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यतीति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। भवेत्सिद्धं कुमार्यत्र ब्रह्मबंधूर्थ
मिति। इदं तु न सिद्ध्यति दध्यत्र मध्वत्रेति। ड्रुस्व इति प्रकृते। ड्रुस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क प्रकृते। ड्रुस्वस्य पिति कृति। परिति
इत्नुवर्तते दीर्घात् पदांताद् ड्रुस्वस्येति ड्रुस्वादपि परो नात विकल्पेन प्राप्नोति। संबंधस्या संबंधमनुवर्तिष्यते। ड्रुस्वस्यापि तिहृ
तितुक संहितायाम्। ड्रुस्वस्य पिति कृति तुक् छिचा ड्रुस्वस्य पिति कृति तुक् आङ्माङोश्च। ड्रुस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घात् पदांताद्
ड्रुस्वस्य पिति कृति तुक् एकोपरागावि। ड्रुस्वेति वर्तते पिति कृति तुगिति निवृत्तं। इहतर्हि प्राप्नोति। चपनं वाय्वेकाल वन लावकः॥
आपादस्यो त्र वाधका भविष्यति। इह तर्हि प्राप्नोति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। खट्वैलका। मालैलका। गुणवृद्धि वाधं गुण वृद्धी अ
त्र बाधिके भविष्यतः। इदं तर्हि प्रयोजनं। इकः अचि परो यथा स्यात् पद संज्ञोति तन्माभूदिति। किं चास्य स्यात् प्राप्नोति। शाक
ले। सिन्नित्य समासयोः शाकल प्रतिषेधचोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। पवति। पराद्देशे। स्तुतपूर्वस्य पराद्देशः स्तु
त पूर्वस्य नेति वक्तव्यं। अग्नाउ इदं। अग्नाउपिदं। पराउ उदकं। पराउ दकं। अग्नाउ इन्द्राशा। अग्नाउ याशा। पराउ उक्
शा। पटा उ वाशा। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। असिद्धः प्लुतः। प्लुतविकारो वेमो। सिद्धः प्लुतः स्वर संधिषु। कथं ज्ञापते॥ ॥ ॥
ग्रहणो नत्वगाइस्य थैन। त्वपन मिति। व्यक्तोपदार्थं प्रतिव्यक्ति लक्षणो न प्रवर्तितव्य मिति। वोपियरोतादेशो। यादृश्य अप यो परा प्रवर्ते
रन् अपपादस्योक्ति। द्वयोपि पदार्थं त्वत्सर्गो पवारभावः सरिधत्वात्। अ यो स्लेव। सनव कृत्यइति। इग्रहणमंतरेणापि इकोयणीति
इपुनरिग्रहणा शाकल परादेशयोरेक विषयत्वाद्धि कल्पिता पोव्य वास्थितविभाषार्थं विज्ञापते। तेनसि न्नित्य समासयो परा। दे
च्यते। वार्त्तिकारमेत्वान्वयादिद्वतोः सिद्धत्वे। स्वर संधिष्विति। संधिः संहिता तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः॥

३८

यद्यमिति। ननु च प्रकृति भावः वक्तव्ये प्लुतस्य प्रयत्नात्सिद्धत्वे स्यादिति कथं ज्ञापकं। नैष दोषः। अनेक कल्पनासंभवेपीष
सिद्धार्थमिपमेवं कल्पनाश्रीयते। स्वरसंधि कार्येषु सिद्धः प्लुतप्रकरणप्रतीतो रपि सिद्धत्वं भवति। दीर्घादिति। अस्यापिद्रा मिसा
दो अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति। अग्ना पाशे सादोत्विकोः सवर्णे शाकल्यस्य ड्रुस्वश्चेति प्रकृति भावः। भो पिबमिति। भो
शब्दस्य वर्णाव्यवधानेन छ्लोस्य प्लुत इकारो निपातः तस्य निपातएकाजनाङिति प्रगृह्य संज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृति भावो
पस्यं प्लुतप्रगृह्यान्य चीतिशुतस्य प्रकृति भावं शास्ति तत्तद्य परा चार्य सिद्धः प्लुत स्वरसंधिष्विति कथं कृत्वा ज्ञापकं। स
तो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं। इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घ शाकल प्रतिषेधार्थं॥ दीर्घत्वं शाकलत्वं माभूदिति। एतदपि नास्ति प्र
योजनं। आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः तयो र्वावचिसंहितायामिति। नहेवं दीर्घ शाकल प्रतिषेधार्थं भविष्यतीत्यत्रवक्त
व्यं भवति ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति। अवक्तव्यं तत्र वक्तव्यं। तस्य यवश्परत्वात् सर्वं वक्तव्यं। अनेन हि सतु
दात्त स्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य स्वरः प्रसज्येत। नेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति। प+ ग्रहणमिदं वक्तव्यं। योप्लुतपूर्वो वितृतीय प्लुतो
कारो न स्थो। भोः इदं। भोः पिब। भोः इदं। भोः पिबेति। यदि तद्यस्य निबंधनमस्तिः इदं भवत्वर्थ। किं तर्हि तस्य निबंधनमस्ति नंदेवृ
त्तं व्यङ्कं न वक्तव्य। ननु चोक्तमिदं प्रयत्न व्यवक्तव्यं यो परा इत्येषः स्वरः प्रप्लुतपूर्वी वितृतीया प्लुत विकारो न तदर्थ। भोः इदं भोः पिब
ति। छात्र स्वरमेतत। दृष्टानुविविष्ठ इति भवति। पक्रांहि नष्टादर्श। भोः इदं पिबे तिसामान्यपनि। एषो पिछं दक्षिष्टस्यानुप्रयोगः कि
कल भाक्स मासेन दृष्टमेत इगवा श्रकारा सामर्थ्ययोगात्र हि किंचित्स्मिन्न पश्यामि शास्त्रेय दनर्थकं स्यात्। वीतो पिच्वा
तो देशेस्थोनिनि दिशः। चालादेशेस्थानिन्निर्देशः कर्तव्यः च्योकाए पोरितिवक्तव्य एकारे कारयोर्मा भूदिति। सनांहि वक्तव्यो न व
दाप्य जप्यो शकलार्थ इत्सेन विपमार्थं भविष्यतिः त्विज्जोरे वेव इति॥ इ अपारिविधाने। अनेनहीति। स्वरे कर्तव्ये स्पयरा सिद्धत्वान
न प्राप्तो विसर्जनं तु परादेशत्वात्स्वरितयोर्परा इति स्वरे सिद्ध इति तत्र पारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः। इष्यनुविधिरिति। सर्वविषय
स्थइसावेक स्यत इति प्रकृति भावस्य तरो दीर्घत्वा भावपरा भविष्यति। स्यर्थ। एषो यीति। छात्र स्वस्येदमनुकरणं साम्नो नामधेयत्वनप्रति

भा·कै· उभयतो नियम इति। योगविभागाश्रयणादिति भावः। रापिछांरस इति। एतद्वाच्यवशात् भाषायां रैश्चे साधुरिति लभ्यते। अथ वाक्यच
३९ परस्वरापि छान्दसत्वमितिव्याख्यायते। कृष्ण। तद्दिसनेनेति। प्रकृत्यर्थस्याभिधानात् परामर्शीपितत्स्वर्थग्रहणमयुक्तं।। तथा हि प
दिसूत्रवार्थस्तदर्थः इतितसुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव तस्मिन्नर्थे कृष्णशब्दो वर्तते इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन। अथ सोऽर्थोपस्यासो

तयोस्तर्हि शकार्थास्य त्रापि प्राप्नोति। शेषं पापञ्जेपोक्तफलइति। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिप्योरैव कलयोः अशकार्थ
एवेति।। इहापि तर्हि नियमो न प्राप्नोति। लघ्वपृष्यं अवश्यलाव्यपत्यं अवश्यलाव्यं अवश्यपाव्यं। तुल्यजातीयस्यनि
पमः कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिप्योरेच। कथंजातीयकः क्षिप्योरेचास्कारः। एवमपि राघमिछति रेयतिन्त्र
त्रापि प्राप्नोति। रापि छान्दसत्वाद्वा तुं न विधिश्छन्दसि भवति। गोपतौ छन्दसि। गोपतौ छन्दसि भवति। गोपतौ छन्दसि। गोपतौ
नैकर्तव्यं। आनोमित्राव रुणाद्य नेर्गर्भूति मुहतं। गोपतिमिसेवाम त्रा। अध्यपीमाणे च गोपता उपसत्यो
धिरास्यमाणां। तहेणो वकारं नियमार्थो भविष्यति।। एतदेवधारणार्थस्तर्हि। पथैव विज्ञापित धातोस्तत्रिमित्तस्यैव मे
वंविज्ञापि धातोरेव तन्निमित्तस्येति। किं च स्यात्। अधातो स्तन्निमित्तस्यनुस्यात्। शकय्य हारः पिवय्य कार्पास इति। अप्य
तहि सनेनाकप्रतिनिर्दिश्यत सएव कृष्णास्य थें। इहमाभूत। कोपनोचास्य कालनयामि सर्थः। न चास्ति कृष्णमिति।।

तदर्थः शब्दः तदाशब्दस्य एष उपसंभवात तदर्थ ग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति। सस्वेति। प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य
तूतस्यार्थस्याभिमपतद्ग्रहणस्य परामर्शस्तस्मैकृपा पद्मायरागतास्थिवस्थापि नतत्र कृष्णशब्दो निपातसतः। कृष्णमिति। मत्वेनापार
तस्याभिसर्थः। न चास्ति कृष्णमिति। आपरोक्षपापमसारितधान्यनालीसर्थः। केचित्तु कृष्णशब्दः रैश्चे सावानि विकृपवन्ततइति रम: ३९
व्याचक्षते नेनापरोविकृपार्थपञ्चमयलनत्कृष्णमिसर्थः।।

मथ्या। द्वरथ्यायिति। द्वै भवतः गवेर्वृत्तिप्रसव वः। गुरुकाराद्याकारे शः। शगच्छतिपाशा शतपतिपालो ऽकारात्पादेशः। इतरथा चालितेत्यादि। कस्य
स्यायति तकेचोर्गुणादिनि गुणोपाती विधानपरिनिवांदेशेचास्ति दृशायति।। इति महामहोपाध्याय जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमा
ह्निकम्।। एकः पूर्वपरयोः एकवचनमिति। आदुणात् आद्गुणादिकस्यादेशस्य तु सूत्रकारादीनां संख्यावाकाशालिकलिवां ऽहोपाततंस्थो सातीप्रथमभवादुणादेश प्रथा

मथ्या मथ्यादि प्रकारोऽद्वरथ्यायपसंख्यानं मथ्यादिप्रकारो द्वरथ्याउपसंख्यानं कर्तव्यं। द्वरथ्या गावः। अवशाला वा अत्रादेशो भवतातिव कवांशालवद्रू
स्यान्तर्भावोहि शोपक वांद्वरथ्या। वः शरवैतेनतो अवरालस्य मूलभिवानुकः स्यात्। शारेव गाद्यामिदू। शारेव गाद्यपुनः सिद्धमंत्रां कंजतीशस्ती यापि
दशवते। कंजतीशस्ती यापि शारेवस्य प्रहनिर्दिश्यते। शास्ते लब्दिकं लोके शारेलमुपावर्ते।। इति श्रीमद्गात्यमभाष्यप्रदीपविवरणे तृतीयमाह्निकं
यमपाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं।। एकस्य वियोगः एकवचनं कि मर्थः कवचनेनेत्यदादेशप्रतिषेधः आर्थो। एकवचनं क्रियते एकस्मादेशो यथा
स्यात्। एतथा हि शोमा भूदिति। नैवां द्वयवत्कर्मणो दीर्घावाद्योकस्माभिनिर्दिष्टेः। नवा एतत्प्रयोजनं किं कारणं। द्वयवत्कर्मणो दीर्घावाद्योकस्माभिनिर्दि
ष्टे एकस्यादेशो भविष्यति। तद्यथा द्वयेषुकर्मणोदीर्घावाद्योकस्मादिनिर्दिष्टे निमित्त ब्रजयोः स्थूलयोः कर्दकुह त्रानयोर्मध्ये पिंड कलिकुहइति नैव
नैक मितिप्रकोचाहो कोति। किंतु नः कार्यद्वयेषु कर्मणोदीर्घावाद्योकस्मादिनिर्दिष्टे निमित्तकवाकमाभावात् एक वाक्यमा कातृद्योकस्मादिनि
र्दिष्टे निमित्त आनत्यैकवाक्यभावात्। यथाकालो ऽधिवलस्त्र द्वयोः स्थानिनोरेकस्यादेशो भविष्यति। स्यात्स्वविधि मत्रपुष्पायापास्यायत्र लोपयथा योन
मतास्यामिति।।
नस्यामेहतस्थानिभेदे प्येकस्यैवादेशस्य प्रहरिन्निर्दिष्टे निमित्त आहश्थादेशप्रतिषेधार्थमिति। आदेशस्यैवैकत्वात्स्थानिभेदे सति प्रहं संभाव्यैतदादेशस्योपवात्र
विवक्षितत्वात्स्थानिभेदादादेशो भेदात्तत्कवचनं कृतं। नैवमिति कर्मणोदीर्घादिनः कस्य क्रियापापलेन पाद्योरजानत्स्यामिति अर्थः। एकवाक्य भावादित्यर्थ
योवातविशिष्टकार्यकाविनाकियैवस्याद्यमानाकार्थीनथः।।

भा॰ के॰ ॥ ४०॥ आगमेऽश्मितित्तेन नात्र द्वयोः स्थानेऽभिधीयमाने एकेन अभिधीयमाने एकोऽनभिधास्यत इत्यर्थः। उभौ गृह्यमाणत्वादिति। स्थानिनौ द्वावपि स्थानित्वेनोपात्तौ
नेत्र इत्यनेकाल्त्वात्सर्वस्येति सिद्धं स्यात्सत्येनैवं वैते वर्द्धमानं काययोरिति सिद्धमिति भोग्रहणात् शक्तिः शास्त्रार्थविज्ञाने सामान्यात्तेन भोगा कालेऽवनत इति तदेव मेक अ

यथा बहुव्रीहौ एकवाक्यतादिति तत्रार्थात्मकात् तदा लोके द्वयोरेकस्यानिर्देशो निवर्तते। अर्थाद्वा लौकिकेऽभावानिष्टकार्यान्तरमवति इत्येकमेवकर्तव्यम्
इति। आनन्तर्यार्थादावप्रकरणाद्वाक्यात्योऽर्तीति हि अत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। दाक्षिणात्यैर्नः पूर्वस्य इत्युभौ साभ्यासस्येति। कथं नदृ
र्कवाक्यात्तोऽयं विहित अत्र द्वयोः स्थानिनोरेकस्यादेशो भवति। स्यात्पुनः विधिमनुवर्धावाक्ये अन्तो वधयोः प्रसारणमिति। इहतावत्सर्वे
इति विधिरन्ववायान्द्वे विलीनौ द्वौ डौ नास्ति दोषः सवर्णाधीर्घत्वेन सिद्धं। इहान्यलोपो यथा यो मनसत्स्यामिति वृत्तितो नन्यलोपाय यल्
पश्चात्मनो अन्विधायत इति। बहु अत्रेऽर्थात्मकात् एतेनात्र किं कारणं एकवाक्यतावदेव लोके द्वयोरेकस्यानिर्देशो निवर्तते। आनन्त्येक वाक्य
भावात्। अङ्गाद्धि भवान् ग्रामं यं पूर्वप्रकरणात्रभावनं च वीतं। अत्र योः फलयोः कर्तुं कुरुत्र न योर्द्वितीयं चोर्ध्वं कुर्वीत। एकमेवात्मोक
द्व्यति। कथं बहुवर्कवाक्यात्तोऽविधि अत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः दाक्षिणात्यैर्नः पूर्वस्य वद्धउभौ साभ्यासस्येति इहताव द्वौ स्थानि
लोनः पूर्वस्य बद्धति द्वावप्यौ कथा वोतदि ध्यानः करिष्यते। दाक्षिणात्यैर्नः पूर्वस्य वद्ध इति। इहाप्युभौ साभ्यासस्येति उभौ ग्रहणं सामर्थ्या
त् द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययो यथा लोके। तत्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति यथा लोके। तद्यथा लोके वर्मते वाल्लोऽ
नाना इति तेन सकृद्धाव कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति॥ राम ॥ ४०॥
द्गोसम्बोन्तेज्ञाह्रतु इत्यादेशो योगः शास्त्रेणानाविकल्पतात्। अत्र तु संख्यानविकल्पते तत्र लक्ष्यासिद्धेः विवक्षितत्वहेतुः तत्रावयवद्व इति। व्यक्ति समुदा
यात्मतयाह्निकावकिर्त्वेवयवेनैव शास्त्रार्थं कार्यं प्राप्नोति तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानात्तु व्यक्तिषु व्यक्ति विलयः॥

सिद्धमिति। मासुप्रियोधितम् आमितिध्यभिनिवेशेनेन किं यते इत्यर्थः पतिवादेनाप्रवृत्तमानेषु सर्वेष्वेव शब्देषु इदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते न तु कस्यचित्क्वचित्सार्थः। अ
नवयवेनेति सकृत्त्वेनेत्यर्थः। तथा पूर्वं वयाद्दिनि केवलं निषेधः सर्वविधयो नुष्ठावने यावद्विधिप्रयोगा संभवतीति दर्शयितुं सुप्रयासः अन्याय्यानिमित्त

मर्याद मेवात्मलोउ यनेयइतिसकृद्गतो पक्नः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। तथापि तद्दर्शनात्माप्रीडिशाप्तिसिद्धाप्येशी इतिस
कृद्गत्यश्क्नः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। वस्तुतश्च विद्वैद्वृक्नः शास्त्रार्थ इति कृत्वा माने अश्रुतमानामिदं तु वर्णोपदेशेऽ
नवयवविलाना याश्चालौकिकवैदिकेषु सिद्धमेन लक्षणं धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रं धर्मोपदेशनेनात्मिकं शास्त्रेऽवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतिपत्ते य
र्थाः लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु लोके तावद्भुक्तानं तर्भेः मुग्धानयेये भ्रासं यमाप्तं नहन्नेतेमुग्धमाप्तं वनयीय ते। यदि चावयवेन शास्त्रा
र्थसंप्रत्ययः स्यादेकं वना यमहन्नामं वस्तुग्राम यी आत्मसन्नकामवान् स्यात्। तथापूर्व यात्रालाभः प्रत्युक्षैत इति पूर्वं योप्रातं प्रत्यु
त्थीयतेयदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् एकं पूर्वयवं प्रत्युत्थायात्मतंत्रकामवान् स्यात्। तथा वेदेऽविरूपविवसंते आलोऽ
द्धिशे माद्दिमिः कर्तुर्मिय तेनेति। अन्याय्यानिमित्तं चावतत्र इत्यादि यदि चावयवेन शास्त्रार्थ संप्रत्ययः स्यात्सकृदाप्तुनी स्यादीनमवर्ततेति॥

निति। अन्याय्यानिमित्तमयेति बहुशीहिः समाप्याधाने ग्रहिमादि यविक्रातम्॥ ॥

भा·कै·
॥४२॥

पदसमुदायेपि पदत्वं यतो यावपि त्वर्थः। आलोपस्यवदिति। कश्चित्त्रपि शालतो हतेनिषेधातिक्रमात्सर्वआलोपाविधयो हननानिषेधःप्रतीयते ऊर्ध्वमाणाइति। अर्थवादोपप्रत्युत्थानप्रशंसाणः। वसंतदिनेश्वमप्रमत्ताल्फलभूमत्वमितिकाम्यात्तिकर्मणि पुनः पुनरर्थिकाम्यमिनुपमतेयस्यापुनः कश्चिना नाम्नातो

उभयथेहलोके दृश्यते। अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽनवयवेनापि कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते। लभ्यमित्याह। कथं दृताबहुसं नेत्रालोपाऽधी नादधीतेति अन्नाद्यानं पदसमुदायमपि पदत्वं। सकृदावापदृतः शास्त्रार्थः प्रतिपत्तं पदसमुदायमिति दृ लापुनप्रसक्तिर्न भवति। अतोऽन्वयवेन शास्त्रार्थः संप्रतायते तथा भक्षप्रेषा लोपउपन्नेयदृतुपनयनं संस्कारार्थम दृ वा स्वादुपनीतः संस्कृतो भवति। अतोऽप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतायतेन थाविईदृ यंतमामितांद्विरशद्वामिहृवस्वशोहिरिठवपस्पर्शनं शौचार्थमहृ स्वा स्वादुपस्पर्शशुचिर्भवति। अतोऽप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। इदे हानीं आलस्ताना हंतवः सुशनश्येयमिं आलस्यावधेमुरापानेमहान् दोषउक्तः सआलस्य वधमात्रे सुरापानमात्रे चप्रसक्तः। अतोऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। यथापूर्वं वयात्रा स्थालाः प्रत्युत्थिपदृ पूर्ववयमः अप्रत्युत्थाने दोषउक्तः प्रत्युत्थानेन गुणः। कथंउदृसाशालावुक्ता मतिपूतः स्थाद्दि अपणति प्रत्युत्थानादिवोदाम्योंत्पुनस्थात्यातिपद्यत इति च पूर्ववयो मात्रे प्रसक्तः। अतोऽप्यनवयवेनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते निश्यावसं तेशास्त्राणोऽग्निहोत्रादिभिः ऋतुभिर्यतेतिदृत्याद्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तं। किंचिंवलोके अप्रसाद एवं नायाभूतोपशाते तद्विदिताय स्याश्रुतेनवस्यान्वतीवस्यास्रेसायाः फलं भवितुमर्हतीति।

पुनरनुनिष्ठतिनैमित्तिकात्यपिकर्माणि पदशयदृम्निमिनात्मानः तरात दात्शानुष्ठेयानि। नित्यानो नुनित्यत्वादेवात्विधेदृः॥ राम
॥४२॥

1596

भा·कै·
॥४३॥

अन्याकिमर्थमिति स्थानिवद्भावेन कार्यसिद्धिं मत्वा प्रश्नः। आमिश्रस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायोत्थेकादेशस्य स्थानीत्यर्थोकपूर्वपर विनिमतमान्यकार्यं स्थानिवद्भावात्प्रसमनेनातिदिश्यते। तीदृके इतिनियतवकिदितस्याप्योजातिमा धामाम्नादेकवद्भावाभावः। पदिनादिसमुदायःस्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं। योन्यभयोः स्थाने भवतिनमे तेमावस्ताओ अपदेशमितिरद शर्दादत्याद्दरिपाशं भवतीति। समुदायविध्यतिदेशकसमुदायाश्रयानुवृत्तिस्वि त्याश्रयेणामतद्भोपदेशातिदेशःस्थानिवद्भावेतुस्थानी साक्षान्निर्दिश्यते आश्रीयते। तेनादेशग्रहणाद्धनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावा न स्यात

अंतादिवद्वा किमर्थमिति दृमुच्यते। अंतादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्। अंतादिवद्वचनं क्रियते आमिश्रस्यादेशवचनात्। आमिश्र स्यायमादेश इत्युच्यते तस्येव पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा पिपरग्रहणेन। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन उदकग्रहणेन हृतो गृह्यते तद्ग्रहणेनाशाहितमतोऽर्थात्याग्नंनापिऽपः तीति। अंतादिवद्वचनं एव मर्थमिदमुच्यते अप्रतिपत्तिर्मात्मनस्तत्किं न हीति।

पानुमानिकस्याश्रीयते। यथा दाम्हमेहः प्रपन्नः अप्रहीकारेणोकारीतः स्यात्प्रनुमीयते उकारेणाप्नु कार्यतात्र आदेशः तस्य स्थानिवद्भावाद्विदंतं पदमि तिपद्संज्ञा भवति। एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्यानिल पूर्वपरावयवाश्रयं कार्यसिद्धमिति किमनेनातिदेशेनावेतर्धनन्वि योस्यानिवद्भावउक्तोऽ त्विधमर्थमिदं तथा वस्त्राद्यैति त्याद्दोत्कानुत्पदेशाइतिरत्नमन्विरप्यंतवद्भावाद्वनितिः वन्विहवार्निकमंतादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचना दितिनदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शः॥ राम
॥४३॥

1598

अथ पूर्वमिति। आद्गुणादित्यादावादित्यादिस्यादित्यादि कार्यं वर्णाश्रयीत्यादेः षष्ठीप्रकल्पिका व्यक्ति। आदिकास्य प्रभृतिष्वादेशीति भत्वाप्रश्नः पूर्वपरग्रहणमिति। पार्श्वे वादेशी
मा भूत्पूर्वपरयोर्यथासंख्यादिरर्थः। षष्ठीनिर्दिष्टार्थो नितिनिर्देशो निर्दिष्टं तु शब्दस्यार्थे। अनिर्दिष्टनिहितास्तिद्वस्तिद्धिः स्वप्रयोजनमित्यर्थः। युक्तमिति नस्यादित्यत्रासेन

अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते॥ तथा शब्दस्यापि स्थाने प्रयोगे प्रयोजनमुक्तं किं। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लो
के कामधुग्भवतीति। यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति किमर्थं द्वितीयः प्रयुज्यते नैव कामानां तृप्तिरस्ति। अथ पूर्वप
रग्रहणं किमर्थं। पूर्वपरग्रहणं पारस्योदेशप्रतिषेधार्थं पूर्वपरग्रहणं क्रियते पारस्यादेशप्रतिषेधार्थं पारस्योदेशो मा भूत् आद्गुण इति। कथं च प्राप्नोति। पंच
म्यानिर्दिष्टादि परस्यादेशः प्राप्नोति यथास्तं तदुपसर्गेभ्यो परे इति। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु षष्ठीनिर्देशार्थं तु पूर्वस्य ग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्देशो यथा प्र
कल्पेत अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि पूर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्य स्थाने योऽपि तस्यानेकदेशः आदिर्ते
षां च भाष्ये अनीतिसम्प्रत्ययः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। तथा च वीतेषां सप्तमी आदिरिति यं वक्ष्यति॥ षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मि
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैतदुभे युगपत्कालिके भवतः इति किमेतस्य ज्ञाप
ने प्रयोजनं। तदुक्तं सप्तमीपंचम्योरुभयोः प्रसङ्गे षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति॥

अ। सप्तमीपंचम्यौ चेति। आनेमुक् ईदासइत्यादौ। न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत्। सूत्रद्वये प्रमाणत्वात् द्वयोर्नां प्रकल्पिके। षष्ठ्या विभक्त्योर्नैत
नोत्र ज्ञापनार्थेन प्राश्रितं॥

तत्रवत्सेति। चौतदिशहयोस्तथवविशेषवाचित्वादवयविमात्रास्पेय्यवयविशेषप्रतिपत्त्यावतीहीदं कर्मधारयः। पूर्वस्येति। कविदादेशविधानात्पूर्वपरौ तौ
गृहीतेन यथा हस्त श्रौहस्याविनत्रुतुषमोकादौ दं प्रत्यादिवद्भावादेशस्यमुक्तं तत्परस्मिन्परः संशयभवति। कश्चिन्नु लक्तएकादेशो यो पूर्वपरौ तौ गृहीतेउभयतः इति। यथा
ऐ नेर्लिङादिति द्वलक्षणमुत्पत्त्यादिस्त्यादिविधीयमानमतीयात्तत्पराद्यादित्यादेरनभवविज्ञितथा तं तादिशङ्कावयवविशेषवाचिनौ। तत्रायादिपूर्वमेतत्र वचनं तु नाएकादे
शेआन्नीयते तदानसैवयंप्रतिकथमादिवद्भावः स्यादेवं यं प्रत्यादिवत्पूर्वमन्तवद्भावो न स्यादेकस्मिन्नपायेन्तयापाद्यन्तं अविरोधादित्यभावः। ह्यादेशामिक इति।

तत्र यस्यान्तादिवत्स्विदं शः। तत्र यस्यादिवद्भावस्थानन्निर्देशः कर्मण्यः। आद्यन्तवद्भवतीति। आद्यादिवद्भवतीति कृत्वानि देतुं पूर्वपराश्रिकाणाति
द्मेतत्कथं पूर्वत्राश्रिकातादिकाराणं पूर्वपरयोरितिनिर्देशे पूर्वस्य कार्यप्रतं तवद्भवतिपारस्य कार्यप्रत्यादिवद्भवति। अथ यत्र भावमात्रयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भ
वतिआहोस्विदारस्यादिवद्भवति उभयतआश्रयेणोत्वादिवत्तदिव कृणवमततनहिकथमतुष्मानां स्यात्। लोकिकोयं दृष्टान्तः यथा लोके देवोऽतुल्यवलयो
स्तुल्यवयोर्विरोधो भवति सतयोः कार्यतोऽकार्यं करोति यदा तु तुल्ययोः भावत्तेषु यतः स्वामादिषु सुवकार्यं भवतः। तत्रवत्सवविरोधात्थीभवति। उभयोर्न
करोति किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। अथौत्वेकानिप्रयोजनानि। अंतवत्त्वे प्रयोजनं। वृक्षः पूर्वस्य
ह्लिधाने प्रयोजने। ह्रस्वानिकः पूर्वपरोपरयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति। यथा शाक्वेतकर्मणि। व्यह्नवृद्वपद्वा भवतीति कर्णतादृक्। यत्र
कृते व्येकादेशवद्भूर्वपदं भवति त्रपोदाम्पिकः॥

हादशान्यानि कर्माणि आध्ययनेप्रत्ज्ञान्यस्यैतितादिनार्थ इति समासः। एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्वृत्तपदं भवतीति दर्शित्येति। अत्रोभयप्रविशेषः। शब्दे
नानाश्रितत्वेऽपि तु भवायानापातिषेधाभावः॥ क्रान्तहीति। व वगाद्धतपूर्वगतिः। आश्रयिष्यत इति मन्यते। यत्रेति। सांप्रतिकस्तद्भावेभूतपूर्वगत्या अश्रयणस्यायुक्तत्वात्॥

भा· कै· ॥४३॥ विवृत्तानि। पाश्चत्रैविदृतिरित्थिते त्रैतरां गत्वेत्ते कादेशो कृते विवादेशोनप्राप्नोतीति शितं प्रत्यक्तवद्भावाद्भवति। बाह्यं तां गावितन्नाख्यितेद्गुरुं कौलोमकृत्स्नितिविपत्तौ भवो
वैवैमकृः। अमीदृति। अद्रसत्याद्यातं अत्रो गुणाइति परस्यैव मतः। शा आद्गुणः अदेङ्गितिस्थिते देत्यमतो। अदूरति। अदेङ्गितिस्थितेङ्गत्पमतो॥ कृत इति। अदसइति
पंचम्यास्त्रविध्यतेनषष्ठी आनंतर्यसंबंधे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। अमामिति। पूर्वोभ्यार्थाभ्यव तो अत्रनस्यानामीते इत्यवयवाद्यविसंबंधे षष्ठ्याभ्याषते
प्रत्ययेकादेशः। पूर्वविधौ प्रत्ययेकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनं। मधुपिबंति। शिदृशितो एकादेशः शितोऽन्तवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं शितानिति वादेशः कृताहि
स्यात्। पत्रे कादेशो न भवति। पिबंति। वेभक्त्यस्यतो वैभक्तस्यात्तेप्रयोजनं। श्वारे यात्सुगपोस्यस्त्वप्रवद्विभक्तौरेकादेशउत्तरपदस्यान्तवद्भवति। यथा शक्ये
तकर्तुं सुकत्सुत्तरपदे शोभवतीति कृताहि स्यात् पत्रे कादेशो न भवति। श्वारपणांसुरपणां। अदसई त्वोतेप्रयोजनं। अमी अत्र अमी आसाते अमू अत्र अ
मू आसाते। अदसो एत्वि मत्वोरेकादेशोऽदसोन्तवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं अदसो सेर्हिमः त्वमई इद्दुवचन इति॥ कृता हि स्यात् पत्रे कादेशो न भवति। अमामिः
अमूभ्यां। स्वरितत्वे प्रयोजनं। कार्या हार्या। तितृस्वितोरेकादेशस्तितोऽन्तवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं। तित्स्वरितमिति कृता हि स्यात् पत्रे कादेशो न भवति कोयौहा
र्यः। स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेनाने षुकोविप्रतिषेधः। नित्य एका
देशः कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य एकादेशः। अन्यस्य हि कृते स्वरिते प्राप्नोति अन्यस्याकृते स्वरितत्वे प्रोति। स्वरनिमित्तस्य च प्रा
वनविधिरनित्यो भवति। उभयत्वयार्थेकादेशः कोऽनत्योनत। वन्नादिस्थितेकादेशः पदस्यस्वरितत्वं स्वरितत्वमप्यन्तरंगं। कथं उक्तमेतत्। पदद्यह णो
र्दिशार्थमिति। उभयोरंतरंगयोः परत्वात्स्वरितत्वं स्वरितत्वे कृते अन्तरंगः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति॥
कार्येति। कार्य आइति विभज्याख्याने विचारः। पहातुरस्वार्थमपि धाये ति कृम आज्ञापतेतदालक्षसंस्कारान्तरस्वरितां नात्कार्य शब्दे बुत्सौ प्रयोजनं भा ॥४३॥
वः। नित्य एकादेश इति। स्वरितत्वं तु कृतएकादेशोऽनकृते ना अप्राप्नोती तन्नित्यं आनर्थत इति। स्वरितेनुदात्तस्य तद्भावात्॥

लिंगविशिष्टे मिति स्वरितमित्यत्रनिदिति प्रतवग्रहणमिति वना तु प्रतवग्रहणोयस्मात् त्विदितिनदं नस्यग्रहणं नस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिक ग्रह
णेलिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषो वस्याद्यातानवे यंत्वहृ प्रतिषाधेव परिभाषो पतिष्ठत इति॥ प्रातिपदिकादिप्रपादितांगुडोदकमिति उभयाश्र
यत्वादवनिषेधो न भवति। एकदेशा विकृतस्यानन्यत्वाद् क शब्दस्याप्युदकशब्द ग्रहणेन ग्रहणेनग्रहणात्। पूर्वपदं प्रत्यंतवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतत्प्रयोजनानि

लिंगविशिष्टग्रहणं द्वा। अथवा प्रातिपदिकग्रहणोद्दिष्टं लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति। पूर्वपदांतोदात्तत्वप्रयोजनं
गुडोदकं। मथितोदकं। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं उदके केवले पूर्वपदस्यान्तउदात्तो भवतीति। कृताहि स्या
त्। पत्रे कादेशो नास्ति। उदश्विद्दुदकं। पूर्वपदांतोदात्तत्वविप्रतिषेधात्। पूर्वपदांतोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यं। परत्वात्पूर्व
पदांतोदात्तत्वं। पूर्वपदांतोदात्तस्यावकाशः उदश्विदुदकं। एकादेशस्यावकाशः। इंद्राग्नी सुपाग्नी। इहोभयं प्राप्नोति। मथितोदकं। गुडोदकं। पूर्वप
दांतोदात्तत्वमित्यतिविप्रतिषेधेन। न वा बहिरंगलक्षणत्वात्। एकादेशो हि स्वरितात्प्रसिद्धिः। एकादेशो हि सो हि स्वरितस्याप्र
सिद्धिः स्यात्। यो हि मन्यतेऽन्तवत्त्वे कादेशः एकादेशे कृते पूर्वपदांतोदात्तत्वं भविष्यति॥

एकग्रामाया हा। पूर्वपदांतोदात्तत्वमिति। ननुवर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरंगः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात्स्वरो बहिरंग इत्यपुष्मोपंविप्रतिषेधः। नेदमपूर्वपदो
तएकादेशप्रसंगात्त्वंतरंगवलीयस्त्वादितिवस्यमाणत्वात् नेंदुस्वपदस्येतिलापकाश्रयेणापरिहार्यते॥ ॥

भा॰टी॰ ॥५४॥ स्थानित्वं तस्य न सिध्यतीति। एकादेशो हि न केवलं पूर्वपदान्तो हि नाप्युत्तरपदादिः। पूर्वत्र पूर्वपदान्तो हि नाप्युत्तरपदादित्यनुहारास्तत्रोभयोः स्थाने एकादेशो हि तदुत्तरपदादित्वादेकादेशस्य पूर्वो
हि भवति। शिवेहीत्यादावित्तु नाभिविहितेति कृत्वा विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। इहापि एकादेशेन व्यवधानात् नैवोर्द्ध्वं शरीरविकृतस्यान्तस्य

स्थानित्वं तस्य न सिध्यतीति सोऽनुदात्तेन पदादित्वविनिर्गतो ऽदर्शनं प्रतिषेधकं। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तत्प्रयोजनं। पादि तापाशिता कृदन्तो रिकादेशोऽन्तवद्
भवति। यथा शस्त्रेण कृतं गति कारकोपपदात् कृदुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति। कथं तर्हि स्यात् यत्रैकादेशः प्रकारकः प्रकारः। कृदन्ते प्रकृतिस्व
रत्वं विप्रतिषेधात्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्त्तव्यं। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वस्यावका
शः प्रकारकः प्रकारो। एकादेशस्यावकाशः। इहाग्नेऽत्र अस्याग्निर्यं पादितः। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। स्थावर्णविप्रति
षेधश्चानुपपन्नः। एकादेशप्रसिद्धिरनादेरपादानात्। यो हि मन्यते अन्तवत्त्वे एकादेशः एकादेशेन कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यती
ति। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति किं कारकं उत्तरपदस्यापवादत्वात्। न ह्येतदीदृशमेकादेशे कृते उत्तरपदं भवति। ननु यौनादिवद्
देनपदं उभयतआश्रयणे नादिवत्॥

तोत्तरपदं भविष्यति एकादेशस्तु पूर्वप्रत्यन्तवद्भावेन स्यात् सेत्स्यतीति युक्तं कल्पयितुं। पाशन्निमित्ता दीर्घो न प्रसंगात्। तथा ह्यशन शब्दो नित्यत्वे साधुरा गप्र ॥५४॥
त्ततश्चैकादेशस्य पूर्वप्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात् पूर्वोऽहिप्रभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात्। तस्मात् पूर्वस्याः कर्मधारयादेकादेशः॥

पूर्वत्रोपमानं कर्म इति। पूर्वं येषु त्रिगर्भेषु भवन्तीति नाद्धितार्थे समासः। सुप्रवर्गाद्रादिव च्छ इत्यो जनपदस्येति तदन्तविधि नास्य हद्यादपीति तु जनपदः शिशोमङ्गवादितुम
रपदहाद्।ननु प्राक्कागमन गतागाम्रितस्याद्धदस्वकाशोऽर्शना कस्वं तद्धिप्रकरणाश्रयेणो कं इदं तदादरो पूर्वकाल्पमत्रिक इति। तत्र वृद्धिविधानमिति। इ

उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात्। उत्तरपदवृद्धिरेकादेशाद् भवति विप्रतिषेधेन। उत्तरपदवृद्धेरवकाशः पूर्वत्रैगर्तकः। एकादेशस्यावकाशः इंद्राग्नी सुप
र्णाः। इहोभयं प्राप्नोति पूर्वैषुकामशमः अपरेषुकामशमः। उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। एकादेशप्रसंगात्। नागं बलीयस्त्वात्। एकादेशस्तु प्रा
प्नोति किं कारणं अन्तरंगं बलीयो भवति। तत्र को दोषः। तत्र वृद्धिविधानं तत्र वृद्धिर्विधेयाऽनैषदोषः। अन्तर्यप्रसंगिता भवति पूर्वपदोत्तरपदयोस्ता
वत्कार्यं भवति नैकादेश इति। परत्वे वृद्धेः प्रतिषेधं शास्ति कथं कृतापकं। इदं द्वादशो वैतत्र्येको यस्येति लोपेनाद्यन्ते ऽपरएकादेशेनात्र न
करुद्रं सं पञ्चेन तत्र को हृदे प्रसंगः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति। नैकादेश इति ततो नैंद्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अ
थादिनैकानि प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रवृद्धसंतायां। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रवृद्धसेतावां। अग्नीति वा पूर्वमिति। आदिवच्चनादिव च न वीरेव
काऽदेशो हि वचनस्याद्विवद्भवति। यथा शस्त्रेण कृतं गारुडिहि वचनं प्रवृद्धमिति। कथं तर्हि स्यात् यत्रैकादेशो न भवति त्रपुणा इति जतुनी इति॥

काऽदेशस्योभयाश्रयत्वादन्तादिवद्भावात् तद्धेः प्रसंगात्॥

भा॰कै॰ ॥४५॥ अथाद्यन्तवदिति। बाह्यसंस्कारपक्षाश्रयेणातिदेशान्तरमुदाहरति। चाय इति। धाय इति। धायतीति धायः। अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः। कर्मणि शप्। उपेयान् उपेयाद्

सुपि ह्रस्वविधिप्रयोजनम्। सुप्राङ्ग्सोति वक्षति ग्लासोति वक्षति। सुपसुपोः कादेशः सुप्। आदिवद्भवति यथा शक्येत कर्तुं सुपं तं प्रदर्शितः। कतरद् स्यादाय
यैकादेशो नाहरस्यति वक्षति ग्लासति वक्षति। सुपां तिङ् यवे यजरतिति तिङोरेकादेशः तिङ्। आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं तिङं तं प्रदर्शितः। क
तर्हि स्यात् यत्रैकादेशो न प्रवर्तित। जसि। अक्षर्द्वा। आवन्नौ कादेश आप्। आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं आयं तं लोकोऽपि प्रवर्तितः। क
तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो नाकृ वा उत्स्विहाऽऽदेश विशा। आङ् ग्रहणे प्रविशेषप्रयोजनम्। अथाहमेकरात्रेहतो। आङ् नाडो कादेश आङ्। आदि
वद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं माङेयमहनरन्यान्येनैवं भवतीति। कतर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो नाहतो। आरम्भहृद्विशेषप्रयोजनम्। अ
थो हि दृश्यते हि एवैदेहि णाः। आटः अथ शट् स्यादैकादेश आट्। आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं आहृणे हृद्भिर्भवतीति। कतर्हि स्यात्
यत्रैकादेशो नाऽपि शरूद्रं तमाति पदिकल्पेन प्रयोजनम्। धावः पावः। ऊड्ऊडोरेकादेशः ऊड् हृलो न परोऽतोऽति। यथा शक्येत क
र्तुं ऊडं तं माति पदिकमिति। कतर्हि स्यात् यत्रैकादेशो। कार्यहार्यो न आस्यास्याहारी नोऽद्ग स्वत्वं आस्यो स्याहारीनां द्भस्वत्वेनोनादिवद्भव
तीति वक्तव्यं। के पुनरास्यासादयः। आस्यासोऽहो वार्थनदीनपुंसकोपसर्जनेषु स्वत्वानि। आस्यासद्भस्वत्वं डेप्याजाड्पोवापरः हेद्दस्व
त्वं डपोद्यते॥ राम ॥४५॥

तिष्ठिते आदुत्साहस्य पांप्रत्यादिवद्भवावद्भस्वत्वप्रसंगः। पीयात इति। आगा ग्रहणानुवर्तिप्रभवत आत्मयेनां नादिवदिह्येतवानपेक्ष्येदमुक्तं॥

त्वं वा त्रेति। अर्थार्थन यो द्भस्वत्वमिति द्भस्वत्वेनैकादेशो नलांनवद्भावानुवर्द्भस्वप्रसंगः। निवृत्तो शां वाहमिति। नपुंसक द्भस्वत्वानामल्लादुपसर्जन ह्रस्वः जुहावेति। द्भवतेलि
ग्निविपाला त्मसलवेनि संप्रसारणं। संप्रसारण वेति पूर्वैकादेशः। नस्यापि प्रत्यादिवद्भावान्नलपीनप्रसंगः। अस्याश्वमिति। इदमयुक्तं तथैकवचनान्तावर्णदाप
हर्वनाम्नः स्याद्भस्वश्चेति स्याद्भस्वव्यवहृद्विकादेशः। हलि लोपः। तद्पस्लोपः। पबोय वा यावर्जितैकाराः। पादेशः लोपः। शाकल्पस्येतियलोपः। नवेति। कार्यमा

अर्थार्थनदीनपुंसकोपसर्जनद्भस्वत्वानि। वाशब्दात्। अवकाशकुमारीं। किशोरीं। अजाशब्दाहं। पावाशकुल्लीडंनिवृत्तौ शां वाहं निर्वाणमाहारां। अस्यासो
होवार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्भस्वत्वं प्राप्नोति। न वा बहिरंगमेतदंग लक्षणमाना। न वा सत एकवचनान्तं। किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्।
अंतरंगद्भस्वत्वं बहिरंगमाहनेवि धवः। आश्रितं बहिरंगमंतरंगे। वर्णाश्रयविधौ च। वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनम्। ख
द्वाभिर्जुहाव। अस्याश्वमिति एहखट्वाभिः मालाभिः अतोभिस इति ऐस्भवतीति सभावः प्राप्नोति। नैव दोषः। तपरकरणसामर्थ्यात्
नि। अहल्यानपरकरणे प्रयोजनं किं। कीलालपाभिः शुभंयाभिः। जुहाव। आत औ णल इत्योत्वं प्राप्नोति। अस्याश्वमिति। एङः पदान्ता
दतीति पूर्वत्वं प्राप्नोति। न वा नाद्यन्तादिदेशात्। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। आनाद्यन्तादिदेशात् नहि नाद्यन्तावितिदिश्यते हृपाश्रयावैव
विधयः। आनाद्यन्तवद्भवन्तीति॥

त्र मनेनातिदिश्यते नु तुहृ वर्विशिष्ट वर्णाहृपाश्रयाश्रैते विधयो नातिदिश्यन्ते। नु कालिद्वचनं च स्यार्थस्यार्थस्यालिंगपरिहिवर्णाश्रयोविधिरनेनाति
दिश्यते न हाधीत्यप्रसेत्या ह्रेपकादेशस्य द्भस्वप्रत्यादिवद्भावानुकः सिद्धलान्नु भावितद्भलेन ब्रूयात्॥

भा॰ कै॰ ॥ ५८॥

यत्नु उत्कर्षेति उत्कर्षः स्यान्नासाध्यमेवोत्कृष्टं नानान्यत्वेति। कार्यासिद्धत्वाश्रयेणोच्यते। आदेशेन स्थानिनोऽनिवर्जितत्वान्नमतव्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः प्र
त्यावृत्त्यभावात्। असिद्धत्वं वेति। यत्नेऽसिद्धत्वं स्थानिवद्भावेऽतुल्यत्वाद्यवस्थानिवर्त्यत्वप्रसंगाः। एकादेशशास्त्रविनितत्वं त्र पूर्वत्र कृशास्त्रं प्रवर्तितव्याद्कादेश

यत्नु कोऽसिद्धः। किमर्थमिदमुच्यते। यत्नु कोऽसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं वा। यत्नु कोऽसिद्धनमुच्यते आदेशलक्षण
प्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं वा। यत्नु कोऽसिद्धत्वमुच्यते आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थमुत्सर्ग
लक्षणभावार्थं वा। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्। कोऽसिवत्। सोऽसिवत्। कोऽसिवत्। एकादेशेकृते ह्रस्वस्तिवत्वं प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावा
र्थं वा। अग्धात्प्रेत्य। एकादेशेकृते द्रव्यत्वलक्षणं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। असिद्धयोऽजनविनत्किं तर्हि। तिं तत्रोत्सर्गलक्षणप्रसिद्धिः हस्वाभावात्
। तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः। अग्धात्प्रेत्य किं कारणं उत्सर्गाभावात्। द्रव्यत्वस्य लक्षणेन चात्र द्रव्यत्वं यथा स्यात्। ननु चाऽसिद्धवचनात्सि
द्धं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् किं कारणं नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। न ह्य
न्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। न हि देवदत्तस्य हन्तरि देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं वा। तस्मात्स्था
निवद्भावो वक्तव्यः। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं वा। अग्धात्प्रेत्येति स्थानिवद्भावः। कोऽसिवत्सोऽसिवदित्यत्र असिद्धत्वं। स्थानिवद्वचना
नर्थकं शास्त्रासिद्धत्वात्। स्थानिवद्वचनमनर्थकं। किं कारणं शास्त्रासिद्धत्वात्। नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते किं तर्हि शास्त्रासिद्धमनेन क्रियते
। एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असिद्धं भवति। संप्रसारणाङि। असिद्धः। संप्रसारणाङ्। असिद्धः। एकादेशः शतिवक्तव्यः। शकन्धुप्रभृतिषु। तं प्रे छ
त्रं। तं प्रे च्छत्रं प्रे छत्रं। प्लक्षे च्छत्रं। खट्वा। च्छत्रं। आवते च्छत्रं। अवते च्छत्रं। अवपने च्छत्रं। आवपने च्छत्रं॥ राम ॥ ५८॥
शास्त्रासिद्धत्वं भवति। शकन्धुप्रभृतिषु। शकन्ध्वादि। किं। संप्रसारणं पूर्वकादेशः हलः इति दीर्घत्वं। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिणाउत्सर्गविधी यमान अनन्तरस्या
त्। तं प्रे छत्रमिति। एकादेशस्यासिद्धत्वाच्छिन्नो ह्रस्वः यत्नु कस्यात्। दीर्घात् ह्रस्वात् दीर्घादिति विकल्पे नलिप्यते॥

पदान्तपदाद्योरिति। ननु तुल्यत्वादनिकल्पेऽविशेषोऽयं नसम्प्रसारणाङ्असिद्धः इति प्रत्याख्याने। पदान्तपदाद्योरिति तु क्रियते उच्यते। लाघवात् मस्त्येवकथं वानाह्वय
हलं वपूर्वसूत्रानुवर्तते। तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्यर्थोलभ्यते। अोषधाल्लखधाति। अोषधिशस्त्रा द्विताषट्क वत्त। अोषधेश्वशिकाद्यथा सोमि
ति दीर्घः। तत्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वविसर्जनीयोऽकः कल्का। तान्विसर्जनीयस्य सकारोऽविशीयते। इणः षः इत्यधिकारात्। इणुत्तरस्य कारः। नेचैकादेशस्य पदान्त
पदाद्योरिति वचनात्सिद्धत्वाभावात्षत्वप्रसंगः। असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वप्रसंगात्सकारः। सिध्यति। भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति। अनेनावि धीयोनिसंबंधेऽपदान्तत्वात्

सेऽपवादः। सम्प्रसारणाङ्असिद्धः। पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्। संप्रसारणाङ्असिद्धः एकादेशः कृतः। पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् पदान्त
पदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते। तत्रैव पदान्तपदाद्योरेकादेशः। यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः सुमस्या अोषधाल्लक्षि तुष्पलाओव
धाल्लखधि। अत्र षत्वं प्राप्नोति। तु निवृत्तिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः षत्वं प्रत्येकादेशमात्र मासिद्धं शकल्हृषुणी गीमुत्र त्र षत्वं न प्राप्नोति। अ
सुतर्हि विशेषणा। कथं। तुमस्या अोषधाल्लखधि। नैषदोषः। भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकं प्रेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य। यद्यं कस्त्वादिषु
भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति यद्येतत् ज्ञाप्यते शकन्ध्वादिषु त्र षत्वं न प्राप्नोति। तु
ल्यजातीयस्य ज्ञापकं। किं च तुल्यजातीयं। पः कुप्वोः। पदेवं चेत्तोऽप्रत्ययेपरतः ङीति प्राप्नोति। उदहितिचेत्। यथालक्षणमप्रयुक्ते॥

नडादिषु कार्यः एकादेशो रणत्वं। समस्वेति सत्योपोः कस्याविसर्जनीयः। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वासिद्धं कस्त्वादिषु पत्वार्थं भ्रातुष्पुत्र
ग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशनिमित्तस्यविसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति। इत्वेषदतिव कामस्य सं प्रसारणं प्रथमे कवचनं तनः मेघविपदाम्नि। पदसंज्ञायां सत्यामुकारः
पदादिः आकारः पदान्तस्तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वाभावात् नुकन्नप्राप्नोत्यर्थः। यथालक्षणमिति। माभूतुगागमइत्यर्थः॥

भा॰ के॰ ।४७॥ अथ एक इति पूर्वपरयोरिति चानुवर्तते। अन्तादिवदतिदेशश्च तत्र यथासंख्यं संबन्धः पूर्वस्य अन्तवत्परस्यादिवदेकादेशो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। आकाङ्क्षा उपहारिणि भवति आगुणा
स्योरन्तादिवद्भावात् अनुस्वारस्य तस्यार्थाभेदं पर्यवसानं तु करोति शास्त्रासिद्धत्वमनुवर्तयितव्यं भवतीत्युच्यते यस्मादेकादेशासिद्धत्वं इति देशान्तरहितस्य कार्यस्य महाप्रय
त्नेनान्तर्यं बहिरङ्गत्वादिनासिद्धत्वं भवतीति तेनाप्युक्तं तदेतत्सिद्धमाभाषणाय शास्त्रे प्रवर्तते भवति। आगुणः गुणस्य स्थानिनिमित्तं माणवकाद्युपमानात् गुणस्य समवियातोः

अथ यदि नैवं विज्ञायते पूर्वस्य परादेः परस्य वा परादेः पूर्वस्य वा प्रयतनं स्यादिति आद्गुणः गुणप्रहणात् न सर्वत्र आदेशो भवति तु अनेन
दैत्यस्य दुत्तः केनाकारे कस्य दुत्तः केनेदानीं भविष्यति। तद्दुःखे दूरात्तु। तद्दूरे कण्ठे तत्र रूपं स्यादेव तालु हिमः स्थाने प्राप्य प्राणानामेतस्य आ
देशो भवति येऽप्येवमपि तर्हि प्राप्नुतः। ऐचौ तो नेत्यनुवृत्तौ एचौ तौ न भवति अतः किं कारणं एचौ तौ न भवतोऽत इह तर्हि खट्वर्श्यः माल र्श्यः आ
कारस्तर्हि प्राप्नोति। आकारो नो भवति ताः उभयो र्यौ तावत् महता न भवितव्यं न तस्य कारस्य भावोऽन्तरतमः। आकारस्तर्हि प्राप्नोति। आकारो नर्हि
धातौ सः आकारो न भविष्यति किं कारणं अनि धातौ आकारः उपनेतारि यमर्थं भविष्यति। आकारादौ धातावेवनान्येनेति॥

प्रश्नः। स्यान्नैतत् तत्र मोऽहि स इति। पूर्वपरयोः कं ठ्यतालव्ययोः स्थाने तत्र मः कण्ठ्यतालव्य एकारः। कण्ठोष्ठ्ययोस्तु कण्ठ्योष्ठ्य ओकारः। एचौ तावत् एषां किमेकारस्यापि कं ठता सप्त ॥४७॥
लव्यता एकारस्य कण्ठ्यता चैतिभावः। एचौ तौ नेत्युक्तिः एचौ तौ न भवतो नेन्नामिवर्णोवृद्धिरेव ताभिनियमार्थं भविष्यति। एचोर्वृद्धिर्भवतीति उभयोर्नियमस्य वा
त्र्युत्पत्तेरवृद्धिरेव तानि नो भवतान्तरं इति। अकारस्तस्मिन् प्रमाणं एवं परो भवतीति स्यानेन तदुभयान्तरः॥

प्लुतश्चेति। प्लुतविधाने सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नन्यनैव भावः। अस्मिन्कर्मण्याशुमिकस्यासिद्धत्वादिति प्रश्नः अनुबन्धसंज्ञा प्लुतो न भविष्यतात्य
र्थः। त्रिचतुर्मात्रा इति। प्लुतात्प्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्यान्नत इति भाषेणानु प्लुतप्रसङ्गो इति त्रिमात्रप्रसङ्गस्य तो न पात्यानन्तरतम्यतेति। तत्राहु गुणार्थ एव गुणस
ताविधोऽन्तरकालाः त्रिमात्र चतुर्मात्रा गां गुणश्च तस्यायुक्तावस्थानं गृहीयाः। हस्वईदृ इति। हस्वईदृ इति स्थितं आद्गुणः इकारोकारयोर्गुणः प्राप्नोति इकार

प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति। प्लुतश्च विषये प्लुतः इत्युच्यते। यदावसानविषयो भविष्यति तदा प्लुतेन वा। आन्तर्यतस्त्रि चतुर्मात्राः इदं तर्हि प्रयोजनं। आन्तर्यतः त्रिचतुर्मा
त्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वेन्द्रः खट्वोदकं खट्वेहकं। खट्वर्शिया खट्वैषा खट्वोपकाव्रेलकामवकाश्चोद्रनः खट्वो
द्नः खट्वैतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वाश्चौपगवः खट्वौपगवः। अथ किं प्रमाणोऽयं गुणस्तस्मादेकत्रिमात्र चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमा
त्र चतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तत्र प्लुतोऽतिप्लुतान्तः नाः तत्र गुणवृद्धी न तु तत्र ग्रह्यस्मात्तो यत्र पाः नेत्याह। भाद्रपदी हिमालया गाः इहि भाद्रपदी
परः अद्रोरप्रहेवमात् पवः प्लवः लवः पव इत्यत्र तस्यान्ते एतत्कारः कस्माद्धि इकारः किं इकारे प्रयोजनं। अथ किन्तु कारे अस्संदेहो हार्यश्च
कारः प्रसंदेहार्थस्तकारः इकारोऽपि अथ प्लुत्वसुखार्थः तकारः इकारोऽपि गुणो ऽि शी प्रमुत्संस्थानं दीर्घत्वबाधनार्थं गुणो ऽि शी प्रम
प्रसंस्थानं कर्तव्यं। खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः गोऽवेन्द्रः तवेन्द्रः। इद। अपचेन्द्रः अयजेन्द्रः। किं प्रयोजनं। दीर्घत्वबाधनार्थं सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति
नः वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा कर्तव्यं किं कारणं बहिरङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गलक्षणो सवर्णदीर्घत्वं। अन्तरङ्गो गुणः असिद्धं बहिरङ्गमन्त
रङ्गे। आदेकस्य गुणः केन स्थानेऽन्तरतमो हि सः। एचौ तौ नेति तावुक्ता इकारो नो भवान्तरः। आकारो नर्हि धातौ सः प्लुतस्त्वाप्नुयेऽस्मद्भतः॥
आन्तर्यात्त्रि चतुर्मात्राः स्थाने प्लुतान्ते स्मृताः॥
प्राप्नोति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं तत्र शह परविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वप्रसङ्गो गुणस्य बाधेत। नैवमिति एक इहाप्यस्मादगुणो अन्तरङ्गः॥

भा·कै·
॥४८॥

इष्टेः। कस्येष्टः सतोऽडिति पररूपमिति तस्य प्रेडः स्यात् कृतो च ह्यादि विधानं किं विदितमिति। प्रतिरेकात्र विचार्यते। एवं च स्यात्मनेपदि त्वात् अनुग्रहणाभावः। हवर्णात् उदयो निर्दिष्टः। यद्ये
तीति निर्दिष्टे तानुकरणं तस्य ग्रहणम्। अश्वेकशि पाणिनि शितपा निर्देशः। अतो धातुग्रहणमिति निःसंशयम्। योगविभागादि निःफलमित्युपात्तदीर्घत्वादि सर्वं
धाभाव तेकरणं दीर्घत्वादि विशेषणानि संबंधाय विभागस्य कर्तुं न शक्यता। योगविभागे स्वयं रूपं वेति। व्याख्यानाचार्य एवं सर्वस्थानाय नातःस्ति भावः। अन्ये तु आह

एतेनाकिमिदमेत अनुवर्तते पात्रहणात् सामान्योपदिष्टानुग्रहणम्। किं वातः यदि इह यद्ग्रहणं सिद्धमुपदेशे निर्दिष्टेषु पंक्तिषु निर्दिष्टेषु समासेनाकृतिः। अवयवानुग्रहणं
सिद्धेरत्र वनिति किं नेहोति। इत्यात्र स्वारोहवै प्रतिषेधो वक्तव्यः। तुषेतः प्रेतः इति। योगविभागात् सिद्धं योगविभागः कर्तव्यो वा इह दोषः इति तदेतच्च
नोः एतेष त्वोः प्रविशादिर्भवति। ततःकृदिकृदिति ह्यादिर्भवतीति। एवमादि च तःएतःप्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति। आडि पररूपमत्र बाधकं भवेत्
ना प्राप्ते पररूपे इदं वह्निः आरभ्यते तत्र यथा आडि पररूपं बाधते एवमाडि पररूपं बाधेत इत्यत्रापि प्राप्नोति। येन नाप्राप्ते न्यायेन बाधनं भवति। अप्राप्ते
आडि पररूपे वा प्राप्ते नाडि पररूपे। आडि पररूपे पुनः प्राप्ते प्राप्ते च ... अनन्तरान्विधीन्बाधते इति इदं ह्यादि पररूपं
बाधिष्यते नाडि पररूपं। इदं ह्यारभ्यते। आडि पररूपे पुनः प्राप्ते प्राप्ते च ... अनन्तरान्विधीन्बाधते इति इदं ह्यादि
पररूपं बाधिष्यते नाडि पररूपं। अध्यादि हिताः अध्यादिहितौ ह्यादि वर्तकः। अधोहितः। आहितो ...
नेयुक्तादिर्वक्तव्यः। यो ... प्रोढिः प्रैषः प्रैष्यः॥

इति किं प्रविशेषविज्ञानं सर्वविषयव्याप्तिवचनत्वात् प्रत्यासत्त्या यवेति। अन्तरेणाप्येतिवचनं द्वयोर्वचनात् अत्वार्थत्वात् सौत्रात् ... यावत् प्रत्यासत्त्या यवेति।
अनेनैतिवाधिति तावत् द्वयोर्वचनात् अत्वार्थत्वात् सौत्रात् ... यावत् प्रत्यासत्त्या यवेति भवतीत्यर्थः। अश्वादिति। अश्वात् ... एवमित्यादि एवमित्यादि एवके एम
॥४८॥
ऊतिः। सा वर्तते इति समासः। आदिः इति प्रेष्यश ... अ ... भवति। योठा शब्द आठा औठा प्रऔठा इति स्थिते औ ... प्रेति पररूपं भवति

स्वैरः स्वैरिणी। स्वैरात् तिर्यगच्छन् वशप्रमिति इति। इति नैति। ... नित्यमिषाना भविष्यति स्वैरेति प्रयोगाभावादिति भवः। इच्छार्थे शब्देन ... विशेषस्य
विशेषस्य संज्ञा उपसर्गः। प्रकर्षभ्रमिति प्रयोगश्च भाव्यः। अस्मादिति वृद्धौ ... रेवानामनुपसंज्ञकः ... वा ... उपसर्गादिति उपसर्गेण

स्वादीरेष्विणोः स्वात इत्येरिन् ... ह्यादि वृद्धिरेकादेशः। स्वैरं। स्वैरी। स्वैरिणी। ... कथं स्वैरी इति नैतत्पत्यर्थं ... स्वैरोऽस्यास्तीति
स्वैरी। अनेन ... समासे ... समासे ह्यादि वृद्धिरेकादेशः। सुखार्त ... ऋतः इति किं। सुखेन ... किं। प्रमेः
... किं। सुखेन ... कंबलवसनानां ... ह्यादि वृद्धिरेकादेशः ... कंबलार्णम् ...
अर्णादशार्णं वा ... दशार्णो ... ह्यादि वृद्धिरेकादेशः ...
... ह्यादिर्भवत्याप्नोति ... प्राप्नोति ... प्राप्नोति ...
उपसर्गात् ... प्रतिषेधो वक्तव्यः ... भवति उपसर्गात् ... उपसर्गाद्धि
धातु ग्रहणं ... उपसर्गसंज्ञा ... धातुग्रहणं
... प्राप्नोति। ... भवति॥

... धातुग्रहणं ... उपसर्गाः ... इति।
प्रगता ... इति वृद्धिः॥

भा॰कै॰
॥५९॥

परस्यादेरिति सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयमानद्वित्वं शाकलं बाधते। अग्रे च्छत्त्रमिति। अग्निसच्छत्त्रे इति स्थिते सुट् द्रक्ष्यान्तं तु द्वैतीतित्स्लोपे कृते पश्चिद्वि
र्वं तु कस्मान्न द्वस्योन तन्तं तन्ना भावाद् उत्तोन स्यात्पूर्वं तु गुणोन स्यात्पूर्वं तु गुणो द्वस्याभावान्न कृन स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः। बहिरङ्गलक्षणमिति।

इदं तर्हि प्रयोजनं उपसर्गादृति धातोरिति वृद्धिरेव यथा स्यात्‌ परस्य त्वाप्नोतीति तन्मा भूदिति किं चास्य प्राप्नोति द्वस्वलक्षण इति। अनिद्वस्वात्तु
पसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति शेषः वि प्याख्रितिसनवरूपो भवति। छेन्तुकः संवृद्धिगुणाः। छेन्तुग्भवतो नस्यात्संवृद्धिगुणो भवतिविप्रतिषे
धेन। छेन्तुग्भवतो न स्यावकाशः। इच्छति। यच्छति। संवृद्धिगुणस्यावकाशः अग्ने वायो इत्येभयं प्राप्नोति। अग्ने च्छत्त्रं अग्ने छत्त्रं। वायो च्छ
त्रं वायो छत्त्रं संवृद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। न तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्‌। नानवकाशः किं कारणं बहिरङ्गलक्ष
णत्वान्न बहिरङ्गलक्षणात्तुक्। बहिरङ्गलक्षणाः संवृद्धिगुणाः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरङ्गाणि विधिं प्रतिषिध्यन्ते अन्तरङ्गाणि वै तो परि भाषा
सिद्धं किं चार्थमिदमिह संप्रधार्यं संवृद्धिलोपः क्रियतां गुणा इति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्‌ गुणाः नित्यः संवृद्धिलोपः कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृ
तेऽपि उक्ताऽपि नित्यः कृतेपि संवृद्धिसंवृद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽकिषि। अनित्यो गुणः न हि कृते संवृद्धिलोपे प्राप्नोति नावत्येव छेन्ना
नानेतर्यतग्रतु कामविन्धां तस्मात्तुग्भवतो। छेन्तुकः संवृद्धिगुणाः नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

॥द्विपदाश्च यत्वादा वार्यस्य दंशोपः एवं इति संप्रवृत्तात्। अन्तरङ्गाणीति। आवा यैव दा अनित्यो गुणा इति जस्मादिति पूर्वस्यार्थं नियमयति॥ राम
॥५९॥

शकृद्धविति द्वयनः किं विप्रं प्रस्मात्तोपूर्वकोरेशेन कृते कुत्स्यपि विद्गतानि तु कुम्प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं वा प्रकार्यमिति। तुकि सति तेन व्यवधानात्मिलोपाप्रसङ्गः
। अपव च्छत्त्रिति। छो छेदने आतं अनुतुस्यानो लोपः इत्येव लोपः। तस्य स्थानिवत्वाद्द्विर्वचनं। छ्छ इति स्थिते। यदि दाशोहितिपूर्वं तु कस्मान्न तन्तं तन्ना
संप्रसारणादीर्घत्वाप्यलोपाभ्यां गुणाद्यश्च तुको भवतिविप्रतिषेधेन। संप्रसारणादीर्घत्वस्यावकाशः हृतः जीनः संवीतः शूनः। तुकोऽवकाशः॥ग्रि
चितत्सोमसुता इहोभयं प्राप्नोति पीश्च तु शकृद्गृष्टिलोपस्यावकाशः। कारणान्तुकः सप्रवः इहोभयं प्राप्नोति। प्राकार्यगतः प्रदीर्घगतः। अल्लोपस्यावका
शः। प्रविकार्यता। प्रजिह्मार्थिता। तुकः स एव इहोभयं प्राप्नोति प्रविकार्यगतः प्रजिह्मार्थगतः। आभ्यां सगुणाद्यश्च तुको भवतिविप्रतिषेधेन। केवुन्यभा
सगुणाद्वः। कुत्स्यत्वानेन गुणाः। कुत्स्यनस्यावकाशः। पवतुः पवुः पयुतस्थतुः। तुकः स एव इहोभयं प्राप्नोति। अपव च्छतुः अपव च्छुः। अतस्यावकाशः। न
कतुः चक्रुः। तुकः स एव इहोभयं प्राप्नोति। अपव च्छत्रतुः। अपव च्छुरुः। इत्तस्यावकाशः। विपत्सतिपित्तति। तुकः स एव इहोभयं प्राप्नोति। विच्छाद
यति। गुणस्यावकाशः लौलूयते वेभिद्यते। तुकः स एव इहोभयं प्राप्नोति। चेच्छिद्यते वोच्छ्यते। अभ्यासादेशाद्गुणः। अभ्यासादेशाद्गुणो भवतिविप्रति
षेधेन। अभ्यासादेशस्यावकाशः। दधार। मदृ। आदुगस्यावकाशः। दधाम मद्रामदुर्दुरथ्या दुरस्यावकाशः। वेद्दूरः रबहोर्कार इहोभयं प्राप्नोति
। हस्तौरा हसतो बरहृत्गुणाद्वृद्धिविधयश्च यादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। इहरोऽवकाशः। आप्ती। र्षविदितिपूर्वाः विदा। यादेशस्यावकाशः। व
कतुर्विक्र। इहोभयं प्राप्नोति। ट्रोत्वधान गुणःमित्रावरुणौ तनुरिः किरातिगिरिति गुणाद्धोरवद्धोरवकाशः। वेलो गोः प्रादेशस्य स एव इहोभ
यं प्राप्नोति वचनं बाधकः। न वचनं बाधकः॥

भावाद्रूत्वोन स्यात्। अपव च्छ्रतुरिति उच्छ्रादिना हापवेन योरित्यद्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तत आकारोन्ता भावाद्द्वित्वं न स्यात्। विच्छा दि
वानि। च्छर्दवमनेयुरादि। हस्तोवाति। हल स च जग्रतिस्थिते। सस्तु यो हः च्छनो रोरितु लोप तु काहस्याकारा च्छ वोपाप्राप्नोति। पूर्वत्वाद्वराहुणाश्च तनुरिति।
चार्गाभवति किं किं नास्य गतः। लिङ्‌ द्रुश्वा द्विर्वचनं। द्रु हुलं छ्र दसा तुर्वरपरं वा॥

भा॰ कै॰ ॥५०॥

[illegible] दीर्घत्वं बाधित्वा [illegible] भवति। [illegible] इति। [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] पूर्वपरयोः [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] इति पूर्ववदन्तवत् [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] पूर्वपरयोः [illegible]

[illegible] एकादेशः [illegible] भवति [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] प्राप्नोति। [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति। [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति। [illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति। [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति। [illegible]
[illegible]॥

[illegible] इति पूर्वपरयोः [illegible] भवति। [illegible]
[illegible] पूर्ववत् [illegible]
[illegible] भवति। पूर्व [illegible] एकादेशे [illegible]
[illegible] इति [illegible]।

॥५०॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] प्राप्नोति। [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति। [illegible] एकादेशः [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] प्राप्नोति [illegible]।

[illegible]
[illegible]॥

भा॰ कै॰ ऽपवकाश इति येन नाप्राप्तिन्यायेन गणपाठस्य बाधनं प्राप्नोतीति चेन्न तुल्यवर्णदीर्घत्वमिति निमित्तविप्रतिषेधो नन्वास्तामस्त्येव। येन नाप्राप्तिन्यायेनानुनासिकस्य प्राप्ते
॥५१॥ शं बाधते यदि च तुल्यवर्णदीर्घत्वं अतिसत्तानीति च द्वौ श्रीः ह्रीः श्रीरिति। अत्र यण्प्राप्तः प्रियमिति। सवर्णदीर्घत्वं चेन्नेन वा अतः इत्येव नवर्णात्तादिति वक्ष्ये

ङितो वकाशः। साधुरागी नु कु। तथा एकादेशपरादेशयोः सावकाशः इहोभयं प्राप्नोति गाव को बाधकः। ङितो वकाशः त्रपुजतुना। एकादे
शयणादेशयोः सावकाश इहोभयं प्राप्नोति। अस्थानि दधीनि। अतिसकोनि शतानि कुलानि। पूर्वपदविकारं गमव काशः होता को ता रो ए
कादेशपरादेशयोः सावकाश इहोभयं प्राप्नोति ने एकानौ। आश्वैद्वं उ कल्पेद्विकारः श्रेतिवक्तव्यं उ कल्पेद्विकाराणामवकाशः
मीयं दुरीयं एकादेशपरादेशयोः सावकाश इहोभयं प्राप्नोति नीयं वीयं पयं प्रेयं णेयं। ओतोऽम्शसोः। ओत ल्लिङि प्रतिषेधः। ओत
ल्लिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः। अविनवा अयुनवा। नतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो नवक्तव्यः। गोग्रहणं क्रियते। आगोत इति वक्तव्यं॥

अभिनेकायमनतान्यनाश्रीयते। ओतो। ओतल्लिङानि। साहद वर्ण्यस्त्यव स्यादेतुलमनाश्रित्यो च्यते। सुपद्दाशमात्रसंभवो वा नवक्तव्यतार्हि गम
तस्मात् ग्रहणात्। अविनवमिति। लङ्‌ मिपा। अम भावः। विकरणस्य गुणोऽकृते आवप्रसंगः॥ ॥५१॥

व्यक्तात्तद्ग्रहण इत्यादि। इहोत्यर्थ आह। गोग्रहणमिति। अतिव्याप्तिरर्थ इति दर्शयति। सहभावे विक्रमको गो वेति। यः स्यात् अतितन्नर्थः प्रतिज्ञायति तदेवानुवर्तते कस्माद्धितीया वः। दे
गोग्रहणे तो हृदये सत्यानंत यो ग्रहणे वो हृदयं संख्यानं कर्तव्यं संग ... प्रतिषेधो वक्तव्यः ... श्यामन्तु वञ्चोतदनु अमानेऽपि समा
सव्यतिषेधो वक्तव्यः ... तेनापि व्यतिरेकात् ... वाक्यार्थं ... किं यतां ... किमनर्थकं ... बहिरंगलक्षणत्वात्
वक्तव्यः किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगलक्षणमनं ... बहिरंगमन्तरंगे नानुवर्तते ... मानेऽपि समासान्तरि ... नव
क्तव्यः ... स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ... स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ... स्थानिवद्भावः ...
गोतः तु अमानेऽपि ... स्थानिवद्भावः ... पूर्वत्रासिद्धे ... स्थानिवन्न भवतीति ... गोग्रहणे ... हृदयं संख्यानं
तिसूत्रे ... अनुवर्तते ... ओतल्लिङि प्रतिषेध इति ... ल्लिङ्गेऽपि ... अनुवर्तते ... प्रकृतं ... अनुवृत्तिः ... शंल्लिङिति। व
अनुवर्तते ... प्राप्नोति। सुपां ग्रहणमनुवर्तते ... ग्रहणं ... अनुवर्तते एकदेशो नानुवर्तते एकदेशेन ... एकयोगे चैक
देशानुवृत्तिः ... एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः। ... एकदेशानुवृत्तिर्भवति। ... अलुगधिकारः ... आनङ्
... अवकाशः ... अभ्युपगतं ... वृद्धिर्वक्तव्या ... अभ्युपगम्य ... कर्तव्यं ... पुनः कारणं ... वृद्धिर्वक्तव्या
त्वात् ... वृद्धिः प्राप्नोति ... अनवकाशत्वात् ... किं कारणं अनवकाशत्वात्। अनवकाशमात्रं वृद्धिर्बाधिष्यते। सावकाशमात्रं ... अवकाशः
... किं प्रयोजनं। यथावद्द्वन्द्वदर्शनात्। यथावद्द्वन्द्वे ... भूमौ ... पनस्यूः ... अनवकाशमात्रं वृद्धि
... अनवकाशमात्रं वृद्धिं बाधिष्यते॥
ओत इति। ओतो णिदिति सूत्रं पठितव्यं। गोत इत्योकारोनोपलक्षणार्थो वा ... निर्देशः ... प्रसिद्धं॥

भा·क·॥ ङि॥ तुन्वोरिति। सप्तम्यन्तनिर्देशात्तदादिविधिः प्रत्याख्यातः॥ त्वावतः। तुन्वातीति। वामेलोर्द्ध न्वैकवचनेनान्तातिरूपं। एक एवेति। अर्थभेदाभावादेको निपातः। एवं चानियो
॥५२॥ गः इति। नियोगोऽवश्यंभावोऽवधारणं। तस्मात्सप्तम्यर्थपरिरूपं भवति। यथा केवलोऽप्यतो अत्रानवश्यं भावे वशब्दः। यदा त्ववधारणे वर्त्तते तदा हिः। शकन्धुरिति।

ङि॥ पररूपं पररूपप्रकरणे तन्वोर्विनिपातनउपसंख्यानं। पररूपप्रकरणे तन्वेन यार्वकारादेर्निपातनउपसंख्यानं कर्त्तव्यं। तुवैन्वेनुवैन्। वकारादावि
ति किमर्थं। त्वावतः। त्वावतः निपातनमिति किमर्थं। तुवानि तुवानि न वानि यानेकत्वात् नवाकर्त्तव्यं। किंकारणं। निपातनेकत्वात् एवायं निपातः। तै
न्वो। एवे चानियोगे। २। पररूपं वक्तव्यं। इहैव स्यात् इहेवा अद्येवा अनियोग इति किमर्थं। इहैव भव मा अन्यत्र गाः। अत्रैव त्वामिहैवयं मुहूर्त्तं वा। शकंध्वादिषु वा
शकंध्वादिषु पररूपं वक्तव्यं। शकन्धुः। शकंधुः। कुलटा। कुलटा। सीमन्तः। सीमन्तः। केशेष्विति वक्तव्यं। यो हि सीमान्तः। सीमान्तस्स
भवति। ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यं। स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिंबोष्ठी। बिंबौष्ठी। एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यं। अपां त्वेमन्त्साद
यामि। अपां त्वोद्मन्त्सादयामि। ओमाङोश्च। किमर्थमिदमुच्यते। यदा तदुक्तं तत्किं प्रयोजनं इह मा भूत्। आशा अपान्त्वशर्ति। अद्य अशीता
अद्याश्वपतिरुक्ताशर्वाना नैतदस्ति प्रयोजनं। अद्य शर्व्यादिमेव भवितव्यं। एवं हि सोनागाः पठंति। चोनर्थको न विकारादेङः। उस्त्रोमा
ङ्॥ स्वाटः प्रतिषेधः। उस्त्रिया पैत्रोमाङोऽस्वाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्रोत्री यत् श्रोटीयत्। श्रौकारीयत्। सनाद्य प्रतिषेधो वक्तव्यो
न वक्तव्यः। उक्तमाद ओमश्चावकाशत्प्रयोजनं। आद्यो विहर्द्धे वस्यान्तपदन्ताभ्यां मिनि नम्या भूदिति॥ उद ॥५२॥

। आद्गुण इत्यनेन। कुलटेति। अटतीत्यटा। पश्चात्कुलेन संबन्धः। अन्यथा कर्मण्युपपदे णस्य प्रसंगः॥ ओत्वोष्ठयोरिति। ओतुर्विडालः। ओष्ठश्चशर्वा
दिति। प्रतिपदं विधेयत्वात्परोपि सवर्णदीर्घं बाधते ओदिति। आवहेति पूर्वस्य कस्मात्ये ओटाविति रूपातनः प्रविलडि रूपमेतत्॥

उत्। अर्थवद्ग्रहणमिति। अनुनतं प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रे अनेनार्थकं नैवेति। ननु प्रयोजनात्तुवर्त्तिष्यमाणामिति कथमनादृत्य पाणिनिरुपदं। अभिधानादस्यास्तः पाः। भाषा
याः। तत्वानिमत्तमन्नतजितितं त्वे वो मे दैवोः। यदानेनाविर्द्दिशब्दनिह्नार्थेन तावितं। नित्वे स्वानर्थकादेशग्रहणाप्रहागान्नास्ति हेतोः सिद्धत्वात् गणि सूत्र॥ अ
नागमकानां घाम सकाश्चादेशाः इतिमा यायामुडाद्यः प्रत्ययार्थवत्वेन नदेकदेशस्याप्रत्यर्थवतो ग्रहणमलत्कृत् गामलत्कृत्। गमन्तरं इतिमायस्त सार्थवत्वमेवोत:
। एवं तर्हीति उत्तरशङ्को वशे: स्फोयितं चानि। किं संप्रश्नाणो चुलाघवे। शास्त्रविवसानिवर्तनं यो त्वि प्रतिषेधात्र भवति। एव मत्रो निरितिनास्मात् कं रूपं नाम्लोड। नित्यमा

उत्सवा अपहान्यादिति किमर्थकाउत्सकोत्साः अपहान्यादिति शब्दमकर्तुकस्मान्नभवतिका उत्साको त्साः अर्थवद्ग्रहणानर्थकस्येति नेया परिभाषा शका
विस्मानं। इहहिहोषः स्यात्। भिन्नउत्सयिषुः। एवं तर्हि लिङ्गमानप्रतिपदोक्तयोः प्रातिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। उत्ता र्थत इष्पिहांन गहणं कर्त्तव्यं। अ
नेगुणोऽपहानां घथा स्यादिति इह मा भूत्। हेडाग्नं पुष्पा ग्रमिति। अथ कानुवर्त्तमाने कान्यग्रहणं कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं अहदर्थं। इह मा भूत्। आहिति। नाप्ते
डितस्तां तत्तुत्रिलमान्दोहितेराचिपरूपं कार्त्तव्यं। पटपटायति। अ कारां तानुकरणाद्वा। अथवा अकारांतमेतदनुकरणं भवोतिद्वं पदाञ्च का
र्यं तेपदानुस्वलुम्न स्यायवहांनं तदानसिद्धाति। विविश्चात्सहितहज्ञयः। नासहाद्रितउत्तय घतो अकः। सवर्णदीर्घत्वे क्रातिक्रमवावचनं॥ सवर्णदी
र्घत्वे ऋतिऋवावचनं। होत्रृकारः होतृकारः। ऌतिऌतिवावचनं। होत्ऌकारः। होतॢकारः॥ ॥ इति श्रीमद्भग
वत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

ऋऌतेरा चारितवार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे कैश्चिन्माश्लिष्टं। विचित्राः इति। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्य प्रयोगाभावे प्रवृत्तिरिति भावः। अकः। अवेति। ऋऌवर्णयोः सं
ज्ञात्वाद्दिग्रहणाभ्यामकारल्काराभ्यां सवर्णदीर्घस्य ग्रहणं नाग्रहणार्द्दीर्घ्रत्वात् यमालक्षाद्धाऊकाललत्माभावाद्धर्षसंज्ञायाअभावाद्वचनं॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्य
टपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

भा॰ कृ॰
॥५३॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। प्रथमशब्दः सन्निवेशविशेषापेक्षो मिथ्येव वर्तते। तत्रविशेषानवधारणात् षट्स्वपि कारकेष्वितिनन्वथानुविपातादाकारविशाख्यमत्संमवाद्विशेषविवक्षः सप्ता
नोपपद्यतेऽन्येषां वः। द्वयोर्जातिरेवेतिलिंगात्। आदाना मग्रहणाद्विभक्तोः प्रत्ययोर्ग्रहणे च तत्र प्रतिषेधउपपद्येत। न तु धातोराकाममनग्रहणे। ननु सामान्यग्रहणेपि
प्रातिवेद्यो पद्यते लिंगमनुपपत्तिः। नैतदस्ति। प्रथमयोरिति कस्मादिदं च विशेषस्य ग्रहणं न तु यो गपद्यन्ते सर्वत्र विशेषाणां सर्वविशेषविषयस्य सन्निवेशापेक्षस्याथ
मस्य युगपद्ध्यावेक्षितुमशक्यत्वात्तानिनियतविशेषालंबिना त्वाथमस्तानेस्य। तत्रप्रसिद्धाऽवधेरनाविभक्तिग्रहणमाशंकितं। प्रातिपदिकार्थमात्रो विभक्तिग्रहण
स्याप्रसिद्धत्वात्। स्वतंत्रं गत्वानुप्रत्ययग्रहणमाशंकितं। प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमेतयोस्त्रिकस्यानुवादितौ। तत्र प्रथमत्वाह वर्णस्याथम्याद्यवद्यादितो यस्यापि प्रथमशब्देना
भिधानं। यथा द्वौ इत्युभयत्रेति गोमयाद्वानामद्वंद्वौ शार्ङ्गना तथा च वकुवचनकृतौ। अन्यो न ह्रुः। हितो यस्य तु प्रथमावेक्षत्वाद्वितीयवक्तत्रामध्य। ततः प्रथमाद्वितीययोरेनये
श्चितयप्रत्ययो द्वयोः पिपाद्वेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव। तत्र प्रथमयोरितिद्वौ लिंगानिर्देशो विभक्तिग्रहणमापुंलिंगान्निर्देशेनु प्रत्ययग्रहणं समानश्च निर्देश इति स्पष्ट

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। प्रथमयोरित्युक्तो कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणं। किं विभक्त्योराहोस्वित्सप्रत्ययोः विभक्त्योरित्याह। कथं ज्ञायते श्च चाति वर्तते न न वा
जाद्प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु च एवं विज्ञायते। आजादपी प्रथमौ। अजादीनां वा के प्रथमौ। अजादीनां वै प्रथमाविति यत्तद्
तस्माच्छसोनः पुंसीत्यनुक्रांतं पूर्वसवर्णमित निर्दिशतितत्राप्यमा वायोः विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथ वा सुवायेविवर्तते॥ ॥

हः लिबाजादीइति। प्रथमयोरितिविशेष्यं तादृशेषा मवाति तेनाजायोः प्रथमयोर्ग्रहणं। न च सुपहोजादिर्भवतीति नाविहप्रथमशब्देन गृहीतेविभक्तोर्हलजा
दित्वं संभवतीति तयोर्ग्रहणं। अथ विप्रथमेत्रिके सुपशब्दस्याजादित्वासंभवत्वाद्यवयवानां द्वयमत्रिकस्याजादिपदेश इति अजाद्योः प्रथमयोरिति संबंधो पपत्तिः अस्य
पयोरस्य ग्रहणेनु गहुस्यात्माहित्वेऽप्यस्मिश्वाप्राथम्यात्प्रत्ययपदेऽजाद्योरिति संबंधावोगः अजादीयोप्रथमाविति। अजादिविशेषणौ तद्विशेषणां प्रथमयोरितिनायपम
र्थं भवत्यजादीयोप्रत्ययो अमापेक्षया लक्ष्यप्रथमपदे शौ तयोः प्रत्येः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्येवं बौजसौ विग्रहणं प्राप्तोतातिविभक्तिग्रहणस्यान्ग्रहणं नलिंगो। अजादीनांवे
ति। अथवाविवर्ते तेनिर्धारणे समप्रत्ये षष्ठी श्रूयते। जातौ चैकवचनं तुल्यजातीयस्य च निर्धारणं भवतीति अजादीनां मध्ये प्रथमौ यावजादी अजाताद्द्विप्रत्ययौ पोपस्थाल
र्थप्रथमपदेशौतौ चौजसाववेतिविभक्तिग्रहणे लिंगाभावः। अथ वेति। प्रसुप्तादि पिशले रितिस्तु अनः सुपातिवर्तते न तत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिंगात्तस्तु प्रग्रह
सिद्धे सुपामनुहल्यासुपां प्रसिद्धो धर्मस्तत्रापि प्रत्यनोसुपो विभक्ति श्चेत्यत्र श्री शानेतु ह्रत्त्वात्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुपां धर्म इति विभज्यग्रहणं सत्यस्यात

ग्रप
॥५३॥

अथ किमर्थमिति। न हं कुमार्यामित्यादौ लक्ष्यायोः फलमिदं द्रष्टव्यः इत्येहप्राग्रिमित्यादौ फलमिदं मन्वानाद्वानतिप्रसक्तानि। पूर्वस्मिन्निति। स्वकः सवः योदीर्घ इत्यतो दीर्घ
ग्रहणं नानुवर्तते इत्यर्थः। प्रवमपामि। अथो इत्यादिसिध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यं। सवर्णग्रहणामिति। तत्र हप्रामग्निं कुमारी कुमाराः एष एव सूत्रं मूर्त्यादिसर्वसिध्यतिःकुतो
वक्ष्यति। हप्रामग्निं वत्सुमित्यादौ स्वस्थगाग्रावावृत्तालस्यादो दीर्घप्रवेतिवचस्यानासिध्यति। तथाहि पादपूर्वबलिष्ठ। अथ यतेन हा अग्री इत्यादावपि द्रव्यसंज्ञा च अथ पूर्णस्यातिरसा
पतेनहाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसंगा इतिभावः। अन्तर्थ इति। पूर्वे कृतिरस्याप तेस्तु नकवविषयेस्तु तस्त्रानिसुतानमविश्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्ते। अमाः नः माप्नोति। प्लुता प्लु
तप्रसंगेप्लुतस्वविषयेस्त् न इत्यु व्यतेहहलुप्तस्यैव प्रसंगं इति भावः। तस्मादिति। यस्मात्पूर्वकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषः तस्मादित्यर्थः। अपि चेति। पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं म
अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमिपूर्वत्वं चानेन प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धं। न सिध्यति। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्युच्यमानेऽम
पि दीर्घः प्राप्नोति हप्रां नैष दोषः। पूर्वस्मिन्योगे दीर्घग्रहणं तदनुवर्तिष्यते। एवमपि इहापि हपूर्वसवर्णात्सिद्धे पतेनेनाप्यपिपूर्वसवर्णः प्रसज्येत। हप्रं सप्तं द्विमात्रः प्राप्नोति।
नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते प्यादिसवर्णग्रहणं न क्रियते कुतो न वश्याः। अन्तर्यतायतोवमथ आपुत्रिमात्रः प्राप्नोति। हप्रं प्रसंगं द्विमात्रः प्राप्नोति। तस्मात् सवर्णग्रहणं
कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्तते नित्यं अनुवर्तमानेऽपि पूर्वग्रहणमपि कर्तव्यं। अथ किमर्थं पुनः पूर्वग्रहणेनैवं ते न प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमिवेति। यदि प्रथम
योः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाप्यपि दीर्घः प्रसज्येत हप्रं सप्तं। नैष दोषः। दीर्घग्रहणं निवर्तिष्यते। एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। सवर्णग्रहणं न करिष्य
ते। पादित सवर्णग्रहणं न क्रियते। पूर्वस्मिन्योगे विप्रतिषिद्धं यादिपूर्वो न दीर्घः। अथ दीर्घो न पूर्वः। पूर्वो दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धं। तस्मात् भयमात्र्यं पृथक्करणं।
प्रथमयोरितियोरितियोगविभागः सर्वदीर्घार्थः। प्रथमयोरितियोरितियोगविभागः कर्तव्यः। प्रथमयोः सवर्णदीर्घो भवतितत पूर्वसवर्णः। पूर्वसवर्णदीर्घो
भवत्यकः। प्रथमयोरिति। किमर्थो योगविभागः सवर्णदीर्घः सवर्णदीर्घत्वं यथास्यात् हप्राः सप्ताः हप्रान् सप्तान्।
वतीति भावः। दीर्घग्रहणमिति। अमि चेत्येतेनेति भावः। एवमपीति। ततस्य कुमार्यामित्यादौ त्रिमात्रप्रसंगः। पूर्वस्मिन्योग इति। पूर्वस्य कार्यस्य चाशीरित्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घो निर्विप्रति
षिद्धं स्यात्। पूर्वो दीर्घ इत्यादावस्य चेत्कृतस्य शेषः प्रथमयोः पूर्व इत्यनुहस्यापूर्वकृतिपक्षविध्यतो। अपि चेत्यत्र तु दीर्घग्रहणं निहत्य वाक्यदिति तु स्वमतेतत्। तस्मा
दुभयमिति। अथ उभयस्मिन् एव पृथक्करणे प्रथमयोः पूर्वसवर्णो इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतं चावतादीर्घानु हस्यापूर्वकृतिपक्षविध्यतो नेत इति वाक्यपक्षस्यापि सं
भवाद्ग्री इत्यादौ निरोधाशंका स्यात्। हप्रा इति। अजादाः अप्रःतो दीर्घः ततः परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः ततः पाद्यप्रसंगः॥

भा-कै-६॥
॥५४॥

आहुर्गानितिनि अचकद्या इ यो द्वितीयकरणमामाः पररूपं तु न भवत्याप्नोतिभावः । अथ कि यमाहोवीति । यथाह लाइत्यादौ योगविभागेन पररूपं प्रवर्तते आदेः काशवा
ध्यनेन यथा ओं वा पुनिमा द्दौ सावकाशमपि पूर्वत्वं तस्मिन्नादेशो वा भ्येत । अथापि पूर्वत्वेन बाध्यते पररूपमेव बाध्यते इत्युच्यते तदा त्वविभागस्य करणे वा व्याप्तिभावः । अथवा अ
परमपि आयो बाधेः पररूपं तत्रार्थाद्दीर्घस्य च पूर्वसवर्णस्याप्यविकल्पकेन तो योगविभागो विशिष्ट यमाहो बाधकं स्यादिति । योगविभागमाह इति । चतुर्थकरणमाप्नो योगविभागः पर
पस्य बाधकः इत्यर्थः । ननु स्यादि । तस्मात् छसोनः पुंसा च नन छ इत्यनन्तरस्य पूर्वसवर्णे इत्यनेन न विदित तस्य यापमर्शाप्रसन्नं चापूनि नाहाये च नत्वं स्यात् । ननु हशाप्रसङ्गे प्रथमयो

रकयोगो हि शशसोः पररूपप्रसङ्गः । एकयोगे हि सति शशसोः पररूपं प्रसज्येत । सा ह सः हशान सस्यानान नु च पूर्वसवर्णादीर्घत्वं पररूपं वाधिष्यते नोक्तश्च हेतावा
नुपकं कार्यम् । आह । तत्र बहुकृत्वो योगः च ला ह्दि सवर्णदीर्घ पूर्वसवर्णादेशाः तेषां पररूपं स्यात् संक्षिप्तम् । आह । नाप प्रादेशास्तु सम्योगानिक योर्यपवादश्चादि सवर्णादी
र्घपूर्वसवर्णादेशाः तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः । तत्सर्वबाधकं सर्वत्र वैकल्पात् प्राप्नोति । अथ कि पमाहोऽपि योगविभागो यावता पररूपमपवादः कस्मा
द्वेतन बाधते । योगविभागोऽन्यथा ह्यनिष्टस्यार्थः । योगविभागोऽन्यथा ह्यनिष्टस्य थे विज्ञायते योगविभागोऽन्यथा ह्यनिष्टस्य थेऽस्य हश्यानिप्रसङ्गः । यो
गविभागोऽन्यथा ह्यनिष्टार्थश्चेत् अस्यानिष्टप्रसङ्गो भवति । ह सं संज्ञा । यथैव हि योगविभागः पररूपे बाधते स्व मापि पूर्वत्वमपि बाधेत नकाराभावः स्वतस्मा
दित्यनन्तरान्तिदेशात् । तस्य चाभावः । हशान् सन शान् । किं कार्यं तस्मादित्यनन्तरानि देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । प्रथ
मयोः पूर्वसवर्णः तस्माच्छसो नः पुंसि क्लि पुना कार्यं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दिश्यते इहापि स्यात् । एनान् शास्त्रतुरीव लावद्दिनि पश्यति । अन्तु न त्वे
कयोगः एवान्नु चोक्तमेकयोगे हि शशसोः पररूपप्रसङ्ग इति ॥

इति योगविभागेन दीर्घविधायमानः इत्यर्थः । एतच्च भेदेन लक्षणा यो रचेत्याप्ति अन्य चोदितं । पचो भवते अन्तं तात्स्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति यदानु सूत्रद्वयमनुशयमेक राम
योकणकुधीयेत्यान तस्मादित्यपामर्शः क्लिप ते नहानालि दोषः पञ्चो यतेऽउभयं निहतं तद् यत्ति व्यामद् इति । एनान् मा इति । अत्रोक्तो मासीरिता कार्य एकादेशः ॥ ॥ ॥५४॥

ःइजग्रहणं नितिः यदि जशशसोः पररूपं स्यान्न तत्रानादि मेक्षू पाद्दिचेव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसंगः । आप्नि पूर्वकस्याप्रतिषेधस्येति भावः । उत्तरार्थमिति । कुर्वसवर्णदीर्घ
प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । पश्चुतरार्थमिति । एवं सति एचान्दि भन्म नु धारणा धकारणा वशार्थी रिज्यस्तोऽपिति लाघवं भवति । इत्यादीति सर्वत्र लाघवं प्रसना इत्यादिषु

नैव दोषः । इज्ग्रहणं ज्ञापकं पररूपाभावस्य । यद् यं नादि चीतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नजशसोः पररूपं भवतीति । कथं ज्ञ
ज्ञापकं । इज्ग्रहणस्य न प्रयोजनं । इह मा भूत् । हस्ता: हस्तान् लता: पदि जशसोः पररूपं स्यात् इज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्या
न्यपश्यतिन्याचार्यो नजशसोः पररूपं भवतीति तद् इज्ग्रहणं करोति नैतदस्ति ज्ञापकं भेदेन त । न्यादीर्घो ज्जसि चेत् । पश्चुत्तरार्थ
मिति मेन त्यादौ नैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत । इहापि क्लिप मा लोपश्चुतरार्थं न ज्ञापकं भवति ॥

पश्चि पमाणस्य इज्ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्वात् ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ ॥श्रीगणांजलिजपति॥ ॥

भा॰ कै॰ ६
॥५५॥

तार्थोच्चारणदीर्घार्थाद्धि ज्ञायते दीर्घत्वाद्धि लघुतरोयं ह्रस्वश्रुत्यादृतिभावः। तस्माद्धि ज्ञायते ह्रस्वो न्यायविवक्षितो यतेर्किंचिदर्थमस्यातिशायकमेवेत्यर्थः। अपि च
दुष्करमिति प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादकोदीर्घादिति प्रकृतावुक्तम् आकृष्यानिकल्पिसूत्रे विहितो दीर्घः पराह्न एषतद्वत्यर्थः।
अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यान्यथकः पूर्वसवर्ण इति मत्वा ह्रस्वयं तथा प्रथमयोरितिवं योविहितो दीर्घः पराम एषतद्वतिमुत्र इदप्रवियेन तस्सिद्धा

एवं तर्हि पश्चात्तरायमितस्मात् तेनैवापाविनत्रह लं कुर्वीत नाविज स्यद्ध हलं कुर्वीत तस्मादिदं यं ब्रूयात दीर्घो च्छसिपूर्वसवर्णो भवतीति नशीपवलाना यः न
जसि शस्योः परह्रस्वं भवतीति। अथवा पुनरस्तु योगविभागः। ननु चोक्तं योगविभागोप्यशास्त्र निहत र्थश्चे दस्यानिप्रसंगइति। नैष दोषः। अन्यापि योगविभा
गः करिष्यते। अपि चुदुत्तं तत्र भवतीति। ततः पूर्वः। पूर्वश्च सवर्णमातिः पर ए सुवतेन काराभावश्चतस्यादि सवेतयनि दशादिति। कः पुनर्हतितस्यादिन
नेनावंतरं योगं प्रतिनिर्दिष्टं पवकिंद प्रतिनिर्दिश्यते तस्मात्पूर्वसवर्णो दीर्घादिति नता एवं प्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादको दीर्घादिति। अथवा तस्मान्प्रथ
मयोर्दीर्घादिति। अथवा पुनरस्तु अन्ये कयोगः। ननु चोक्तं योगविभागोऽस्य शास्त्रनिहत र्थश्चेदस्यातिप्रसंगइति। नैष दोषः। प्रच्छेऽपवादाः पूर्व
विधीन्बाधंत इत्येवमयं योगविभागः पश्चाद्रूपं वाधिष्यते अपि पूर्वत्वं न बाधिष्यते। यथैव हि तस्मिन्नप्यपवादाः पुनरुत्सारवत्राह इतिनार्थः प्रके
नापि योगविभागेन पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंत इत्येवं परह्रस्वम कः सवर्णे दीर्घत्वं बाधिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णत्वं न बाधिष्यते॥ ताम
॥५५॥

नि। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इति नुवचनं यद्दस्यादिति यदि तत्र हलादिनत्रहि वचनस्यानर्थकस्यानि भावनाभावहन्तुकपित्कक्ष्मिहा स्त्रीपत इति पुरस्तैव कैः॥ यथैव हलादिना
दाकस्मादिलक्ष्णादिवेदना पत्वेनैव दाक्ष भवति क्रमेदेवं बाधानाम्पूर्वविज्ञानवाधविषयलाभाद्दा मध्येऽपवादा इति पुरस्तादपवादा इति चास्त्री यतो। पदानुलक्षणा
तत्पुरुषोवा ध्यनेनायेत्यतेन दानैः कता आस्ते नन्य श्रोपवाहा इति पुरस्तादपवादा इति च॥ ॥ समानाजनरांजनमा॥

अथवा सप्रमइति। हस्वा अमुद्दतिहिंत पूर्वत्वदीर्घविधानात्पदरूपाभावान्ज्ञस्य कः प्रवर्णो दीर्घः। शास्ति तु प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति। एवं तर्हि नि। अकोऽगवालाना
का धेय हस्वो कालाल पानामिति। ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्व ते वहु वचन इति दीर्घनेहते आतो धातोरिति विकापौदकाचलो प्रसंगः नपुंसकस्पेति। ह्रस्व

अथवा समये योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। अतो दीर्घो यत्रि सुपि चेति। ततो बहुवचने। बहुवचने च अतो दीर्घो भवतितमो फलेताएकास्त्र
भवति बहुवचने फलानि। इहापि तर्हि प्राप्नोति हस्तानां प्रस्थानां तत्र कोदोषः। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्र यो नुडनप्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां
नुडिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्दीर्घत्वं। नित्यत्वात्परत्वाद्दीर्घत्वं कृते ऽपि नुडिप्राप्नोत्यकृतेपि नित्यानाम। नाम दीर्घे नेकृते ह्रस्वा श्रयो नुडन प्राप्नोति
। एवं तर्हि कृह नामिहापि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। आज्जसेरसुक् तेनकृतेपि दीर्घत्वे नुड्भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कालालपानामु
मं पां। अतो ल्योपोत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं। लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र
नाधातोरित्यतो लोपः संबंध मनुवर्तिष्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कालालपानां वाहतानां कुलानां। नपुंसकस्येत्यनुवर्तिष्यते॥

यापो नुडित्यत्र सूत्रे समोनपुंसकादिति योनपुंसकग्रहणेन ताऊं इह लोपतोनेति वानुवर्तते आतो धातोर्लोप इति चलानोनपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावेनुडे भवि
विष्यतीत्यर्थः॥

भा·कै·
॥५६॥

तस्मात्तत्किमिदमितिपुंस्त्वातिकिंशस्तोविशेषणंपुंवद्भावः शस्तुमत्रहितिअथप्रकृतेः पुंशब्दाच्छः शस्त्वितिप्रश्नः। पूर्वं कुत्साम्नस्त्रीति। तत्र केशसंबंधात्स्त्रीप्रतिमासंभ्नुकुत्सार्थस्यप्रम
तेऽवं टाब्बिति। वंद्दशब्दे नप्रसक्तस्यसमर्थस्यनपुंसकस्याभिधाने। वेवाइति। चेवेववंवाइवेप्रतिकृतौसंज्ञायामितिकन्लुमनुष्यइतिलुप्। चंचशब्देनपुंसोऽभिधानान्नप्रसं
गः। स्थइनिति। स्थूराया अपत्यानिगर्गादिभ्योयञ् यञञोश्चेतिलुक्। लुक्तद्धितलुकीतिटापोलुक् ततस्थूरशब्दस्त्रीलिंगत्वात्तत्वाप्रसंगः। कुंडिनानिति। कुंडिन्या अ
पत्यानिगर्गादिभ्यो यञ्। आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनजितियञो लुक्। कुंडिनीशब्दस्य कुंडिनजादेशः सचस्त्रीलिंगादेशत्वात्स्त्रीशब्दः। अरका यः पूर्वबृहज्ञा
दितस्माद्वस्त्रिमिति। अर्थवशं परत्वेऽपि स्थानिवद्भावोऽपि तु पक्षयोर्दोषाभावः। नथाद्युंबाबाशब्दः पुंशब्दउच्यतेतनोभ्नुकुंसाद्यः शब्दाः पुंसांसमानस्थाः

तस्मात्पाद्धिविदंनत्वंपुंसांवद्भावेभवतिआहोस्वित्पुंशब्दाद्वदु पुंकस्मात्रविशेषः। नत्वंपुंसांवद्भावेचेत्पुंशब्दादिष्यतेऽहि यां। तत्रास्ति द्वाविति। भ्नुकुंसाम शब्दति
। नपुंसकेतथैवेदं तञ्चनास्ति द्वाविति। दामशब्दंडकामशब्दति। स्त्रीशब्दाञ्चप्रसक्तस्ते। स्त्रीशब्दाञ्चप्राप्नोति। वंचाः पशवविधिकः पशवस्वरकुराः पशवः। अस्तुनाहि
पुंशब्दद्वद्भावापुंशब्दादिनिवेदिशंस्थूरापत्येनास्तिद्वाविति स्थूरामशब्दति। कुंडिन्याः अरकायाअपत्यंवनास्तिद्वाविति। कुंडिनामशब्द अरकामशब्दापुंस्त्वाधा
नात्प्रास्तिद्वाविति। पुंस्त्वकृताएतेशब्दाः। ततोनतेभविष्यति। पुंस्त्वाधानेनएवस्युर्वैशब्दाः पूर्वशब्दिताः। भ्नुकुंसामस्यपंदामशब्दपंडकामशब्दवंचाऽयशब्दः
श्रिकाः पशवारकुराः पशवोऽतितिस्त्राघस्मिन् शेषत्वात्पांसोदोषाः। तमास्थायप्रतिविधेयंदोषेषु। नत्वंपुंसांवद्भावेपुंशब्दादिष्यतेऽहि यां। नपुंसके
तथैवेदंस्त्रीशब्दाञ्चप्रसक्तस्ते। पुंशब्दादिनिवेदिशंस्थूरापत्येनास्तिद्वाविति। कुंडिन्या अरकायाः पुंस्त्वाधानात्प्रास्तिद्वाविति। पुंस्त्वाधानेनएवस्युर्वैशब्दाः पूर्वशब्दिताः। तस्माद्यथैवमेवात्रतंवधिकादिषुयुक्तवत्॥
पुंशब्दउक्तंतदितिनावयोः पक्षयोः फलभेदः। वंदवंडकशब्दाभ्यामभिधेयंपुंस्त्वानुगतमेवनपुंसकरूपोऽयर्थउच्यते। यथा नपुंसकोभवतीतिनपुंसकशब्देनास्त्रीपुंरूपेऽभिधेया
कारोः शब्दलोकिकालिंगमास्थायानुमित्यादिनाविशिष्टमेवलिंगलक्षणंभाष्यकारोऽश्रितः। स्थूरादयोऽपिप्रत्ययलुकिकृतेपुंस्त्विवर्तमानाः। अशब्दाएवभवंति। यत्रिकादि
षुयुक्तवदिति। लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनेइतिपुंसः स्त्रीलिंगादेशत्वाभावइत्यर्थः॥

राम
॥५६॥

अभिकाछंदसीत्येवाति। एतस्वकास्मिन्नसंबध्यतेअस्त्यामावानस्यात्। शस्त्वेविकिकल्पविधानसामर्थ्यात्। पूर्वस्त्रेमाहपूर्वसवर्णादीर्घोपिभवति। नयोरत्रविधा
भावाद्वितिपरात्वेशस्यवत्। संप्रसारणमाग्रहणमिति। पादिसंप्रसारणेनस्माद्वयोजेकल्पितोभवत्। तदापूर्वकादेशोभवतिनाम्यथाशकटूर्थमिति

अपिपूर्वकाछंदसीत्येवपाठावयवशब्देचशब्दवर्णचांगैः गौर्यकिशोरीवाकिशोर्यवा। संप्रसारणाच्छंदसीत्येवमनुवाचह
ष्ठौवज्ञाभ्यानःपमिन्नाचहष्ठौः ज्ञाभ्यानः। संप्रसारणामस्सुपूर्वत्वेसमानाग्रहणमसमानांगप्रतिषेधार्थ। संप्रसारणाच्च
दिपूर्वत्वेसमानांग्रहणंकर्तव्यं किंप्रयोजनंअसमानांगप्रतिषेधार्थं अस्मानीगस्यमाभूदिति। शकहूर्थपरिपवर्थ। सिद्धमस
प्रसारणात्परिद्धमेतत्कथंअसंप्रसारणात्कथमसंप्रसारणेनावाक्यस्यसंप्रसारणंसंज्ञानवर्णस्य॥ ॥

अन्यास्मिन्नंगोसप्रसारणामसस्मिन्नजितिपूर्वकादेशाभावः। अर्णतवद्भावेनोकारस्यसप्रसारणानत्वात्सिद्धमिति। वाकारस्यसंप्रसारणसंज्ञायांवर्णस्यनास्तिसं
प्रसारणसंज्ञा। ननुसंप्रसारणानिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणाव्यपदेशोपचारिकलक्षेतोशकहूर्थमिस्वोदोत्येकादेशशास्त्रेणानिवर्तितउकारइतिनास्तिसंप्र
सारणव्यपदेशः॥

भा-कौ. वर्णस्येति। षष्ठ्याः स्थाने योऽवर्णः संप्रसारणसंज्ञः इकारादिः श्रुतस्तत्स्थानिकः स्वरितत्वप्रतिज्ञात्मिकानां क्रियाणां वर्णनिषेधात् स्वरितं शब्दान्तरमिति संप्रसा
॥५७॥ रणादीर्घं कृते कार्यसंप्रसारणसंज्ञाभावान्न पूर्वो कार्ये शाभावः संप्रसारणादीर्घोऽनुवर्तनसामर्थ्यादेकादेशस्तत्र वृत्तावन्ते संप्रसारणे पदे शाकल्यस्य कार्यकृ
तत्वादेवेति। शास्त्रस्यासिद्धत्वं यत्र तस्यानुवृत्त्यभावः। पूर्वत्रासिद्धे नापि गम्यमानेऽयमनुपपन्नः। अर्थमिति पुनः क्रियमाणे फलमदृष्टमा
नं देवस्य तेन त्यये

अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोषमाह वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। कथम्। अयं संप्रसारणसंप्रसारणयोः स्थाने इक आदि
श्यते। कार्यकृतत्वात्। अथ वाक्यकृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भवति। भवति हि यथा वर्णे तेषां लोपो नाऽस्थाने तिस्रः कृत्वा यत्नः शास्त्रा
र्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषये तु प्रत्ययः पुनः कार्यवत्स्येव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। प्रत्युदाहरणं प्राप्नोति न तच्च कर्त्तव्यं विहितं न च
थावत्संनेयाः स्तोऽत्रिदोषा आदिभिः कृतमिष्यते। अन्यथा धानिमित्तवर्णेनेवर्णते इत्यनेन स्यात् पूर्वो कृतवर्णा हस्वेऽसिद्धः समं संप्रसारणादिति
। यदि तर्हि नेदं संप्रसारणं तदा इति निर्दिष्टत्वेन प्राप्नोति। दीर्घत्वं वचनप्रामाण्यात्। अनवकाशं हि दीर्घत्वं न च वचनप्रामाण्याद्भविष्यति॥

तन्त्राभावान्नानुष्ठीयते यत्तु तदा अयमिति। यस्मात्फलाबाधिः तत्फलभेदाद्विधमानः समस्तकृतस्तु श्रीयत इति भावः। अन्याश्रयमनिमित्तमिति। अन्याश्रयानन्निमि राम ॥५७॥
त्तं हेतुः स्यात् बहुश्री हि। किं पाविशेषणं चेतना। एवमपि हविःशास्त्रपूर्वको न्यानेप्रयोगे वा फलमिति फलान्तरं थीशङ्कां तेरलहलत्वमावर्त यदि न परिहारः
कार्यकृतत्वादिति॥ ८॥

अथो यानामिति। कृतेषु लादेशात् क्ङिति इति अक्ङि त्पाद्भि व्यविकार्यतां स्वं तां गेति। कार्यं हि गामितः वाक्ङितेरमुच्यते। यस्य लक्षणान्तरे हेति। इतन्कृवि
रोस्मा यते कादित्र यथोकनद्याल मकुलमित्यादौ मा हादिभ्यो लुगकृत इति यस्य लक्षणान्तरेणेति न श्री यमाणोऽनित्यात्तु क्ङित् इत्यस्य बोधमिति तल

अत एव नाद्यास्तथा पूर्वस्य कार्यप्रसंगन वृद्धवानि दीर्घत्वं भवविष्यति। आटो हृद्वैरित्युक्तम्। आटो वृद्धिर्भवतीत्येनसमादि पुङ् भवतीति विप्रति
षेधेन। आटो वृद्धिर्भवति अस्यावकाशः ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट एवं तेवकाशः। अधीयते अधीयते। इहोभयं प्राप्नोति। अयोऽधीयानां अधीयते ईयङ
देशो भवति विप्रतिषेधेन पुनः प्रसक्तो विप्रतिषेधः। कथं तर्हि आटो वृद्धिः कीर्तनं गतः। वर्णावाक्शेषत्वात् वृद्धिः अंगस्य पुङ्ग ऐङ्ग्वं एवंनहीयं
मिह संप्रसार्य आद्ङ्कियन्ता मियडादेश इति किमत्र कर्तव्यं पदादिपुङ्धि निमाआङ् गमः कृते पीयडिः प्राप्नोति कृते इयडि पुङ्मिति
कृते था दिप्राप्नोत्यहति ऽपि। अनित्यः पुङ् ज्ञा हिकृतेऽप्याटि प्राप्नोति किं कारणं आतं माआटो वृद्धिः यस्य लक्षणान्तरेणानिमित्तं विवि
हन्नेनत्तदनित्यं न वा चाडुरेवपडो नित्यश्चाविहितानि। अनश्यलक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीहता उभयोनित्ययोः परत्वादियङादेशः॥

स्तो नमिति तत्वविहन्नेन पुनः स्याद्धनेनैव तितन्य इति तत्तं लुकः नत्र पुनः लक्षणयोरेव विचारः कि लक्षणानिं तं कि मनित्यमिति निदा यस्य च लक्षणान्तरेणा नित्यमा
यः ९ हानु कार्यवोर्विचारः कस्मिन् कार्ये प्रसक्ते किं प्रवर्तते किं प्रवर्तत इति तदा लक्ष्येन नु यस्य च लक्षणान्तरेणेति॥

ना.के.६ उपदेशतुल्यतिति। पूर्वस्य वर्णा दीर्घत्वं भवति पश्चाद्धुणा न स्वरान्तात् येनाक्षिभाति प्रकरणान्तरे णात्सिद्धं प्रदर्शयितुमाह। अभ्यासेनिद्रमादिः शेषइति अभ्यास
॥५८॥ नभ्यास वरैर्कादेशस्य कोऽभ्यासस्यादिवद्भावः भ्यासग्रहणेन गृह्यते तेनास्यापि कोऽभ्यासादेशः स्थानिवद्भावाद्भ्यासइति भावः। एकादेशेन भ्यासद्रुकोन भवति

आहुणास्वर्णादीर्घत्वमाङभ्यासयोः। आहुणास्वर्णादीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन कआङभ्यासयोः। आहुणास्य काशः स्वद्यां इङ्गः स्वट्वं ढ्ङ्गः
स्वैद्योदक्। सवर्णादीर्घत्वस्यावकाशः दंडाग्रं क्षुपाग्रं। इहोभयं प्राप्नोति। अद्यश्वाया। अद्योढा। कदा आहुणयोउपद्रु द्वजतुड येजतुः उपउद्यतु
उपोद्यतुः सवर्णादीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अभ्यासार्थे नात्र अर्थः। अन्त्यात्वाहुणः। आहुणो हलेस्त्रयत्वी च हलादिशेषः पुनराहुणो भवति
भाविः। भवेक्षिद्धं उपेतनुः उपेजुरिति। इदं तुल्यासिध्यानि। उयोपनु उपोपुरिति। अत्र आहुणो हले आदंतोनिपातनादिति प्रहसेता प्रयत्यः
प्रकृतोतिप्रयहुणाअवः प्रकृतिभावः। पोनिपादान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। नैव पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः नैवैवं पदान्तः। पदान्तेभक्तः
पदान्तग्रहणेनग्रहणाद्व्यात। एवं तर्ह्येतिरेवात्र नास्ति। ओदंतोनिपातइति किंकार्य एलंसताप्राप्तिपदेभक्तः। प्रतिपदोक्तस्येति॥

उकलोकर्तृयोनाभ्यासादि छिन्नाद्विवद्भावविशेषात् पदान्तभक्तइति। यतनद्भावात्पदान्तकार्यं भाद्रमर्थः। इहार्थीतिविप्रतिषेधोऽयोर्लभ्यः॥ राम ॥५८॥

स्याद्देषात्तिसिंध्वयश्रद्वः असयस्यरत्नो दानः। आदुणाति नं तान्इतिपूर्वपदस्य लक्षितस्य तो दानः शिथ्यमनुदात्तं तत्र पदिपूर्वस्य वर्णादीर्घस्यानन्तरोदयोहदान्तयोरेकादेश
उदात्तस्तन आहुणाएकादेशउदात्तेनोदात्तः स्यात्नोऽनुदात्तेपदादितिप्रउदात्तः स्यात्पस्वेत्स्वरितः पदान्तपूर्वमाहुणः पश्चादेशात्सिद्धिनि परहृशेनदापूर्वत्रासिद्धमि
तिपरत्वे कर्तृयेएकादेशस्य पोहदात्तस्वरितेयोः सिद्धता। उदाहृदंद्याअस्वरस्येकादिशस्य पूर्वतोदात्तेन सहेकादेशाश्नातानाम्नादुदात्तएव भवति। आङिपवनं

इहापितार्द्धे अवोदाकरोटेतिभवे दूर्वस्ति दं स्यानस्यरहोषप्लुप्लोनुदेषांभवति। अथो दाश्वस्वरः प्रसज्येत। अयोदाइति वेष्यते। आङिपरहूपवचनं
वेदनामनर्थकं स्यात्। नानर्थकं लोपनार्थं किं सत्यं। आङि पररूपं तु लोपकं तान् गवलोपहल्स्यात्। तत्त्वा पपत्याकार्यः अन्तरांगवलो योभवती
ति किं पुनरिहांतरंगं किंबहिरंगं। आकवनाद्यपदेआश्रित्य सवर्णादीर्घत्वमपि भवति। आहुणोति। धात्वपसर्गायो यत्कार्यं तदंतरंगं कुतद्
ननापूर्वमुपसर्गस्याद्धिधातुनायोगो भवतीति॥ नायशब्दे नाक्षिमर्थ तर्धयशब्दः प्रवृत्तः। अयशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति। किं मेतस्य
तापनेयोजनं पूर्वस्य वर्णपूर्वत्वनाक्षिलोपदेनउ-ईङ्-ल्मिनृङ्-णनौत्वमेतान्यकीहरिं गलसणाहृतिकाप्तात॥

वेतनिकेवलं स्याहोषोयवहारकार्यद्वयमविनयानप्रमाणी कृतमित्यर्थः। विप्रतिषेधयानर्थकं परिहर्तुमाह। नानर्थकमिति। एवं पूर्वमाहणः प्रवर्तितेन
दाहाइद्धात्तिवद्विधान्यार्थमाप्ताजोम्रेति वक्तव्यविसर्जनादकं। विप्रतिषेधेनाप्नीवकायोः सवर्णादीर्घत्वासिद्धे रूपे पररूपवचनं लापकं भवति। नायशब्दे
नेति। अद्येत्यधारार्थस्याअसंबंधोनास्ति किंचितेस्मनाद्याधाकास्य। अश्वादिस्वयात्थं तु यात्रपसर्गोऽपि प्रकृत्यादियोगमार्गतस्तु धातुप्रसर्गसमुदायः
संज्ञाभवति वक्ति यावि शेषवचीतिभावः॥

भा॰कै॰ अग्निश्चेति। अग्निश्चेत्र अतिसृष्टिचेति विचारः। एवं शब्दद्वयस्यार्थीयस्य कार्यत्वम् अत्र वाक्यहिर्दृद्धं हस्वत्वं। हस्वत्वं अग्निद्वयं रायणश्चत्रायहसाच्चेति। अनुदा
॥५९॥ दत्त्वमत्र हिताद्युः हस्वस्य सत्रयतिसृष्टिचेति हस्वे हस्वे नस्य प्राप्तिः। नत्वरत्नं पूर्वत्वात् सिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं क्रियमाणो आसिद्धमुलप्रवत्वात् पाक्षिद्धं स्रोत्रेति

पूर्वसवर्णः इत्यत्र तत्। अग्नी अत्र वा पूर्वत्र पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकारश्चान्तरङ्गः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यनन्तरं गतः यावृत्ति
वर्णः पूर्वत्वात् शकन्ध्वर्थणत्वं पूर्वत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वत्वं भवत्यनन्तरं गतः पूर्वत्वात् हिलो पात्रकार्यत्र
अन्तर्वर्तत्वे इति तद्धि लोपे प्राप्नुतः बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः सवर्णदीर्घत्वं तद्धि लोपे भवत्यनन्तरं गतः तद्धि लोपादिनाह सेसात्र लक्षे
णात्र इत्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः सवर्णदीर्घत्वं इत्यादेशो भवत्यनन्तरं गतः इत्याद्यौ प्राहश्च यात्र लक्ष्यापात्रे यौ
रेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः मडः पदान्तात्वाति परपूर्वत्वं। उः यौ रेशो भवत्यनन्तरं गतः उः यौ उल्लिन्। पाल्लिन्त्रिरेशत
ल्लित्रिरेशल्लिन् भाव्यश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः सवर्णदीर्घत्वं ल्लिन् भावो भवत्यनन्तरं गतः उल्लिन्। उः पालौत्वं। अग्ना
विदं प्रयाव्रत्रा उः सलोत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः सवर्णदीर्घत्वं। औत्वं भवत्यनन्तरं गतः। नैतानि संति प्रयोजनानि विप्रति
षेधेनोपेतानि सिद्धानि इदं तर्हि प्रयोजनं हस्वात्रसत्वात्रात् पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वर्णविकाराः सवर्णदीर्घत्वं।
औत्वं भवत्यनन्तरं गतः नैतानि संति प्रयोजनानि विप्रतिषेधेनापेतानि सिद्धानि इदं तर्हि प्रयोजनानि संति पद्यर्थ नेयावद्विभावकर्त्तव्या। राम
प्रतिषेधार्थं हेतु॥ ॥५९॥
।ततश्च पूर्वसवर्णादीर्घत्वे वपूर्वभावात्र हस्ते अतः पाठे न भवतीत्युत्वाभावः। प्रतिविषेयमिति। पूर्वत्रिपदोः सूत्रे हस्वत्वे कारे शादिनाद्यो हेयाधि
प्रतिषेधस्तूत्रोक्ता॥

स्मसात। किमिदमिति। किमकारान्तयोर्ग्रहणमथ यकारान्तयोः अपि पक्षेषु स्वायत्तारी नामग्रहणप्रसंग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपतो इति। स
रुखुर्यः पत्युरिति लिंगस्कान्तयोर्ग्रहणमापत्तृतन्त प्रपन्नेद्वयोः। नसखिपति स्त्रामिति। विकारनिर्देशेन तयोः प्रतिपत्तिः सात्र्याच्चैरेरेन्तु
स्वहस्वगतिः। अतिसखीति। अतिक्रान्तः सखायमेनेतिबहुव्रीहिः। अथवा शोभनः सखा अतिसखा न पूजनादिति समासे प्रतिषेधः स
खिपतिभ्यामुक्तरेवत्र। सिद्धः। सावित्युत्वप्रसंगः। अर्थाभिस्तु प्रसंगो नत्र रह। इह्रस्वेति। अतिसखे खिसत्रासखीतिविसंज्ञाप्रतिषेधोनभव
ति यद्दहनवत्प्राप्तिपाद्विकेन तरंतविधिप्रतिषेधात् केवलसेव सखिशब्दस्य प्रतिषेधविज्ञानात्। सखीपतेरिति। विद्यमाने समसस्त्वःतमि

त्यसमानरसा विमिदं त्यसमारिति। सखिपतोर्विहृतयोर्ग्रहणं। किं पुनः कारणं सखिपतोर्विहृतयोर्ग्रहणं क्रिपतेनस
खिपतिभ्यामेवोच्येत। नैवं शक्यं गारीयांश्चैव निर्देशः स्यात् इह्वपसमस्ते। अतिसखेरगच्छति। अतिसखेः स्वं। इ
हवनस्यात्। सखीपतेरप्रत्ययः सख्युः पत्युः। लक्षीपतेरप्रत्ययः। सख्युः पत्युः ॥ ॥ ॥ ॥

सुसात्मानइति कचत्। कचित्वेतीत्वं। लघुरिति। लत्वमिद्धिति कचत्। अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वात् साग्नेवोभवति। अत्र चोद्यं
ति। सखीपाद्विभः क्विपि हृते अल्लोपपलोपयोश्चालोपस्य स्थानिवद्भावादिको पणबीति। ईकारस्य यणभावं। तत्रहते पलोपे स्थानिव
त्वनिषेधात् देशहव। पूर्वत्वात् स्थानिवत्वाप्रसंगाद्वालोपोर्वा वर्लीति पलोपप्रसंगः। ततश्चसख्युरिसाहिरूपाणि सिध्यंति। नेतरह्ति। क्वौ
लुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधात्॥ ॥

भा·कै
६०

अतो किमर्थमिति। मत्वर्थीयविधानात्तस्य काल्वरसे धिप्रकरणेऽप्लुतस्यासिद्धत्वात्परकरणेनैव उक्तं निकारितमिति मतोप्रश्नः। असिद्धइति
प्लुतिभावएवासिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविनइति। प्लुतभावित्वादुपचारात्प्लुतस्याप्येवाकारः प्लुतशब्देनोच्यतइत्यर्थः यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्या
त्सिद्धः प्लुतइति परिहारोस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारोनाश्रितः। परस्यमिति। सामान्येन संहिताधिकारविहितको यो पि संज्ञायक
माश्रीयते। अकारहृस्वोरिति। उत प्रतिषेधस्य प्रतिषेधइत्यर्थः। तत्र उक्तहृते आ ३ हु एऽ एऽ परान्तारतीति पूर्वैकादेशः ततः प्लुतः। पयो ३ इति।
पयो ३ इतीतिस्थिते। ततः संबुद्धेः। हृस्वत्वे समकारस्य वा रूपमिति प्लुतभावित्वात्प्लुतप्रतिषेधप्रसंगः। पयो ३ इति पसो हृस्वेति कः प्रत्ययः। ततः
संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वात्प्लुतरनन्तरइति प्लुतभावित्वाद्धृस्वनादिति निषेधाद्धिशि वेस्थलन प्राप्नोति। वाक्यान्तरस्यतिस्वरितोनात इत्यारभ्यन्तस

पूर्वसवर्णः प्रयोजनं। आमी ३ अत्रगा ३ अत्र पूर्वसवर्णस्य प्राप्नोति कर्हिंगलक्ष्णस्य सवर्णविकारस्याकारेशः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवतं
तरंगतथा पूर्वसवर्ण। पूर्वत्व शब्दकत्वर्थ परिहार्यपूर्वत्वे चप। अतोरप्लुतात्। किमर्थमप्लुतादस्यन्तरमुच्यते। प्लुतात्परस्य प्लुतेनापरतोमा
भूत्। प्लुतात्परस्य सुस्वोता स्यमन्वोसि। प्लुते परतः तिष्ठतु पय आ ३ ग्रिरता। अतः आतीतु अतेकः प्रसंगः प्लुतात्परस्य प्लुते चापरतः स्यात्।
असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। अथाप्लुतात् अप्लुतइत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादिहात्र न प्राप्नोति। अप्लुतभावि
न। अप्लुतभाविनः अप्लुतभावि नीत्येवमेतद्धृतापते नेतर्हि प्लुतप्रयोजनमसिद्धः प्लुतः स्वरेसंधिषु। कृ पतापते परपत्रुनः प्रकृत्या तिष्ठ
तस्य प्रकृतिभावप्रतिषेधस्य तो हिकानि। कार्यकालभावितव्यं। अप्लुतादप्लुतेचेत्येवं नेकारहृस्वो समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। अप्लुतात्
प्लुतव्वेनेत्यकारहृस्वे समानपदेप्रतिषेधोवक्तव्यः। पयो ३ पयो ३ इन्नु। हिंगलस्यालो। तत्। स्वाकसः अन्निकारणांत। हिंगले
प्रगात्रहिंसा। प्लुतोपरत्याप्लुस असिद्धत्व हिंसान्तरत्वो। इहापितहिंप्राप्नोति सुस्यातो ३ अस्ति हितानि। अनेनात्र प्लुतः नहिं
नेवपुनरिहान्तरंगः प्लुतः बहिरंगस्तु नेव चेतरङ्गस्तु नेनानाहिंसाः। नाकृतसतत्भवति। हिंसन्तरंगः प्लुतः बहिरंगस्तु ने स
मानवाक्ये परान्तस्य पराहे उक्तमतंरमो वाहिरङ्गप्लुतः। किंपुनः कारणं। बहिरंगलक्षणमसिद्धत्वं यप। इत्यप्लुतनेपुनरसिद्धमपि। यथैवास्य पर्वहिंसा
न पेक्षणात् प्लुतोः तस्याः। वाक्या द्विति। वाक्यादि विति। वाक्यारोपरतो नैपाते प्रसिद्धेः। उक्तमस्य। एवमसिद्धोपि॥ एम०
पनाधेचेतरा उक्तन्तत्र परत्यापि सत्वाद्धिहिरंगस्य बहिरंगप्लुतरीते। दृष्टान्तापि प्राप्नोति। किंपुनः कारणमिति। द्विविधो सिद्धत्वे संभवति ६०
कस्माद्धिहिरंगासिद्धत्वमुच्यते। तेन तु पक्षे त्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयासिद्धत्वेन सिद्धत्वाश्रयेन यावहिरंगासिद्धत्वमपि वाच्येतम। इति मतोप्रश्नः।
असिद्धइति। पूर्वेत्रासिद्धमिति वचनात्॥ ॥ ॥

आश्रयादिति। अप्लुतइति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वत्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वमस्यासम्यानाध्यतो नत्वहिंसासिद्धत्वमेपसंयोनिवर्तनात्उ
त्रिपत्रापि नेव विप्रकृष्टस्य तस्य पोऽस्य हेतुबहिरंगपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापारना सर्वत्रासिद्धमितस्यामन्नाकाश्रया सिद्धता भावः। आश्रयात्सि
द्धस्याहितिक्षित्रिविषयस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात् सिद्धेप्तुके। आमाश्रयतं प्लुतस्यास्त्रामिमते। नांतः। कस्यायमिति। पर्परः। परान्तारतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादे

एवमप्यते असिद्धः प्लुतः आश्रयात्सिद्धो भवति। अथवा पर्यायनसामायांपरिभाष्यपाद्भुलमारभ्यतेस्या आश्रयात्सिद्धस्यात। कृत्यांचनाम
मायो। असिद्धपरिभाषायां बहिरंगपरिभाषायां पुनः सामाप्यामप्राप्तायांच। नांतः पादं। कस्यायं प्रतिषेधः नांतः पादमिति सर्वत्राप्यप्रतिषे
धः कथं त्रुची तिवर्तते। अचि नित्यप्राप्नोतितस्य प्रतिषेधः। नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेरतिप्रसंगः। नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेरतिप्रसंगः
। नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेरतिप्रसंगः। नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेरतिप्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति अग्नेश्रिरहसाम अम
त्यनत। प्रकृत्याश्रिरूपसामअममसात्। अत्र श्रिरूपसामअममत्सात्। एवंतर्हीति निवर्तते। अकारमाश्रयं प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधः। अकारा
श्रयमितिवक्तव्यवचनं। अकारमाश्रयमितिचेत् उक्तं तन्न कथं। कालो अश्व प्रातभारमाश्रयं प्राप्तिः। अयवोः प्रतिषेधस्य। अयवोश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः। प्लुताते अश्वस्तूते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं एङः प्रकरणात् सिद्धं। एङः अतीतिवर्तते। एङः अतिप्राप्नोतितस्य प्रतिषेधः।
एङः प्रकरणात्सिद्धमितिचेदुक्तप्रतिषेधः। एङः प्रकरणात्सिद्धमितिचेदुक्तस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। अंशस्त्रावयारवत्। अतोरप्लुता
दप्लुते। एङः श्लुतुलंप्राप्नोति। पुनरेङः ग्रहणात्सिद्धं पुनरेङः ग्रहणं कर्तव्यं। ततोहि वक्तव्यंनवक्तव्यं। प्रकृत्यनुवर्तते। ननुचोक्तमेङः प्रकर
णात्सिद्धमितिचेदुक्तप्रतिषेधइति निषरेषः। पदान्ताभिसंबद्धमेङः ग्रहणमनुवर्तते। नैवैङः पदान्तात्परप्लुतइति॥ ॥ ॥ ॥

श्वास्य प्रतिषेधस्तदपदोषाप्लुतइति प्रश्नः। सर्वप्रतिषेधइति। विशेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अग्नेश्रिरिति। यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसंगः। अ
कारश्रयमिति। अकारएवनिमित्तंयस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्तु नमोत्र निमित्तमकारश्रयइति न प्रतिषिध्यते। अयवोरिति। अयवोश्च
त्राश्रयो नाकारश्रयो। उक्तप्रतिषेधइति। एङः ग्रहणमिहानुवर्तमानमतोरप्लुतइत्यत्राप्यनुवर्तततइति रः परस्य रेफस्य प्रसंगः॥ ॥

भा० कै० ६१

अवद्‍ गो एकवचनमिति। अधुना जिघ्रेस्तोशब्दः। विगृहीतो दात्तदृसो कारस्य स्थाने वद्‍ भवन्नं तो दात्तः सोऽसौ तीति अधिकेषः सवाणमाष्यनु हृतादृसनुदात्त तेनैवो कारस्य वद्‍ तातो या विधानात्‌ एकादेशोऽभावे अवारेशोऽभवति। गवाग्रमिति। बहुव्रीहिः। तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदा त्तं भवति। तत्पुरुषेऽनुसमासान्तो दात्तत्वेन भाव्यमपदि पुनरिति। आद्युदात्त विधान श्च स्त्वन्तापेक्षसु लक्षत्वेऽ श्रीपतद्रस पंः। एतदपीति। अर्थ तद्देकाः स्मि न्विनिषूक्ता निदेशोऽलद्रुक्तं स्यात्‌। पदात्वेन कार्यमन्त्रसुदात्तत्वेऽसमसत्वे नादिर्देशात्तेवाति दिश्यते तदे कारस्या दिशवदेशाभावः कृत

आवद्‍। गोरवचनं गवाग्रेस्वर सिद्ध्यर्थं। गो एकवत्यः किं प्रयोजनं गवाग्रेस्वरसिद्ध्यर्थं गवाग्रेस्वरः सिद्ध्येद्यथा स्यात्। गवाग्रे। अवङ्‌ कृते देशे हिस्वरदोषः। अवङ्‌ कृते देशे हि स्वरदोषः स्यात्‌। अन्तोदात्तस्यानत्पदेतो। नोदात्त अदिशः प्रसज्येत। कथं पुनरयमन्तोदात्तः। पद्यद एकाचः अपदे शिवद्भावेन। पथैव न हि अपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः। एवमाद्युदात्तोऽपि तत्रान्तपदेत। आद्युदात्तस्याद्युदात्त अदेशः प्रसज्येत। सत्यमेवमेत तन्नतिदेश स्वराणमन्तिप्रातिपदिकस्यादिः दात्तो भवतीति। इहं पुनरस्मि प्रातिपदिके णात उदात्तो भवतीति। सो सौल स्वरो नान्तोदात्तः। तन्नान्तपदेतो। नोदात्तस्यान्तोदात्त अदेशः प्रसज्येत। पदि पुनरयमेकादेशो विधीयते किं कृतं भवति। स्वस्य पाद्युदात्तवेलक्षते आनतपदेतआद्युदात्त स्याद्युदात्त अदेशोऽभविष्यति। कथं पुनरयमाद्युदात्त पद्यद एकाचः अपदेशिवद्भावेन। पथैवत हि अपदेशिवद्भावेनाद्युदात्तस्याद्युदात्त अदेशोऽभविष्यति। एवमन्तोदात्तः। एवं तन्नान्तपदेतो नोदात्तस्यान्तोदात्त अदेशः प्रसज्येत सत्यमेवमेतत्तन्नतिदेशस्वराणमस्ति प्रत्ययस्यादुदात्तो भवतीति। इहं पुनरस्मि प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति सो सौल स्वरो नाद्युदात्तः। तन्नान्तपदेत आद्युदात्तस्याद्युदात्त अदेशोऽभविष्यति। एतदप्यादेशेनास्ति। आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितो नैनस्वरोऽलम्पः। प्रकृतिस्वरस्य पथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि। एवं तन्नाद्युदात्त निपातनं करिष्यते सनिपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो न कर्तव्यः। पथैव निपातनस्वरस्य बाधकः एवं स्वमसस्वरस्यापि निपात्यो भाव्यो वाच्यः॥ ॥

स्तदादेशस्याद्युदात्तत्वे। उदात्तत्वे वा निपतदेशं पर्यायेणास्यादितिप्रसङ्गे। निवृत्स्वरप्रसङ्गः। सनिपातनस्वरदति। एकश्रुत्या स्वरपाठे पत्नेनाद्युदात्तो वारणमन्तो दात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते। एवमपीति। परस्तात्सर्वसमासान्तोदात्तत्वेऽसमवद्भसंगद्भत्तु पदे शिवद्भावात्सर्वमवदि। सति शिष्टस्वरसमासान्तोदात्तत्वं भवति॥ ॥ ॥ एव० ६२

इन्द्रे। इन्द्रादावितिि। इन्द्रशब्दस्यादिर्यस्मिन्स मत इत्यर्थः। केवले चेदिन्द्रशब्दे गवां। इशिवद्भावाद्भवति। अपदं इशिनद्रावो मानेपरिकेनेति तु निषेध। प्रसपवि षिविषयः। इन्द्रेचीति। इन्द्रशब्दो विशेष्यो वा विशेषणं वा सिद्धांतेन विशेष्यः। इन्द्रशब्दो विशेषणं तदादावपि इन्द्रः। शात्योजभवनीत्वद्‍ सि द्भि प्लुतानित्यग्रहणमिति। इन्द्रे वेति पक्षे पदे। निप्लुतप्रगृह्यस्य अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्नाते नैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवेति। इन्द्रे चेत्यत्र प्रकृतिभा वमितिविकल्पस्य सिद्धार्थः। नित्यग्रहणात्प्रयमर्थो लम्पते। प्लुतप्रगृह्याणमेव नित्यप्रकृतिभाव श्च निपातनेन तु रूपान्तरस्य कारः। अथ वा प्लुत प्रगृह्याणमपमेत्प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु संज्ञा तदा कार्यान्तरसंहितः। तद्वत स्मिन्निति। पस्मिन्नाादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचिपु रतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। नानु अप्सेति। उच्चिपानः। नत्सपूर्वेणासदेशोकादेशो नतो श्रकारस्य निमित्तत्वाभावात्‌

इन्द्रे। इन्द्रादाविति कर्तव्यं। इहापि यथा स्यात्‌। गावेन्द्रयज्ञेनी ही ति। वत्त हि न कथं नत्कथं नैवं नित्यमपते इन्द्रेचीति। कथं न हि अविभवति कृत रसि प्लि इन्द्रीति। प्लुतप्रगृह्यो अचि नित्यं। नित्यग्रहणं किमर्थं। विभाषो माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। पूर्वस्मिन्नेवयोगे विभाषाग्रहणानि वृत्तं। इदंतर्हि प्रयोजनं। प्लुतप्रगृह्याणमविप्रकृतिभावएव यथा स्यात्परस्मैश्च प्रोक्तिन्माभूदिति। किंचागः। तमीतोति प्राक्कलोपसित्रिस मासे पौ। प्राक्कलप्रतिषेधेन सूचित सेन वक्र्कोभवति। अथ नित्यग्रहणं किमर्थं। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्‌। प्लुतप्रगृह्योऽष्टग्रहणम नर्थकम्‌ अधिकारात्सिद्धं। प्लुतप्रगृह्योऽपुणग्रहणमनर्थकं किं कारणं सिद्धं। अचीति प्रकृतमनुवर्तते च प्रकृतं इकोऽपणचीति। नतु न स्मि न्प्रकृतिभावार्थं तु हि प्रागज्ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतिभावार्थं तस्मिन्निवृत्ते प्रकृतिभावो यथा स्यात्‌ दुह माभूत्‌। नानु अप्सरूजाति जान्वस रुत्रा नित्रान्नस्य रूपा नीति। अथ कि मर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभावं वक्ष्यते। स्वरसंधिमाभूदिति। उच्यमानेऽप्यनतस्मिन्नु स्वरसंधिः प्राप्नो ति प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोऽप्लुत प्रकृतिभाववचनं तु ह्यपक्षमेकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति। परस्य प्लुतः प्रकृतिभावस्त्वा स्मिन्नेत तु ह्यपपसाचार्यः एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति। परत्वेत्प्लुतः प्र कृतेन प्रकृतिभावः स्मिन्नन्तो ह्यपपसाचार्यः एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत्प्लुते दूरेतमसं गः। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेन निवर्तश्लाते इः। ति प्रसंगो भवति श्लाप्योमिद्‍ श्लाते इः। नत्वाव हि रसल स्वरालात्‌। नन्वाति प्रसंगः। किन्तो प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येवन तत्रादिवद्भावादेकादेशः। अत एव हिंसलस्वरालात्‌। न हिरागः। प्लुतः अन्तरंग एकादेशः। असिद्धं बहिरं गः। तस्मादेकादेशोऽस्ति। प्रकृतिभावोऽनभवति। अप्युत्तो वो नहि किं नकारः। अथ किमर्थमिति पर्वत्रासिद्धेमिति प्लुतेष्वासिद्धलादेकारस्य प्रागवमापीति। सनर्थकः प्रकृतिभावइति सूत्रः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ताप कारस्या प्लुतः सिद्ध इति भावः। नवेलात्‌ श्लाते इ एकादेशात्‌ रंगः। अ न्तोदात्तत्वात्पर्यापि पर्यायस्य हि रागः। एवं तु सति स्वरतात्र नासौ प्लुते कादेशश्चापो विप्रतिषेधो नोपपद्यते। प्लुतस्येकपदाश्रयत्वाद्‍ रंगत्वादेकादेश

भा·कै
६२

आङ्गेनर्थकस्येति। अमा आ॰ अपदूस्योदोस प्रभेवतदूर्थस्योक्तत्वात दूर्थत् निर्वाङ नर्थकोऽनर्थान्तरवाचित्वात्यथा अविपठेऽनर्थकाविमुक्तं।
आनतरिसत्रतुकि.पाविशेषणत्वादूर्थवानाङ्गः इको लुटिवकूलपङ्सत्र आख्यानादधिकारस्यसिद्धत्वात्तस्य ककारणंपस्याख्यानात अधिकारभिन्न
क.येत्रिपमाणोऽपिवाचकारेषु हूस्वविधानाम अधीत्यूरसंधमात्वस्वसिद्धत्वादनर्थकस्यकारर्थतिमत्वादः। किमर्थइति। भवेद्धति। दीर्घाद्धस्वाद्धि
वः स्तंति कुमारि अत्रदधि अत्रोतिह्रस्वश्चर्दीर्घोणामार अपातेन ह्रस्वानांस्वत एवह्रस्वत्वात नाह्नुतवानिति। भुङ्क्ते फलिनं फलत्वोत्फलाभावास्तु
नर्भुजेरस्यवृत्तिः। अनेकान्तिकमेतदित्याह। ननुवेति। साम र्थ्यादिति। फलविशेषस्यदृश्यवादित्यर्थः। प्रीत्यतिशयोभोजनविशेषस्य फलं। इहलफलं।
आस्येनुनाः। आङ्गे। नर्थकस्य। आङ्गे। नर्थकस्य। आङ्गे।नर्थकस्येतिवक्तव्यं। इतमाभूतदृङ्गोवाहस्मामातरत्। ततर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं।
वङ्गुत्त वचनात्रभविष्यति। आङ्गेनुनास्तिकः कंहसिवृहलं। इको। स्वस्तौ। किमर्थमिकारः मकृतेनेतरत्त्वप्रकल्पते किंप्रयोजनस्वरसंधि
मोमूद्गिति। नेतरत्तिप्रयोजनं। ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्रभविष्यति। भवेदीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्नस्यात्ह्रस्वानांतुखलुस्वर
संधिर्नस्यात्ह्रस्वानांतुखलुस्वरसंधिःप्राप्नोति। ह्रस्वानामपिह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्नभविष्यति। नह्रस्वानांह्रस्वाःप्राप्नुवंति। न
हिभुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते नचकृतश्मश्रुःपुनःश्मश्रूणिकारयति। ननुचपुनःप्रवृत्तिरपिदृष्टा। भुक्तवानपिपुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्चपुनःश्मश्रूणि
कारयति। सामर्थ्यात्तत्रपुनःप्रवृत्तिर्भवतिभोजनविशेषात्शिल्पिविशेषाद्वा ह्रस्वानांपुनर्ह्रस्ववचनेनाकिंचित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि
रिखल्वपिशास्त्रमग्निवत्। तद्यथाग्निर्यदद्ग्धंतद्दहति। ह्रस्वानामपिह्रस्ववचनएतत्प्रयोजनंस्वरसंधिर्माभूदिति। कृतकारित्वपिशास्त्र
पुर्जन्यवत्। तद्यथापर्जन्योयावदूनंपूर्णंचसर्वमभिवर्षति। इदंतर्हिप्रयोजनंप्लुतप्रगृह्याअचिनित्यमितोकोःह्रस्वतोऽनन्त्यस्यह्रस्वत्वं
नमाभूत्प्लुतप्रगृह्यसंनिधिप्रहरणाख्यातेनप्रयोजनमुक्तं। अन्यतरस्यांवचनमवक्तुं। सिन्नित्यसमासयोःशाकलप्रतिषेधोनकर्तव्यःअर्थंते
योनिर्ज्ञातिपः। प्रज्ञाविद्यमन्त्रतिया। वैयाकरणाःहोवयः ॥ ॥

भावात्मवृत्तिर्नात्ह्रीत्यर्थः। स्वरसंधिर्माभूदिति। पठतिद्वावाधनार्थह्रस्वस्यह्रस्वविधानंस्वरूपमस्यापर्थ्यमित्यर्थः। अग्निर्धनदहस्ययोपता
इतिनासोदृष्टांतउपादेयः। इहापिनदूलभोदृष्टांतरस्याद्। कृतकारिति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधिकारविहितःसमासोनित्यसमासः
योवाविग्रहामानादस्वपदविग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्रिसंसमासः सोपिनित्यसमासः। वैयाकरणाःहोवयः। इतिप्रदेशांतरपाठाश्रयेणे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६२
वंघटितंव्याकरणेऽस्वप्नसुप्तेनावद्प्पत्रोह्यहदरणंभवति

वाप्यश्वइति। स्पृष्टपेतिसमासः। संज्ञायामितिनित्यसमासस्यनिमित्तान्सिद्धः प्रतिषेधः। अप्लुता अनार्षइति। पदस्येपदात्परित्वानापरत्वेऽस्य नार्थ
पदकिंप्रयुक्तनदनिर्थः। अथेति। प्लुतस्यप्रयोनमाश्रमितिप्लुतएवोनि। सिध्यनि। किंमतिरेकार्थेनवद्वनेतिभावः। अग्नीइइति। अत्रप्लुताश्रयोपि

निग्रहणेनमार्थः। सिन्नित्यसमासयोःशाकल्यंनभवतीत्येव। इदमपिसिद्धंभवतिवाप्यश्वः। नाप्यश्वः। नपामातिर्निषातिः। देवाअत्रादिष्टुतंरक्षिप्रह्व।
तिभावमात्रंद्रिया अप्रदिष्ठुतंरक्षिप्रह्वतिभावमात्रंद्वष्टव्यो। देवा अत्र। काद्रेमपिगिंकिलाप्रषा अंमरः। अमवः। किमर्थमिदमुच्यते। अ
त्वकः स्वएकर्थः सर्वेणाद्यौपमारंभः। देवात्वाश्वपः। आनिंगनार्थवावदस्रश्वपः मालनाश्वपः। आतिद्धस्वादुपसर्गात्वह्रिंव प्रतिषेधेनात। अवे
ह्रस्वोभवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्धर्भवतिविप्रतिषेधेन। अतिह्रस्वादुपेसर्गात्वद्धिर्विप्रलआश्वपः। उपसगाद्धिरेवकाशः। विभाषाह्रस्वत्वंप
रानह्रस्वत्वेपरत्वात्ह्रस्वत्वंसो वकाशः। ह्रस्वप्रसंगेउभयंप्राप्नोति। उपार्द्धोति। उपसर्गाद्धिर्भवत्वाश्वपः। उपसर्गाद्धेरेवकाशः। विभाषा
ह्रस्वत्वपरत्वात्ह्रस्वत्वंसोऽवकाशः ह्रस्वप्रसंगेउभयंप्राप्नोति। उपार्द्धोति। उपसर्गाद्धिर्भवतिविप्रतिषेधोकत्योनवक्तव्यः। उक्तंतत्रधातुग्र
हणस्यप्रयोजनंउपसर्गाद्धतिधातौदृद्धिर्यथास्यात्परस्मात्प्राप्नोतितन्माभूदिति। अस्तुतवा उपस्थितद्वस्तुमतेकिंस्थितंनाम। अ
नोधीदृतिकारणः। सुश्लोका ३ इतिसुश्लोकेति। अथस्यहस्वंनकिमर्थं। किंपते। चहस्वनंप्लुतकार्यंप्रतिदेवार्थेतह्रस्वनंत्रिपतेप्लुतकार्यप्रति
षेधार्थंप्लुतकार्यंप्रतिषिध्यते त्रिमात्रतानप्रतिषिध्यते। किंचेदानीत्रिमात्रतायाः अप्रतिषेधेप्रयोजनंयावताप्लुतकार्यंप्रतिषिद्धस्वर
संधिनाभवितव्यं। प्लुतप्रतिषेधेहिप्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽमेनविहितत्वात। प्लुतप्रतिषेधेहिसतिप्रगृह्यस्यापिप्लुतस्यत्रिमा
त्रतायाः प्रतिषेधःप्रसज्येत। अग्नी३इतिवायू३इति। किंचेदानींनस्यात्अपित्रिमात्रतायाः अप्रतिषेधप्रयोजने। यावताप्लुतकार्यंप्रति
षिद्धेस्वरसंधिनाभवितव्यंनभवितव्योकिंकारणंअनेनविहितत्वात। अनेनहिलक्षणेनप्लुतप्रगृह्यसंज्ञाप्रकृतिभावउच्यतेप्रगृह्यःप्र
कृत्येति। देवा॥
प्रकृतिभावःप्राप्नोतिप्रगृह्याश्रयोपितत्रप्लुताश्रयःप्रतिषिद्धेपिप्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावात्तत्रप्रश्रवणंसिध्यति। प्लुः ॥ ॥
नस्वतुनिषेधेकिंप्रमाणेश्रवणंनस्यात्। देवाञ ॥ इ३ इतित्रिमात्रस्यनिर्देशः ॥ ॥ ६

आ॰ कै॰ ।किमर्थमिति।किमुपाधित ग्रहणानुवृत्याशयविभाषयं अथवा न्निदुत्वपूर्वविप्रतिषेधाद्भा भाविभाषा अप्राप्तविभाषेतिचेत्भयतो विभाषेति विषय
६३ स्र। अनुपाधितार्थमिति। उभयत्र। वेभाषिपंपरविप्रतिषेधस्य भाव्यत्वात्। रिच उत्। ऊदित्तत्र् ति। युष्मा मिमाहेपरत्वाद्दि हतेपुनः प्रसंगविता
नाद्दुर्तत्क्रिपते। उद्दिधीत्वुक्ति तीतिनानुवर्ततर् ति पश्च माश्रितेर् मुसं। नवभाव्यमानेसाद्दुकारोभिन्नकालतीति तिमान् माभिन्नारो दीर्घम्रापमिव

।किमर्थमिदमुच्यते ईवाक्रवर्मणासेमनुपाधिताथें। अनुपाधितार्थोपभारंमः चिनुही ऽइदं चिनुहीदं। सनुही ऽ इदं सनुहीदं ईकाचस्र
ऐरानार्थः अविशेषेण वाक्रवर्मेणा अहुनवद्भवती सेव। दूरमपि सिद्धंभवति। वश्च ऽ इदं पंवशेयर्दिवउ ननपरके रणाक्रिमर्थ। नपपत्नक्रो
लस्येतिविन कालोपथा स्यात्। नेतद् स्ति प्रयोजनं। आत्मपेतो ऽ इदं मा त्रि कृसयंजनस्यस्थानेमात्रिकउ कारः सिद्धानि। उद्दिहते आंत
र्यतः दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति। तस्र्पतपरः कृतः। एवमपितपरः क्रियते॥ ऋटूकात्पूर्वः। कास्वर्वग्रहणं किमर्थं कास्तीप थास्यात् सं
स्कार्षं। नैतद्स्ति प्रयोजनं सुटिस्यादिर्लिंगो ऽ पंक्रियते कृते निष्ठकृकारादिः तत्रांतरेण कास्वर्वग्रहणं कात्स्यैवमविष्यति ॥ ॥

तिसुट्दुर्गत्। वृष्याणोः सुत्रेः ककारादेरेवधातोः सुट्भीप्तर् तिप्रश्नः। कास्वर्वग्रहणमिति। अथ वाधात्पसर्गयी ः कार्यमंतरंगमित्युअभ्यास एम॰
स्यांपूर्वमेवसुट् विप्रतिषेधचवितास्वेरति प्रश्नः। अथ वा वाभ्याभाणानेकप्रयोजनसंभवेत द्विशेषज्ञानाय प्रश्नः। आदिर्लिंगइति। आदिर्लिंगर ६३
ति। आदिर्लिंगमस्याहती तकारोमत्वर्थीयः ॥

सुटिकात्पूर्वविवचनमिति। अडभ्यासयोरंतरंगत्वंमसते। द्विर्वचनात्सुडिति। अंतरंगत्वद्विरंगभावमप्रपे सुविप्रतिषेधयते। तत्रसुटिकृतेपुनः प्रसंग
विज्ञानात्सुडशब्दस्य द्विर्वचनेशब्दस्य द्विर्वचनेशार्पवीः खयइति लपः शेषेसिद्धं शब्दांतरस्येति। एथाने द्विर्वचने शब्दांतरत्वे। अस्रोपरार्थवक्त्र
कशेषानवतारः। सुट्कृतौ विप्रतिषेधइति सुटिकृते द्विर्वचनासंभवात्। तस्मात् प्रकृतिपदेपुनः प्रसंगविज्ञाना सुटिकृते द्विर्वचनमितिवक्तव्यं
तेरपिज्ञातिसुट्यावन्नद्वारेणपुनः कार्यप्रकृत्यावत्करोपापत्तिः। सहतमहते सेवलेस्वणस्यवादितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः। वक्त्रमिवविपरिवर्तता

अंतरंगपदति। सुटिकात्पूर्वग्रहणामककारादेकात्पूर्वार्थे। सुटिकात्पूर्वचनंक्रियते अककारादिर्क्करणेनौ काद्भूर्वीयथास्यात्। संचस्क
रतुः संचस्करः। सुटिका पूर्वचननमककारादेका पूर्वार्थमिति वेदनेराण्मितसिद्धं। सुटिकात्पूर्ववचनमककारादेकात्पूर्वार्थमिति
वेदनेराणपिकात्पूर्वग्रहणं सिद्धं। कथं। द्विर्वचनात्सुट् विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनं क्रियतां सुडितिसुट्भविष्यति विप्रतिषेधेन। तत्र द्विर्वच
नेभवतीत्सस्यावकाशः चिच्छिदतुः चिच्छिदुः। सुटोवकाशः। संस्कर्ता संस्कर्तुम् इहोभयंप्राप्नोति। संचस्करतुः संचस्करुः। परत्वात्सुट्भवति
विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनात्सुट् विप्रतिषेधो नेति चे दिर्भूतेशब्दांतरभावात्पुनः प्रसंगः। द्विर्वचनात्सुट् विप्रतिषेधेनेति चेत्। दिर्भूतेशब्दांतर
स्यात्कृतः सुडितिपुनः सुट्स्यात्। द्विर्भूते शब्दांतरभावात्पुनः प्रसंगइति चेत् द्विर्वचनं। सुटिकृते शब्दांतरस्यात्कृतमिति पुनर्द्विर्वचनंप्रा
प्नोति। तथा चानवस्था। पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमितिचक्रकमवस्था प्रसज्येत। तालितक्रकप्रसंगः। नस्तुनाव्यवस्थाकारिणः शास्त्रो
मवितव्यं। शास्त्रतोहिनाम व्यवस्था। तत्र सुटिकृते द्विर्वचनेनावस्था तत्र सुटिकृते द्विर्वचनेनावस्थानंभविष्यति। अद्भ्यवायउपसंख्या
नं। अद्भ्यवायप्रसंख्यानं कर्तव्यं। समस्करोत् समस्कार्षीत्॥

द्वन्द्वं कं। सुखार्थसंज्ञायामितिकन्प्रत्ययः। पुनर्द्विर्वचनप्रसंगाशङ्काभ्यासस्येस्यप्रसाख्यानाद्वाते। अथवाभ्यासस्याप्तः परपो विधीयतेतत्रा
भ्यासस्येति प्रतिषेधः। अद्भ्यवायइति। अभ्यासेन वाप्यपीति सूत्रस्य पाठेनान्ति प्रवृत्तिः। परत्वाद्धि करणात्स्यमानस्यापराभेकृतेनेनव्यव
धानात्सामीप्ये न तरः करोति तेनेभवतीतिवचनं॥ ॥

भा॰वै॰ ६ अभ्यासव्यवायेपीति। नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपितु प्राप्त एकवचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते। अविप्रतिषेध इति। परत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्च सुडिति। एकदे
६४ शाच्चपरत्वाद्द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तु सबलत्वाभावाद्विप्रतिषेधाभावः। एवमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च स्यान्मभ्यासानुप्रवे

अभ्यासव्यवायेपि। अभ्यासव्यवायेचोपसंख्यानं कर्तव्यं। संचस्करतुः संचस्करुः। किमुच्यते अभ्यासव्यवायइति पदविहितमेवोक्तं द्वि
र्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधोवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्सुटः। अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः किंकारणं बहिरङ्गलक्ष
णत्वात्। बहिरङ्गलक्षणः सुट् अन्तरङ्गं द्विर्वचनं असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवमर्थमेव तर्हि कात्स्न्र्येग्रहणं कर्तव्यं कात्स्न्र्याग्र
हणं यथा स्यात्॥

शार्थे सुटः कात्स्न्र्यग्रहणं कालावधारणार्थं वा। करोतेः कादिलोपस्यापामेव सुड्भवति। कृतेसुधात्द्विर्वचनेभवतः ॥ ॥ ॥ एम॰ ६४

क्रियमाणेपीति। परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामस्द्विर्वचनयोः कृतयोश्चित्वात्सुटो मध्यानुप्रवेशाभावः। करोति। संस्कर्तारो। न तर्ह्यास्मिन्नेवस्यात्। अस्यादि
र्वचनयोः कृतयोश्चित्वात्कात्स्न्र्यग्रहणाद्वचिरुद्धदेशसमर्पणात्प्रकृतिरेव सुट् स्यात्। दृष्टश्चेति। अभ्यासवानिसर्थः। संहितायामिव दृष्टा
द्यानिदर्शिकः अग्नागमकानां साभ्यमकानादिश्चा। दृष्टा गमपुत्रौ प्यातिरिक्तिकल्तत। श्चकात्स्न्र्यग्रहणं तु कारणे देवस्यात्त न तु भ्यासुवत
दृष्टार्थः। सुद्धिधौ दृष्टमिति। कात्स्न्र्यग्रहणमभ्यासव्यवायेनिवृत्त्यर्थं नामात्रासामर्थ्येनिफलत्वसंभवः। अविशेषेणेति। कालविशेषानमी

क्रियमाणेपि कात्स्न्र्यग्रहणे नतसिध्यति। किंकारणं नत्वयं कात्स्न्र्यग्रहणेन शक्यो मध्यं प्रवेशयितुं। किंकारणं। आदिर्लिङ्गोपक्रि
यते। करोतिश्चककारादिः दृष्टश्चपुनरनिर्दिष्टकं करोति रेककारादिः। पा। भेदकत्व सुटोभवति। कुतएतस्मिन्पक्षे सुड्विधेर्न भवति।
अविशेषेणावविहितः सुटः कात्स्न्र्यग्रहणं कारादेर्देशमसमर्थं स्यात्। विशेषेणवाविधिरिति। द्विर्वचनविधौ चापि द्वैतंभ
वति। स्थानेद्विर्वचनं स्याद्द्विः प्रयोगो वाद्विर्वचनमिति ॥ ॥ ॥

करणविमशेषः तस्मिन्वर्णेतो सुट्रवानियन्त्रभवन्कात्स्न्र्योभवति। सभ्यासविषयेनिवृत्त्यर्थं कात्स्न्र्यग्रहणं भवति। विशेषेणेति। अत्रानेक
लक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्स्न्र्यग्रहणमिति। अनेकलक्षणं निपातेकात्स्न्र्यग्रहणं कालावधारणार्थं निपातने। कात्स्न्र्यः सु
द्धर्तव्यः कार्यान्तरप्रसङ्गाभवत्कात्स्न्र्यैः कृतो भवति॥ ॥ ६

भा·कै·६ तयराद्दिः प्रयोगइति। उच्चारणक्रियाभेदाद्द्वौ अपि तदन्यासेन परस्य कार्यरूपस्य व्यवधानात्संपरिभाषा सुतरां। नेतरः व्राऐति: कृकाएदिर्नभव
६५ तीति सुटो प्रसंगः। यद्यपि कालाव्यवधाने कालव्यवधानं च विशेषणं विधिर्भवतीत्यत एव द्विर्वचने सुट् क्रियते इति नदोषः। व्यानिर्दिर्वचनेष्वा
निवृत्तावेकवचरऐति: स्वाप्य वहितेत्यविकारत्वात् सुट्प्राप्तः कालव्यवहितो न कारणत्वेः त्रिपतइतिदोषाभावः। विशेषविधानेनत्वरुतेम
वसुट्क्रियत इतिपक्षे पूर्वरूपेदोषाभावः। उपसर्गइति। संवृद्धत्यर्थः। द्विप्रयोगवद्विर्वचनेद्वयोः साधारणोर्थइतिद्वावप्यर्थवंतावितिपरस्यरू

तयराद्दिः प्रयोगो द्विर्वचनं च विशेषेणाविहितस्य च सुटः कालव्यवग्रहणं देशभक्तु त्यर्थं नेतरेषु दोषः। यराद्दिस्थानिद्विर्वचनं तदापद्यविशे
षेणविहितस्य सुटः कालव्यवग्रहणं देशकृत्यर्थं। अथ पि विशेषविधिर्नंतरादोषो भवति। द्विः प्रयोगो वापिद्विर्वचनं दोषः संपरिभाभि
तिनेषा पंचमीकान्तहितत्वात्तोपासंपरिभाषा परस्येति। यवहितस्याप्युपरदोभवति। उपरेश्रितद्वचनं च। उपरेश्रितद्वाव स्वर
कुयः। किं प्रयोजनं। लिटिगुणावृद्धि ईर्घप्रतिषेधार्थं। लिटि गुणं थतान तरस्वरकृतः संनरकृतः। चृद्धि ईर्घप्रतिषेधार्थं च। स
प्रविशकरता लिटि गुणार्थं न तावच्चार्थः न त्पत्ते तस्य योगांगेगुणविधानसंयोगोपधग्रहणं कृतर्थमिति॥ ॥

यस्यार्थहारक उपसर्गसंबंधो नविरुध्यते। समुदायस्य तर्थवता मा श्रिसव त्यते। विसुधापेति केन नाअनर्थकइति। उपरेश्रितद्वचनं एम°
ति। अन्यथापदद्याश्रयत्वात्तदैवद्विरंगत्वात्सिद्धा। लिटि गुणेन स्यात्। वृद्धि चद्वीर्घलघोरिति दीर्घप्रसंगः। संयोगोपधग्रहणमिति। ६५
ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते॥ ॥

परमिति अनेन परद्वयाश्रयत्वं स्यात् निवार्यते। अनुपत्यर्थेन तिङ् सुधातूपसर्गसंबंधे सुदाभावमित्यर्थः क्रुरेति नावेन तरादि विधिर्नास्ति विशेष्यस्य
संनिपातात्। अतः क्रुकमीत्यत्र समासविकारेणत्स मासेन अभिप्रयुक्तरूपं त्वशादेन विशेष्यत इति भवति तत्र दिविधः। अनिमित्तं वर्तीनप्रत्ययइत्यत्र
प्रत्ययग्रहणं तत्रापि तं धातु नाविशेषणेन तत्र द्विविधिर्भवति। पुत्रमिति। पपपुत्रं तत्रे तद्दर्शनमर्हतीति तैवाश्रयणीयमित्यर्थः। पूर्वं धातुरिति। विशि
ष्टक्रियासाधनेन अर्थलाभाय संबध्यते इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः। इत्यैलघुत्वरूपाक्रियाविशेषणमाकांक्षतीति मत्वा हान्नेन द्विति इत्तरोचि

वृद्धि ईर्घप्रतिषेधार्थं नापिनार्थः। परमितीयं भगवतः कृत्रिमासंज्ञा पुक्रिमिहद्ववसंज्ञंवद्विगणमिति। धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगं
। कुत एतत्। पूर्वं हि धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्व
र्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्य उपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुं। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबंधः
तमभ्यंतरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति आस्यते गुरु
णेत्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। एवं च कृत्वा सुट्सर्वतो न रंगतरको भवतीति कात्सर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुं

विशिष्टक्रिया साधनेन साध्यते न तु साधनात्प्रागेव स्वरूपान्तो विशेषं लभत इति मामावृद्धिर्निरूपितविशिष्टसाध्यभावि साधनसंबंधाश्रयेणा
द। सत्सामिति। सर्वत्र तरविधात्तसंज्ञाया अपीत्यर्थः। यस्मात्तत्समुदायेन विशिष्टक्रियोपसर्ग प्रतिपाद्यते असाद्दिव्यवस्थायैतदेपन्यास उपसर्गाश्र
कृतत्वं। तत्रसंकल्पाश्रयव स्थितएव सुडूक्तिपश्चात्स्म मुदायावस्थनार्थनार्थं वितोपात्संज्ञा ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ ६ परिपुनरिति। स्त्रिति क्रकारमनुवर्तयन्तेत्तर्यः। सक्रद्वैति। समः सुटी लुप्यमाने संभवत्तात्तत्कः पौर्वापर्याभावात्सकारस्य रुत्वेनप्राप्तोति। सु
६६ कस्तुपरीतत्वाद्रुत्वप्रसंगः। संयुक्तानामिति। एतच्च यथाप्राप्तस्य पिनक्रमिति भावः। सुटि सकारण रावित्ति। यथा प्राप्तो ख्येयेन तु बांतसुकि
सकारस्यारुत्वविसर्गो तत्र सकारण्डि विकृतो यथानुपपस्याल्कोरुत्वाभावः पौर्वापर्येन श्रुति कृतमाश्रयिष्यते। तन्तु वृत्तसुकि
कारेणानुबंधो न करिष्यते स्वरेण सिध्यतीति। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्ति कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमान

परिपुनरवंसुट्कात्पूर्वोत्तः क्रियते। कात्पूर्वोत इति वृद्धिविधिप्रतिषेधः। कात्पूर्वोतर इति चेत् कृशि द्विषेयः न शिमतिषेधः। स
हृत्तौ समौविशेषः। रूटः प्रतिषेधः। समस्तावन्न विधेयः न प्रयत संयुक्तानां सत्वे रुत्वविधौ पनिह प्रसंग इति। सुरश्चापि
नप्रतिषेधः। समः सुटीतिद्विसकारको निर्देशः सुटि सकारण रावित्ति। अथवा पराद्विः करिष्यते। परा दाविद्रुत्वमसंयमः परिप
रादिः रुत्वं प्राप्नुतः संस्कृषी कृतश्च संयोगादेरिती दु प्राप्नोति। संस्क्रियते गुणोत्ति संयोगाद्यो रिति गुणः प्राप्नोति। एवं तत्वम
कः करिष्यते। अभते स्वरे दोषः यद्यप्रकः स्वरेण सिध्यति संस्करोति। तिङ् तिङ इति निघातो न प्राप्नोति। ननु चात्र सुडेवाति
रूः नसुडः पदस्य निघाते न भवितव्यं ॥ ॥

वदिति परिभाषा नास्ति कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति। तदेवमप्रकः पक्षे स्वरदोषप्रसंगात्परादिः सुडिति क्रियते। रुत्व
त्वयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव। अथवा एकान्तपदे शेनु हल्तादि सत्तं उपदेशप्रहणमत्र संयोगादेरित्यत्रानुवर्तते निरोपदेशे संयो एम॰
गादिरिति दृश्यानाम्त्वादिक्रतेन भविष्यति गुणोतिसंयोगाद्योरित्यत्रापि निसंकृरसोमत्तो नितः हृत्वानुवृत्तानिसंयः संयोगादिरत्वस्य गु ६६
णविधानात् सुटिकृते संयोगादेर्गुणाभावः ॥

अथ। किरतेरितिहर्षजीविकाकुलायकरणेष्वित्यत्र अपस्किरतेवृषभो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी। अपस्किरते श्वाश्रयार्थी
ति प्रसंगेन। शिखाहर्षादिविषयत्वात् आत्मनेपदयोः प्रयुक्तानांशङ्कानां सा धुत्वान्वाख्यानात्। अपस्पराः। किमिदमिति। मकारलोपल
क्षणमनुपलभ्य निपातना श्रयणेनवाधकत्वात् निपातनानां संततशब्दस्य वा न प्रसंगात्प्रश्नः। इतरो लक्षणं नरं शाद्वृतस्य सिद्धार्थमवश्याश्री

किं कारणं। न निवृत्तक्रमसहशाधिकरणेनत्यास्यर्थगतिः नस्युक्तं रवयुक्तं चान्यस्मिन्नसदृशे कार्ये विज्ञायते। तथाऽस्पर्थोग
म्यते। तद्यथा। अन्यास्तस्य सदृश मानयेत्युक्तो स्वस्य सदृशं तन्नियमानयति। नासौ लोष्टमानीय कृतीभवति। एवमिहापि अनि
ति तिप्रतिषेधा रम्भात्सादृतिद स्सिट्स दृशाल्कार्यं विज्ञास्यते किं तत्स्यादिति। सट्पुं परं अपाच्चतुष्पात्। किरतेर्हर्ष जीविका
कुलायकरणेषु। किरतेर्हर्ष जीः विको कुलायकरणे ष्विति वक्तव्यं। अपस्किरते वृषभो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्या
र्थी। अपस्किरते श्वाश्रयार्थी। अपस्पराः किमिदं सातत्य इति संततस्या भावः सातत्यं। यथे वं सांतत्य इति भवितव्यं। समोहि
ततयोर्वालोपः। समोहितनतयोर्वा लोपो वक्तव्यः संहितं सहितं। सम नुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः। सकामो भोक्तुकामः
मनसि च वक्तव्यं समनाः भोक्तुमनाः अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः। अवश्यभाव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

येतयभिधिमसमानस्याह। समोहितततयोर्वेति। अथ किमापाश्रयेणातु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति। नतु व्यति तिसांनत्वमि
तिन भवति। संहितायां समासे चैषां मकारलोपइष्यतेनाम्नेमाहु ॥ ॥

भा॰ कै॰
६०

गोष्पदं॥ सेवितासंगइति। यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्। यत्र तु गवां गमनं न संभवति तत्र न स्यात्। असेवितग्रहणं सामर्थ्यात् भवति हि लोके। अगोष्पदान्यरण्यानीति। तेन यत्र गवां गमनं संभवति तत्रैव गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसंग इति केचिदाहुः। अन्ये तु विशेषेण गोष्पदशब्दस्य प्रयोगमिच्छन्ति। असेवितगोष्पदशब्दस्यासंभवाद्गोष्पदशब्दार्थे असेवितग्रहणम्। इह प्रमाणे गोष्पदशब्देनिपात्यते। परानर्थाः। परिहारः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवो गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति। नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते यथा चेलक्नोपं वर्षतीत्यत्र चेलक्नोपं प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरम्

गोष्पदं॥ इह मा भूदिति। यत्र सेवितासेवितप्रमाणे प्रसक्तिः सेवितप्रमाणयोरिति वक्तव्ये किमर्थं भेदेनोक्तं सेविते भविष्यति न त्वसेवितप्रतिषेधं विज्ञास्यामः। नैवं शक्यम्। सेवितप्रसंग एव स्यात्। असेविते न स्यात्। असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दुष्यति। हि यं विज्ञास्यते असेविते विद्यमाने सेविते सेविते न स्यात्। सेवितग्रहणं कर्तव्यम्। विप्रिरः॥ शकुनौ विकिरोऽन्यतरस्याम्। शकुनौ चेति सुगमम्। एवं शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्। ननु हि विकिरो नव विकिरो न वानेन शकुनिरभिसंबध्यते किं तर्हि निपातनमभिसंबध्यते। विष्किरस्तेन निपातनं शकुनौ वा निपात्यत इति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एकस्वरस्तु सुप्तो गोपारपूर्वः। विष्किरः शकुनौ चेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारंभः। शकुनौ वा स्यादिति। इह सिद्धस्य शकुनौ विकल्पेनाभिसंबंधो नास्ति यथा मेधः पशुर्विभाषितइति नात्र पशुत्वं विकल्प्यते। किं तर्हि आलभनं तत्र श्रुतं विकरणं विकल्प्यते। यामो नीति मावः। यदि तर्हि सत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तु सज्जातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात्तत् शकुनौ वा भवति न तत्सजातीये वान्यस्मि-
न्नर्थइति। नवा वचनेनेति। सुटो भावो विकल्प्यत इत्यर्थः॥ ॥

ह्म
६१

आश्चर्यं। आश्चर्यमद्भुतइति। अद्भुतं निमित्तं हेतुः। अनित्यत्वेनेति। निपातनाद्यानित्यविशेषो विस्मयहेतुरिष्यते। सा चानित्येति। रिक्रांतेरेल्पादिधाया उदरान्या अदर्शनात् नीलत्वेति। सा च सूर्याद्विन इश्यत इत्यनित्यता। पतनक्रियेति। ननु अर्थयुक्तेति भावः। अयं पन्थाः समपतनं न दृश्यत इत्यनित्यं। मस्करः॥ मांक्रे ते निरुक्त अर्थं माक्रते सुसंक्रमाउपशांतितः काम्यकर्मपरहानिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेश

आश्चर्यं॥ आश्चर्यमद्भुतमनित्यं। इहापि यथा स्यात् आश्चर्यमुत्पातस्तस्याश्चर्यं नीलाघोः। आश्चर्यमंतरिक्षे वेध नाम नक्षत्राणि न पतंतीति। तत्र हि नित्यं नेत्य नित्यत्वे वासिद्धं इत्ता वदाश्चर्यमुत्पाताः इत्येति। आश्चर्यग्रहणेन न दृश्यो ऽभिसंबध्यते किं तर्हि उत्पातो सा चानित्या। आश्चर्यं नीलाघो इति नाश्चर्यग्रहणेनयोरभिसंबध्यते किं तर्हि नीलता सा चानित्या। आश्चर्यमंतरिक्षे वेधा नाम नक्षत्राणि न पतंतीति नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राणामभिसंबध्यते किं तर्हि पतन क्रिया सा चानित्या। तत्रानित्यत्वे वसिद्धं मस्करं॥ मस्करीति मस्करिशब्दो ऽव्युत्पन्नः पर्यायशब्दः परिव्राजकः इति नैतन्मतमिति येन सिद्धं मस्करी साक्षाज्जीति। न वै मस्करोऽस्यास्तीति। मस्करी परिव्राजकः किं तर्हि मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करी परिव्राजकः। पारस्करः। अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्पा नदी। किष्किन्धा गुहा। किष्कुः। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च। तस्करः। बृहस्पतिः। प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा। प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तं॥ ॥ इति श्रीमद्गुणरत्नतत्त्वविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममा-
ह्निकम्॥

मस्करीत्युच्यते। माङ्पूर्वात् करोतेरिनिः सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते। पारस्करः। तस्करोतीति तस्करः। तद्बृहतेति वार्तिकं वृक्षप्रति इति तत्पदमुच्यते। अस्कार इति। अस्पस्यायेनःस्कारो ऽस्कारः शकंध्वादित्वात्पररूपं॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचमाह्निकम्॥ ॥

आ॰ चै॰ ६ अनुरक्तं परस्मै कर्तव्यं॥ किमनुरातानीति। परस्मिन्निति ज्ञाता वेकवचनं मम्स तेय श्चा महं संमाछी निग्रहार्थस्य संख्या पा। अविवक्षात थापरस्मिन्नत्रा
६८ पिपरस्य स्वकार्यत्वात्। अनुराते शाखं वले। किं कं मन्तं। लोका अनुरातेपरस्मिन्नुक्ते परस्मिन्नित्य परिदृश्यति। अनुरात गुरुला योगात स्वमनुरातेतत्रा
चामनुरात गुरुला यो मे अजूनमापितत्वा हृव पीतद्भिरत्यते इत्युक्त स्वस्स मुरा पस्य परमनुरात गुरुला यो गादनुरातइति साम्ना नाखि कुरत्व न
निर्दृश्य उपपद्यते। एकत्व जे मितरत्रैकशाब्देनाभ्यासस्ताप रस्मैवो श्च तेत त्रा पं सुत्रार्थी वा कोप रस्मिक्कं तज्ज पिता परांतर स्यानुरातानि भवन्तीति
पूर्वः पक्षः। परे येषामिति। यथा पशुना पजेते निलम्बित तमे कृत्वे पश्चो गुणस्त्वा पा गस्या श्चा वा मा हृव श्यते। तथा परस्मि स्त्रत्र्यपि पहानुवारेना

अनुराते। किमनुरातानि एहानि भवेति एकं परं वर्जयित्वा नेत्याह। परे येषामनुरात प्रसंगः। ते
ऽनुरात भवंति एकमनुवर्जयित्वा। सूत्रे हि तथा निर्दिष्टः कर्तव्यः। अनुरातः परे। अनुरातः
परस्येति वा न कर्तव्यः। अनुरातं परस्मै कर्तव्यमित्येव न सिद्धं कथं ॥ ॥ ॥

वामनुरात विधानात्स्मरणस्य गुणात्वानुशोभ्यवसंख्यायादि वक्ष्यितत्वात् छत्रिमालत्रिमयोः छत्रिमेसंमतस्य पतिच स्यायारनुरात शब्देनाच उ प्रम॰
यंते। एकनजे मित्यत्राप्येकदेनाज्जेन वरत्वात् यदि लोकशब्देन परं गरसात ततो नियमकारणाभावात् सर्वेषां यदानो पर्यायेणा वर्जनात्स्यानि ६८
यमोनस्यात। अथवस्तु स्वहरो यस्याव: स्वरो वलनानस्य संतइत्यनियमभाव:। सतं हीति। अयः फलसमुहायवादिनः परस्यान्यस्यानन्तवादि
नानुराते प्राप्तः स्यात्मात्रं वा विनानुरात शब्देन सामाना विकरणप्रमनुपपन्नमिति भावः ॥ ॥ ॥

मनुक्तोपइति। अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुदात्ते स्वमत्तुहोषः। ननु गुणवचनेभ्यो लुगिति मन्नक्रोपः। अनुरातशब्दस्याविसंख्यातेन नेनियोगा
दुराणवचनत्वाभावात्। पुष्पकाइति। त्रयो विंदवउच्यंते तयो मात् विरालाः पुष्पकारस्मात्। अर्थवशति। भेदसंबंधापेक्षप्रतिपाद्यते। अर्शआद्यजितिहंति
गणलात्स्कारः। किंमिध्वमिति। पर्यायपयोगपद्ययोर्वेश्वमाणन्ता पक्षे ननिराशान्नार्थः स्वकेलेनि मतान्प्रश्नः। चत्वार इति। चनुरूत्रीनि चनुशब्दस्या

मतुक्तोभ्यो त्रयस्त्रयः। तयथा। पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका एषां ते कालकाः। अथवा। कारो मत्वर्थीयः। तयथा तुपेक्षार
इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आगमस्य विकारस्य च। एषकरत्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पररवरः। आगमस्य। चतुरनडुहोरामुदा
त्तः। चत्वारः। अनडुहः। विकारस्य। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्ङुदातः। अस्थ्ना। दध्ना। सक्थ्ना। गोयायति पूणपति। प्रत्ययस
च। कर्तव्यं नेतिरीयः एतेषां परेयुगपत्स्वरः प्राप्नोति। इष्यते स्थिरधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्ङुदात्तः। अस्थ्ना। दध्ना। सक्थ्ना। गोपाय
ति प्रत्ययस्य च। कर्तव्यं नेतिरीयः एतेषां परेयुगपत्स्वरः प्राप्नोति। दृष्यं ते वैकः स्यादिति तस्मान्नारेण यत्नेनासिध्यतीत्यनुदा
त्तं परस्मैकवर्जमेवमर्थमिदमुच्यते॥ ॥

धुरात: आनुरत्त: तत्र विरोधाभावादुरात हृयत्तेप्रसंगः। अन सुहइति। अनो वहतीति अनस्सिवहेः क्विप्। उस्थानस्य इति। ह्रियः। अनशश
द्रोस्तुत्रसमयो न आपुरातः। गतिकारकोपपदात् कृदिशुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाधातुरंतोरातः। अस्थ्नेति। अस्थिसंज्ञेभ्योमिष्यनिताचुरा
तो। स्थिरशब्दोऽविशब्देन विपर्यस्या निसंतस्य आयुरातः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰६ तकेवलं तत्रस्थगपरिति। अनेननगतेः पूर्वस्य परस्य महतिस्वरो विधीयते तेनैव प्रसमयोस्तस्य वांतोऽहत्सलं तत्र युगपद्ग्रहणं मंतरेण विरोधाभावादयोग
६९ पद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमनन्तत्रैयोगमधाभावस्तापकं। पर्यायपक्षेहीति। तापकान योगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसंगः। एते विभाषेति। अनेनानुदात्त
त्वं। पक्षे तेनोदात्तत्वं तस्मसमय स्वरेण तेदेवं पर्यायपक्षे योगपद्यनिरासे पर्निसर्गाद्युक्तस्तोऽभ विधमतोतिनार्थः स्वरेण। स्वरितेनेति। उदात्त
स्वरितयोरेकस्मिन परे स्वमादेशप्रसंगः॥ स्वरितेः पीति। उदात्तपर्यायपद्योगपद्यनिरस्ते ज्ञापकान्हूने स्वरितेस्वरितेप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्व

नैतद् इति प्रयोजनं योगपद्यं तदैवसिद्धं। पदृपंतेवेवांतस्थ युगपदितिसिद्धे योगपद्ये योगपद्यं प्राप्तितत्तापकस्मात्।
र्थः न युगपत्स्वरो भवतीति। पर्यायपक्षे हि प्राप्नोति। पर्यायो हि जाप्रासनात् परपंरितेविभाषेति सिद्धे पर्याय पर्यायं
प्राप्तितत्तापकत्वात्वार्थः न पर्यायो भवतीति। उदात्तेज्ञापकं त्वेतत् एतदुदात्तेज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशे-
त। स्वरितेन तुल्यमाविशः प्राप्नोति स्वरितेऽप्युदात्तो। स्वितरूपाण्याधीनेनयोगेन ॥ ॥ ॥

इतयोरपि पर्यायपद्योगपद्यनिरासः सिद्धस्तदर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य तापकं स्यात् अथ यत्त्रोरे एकं स्वयंतोऽपु तदात्मश्रुतः प्रसादितस्य ॥ ॥ एम
ह्रणमिह ज्ञात्वैतपुनः। मुख्योदात्तस्य च स्वरितो ग्रहणस्य पुनः लातत्तेयथोदात्तस्वरितयोरिति ६९

आरभ्यमाणोऽपीति। ज्ञापकादस्यैव प्रासंगिकावाप्रतिपत्तिर्भवति। साक्षाद्विधानेन सम्प्रज्ञानसंदिग्धावनियमं तदोषाः आरभ्यतेतदारभ्यमाणेदोषः
प्रसंगः। इदमेव चानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एवं मन्यं न यूनेपि ल्लाष्ठिरनामवाग्मेनानुदात्तत्वं त्रिपर्ततेनत्त्रपेषाम
नामुदात्तत्वस्वरितत्वं वा साक्षाद्विधिपरतेनस्यानकाशदतिपेषोज्ञापकेन उदात्तस्वरितत्वं वाविधीयतेतन्नेषां न निवर्तयेत्। यथा मलकीज्रस्मेच
तुर्थीमुदात्तत्वशाप्त्येणविधीयते। इषः प्रसंख्यायुदात्तत्वं। गतिकारकोपपदा[illegible]दिरिति। स्वरः ईर्षकाशब्दस्य आद्युदात्तं इपूर्वेपदाद्युदात्तत्वं।
अथसत्वं वहुवचनं तिलकाश्मोदात्तत्वमितिविरोधाभावा युगपदुदात्तत्वनुषयंस्यात्। शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्मात् द्विवचनाय

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्ननुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन युगपत्संभवात् अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते। यदि स्यादिस्याच
यो विप्रतिषेधं तेऽयातवह्वचनं। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणं एकस्मिन युगपत्संभवात्। असति खलु संभवे विप्रति
षेधो भवति। अस्ति चात्र संभवो यदुभयं स्यात् कथं संभवः यदनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते तदिह नास्ति। किं कारणं नानेनोदा
त्तत्वं प्रतिषिध्यते किं तर्हि अनुदात्तत्वमनेन क्रियते अस्ति च संभवे यदुभयोः स्वोदात्तं स्यात्। अथ शेषं चानुदात्तत्वं ॥ ॥

स्यादेषोदात्तस्वरितविधाने ससर्वसंमतस्तदिति विप्रतिषेधानुपपत्तिप्रयोपनेन यथा वांतास्यत्त्वं युगपद्विषयेत्तेनमकारोदाहृन पिवसंते।
उदात्तानुदात्तस्य स्वरितस्वरितत्वेन भवति। नोदात्तस्वरितो दूयमगार्यकापपयाल्वानामिति पक्षप्रतिषेधात् एकस्मिन्नि
ति। पदइत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति। यदि नोदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रस्य संहिता उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत तन स्याद्दोषः। एकम
वं वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वं निषेधात्। का चिन्तादोषानानेनोदात्तत्वं क्रियत इति तत्राप्यर्थाप्युदात्तं यदेकमिति सत्त्वं स्तोदात्तमेकमे
वपदे भवतीति नियमापोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः ॥ ॥

भा॰ कै॰ ६ ७० आचार्यदेशीय आह। परिहृतमिति। अस्य स्वतन्त्रभावात् तैरेवोक्तेर्वा कल्पते सति पश्चस्वरो। विधीयते तत्र दर्शयामि एषामनुदात्तत्वे क्रि
यमाणे द्वयोरपि योगयोरपस्योपस्थानेकएकोऽनुदात्तत्वे वर्जितेऽनवर्जिते स्युपपत्तिविप्रतिषेधः। नैवं दृश्यमिति। अधिकार आश्रि

यते पुनरयमधिकारो विलापेन किं कृतं भवति। अधिकारः प्रतियोगं तस्या निर्देशार्थः इति योगे योगे उपतिष्ठते। नेदृशीयं तस्या विरुद्धता भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अथ सामर्थ्यैव दत्तः उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेण हत्वर्तमानतया परेण विति परेण भविष्यति परत्वात्। नैवं शक्यं। षाष्ठिक एकः स्वरः संग्रहीतः स्यात्। पूर्वेण समाधाप्यं स्वरेण तेन संग्रहीताः स्युः। समानो देशापि तन्त्रोऽनु दात्तः अस्थिर धि स्वम्यमाणामनुदात्त इति ॥ ॥

तुमर्थाच्च। याविप्रसंख्यानात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ शा॰
॥ १ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ७०

सिद्धं त्विति। एकानुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या यस्याः स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानो दात्तो न भवतीति शिष्टस्य विद्यमानोदात्तत्वे तदुदात्त
निषेधः संपद्यते। पत्रे चेत्तस्य स्वरो विधीयते तत्रैव सुप्रतिष्ठितः इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषा पक्षमिति। आशंसा तेषु परिभा
षात्समाश्रयणे तदा पथ्यात्मा सेपि निरोधः। कुले निशाखाभावात् स्वरविधिलिङ्गावेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तश्रुतुपादाना
द्विशेषीस्वरितोदात्तश्च संख्येयो गम्यते। ननु उदात्तस्वरितविधानस्योपस्थानात् तद्योले स्यात्तयोरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। अ

सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। एकानुदात्तत्वात् एकानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यं। किमिदमेकानुदात्तत्वादिति। नउदात्तः
अनुदात्तः नअनुदात्तः अननुदात्तः एकः अननुदात्तो यस्मिंस्तदिदमेकानुदात्तं। एकानुदात्तत्वादिति सिद्धमिति सूत्रं तद्विभज्यते
यथा न्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्संभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयं। किं कृतं भवति। को
यं कालसंज्ञापरिभाषं यस्मात्कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं। जेरीर्घान्तस्या विरुद्धता भवती। उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमि
ति। अथवा सर्वं बहूवरस्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेण हत्वर्तमानतया परेण विति परेण भविष्यति परत्वा
त्। अथवा नेयं परिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणं किं तर्हि स्वरविधिग्रहणं। अविद्यमानोदात्तमिति। एकवर्जमिति वा प्रसिद्धिः संदेहात्। ए
कवर्जमिति वा प्रसिद्धिः कुतः संदेहात्। न ज्ञायते कएको वर्जयितव्य इति। सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्ज्यं। सिद्धमेत
त्कथं। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्यानवकाशत्वात्प्रसिद्धिः। प्रकृति
प्रत्यययोः। स्वरस्यानवकाशत्वात्प्रसिद्धिः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यानवकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः प्रत्ययस्वरस्यानवकाशः
। यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वे हि मतं व्रहो भयं प्राप्नोति। कर्तव्यो ऽत्र निर्देशः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यवेति। लक्षणमिदमनुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमिति तेनैव तत्प्रतिषेधपर्युदासक्रियापत्तिरितिलक्षणद्वयसेकस्मिन्परे संनिपाते कोनवप्रतान्
पपद्यते विप्रतिषेधः। स्वरितेष्वुदात्तो स्त्री तितस्यापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते। एकवर्जमिति वाप्रसिद्धिरिति। परनिपातएतेन सर्वत्रत्व
स्थानामिमतेतिभावः। सिद्धं त्विति। अननवकाशः स्वरोऽवर्जनीयत इत्यर्थः। अनवकाशत्वेन सर्वत्र यस्याऽनोपपद्यतइति मताद्वाप्रकृतिप्र
त्यययोरिति॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ ६ ७१ विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधारम्भः। काम्यादय इति। काम्यच्चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं तथैव। आद्युदात्तत्वं चिन्त्यम्। मित्त्वसामर्थ्यात् मध्योदात्तत्वमपि विप्रतिषेधाद्बलवत्त्वाधिकारपरत्वात् शतुरिति। शतुरनुमः इति। सतिशिष्टत्वाद्बलवत्त्वात् तिङ्स्विरमिति। शतुरनुमो नद्यजादी इति प्राप्तेः। सतिशिष्टबलीयस्त्वादिति। तत्र मध्योदात्तत्वाधिकारपरत्वात् उदात्तो भवति। गोपायतीत्यादौ धातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वराभावः। कः पुनर्विशेषः काम्यादिषु चित्करणे सतिशिष्टबलीयस्त्वे

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यतीति नैवम्। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। न परः प्रत्ययस्वरः। नैष दोषः। इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत् काम्यादिषु चित्करणं। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत् काम्यादयश्चितः कर्तव्याः पुत्रकाम्यति। गोपायति। ऋतीयते। नैष दोषः। महानिति स्वरो न बाधको भविष्यति। महानिति स्वरो प्रत्ययस्वराभावः। कर्तव्यो नेति चित्करणं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वराभावः सिद्धः कथं महानिति स्वरो ननु बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्याभावः सिद्धः कथं महानिति स्वरे प्रत्ययस्वरो बलीयान् भवतीति वक्तव्यं। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं तु न वक्तव्यं नानेकप्रत्ययसमासार्थं वा वक्तव्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं किं प्रयोजनं। अनेकप्रत्ययार्थं अनेकसमासार्थं च। अनेकप्रत्ययार्थं तावत् औपगवः औपगवत्वं परस्वरोऽबाधते। औपगवत्वं पूर्वस्वरं बाधते। औपगवत्वं अतस्तत्स्वरो बाधते अनेकसमासार्थं। राजपुरुषः राजपुरुषपुत्रः राजपुरुषपुत्रपुरुषः। यदि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधेत। सुनुतः चिनुतः चिनुतः। स्यादिस्वरप्रसंगश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात्। स्यादिस्वरस्य चाप्रसंगः कुतः तासेः परस्यानुदात्तवचनात् पुर्यतासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शासितताप्रयताचार्यः सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इति

वो च्येतेत्याशंक्याह। तच्चेति। औपगवत्वमिति॥ एकयोगलक्षणो ह्यत्र स्वर इति विप्रतिषेधेनाप्यवस्थापनात्सिद्धत्वात्। स्यादिस्वर इति। विकरणस्वरः स्यपः। सार्वधातुके स्यादि। नांविधानात्ततः स्वरः सतिशिष्टः। तासेः परस्येति। परतो स्यादेः पुंसुचितेऽयुतास्रीरिति प्रत्ययेणाह। तदसुच्यते। तावत्यायां तु तासोऽन्तसार्वधातुकोऽस्तोनहापकं भवति। लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टत्वात्प्रसंगात् तदुद्धनार्थता स्वरात्तविधानस्य राम॰ ७१

अपस्त्वपर इति॥ विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति। किं तर्हि लक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशास्त्रविषयत्वात्परं कार्यं भवति। तथा प्रत्ययस्वरः अपीपतत्। पतीति। पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्य युगपत्तत्तं प्राप्तौ तत्र शास्त्रपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्रासमसमयस्येति भावः। पचन्तीभयोरिति। गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य युगपत्प्रसंगाभावः। हलन्तेप्रत्यय

शास्त्रपरविप्रतिषेधान्निर्णमाह। शास्त्रपरविप्रतिषेधात्सिद्धं। अथ वा शास्त्रपरविप्रतिषेधे न सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शास्त्रपरविप्रतिषेधो विद्यात्। सति महिशास्त्रपरविप्रतिषेधो भवति। काम्यादयश्चितः कर्तव्याः पुत्रकाम्यति गोपायति ऋतीयते। शास्त्रपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसंगः। न च काम्यादिषु युगपत्प्रसंगः इति विभक्तिस्वरान्न नञ्स्वरो बलीयान् विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं ॥ ॥

स्वरैः आयायसंनत्स्य धातुत्वस्य तिधातुस्वरस्य प्रसंगात्तान्न स्यात्तस्य सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमाश्रयणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सति शिष्टत्वाद्
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भक्तेरोमेव वनम्॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

138935

भा॰ के॰ ६ ७२ तिस्वरइति। तिस्त्रभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं अतिस्वरइति। नत्वदूषेत स्वार्थेतिन ञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वर इति। विभक्तिनि
मित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणादिति। आक्रोशेनञ्यनिरिति निः ण्विकारकोपपदात्कृतिस्तुत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरो नञ्स्वरो
बाध्यते। अपथीति। जिरसीतानिमित्तपः। अत्राथ्य थेति धात्वनासत्वनिर्देशेन ञ्नपथ्यामिति प्रकृतिस्वरो बाधि — नञ्स्वरो — बलिन

विभक्तिस्वरस्यावकाशः। तिसृभिस्तिसृभिरिति नञ्स्वरस्यावकाशः। अब्राह्मणः अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिसृः। नञ्स्वरो
भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरश्चेन नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः। चत्वारः। अनडुहः। नञ्स्वरस्य
स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनडुहः। पञ्चोपपदं इह तिनञ्स्तस्य नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं। अकरणिर्हेनञ्वि
षल। सहनञ्चनिर्दिष्टस्य च। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं। अपथी। कर्त्री त्वनः। किमर्थं पुनरिदं हेतस्य ग्रहणं क्रियते। नह्य
पालनतद्धितो वक्तव्या ॥ ॥ ॥

ञः सप्तमी निर्देशाभावादुपपरत्वाभावात्तथ्यमक्वनमास्त्वन्नत्राग्थेतिनिपातनान्नञोभावनासमासेलोपवद्धतेस्तयपरतिसतिशि एम॰ ७२
एः प्रत्ययस्य — — नीति वचनं किर्थमिति

यस्य हस्वेरिति। विकरणांतस्यानुकरणं कर्षेतिनिर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्रापुदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारान्तरेण
के विदूजस्वीति साम र्थ्यात्तदुन्तोपहणं सिध्यतीतिमश्नः। युक्ता व्यवधानमिति। यस्तात्रिसत्वाद्युक्तेतेनव्यवधानाद्दानंतर्याभावः। एवमपीति।
यज्ञाधानुरा श्लिष्ट अतरस्येनेन विशेष्यत इति तरंत विधोविज्ञायमान आनंतर्यासंभवाद्विधानेविशेष्यत इति मनुष्विरिश्च: सर्वसाग्रहार्थं क्रियते।

यस्य हस्वेर्नि करणएतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इहमाभूत्। दृहमाभूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थमतुपा निर्देशः क्रियते। नकर्षातस्येवोच्ये
ताकर्षात इतीयत्युच्यमाने पंत्रेवाकारान्तंतरेवञ्ज स्तितेन्त्रेवस्यात्। पापः रापः। इहनस्यात्पावः पाठः। नह्ववि राकारान्तंतरेवञ्जस्तिर
हाणिद्योधापइतियुक्तात्यवधानं। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणेविज्ञायेत। आकारणो विहितइति। मतुपग्रहणे पुनः क्रि
यमाणेनदोषो भवति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। अनुदात्तस्येति किमर्थं। प्रासंगं वहति प्रासंगपः। उदात्तलोपेस्वरितोदात्तयोऽभा
वादनुदात्तग्रहणमनर्थकं। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकं। नहि कश्चिदुदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वोऽनु
दात्त एव। ननु वा यमुदात्तः स्वरितो लुप्यते। प्रासंगं वहति प्रासंगप इति। एको पि निघाते कृते ऽनुदात्त एव लुप्यते। इहसिद्धसंग्रधार्ये नि
घातः क्रियतां लोप इति वि, मत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि लोपमघनिघातस्वरः सर्वस्वरणामपवादः नचापवादविषये उत्सर्गो
भिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्यवापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तत्रैतावदुक्तं उदात्तनिवृ
त्तौ उदात्तस्याद्यादिस्वरो भवति। अपवादं निघातं प्रतीक्षते। तत्र निघातः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविषमा
नोदात्तो लुप्यते ॥ ॥ ॥

अनुदात्त॥ अनुदात्तस्येति किमर्थमिति। यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्तेलोपीलभ्यते नस्य यत्रोदात्तो लुप्यत इति मश्नः। प्रासंगप इति। प्रासस्तत इ
ति प्रसंगः कर्मणि घञ्। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं। तद्वहतीति पत्यय: तित्स्वरितमिति स्वरितः। सोसाविति। अत्र वो ऽसत्य गुणएवाकारो लुप्यत
इत्यर्थः। नदेव मनुदात्तग्रहणमसाख्यातं ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ ९ किं पुनरिति। पर्यन्तग्रहणमनुवर्ततेततोनास्य भवितव्यं। अथ वा नानुवर्तते तत्र कथमानुलोम्येन नास्येत्यवमिति पर्यन्तग्रहणं सम्भवः। विहन्तेरिति। विहवि
७३ कारोति विहन्तेरूपे ग्रहणं न यो रूपो। तास्वनुदात्तेत्स्विति स्यार्धधातुकस्यानुदात्तत्वं अमः प्रसक्तानुदात्तत्वं स्वरो लोपः। तेनां कारस्योदात्तत्वमिष्यते
कारस्यानुदात्तत्वं प्राप्नोति। नुम्वाममा अन्तरा नाभवं तौ निश्यमोनुदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्मध्ये निपातनानुदात्तत्वं इति धातुस्वरः परत्वात्
ग मानुदात्तत्वं बाधते। माहिधुक्षातामिति। दुहेर्मीरि- लुङ् आत्मनेपदं क्सः। श्रदुपदेशादिति लेसार्वधातुकानुदात्तत्वं। क्सः प्रत्ययस्वरेणा
तोदात्तः। क्सस्याचि लोपः। माङ्प्रयोगो इत्यागमनिरसार्थः। आर्धोदात्तत्व पदमाद्युदात्तं भवति। दिवाद्भ्यो योगो हिवेति निघातप्रतिषेधः
र्थः। पुष्पमिति। पदशेषमित्यन्ये मारेश्वरः। शपलोपः। हे लोपः निमित्ताश्रयेणान्वादेशतो यन्मामारे शपश्श्रे येत लोपश्चाससे

किं पुनरत्र हलस्यात्तदुदात्तो भवति आहो स्विदाद्यन्तेरिः। कथात्र विशेषः। अन्तर इति चेत्सम्भवस्तु वक्तव्यः। इट् किमलोपेषु स्वरेणा
धा। अम्। विंशतेः इति। अमा। क्सा। माहिधुक्षातां माहिधुक्षाथां। क्सश्च। अलस्य। इटं किमलोपः। दयानत्र किंपान्
आलुन्तदर्शिः आद्यदुदात्तं इति चेत् हंसीत इत्यमिषन्तः। आद्युदात्तं इति चेत् हंसीत इत्यमिपन्तो दान्तत्वं विधेयं। हंसीत इत्यन्त्यपां आद्यो सि
हुः अस्तुतत्याद्युदात्तो भवतीति। ननु चोक्तं माहिधुक्षिते च इट्को तदूपमिषन्त इति ॥ ॥ ॥

यः तदादेशाभावः द्यानिति। किं भिरं प्रत्यवो इति ननु च सत्यपि लादेत्वन्तः न कारस्यचः। तस्येयादिसः। इदं किं मोरी श्वी इति दिको शब्दावादे एम॰
शो यस्येति ईकारलोपः। इंधीतेति। इन्धेलिङ्। तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सार्वधातुकस्य भवतीति तस्य श्रमे। श्नात्रलोपः इतिनलोपः। श्रसोरे ७३
लोपः कस्मात्लोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वं प्रसंगः। इत्यमिति। एवं प्रवृत्तस्य त्याप्यां अनयैवेति परिहृतं प्रत्युपस्थाने न पतारिशः। अनुदात्त
स्यानिकत्वादनुदात्तः। यस्येति चेतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वं संयोगान्तस्य लोपात् इत्यविलम्बः। कृतेषु प्रहरलतद्ग्रहणानुवृत्तो न कर्तव्य
मिति मलोपमासः ॥ ॥

विंशीधिविदिदिभ्यः इति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते स्यस्वरेणात शत्रृप्रत्ययः। सो पुनः श्रमलादनुदात्तः। अथवा न किंतु रणस्वरो लसार्व
धातुकस्वरं बाधत इति वर्तमानस्वरेणाप्यनुदात्त इति नुक् श्रितोषः। इरमेपीति। अन्तग्रहणानुवृत्तावपि शमो लोपे दोषो नास्ती ति भावः।
आपवीति। विकरणस्यैव तत्पक्षे अन्तग्रहणं संबध्यते तत्संबन्धे विविक्षितनार्थः स्यात्। धातोः। किंत्वानो रिति पर्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते
तदौत्तस्योदात्तत्वेन भाव्यं। अथ न संबध्यते तत्राह मानुदात्तापनादेशे इतिमत्रः। अनुदात्त इति। इदानीति इति स्थिते धातोरिंतो दात्तत्वे प्रा

विंशीधिविदिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधात् श्रिदि- सिद्धं लिट- यद्ग्रणेन नार्थः। विंशीधिविदिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
नैव। इद्मपि सिद्धं भवति। विंशते विंशाते। अपविकर्षे अपविविक्ष्यकरणात् अपविविक्षत्सहस्य प्रर्थोति दात्तत्वं भविष्यति। वा
तोः। विंशातोतेत्तदुदात्तो भवति आहोस्विद्दिरीति। कथात्र विशेषः। वातोरन्त इति चेदनुदात्ते च न ग्रहणं। धातोरन्त इति चेदनुदात्त
चनग्रहणं कर्तव्यं। वातघ्रपि वति द्युदात्तो भवतीति वक्तव्यं। पिवति। संज्ञानि कर्तव्यः किं प्रयोजनं। चिकीर्षति। जिहीर्षति। निती
स्यायुदात्तत्वं यथा स्यात्। अस्तु तर्ह्याद्यः। आगमन्तर्मभत्यधातुसूत्रोदात्तत्वं। आगमन्तर्मभक्ष्यधातुसूत्रोदात्तत्वेन सिद्धमिति। ऊ
र्णोति। ऊर्णोः पत्यधातु। गोपायति धूपायति। अतीयते अन्तोदात्तवचनात् सिद्धं। अस्तु तर्ह्यतोदात्तो भवतीति। ननु चोक्तं धा
तोरन्त इति चेदनुदात्ते च च ग्रहणं कर्तव्यमिति। पत्तावदुच्यते अनुदात्तेच न ग्रहणं कर्तव्यमिति। क्रियते न्यास एव। अपत्तानामादि
रनुदात्ते चेति। वृग्रहणं कर्तव्यमिति। पिवो निपातनात्। पिवाद्युदात्तनिपातनं क्रियते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाध
को भविष्यति। संज्ञानि कर्तव्यं इति अवश्यं हतो विशेषणं यथा निकारे कर्तव्यः। कृ विशेषणार्थेनार्थः। सनाद्यन्तो इति यत्सुया

आयुदात्तार्थमनुदात्ते चेति वक्तव्यं। पिवतीति। लपूपमानेहंसोवत्सः अन्त्यापिमाप्नोति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्यैते तेन भविष्यति
धग्रहणानिवृत्यर्थोऽतः। पिविरादेशः। नतस्योतोशनत्वबाधनार्थं आयुदात्तत्वं तत्र संज्ञेति। धातुस्वरो बाधनाय। क्रियते न्यास एवेति।
अनुदात्ते चेत्येतदेवज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य। अर्थवद्ग्रहणमिति। अयुग्म चेलादुगादीनामानर्थक्यमन्यते। जुगुप्सत इति। सनोऽपि
निर्दिष्टात्समुदायस्येनार्थवत्त्वमन्यते। अनन्तरमिति। यस्यार्थान्तरं न निर्दिष्टं तस्य प्रत्ययस्यात्रैवार्थो भवति॥ ॥ ॥ ॥

भा. कै. ६
१४

इहापीति। चुत्विति पक्षाश्रयेणायं पक्षान्तराश्रयेण परिहारः। उणादय इति। एतद्वनन्तरमेव धातोरितिवर्तनं इतियंथेन। भाष्ये। लेखकप्र
मादाल्लुप्यानन्तरे मल्लः पाठ इमौ हार्थे क्रमस्वतीयस्त्वाइन्नप्रदेशोसंबंधते। लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यतो धातुग्रहणानुवृत्तेर्नात्रान्त सधातो
र्द्विर्वचनविधानात्तूहसोत्वसत्यामरे रोद्विर्वचनाभावः सिद्धयति स्वरएव एवमनोनकारः कर्तव्यः। स्वरूत्तएव।। वृतः। अंतइति वर्तते। चुरजा रः
मतमपस्यकं भिन्नाहि समतायस्यवेहयहणं। वहूकजर्थमिति। वहूनकवोरंतोदात्तत्वेप्राप्ते चितस्वरप्रकृतेरितिवचनं। महत्तोऽप्रकृति। विद्द्वपवेता
त्समुदायाश्रितश्च तेलस्यास्तु रेभाशेमोलोपार्थः कविरा श्रीपतेरकच श्रितमस्येवार्थस्यालिंगश्रमथेका। स्वारस्तव श्रितेनकुर्पीन। त्र

इहापितहिंमाप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। अर्थवानेषः। नैवकुत्सिं चिदर्थमाहित्यते। यद्यपि कश्चिद्वृत्तीनादिश्यते। अनि हिंस
र्थाः। मतयोः स्वार्थिकचंतोत्पतः तः स्वार्थिभविष्यति। कस्वारमस्वार्थः। प्रकृत्यर्थः। इहापितहिंमाप्नोति। हसोवत्सइति। उणादयो। तु
पन्नानि मानिपदानि। स एषोऽनमार्थानकारः। कर्तव्यः। नकर्तव्यः। किं यतेन्यासस्एव। अथवाधातोरितिवर्तते। धातोः। सहांशां
नस्यहू भवतः इति।। चितः। चितः स प्रकृतेर्वहूकजर्थं चितः सप्रकृतेरिति वर्तव्यं। किं प्रयोजनं। वहूकजर्थ बहुजर्थमकजर्थे
बहुधितोवत। बहुभुक्तेनहरतो। अकजर्थं। सर्वके। विश्वके। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके।। तनोहि वकव्यं नवक्तव्यं। मनुष्
पोः ने इहव्यं। तथा। पुष्यकाएषांते पुष्यकाः कालकाएषां ते कालकाः। अथवा अकाएमत धीयं। तपयाता। तेरेघादइति।
पूर्वस्यत्रनिर्देशश्च विज्ञातवितद्धितिस्य। जसइतिकिमर्थं।।

चवेति। मुखएव स्वार्थएवमाश्रितोभवति। नन्वेवं चितसे किंभाष्यमित्याह। पूर्वसूत्रनिर्देशइति। पूर्वे व्याकरणे प्रथमपाकांचीनिर्दिश्य
ते। लेनचित्वात्समुदायोन्तोदात्तत्वे प्रतिपद्यत इत्यर्थः। कुञिनजारघोपि अपदेशि वजा वाञ्छितलंतन्यते।। तिसृ। अर्थगतं चतुरलंमन्द्रेयाशेप्य एव°
बहुवचनविनिर्देशः। अंतोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थानेति सृशब्दस्यादेशः। स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। ततः परस्यजसोनुदात्तत्वापवादउदात्तत्वं १४
विधीयते। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवर्तनाज्जसउदात्तत्वं न प्राप्नोति। तिद्वचनं ।। " " "

तिसृ के इति। स्वार्थिकत्वप्रत्ययः। तिसृभावे संज्ञायां कन्नुपसंख्यानमितितिसृ आदेशः। नवा प्राप्नोति तिसृके स्वत्रापि रूपलट्ठे कादेशस्या सिद्धत्वा

तिसृकातिसृभ्यो जसग्रहणमनर्थकमसम्भावात्। तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्यं। किं कारणं। असम्भावात्। नह्यन्यस्तिसृशब्दा
तो द्रुतं प्रयोजयति। असम्भवतो जसः। किं कारणं। बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः। तेन कृतचनेन स्तः। प्रासिभवति अमुदात्तयणोहल्
पूर्वादिति। अस्मात् सर्वादूलादयो विभक्त्यः। तत्र षड्विचतुर्भ्यो हलादिः। भ्य। सुपोनमभिप्रायेन स्वरणमवितव्यं।। न चांतरेण जसोग्रह
णं जसएवविशाति। ननु चेदानीमेवोदात्तत्वं तिसृके इति। नित्स्वरोऽत्र बाधकोभविष्यति। नाप्राप्ते न्त स्वरे तिसृस्वस्यारभ्यते। स यथैवा
नुदात्तो सुप्पिता। विनेतेनस्वरं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत। नैवदोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति।। नचाप्राप्ते अनुदात्तो सुप्पिता
विनेतस्मिं स्तिसृस्वरस्यारभ्यते नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्ये पवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवं तिसृस्वरः अनु
दात्तौ सुप्पितौ विनिस्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते ।। ।।

नित्स्वरः प्राप्नोतीति भावः। अथवेति। पूर्वविज्ञानबाधविषयेप्रवृत्तावरितार्थो निर्धिविप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधते।। " "

भा॰के॰ ६
७२

उपसमस्तार्थमिति। समासेपिनि सूत्रशतुरः स्त्रवती समिश्रा वितत्राते रू सदृश्रात्रातेर्थातुसो पद्विनतत्व मितिवचना व्यासमं तो दातनं वा धित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। अन्तोदात्तस्वरितयोर्यणः इति स्वरितो भवति। अतिविश्व इत्यत्र त्विष्यतएव जसुदात्तत्वमित्युदाहरणं तेन भाष्य उक्तोपसस्तं।

उपसमस्तार्थमेकेनसोयहणमित्युक्तिरित्यतिति हिर्यो अतितिस्त्रः। चतुरः। शसि। शसि हि पांप्रतिषेधो न तु, अः। चतस्रः पश्यचतुरः श सिहि यामप्रतिषेधः आयुदात्तनिपातनात्। चतुरः शसि हि यामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधो। प्रतिषेधः। शसिस्वरः कस्मान्न भवति। आयुदात्तनिपातनात्। आयुदात्तनिपातनं करिष्यते सनिपातनस्वरः शसिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्त व्यः। यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत। चतसृणामिति। विभक्तिस्वरभाव इष्यते हलादिग्रहणात्। विभक्तिस्वरस्य चाभावः सिद्धः कुतः हलादिग्रहणात्। पदयंचदृत्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति तत्ज्ञापयत्याचार्यः न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते। कथं कृत्वा ज्ञापकं। आयुदात्तनिपातने हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। आयुदात्तनिपातने हि स ति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। न ह्यस्य हलादिग्रहणं प्रयोजयति। अन्यत्र तस्यतेस्तु शब्दात् ॥ ॥ ॥ ॥

चतुरः हि याममिति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। आयुदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादायुदात्ते सिद्धे पुनरायुदात्तनिपातनमपवादस्वरस्य बाधकमित्यर्थः। एवमपीति। उपदेशिवद्भावात्तानि शिष्टेन विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते ॥ ॥ ॥ एम ७२

बहुवचनविषयत्वादिति। विहितविशेषणात्तुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्समासेन भाव्यमिति भावः। तत्र चतस्रशब्द इति। यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् चतस्रः पश्य इत्यत्र निपातनस्वरे णैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसंगात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन न क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्व

षट्संज्ञास्तावत्प्रयोजयं। तिकिं कारणं बहुवचनविषयत्वात्। तेन द्विवचनैकवचनेन स्तः। जसि शसि चानो हि लुप्येते। अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। त्रिशब्दोपि न प्रयोजयति किं कारणं बहुवचनविषयत्वात्। न न द्विवचनैकवचनेन स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनात् जसि न भविष्यति। शसि भवितव्यमेकादेश उदा त्तेनोदात्त इति। अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः। तिसृशब्दोपि न प्रयोजयति। किं कारणं। बहुवचनविषयत्वा त्। न द्विवचने स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यं शसि भवितव्यं उदात्तयणो हल्पूर्वादि ति। अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः। चतुःशब्दोपि न प्रयोजयति किं कारणं बहुवचनविषयत्वात् तेन द्विवच नैकवचनेन स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यं शसि भवितव्यं चतुरः पश्येति। अन्याः स र्वा हलादयो विभक्तयः तत्र चतसृशब्दः एकस्माच्छसः असर्वनामस्थानमजादिविभक्तिरस्ति। यदि चात्र निपातन स्वरः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् नैव वा पुनरत्र शसि स्वरः प्राप्नोति। किं कारणं। यणादेशे कृते एष सः प्र [illegible]

तापयतीति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः। नैवेति। चतस्रः पश्येत्यत्र तत्र आयुदात्तनिपातनमपि न कर्तव्यं। यणा देशे कृत इति॥ आचित्यन्तरस्येनेन स्वरपूर्वपरत्वादिति भावः। अवशिष्टस्येति। तकारोकारस्येत्यर्थः ॥श्रीरामकृष्णः

मा॰कौ॰ ७६ अकारेणेति। पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात्। सविति किमिति। परिशास्त्रीयं स्वरूपं। स्यनेतरा प्राप्य स्यात्प्रथमैकवच
नस्य ग्रहणेन भाव्यं अप्रयोगिकं ततः सप्तमीबहुवचनस्य तद्धि प्रयोगे स्वरूपं संपत्ति। प्रथमैकवच
रूपं प्रयोगेन स्वरूपमिति संशयानः पृच्छति। परं यमिति। गोषु स्वस्विति सप्तमीबहुवचन। प्रथमैकवचनं तु विकृत
मित्यादौ विभक्तेः भ्यप्रमुदात्तत्वप्रतिषिध्यते। प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नर्थकः। प्रथ
अकारेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषि
ध्यते तत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिप्रति न स्थानिवद्भवतीति नैषोस्ति व प्रतिषेधः उक्तमेतत् प्रतिषेधे स्व
रदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति। सा वैकाचस्त सावितिकिमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहण
माहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य। कुतः संदेहः समानो निर्देशः। सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं। कथं ज्ञायते
। यदयं न गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्तगोश्वनोः प्र
तिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। ननु चार्थसिद्धिर्विषाः अस्तु गृहीताः स्मः। येऽस्माभि प्रथमैकवचनमास्था
य गोश्वनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति॥
मैकवर्यंते हि परिकाङ्क्षा स्त्वंगोति सौकांणं तं श्वेस्याकाण तनदतस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्नुया
वाक्तिंप्रतिषेधेनेति भावः। प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति। स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः। अनुगृ
हीतास्ति। प्रतिषेधमन्तरेणोष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्॥ श्रीरामकृष्णः गौडीर राम॰ ७६

स्विनेति। प्रथमैकवचने स्वी इति विकृतप्रयोगात् तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्यश्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेर्ग्रहणादि स्यर्थः। सप्त
मी बहुवचने तु स्विति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ न लोपस्यासिद्धत्वात् स्येव चतृतीयादौ प्रयोगात् ग्रहणतो रा
स्तीयाद्याभिति। सप्तमीबहुवचने पात्विति परे काच तत्र एव तृतीयादिरिति सिध्यत्येतो द्यात्तत्वं। प्रथमैकवचने।
यानि नियङ्रूपेन तस्मात्तृतीयादिरित्या घुदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। न च तन्मध्यपतितत्वात्तु नोमेद्रकत्वाभावो विशिष्ट
रूपग्रहविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषाया स्तथा च नेदमवसारकोरिति तथा भूतमेवास्य ज्ञापकं। अन्ये त्वन्वादेशे
प्रतिषेधो न वक्तव्यः। दोषास्तु भवंति। तत्र को दोषः। स्विना स्विन्यः क्रमं तृतीयादात्तत्वं न प्राप्नोति। स्विस्विनो नस्त्वः।
उक्तमेतत्। एकादेश उक्तो ज्ञाते प्रमम्यादनतौ सर्वतो। स्वानादवानिति यद्वदंभवितं। इह तर्हि याभ्यां पादि
रिति न सिध्यति। तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं। सावेकाचउदात्तत्वे त्वन्वादेशः प्रतिषेधः। सानेकाचउदात्तत्वे
त्वन्वादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वया मया। सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्। सो सिद्धमेतत्कथं। यस्मात्त्र
तृतीयादिर्नैतत्सावस्ति। या पयितत्वो नास्ति प्रकृतिस्तस्य सा। अस्ति प्रकृतेस्त्वने कात्वात्। यद्यपितस्य प्रकृति
रस्ति सा त्वनेकाच् सा भवति॥
इत्युदाहरंति। एभ्य एभिरिति सप्तमीबहुवचन एत्विस्य यादेशे कृते भवत्येकाच् प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाच भवतीति
स्वरप्रसंगः। कृदिदमिस्तत्रो नोहान्ताधिकाएदृशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरो न प्रयोजनं। त्वन्वादेशेति। सोयदर्थं तस्मादेका
चः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थो श्रयणे प्रतिषेधः उच्यते। तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः। प्रकृते
श्वेति। सोयदेकांत स्मात्सः परा तृतीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थमाश्रीयत इत्यर्थः॥ श्रीरामकृष्णायनमः

भा॰ कै॰ ६ ११ अंतोदात्तादुत्तरपदग्रहणमिति। अनित्यसमासस्याधारसप्तमी विज्ञास्यते अनित्यसमासस्यांतोदात्तादेकाचः परोन्तोदात्ता विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः प्राप्नुयाद्। पिष्पलत इत्येनार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः॥ ग्रामणसविशेषणमिति। अनित्यसमासे इति सप्तमी विज्ञायेत। ततश्च समासस्यान्तोदात्तात्पूर्वं एकाज्ग्रहणं तोदात्तत्वविशेषणं विज्ञायेत न त्वप्युत्तरपदस्येत्यर्थः। ऊरिदंपदादीत्यादिति। पद्भ्यो मा

अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे। उत्तरपदग्रहणं किमर्थं। यथोएकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत एकाच उत्तरपदादिति। अथ यदि पुनरिहोत्तरपदग्रहणं क्रियते एकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्॥ समासविशेषणं। अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाच्समासः। परमेकाज्ग्रहणं स्यात्। अस्तीत्याह। पुनः ऊर्द्धं। ष्ठीवीष्ठीवेति। ऊरिदंपदादि। पदादि। पदादिषु निशाप्रयोजनयति। अन्यानिपदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासिद्धानि। ऊद्युपधाग्रहणं। ऊद्युपधाग्रहणं कर्तव्यं। अंसस्यमाभूदिति। अस्त्रधुवा अस्त्रधुवे॥ ॥

सिति सूत्रनिर्दिष्टाः पराद्योगस्यांते। एकाज्ग्रहणं विहाय वर्ण्यतद्। इति निष्पः परे नैकान्ताचं घंते पदान्तद्योपे कृते एकाचो भवति न दोघान्नि ऋनि स्वरेणादिभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धं। ये प्याघुरान्नानास्यानेविधीयते अत्रादेशास्ते तोदात्तानिपा सन्ततः इति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते। ऊद्युपधाग्रहणमिति। उपधारू पऊरूरस्य ... एभ॰ ११

अष्टनो॥ दीर्घग्रहणमिति। अष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पेपि चात्वस्यं दृस्वान्तास्तत्वात्षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः। अष्टस्विति। अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वविकल्पितमिति भावः। अष्टनो दीर्घग्रहणमिति। त्यापसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लिंगमात्वस्य बहिरंगत्वात् तंगणापास् संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वान्नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात्। एतदेवेति दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्या यमर्थोत्ता

अष्टनो दीर्घात्। दीर्घादिति किमर्थं अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणा आरधीतादीर्घादिति शक्यमकर्तुं कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणा आरधीतेति। षट्स्वरो ऽत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते स पथैव दीर्घान्तं बाधते एवं ह्रस्वान्तमपि बाधेत। न दीर्घान्ते षट्स्वरः प्राप्नोति किं कारणं आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात्। अन उत्तरं पठति। अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्यानुदर्थं। अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यमेतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं आकारान्तस्यानुदर्थं आकारान्तस्यानुट् सिद्धो भवति। अष्टानामिति न तु बनिस्यमात्वमेतदेव ज्ञापयति विभाषा आत्वमिति परं यदीर्घग्रहणं करोति तरथा हि अष्टनः स्वे बद्रूयात्। धातुस्तुमो। न घञाघुदात्तत्वेद्द हन्महतोरुपसंख्यानं। न घञाघुदात्तत्वेद्द हन्महतोरुपसंख्यानं

प्यते। धातु। द्दहन्महतोरिति। धातु वज्ञावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत्पूर्वपरादिभ्यो माभूदित्येवमर्थं। पितुगोरादिषु द्दहत इति पठंति नैषामनर्थकोऽसौ पाठो नुपसर्जनाधिकाराद्व्यातिद्दहत्सन्तिमहतीति गोरादिड्डीष्नास्तीति डीवेवो गिच्छसणः कर्तव्यस्तस्यानेनोदात्तत्वं नत्वत्रतरं न विध्यमावान्न प्राप्नोति नेतरस्ति। तदनेनापि द्दहन्स्थापरे

अष्टनो दीर्घात्। दीर्घात् इति सप्तम्यर्थे॥ ... न पदा दीर्घमन्नः ॥

भा॰कै॰६ उदात्ताउदात्तयणीति। उदात्तपणात्सपत्नीयोदात्तहल्लानिवक्रमत्वमित्यर्थः॥वाक्पत्नीतितत्पुरुषोनभस्वान्किंदिधि
७८ षितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्वेधात्वमासंतोदात्तत्वविभाषापूर्वस्येतिनकाणदेशः॥हलपूर्वग्रहणानर्थक्यमि
ति।पथ्योणणपरस्वनेनाणानणासमुदायस्यैवोधानकिंस्यादीरपरत्वेनभवस्यैवमप्रपद्यस्यादोपणापरास्य
दायउदात्तस्यस्थानेविधीयतेनपणाविकेवलस्यतिस्वरानिपवन्निष्पन्नस्यर्थः॥स्वरितत्वेचेति।उदात्तस्वरितयोर्यणा
स्वरितोनुदात्तस्येत्यत्रसमुदायादेशस्याप्यपरीस्वाम्नयस्यादीस्वरितत्वनिश्चयर्थेहलपूर्वग्रहणान्कृतमित्यर्थः॥

उदात्तपणोहलपूर्वादितिकिमर्थोऽयम्रयेवाचेवोउदात्तपणिाहलग्रहणंनकाणंतार्थः।उदात्तपणिाह
लग्रहणांकर्तव्यंकिंप्रयोजनंनकाणंतार्थंनकाणंत्यादिपियथास्यात्वाक्पत्नी।चिसली।हलपूर्वग्रह
णानर्थक्यंचसमुदायादेशत्वात।हलपूर्वग्रहणानर्थकंकिंकारणंसमुदायादेशत्वात।समुदायो
ऽादेशः।स्वरितत्वेचावचनात्स्वरितत्वेचहलपूर्वग्रहस्यावचनात्तमन्यामहेहलपूर्वग्रहणमनर्थक
मिति।पन्नावदुच्यते।उदात्तस्यणिाहलग्रहणंनकाणंतार्थमिति॥क्रियतेन्यासएव।छिलकास्कोनिर्देशः
।उदात्तयणोहलपूर्वादोःधात्वादिति।पदस्पुच्यतेहलपूर्वग्रहणेनर्थकंचसमुदायादेशत्वादिति।अथ
मस्तिकेवलआदेशःबुद्धतितबावद्धतितवरति॥
स्वरितत्वेचेति।उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यत्रसमुदायादेशस्याप्यपणादेवाम्नयस्यादोस्वरितत्वनि
श्चयर्थेहलपूर्वग्रहणंनकृतमित्यर्थः॥छिलकाकःकपति।तत्रेकामकारोलुप्तपंचमीकोनिर्दिष्टः।तस्मादात्तग्रहणेनवि
शेषणेउदात्तनकारात्परस्यानधातुदात्तत्वेभवति।नप्यकारेणाभक्तत्वनिषायस्तत्रकाम्प्रतिदर्शितोनेत्वियंस राम॰
ष्णातिःबद्धतितवति।वहूमितितदन्वस्योदात्तिवद्धत्राहिःवहोर्नत्वदुत्तरपदभस्यास्यितिदेशादतोदात्तत्वमत्रवि ७८

ह्रस्वनु॥आरेवानिति।रयिरस्यास्तीतिमतुप।रयेर्मतौवहुलमितिसंप्रसारणंपूर्वैकादेशआकुणात्तनोह्रस्वाभावान्मतुप्
स्वरोनप्राप्नोतीतिवचनं।त्रिवतीरिति।छदरसीरइतिचलं।वाछंदसीतिपूर्वसवर्णोदीर्घः।नामं।मतोह्रस्वांतादिति।मतुपिह्र

ह्रस्वामतुपुदात्तत्वेरेग्रहणं।मतुवुदात्तत्वेरिग्रहणंकर्तव्यं॥आरेवानितुनोविशः।त्रिप्रतिषेधश्चवक्तव्यः
।त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवंति।नामन्यतरस्याम्।इहकस्मान्नभवतिकिंशोरीणां।कुमारीणां।ह्रस्वादि
तिवर्तते।रहापितर्हिप्राप्नोति।अग्नीनां।वायूनां।किंकारणंदीर्घत्वेकृतेह्रस्वाभावात।इदमिहसंप्रधा
र्यदीर्घत्वंक्रियतांस्वरइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वात्दीर्घत्वं।एवंतर्हिनामस्वरेमतोह्रस्वग्रहणं।नामस्व
रेमतोह्रस्वग्रहणंकर्तव्यं।मतोह्रस्वांतादिति।तत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यं।आहायंह्रस्वांतादिति।नचनामि
ह्रस्वांतोस्ति।तत्रभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यतेह्रस्वांतंभूतपूर्वमिति।सांप्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते
अयंचास्तिसांप्रतिकःतिसृणांचतसृणामिति॥ङ्याश्छंदसि

ङ्यांतपदषंतस्यास्वरोनामन्यतरस्यामुदात्तोभवतीत्यर्थः।भूतपूर्वगतिरिति।अकृतेदीर्घेह्रस्वांतास्वरोनामभवति
तिकृतेदीर्घेस्वरः प्रवर्त्तते॥ श्रीरामकृष्णगोविंदयनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ ६ षट्त्रिचतुर्भ्यो नामिति। विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थो योगविभागः इति संप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते नैकमुदाह
७६ रणमिति। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य स्वरितत्वमिहार्थं प्रतिज्ञातं। तच्च सर्वह्रस्वसंग्रहार्थमिति विषय
संकोचेन युक्तः अन्यथा लाघवाय चान्यतरस्यान्नतरं नामिति ब्रूयादित्यर्थः। मतौ ह्रस्वादिति वर्त्तते इति। मतुप्ग्रह

णे तदस्ति। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति स्वरे नेनात्र भवितव्यं तस्मात् त्रिसे प्राप्ते इयं विभाषारभ्यते। एवं तर्हि योग
विभागः करिष्यते षट्त्रिचतुर्भ्यो नामुदात्तो भवति। ततो हलादिः हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति। ष
ट्त्रिचतुर्भ्य इति। इदं तर्हि लनराणां न पतेनायतेर्भुविः। ननु चात्रापि नचान्यतरस्यामित्येष स्वरोऽत्र बाधको
भविष्यति। न सिध्यति किं कारणं झलग्रहणं तत्रानुवर्त्तते किं पुनः कारणं झलग्रहणं तत्रानुवर्त्तते
किं! इह मा भूत् त्रा त्रे उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो न बाधको भविष्यति। इदं तर्हि नौ नैरिति नैकमुदाह
रणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् नामित्येव ब्रूयात्। तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञा
स्यते। ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति। अथवा नैवं विज्ञायते नाम् ह्रस्वं रमनोर्ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति कथं तर्हि
नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्त्तत इति॥

णमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात् सप्तम्यन्तं संपद्यते। ततो मतौ बहुस्वान्तरङ्गं तस्मात् संपादे नामुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते॥ राम॰ ७६

न गोश्वन्साविति। एकप्रकरणोपादानादिति भावः। त्याभ्यामिति। सप्तमीबहुवचने तेक्षितिस्पवर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्रा
प्नोति। विधिरप्यत्र नेति तेषितिसप्तमीबहुवचने परे कारान्तं रूपं न तस्माद्त्रपरात्तृतीयादिः। त्राभ्य इति। तास्विति सप्तमीव

न गोश्वन्साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य कुतः संदेहः समानो
निर्देशः पुरस्तादेव निर्णीतं सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति। इहापि तेरेवम वितुमर्हतीय यदि सप्तमीबहु
वचनस्य ग्रहणं। ताभ्यां ब्राह्मणीभ्यां याभ्यां ब्राह्मणीभ्यामत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं का
रणं न स्येतद्भवति यत्तो भवति रूपं। इदं तर्हि तिभ्यो ब्राह्मणीभ्यो यिभ्यो ब्राह्मणीभ्यः। विधिश्च सिद्धो भवति
षेधस्तु न प्राप्नोति। अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषा तमे
वास्तीत्याह। इह यान्भ्यो ब्राह्मणीभ्यः ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च। अस्तु ता
र्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति। न चावश्यं पुंस्ये
व स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा तेन ब्राह्मणेन तया ब्राह्मण्या तेन कुण्डेनेति॥

ह्रबहुवचने वर्णान्तत्वात् तेनेति। सा इति प्रथमैकवचने परे वर्णान्तं न तस्मात् परं तृतीयैकवचनं किं तर्हि रूपान्तरमुक्तम्
। तयेति। सेति प्रथमैकवचने परे वर्णान्तं न तस्मात् परा तृतीया न पुंसके वन्तादिति सा वर्णान्तमेव न भवति। तेनेन ब्राह्म
णकुण्डेनेति प्रतिषेधाप्रसंगः ॥ श्रीरामकृष्णः

भा॰कै॰६
८० सप्तमीवहुवचनस्यापीति। तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदस्वर्णांतं न भवति। तास्विति स्त्रियां यद्यप्यवर्णांतं तत्थापि
तपे सुत्रे रूपो तरपुत्क्षास्यात्। ततीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति। तस्मादिति। प्रथमे कश्चन स्पल्लिङ्ग्रहणमिति नि
र्णायस्ते नह स्स्वानि स्याहावपि मतुपरशान्तत्वप्रतिषेधो न स्यात्। तेनितियदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कृथं स्वरः। एकारांतप
देकाचुपोत स्मादत्रपरोन द्या। नचाङ्गुणो कृते प्राप्निर्निषेधाडुभयाश्रये। विधावनादिवन्नस्यादिस्तं तस्मादिरवुधो।
तिस्त्री ता। किरती ति। स्ना प्रसाधितः संज्ञाधर्मेणा संज्ञी कथ्यते रस्यास्ति तिद्धपदेशञ्चादेशस्य यथा चोपादतिप्र
सप्तमीवहुवचनस्यापि ग्रहणं प्राप्नोषः। तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यन्नरीप्सुग्रहणं कर्तव्यमिति।
नाणो प्सुनसावर्णीण ऋऋ ऌ ऋभ्यो यतदोभ्यति। नित्सु ति। तित प्रत्ययग्रहणातिति प्रत्ययग्रह
णं कर्तव्य। इहमाभूत। भीतरन्तो। किरति। गिरति। तन्नहिं वक्तव्यं लवक्तव्यं नैषतकारः कस्तर्हि रकारः
। यदि रकारोऽतस्मितो दीर्घः प्राप्नोति। भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नित्ये वन भविष्यति। परिभाष्यमानेन
सवर्णानाग्रहणं नेत्युच्यते अरसोः सेरीडुरोमः अमस्यामित्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
भवत्युकारेण भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति। यदयं दिवउदिति उकारांतं परं करोति। एवमप्येवं तर्हि
प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्रमाभूदिति॥ ॥
सप्तम्यत्संज्ञाहि प्रसाधक एवमवस्थितस्य प्रवर्तते। नोपविध्यानहारेणावतस्यासत्वं प्रसाध्येम प्रतिपाद्यते। तथा
वायमर्थीः ज्ञाताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति सचतित्कार्यं लभतइति। अनेक प्रयोजनरूपीनाद्धातुं वयानातकारस्त। राम॰
क्वालग्रहणार्थश्चस्यात् स्वरितार्थश्च। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य प्रत्ययइति परिभाष्यकारवर्त्तिककारभ्यान ८०
क्रविराश्रिता। एवमप्येवंवेति। उकारार्थमित्यर्थः॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥

कस्तर्हि रकार इति। रत्तं तत्र्यांवक्तव्येम्भावावसानइति वर्त्तस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्नित्वाभावादत्वरितत्वाभावः। रकारे
पीति। नन्वेवं सति तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पंचमीसमासस्याप्यग्रणादरोविव्यत्रोकारस्य रपरत्वाद्विस्त्रकालग्रहणप्रसंगः। एवं
तर्हि थकारस्य स्थाने जश्त्वं कृत्वा निर्देशः। अदोरविति करिष्यते। जोश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति सिद्धत्वाद्दपरत्वाभावः। अन्यत्रा
पि भाष्येयदुक्तेनैषतकारः कस्तर्हि रकारइति तस्याथिथ स्य जश्त्वं नयो रकारः स विज्ञेयः तास्यत्तुरात्रोकथमिति। यदो

नैषतकारः कस्तर्हि रकारः। यदि रकोन ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति। रकारोपि चर्त्वं भूतो नि
र्दिश्यते। यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धि विस्युत्वं प्राप्नोति। लोत्रा निर्देशः अथवा असंहितया निर्देशः करि
ष्यते अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः तपरस्तत्कालस्येति। ता स्यातु॥ अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते
अकारोपदेशादिति। आहोस्विदकारान्तयदुपदेशादिति। किंचातः यदि विज्ञायते अकारोपदेशादिति
हतो हथस्त्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते अकारान्तयदुपदेशादिति नदोषो भवति नत्वाकारान्तपदुप
देशाद्यपि विज्ञायमाने त्रापि प्राप्नोति॥ ॥

परिशेषोकारेणविशेष्यते तदानंतरं विधिसद्भावादकारान्तउपदेशास्त्वर्थः सपद्यते। यदान्तपदेशेनाकारो विशेष्यते निपा
तन्याद्यविशेषणस्य पदनिपातः। नदाः कारउपदेशादस्वर्थः इति पक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। हन्तइति। हंतेरकारउपदेशो भवति
ततः परं सार्वधातुकमिति स्वरप्रसंगः। हंतिस्त्वकारान्तउपदेशेन भवतीत्यकारान्तउपदेशइति विज्ञायमानेन दोषः॥

न्या॰कै॰ ६ एतदपीति। अथ हकार एवारंतस्मात्कस्मान्नाश्रीयते। नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्याकारोपदेश
८१ त्वं तस्माद्धि हंतीति नकारांतो व्यवस्थितउपदेशे दकारस्तु कल्पितोऽकारान्तत्वेनेति नास्माद्धि हनस्त्यनेः। अर्थवतोऽपशब्दोपदेशा
न्न ह्यार्थस्यागोपादानात्मनां भेदं प्रतिपद्यते। यथा स्वायेस्ये एणधातुस्तन श्चैकत्रितिव्यपदिश्यते। अनर्थकस्य तु नेद
निर्बंधनाभावाच्च परे शिवह्राद्याभावः। माहि धुक्षातामिति। लोपे कृते का राउ पदेशास्य लासार्वधातुकेन भवतीति ना
स्यानुदात्तत्वाप्रसंगः। उपदेशे पुनः कारांतमित्यत्र तु पक्षे वस्तोपदेशः कारांतत्वात्कृते पि लोप एकदेशविकृतस्यान
न्यत्वात्तत उत्तरं लसार्वधातुकमितिस्वरप्रसंगः। तन्न तावदत्रेति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन प्रवर्त्तनं दस्यर्थः
पतदपि हि यपदिशिवह्रादेनारांतमवस्तुपदेशो अर्थवतामपदेशिवद्भावः। यदि तर्हि कारांतं यदुपदेशोऽस्तीति विज्ञा
यते माहि धुक्षातां माहि धुक्षाथामत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं न सिमि
द्धमिति। एवमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि इदमघत्लसार्व
धातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते पूर्वाद्युत्सर्गाः प्रकल्प्यापवाद
वादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तत्रात्रानारूढ एव प्रत्ययस्वरो भवतिऽपवादविषयं लसार्वधातुका
नुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाल्लोपः। यद्यपि परत्वाल्लोप सो
सावविद्यमानोदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्यो नुदात्तत्वे सप्तमी निर्देशोऽभ्यस्तसिज्र्थः। तास्यादिभ्यश्चानु
दात्तत्वे सप्तमी निर्देशः कर्त्तव्यः लसार्वधातुक इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं अभ्यस्तसिज्र्थं अभ्यस्तानामादिरुदा
त्तो भवति लसार्वधातुके सिजंतस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्त
त्वे सति परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं वेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातु
कस्योदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात्तद्वचनसामर्थ्याद्यौगपद्यस्यानभ्यास्ततिश्चत्वेबयुगपदिस्यन्न। पर्यायेणाप्रसज्येत। न चैतद
क्यतेवक्तुं लसार्वधातुकमिति सप्तम्युच्यमाने योऽद्भिमक्किविपरिणामो भविष्यतीति। यथाऽश्रुतसंबंध एव मेवास्मक्किविपरि
स्यात् लोपः इति सप्तमी ... सार्वधातुके तास्यादीनामिवानुदात्तत्वं प्राप्नोति ।। तास्यादिभ्यो ... ।।
राम॰ ८१

तास्यादिभ्य इत्येवेति। अकृतार्थाहि पंचमी। सप्तमीनिर्देशस्त्वत्र कृतार्थः। संघातः कार्यीति। तत्रश्चात्स्य सर्वस्यानुदात्तत्वे
न भाव्यं नत्वादेः परस्येति वचनादादेः तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वाद्विन्त्वरं बाधित्वाऽनुदा

नैषदोषः। तास्यादिभ्य इत्येषा पंचमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।
चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चि
त्स्वरस्यावकाशः चलनः चोपनः चोपनः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः आस्ते शेते। इहोभयं प्राप्नो
ति। आसीनः शयानः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणं
द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययोगः। आदेरनुदात्तत्वस्यामंतस्योदात्तत्वानावश्यं द्वि
कार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्हि असंभवोपि। ननु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात्। आदेरनुदात्तत्वमंत
स्योदात्तत्वमिति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। नैषोऽस्ति संभवः। आदेरनुदात्तत्वमस्याचोदात्तत्व
मिति। कथं। वक्ष्यसेतत्तस्य रवियोः संघातः कार्यी भवति॥ श्रीकृष्णः

दात्तत्वं भवतीत्यर्थः॥ श्रीरामकृष्ण ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कौ॰ ६

८२ वदपतीति। सप्तमे ध्यायेंगस्ययोक्तत्तत्तस्यसुगितित्सूत्रार्थव्यवस्थापनात् तत्र स्वावयवेनव्यवधानाभावादुपदेशग्रह
णात्तुकिंसस्य धकुमात्रत्वेपि प्रवर्तते निघातः आतोडि नतुतीयादेशस्त्वाकारस्यात इति तपरकरणात्प्रभवति। स्तुवि
धोतृजनमविद्यमानवदितिपरिहारोनोक्तः। हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात्। इतश्चेति

मुकश्चोपसंख्यानं। मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं। पचमानो यजमानः। मुकाव्यवहितत्वादुपदेशादा
त्मनेपदेशधातुकमनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। न तु वा पमुक्। अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। न
सिध्यति। अंगस्य गुरुत्वं। विकरणं तथा गलोः सोसंघातभक्तः अथ केयादुपदेशग्रहणेन ग्र
हीतुं। अथ्यायमतो भक्तः स्यात्। घेतायमदुपदेशग्रहणे नवा उंगस्य। अदूक्तस्तर्हि भविष्यति। न
क्तव्यं। व्यवस्थितस्य परिहारः। इत्यश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं। इश्यव्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। पचतः
। पठतः। इतश्चानेकांतत्वात्। अनेकांता अनुबंधाः। यदि अनेकांता अनुबंधा अदिप्रभृतिन्ज्होत्यादिभ्यः प्र

। इत्यत्र स्यादेरेसावकाशं वचनं पचतः स्यादेनम वर्तते। शप्यदुपदेशेहल्त्वं त्वादकारांतत्वाभावादिति वचनं इत्संज्ञका
स्तु तत्र। अनेकांता इति। यद्यपि तस्य लोप इत्येकांतपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षांतराश्रयेणात्र परिहारस्तु
। एकांतपक्षे पुरीधांमाडे इति कृतात्वस्य निर्देशात् ज्ञापकात्कार्यार्थमनुबंधानामप्रतिबंधकत्वमनुमीयते ॥ एम०
८२

अतइति। यथा पवावशति कृते विटि घैत्युपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं क्डोपेपि प्राप्नोतीति भावः। वैवात्रेति। आदेशस्यात्रा
भावरूपत्वादुपदेशात्परत्वाद्वधातुकं न भवति। न तस्या निवृत्तोस्तित्वं लिविधित्वात्। नापि प्रत्ययलक्षणं वर्णाश्रय
त्वात्। यवावर इत्यत्र तु दीधीङ्तो। काराविघात एवेति प्रवर्तते निघातः। अनुदात्तादिरुहरणाद्धेति। आक्लिष्ट एतदेवमाघ
र्थात्। विदांतेरिति। विहाधिविदिभ्यः प्रतिषेधमनाक्रियेरमुक्ताविविकरणाभ्यन्ति। सिद्धं तुपूर्वस्य कार्यात्प्रतिषेधाद्दित्सन

अतः उकृत इति। अदुपदेशादिरस्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। तत्रादिप्रभृतिभ्यो प्रतिषेधः स्यात्परिशाभावात्। त
त्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्यश्च प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वकस्मान्न भवति। स्या
त्परिशाभावात्। नैवात्रेस्यातिन्नेवादेशं पश्याम। अनुदात्तादि रुदुहरणाद्धा। अथ्यैवापरयमनुदात्तादि रुह
णं करोति तत्ताप्यसावाभाः। नतु कृत्वविकरणेभ्योनुदात्तत्वं भवतीति। नेत इत्स्निज्ञापकमअमर्थमेनस्या
त्विंदानेरिंदानी। पत्नीहिदिरुहरणं करोति। नहिअमविकरणादि दुर्त्ति। इति तो नुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधः २
बकृन्यः। विलुनः। लुनीतः। पुनीतः। इति। नासनुदात्तत्वप्राप्नोति। इति नोनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधः। सर्वस्यो
परेशविशेषणत्वात्। इति। तत्रानुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधोः नर्थकः प्रतिषेधोः प्रतिषेधः। अनुदात्तत्वे वि
करणेभ्यः प्रतिषेधः। सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। इति। तत्रानुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधोः नर्थकः प्रतिषे
धोः प्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। सर्वस्योपदेशाविशेषणत्वात्। सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः
उपदेशोनुदात्तेत उपदेशोडितः उपदेशोकारांतादिति। आदेः सिचो। सिच आगुदात्तत्वे। निटः पित उपसंख्यानं। लि
कृन्नाघुदात्तत्वे। निटः पितउपसंख्यानं कर्तव्यं। मा हि कार्षीत्। आनिट इति किमर्थं। माहिलाविषात्। स्वपादिहिंसा स्वपा
दीनां वा वचनात्। अन्यस्मिन् स्वरे प्रतिषेधेन स्वपादीनां वा वचनात् अन्यस्मिन्स्वरे भवति विप्रतिषेधेन स्वपादीनां वा वच
प्रत्ययप्रतिषमाधात्। उक्तो। आदिः। अनिटः पित इति। अनिट। सिचः परः पिसस्य उदात्तो भवति यथा लन्दात्तस्तेन माहि
काषीमिति तिट। तयप्ति आद्युदात्तत्वे सवितोदात्तं भवति। अन्यथा धातुस्वरेण निसमाधुदात्तं स्यात्। माहिलाविषमिति। यथ
माघुदात्ततिङ् तयक्षेमध्योदात्तं सिचः स्वरेणांतोदात्तानां स्वपादिन्यागरणांताः स्वपादयः। स्वरेणमध्योदात्तं ॥

त्रिप्रभृतिभ्यः प्रतिषेधः इति। अनुदात्तेत्त्व...
...स्वपादयः... एकादेशस्य स्वपादिहिंसामच्यनिटि

भा॰कै॰ ६ अनुदात्तेहिस्वरघ्रादिति। पाल्यो येनुदात्तेऽस्यमाणेनित्यत्वा रन्तं गत्वा ढिकारलोपे कृते ऽचोनुदात्तत्वस्य परस्याभावाद्वा राघु
६२ ञ्जनस्यात्। बहुव्रीहिविज्ञानितु भवति। रध्यास्त्रेति। अत्रयणे दिशास्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति। सर्वस्य सर्वे
प इडुरणादिश्वतो दात्तोनिपातितः। सर्वस्य विकारः सार्वस्तत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ्। अध्यास्मादिति। तस्य लुप्याघुदात्तत्वं
विधीयते। सर्वस्वरेऽनकच्कस्येति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति साकच्कस्याप्युदात्तत्वं प्राप्नोति वचनाभीद्धी। अ
नुदात्तेत्वस्याघुदात्तत्वं प्रतिवचनम्। भ्यादिग्रहणमिति। अनुदात्तेत्वे सतेनाद्युदात्तत्वं विधीयते। अनेन च प्रत्ययस्य सर्वस्य

अनुदात्तेत्वा अनुदात्तेत्वेवेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपपयणादेशार्थः। अनुदात्तेत्वेवेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। अविद्य
मानोदात्तः नुदात्तः। तत्र रति बहूपकिं प्रयोजनं लोपयणादेशार्थं लोपयणादेशयोः कृतयोः आघुदात्तत्वं यथा स्या
त्। आहिस्वरध्मतारध्मसत्रा सर्वस्य लुपि। सर्वस्वरेऽनकच्कस्येति बहुव्यारहमाभूत्। सर्वकेभीद्धीभ्यः। भ्यादि
ग्रहणं किमर्थम्। रहमाभूता रहाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अभ्यस्तस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। अतत उभयं स्या
त्। अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः। कोऽवकाशः। भिमति॥

दात्तत्वमिति विरोधाद्रस्परशीनवपाभ्यादीनामेव प्रत्ययास्तद्वे स्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः। रहातीमावचनम्
तेरणाविषयविभागेनत्वप्यतइति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह। अभ्यस्तस्वर इति। सिद्धान्तवाद्याह। अ
नन्तइति। विरोधात्सम्बिधा भावेपर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः। अथ वा सर्वेषाम भ्यस्तानामपि तेनाल मार्वधातुका सर्वे पाप॰
स्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपादयितुमाह। अनवकाश इति। भिमीतइति। ङि त्वात्तत्र सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते। अनुदा ६३
त्तेवस्याघुदात्तत्व॥

अथ प्रत्ययग्रहणमिति। भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एवपित्त्वं भवतीति प्रश्नः। आटः पूर्वस्येति। आडागम स्यापिद्वेति पित्त्वमा
ट एव विधीयत इति पक्षा अपेक्षोदमुक्तं। आद्यागमीनप्रत्ययः। प्रत्ययपद्धिति। अत्र हि यः प्रत्ययात्पूर्वः स एवाट इति विशेषा
भावः। आपिवेति। पित्त्वल्लोडुत्तम स्ये च विधीयते तेन त्वाट् इत्यात्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवते
वेत्यर्थः। आट एवेति। लोडादेशात्तपितः पूर्वश्चाड्भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट्सहितस्य प्रत्ययत्वात्। पिद्ग्रहणं इति तत

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् आटः पूर्वस्य माभूदिति। विभरांनि। नैवे
वास्ति विशेषः प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा। अपि च। पिद्ग्रहणः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। इदं तर्हि
प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् आट एव माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पिद्ग्रहणः पि
द्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ संघातः क
र्यी भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्॥ श्रीरामकृष्णः॥ ॥ ॥

द्वस्वाबयवेन पौर्वापर्याभावः। एवं तर्हीति। प्रत्ययग्रहणमन्तरेणाप्यपि सिद्धत्वात् पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्र
त्ययात्पूर्वस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् संघातस्य माभूदिति सेवमर्थं संघातस्य च कार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गो यदि च
स्वरविधौ संघातः कार्यी भवतीति तत्सन्निहितसर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः॥

भा·कै·६
८७

चित्त्वाएदिति। यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं तत्वादेः ततो विप्रतिषेध उपपद्यते। एकस्मिन्विषये प्रसंगादुदात्ता
नुदात्तयोरित्यर्थः। पूर्वग्रहणमिति। प्रत्ययेपि ती। निवर्त्यमिति प्रश्नः। स्वरविधौ सप्रम्परति। सघातस्य प्रत्ययस्य कार्ये
निवृत्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तद्धि तस्य कार्यत्वं ह्यापद्यते। सर्थः। तदंतपूर्वग्रापमर्थः स्यात्। स्यादिविहितपि तस्योदात्तत्व
भवतीति। उपोत्तमंरितीति। अत्राहि रितिप्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसंगो। दिन्नस्य यातस्यचोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते। व
तुर्थ्यैचेति। असर्वनामस्थानग्रहणान्तृत्वसाषष्ठ्युद्ध तुर्भ्यां हलादिरितिहलोदात्तत्वविधानाद्ध्रस्व एव भविष्यतीति भावः। भ

विष्व एत्वा स्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तत्तदुपपन्नं भवति। अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं। ततस्मिन्निति निर्दिष्टे प
र्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्रम्यस्तरत्तस
प्रम्यो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। उपोत्तमं रितीति। रिदंतस्य बहुच्पतरस्य। चुरुं तस्यापद्येत न ज्ञाप्यते। च
तुः शासीतिश्शासं तस्यापि प्राप्नोति। प्रासग्रहणसामर्थ्यात् भविष्यति। प्रत्याहितत्रैवायत्रत्यात्रूद्रिदपद्य
घप्पुत्रेघुभ्येः। चतुर्भ्य इति। अथ पिद्ग्रहणं किमर्थं। दह्म्यानृत ज्ञाप्रृति। नैतदस्ति प्रयोजनं। भवत्सेवात्र पूर्वे
णां इदं तर्हि प्रयोजनं। दरिद्रति। आकारेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। लोपे कृते नास्ति व्यवधानं। स्थानिवद्भावा
द्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः। स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति॥ ॥

वत्स्येवात्र पूर्वेणेति। अभ्यस्तानामादिरित्यनेन। ननु यस्वरभेदो भवति अनेन पूर्वस्य अकारस्योदात्तत्वं भवति। ततश्चो
दात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितप्रसंगो। अभ्यस्तानामादिरित्यनेन तूदात्तत्वपरमापुदात्तं भवति। एवं तर्हि नित्यत्वात्सर्वय
णादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः। ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्यणादेशोप्यनित्यः। एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावान्नसुष्ठ
भाष्यकारेणैतन्निरूपितं दरिद्रतीति। अत्रेकारस्योदात्तत्वमापुदात्तमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिद्ग्रहणमित्यर्थः। राम०
लोपे कृते इति। आभ्यस्तपोहान इति परत्वाल्लोपः॥ श्रीकृष्णगोविंदाय नमः ८७

अचः कः॥ ज्ञापते स्वयमेवेति। अंतर्भावितण्यर्थत्वात् ज्ञप्तिः कर्मकर्तृविषयः। एवं च दशाधातूनामारोचान्तर्भावितण्यर्थ
स्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः॥ नकर्मत्यमिति। योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। तत्रैव विभाषेति य

अचः कर्तृयकि। यकि परत उपसंख्यानं। पकि परे उपसंख्यानं कर्तव्यं। स्तीर्यते स्वयमेव। उपदेशवचनात्सि
द्धं। उपदेश इति वक्तव्यं। उपदेशवचने जनादीनां। उपदेशवचनेन जनादीनां स्वरेण न सिध्यति। ज्ञापते स्वयमे
व ज्ञापते स्वयमेव। योगविभागविभागात् सिद्धं। योगविभागः करिष्यते। अचः। ततो नाकर्तृ यकि वास्मादि दृ
दांती भवति चीयते स्वयमेव। चीयते स्वयमेव। ज्ञायते स्वयमेव। ज्ञायते स्वयमेव॥ तत उपदेशे उपदेशे वाजं
तानां कर्तृ यकि वा आदिरुदात्तो भवति। स्तीर्यते स्वयमेव। स्तीर्यते स्वयमेव। तत्र धुपदेशग्रहणं कर्तव्यं। न स्यं
तरेण उपदेशाग्रहणे योगाणां ज्ञापते। न कर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। तास्यनुदात्तेत् दित् उपदेशात्र्सा
र्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति। ननु चोक्तमुपदेशे जनादीनां स्वरेण न सिध्यतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते उप
देशवचनेन जनादीनां स्वरेण न सिध्यतीति। कथं तर्हि जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति। ततर्हि नत्रोप
देशग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। अनुदात्तोपदेशवननेति तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो

कारान्तप्रसयविषयभावउपदेशे जनादीनामात्वविधानादिहवचनात्स्यादित्यत्राहुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशे ऽदंता
स्य कर्तृयक्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रैव विषये स्वरः सिद्धः॥ श्रीरामकृष्ण॥ ॥ ॥

भा॰कै॰
८५

यति। सेट्ग्रहणमिति। रुदहणादेव यत्स सेंग्रहणं ग्रही ष्यत इति प्रश्नः। पपक्ष्येति। यती सनेन यत्तं तस्य ग्रहणात्रत्राप्यंतोदात्तत्वं पक्षे चाद्युदात्तत्वस्य द्विः स्वरेणाम ध्योदात्तत्वं चेष्यते। इट्ग्रहणं तु परैराग मः क्रियते पेक्षितो नतरो दोदात्तत्वार्थस्याद्यथा वल लविशेत्सादेव तु णीपथ्याये णोदात्तत्वविधानेपथिथेस्यादेव तु थो भावे पि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्सेव मिटु भावे पि पंक्ष्ये पसत्रस्यात। संज्ञायामुः प्रास पलक्षणो नेति। वेथवदेवावधिकेवद्धिकेस्यादेस ज्ञापामिति विहितस्यकनो लुम्लुप्यर्

यतिच। सेट्ग्रहणं किमर्थं नयतीइंतो वेस्तु च्येत। इइंतो वेत्सुच्यमाने इहापि प्रसज्येत। पपक्ष्यामेतर हित्प्रयो जनं। अच इति वक्ते नेट्। इंतर्हि प्रयोजनं। यपाष्येति। संज्ञायां किमर्थमिदमुच्यते न ज्नित्यादिर्नित्यमित्येव सि द्धं। ज्नित्री सुच्यते न चात्र ज्नितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। आगाधिकारोऽक्तस्य सप्रतिषेधः। न लुमता गस्येति। अत उत्तरं पठति। उपमान स्याद्युदात्तवचनं ज्ञापक मनुबंधलक्षणोस्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते। किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः अनुबंधलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। गार्गाः वत्साः विदाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति। इह वा त्रय इति तद्धितस्य कितइत्यंतोदात्तत्वं न भवति।

नित्लु ङ्विधानात्। अंगाधिकार इति। सौत्रर्यः सप्रम्यइति वचनात्र लुमता तस्मिन्निति न्यासे पित्रास्ति प्रत्ययलक्षणप्रति षेध इत्यर्थः। अनुबंधलक्षण इति। अनुबंधलक्षण इति। अनुबंधमात्राश्रयस्वरविषयज्ञापकमित्यर्थः। उष्ट्रग्रीवेति। इवेप्रतिकृतावितिविहितस्य कनो ञ्जीविकार्थीवापण्य इति लुप्॥ श्रीरामकृष्णः

उ॰प्र॰
८५

पथिप्रिय इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं प्राप्तो संज्ञोदात्तत्वं चेष्यते। सर्वस्तोम इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्या द्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते। अनुबंधलक्षणाः स्वेवेति। एवं च किं त्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति। सित्सप्ताम त्रितस्वरस्तु भ वति। अत्र पद्मत्रे तद्भुजिन्नइत्तिष्ठको त्रिश्त्सुकुत्सेति लुक्। सर्पिरागश्च सत्र स्वमो नपुंसकादिति सोर्लुक्। माहिरात्रा मिस त्रा गातिस्याद्धिति सिचो लुक्। निष्ठाव। निष्ठायां वंय ञ्नीतिः अत्राकारतायां निष्ठेत्सास वार्त्तिकारंभः। निर्दृश इति। अनात्ता इति भाजमित्यर्थः। इह च प्राप्नोतीति। विधिः प्रतिषेधाभावात्। नचेद्दाकार इति निनाप्नोरणइद्धइत्यादौ आकारस्योदात्तत्वाभावः

यद्यनुबंधलक्षणाइत्युच्यते पथिप्रियोमथिप्रिय इति। पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं त र्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छेत्यत्रामंत्रितस्येत्याद्युदात्त त्वं न प्राप्नोति। इह च माहिरात्रा माहिध्वा तत्राइति सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचा र्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्रा प्नोति एवं तर्ह्यनुबंधलक्षणं स्वेवा। कथं पथिप्रियो मथिप्रियः। वक्ष्यमेवैतत्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। निष्ठा च द्व्यजनात्। निष्ठायामयजिदीर्घत्वे प्रतिषेधः। निष्ठायामयजिदीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्तोऽप्या। सुपाऽप्या। न वाद्बहिरंगलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात् व हिरंगा अदीर्घः। अंतरंगः स्वरः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे अंतरंगेण प्रतिषेधमंतरेणैवैतावद्यविकारो सिद्धः। कथं नेवं वि ज्ञायते नवेरकारांतानिष्ठेति। कायत्वं हि नचेरकार एव स्याणिष्ठेति। यद्येवं निर्देशोऽद्वेनोपपद्यते। नत्वेषा आकारस्य एव पंचमी पुक्ता। इह च प्राप्नोति। आप्नोत इति। एवं तर्हि न चेरवर्णात्स्वरात्रिष्ठेति। मेवं निर्देश उपपन्नः इत्तुप्राप्नोति आ प्नोत इति इह च न प्राप्नोति। यतः रत इति। एवं तर्हि द्विर्हितविशेषणामकारांतमहणं नचेरकारांतं निष्ठेति। ए वमपि दत्तः अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति आप्नोत इति। एवं तर्हि कापि विशेषणमोकारग्रहणं। नचेदकारः कार्यी भव ति। एवमपि आयुष्टः अत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सूत्र च्यते निष्ठायामयजिदीर्घत्वे प्रतिषेधो नवा बहिरंगलक्षणत्वादिति॥

आघाष्ट इति। एकारदेशीकृते आकारः कापीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तस्मात्कापि विशेषणापक्षेप्यवश्यमाश्रयितव्या बहिरंगपरिभा षेत्याह। तस्मादिति। बहिरंगलक्षणत्वादित्येतत्सूत्रं च्यते अवश्याश्रयितव्यत्वादित्यर्थः। पपरिभोबाधात्तत्रघाघष्ट इत्यत्रैकारादेश

स्ववहिरंगलक्षणत्वादसिद्धमिति भावः॥

भा॰कौ॰ ६ आशितः। शकर्मकत्वाशेः कर्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते। न चाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकत्वव्यपदेशात्कर्तरि क्तो लभ्यते। पचिरदादीनाम
पि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्तरि क्तप्रसंगात्। तस्मादशनकर्त्रीविरैकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबंधः सोऽकर्मको नान्यः। आङ्पू
८६

आशितः॥ ॥किं निपात्यते आशित इति कर्तरि निपातनं उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च। आशित इति कर्तरि निपात्यते। आशितवान् आशितः। उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं पनि पात्यते। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारसिद्धं। उपधादीर्घत्वमनिपात्यं। आङ्पूर्वस्य प्रयोगः॥ यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यं। क्तिके विभाषा। विभाषा वेणिंधान्योः। किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते। यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठाव्यञ्जनान्तादिति वनित्ये प्राप्ते आरंभः नतः प्राप्ते। अन्यथात्वप्राप्ते। वेणुरिक्षयोरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते निसोविधिः। विणुरिवणुः। रिक्तो नाम कश्चित्॥

वस्येति। व्यथादिस्वरापवादस्त्वाद्युदात्तत्वं विधीयते॥ ॥न लक्षणेनेति। संहितेवापौरुषेयी यदा नितुपौरुषेयाणीति एम॰
भावः। क्तिके वेणुरिक्षयोरिति। संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तत इति भावः॥ श्रीरामकृष्णः ८६

उपोत्तमं रितीतीति। रक्ष्येस्वंतो वर्णो रिद्भिहोच्यते। तस्मिन्परे पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः। माहिस्मरधारति धेटोदिभाषाचेरः। न्मोरिति श्रेष्ठदृशः। तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमग्रहणे न स्वना स्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति। एवं ग्रहणेतु क्रियमाणो चेरः एवं स्वधातोः स्यात्। चौ चोरतद्धित इति। चोय स्वरो विधीयते तत्त्वोः संबंधो भवतीति षष्ठी निर्देशः कृतः। प्रत्ययस्वरोऽत्रेति। यत्रानुदात्त प्रत्ययः सचु स्वरस्यावकाशो दधीवो दधीचेति भावः। स्थानान्तरप्राप्त इति। अपवादस्थानप्रा

उपोत्तमं रितीति। उपोत्तमग्रहणं किमर्थं। नरि तिपर्वमित्येवोच्येत। तत्रापत्यर्थः। मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति एवं तर्हि उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थं। चङ्यन्यतरस्यामुपोत्तममित्येव यथा हमाभरतमारिस्मरधत। अंतोवत्याः। इवत्या किमर्थमिदमुच्यते। नवत्या इत्येवोच्येत। वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती अत्रापि प्रसज्येत। अथावत्या उच्यमानेकस्मादेवा च न भवति। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नोऽवतीशब्दः। कृत्तर्हि अन्वतीशब्दः। यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्द एवं वत्वस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः। आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्। अंतोवत्याः॥ चौ। चौ तद्धिते। चुस्वरः अतद्धित इति वक्तव्यं। दहमाभत। दाधीचो माधूचः इति। तत्र हि कः दोषः। प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। स्थानान्तरप्राप्तः चुस्वरः। प्रत्ययस्वरस्यापवादः अनुदात्तो सुप्पिताविति। अनुदात्तौ सुप्पिताविति तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः। यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति दधीयः पश्येति॥ श्रीरामकृष्णः॥

मोवत्या इत्यर्थः। तदेवापवादत्वं दर्शयति। प्रत्ययस्वरस्येति। प्रत्ययस्वरस्येवोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप्रत्यापत्तिः क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः। कृत्स्वरेणाचावतेरकार उदात्तः। न गोश्वन्निति। अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो नानुनादेः एजाद्यामिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नतः। तृतीयादिस्वरस्येति। न गोश्वन्नित्यत्र सविभक्तिकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते। यत्र तर्हीति॥ तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव चुस्वर इत्यर्थः॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰के॰६ एवंतर्हीतिानगोष्वल्पिस्तत्र विभक्तिग्रहणमिवानुवर्त्तते नत्वत्यादिग्रहणमित्यर्थः। ततश्च स्वरः प्रत्ययस्वरस्य नवाधक इति उ
८७ पसंख्यानं नाङ्ग्रप्रत्ययस्वरेणासिद्धत्वात् हृस्वनाडिति। मतुपो विभक्तित्वाभावात् प्रतिषेधाभावे हृस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप
उदात्तत्वप्राप्तौ निवितत्वादिति। कुतुरनडुवेन सिम्योऽस्मतुप्प्रत्ययः। तत्र लक्षणविशेषानपेक्षं उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञाय
मानउदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। अतुधेषा इति। तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति मतुप्ग्रहणेन प

एवंतर्हि नलुप्तीत्यादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः किंतर्हि येनकेनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं। य
द्विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः हृस्ववान्ह्रस्ववान्। अत्र न प्राप्नोति। मतुप्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं
स्वनुभ्यां मतुबिति। यदि तदनुवर्त्तते वित्तवान् अत्रापि प्राप्नोति। मतुप्ग्रहणमनुवर्त्तते। अतुधेषः। यदि त
र्हि मतुपो ग्रहणे प्रत्ययग्रहणं न भवतीति वित्तवानिति वक्तव्यं न प्राप्नोति। सामान्यग्रहणं वक्ष्ये। इह पुनर्विशि
ष्टस्य ग्रहणं। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीचीति। परिपुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञा
पेत। नैवं शक्यं। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति॥ सतिशिष्टः खल्वपि नु स्वरः। कथं। चाविसुध्यते। पत्राः सेन रू
पा। क्वचास्येतद्रूपं। यत्ता रावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्तेनकारलोपेऽकारलोपे च तस्मात्सुप्युच्यमेचोऽत
द्धिन इति॥

लुपोग्रहणं न भवतीति वत्वविधौ तुमतोरिति सपकारानुबंधकनिर्देशात्परिभाषानुपस्थानाद्द्वयोरपि ग्रहणं। यत्र तर्हीति।
ततश्च स्थानांतरप्राप्तत्वमस्त्येव तु स्वरस्येत्यर्थः। कुमारीति। कुमारशब्दः स्वाववर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषे राम॰
धप्रसंगः। तस्माद्दधीचीत्यत्र स्थानांतरप्राप्त एव दुर्वार इति। चार इति चारतद्धित इति वक्तव्यमेवा सतिशिष्ट इति। इष्यते चत्र इति ८७
स्थितेऽत्रान्तरंगान्वयिविधोऽल्वहिरगो लुग्बाधते लुग्विनिजचानिपूर्वं तद्धितः पश्चात् स्वरस्य लोपः॥ श्रीकृष्ण:

समासस्याव्ययजनांते चिति। उच्चैर्हूतान्नस्त्राचस्त्राचास्नुवर्त्तनाद्व्यंजनांतस्य समासस्यांतोदात्तत्वविधानाद्धलंतस्य न
प्राप्नोतीति वचनं। हल्स्वरप्राप्ताविति। हल्स्वप्रकृतत्वाद्विद्यमानवत्त्वं विज्ञायते। स्वरप्राप्ताविति प्रकृतत्वाद्व्यंजनस्यैव
प्राप्तिः प्रसेध्यते। द्विवर्द्धमिति। उभयोऽप्युदात्तेऽव्ययस्यषष्ठ्याव गतिर्भवतीत्यर्थः॥ स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति। हल्स्वरप्राप्त्यभावा
ङ्कारस्यावधायकत्वात्। भौरिकिविधमिति। भौरिकीणां विषयो देशः। भौरिक्याद्येषुकार्य्यादिभ्यो विधल्भक्तला

समासस्य। समासस्य समासांतोदात्तत्वे व्यंजनांतेषूपसंख्यानं। समासांतोदात्तत्वे व्यंजनांतेषूपसंख्या
नकर्त्तव्यं। राजदृषद्। राजसमित्। हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवत्। हल्स्वरप्राप्तौ व्यं
जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। किमर्थमिदमुच्यते। न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानव
दित्येवोच्येत। स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति वा। द्विवर्द्धं सुवर्द्धं भवति। यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजन
मविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते। दृषत्। उदात्तस्वरितः स्वरितत्वं न प्राप्नोति। उदात्ताच्चेत्स्वरितविधौ व्यंज
नमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्याऽन्यतरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं तिलादिघृता
न्नातोदात्तविधयः। तितिप्रत्ययात् सर्वमुदात्तं भवतीति इहैव स्यात् भौरिकिविधं। भौलिकिविधं। चिकीर्षको
तिहोर्षक इत्यत्र न स्यात्। जित्यादिरुदात्तो भवतीति इहैव स्यात्। आहिचुंबकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कृति
रित्यत्र न स्यात्। धातोरंत उदात्तो भवतीति इहैव स्यात् ऊरोति। पचतीत्यत्र न स्यात्॥ श्रीकृष्ण:

विविधन्नमस्य सः। चिकीर्षक इति। रोफषकाकाराभ्यामांकारस्य व्यवधानात्। आहिचुंबकायनिरिति। प्राचाम
वृद्धात्फिन्वहुलमिति फिन्। आग्निवेश्य इति। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्य इति। हलादित्वाद्व्यञोऽद्रित्वाभावात्॥

भा·कै·६ कथं हीति। अनन्तधर्मत्वादुदात्तादीनाम्॥ सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। सर्वग्रहणमनेकोपलक्ष-
८८ णार्थम्। सप्तानां विभक्तीनामिहानुयोगात्। अविद्यमानादात्तमिति। अन्तरुत्वसुदायोनुदात्तात्परत इति शब्दे स्वरितः

इदं तावदयुक्तं। यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति। कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। तत्रापि
द्भवता उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यं। तथा तु दात्तादेरतो दात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्तान्न प्रा-
प्नोति। यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमाने ऽनुदात्तादेरतोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं।
सिद्धं भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च। बाढं सिद्धं। कथं स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः स्वरेण विधिः
स्वरविधिः स्वरस्य विधिः स्वरविधिः स्वरे विधिः स्वरतो विधिः स्वरविधिरिति। मैवं शक्यं। इह हि दोषः स्यात्। उदश्वित्वा-
न्घोषः। विद्युत्वान्वलाहक इति रुत्वमनुद्धाम तु विलोपः स्वरः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवद्भवतीति। ननु चोक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यादिति। उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तस्तत्र षष्ठी
निर्दिष्टं तद्ग्रहणं निर्दिष्टे तस्मिन्निर्दिष्टे हलोपि स्वरप्राप्तिर्भवति। यदप्युच्यते उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्त-
व्यमिति न वक्तव्यं। नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणं। किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भ-
वति। उदात्तात्स्वनुदात्तस्य स्वरित इति। यदप्युच्यते अनुदात्तादेरतो दात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च
न प्राप्नोतीति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तत्र सिद्धं भवति व्यञ्जनान्तादिति यदयं नोत्तरपदेनुदात्तादावसुत्का
अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधं शास्ति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषे-
षा परिभाषेति यदयं पतोऽनावदातिनावः प्रतिषेधं शास्ति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणम- लम०
सिद्धः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥ पादश्च प्र- ८९

हाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं समाप्तम्

थमः पादः समाप्तः

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं किमर्थमिति। अन्तरेणापि तत्सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। समासान्तस्योदात्तविधानात्तद्व-
चनार्थमिदमित्यर्थः। सुकृदिति। शोभनं लक्षणं कृतमनेनेति सुकर्मण्यपि क्विप्। नञ्सुभ्यामिति। सिद्धे विधिरारभ्यमा-
णो नियमार्थो भवतीति न्यायात्। एवमपीति। नानास्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्बाधितो द्वयो-
रपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। परस्येति। उत्तरपदस्य नियमार्थे सति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात्पूर्वपदस्य प्र-
कृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः। इति विधिरिति। अनुदात्तस्यादेः पूर्वपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्। सुदात्तकृदाचा-
र्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति तेन नदास्ति प्रयोजनं। नञ्सुभ्यां नियमार्थी तु। नञ्सुभ्यामि-
त्येतन्नियमार्थं भविष्यति। नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्तोदात्तो भवति नान्यस्मादिति। एवमपि कुत एतत्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति। परस्यापि शितिशास्त्रात्। शितेर्नित्याबह्वज्झिनोपमार्थे भविष्यति शितेर्विना-
न्यतरदिति। यत्नाद्वदुच्यते नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थमिति। सिद्धे विधिर्न ज्ञो सिद्धः। उदात्तेषु सुष्ठेपरस्येतन्नियमा-
र्थं भविष्यति तदुच्यते। यदप्युच्यते परस्यापि शितिशास्त्रादिति। परस्य नियमो भवेन्न पूर्वस्येष नियमः स्यात्। शितेर्नि-
त्याबह्वज्झेनैव नान्यदिति। यद्येतर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं वा भवेत्प्रियः वा प्रियः। अत्रापि वा-
धेन। अन्तोदात्ते वा प्रिये सिद्धं अन्तोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धं। कुतः संभवात्। असति हि त्वपि संभवे बाधनं भवति। अ-
स्यात्तत्तु नियमार्थं विधिर्नियमः संभवे विधेयं बलवत्त्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणं सोरपि तत्पदविषयत्वसंभवात्। शितेर्नि-
त्याबह्वज्झे वेति शितिशिललाटादिष्वन्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्तितेन नु चित्रगुप्रभृतिविदर्थः। तदेव सूत्रकृतैव्यमत्र-
न्नस्यापि तच्चप्रिय इति। बाढयोनुदात्तानीति वा शब्दा वसु अनुदात्तो नयोः प्रकृतिना समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। अस्ति वसं-
भव इति। उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषयत्वाद्विरोधाभावात्॥ श्रीरामकृष्ण॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्

भा॰कौ॰६
९६

ससपीति। समासविषयत्वनिबंधनत्वात्तु बाध्यबाधकभावस्यानतुचीससपिसमासांतोदात्तत्वेप्रियशब्दः प्रसपस्वरेणांतोदात्तएव भविष्यति। नचप्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। एवंतर्हुदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता इदंतदाहरणंसमपादः तिसमशब्दः सर्वानुदात्तः पादशब्दोद्व्याद्रित्वाद्धुदात्तस्तत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसमासांतोदात्तत्वेबाधितेपादशब्दआद्युदात्तः स्यात। प्रकृताद्विधेरिति। उदात्तत्वस्यप्रसक्तस्यविधानात्स्यात्प्रकृतिभावद्वारेणानुज्ञायमानात्प्रियादेप्रकृतिस्वरोनभवतीत्यर्थः

ससपिसंभवेबाधनंभवतिघ्याद्धिन्त्राहारोभ्योरयतोंतःक्रौड्न्यायेतिससपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदानं निवर्तकंभवति। एवमिहापिससपिसंभवेपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्समासांतोदात्तत्वंयाधिष्यते। एवंतर्हिप्रकृतो द्विधिः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदप्रकृतिस्वरंभवतीतिकिंचप्रकृतंउदात्तइतिवर्त्तते। एवमपिकार्यप्रियः हार्यप्रि यंइत्यत्रनप्राप्नोति॥ स्वरितिः स्युदात्तोस्ति॥ अथवास्वरितग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते॥ क्वप्रकृतंतित्स्वरितमि ति। बहुव्रीहावित्तेसिद्धं। अंतरेणापिबहुव्रीहिग्रहणंसिद्धं। तस्पुरुषेकस्मान्नभवति। तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीया सप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याइत्येतन्नियमार्थंभविष्यति॥ कीएमहत्सः

॥स्वरितेपीति। नचचउदात्तसंज्ञाविहितावर्णौकदेशाच्चवर्णग्रहणेनगृह्यतेएवंतर्ह्युदात्तावयवत्वात्स्वरितोप्युदात्त ग्रहणेनगृह्यतेगोराम्रुत्वन्यायश्चलक्ष्यस्पर्शनवशान्नाश्रीयते। अतएवास्मिन्पक्षेअसमाश्चस्यपक्षांतरमाहअथवेति। बहुव्रीहाविति। विनापिबहुव्रीहिग्रहणेनबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरःसिद्धइत्यर्थः॥ रा॰
९६

द्विगौतर्हीति। यद्यपिद्विगुस्तत्पुरुषस्तथापितन्नियमात्रप्रतिपादनापप्रश्नः। इष्टतश्चेति। प्रपुत्रानामन्वाख्यानात्रानिष्टार्थप्रा प्तप्रवृत्तिः। एतेषामिति। तत्पुरुषादीनामित्यर्थः। असतिबहुव्रीहिग्रहणेसमासांतोदात्तस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यचैकविषयत्वा द्विरोधाद्वपर्यायः प्राप्नोति। चित्रगुरित्युत्पश्चेतपचाराग्निरित्यादौयस्मात्तत्पुरुषादिषुतुल्यार्थादिषुपूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवतिनान्यानीतिसर्वनियमः कृतोनतुप्रकृतिस्वरएवेतिनियमस्ततश्चपर्यायप्रसंगः। द्विपादिति। द्वौपादावस्यद्विपादित्या दौसमासांतोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौपर्यायेणसिद्धावितिद्वित्रिभ्यामित्यादुत्तरसूत्रंबहुव्रीहाविसंतोदात्तविकल्पोनविधेयो द्विगौतर्हिकस्मान्नभवति। इगंतेद्विगावित्येतन्नियमार्थंभविष्यति। द्वंद्वेतर्हिप्राप्नोति। एतत्स्वप्रकृतिवचनंद्वंद्वेऽकहलिष्टि त्येतन्नियमार्थंभविष्यति। भाएवमपिकुलएनतएवनियमोभविष्यति। एतेषामेवतत्पुरुषादिष्विति। नपुनरेवंनियमः स्यात्एतेषांतत्पुरुषादिष्वेवेति। इष्टतश्चावधारणंभविष्यति। एतेषांतर्हिबहुव्रीहिष्वपर्यायः प्राप्नोति। द्विपाद्विषे वितत्स्तेष्वपर्यायोनप्रकल्पते। यदयंद्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धसुबहुव्रीहौशिष्टिवतत्स्यान्नेतिसिद्धेपर्यायोपयःपर्यायें पंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायोनभवतीति। उदात्तेज्ञापकंस्वेत। उदात्तएतत्ज्ञापकंस्यात्। स्वरितेनसमा वेशेन। स्वरितेनचसमावेशः प्राप्नोति। स्वरितेपुदात्तोऽस्ति। बहुव्रीहिस्वरश्चास्तिसमासांतविधेःसुहृत्ता॥ नतत्त्वे भ्यांनियमार्थंतुपरस्यापिनिषणस्नानात्स्वेपिविधिर्नेकोऽस्तिद्वःपरस्यानियमोभवेत। अतश्चवाप्रियेसिद्धसंभ वास्वकृतादिधेः। बहुव्रीहावित्तेसिद्धमिष्टतश्चावधारणा॥ द्वियादिष्टितस्तेष्वपर्यायोनप्रकल्पते। उदात्तेज्ञापकंवे विहितस्तुज्ञापयतिबहुव्रीहिरंतोदात्तोनभवतीतितथादिष्टिवितस्योश्चेतिज्ञापकंयेषामिहपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनिय म्यतेतेषांसमासांतोदात्तत्वपक्षेनभवतीतिबहुव्रीहिग्रहणमस्यात्। उदात्तेज्ञापकमिति। इहोदात्तग्रहणानुवृत्त्याद नयोः पर्यायाभ्युतज्ज्ञापकात्। कार्यप्रियस्यादौतुज्ञाप्यस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोसेवेत्यर्थः। स्वरितेपीति। ए तत्सर्वमेवव्याख्यातम्॥ ॥एमाजानामायारामजा ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ ६ तत्पुरुषे कर्मधारये प्रतिषेध इति। विशेषणसमासो न प्राप्नोति तेनामेव भवत्यपि तद्द्वितीयाद्यं तानामप्यौ तिसाद गतस्तेणो कृ इति
६० । विभक्ति विशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः ॥ नञ्कुनिपाताना नामिति। निपातग्रहणं खिसिद्धे नञ्ग्र
हणं विस्पष्टार्थं। अकारणोऽरिस्तादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थं तेन मन्त्रोपपदं कृतिनञ्तत्स्वरस्वर एव नञीयावान् भवति। सह निर्दि

तत्पुरुषे। तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः। तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमं कारकं। परमेण कारकेण। परमे कारके परमकारके इति। सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथं। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया सप्तमी तृतीया समासस्तस्य ग्रहणं। लक्षणोक्तश्चायं। अव्यये परिगणनं कर्तव्यं। अव्यये नञ्कुनिपातानां। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं। नञ्। अब्राह्मणः। अवृषलः। नञ्। कु। कुब्राह्मणः। कुवृषलः। कु। निपातानां। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। क्त्वा। भुक्त्वा। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। क्त्वायां वा प्रतिषेधः। क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। उभयं न वक्तव्यं। निपातनात् सिद्धं। किं निपातनं। अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यं॥

ष्टस्य च नञ्स्वर एव तीयावान् भवतीति न कर्तव्यं भवति। क्त्वायां वेति। परिगणनं वा कर्तव्यं क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः। ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पो ऽनुपपन्नः परिगणने सति साक्षात्कृतस्य यौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः। क्त्वायां प्रतिषेधे
तु प्रकृतिस्वरप्रसंग इति चिसमे नत। अवश्यमत्रेति। अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद् भवतीत्यर्थः ॥ रामः
६०

[illegible]
एतदपीति। अप्यह काराएवारं ततया कस्मात्राक्रियते नेन हल्। सत्युदाय परत्वादुपदेशस्यमास्ति हकारस्याकारोपदेश
त्वात् तथा हि हन्तीति कारान्तो व्यवसित उपदेशे हकारस्तु कल्पितो कारान्तत्वेनति नासाविह गृह्यत इत्यर्थेनेति। प्रशश इत्येवा
नुसोर्थस्याणोपाद्दानाप्याभिरं प्रतिपद्यते। यथा दवाये सत्रेण धातुस्तत्र श्चैक इति निअपरिदृश्यते। अनर्थकस्य तु भेद
निबधनाभावाद्यु परे शिवद्भावाभावः। माहिधुस्तानामित्रि लोपे कृते काराद् उपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति
त्वस्यानुदात्तत्वाप्रसंगः। उपदेशोपरकारान्तमित्यत्र तु पस्येव तस्योपदेशः कारान्तत्वाकृतेः पिलोप एकदेशविकृतस्या
नन्यत्वादपि हि अपदेशिवद्भावेनाकारान्तमवस्तुपदेशे अर्थवता पदेशिवद्भावः। यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इ
ति विज्ञायते माहि धुस्तातामाहिधुस्तायामत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपे। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासि
द्धान सिद्धमिति। इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि इमप
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषय उत्सर्गो ऽभिनिविशते पश्चादुत्सर्गाः। प्रक
ल्प्यवापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते। तन्नात्रातावत्करादिलस्य यस्वर एव भवति अपवादविषयलसा
र्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वाल्लोपः। यद्यपि इ
लाल्लोपः सोऽसावविधमोनीदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमी निर्देशो ऽप्यत्तत्सिद्धयेत
स्यादिभ्य अनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः लसार्वधातुक इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं अभ्यस्तसिद्ध्यर्थं। अभ्यस्ता
नामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिद्धं तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुकमित्युच्यमाने
तस्यैव घुदात्तत्वं स्यात्। सप्तमी सप्तमी लसार्वधातुके तास्यादानामेवानुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ ॥
तस्य त्वान्ते उत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसंगः। तत्र तावदेत्रित्रि लसार्वधातुकस्य प्रसयाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तते इत्यि
र्थः। सोसावेति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं वेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्व
धातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसंगविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वर एव भवति। तस्यैव घुदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्त
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मा० कै० ६
६१

तेनैवेति। अंतोदात्तानां पाठे नेत्यर्थः। सदृशग्रहणमविरविकन्यायेनेति। अविरविकइति समुदायैकदेशानुकरणमिति सूत्वा भाष्योपात्त वः। अनेनैनेत दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्नोतितद्धितोऽनभिधानान्न भवतिकिंपुनः पित्रासदृश इत्यत्र विहितस्तृतीयासमासोऽभ विष्यति। मोजनेन सदृश इति। हेतौ विति भोजनादि स्यतृतीयात्रष्यभावात्स्वर्गी समासाभावः। दास्याः सदृश इति षष्ठ्या अन्ते

तेनैव यत्नेन षष्ठीसमासो भविष्यति। सदृश। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्। सदृशग्रहणमनर्थकं किं कारणं तृतीयासमासवचनात्। सदृशशब्देन तृतीयासमासउक्ते तत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धं। षष्ठ्यर्थं तर्हि इदं वक्तव्यं पितुः सदृशः पितृसदृश इति। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यं। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीया समासवचनमनर्थकं स्यात्। किं कारणं। इहाप्यभिप्रेतं स्यात् पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति। तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरेण समासो भविष्यति। अपरेण समासो भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विग्रह आविकशब्देन समासो भवति आविकमिति। एवं पितुः सदृश इति विग्रहो पितृसदृश इति भविष्यति। पित्रा सदृश इति विग्रहस्य वाक्यमेव भविष्यति। अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति नरर्थो भोजनेन सदृशः अ ध्ययनेन सदृश इति। यदि तर्हि तस्य निबंधनामस्ति तदेव वक्तव्यं। इदं न वक्तव्यं। इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी अप तेन दृष्टं दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृश इति। गुणात्। एतत् प्रकृतिस्वरत्वेऽयथायोः रूपसंस्थानं। एतत् प्रकृतिस्वरत्वे यगुणोपात्तरूपसंस्थानं कर्तुं संपचारत्वे दशारत्नः पंचारत्नयः दशारत्नयः। परगुणयोः कृतयोरिति तेद्धिगु विशेषत्वेन प्राप्नोति। न वा वहिरंगलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यं किं कारणं वहिरंगलक्षणत्वात् वहिरंगो यस्य गुणो अंतरं गइत्यलकुत्राय परिणाहस्यवौरिविभक्ते रूपसन्नत्यमगाइगं नाय एगुणावेति। पदस्यस्वरविधानस्य पुस्वं निरसवाघ एागुणयोः कृतयोरिति तद्व्याभावात्प्रकृतिस्वरेण प्रोमोनीतिवुनमपचारत्वइति पंचारत्नयः प्रमाणाभावामितित द्विगुः प्रमाणोलोद्विगोर्नित्यमिति मात्रवोलुक्। न स ज्ञ अस्ति चेति गुणाञ्जशरीपुः श्चे वावचनमिति वचनात्र भवति तयो मणारिशाः नवेति। ग्रहणस्य परिमाणार्थत्वान्मात्रक लुकुस्नेः स्रिगे भवन्नेतं एगोः सं वपनेय एगुणेनु स्तुवपे स्तत्वात्त्व

हिंगलक्षणत्वात्स्वरेकैर्नीकासिद्धाभिरूपर्यः ॥ रागः कासिद्धवहिरंगमनरंग ॥

राम० ६२

परिप्रापरिप्रसुपायेभ्य इति। सर्वनिर्देशोऽप्यपपरी एवगत्येते। तयोरेववर्जनविषयत्वं संभवाद्भाषाद्दृस्य वर्ज्यमानार्थत्वं संभ वात्प्रवहणइति। तत्पुरुषः। यन्नस्य इस्तत्पुरुषे क्रमापिसपाप्राप्यम्यात् बहुव्रीहितत्पुरुष पूर्वपदे प्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्र तिषेधोपन्यासः। अनेन तु सूत्रेण परिशिष्यानुदपीभावे स्वरविधिः परिवनमिति। वनं वर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिवहिरंचवः पंचम्यंसव्यय भावः। तयथैवेति। वाध्यसमुदायापेक्षाया विशेषाभावात्त्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ वाधकः। आवतीति। अ

परिप्रेति। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासस्येति द्भवति विप्रतिषेधे न। परिप्रत्युपावर्णमाना हो रात्रावयवेभ्योऽन्यस्यावकाशः परित्रिगर्तं परिसोवीरं। वनं समासद्वन्द्वस्यावकाशः प्र वणे प्रष्टमाः इहोभयं प्राप्नोति। परिवनं अपवनं वनं समासष्टसेनद्भवति विप्रतिषेधेन। नचावनस्यान्तोदात्तत्ववचन तरपवादत्वं निहत्यर्थे। नचात्र्योविप्रतिषेधेन। किं कारणं वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादत्वं निहत्यर्थं। सिद्धमत्रांतोदा त्तत्वमुत्सर्गेणैवातस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽस्यैतदपवादाः प्राप्नुवंति तद्बाधनार्थं। स यथैवतदपवादत्रप्र पदं बाधत एवमिममपि वाधिष्यते। आचार्योपसर्जना। आचार्योपसर्जनेत्येकस्यापि पूर्वपदत्वात्संदेहः। आ चार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि परस्य पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति। आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकं प रवर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि। तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति। लोकविज्ञानात्सिद्धं न षष्ठ्या नेकस्यापीति। द्वयोर्द्वंद्वः स्यचरितार्थत्वान्न बहूनां द्वंद्वे संदेहाद्प्रतिपत्तिः पर्यायो वा प्राप्नोति। लोकविज्ञानादिति। आद्यस्पदि त्यस्याव्यभिचारि पूर्वपदत्वं मध्यमस्य तु पराणि पेक्ष्यापूर्वपदत्वं पदार्थापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणं ॥ श्रीरामकृष्णः गोविं

...पूर्वमानत्वेनपि द्विः प्रतिपदं ॥

ना॰ कै॰ ६
६२
सर्वपूर्व इति। सर्वेषां पूर्वः सर्वपूर्वः। पवावपूर्वि संबंधे षष्ठीविधाय समासो विधेयः। महान् व्रीह्यपराह्णादिसमास इति लक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषया क्रान्तेन प्रतिपदोक्तोपः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः। कुरू॥ दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति। दा
सीभाराणामिति बहुवचनं द्वंद्वसमासार्थोऽयं मत्वा वचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वात् ईशास्यस्मात् योगविभाग इति।

सर्वपूर्वः समानीयन्ते एवमिहापि यत्सर्वपूर्वं पदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति। महान्व्रीह्य। किमर्थं
महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न कर्मधारये नित्येसेव सिद्धं न सिद्धमिति किं कार
णं श्रेण्यादिसमासे स्येवं तत्र हमाभूत् महानिरष्टो रश्मिणरीपते॥ कुरुगार्हपत वृद्ध्वस्योगार्हपते। कुरुवृ
ज्योगार्हपतमिति वक्तव्यं। कुरूणां गार्हपतं वृजिगार्हपतं। कुरुगार्हपतादिकाण्वसत्तजा सस्थीलिद्दरूपाया
रेषउवानैतिलकाद्यः एयपर्कवलो दासीभारादीनामिति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात् देवहूतिः देवनीतिः व
सुनीतिः वसुनीतिः वेदनीतिः ओषधीचंद्रमानः नर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं योगविभागः करिष्यते। कुरुगा
र्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकंबल इति। ततः दासीभाराणां
चेति। तत्र बहुवचननिर्देशात् दासीभारादीनां चेति विज्ञास्यते। पण्यकंबलः संज्ञायां। पण्यकंबलः संज्ञा॥

नायं द्वंद्वः। किं तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि तथा चतैतिलकद्रूः पण्यकंबल इति विभक्ति रुद्धा दिनात्रदा
सीभारशब्दसहचरितेषु तद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः। एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति। पण्यकंबलः ॥ ॥ राम॰
६२

संज्ञायामिति॥ कृत्सप्रत्ययांतत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो सिद्धे नियमार्थं वचनं संज्ञायामेव पण्यकंबलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो
भवति नान्यत्रेति। तत्र निपातप्रमाणो नियतमल्पो व्यावहारिको पः कंबलस्तस्य पण्यकंबल इति संज्ञेत्याहुः॥ अपर आह
नि। कंबल एवात्र परिपण्यएव पणः प्रकृतिस्वरो यथास्याद्यत्र माभूदिति नियमः। पण्यावधि। पण्ययोगेति विशेष
णसमासः गोरतद्धितलुकीति टच्समासांतः अत्र तु चित्वादेवान्तोदात्तत्वसिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तं पण्यहस्ती
ति। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति णतत्पुरुषः क्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात्स्वरनिपातानियमप्रसं
गः कृत्यात् स्वपूर्वनिपातार्थं वचनं तुल्यजातिप्रतिषेधार्थमजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमता
नुसारिणा आहुः तत्स्वरूपेतु स्यार्थस्त्रप्रतिपदोक्तपरिभाषाकत्वेषु पदानां प्रायेण तदा नियमार्थं वमुच्यते नरा आय
संज्ञायामिति वक्तव्यं योहि पणितव्यः कंबलः पण्यकंबलएवासौ स्यात्। अपर अपर आह। पण्यकंबलएव य
था स्यात्। कुमारस्तु पण्यगवः पण्यहस्ती॥ अहीने। अहीन इति किमर्थं। कांतारातीतः योजनातीतः। अहीने
द्वितीयानुपसर्गे। अहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यं। इह माभूत्। सुखप्राप्तः सुखप्राप्तः दुःखप्राप्तो दुःखप्रा
प्त इति। तन्नहि वक्तव्यं यत्पुनरुच्यते अपवैतस्यहीनग्रहणं न करिष्यते। इहापि कांतारातीतो योजना
तीत इति अनुपसर्ग इत्येव सिद्धं॥

णोनुविध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिर्नीवि पण्यगवस्तावदप्रकृतिस्वरप्रसंगः॥ अहीने। थाथादिस्वर एव वाऽयं योगः। अ
हीन इति किमर्थमिति। प्रत्याख्यानाय प्रश्नः। कांतारातीत इति। कांतारं स्वकृतानि सर्वे द्वितीयाश्रितेति समासो हीन
वाचस्त्र द्वितीयांतमिति थाथादिस्वरो भवति। सुखप्राप्त इति। अत्रापि थाथादिस्वरः। अनुपसर्गग्रहणं चेह क्रिय
माणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्देन पठितव्यः आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादित्वस्वाराभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्व
स्य सिद्धत्वात्॥ श्रीरामकृष्णः गोविंद ॥ ॥ ॥

मा॰कौ॰ ६३ गति। अनंतर इति किमर्थमिति। किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानंतरस्यैव पूर्वपदस्य विधानात् थाथादिस्वरबाधनार्थं प्रकृ
तिस्वरविधानार्थं अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमिति। अनेकार्थसंभवात् प्रश्नः।
। अभ्युद्धृतमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्त उद्धृतशब्दे परतो ऽभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो माभूदित्येवमर्थमनंतरग्रहणं
अनुच्चक्रियमाणे ऽप्यनंतरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानंतर एव हि गतिर्भवती भवतीति अनंतरस्य ग्रहणा
सामर्थ्याद्यानोरनंतरो गतिराश्रीयते स्वस्य शेषः तत्र बाधकाभावमिति परत्वादिति भावः। तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थं

गतिरनंतरः अनंतर इति किमर्थं। अभ्युद्धृतं उपसमाहृतं। गतिरनंतरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात्
गतिरनंतरग्रहणमनर्थकं किं कारणं गतिर्गताविति वचनात् गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते तद्बाधकं भवि
ष्यति। तत्र परस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादंतोदात्तत्वं प्राप्नोति। अंतस्य च तक्तादिविप्रकारणमिति। प्रकृतिस्व
रवचनाद्वनंतोदात्तत्वं। प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादंतोदात्तत्वं न भविष्यति। यदि हि स्यात् प्रकृतिस्वरवच
नमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेत् एकाग
त्यर्थं। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेत् एकगत्यर्थं॥ श्रीरामकृष्णगोविंद ॥

मनंतरग्रहणं न कर्तव्यं। तत्र यस्येति। गतिर्गताविति निघाते कृते अभिः प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्तस्मादनुपरस्योद्धृतशब्द
स्य सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वं प्राप्नोति कथं उच्यते। उद्धृतशब्देन तावत्समासस्तत्र थाथादिस्वरः प्राप्तो
दिस्वरेणुत्राभिगतिस्वरस्तेनाभेः समासे कृते कस्यांतरः प्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोति कृत्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतश
ब्दस्य क्तान्तत्वात् थाथादिः समासे कृते समासांतोदात्तत्वं प्राप्नोति तन्तस्तदपवादः कृत्स्वरेणोद्धृतांतत्वं प्राप्नोति तततस्त
दपवादस्य थाथादिस्वरप्रसंगः। प्रकृतिस्वरवचनादिति। ना प्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वरस्यारभ्यमाणस्तस्य बाधकः॥ राम॰ ६३

यएको गतिरिति। एकस्मिन्नेव गतौ बहुस्य बाधकत्वमभ्युद्धृतादौ तु कस्यांतर प्राप्तत्वात् थाथादिस्वर एव सति शि
ष्टत्वात् बलवत्त्वात् प्राप्नोति। एवमर्थमेवेति। कस्यांतरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनंतरग्रहण
मित्यर्थः। यत्र त्वेक एव गतिस्तत्रानंतरग्रहणेन न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधाव प्राप्तस्य गतिस्वरस्यानंतर
ग्रहणेन पुनः प्रसक्त्या प्राप्तिः क्रियते। क्रियमाणोपीति। कुं गतिप्रादयः इत्यत्र सुपेति निवृत्तं सुविसनुवर्त्तत एव निष्ठ

एको गतिस्तदर्थमिदं तत्स्यात्। प्रकृतं प्रहृतं। एवमर्थमिदं तर्ह्यनंतरग्रहणं कर्तव्यं अन्यथा स्यात्।
क्रियमाणेपि वै अनंतरग्रहणे अत्र सिध्यति किं कारणं गतिरनंतरपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्य
ते। यश्चात्र गतिरनंतरः नासौ पूर्वपदं। यच्च पूर्वपदं नासावनंतरः॥ ॥

तादिषु परकार्यप्रतिषेधार्थं तत्र युगपत्स्वरं तत्समुदायस्य स्वरं तस्याभावात् समासस्याप्रसंगात् क्रमेणाणस्रो विधेयस्त
त्राभिशब्दस्योद्धृतशब्देन समासे सत्यभिशब्द एव पूर्वपदं नोद्धृत इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यनं
तरग्रहणे पूर्वपदत्वाद्येन प्राप्नोतीत्यर्थः॥ रामकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

ना॰ के॰ ६ अपूर्वपदार्थे तर्हीति प्रश्नस्य प्रकारान्तरेण बाध्यते तत्र योगविभागः क्रियते गतिः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ततो ऽनं
६५ तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति। इदानीमतिप्रसंगमाह। अपूर्वपदार्थमिति चेदिति। दूरादागत इति। अत्र कर्मणि
क्तो विधेयस्तत्रीयाकर्मणि। इस्मत(?)। इह कर्मग्रहणानुवर्त्तनात् कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणं। अत्र थाथादिस्वरो ऽप्य
ते गतिस्वरो ऽनन्तरग्रहणात् प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवानुवर्त्तते न गतिग्रहण

अपूर्वपदार्थे तर्हीदं वक्तव्यं। अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात्। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कार
के ऽतिप्रसंगः। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारके ऽतिप्रसंगः। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारके ऽतिप्रसंगो भवति
। आगतः दूरादागतः सर्वत्रैव गतिपूर्वपदस्य भवति एवं कारकपूर्वस्यापि प्राप्नोति। सिद्धं तु गतेरनन्तरा
त्प्रसंगात्। सिद्धमेतत्। कथं। परस्य(?) अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतत् कृते ऽप्रसंगः कथं। किं कृतं भ
वति। कृत्स्वरापवादो ऽयं भवति। तत्र गतिरनन्तरः तस्यावकाशः प्रकृतं प्रहृतं। अन्तः थाथघञ्क्ताजबि
त्रकाणामित्यस्यावकाशः दूरागतः दूरागतः इहोभयं प्राप्नोति। आगतः दूरागतः अन्तः थाथघञ्क्ता
जबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ श्रीरामकृष्ण

म स्वरितस्यान्तः गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरागते कृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथा
थादिस्वरयोः प्रसंगे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते अनन्तरग्रहणात् अपूर्वपदार्थमप्युहतावेवस्वरं स पारप
ति प्रकृतमिति। अवकाशप्रदर्शनामात्रमेतत् न प्रकृतमनन्तरस्य स्वस्य तत्र प्रहृता इत्यवकाशः प्रदर्शयितव्यः॥ राम॰ ६५

अवश्यं गतेरिति। थाथादिसूत्रे वक्ष्यानुवर्त्स्यमगतिग्रहणमन्यथा प्रभेदस्तत्र कृत्स्वरेण बाध्येतेति साधितो दूरागतः स्यान
न्तोदात्तत्वं वेष्यते। एवं तर्हीति। थाथादिसूत्रात् कग्रहणमपनीय पृथक् क्रियते। गतिर्दूरागत इति। ननु विभुए

अवश्यं गतेस्तस्मिन् संगतेः तस्य संक्रमं। भेदः प्रभेदस्तस्येषम् अथ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अन्तः थाथ
घञ्क्ताजबित्रकाणां। ततः क्तोत्तरपदं अन्तोदात्तं भवति। अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्त्तते। गतिग्रह
णं निवृत्तं। अथवा परिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। सूपमानात् क्तः। संज्ञायामनाचितादीनां
प्रवृद्धादीनां चेति। ततो वक्ष्यामि। कारकात्। कारकाद्वृत्तं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति ततः द
त्तश्रुतयोरेवाशिषि कारकादिति॥ श्रीरामकृष्ण:

कारकादिति कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति पुष्यकृष्टादिस्याद्युदात्तविधानात् अन्तोदात्तं चेष्यते इत्यस्यायं क्रयो
गविभागान्तरमाह। कारकादिति। ननु तत्र दूराद्यानतरस्याद्यौ थाथादिस्वर एवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् कारकादिति
ये योगे गतिरनन्तर इत्यस्य बाधको विज्ञायते॥ श्रीरामकृष्णगोविंद॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰६
६५

एवं चेति। कारकादिति नियोगविनाशे सत्यनंतरग्रहणं कर्त्तव्यं। कथमिति चेत् उच्यते। आगतः स्वस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रकृते दूरप्राद्युदात्तत्वं स्यात्। कांतिकेति समासस्तनः कस्मात् रप्राप्यास स्वरः प्राप्नोति ततः कृत्स्वरस्ततः कृत्स्वरः इत्येवं कृत्स्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रे नियमार्थं तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तते तेनायमर्थः। कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तांतमंतोदात्तमिति तेनाभ्युद्धृतः स्यादौ परत्वात् गतिनिर्घातेनुदात्ते स्वरितानुदात्तस्य सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे यथा यादि स्वरे च नियमे

एवं च कृत्वा नार्थो नंतरग्रहणेन। कथमभ्युद्धृतं। उद्धरति क्रियां विशिनष्टि उद्धरति विशिष्टामभिर्विशिनष्टि तत्र गतिरनंतर इति च प्राप्नोति। गतिर्गता विनिवृत्ता गतिरनंतरः स्वस्यावकाशः प्रकृतं प्रहृतं गतिर्गता विस्यावकाशः। अभ्युद्धरति उपसमाहरति इहोभयं प्राप्नोति अभ्युद्धृतं उपसंहृतं उपसमाहृतं। गतिर्गता विस्तीर्णत इवति विप्रतिषेधेन॥ श्रीरामकृष्णः

न निवर्तिते कृत्स्वरेणाद्युदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कथमिति। अपूर्वपदत्वात् कृत्स्वस्य गतिस्वरेण प्राप्नोति। तितरर्थमनंतरग्रहणस्यादि इति मत्वा प्रश्नः। उद्धरति क्रियामिति। अयमर्थः। उद्धृत इत्यत्र तिस्वे चादि क उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्र उद्धृतस्य पूर्वपदत्वात् भवति। तिस्वरः पश्चादभिशब्दस्य समासे अभि इति स्वरं बाधित्वा ति धातोः भाव्यं तत्र कृ उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थो नंतरग्रहणेन अथ यो द्धरतिक्रिया मिस्यादिना भेगतिलं प्रति

एम॰ ६५

एवं तर्हीति। परविप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनंतरग्रहणं क्रियते। परिदृष्टं कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात् ततः क्रांत उत्तरपरे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानंतरग्रहणेन ननु कृतमोतापि परिभाषा ज्ञापयति परिभाषाज्ञापनार्थमेव च परविप्रतिषेधो नापेक्षितेननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यते कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते। उच्यते। उच्यते पूर्वाचार्यैः स्तावदेषा परिभाषा पठिता इह त्वनंतरग्रहणेनैषैवाभ्यनुज्ञायते॥

एवं तर्हि सिद्धे सति परं नंतरग्रहणं करोति तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। प्रतप्रेन कुलस्थितंत एनतः उरके विशीर्णा न एतत् सगतिकेन सन् कुलेन च समासः सिद्धो भवति। तादौ च निति कृत्यतौ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थं यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायेत तकारादौ निति कृतीति। अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात्। उत्तरपदविशेषणं। तत्र को दोषः। इहैव स्यात् प्रतरिता प्रातरित्वा इह न स्यात् प्रकर्त्ता प्रकर्तुं॥

तादौ॥ गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् तकारादिः कृदेव संभवति नान्य इति मत्वाह कृद्ग्रहणं किमर्थमिति। यथेति। तितीति अनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतस्योपस्थानात् अस्यैव तकारादित्वविशेषणं स्यात् कृत्त्वग्रहणे तु श्रुतस्य तकारादित्वविशेषणं विज्ञायते॥ श्रीरामकृष्णगोविंदः

भा॰कै॰ तारैनितीति। यथोत्तरप्रत्ययाद् संयोगपूर्वादि सत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् संयोगपूर्वग्रहणेन उकारो विशेष्यते न
६६ तुप्रत्ययस्तथेहापि तादिग्रहणेन निर्दिश्यते न तु तदन्त। कृदुपदेशो वेति। वाशब्दस्तदर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रतन्त्रयस्ता
दिरिति प्रसज्यार्थे कृत्स्नग्रहणमित्यर्थः। अनिगं॥ अनिगन्तेति। प्रतीवे सादावर्थे च निगन्तग्रहणमिति प्रसङ्गे। स्त्रयणा
तादैनितिकृद्ग्रहणमनर्थकं। तादैनितिकृद्ग्रहणमनर्थकं क्रियमाणेपि वै कृद्ग्रहणे निष्ठाशब्दं विज्ञातं। तका
एरौकृत्तरपरे निति कृतीति। अक्रियमाणेपि वेष्टं। निघस्तका एदिस्तदन्त उत्तरपद इति। यावता क्रियमाणेवा
निष्ठविज्ञापने अक्रियमाणे वेष्टं अक्रियमाणे पूर्वेष्टं विज्ञास्यामः। कृदुपदेशो वा नाद्यर्थमिदर्थं। कृदुपदेशे तर्हि
ताद्यर्थमिदर्थं कृद्ग्रहणं कर्त्रा कृदुपदेशोपलक्षणादिरिस्वेवं यथा विज्ञायेत। किं प्रयोजनं। इउथ। इदा इावपि
सिद्धं भवति। प्रलपिता प्रलपितुः। अनिगंतः। अनिगंतप्रकृतिस्वरत्वे परणादेशो प्रकृतिस्वरभावप्रसंगः। अनिगं
तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशो प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति प्रसत्य प्रसज्य। अनिगंतवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्।
अनिगंतवचनं किमर्थमिति चेद्यणादिष्टार्थं। अपणादेशार्थमेतत्स्यात्। परामणादेशेन। परा। प्राक्त्वा।
उरूवा। किमुक्तं। समासेणाकलेन भवतीति। यत्रतस्यैचतेरकारो लुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा। उस्वरस्तत्र बाधको
भविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यति ह्येतत्। चोरनिगन्तादप्रत्यये इति। यत्र हिन्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति। एष हि य
णादिष्टार्थमारंभः। एतदप्यपणादिष्टार्थमेव। यदा यणादेशो नाकदाचयणादेशेन। यदा शाकलं। उरूवा। किमु
देशो हृते। निगंतत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसंगः। अनिगंतत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसंगः। अनिगंतवचनमिति। प्रतीचः स्यादिमुस्वरेणाभा
वमिति अनवकाशमनिगंतग्रहणं मन्यतो वक्त्र हि न्यध्योरिति। नध्योरेव कृतेयणादेशे प्रकृतिस्वरो नान्यस्येति नियम रामः
६६

यत्र तर्हि नेति। अधीत्वे स्यादा विसर्थः। यत्र हि निरेवेति। निश्चयस्यैकात्वात्री चेस्यादो उस्वरस्य प्रकृतिस्य च विशेषो नास्ति
। एष हि यणादिष्टार्थ इति। ननु नेयणादेशे कृते अनक्लान्तकस्य स्वरः एवमन्यत्र। यत्र यणा भविष्यते तस्मिन् वि
षयेत रणमपिपणां बाधित्वा पूर्वेनैः स्वरो भवति एवं प्रसङ्गादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्चाद्यणादेशः

यत्र तस्यैचतेरकारो लुप्यते। अधीचः। अधीचा। उस्वरस्तत्र वाचको भविष्यति। अयमिवेष्यते। वक्ष्यति ह्ये
तत्। चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये इति। यत्र हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति। एष हि यणादिष्टार्थ आरंभः। एत
दप्ययणादिष्टार्थमेव। कथं। अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो
नुदात्तस्येत्येव स्वरः सिद्धो भवति। न्यङ्। तस्मात्स्पष्ट्यते अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशो प्रकृतिस्वर
भावप्रसंग इति। चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये उस्वप्रणादनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्ययइत्येतद्भवति विप्रतिषेधे
न। उस्वरस्यावकाशः। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचि। अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्यस्यावकाशः। पराङ्। प
राञ्चौ। पराञ्चः। इहोभयं प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

। एतदपीति। वचनसामर्थ्याद कृते एवान्तरंगे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति यणि कृते स्वरभाजो भावान प्रसङ्गादि
षु तु परणादेशा एवान्तरंगत्वात् प्राप्नोति। तस्मादिति। न च यणादेशस्यस्यानिवद्भावोस्ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधाना

।·कै·६ यदित्वादिति। सर्वापवादत्वं कुस्वरस्य निवर्त्तयन्ति लक्षणगणानामर्थाद्वयोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः॥ अथ परस्वर
६७

नवा कुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसंगः। नवा एतद्विप्रतिषे
धेनापि सिद्ध्यति। कथं न हि सिद्ध्यति। कुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधात्॥ कुस्वरः पूर्व
पदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः। इतरथा हि सर्वापवादश्च कुस्वरः। अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वाप
वादः स्यात् कुस्वरः कथं प्रत्ययस्वरस्यापवादो नुदात्तौ सुप्पितौ। अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्ति
स्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य च कुस्वरः। स पथ्येवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते एवमनिगन्त
स्वरमपि बाधेत। यदित्वावत्तस्यातः साम्यमयमपि चतुर्थः। समासोन्तोदात्तत्वस्यापवादः॥ अपस्व
रः। अथ परस्वरस्य कृत्स्वरः। कृत्स्वरस्याप्युभयोश्च तुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। सति शिष्टस्तर्हि कुस्वरः
। कथं चाविस्तु श्यते यत्रास्येतरपं भवति। क्व चास्येतरपं भवति। यत्राशावसर्वनामस्थाने अभिनिर्दृत्ते
अकारलोपिनः कारलोपे वक्षते तेन स्मान्तुष्ट्यते नवा कुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधादि
तरथा हि सर्वापवादः इति। विभक्तीव त्वरात् कृत्स्वरः। विभक्तिस्वरात्तरेषु त्वदाह्व कृत्स्वरो भवति विप्रतिषे
धेन। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। अक्षशौरः। स्त्रीशौडः। कृत्स्वरस्याचकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः।
इहोभयं प्राप्नोति। पूर्वाह्णे स्फोटकः। अपराह्णे स्फोटकः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावका
शः। ईषत्कडारः। ईषत्पिंगलः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन।
विन्स्वराद्धारिस्वरः। विन्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। वित्स्वरस्याचकाशः। वलनः। वपनः। हारिस्वरस्या
इतिन लुक्स्वेतुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरः इद्वगतिग्रहणमनुवर्त्तते। सति शिष्ट इति। नतः सर्वापवाद एव कुस्वरः॥

राम॰ ६७

कृत्स्वराद्धिति। पूर्वविप्रतिषेधोत्र विवक्षितः। अक्षद्यूतद्‌रिति। अनुदाहरणमितरित्याह। अत्र हि तृतीया कर्मणीत्यनेन
कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति तस्य त्वास्त्वहारिस्वरो बाधते। नकृत्स्वरादिति परेष्वित्यर्थः। अनो भाव
कर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते। करणे वा दाहरणं शक्यो वा उदाहरणमिस्युदाहरणं किं पुनस्तमिति। त्व

कृत्स्वराद्धारिस्वरो विप्रतिषेधेन। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। हारिस्वरस्य स ए
व। इहोभयं प्राप्नोति। अक्षद्यूतः। पादहार्यः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। नवा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः
कृत्स्वरबाधकत्वस्य नवार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वरबाधकत्वस्यायद
यमहरणमिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अ
नो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदुच्यते यद्येवं साधीयो ज्ञापकं तस्य। पर एवमहरणमिति प्रति
षेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अनो भावकर्मवचने प्र
तस्मिन् प्राप्ते तत एतदुच्यते यद्येवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादो नो भावकर्मवचन इति बाधकं वि
लापं बाधते किं पुनस्तत्र बाधिष्यते। पुंस्कस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन। पुंस्कस्वरस्यावकाशः। गोव
ल्लवः। अश्वबल्लवः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। गोसंख्यः। पशुसंख्यः। अश्वसंख्यः। पुंस्कस्वरो भवति
इत्यर्थः। तस्मादहरणमिति प्रतिषेधो येन केन चिद्गुणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः।
युक्तस्वरश्चेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वं अत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः। गोसंख्य इति। न चात्र थाथादिस्वरः प्राप्नो
ति न कृत्स्वरः एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः॥ श्रीरामकृष्ण॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ ६ उपमानं।उपमानमिति।किमर्थमिति।योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाद्वोपमानमेवनियम्यतइतिप्रश्नः।इत
६८ रःसत्यपियोगविभागइष्टाव्यवस्थानलभ्यते।लक्ष्यानुसरणेवप्रतिपत्तिगौरवप्रसंगइत्याह।शाङ्गार्थप्रकृतावेवेति
।अथशाङ्गार्थग्रहणमिति।प्रकृतिग्रहणाद्विविशिष्टार्थाप्रकृतिर्गृहीष्यतइतिप्रश्नः।इतरस्तुद्वैतोविशेषइतिम
त्वाह।उपमानमिति।इकवंवतीतिकर्त्तर्युपमानइतिणिनिःकृत्यरएवात्रभवति।शाङ्गार्थप्रकृतिरेवयोनिरित्यमितिउ

उपमानं।उपमानमितिकिमर्थमिति।शाङ्गार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमानेपूर्वेणातिप्रसक्तमितिकृत्वानिय
मोऽयंविज्ञायेत।तत्रकोदोषः।इहनस्यात्।पुष्पहारी।फलहारी।उपमानग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषो
भवति।अथशाङ्गार्थग्रहणंकिमर्थमिति।उपमानंप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमानेइहापिप्रसज्येत।इकवंवी
इकप्रेक्षीति।शाङ्गार्थग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अथप्रकृतिग्रहणंकिमर्थं।शाङ्गार्थप्रकृतिरेव
योनिस्यन्तत्रयथास्यात्।इहमाभूत्।कोकिलाभिव्याहारी।गर्दभोद्गारी।अथैवकारःकिमर्थः।नियमार्थः।
नैतदस्तिप्रयोजनं।सिद्धेविधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारंनियमार्थोभविष्यति।इष्टतोवधारणार्थस्त
र्हियथैवंविज्ञायेतउपमानंशाङ्गार्थप्रकृतावेवेति।मैवंविज्ञायिउपमानमेवशाङ्गार्थप्रकृताविति।शाङ्गार्थ
प्रकृतौह्युपमानंचानुपमानंचोपपुराणमिष्यते।साधुध्यायी।विलंवितध्यायी।दीर्घकः।तेदीर्घोनस्या
दिरूपाणोभवति।सेतस्मात्अस्यासंबंधकृत्वासेतद्ववतिविप्रतिषेधेन।तेदीर्घान्तस्यादिहणत्वोभवति।स
स्याककाशःकुटीरः।शमीरः।अस्यासंवंधवहचरस्येतद्ववतिविप्रतिषेधेन।नभूत।आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदा
सादीनांछन्दस्युपसंख्यानंकर्त्तव्यादिवोदासायगायतेविधून्वध्यापराप्नुषो।अन्तः।संवेगुणकार्त्स्न्येसर्वग्रह
पर्णसंवंधमन्तरेणैवसोधातुःशाङ्गेवर्त्ततेसारहणस्यततस्यस्यमपरोगोणाशाङ्गार्थत्वंद्योसत्तेतस्यग्रहणंनभवती
सर्वःनभूत।दिवोदासायेति।दिवंध्वरोसमसइतिअलुक्।सर्वगु।यत्रगुणान्तरस्याभावःतत्रगुणकार्त्स्न्यंभवतियथा

परमशुक्ल इति।आश्रयआस्याशुक्लस्यपारम्यमितिगुणकार्त्स्न्यमस्ति।सर्वंसौवर्णाइति।विकारविषयमन्तकार्त्स्न्य
नगुणविषयं।अथकार्त्स्न्यग्रहणमिति।सर्वशब्दःकार्त्स्न्यएववर्त्ततइतिप्रश्नः।सर्वेषांश्वेतानि।सर्वशब्दोनगुणि
कार्त्स्न्यवर्त्तनेनगुणकार्त्स्न्येसर्वेषांश्वेतगुणइत्यर्थः।गुणान्तरेणेति।गुणान्तरेणेति।गुणस्यशेषस्यपरमन्तरंतेने

परमशुक्लः।परमकृष्ण इति।सर्वग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अथगुणग्रहणंकिमर्थं।सर्व
कार्त्स्न्येतीयत्युच्यमानेइहापिप्रसज्येत।सर्वसौवर्णः।सर्वराजत इति।गुणग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदो
षोभवति।अथकार्त्स्न्यग्रहणंकिमर्थं।सर्वगुणइतीयत्युच्यमानेइहापिप्रसज्येत।सर्वेषांश्वेतःसर्व
श्वेत इति।कथंचात्रसमासः।षष्ठीसुवंतेनसमस्यतइति।गुणेनेतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।एवंतर्हिगुण
न्तरेणसमाससत्वलोपश्च।गुणान्तरेणसमासोवक्तव्यःतल्लोपश्च।सर्वेषांश्वेततरःसर्वश्वेतः।उ
त्तरपदवृद्धौ।अयुक्तोयनिर्देशः।नत्युत्तरपदस्यनामवृद्धिरस्ति।कथंतर्हिनिर्देशःकर्त्तव्यः।वृद्धिमत्युत्तर
पदइति।सतर्हितथानिर्देशःकर्त्तव्योनकर्त्तव्यः।नैवविज्ञायतेउत्तरपदवृद्धिःउत्तरपदवृद्धिःउत्तरपद
वृद्धाविति।कथंतर्हिउत्तरपदस्यवृद्धिरस्मिन्सोऽयमुत्तरपदवृद्धिःउत्तरपदवृद्धाविति॥
त्यर्थः।सर्वेषामितिगुणसंबंधेषष्ठी।परस्परौत्यमितियथाश्वेततरइति।गुणान्तराविनएवाश्रितगुणान्तरप्रकर्ष
निमित्तस्तरप्यःसर्वेषांपरान्तंद्रव्यान्तरगाथाश्वेतगुणावेक्षयासातिशयःश्वेतोगुणइत्यर्थः।उत्तरपदवृद्धाविसे
वृद्धिमदुत्तरपदमितिपाठग्रहेसिद्धेउत्तरपदग्रहणंतदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थं॥ प्रीतमकृत्सः

पा॰कौ॰६ उरःप्रभृतिषु प्रकरणादिवशादनसेअपप्रतिपत्तिः॥ श्रीरामकृष्ण॥ ॥[illegible]॥

६६

वद्धश्रीहो वद्धन्श्रीहो विश्वस्यान्तोदात्तत्वसंज्ञायामित्राजिनयोरन्तः। वद्धश्रीहो विश्वस्यान्तोदात्तत्वसंज्ञायामित्राजिनयोरन्तः स्येत इत्यतिविप्रतिषेधेन। वद्धश्रीहो विश्वसंज्ञायामिति सस्यावकाशः। विश्वदेवः विश्वयशाः। मित्राजिनयोरन्तः स्येत्यस्यावकाशः। कुलमित्रः कुलमित्रं कुलाजिनं। इहोभयं प्राप्नोति। विश्वामित्रः विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरन्तः स्येत इत्यतिविप्रतिषेधेन। अतो दात्तप्रकरणे महत्तदर्थादीनां बहुव्रीहौ स्वपदस्थानेकमर्थं महद्ध्यः सुवर्णं उपनस्थे। उरःप्रभृतिषु। सूपे। उरःप्रभृतिभ्यो न स्तुभ्या। उरःप्रभृतिषु सूपः स्येत स्माच्च स्तुभ्यामित्येनइत्यति विप्रतिषेधेन। उरःप्रभृतिषु सूपः सस्यावकाशः। कुंडोदरोपोदरः। नञ्सुभ्यामिस्यस्यावकाशः। अयवः अतिलः अमाषः। सुयवः सुतिलः सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुरः सूरः। नञ्सुभ्यामित्येन इत्यतिविप्रति षेधेन। सोमनसी अलोमोषसी। सोमनसोः कपि। सोमनसीअलोमोषसी इत्येन स्मात कपिपूर्वमिस्येन इत्यतिविप्रतिषेधेन। सोमनसी अलोमोषसी इत्यस्यावकाशः। स्वशर्मीणामधिनावहेम। सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः सुकोनाः। सुवपाः सुवर्णाः पापिपूर्वमिस्यस्यावकाशः। अयवकः अतिलकः। इहोभयं प्रा प्नोति। सुपामकः सुखोतस्क कपिपूर्वमिस्येत इत्यतिविप्रतिषेधेन। कुलनीरः पर्यादिभ्यः कुलादीनामाद्युदात्तत्वं भवतीतिविप्रतिषेधेन परिप्रत्युपापाद्वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु स स्यावकाशः। परित्रिगर्तं परिसौवीरं। कुलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः अनुकूलं प्रतिकूलं। इहोभयं प्राप्नोति परिकुलं कुलादीनामाद्युदात्तत्वं भवतीतिविप्रतिषेधेन विलंबेकदेक॥ अकर्मधारये राज्यं चेलराज्यादिभ्यो ऽ व्ययं चेलराज्यादिस्वरस्याव्ययस्वरो भवतीतिविप्रतिषेधेन। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः। अव्यविलेपितचेलं ब्रा

एल० ६६

कुंडकुंडशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची। अस्ति समुदायवाची। इह कुंडमिति समुदायरस्यार्थः। तत्र वनशब्देन भाजनविशेषवान्यो निवर्तते। वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति जलपर्यायोऽप्यस्ति तत्र यथात्र प्राकारयो विशिष्टाधारजल वाचिन एवं कुंडशब्दोऽपि यथानीलं कुंडमिति तत्र च वनग्रहणे त्युपादीयमानेनास्त संप्रसंगनिवृत्तिरित्याह कुंडशुरा त्र इति न च वा इत्येन एवं पदार्थपरामर्शः वनसमुदायवाची निवनमेव समुदायो वनसमुदायाद्वनशब्दवाच्यत्वाद्वनं समुदा

कुंडवनं कुंडाद्युदात्तत्वेन समुदायग्रहणं कुंडाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्तव्यं वनसमुदायवा वीचेत्स कुंडशब्दो भवतीति वक्तव्यं इहमाभूत् आमत्कुंडं कुंडं वनं॥ ॥इतिश्रीमद्गणवाल्लनत्तलिवि रचिते आकरणामहाभाष्ये बष्टस्याध्यायस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

यदुच्यते समुदायवाचीवनशब्दो त्राश्रयणीयो न तदेकवाचीत्यर्थः। अत्र इक्षाद्युः। वनानां समुदायो वनसमुदाय इति तिन्नक्षत्राणां समुदायः शरकुंडशब्दो योऽनेन कुंडमिति भाजनविशेषवाची। विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वात्र कुंडशब्दः॥ ॥इत्युपाध्यायज्ञप्पदपुत्रकय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

भा॰ कै॰ १०० गतिकापरमकारकमिति। विचार्यं किंचिदत्रास्ती सस्योपन्यसः षष्ठ्यासंप्रदानादय शाहा। नकारकत्वस्तांप्रतियावृत्यंति।
तथाकारकशब्दोपि। तदुक्तं स्वशब्दैरभिधानेत्तु सधर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति। एवं
वृत्तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रसूदाहरणमेतदर्पणीति। नत्वकारकस्यकारकशब्देनाभिधा
मंततत्तद्विशेषणस्यापि कोरकत्वमस्त्वेवयथा चैकृतेति मोऽयमिस्यादेरिति वक्तुस्पाति। षष्ठीविवक्षायां षष्ठीनज
कान्योकर्त्री कर्त्रीर्वितिकारकचषष्ठ्यास्तमासप्रतिषेधादिद्वषष्ठासमासोभवत्येवानेनतत्कारकमिति। कृताद्दृष्टि

गतिकारकोपपदात्कृत्। गतिकारकोपपदादिति किमर्थम्। इह मा भूत्। परमंकारकंपरमकारकं। गतिकारको
पपदादिसुच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हि कारकं। इह तर्हि देवदत्तस्यकारकं देवदत्तकारकं। एवमप्युदाह
रणं परमकारकं परमकारकमिति। ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादिसुच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति एतदपि हि का
रकमिति। नेनतत्कारकेण कारकविशेषणमेतत्। यावद्भ्यास्यकृष्णंकोकरोति भन्नकारकमिति नावदेतत्परमका
रकमिति। अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। कौशाविः। निर्वाणमिति। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहण
मनर्थकमन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्योत्तरपदस्याभावात्
। नत्वन्यत्तगत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति। अन्यत्कृतः। कृतः किंकारणं धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च।
तत्र कृता सह समासो भवति। तिङा च न भवति तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति। ननु चेदानीमेवोदाहृतं तनिष्को
शाद्भिः निर्वाणमिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च निसः कौशादीन्प्रतिक्रियायोगः।
किंयायोगपुत्प्रविष्टः अथवा चोविन्नोनत्तदुत्तोकारकं तं प्रतिया दर्पति पदमभिसेतच्चनकरोतिक्रियाविशेषणायनः
कर्मकारकमतत्स्यादपि तद्वविशेषणेन तथा न समानाधिकरणसमासउपपद्यते अथ कृद्ग्रहणमिति। यत्क्रियायु एम॰
क्तास्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं भवतीति प्रश्नः। निष्कौशाम्बिरिति। क्रामणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति १००
भावः। एअन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। गतिकारकाभ्यां तावत्सवधातुक्रियावाविकृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षिप्तमुपपदम
पिधात्वधिकारे सप्तमी निर्दिष्टमस्य निमित्तमुच्यते न किंतु नापि कृदन्तमेवाक्षिप्तं॥

कृत्सकृतोवेनावाशाहस्तलुधिपातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातोरेवोत्तरपदत्वं स्यादित्यर्थः। प्र
णेरिति। अथपक्षणपदादीप्रकृत्स्वरः। यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य धात्वर्थाः क्रियेत्यर्थः। धातोरेव च क्रिया
वाच्येति तमेव प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञाप्रसंगः। याक्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। केव

कृत्सकृतोवागतित्वादधिकार्थे कृद्ग्रहणं कृत्सकृतो तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यं। कृत्सकृति
र्ध्नुः। धातुं च प्रतिक्रियायोगः। तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति हैव स्यात्प्रणीतरीति। इहन स्यात् प्र
णायकः उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। यत्क्रियायुक्ता युक्तास्ते ने वंदि ज्ञायते। यस्यक्रियायाः क्रि
यायुक्तास्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि याक्रियायत्क्रियायुक्ता स्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भ
वत इति। न दक्कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृ
त्वा कृद्ग्रहणं करिष्यति॥ ॥श्रीरामकृष्णः

वलायाश्वक्रियायाव्यवहाराङ्गत्वाद्दृत्तंतरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न कश्चिन्केवल
इति। केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात्केवलास्तु उक्तमिति तस्मात्तुशाद्वकेदल्पमनेनोक्तमिति त्वाचोदयति॥

भा॰ के॰ ६॰ ननु चापमिति। एषोऽपीति। तस्मात् कारकसहिताया एव क्रियायाः पासर्वत्र प्रतियारनात् प्रणाम्प्रणाम्यकारीनां न कश्चिद्दोषः।
१०१ प्रभवनमिति। भावेऽस्तु कृद्विधानात् कारकोऽसंसृष्टैव क्रियाभिधीयते प्रपद्यतितरामिति। प्रथहस्यामनेन समास एः गति
कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनप्राक् सुबुत्पत्तेरिति सूत्यलयमेधायुदागस्यारोनां कृद्भिः सह समासो भवति
तदा प्राक् सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिर्द्विरेव समास इति तेन तद्धितान्तेन तद्धितान्तेनापि स्तुवे सत्र समासः प्रवर्त्तते नन्वस
स्यापि कृतप्रहणे अस्वरेण न सिध्यति संख्याकालस्याधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियायाः अभिधानात् केवलायाः इत्याह।

ननु चायं तस्येवार्थस्य वाचकः प्रणीकृत्वादिति। एषोऽपि हि कर्त्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः प्र
भवनमिति। तस्मात् कृद्ग्रहणं कार्यं। यदि कृद्ग्रहणं क्रियते आमन्तेस्वरेण न प्राप्नोति। प्रपचति। नणमिति। प्रज
ल्पतितराम्। प्रजल्पतितमाम्। असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशायने तरबुसघने। तद्वेताम्
स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियापुत्कारतिभवसे तत्संघातं प्रति क्रियायोगः। न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तः स्वार्थ
स्यावाचकः स्यात् केवलस्तत्स्वार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्ताद्धिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः
प्रभवनमिति। एषोऽपि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः। कथं कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति क्रियावरपीति॥

असति पुनरिति। द्रव्यविशिष्टस्येति। धातुः साध्यरूपतां प्रति प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिंगसंख्यायुक्तमर्थमिति भावः।
द्रव्यवदिति। प्रसिद्धघटादिद्रव्याये स्तोवनिर्दिशो यथा घटादिद्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिंगसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमा
भिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः क्रियावरपीति तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः
प्रत्ययस्तरेवमव्यापिसंगात् स्याख्यातं कृत्प्रहणं॥ ॥ज्ञज्ञज्ञज्ञ॥ श्रीरामकृष्ण एम॰ १०१

अंतः उभयं प्रकृतमिति। समासस्येत्यपि प्रकृतमुत्तरपदादिति। तत उत्तरपदग्रहणमपि तत्रान्यतरदिति। अंतोदा
त्तविधानेन विशेषयितुमित्यर्थः। अथवा समासेनोत्तरपदस्य उत्तरपदेन वा समासस्य सर्व्वः। एवं प्रपृथक्कारे इति
मध्याद्युदात्तकारस्यां तोदात्तत्वमिष्यते कपस्तसमासात्तत्वात्प्राप्नोतीति कपिवेति वक्तव्यं तेन कपिपरतः पूर्व्वस्योदात्तत्वमिति

अंतः। किं समासस्यांत उदात्तो भवति आहोस्विदुत्तरपदस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतं तत्रान्यतरद्वक्तव्यं
विशेषयितुं। कश्चात्र विशेषः। अंतोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कप्युपसंख्यानं। अंतोदात्तत्वं समासस्य
ति चेत् कप्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। इदमेतत् अङ्गः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने। कपिबेति वक्तव्यं। इहा
पि यथा स्यात्। इदं प्रथमकाः। अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य। उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन नस्तुल्यं समासान्तोदात्त
त्वं। उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेन तुल्यं समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यं। अन्यत्वोक्तवचः। अपर आह। उत्तरप
दान्तोदात्तत्वेन तुल्यं समासान्तोदात्तत्वं उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन तुल्यं समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यं।
अङ्गकः। अस्त्वकः ॥ श्रीरामकृष्ण

ष्यति। अन्यवदिति। अकारः स्यात् स्यावयवो नोत्तरपदस्येति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति। अपर आहेति। प्रकारान्तरस्
द्वावाष्यूर्व्वस्माद्दिः। अङ्गक इति। अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते तच्चोत्तरपदस्य कार्यत्वेन सिध्यति। समासे तु कार्यमा

भा॰के॰६ कपिपर्वमित्यस्यापवाद इति। अत्र कश्चिदेनत्रःपूरस्य कपिपर्वस्य एकाक्षांदंत्वात्पूर्वेउदात्तत्वमाद्यीनास्तीति नञ्सुभ्यामित्यनेनास्व
१०२ रेणाभाव्यं स्वस्वर: कपोऽनसिध्या। नन्वन्त्वात्पूर्वपदत्रैदात्तत्वमाद्युदात्तत्वमपवादकरत्वादीनत्र कपिपूर्वमित्येतत्र वाध्यतामत्तका
दौ तु कथं वाध्यते। नह्यपवादोऽप्रवर्तमानएवोत्सर्गंवाधते लेब दोष:। यथा हलादि: शेषइत्यस्याऽसञ्जाते राप्रयणाद
द तु दिस्याद्यावप्यनादेरौनिरिन्निर्भवति एवं द्विस्त्वांतेस्यात्सूर्वमित्यत्रापि द्विस्त्वतानेराश्रयणात्रकेकोदिस्यापात्सर्व

कपिपर्वमित्यस्यापवाद: द्विस्त्वांतेस्यात्पूर्वमिति। तत्र द्विस्त्वांतेस्यात्पूर्वेउदात्तत्वमाद्यीनास्तीति द्विलोत्सर्गेणान्तोदा
त्तत्वंप्राप्नोति। नवा कपिपूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य। नवाएषदोष:। किंकारणं। यदयं कपिपू
र्वमिति साहतन्त्रा यत्याचार्य:॥ उत्तरेपदस्यान्तोदात्तत्वंनभवतीति। एवमपिकृतएतत्समासस्यान्तउदात्तो
भवतीति। प्रकरणाद्वसमासान्तोदात्तत्वं। प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतं चो: समासस्येति। ननु वै
कमन्तोदात्तत्वे समासस्येति चेत् कपिउपसंख्यानमिति नैषदोष:। उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते
कृप्रकृतं। उत्तरपदादिरिति। तत्रैवमभिसंबंध: करिष्यते नञ्सुभ्यां समासस्यान्तउदात्तो भवतीति। इदमेत
त्रद्वा: प्रथमपूरणयो: क्रियागणने उत्तरपदस्येति॥ श्रीएमकृष्ण:

अन्हस्वांतेकपिपूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथ्यावा द्विस्त्वांतेस्यादित्येवत्कथं कपिपूर्वमित्यत: पूर्वग्रहणमनुवर्त्तिष्यते।
तत्रपूर्वग्रहणंनियमार्थं द्विस्त्वांतेस्यादेवपूर्वमुदात्तं भवति न तु कपिपूर्वमिति। एवंपदद्वये दोषमभिधायलिंगेन समा
सस्य कार्यित्वं प्रतिपादयितुमाह। नवेति। अकुमारीकरत्यादौ कपिपूर्वस्य उदात्तार्थं कपिपूर्वमित्युच्यते। यदि च न
नञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् तत एवसिद्धत्वात् कपिपूर्वमितिनकर्त्तव्यं स्यात्। न नञ्सुभ्यामितिनञ् एन॰ १०२

कारकात्। संज्ञायामनाचितादीनामितिविहितमंतोदात्तत्वमनेननिपात्यतेनेनदेवपालितइत्यादौ नभवति तत्तीयाक
र्मणीसतिनतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति। अनाहतेइति। दिवस्त्रशब्द: शंखुविशेषस्य संज्ञानत्राशीराभावात्रोदात्त
त्वाभाव:। सिद्धत्विति। तंत्रेणसूत्रद्वयस्योद्वारणादेकसूत्रेऽआशिष्येवेति। भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येतिभाव:। संज्ञाया:
। विश्वामित्रइति। मित्रेचर्षाविति दीर्घ: परत्वादनेनान्तोदात्तत्वंप्राप्तं प्रतिषिद्धं तेनोबहुव्रीहौविश्वासंज्ञायामितिपूर्व

कारकाद्। कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषिप्रतिषेध: वक्तव्य:। अनाहतोनदन्निर्देवदत्त:। सिद्धंतूभयनियमात्
सिद्धमेतत्। कथं। उभयनियमात्। उभयतोनियम: करिष्यते। कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। आशिष्येवका
रकाद्दत्तश्रुतयो:। इति। संज्ञायां॥ आषिप्रतिषेधोमित्रे। आषिप्रतिषेधोमित्रेवक्तव्य:। विश्वामित्रऋषि:।
बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेश:। क्रियते नन्वनेनैव बहुभ्य इत्येवोऽस्ति ननिर्वशक्यमुत्त
रपदभूम्ना निवस्यातिनद्वहोरेवयथास्यात्ननुपापामाभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। एकयोगे पिहि सति
यस्योत्तरपदभूमास्ति तस्य भविष्यति। कस्य वास्ति बहोरेव। इदं तर्हि प्रयोजनं नगुणादयोऽवयवा इति वक्ष्य
तितद्वहोरेवयथास्यात्नञ्सुभ्यामाभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। एकयोगेऽपिहि सति यस्य गुणादयो
ऽवयवा: संतितस्यभविष्यतिकस्यचसंति बहोरेव। अतउत्तरंपठति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थं। बहोर्न
ञ्वदतिदेश: क्रियते उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थं। उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथास्यात्। विदेशस्थमपिपत्र उ:कार्यं
तदपिबहोर्यथास्यात्। नञ्भीन्नरमरमिन्नमृता:। अजर: अमर: बहुजर: बहुमित्र: बहुमित्र: बहुमृत:॥
परान्तोदात्तत्वंभवति। बहो: पस्यगुणादय इति। यस्यविशेष्यादं त्वर्थ:। ननुवागुणा: सगुणा इत्यादौनञ्सुभ्यामुत्तरेगुणा
दय: संत्येवा एवतर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वपदस्य विशेषणात् बहोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधोभविष्यतियस्यो
त्तरपदभूम्निवर्त्तमानस्येति हि भाष्यकारणमिप्राय:॥ श्रीरामकृष्ण:

प्रा॰की॰ ६ उपसर्गात्। नित्यं परेकरूपं तदिह भुंवं गृह्यते। निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाटः। ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वमिह तु न
१०२ भवत्यंतोदात्तत्वमुद्बाहुः क्रोशतीति न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वत्वमिव स्थानं। मुखरति। यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः। अ
आङ्कः सुखं स्वांगमतिप्राप्तिर्नाम परिकशादिति प्रतिषिद्धं। ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः उच्यते। नाम परिकशादिति प्र

उपसर्गात्। मुखस्यांतोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वांगं ध्रुवं। मुखस्यांतोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वांगं ध्रुवं भवति विप्रति
षेधेन। मुखस्यांतोदात्तत्वस्यावकाशः। गौरमुखः श्लेषामुखः उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्यस्यावकाशः प्रस्फि
कः प्रोदरः। इहोभयप्राप्नोति। प्रमुखः। उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्यस्याव कतद्भवति प्रतिषेधेन। कः पुनरत्र
विशेषः। तेन वा सत्येनेन वा। सापवादः सविधिः। अयं पुनर्निरपवादः। अभयात्तस्य प्रतिषेधोऽपवादः। अ
भेर्मुखं। अपाच्च। किमिमिदमुच्यते। न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येव सिद्धं। अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थं। अध्रुवा
र्थोपमारंभः। अवक्रुत्रीघर्योवा। अथवा वक्रुत्रीहेरोतिवत्तेनेत्याव क्रुत्रीधर्थो यमारंभः। स्फिगपूत। स्फिग
पूतग्रहणं किमर्थं। न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येव सिद्धं। स्फिगपूतग्रहणं च किमध्रुवार्थमव क्रुत्रीघर्थमे
वा। अतेरकृतपदे। अतेर्धातुलोपे। अतिधातुलोपः इति वक्तव्यं अकृतपदमिति च समानेदृह चेम सत्स्येत। शो
भनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति हचनस्यात्। अतिकारकः अतिपदाश्च करी॥ श्रीरामकृष्णः
तिषेधो बाधको ह्युपसर्गादिति तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वेतदंतोदात्तत्वं बाधकं वर्त्तते। अतेर। अतिकारकः
तिकारकमतिक्रांतः तत्र समासः अतिप्रादयोऽतिविषये क्रांताद्यर्थ इति तिक्रमे प्रयोग एवात्र लोपः स्वाध्याय्या राम॰
त्रधातुलोपः यद्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः तदाशोभनः कारकः स्यातिकारकशब्दस्यार्थः॥ १०२

द्वित्रिपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः। किमिदमिति। ननु चाकारांतं निर्दिश्यते मूर्द्ध इति भाष्यमिति द्वैतानुपपत्तिः। उच्य
ते। न पाठाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयं परास समासस्यांतोदात्तत्वं विधीयते नित्यं च समासांत इति पक्षस्तदाका
रांतग्रहणमेव सामर्थ्यात् भवति पदांतस्य परस्यांतोदात्तत्व इति पक्षस्तदा कृतेऽपि समासांते तस्यान्त्यपदेऽननंतं भा
वात्रकारांतत्वस्य स्वरविधिरिति पक्षो वर्त्तिष्यति। नकारांतस्योपसंख्यानमिति। समासश्चेत्कार्यो नित्यश्च समासांत

द्वित्रिभ्यां पाद। किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणमाहोस्विन्नकारांतग्रहणमिति। कश्चात्र विशे
षः। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणं चेन्नकारांतस्योपसंख्यानं। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणं चेन्नका
रांतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं। द्विमूर्द्धा। अस्तु तर्हि नकारांतग्रहणं। नकारांतेऽकारांतस्य। नकारांते सत्य
कारांतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं। द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः। उदात्तलोपात्सिद्धं। अस्तु तर्हि नकारांतग्रहणं भ
तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं। एवमिह संप्रधार्यं अंतोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति।
किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाल्लोपः॥ द्वित्रि

स्तदा नकारांतस्य साधुत्वं स्यादकारांतस्योपसंख्येयं पदस्यार्थः। द्विमूर्द्ध इति। परत्वात्परपदस्य कापिलिंतदाकृते समासांते उ
त्तरपदस्यांतोदात्तत्वविधौ पमानप्रत्ययस्य नमाप्नोति। उदात्तलोपादिति। उत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे सति शेषनि
घातेन प्रत्ययो नुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वसिद्धमित्यर्थः। परत्वात्त्रोपधेति
। तत्रश्चोदात्तलोपे न भवतीत्यर्थः॥ ॥ श्रीरामकृष्णः ॥

भा॰ कै॰ ६
१०४

एवं तर्हि इदमिह तेन परा कृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तत्रेयं सम्प्रधारणा बहुव्रीहिसमासात् प्रागुत्तरपदात् समासान्तः क्रियत
इति पक्षे तदा सम्प्रधारणा वात्र नास्ति। युक्तं पुनरिति। ननु कृते पि समासान्ते न कारान्त एवम् बहुव्रीहिरुत्तरपदं सम्भवतीति किम
त्रा युक्तम् एवं मन्यते यथा पादिति समासान्तनिर्देशः एवं मूर्द्धेति समासान्तनिर्देश एव स्यात्। एवं स्वमूर्द्धेति समासस्य कृ
पि लिङ्गविशिष्टस्य तेन च कृते तस्माद् उत्तरपदस्यैव कार्यमिति नाम। सैषा समासान्तार्थेति। यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यविधि
मुखेन बहुव्रीहेः प्रकृत्या परस्य समासान्त एवोच्यते तन् न तु बहुव्रीहेः समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तत्र पदान्तसमा
सान्तानां नित्यता समासस्यो त्तरपदस्य वा कार्ये तेन विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्ये लोपि
एवं तर्हि इदमिह सम्प्रधार्यम् अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति। किमत्र कर्तव्यं परत्वादन्तोदात्तत्वं नित्यः समासान्तः कृ
ते प्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृते पि प्राप्नोति। अन्तोदात्तत्वमपि नित्यं कृते पि समासान्ते प्राप्नोत्यकृते पि प्राप्नोति। अ
नित्यमन्तोदात्तत्वं न हि कृते समासान्ते प्राप्नोति परत्वाल्लोपि न भवितव्यं भवत्येव लोपः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमि
त्तं विहन्यते न तदनित्यं न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्तीति अवश्यं लक्षणान्तरेण लोपः प्रतीक्ष्यः उभयो
र्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। टिलोपः। टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं युक्तं पु
नरिदं विचारयितुं नत्वनेन सन्दिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यं यावता मूर्द्धिस्विति उच्यते। यदि नकारान्तग्रहणं स्यात्
मूर्द्धेति न रूपं तस्य सैषा समासान्तार्थं विचारणा। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासान्तो भवतीति। पारदृश्वा
इति वक्तव्ये। अस्त्वमिदमुच्यते। पुण्यदृश्वा पराणप्यदृश्वेति हृद्यपि दृश्यते। पूर्वा दृष्वदृश्यते अन्तयोर्वक्तुं लक्ष्यन्तः
अन्तोदात्तप्रकारेणोऽनित्यत्वात् नानुहदि। अन्तोदात्तप्रकारेणोक्त्वाहरेन्नानुहरस्य पसव्यानकर्तृत्वं। त्रिचक्रेणात्रि
वद्धेणैव नादेवन॥ ॥इति श्रीमदुपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटविरचिते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वि
ह्रस्वमासान्तपात्राकलपरम्परा उत्तरपदस्यैकापि लित्तदापरत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तत्वं त्रिटिलोपइति उदात्तनिवृत्ति
स्वरेणापि सिद्धं नलुप्रत्ययस्वरेण समासान्तस्याभावेन तदृशि बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात् बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेनाप
वादः यस्याबहुकलं स्यात्तदिति बहुलग्रहणात् अप्यः स्वरस्य ययस्य यः त्रिचक्रेणापि बहुव्रीहिस्वरेण प्राप्ते नोदात्तत्वं विधी
यते॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं द्वितीयः पादश्च समाप्तः॥ पा॰
१०४

अलुगुत्तरपदे॥ आकुतोऽपमिति। अन्येष्वधिकारेष्वाख्यानादवधिनिर्णयो ऽनुसामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं बोधप्रतिसमभ्या
नोपन्यासः। प्रागानङ इति। उत्तरपदे ऽनन्तरस्य आकारान्तस्यानङा भाव्यं अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादकारान्तयोः पूर्वपदे
त्तरपदयोगानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात् प्रागानङोऽलुगधिकारः अथवा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्तकमित्यलुगधिका
रः प्रागानङः॥ प्रागंगाधिकारादिति। प्रत्ययेपरतो गं भवति न तूत्तरपदे इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः॥ कानीति समास
एवालुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्दोत्तरपदं लभ्यते। कार्यान्तरविधावपि न समासः स्यात् अस
मासग्रहणान्नुवृत्तेन तत्परत्वादि भरति प्रश्नः॥ नि: स्तोक इति यद्यस्य स्तोकादिके निप्रतिपदोक्तसमासग्रहणादलुक्
अलुगुत्तरपदे। आकुतोऽपमधिकारः। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारः प्रागंगाधिकारात्। कानिपु
नरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि। अन्यत्र यदधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्यो लुगानङि को ह्रस्वनलोपाः।
पंचम्याः स्तोकादिभ्यः। स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः कतिपयान्मुक्तः अलुग्भवति। उत्तरपदइति किमर्थं। निष्क्रां
तः स्तोकान्निस्तोकः। आनङि। कोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनं आनङ् होतापोतारौ। उत्तरपदइति किमर्थं। होतापो
तृभ्यां। इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य प्रयोजनं ग्रामणिकुलं सेनानी। नलोपः प्रयोजनं। नलोपो नञः। अत्राह
णः अब्राह्मणः। उत्तरपद इति किमर्थं। परमन्नरिषौ स्ति प्रयोगः इदं तर्हि न तरां गमनं॥ कृष्ण
भवतीति शक्यते वक्तुं। तथाप्यस्यावश्यं वक्तव्यं उत्तरपदाधिकारे प्रतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रिता
॥होतापोतत्वा मिति। पोतृशब्दस्यानङ् भवति। होतापोतारौ विसर्गनुपरत्वाद्गुणेनोस्य बाध्यत इत्युदाहरणं नरोपन्या
सः। अथवा विभक्त्यपेक्षत्वात् गुणो बहिरंगः आनङ् तु नरनपेक्षत्वादन्तरंगः अर्थात् सति होतापोतारावित्युदाहरणं भवति॥
ग्रामणिकुलमिति षष्ठीसमासः॥ ग्रामणीरिति। समासाधिकारे ऽप्यत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसंगः॥ परमनेति। यथान्तरा
मितिप्रतिषेधस्य प्रकर्ष एवं यमत्रम्यमपीति भावः॥ नैषो ऽस्ति प्रयोग इति॥ प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रयुक्तमिति भावः॥ न
तरां गमनमिति। गमनस्यासुकरत्वप्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाप्रयुक्तरपः प्रयोगः अत्र तु समासानुवृत्त्यापि न लो

भा॰कै॰६
१०५

एकवद्वेति। अर्थातिदेशोयम्। तेन द्वावर्थाविह वर्त्तेते एकवत्समासे भवतः। स्त्रीकाभ्यां मुक्तः। स्त्रीकेभ्यो मुक्त इति समासे कृते स्त्रीका
न्मुक्त इत्येव भवति। द्विवचनादि इति। न्यायप्रत्ययमते यणादि विषयो द्विवत्क्रुशब्दो द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्ततेत्यपाधेकपरिति। अन
भिधानादिति। समासउपसर्जनार्थ स्याद्वित्वबहुत्वानामार्भेदेकत्वसङ्ख्यायाएवोपजननाद्विशेषपरित्यागात्स्त्यासामान्य
मन्तरेकत्वं सौख्याच्यते। पथ्यासंतमसे हस्तमात्रमवधार्यते न तु कृष्णशुक्लादिविशेषएवं राजपुरुषस्त्वत्र संख्यावान्नार्थोनि
लभ्यार्थवत्संख्यात्वेतावानसंप्रत्ययो भवति। ननु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः। अन्ये तु सर्वसंख्याविशेषाणामविभागो भे
देकत्वसंख्यासाङ्गः। पथोषधिरसाः सर्वमधुन्यविभागेनावस्थिताएवमुपसर्जनार्थे संख्यानिरोधाः। क्वचित्तु तत्रावधि संख्या

एकवद्वा एकवद्वालुग्भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। स्त्रीकाभ्यां मुक्तः स्त्रीकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्त्रीकान्मुक्त इत्ये
वयथास्यात्॥ एकवत्वचनमनर्थकं॥ एकवद्भाववचनमनर्थकः। द्विवद्बहुवलुक्तस्मान्न भवति। द्विवद्भाव समासः द्विवच
नबहुवचनान्तानाम समासः किं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते। उक्तं वा किमुक्तं। अनभिधानादिति। तद्वा
वश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं एकवद्भावेहि गोषु चरः इति प्रसंगे नेत् गोषु चरः। वर्षा स्वप्स्यजेवर्षास्वप्स्वजेअतिप्रसंगो भ
वति। वर्षास्त्रुजः। अयोयोनियम्मनुषु चोपसंख्यानं। अयो यो नियम्मा तुषु चोपसंख्यानं कर्मेकं। जेवरे च अतिप्रसंगो
भवति। योनिश्च अप्सुयोनिः यत्। अप्सव्यः। यत्। मतिः अप्सुमतिः मतिः जिअप्सुजः जेवरे अप्सु चरो गद्रुरेषाः॥

निशेषाः। क्वचित्तु हन्तावधि संशोधिविशेषावगमो यथानावकीनः स्याहाववरेण प्रयोगो देकत्वप्रतीतिः मासजातः शौर्पिकः। ह
स्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायित्वात् एकत्वावगमः। कुङ्कुमशरा इति वनशाः प्रविशन्ती स्यादौ प्रकरणादिवशादेक
त्वावसायः। स्त्रीकाभ्यांमुक्त इत्यादावपि तत्वेलुग्विधानाद्वित्वबहुत्वावगमात्समासोस्तु नेतरहितप्रयुक्तानान्त्वाख्यानात्र
वस्त्रीकान्मुक्त इति समासो लोके प्रयुज्यते। तन्निबंधनस्यैकवत्वस्याभावात् स्त्रीकाभ्यां मुक्त इत्यादावपादाने पंचमीनतु
कारणे अतो कान्मुक्तस्वनेन धममत्रवाक्ये द्वित्वबहुत्वयोर्लेभत्वादित्याहु॥ गोषु चर इति। गोशब्दो द्वहुवचनान्तएवापशब्द
इत्येकवाचकत्वमेकवद्भावेसति गवि चर इति प्राप्नोति एवं वर्षासुज इति वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एवेति विशेषवाचीन तु प्रचयो। राम॰
१०

एतदेवेति। समासमन्तरेणालुकप्रसंगाभावाद्लुकविधानात्तत्र समासोनुमीयतइत्यर्थः। अस्मिन्स्थाने अविकृतेऽणः सांप्रतिककार
इत्यभ्युपगमः पक्षे वस्त्रेपेशणाणइत्यत्र हलादिग्रहणेरन्नादिनिवृत्त्यर्थादन्नादावपि समासानुमानं। यद्यपि नित्यापरेमेका
केपरमकार केपरमकाकारत्वत्र पूर्वपरग्रहेतिस्वयेन भवतिलोपाकत्वात्तप्रमासमासस्यएवं वस्त्रे पेशणाणावपि पूर्वपरप्र
हतिस्वरप्राप्तिः तथापि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तत्थापि स्वरेणेनोणोवात्र भाष्यमिस्याहनेवोत्रेतिप
वेपराधुरात्वेनभाष्यमिसर्थः एवं स्थितेनिर्णातुमाह। किं च नो इति। अपमर्थः संज्ञाग्रहणात्सुत्रे दृष्टेपेशणाणस्यान्न रुढाः तत्रिरतोन
रूढाः इत्यतत्रक्रियनेएकस्यरूढिवाक्त्वाद्विरोधात् लोके चेति। रूढा एव वस्त्रेपेशणाणइत्यः नुचितेनाः सांप्रतिकाभावबलिस्यर्थः। सं

अस्तु तर्ह्यप्राप्तेः अप्राप्ते समासविधानं यद्यप्राप्ते समासो विधेयः प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामित्येव समासः सिद्धः नैषदोषः ए
तदेवज्ञापयति भवत्यत्र समास इति। यदयं कालोन्नित्सप्तम्या अलुकं शास्ति यद्यपि तावत् ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सि
ध्यति। यद्धि तत्सप्तमी पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवं तन्नैवात्रानेन स्वरेण भवित
व्यं किं तु सप्तमी हारिणौ धर्म्येहरणे स्वेनेनात्र स्वरेण भवितव्यं। किंचनो संज्ञाअपिवाक्रियेतेन लोकः संज्ञासु प्रमाणं लो
के चकालेनाम संज्ञा। ननु चोक्तं कालोन्नित्सावचनार्थं चेरजादावपि प्रसंग इति। नैषदोषः योगविभागात्सिद्धं। योगविभागः
करिष्यते। कालोन्नित्सप्तम्या ततो हलादौ। हलादौ च कालोन्नित्सप्तम्या अलुक्भवति। इदमिदानीं किमर्थं। नियमार्थं। ह
लादावेव कालोन्नित्सप्तम्या अलुक्भवति नान्यत्र। क्व माभूत। अविकटे उरणे रात्वं। अविकटोरणः। मध्याद्गुरौ गुरु ए
न्त्याद्गुः गुरुएष नाज्ञेति वक्तव्यं। अन्तेगुरुः। बंधे च। स्वांगग्रहणमनुवर्त्तते तन्नाहोनात्। कुंचातः पद्यनुवर्त्तते सिद्धं हस्तबंधः चक्र
बंधः इति न सिद्ध्यति। अपवाहिते सिद्धं चक्रेबंधः चक्रबंधः हस्तेबंधः हस्तबंध इति न सिध्यति। किं कारणं। अनेन सिद्धे बंध इति त्रिनि
प्रतिषेधः प्राप्नोति नैषदोषः। सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुष एकनिवृत्तमिति। प्राप्तेनेन सिद्धे बंधात्तिवनिप्रतिषेधः उच्य
ते तस्मिन्नित्ये प्राप्ते विभाषा आरभ्यते एवमपि नज्ञापनेकस्मिन्निवृत्ते विभाषा न स्मिन् विषय प्रतिषेध इति यज्जनस्वरं
संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे सर्वनामग्रहणं विस्पष्टार्थं एवं हि स्फुटा प्राप्ते विभाषा भवत्यन्यथा संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः सरित्येनकालस्यानि
यमात्प्रमत्तिप्राचामवकारणात्प्रा तिनियमादृष्टाचा कालेभविके टोरणे। लुगनिवर्त्यते प्राचामपि कालेभविके टोरणे हलादौ विस्पनेन द्वि
तीयेन नियमेन लुगनिवृत्तिः। बंधे च नेन सिद्धे त्रिवेधस्यास्य च विकल्पस्यविषयविभागज्ञानायोपन्यस्य त्रिः स्वांगग्रहणमिति। स्वांगग्र
हणानुवर्त्तमाने स्वांगाद्गुन्तरस्याः सप्तम्याः अलुक्वोविकल्पः अन्यस्मान्नत्वनिषेध इति विषयविभागसिद्धिः। अथ तिद्नमिति। नद्ग

भा॰कै॰ ६
१०१

स्त्रियाः पुंवत्। कथमिदमिति। भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते तत्समानेऽर्थे भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यादन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहौ न घोषा
ब्राह्मस्यापि भाषितपुंस्कत्वं विज्ञातं समानायामाकृतावित्यर्थः। अन्ये त्वस्यासस्याचप्रत्ययस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान्भाषित इति
यते। भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहेरन्यस्य सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादिति नैव शब्देनापीति अवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्क
ग्रहणं स्यात्। यदा तु भाषितः पुमान्येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थस्तदा यत्तेन शब्देन समानायामाकृतावित्यस्य विशेषणं ना
स्ति तदा गर्भिभार्य इति। स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भिशब्दस्यानवयवभूतगर्भसंबंधः प्रवृत्तिनिमित्तं गर्भी व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्तमानस्या
वयवभूतगर्भसंबंध इति समानाकृतित्वाभावः। प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः पुंसि तु गा
मोचनमिति समानाकृतित्वाभावः। द्रोणी भार्य इति। द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव च सादृश्यनिबंधनप्रत्ययमिह नावश्या
स्त्रियाः भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहोस्वित्क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति। किंचा
तः यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः प्रजातभार्यः अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञाय
ते क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति द्रोणी भार्यः कुटी भार्यः पात्री भार्यः अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुं
स्कमिति। कथं तर्हि गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः प्रजातभार्य इति। कर्तव्योऽत्र यत्नः। अथ किमर्थमिदं पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवा
न्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येत नकोपधायाः स्वांगाच्चेतः। क्वचित्संज्ञायां चेति तत्रायमप्यर्थः द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। न
वक्तव्यः पाठ्यनिरुक्ताचार्यैः पुंवत्कर्मधारयेऽप्रतिषेधार्थमिति। स पुंवद्भावो यथा स्याद्भवति कारिका वृत्तारिका एवमिहापि स्या
त् ब्रह्मबंधुवृंदारिकेति। अथ पृथक् प्रतिषेधोऽपि यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थमारंभः। कस्मादेवात्र न भवति। पृथक् प्रतिषेधवच
नसामर्थ्यात्। अथवा नेङ्ः निनत्रानुवर्तिष्यते। अथवा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तर्हि पर्युदासोऽयं परस्यङ् इति। स च प्रतिषे
त्तत्वनिबंधनमस्याभित्युक्तन्यायात्स्वभेदेनावसीयमानो गवादिस्यांवक्तेन इति नास्ति समानाकृतित्वमेव कुठ्यादौ घटे भाषितपुंस्को
हे स्त्रीलिंगः पात्र्यादौ द्विचारित्वात् भाषितपुंस्को भाजनविशेषस्त्रीलिंगः कक्षेत्रोऽत्रपलानि। गर्भिशब्दस्य गर्भसंबंधः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि
स्त्रियां च समानमवतिष्ठते स्वविवक्षितः प्रसूतप्रजातशब्दयोरपसार्पस्यसंबंधः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः। पृथ
गिति। पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधांतरोद्देशस्यार्थं स बहुपदीस्यर्थः। अथवा नायमिति। स त्वामिवानुवृत्ते पर्युदास आश्रीयते न प्रसज्य
प्रतिषेध इति पूर्वस्मात्स्वस्मादस्य पर्युदासस्य भेदः। भाष्यकारेणानानुपूर्व्यग्रहणसंबंधानत्त्रानुवर्तिष्यते स्त्रीनाम लक्षणानिप्रयोगस्य अयमेव

२म०
१०

किं पुनरिति। यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकारविहितस्य वा स्त्रीग्रहणं भवतीति भाषितपुंस्कात्परस्यानूङः
स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते। यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति यदा तु स्त्रीत्वं पुंस्त्ववत्स्त्री शब्
देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तु तत्परत्वेन योऽर्थः पर्यनुपपत्तिः शब्दग्रहणे तु स्त्रीपदस्य गौणता उत्तर
पदेन तु शब्दस्य योऽर्थः पर्यायोपपत्तिः। कथं पुनरिति पुंवदित्येतेन प्रतिषेधो न प्रत्याप्यते इति मत्वा प्रश्नः। वतिनिर्देशोऽयमिति। उपमानोपमेयमा
वविषयो वतिस्तत्रोपमानेस्त्र्यर्थस्त्रीत्वाप्रसिद्धोपमेये प्रतिपादयतीत्यर्थः संभवा कुत्रापि परिवारस्य निकामचारस्यार्थः पुंसि च स्त्रीप्र
त्ययस्याभावात्स्त्रियामभावोऽतिदिश्यते तेन भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन्पक्षे स्त्र्यर्थत्वं यदाप्रातिपदिकस्य चीन तच्छब्दोव
किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं तत्र स्त्रीशब्दस्य ग्रहणमाहोस्वित्स्त्र्यर्थस्य ग्रहणं कश्चात्र विशेषः। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणे
स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे न प्रतिषेधविज्ञानं। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्र
तिषेधोऽपि विज्ञायते। कस्मात् स्त्रीप्रत्ययस्य। किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधात्तेन पुनरस्यार्थे पि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्स
मानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत तत्रान्तराभासं स्त्रिया न किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे उ
त्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्र किमन्यच्छक्यं वक्तुं तदन्यस्य तु स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात्। कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य
प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुं वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुं तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः संतिन सं
तीति। मातृवदस्याः कलाः संति न संतीति। एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति इत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। यथा पुंसः स्त्रीप्रत्य
यो न भवत्येवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रसज्यापत्तिः प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्ति
र्वक्तव्या एनी भार्यो अस्य एनभार्यः श्येनी भार्या अस्य श्येनभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थो निवृत्तः स्त्री
त्वं तस्यानिवृत्तत्वात्केन न प्रवृत्ता निवर्तते स्त्रियामिति वर्तमानः प्राप्नोति तस्यानिवृत्तसंगच्छा स्यादनिवृद्धावच्छ प्राप्नोति पटी भार्या अ
स्य पटुभार्यः पुंवद्भावेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। न तस्यानिवृद्धावाधयामः एषां प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्राति
पदिकस्य प्राप्तोपदेशः एतनी भार्यः एतच्छब्दात्परत्वान्तोपधानोनतिरिति पकारस्य च नकारस्त्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्का
देतच्छब्दात्परो रेफकार इत्येते तस्मिन्नवृत्ते निवृत्तस्यातिदेशतत्त्वात्सकारप्रसवग्रहणप्रसंगः ननु च सन्निपातपरिभाषया रकारनिवृत्तौ नकारस्याप्रतिवृत्ति
र्भविष्यतीति। एवं तर्हि स्यादिवद्भावात्पुनर्नकारस्यानिवृत्तिन्नमन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्यादिवद्भावः स्यादिवद्भा
वापवादितः स्यादिति। ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्यादिवत्प्रसंगच्छति तु चोपन्नेवं वक्तव्यस्यादिवद्भावापवादः

भा॰कौ॰ ६
१०८

पुरस्तादित्यमिति।पचपिपश्चास्तादितेन पाचिपाठक्रमात्पर्येक्रमो बलवानिति पर्वेदद्वमिस्युक्तं पूर्वेचोद्यदर्शनं पश्चात्तत्समाधानमिति
स्यापातमस्त्वहितमिति।पुरस्तादपि दृष्टं पश्चास्ताहितमित्यर्थः।प्रत्यापत्तिवचनमेवैकाप्यन्यपुपान्यतां स्यान्निवत्संगश्चैव सेतत्परिस्व
त्यतामित्याशंक्याह।नेवदानीमिति।सूत्रव्याख्यानार्थत्वात्कुमानां विस्पष्टार्थमुभयोपादानमित्यर्थः।तत्रैव भाष्ये यद्यपि स्यान्निवद्भ
द्वाभ्यायोदोषस्तथापि समियोगशिष्टत्वात्तं भावितमित्ययं नैकारस्य स्यान्निवद्भावप्राप्त्यपुंरूपस्थानं नत्वीकारेण नकारस्यापि निमित्त
ईकारनकारयोः सहविधानात्पाणिदेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतदोषपदमार्थयोः [illegible] लुगलुगिति।लुग
लुकोपयायोगामित्थमारोपितस्य व्यतिरेकपुंस्त्वलक्षणात्त्यातिदेशः कर्तिमात्रपर्यः।पारिपुनरिति।लुकस्त्रियामित्यनेन स्त्रीकारपरतो
लुग्विधीयतेन तरेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्यते नैकार [illegible] स्यान्निवत्संगन्येति स्यान्निवद्भावे प्रतिषिद्धे वाते स्यंद्दारिकेति

पुरस्तादित्यमावार्यस्तादृष्टं स्यान्निवत्संगन्येति तत्र [illegible] कालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति।तदविपठितं
ग्रंवदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयंति वलेतप्रादिषु पुंवद्वचनावतप्रादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः।के पुनर्वतप्रादयः।लुग
लुगस्त्रीविषयहि स्त्रीप्रत्ययाः।लुक।गार्ग्याद्वारिका।गार्ग्यद्वारिका।पुंवद्भावेनाकं क्रियते।स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः।अर्थो
निवृत्तः स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात्केनपर्यातोनप्रयते।अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते।लुक्।अलुक्।वंतड्द्वारिकावातंद्वारा
रिका।पुंवद्भावेन किं क्रियते।स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः।अर्थो निवृत्तः स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् लुक।स्त्रियांवतरद्वेति कास्य
लुकप्राप्नोति।परियुनरयमीकारएव लुगुच्येत।नदीकारग्रहणं कर्तव्यं न क्रियते स्यात्स एवा सर्पिष्टनिर्देशः स्त्री
ईस्त्रीस्त्रियामिति।ईकारविधावप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते [illegible] दोषे सप्रत्ययकस्य पाठः कार्यते।सर्वेत्र सप्र
त्ययकस्य पाठः कर्तव्यः।अंतरंगत्वाच्च लुक प्राप्नोति।अलुक।अस्त्रीविषयाकौ दृष्टं सौद्दारिका कौवर्जद्दृष्टद्वारिका।पुंवद्भा
वेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः।अर्थो निवृत्तः स्त्रीत्वानस्यानिवृत्तत्वात्केनके नपपाद्यः प्रवेता अस्त्रियामिति हि उपावि
धीयते।अस्त्रीविषयाद्धि स्त्रीप्रत्ययात् गार्ग्यायणी द्वारिका गार्ग्यद्दारिका।इत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति।किं कारणं भाषित
पुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते।यश्चात्र भाषितपुंस्कात्परो नैतदुत्तरपदे परतो नरपदे न तद्भाषित
पुंस्कात्परमिति भावः।स्त्रीइति।स्त्रियामीकारस्त्रीत्वनपरत्वेऽर्थः एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रियामिति प्रदेशः।ईकारविधाविति।प्रा
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सर्वप्रसंग इति।पक्षप्रत्ययपक्षे भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विषयितुं नैवं स्त्रीप्रत्ययाभिप्रायेण भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यते विशेषयि
तुम् [illegible] पुंवद्भावस्यापि संगानत [illegible] भाषितपुंस्कात्परः।अंगारका इति।अंगारकशब्देन [illegible] कालिकाशब्दे
न च [illegible] स्त्रियाएवाभिधानमिति पुंवत्कं भेधारयेत्तेनाप्यर्थान्तरं [illegible] अंगारकशब्दे रोशप्रसंगः।शक्यं तेहि कालिका अंगारकशब्देन सो
हवर्यादभिधातुमेव मन्यत्रापि योज्यं।सर्वो हिशब्द इति।एताः कालिकाद्वारिका इति भवत्येव। भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति पुंवत्प्रसंगः

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति।नैवं सर्वप्रसंगो विशेषात्।स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दा
तिदेशः प्राप्नोति।अस्यापि प्राप्नोति।अंगारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः कालिकाद्वारिकाः।अंगारकद्वारिकाः प्राप्नुवन्ति।से
मरद्धयः पक्षस्त्रियाः तेषां तनुके स्वयः स्त्रियः तनुकेश्योद्वारिकाः सेमरद्विद्वारिकाः प्राप्नुवन्ति हंसस्य वरटा कच्छपस्य दुली।अश्वस्य रोहि
त्या अश्वस्य वडवा पुरुषस्य योषित्।किं कारणं।अविशेषात्।न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भव
तीति।अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसंगः।कथं वनामनोपादीयते पावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते।भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च।स्पष्टे
वाचं वः पठितः।सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुं।अस्तु तर्हि अर्थग्रहणं पात्रार्थ्यातिदेशोऽपि प्रतिषेधानुपपत्तिः।अर्थातिदेशे
विप्रतिषेधो नोपपद्यते।पाठ्य इत्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं विद्धादिके भिन्नतिस्वविप्रतिषेधो नोपपद्यते।किं कारणं द्विकार्य
योगो हि नाम विप्रतिषेधः।न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः।शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः।किं च सर्वप्रसंगो विशेषादिति सर्वस्यार्थस्य पु
वदर्थः प्राप्नोति।अस्यापि प्राप्नोति।अंगारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः।कालिकाद्वारिकाः अंगारकद्वारिकाः प्राप्नुवन्ति से
मरद्धपः पक्षस्त्रियाः तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः तनुकेश्योद्वारिकाः सेमरद्विद्वारिकाः प्राप्नुवन्ति हंसस्य वरटा कच्छपस्य दुली अश्वस्य रो
हित् अश्वस्य वडवा पुरुषस्य योषित्।किं कारणं।अविशेषात्।न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवती
ति।अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसंगः।कथं नाम नोपादीयते पावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति।न त्व
र्थेनुर्वावपि स्यामास्ति अयं तावद्दोषः यदुच्यते अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्हि असंभ
वोऽपि स चात्रास्त्यसंभवः।कोऽसावसंभवः पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्यमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति ह्रस्वत्वमभिनिवर्त्यमानं पुंवद्भावं बाधते एषो
ऽसंभवः।सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः।अयं तर्हि दोषः सर्वप्रसंगो विशेषादिति॥ ॥ ॥
अर्थातिदेश इति।अर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थः।तिदिशेत द्वाचीनदः प्रवर्तते नोभिन्नविषयत्वात् विप्रतिषेधानुपपत्तिर्वोऽह्रस्वोऽर्थस्य तु पुंव
द्भावः।पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्यमानाइति।स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः।ह्रस्वत्वमिति।ननु ह्रस्वप्रवृत्तेऽप्यर्थस्यातिदेशे
स्यात्कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते उच्यते।यदि कृते ह्रस्वत्वे प्रयोगे प्रयते एवं तत्कृतं भवति परित्वकृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्यते नरः कृतमेवेतत्स्या

७६

[illegible]

[illegible]

तस्मादस्त्विति। प्राद्यपक्षे सामासादुत्तरपदे नपोवोमपे समवान्। भाषितपुंस्कादनूङ्गास्मिन्निति। समुदाय: समासार्थो ऽवयवेन विग्रहः। निपा
ततादिति। नन्वलो किं कृत्वा दस्यकथं निपातना इति परिहारः। लुका पिन दृश्येतो किं कृत्वा त भाव्यं यथा लुक् प्रसंगो: ध्यवसीयते:। लु
गध्यवसीयत। मिसदोष:। अथ वेति। ननु चपणार्थत्वात्कथं लक्षणायो: संबंध: उच्यते लुगधिकारसामर्थ्यात् लक्षणा गम्यते। ल
क्षणं भविष्यति संतापादि। आषवत:। दृढिति। इतिदृढेः पुंस्यवदोषः पुंसं तत्र नपरस्मादादिस्यात्। उपि। [illegible] अमगधस्य पाउपमर्या
रनश्चेति शिपालुक कर्तव्यो अपलादिति। नेह दादाङ्गाशमेव गणग्रहणं किन्तु हिंस्य पदमात्रस्य लुक् स्यात् [illegible] वानस्य योमवसेवप
दान् भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्नुत्तरपदे समासितपुंस्मादनूङिति प्रसज्य प्रतिषेधः अप्राप्ती पतेनतराशोषस्याप्रसंग एव॥ पटुमृदुभार्य
ति। पट्वी शब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावो मा भूत् द्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भाव:। इत्यत्र [illegible] प्रतिपद्यते पुंवद्भाव: क
स्मान्न भवतीति॥ भाषितपुंस्कादिति। एकदेशेन समस्तस्य उत्तरपदस्य लक्ष्यते तत्रोत्तरपदे [illegible] भावात्पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभाव:॥ तत्र
तस्मादस्तु स एव मध्यम: पक्ष:। ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंवदादिदेश इति चेत् सर्वप्रसंगो विशेषादिति। नैष दोष:। समासनिर्देशो
यं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् सो यं भाषितपुंस्कादनूङिति। पदवत्लुक् प्राप्नोति। निपातनात् भविष्यति। अथवा अलुक् प्रकृत
सो लुवर्त्तिष्यते: कथं पुनरनूङि स्यतेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुं। न जितपुंस्कमस्य मदशाधिकरणे तथा तत्र यथा जातिः
नञ्युक्तं स्वपुंक्तं वान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा हि यथेमन्यते न घृष्या अब्राह्मणमानयस्वुक्ते ब्राह्मणसदृशमानीयते
नासौ लोष्टमानीय कृतो भवति। एवमिहाप्यनूङिति कुरु: प्रतिषेधात् [illegible] ऊङ: सदृशकार्यं विज्ञास्यते किं चान्यत्रानूङ् ऊङः
सदृशोस्त्री प्रत्ययः। इत्येवमपि दरदविदर्दरारिका। ऐरवितदद्दारिका एथद्दारिका पार्थ्वदद्दारिका उत्रिकद्दारिका औत्रिदद्दारि
कारदद्दारिका रारदद्दारिका अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति॥ कचैत्रो: अपत्य: अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्वीभार्य इत्यस्य पट्वी
मृदुभार्यः आहोस्वित् पटुमृदुभार्यः। पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यं पुंवद्भाव: कस्मान्न भवति भाषितपुंस्कादित्युच्यते। ननु च भो: पट
[illegible] समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं आकृत्स्य नैरचैतो भाषितपुंस्कौ समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ कथं आ
यते: अनूङ्लोपः। एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते। पश्चात् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधि
करणेत्युत्तरपदे कृतस्य पुंवद्भाव:। यस्य वाकृतः नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणोत्तरपदपरया प्रधानपरेणी ग्रहणपर
[illegible] ग्रहणं केवलोप्रधानया पूरणी तत्र निवृत्त्यर्थं समानकल्याणीपंचमी अस्य पक्षस्य कल्याणीपंचमीकः पक्ष इति
अथेह कथं भवितव्यं कल्याणीपंचमी आसां रात्रीणामिति कल्याणीपंचमा रात्रय इति भवितव्यं। रात्रयो: अप्रधान॥
भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्ति सनेनोक्तमिति निमित्तवाद। ननु चेति परत: शिष्यकुद्दूरीसाध्यमाह। समानायामिति। आकृत्स्नतरलिपट्वृगुणो मृदु

[illegible]

[illegible]

तसिलादिष्वकल्पे सुपपाद: बहुचकल्पेति परत्वात् [illegible] स्वाभावात् तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः। इकतिरिति। लिंगविशिष्टपरिभाषया द्दकी
[illegible] नित्यप्रत्यय: परिगणनात्तसा मध्ये ध्वजाते स्वयमेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभाव:। अन्यथेति। [illegible] पाद्यादजादि
भ्योध्यन्निति ध्यनप्रत्यय:। हास्तिकमिति। पद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तत्र हस्तिनीशब्दस्य पूर्व इति ठनिलोपः कृतेन यस्याभित्वात् सिद्धवद्
[illegible] न नात्रपुंवद्भावो न भवति। कुमारस्य हस्तिनस्य को
[illegible] श्येनेयस्ति। [illegible] पुंवद्भावे श्येनेयो [illegible] स्यात्। अग्नायीति। [illegible] सर्वत्रा
[illegible] पुंवद्भावप्रतिषेधात् [illegible]
[illegible] सपत्नीशब्दात् [illegible]
तसिलादिषु केचित् तसिलादय: आकृत्वसुच: पर्यन्तेषु पुंवद्भावो नेष्यते किं चिद्वात्र पद्यन्तेषु पुंवद्भाव इष्यते तत्राकेन्यापदांगी
गणानंकतैव तसिलादी [illegible] तसिलादीकृते। तस्यां शाला पावसानित्र [illegible] तस्या: तत: यस्या: पत: तस्य समयो
[illegible] तसिलादी [illegible] दर्शनीयतरा [illegible] परो तसिलादी [illegible]
[illegible] तसिलादी [illegible] दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। [illegible] तसिलादी [illegible] दर्शनीयरू
पा दर्शनीयपाशा। [illegible] तसिलादी [illegible] कथं [illegible] तसिलादी [illegible]
[illegible] तसिलादी [illegible] इकक्ति: [illegible]
[illegible] पुंवद्भावो वक्तव्य: बह्वीभ्यो [illegible] गुणवचनस्य [illegible] पुंवद्भावो वक्तव्य: पट्वी
भाव: पटुत्वम् मृद्वीभाव: मृदुत्वं पटुतामृदुता गुणवचनस्येति किमर्थं [illegible] भाव: [illegible]
[illegible] वक्तव्य: हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं [illegible] किमर्थं [illegible]
[illegible] पाक [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पुंवद्भावो वक्तव्य: [illegible]
[illegible]
[illegible] पुंवद्भावो न प्राप्नोति सपत्नीशब्दे इति [illegible] पुंवद्भावेसा

[illegible]

७१

भा॰कै॰६ कपस्त्रामानिनग्रहणमिति। स्त्रीलिंगेसमानाधिकरणेउत्तरपदेपूर्वेणसिद्धत्वाद्यथासंदर्शनीयामानिनीमन्यतेदर्शनीयमानिनीदेवदत्तेति। अत्र
ह्रिकस्यापवकमेत्वात्तत्राद्धत्वात्शालिशामानाधिकरण्याभावात्कोपधायास्योनिपातिनिपठितसूत्रमर्थपसर्पः। पुंवद्भावमान्तस्येति। ओपुष्टला।
११० मिकस्यापीतियावत्। माध्यमिकायाः। मध्यमिकायाभवतीतिवत्‌काशिम्यञ्चकारणवन्क्रमप्रतिषेधप्रसंगः तन्त्रमस्याइतिपुंवद्भावप्रसंगः।
लूकिकीपाधति। ध्यालूकानिविधानेस्यामितिबुञ्ज एकेतिकः। ध्यालूकिकायाभवतीतिद्वारकेकातत्वोपधादिनिषिद्धः। विधिरपीति। नगर्यामेवा
षितपुंस्कत्वात्‌। वैलेपिकमिति। आगमनिहिष्ठ्यारम्भरणएवंतहीति। प्रयोगमलाभात्मानान्तपवेष्ठविषयादिमालाभः। पाकमार्यइति। पाकवद्‌
काऽमामानिनग्रहणंकिमर्थम्। मानिनग्रहणमस्त्रार्थमसमानाधिकरणार्थंच। मानिनग्रहणंक्रियतेअसमर्थमसमानाधिकरणार्थंच। आस्त्र
र्थेनावत्‌। दर्शनीयामन्यतेदेवदत्तोपत्तदर्शनीयमानीअयमस्याः। असमानाधिकरणार्थोदर्शनीयामन्यतेदेवदत्तायज्ञदत्तादर्शनीयमानि
नायमस्याः। नकोपधायाः। किमिदमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्यपोगस्यविषयेआहोस्वित्पुंवद्भावमात्रस्य। किंचातः। यद्याद्यस्ययोगस्यविष
येमाध्यमिकाप्यः स्यात्किकायाः। अत्रनप्राप्नोति। विधिरयमत्रनसिध्यति। किंकारणम्। भाषितपुंस्कादनङ्‌स्त्रियामित्युच्यते। भाषितपुंस्कादनङ्‌ऊङ्न
हिंविलेपिकापाधर्म्येवैलेपिकंविधिस्सिद्धेभवति। प्रतिषेधस्त्वत्रनप्राप्नोति। अथपुंवद्भावमात्रस्यविषयेहस्तिनीनामसमूहोहास्तिकंतत्रतेन
सगणःपुंवद्भावप्रतिषेधःप्राप्नोति। एवंतर्हिनकोपधायाःस्वपयोगःपुंवद्भावमात्रस्यविषये। ततस्तस्यैवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्ययोगस्य
विषयेकोपधप्रतिषेधेनसिद्धंनन्तुग्रहणंकोपधप्रतिषेधेनसिद्धंतस्यपःककारोवाच्यः। तस्यग्रहणंकर्तव्यंग्रहणमात्रंपाकमार्योमेकमार्याः
। स्वांगात्स्वांगाच्चेतो मानिनिनि। स्वांगाच्चेतो मानिनीतिवक्तव्यम्। पृथ्व्याःस्यात्‌। दीर्घमुखमानिनीश्लक्ष्णमुखमानीपद्मामानिनीसुमते
दीर्घमुखमानिनीश्लक्ष्णमुखमानिनीमानिनसिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमवतीत्येवमविष्यति। पुंवत्‌। किमर्थमि
दमुच्यते। नसामान्येनसिद्धम्। पुंवत्कर्मधारयेप्रतिषिद्धार्थोऽप्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः। नकोपधायाइत्युक्तेतत्रापिपुंवद्भावोभवति। कारिकाद
रादिकाकारकहरादिका। कारकजातीयाकारकदेशीया। सत्पापरयोश्चेत्युक्तेनआपिपुंवद्भवतिरन्नाहैमाशिकाहरहरादिकास्त्रजातीया
रस्वदेशीयापुंवद्भवरादिकापंचमहरादिका। पंचमजातीयापंचमदेशीयावृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तेतत्रापिपुंवद्भावोभवतिस्त्रौघ्नीहरादिकास्त्रौ
घ्नहरादिकास्त्रौघ्नजातीयास्त्रौघ्नदेशीया। स्वांगाच्चेतोमानिनीत्युक्तेतत्रापिपुंवद्भावोभवति। श्लक्ष्णमुखीहरादिकाश्लक्ष्णमुखहरादिका। श्ल
क्ष्णमुखजातीयाश्लक्ष्णमुखदेशीया। जातेश्चेत्युक्तेतत्रापिपुंवद्भवतिकठीहरादिकाकठहरादिकाकठजातीयाकठदेशीया। कुक्कुटाण्डमाम
डादिषुपुंवद्भवतिविकल्पः। कुक्कुट्याअण्डंकुक्कुटाण्डम्। मृग्याःपदम्मृगपदम्। काक्याःशावःकाकशावः॥ १७०
प्रथमवयोवाचीनतोऽपिपरादिजातित्वात्प्रमिकभार्यइतिभिक्षाचरःक्रियाशब्दोभरदकजातिवाचिलिंगेनकोभार्यइतिभाष्यात्तान्महोतिपुंवद्भावनिषेधा ११०
न। स्वांगाच्चेतः। स्वांगाच्चेतइत्येतावत्सूत्रमितिमत्वावार्तिकारम्भः। पुंवत्। किमर्थमिति। कर्मधारयेस्त्रियाःपुंवदितिसिद्धःपुंवद्भावोजातीयदेशीययोर

[vertical left margin of upper folio:] स्त्रीलिंगमानिनीत्यस्त्रस्यार्थःस्त्रीप्रत्ययान्तस्य ... तत्पुरुषस्यान्तःस्त्रीलिंगस्य ... अत्रपरत्वात्स्त्रीप्रत्ययाभावे

नैवेति। पुमान्ह्वग्निवायुविषयः। स्त्रियांतुवाक्यमेवभवतीतिवन्हिस्त्वनभिधानान्नभवति॥ इहतुकथमितिनहिपुंसाग्नीस्यसंबंधसंभवः। अग्नायीति
। ज्ञास्यतइतिशब्दमिपराणांचोदनायांस्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः। यत्रतुलिंगविशेषउपकारकस्तत्रासौविवक्ष्यतएवयथाज्ञात्रशरण
पर्युक्षितंशातनद्यमितितिअहतस्थितिः। विवक्षायाएववत्सीयत्वमित्यनेनप्रतिपाद्यतेसमुद्रःकुंडेति। असदेवसमुद्रत्वंकुंडिकायामसत्कुंडि
कात्वंसमुद्रत्वोपचारात्प्रयोगः। वायुदारुणामिति। उभयत्रवाय्योःप्रतिषेधावकाशःस्यात्। नभवतिवायुवरुणौदेवतास्यसास्यदेवतेत्यु
पदेवतेतिद्विवस्त्वभपपदद्वृद्धिः। आग्निवारुणीमितिनद्वीत्वमन्तरंगंदहिरंगत्वात्परवृद्धिस्तेद्वितापिसगणादित्यनुक्तोविप्रतिषेधः। नैतदस्ति
नवास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्‌। नवायमत्रकिंकारणमस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्‌। नात्रस्त्रीपूर्वपदंविवक्षितं। नहिस्त्रीपूर्वपदंविवक्षितंउ
भयोरुभयोःपदउभयोःशाद्वः। यद्यपितावदेतत्कथंतदाकुइहतुकथंमग्नाःसीरमगासीरअग्नायीतिचास्त्रीपूर्वपदंविवक्षितत्वा
दित्येवकथंपुनःसतोनामाविवक्षास्यात्‌। सतोप्यविवक्षाभवति। नयथाअलोमिकाएडकाअनुदराकन्या। असतश्चविवक्षाभव
तितद्यथासमुद्रःकुंडिकाविन्ध्योवर्धितकमिति। आग्नेरीत्वाद्वरुणस्यवृद्धिर्विप्रतिषेधेन। आग्नेरीत्वाद्वरुणस्यवृद्धिर्भवतिविप्रतिषे
धेन। आग्नेरीत्वस्यावकाशः। अग्नीषोमौवरुणस्यवृद्धेरवकाशः। वायुवारुणम्। इहोभयंप्राप्नोति। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत।
वरुणस्यवृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेननैषयुक्तोविप्रतिषेधः। वृद्धिकार्यपोगोहिविप्रतिषेधः। नात्रैकोवृद्धिकार्यपुक्तः। कथंआग्नेरीत्ववरु
णस्यवृद्धिरिति। नावश्यंवृद्धिकार्ययोगएवविप्रतिषेधः। किंतर्हिसंभवोपि। इचात्रास्तिसंभवः। कोऽसावसंभवः। अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्त
मानंवरुणस्यवृद्धिंबाधते। वरुणस्यवृद्धिरभिनिर्वर्तमानाअग्नेरीत्वंबाधतेएषोऽसंभवः। तस्यसंभवेयुक्तोविप्रतिषेधः। पुंवद्भावा
द्ध्रस्वत्वंरिवद्धादिकेषु। पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। पुंवद्भावस्यावकाशः। पटुभार्यः। मृदुभार्यः। खित्यनव्ययस्यह्रस्वत्वस्यावका
शः। कालिमन्यःहरिणिमन्यः। इहोभयंप्राप्नोति। कालिमन्याहरिणिमन्या। ह्रस्वोभवतिविप्रतिषेधेन। घादिषुनद्याह्रस्वोभवतीत्यस्य
स्यावकाशः। नकिकितरान्नतरामापुंवद्भावस्यावकाशः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। इहोभयंप्राप्नोति। पट्वितरापट्वितमा। ह्रस्वोभ
वतिविप्रतिषेधेनाकेह्रस्वोभवतीत्यस्यावकाशः। नकिकि। पुंवद्भावस्यावकाशः। दारदिका। इहोभयंप्राप्नोति॥ पढिकामढिकाह्रस्व
त्वंभवतिविप्रतिषेधेन। अथैतस्मिन्ह्रस्वत्वेकृतेपुनःप्रसंगविज्ञानात्पुंवद्भावःकस्मान्नभवति। सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधि
तमेव ॥ अपवादोह्रस्वत्वविधिःपुंवद्भावस्यापवादविषयापेक्षणात्‌। अन्तरंगत्वमीत्वस्यात्रविषयेवरुणस्यवृद्धिमितितादीर्घोत्ववरुणस्येति
निषेधात्‌। ईत्वंबाधतइतिवृद्धिर्भवतीतिवचनात्‌। कालिमन्येति। कालीमात्मानंमन्यतेकालीं वाइममितिमन्यतइत्यर्थः। नकिकितरीति। अत्रनकोप
धायाइतिपुंवद्भावःप्रतिषिद्धः॥ दारदिकेति। दरदोपत्यंस्त्रीयञ्जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। तस्यापत्येतिलुकृतनःप्रागिवात्कःइतिकः। तसिलादिष्विति पुंव

[vertical right margin of lower folio:] त्वभावःनतुपरिगणितानामिति॥ प्रत्ययःपरिगणितःएवंतर्हिप्रतिषेधाभिधानात्प्रत्ययार्थो ... तत्राप्युपगमस्सनुमीयमानेनैवेतस्मिन्परिगणितः॥

भा॰ कै॰ ६ बहुव्रीहौ तु निवर्त्तत इति। स्वाङ्गाच्चेतरस्यतः। स्त्रियाः इति तेन स्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामण्यो ह्रस्वत्वं प्रविष्य स्तनर्थकत्वादीकारस्याशेष
प्रकृत्यर्थमिति। विशिष्टस्य शेषस्य प्रकृत्यर्थमित्यर्थः॥ अनीकृयानरी। निवृत्तं पुनरग्रहणं च प्रत्तरेति। ईदंते चेति। स्त्रीतरा स्त्रीतरेति। अविशेषेणो
११९ निर्दिष्टोऽनेकार्वततिविशेषानाश्रयात्। यथैवमिति। परीनरस्तन्तु ह्रस्वाङी ग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्यापस्त्रियाः स्वनेनिकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मी
तस्योरीकारः स्त्रियां न विहित इति निःसंदेहत्वं ल नास्ति नद्याः अन्यतरस्यामित्यस्त्रीयस्त्रियाःत्त्वनुवर्त्तनात् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति सति विहङी ग्रह
णे स्त्रियाः स्यप्रयोजनाभावात् तु ङ्यभावान्नद्याः शेषस्य इस्येनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः। ह्रस्वमिति। सति हि ङी ग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पे
नप्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनेन प्रतिषेधं ध्यस्मतितुङी ग्रहणे स्त्रियाः स्यस्तत्तद्वेप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसंगः कृत्स्त्रियाः इतिन्यस्ति लक्ष्मीतराति मद्
सर्वमिष्टं॥ ॥इत्युपाध्यायकृते भाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ महद्
बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम्। अनेकाचोऽह्रस्वरतीयस्य समानरवह्नानणत्वात्तरा अत्रापि प्रसङ्गेनानेतदास्ति प्रयोजनं [illegible] महा
मयिरत्नातरणगुणानए अत्रापि प्राप्नोति। ईतरति वर्त्तते प्रकृतं स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनी ति। एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति
। स्त्रियामिति वर्त्तते। एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते। शेषनम्मःकुस्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्त्त
व्यं। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति। कश्च शेषः। अङीचयानीरी ह्रस्वं च परे कार्यम्। अनेरणापि ङी ग्रहणं प्रकृतः शेषग्रहणं कथं ईतरतिवर्त्तते।
अतो ह्यपानरी ईदं तं चापि परे कार्यं शेषग्रहणं चापि शक्यमकर्त्तुं कथं अविशेषेणाद्याः इत्युनद्याः अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं तुङ्गस्तस्याने
काचः इति नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः तस्मिन्नित्ये प्राप्ते गोनोविनांषिपमारभ्यते। पयेवलक्ष्मितरा तन्त्रितरा इति सिध्यति। लक्ष्मीतरा
ति प्राप्नोति। एवमेवैतत्तं गृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इत्येव भवितव्यं एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्याः ह्रस्वत्वं नद्याः प्रतिषेधः इति॥
॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥आन्महतः॥ इह कस्मान्न
भवति अमहान्। न महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः इति। अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान्महत्सैव अन्यो महानन्यः अमहान् भूतप्र
कृतौ प्रवर्त्तते महान्महत्सैव तस्माद्विलनस्मात् तस्माद्वलनमविष्यति॥ ॥
द्भूतः इति॥ महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे वर्त्तेते इति सामानाधिकरण्याद्वा त्वं प्राप्नोति॥ अन्यप्रकृतिरिति॥ अन्यस्य महतः प्रकृतिः कारणम
न्यप्रकृतिरमहान्॥ भूतप्रकृतौ विनिर्भूतशब्दः स्वप्रकृतिः कारणमर्थोऽर्थप्रतिपादनायशब्दो द्वारणाभिद्वस्यार्थः कारणमुच्यते तदयमर्थो भूतश
ब्दार्थे अमहान्वर्त्तते अमहातो महतो तेन सामानाधिकरण्यं न तु महता तदर्थः॥ महान्महत्स्यैवेति॥ महच्छब्दो महत्स्यैव वर्त्तते तदर्थ॥ द्विविधो
हि प्रकृतिः कर्त्ता विकृतिः॥ तथा हि। सर्पी भवति ब्राह्मणः पटो भवति तन्तव इति प्रकृतिसंख्यायां च यदेवं तद्रूपेण विकृतिसंख्यापं तथा तत्त्व
संपद्यते च द्रवतीति प्रकृत्सारूप्यः प्रथमपुरुषो भवति॥ न विकृत्सारूप्यो मध्यमपुरुषः तत्र भूतशब्दनिष्ठान्तस्यो भवनक्रियायाः कर्त्त्ययम || एम॰ ११२

आत्मकेक्रोत्यमहान्ततेयस्मविनाविकारे महद्भूतशब्दस्य वैयधिकरण्यवारणाय

इवत्वमिति वैयधिकरणाद्वा त्ववत्संपद्वा वैः पिनप्राप्नोति। यथा प्रकृतेः कर्त्तव्यं संपद्यतेन तथा विकृते रपि स्वर्णपिंड वदिरंगादस्य पौर्व्य
तेनैव तन्तविकारो सोऽनोऽपदिष्टवचनर्णनात्याकृतिपिसपथमानेव तृथी निविकाराणतृथा द्वव्यतनप्रकृतेः सत्पापसंपद्यते यदा
यः उत्पाद्य रूपत्वेयव प्रमिति तथाऽसंयोऽवाह्मणः संपद्य संपद्यते प्रपद्यन्ते तथाः पटः संपद्यते निविकारस्सेत्याश्रयं वचनं स्पष्टं न
अपदिम हद्भूतेः समासामानाधिकरण्यमाश्रित्य संपद्वा वे विधीयते तदा भोगे तत्सनपि प्राप्नोति। अत्रापि समस्याः तत्र पुंवद्भावे नावत्ता
पि महा हा एवं ईति। अमहत्स्यैव महच्छब्दे वर्त्तते तेन सामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो न वर्त्तते स्पर्थः॥ महद्भावेति॥ अमहा
वत्तो अमहान्बूद्र। विप्रयच्छपदा प्रकृतिर्विकारत्वेनातापदमनावितल्पेत्तदेसत्सदुतेयदि गामविषयत्वात् प्रमयसयसपराधे को ध्य
प्रकृतिविकारा क्र कर्त्तव्या आश्रीपितेनदोपरिगामतवहारे। अथवा निपद्योऽकेमानहदहुत्रान्हपूर्वेसुपादरेवेपदापरं तत्त्वातप्रवृत्ताधमीपरि
णामः सउच्यते। इति सामानाधिकरण्यस्यापलवस्था आश्रयेत्वादेर्वविक्रियान्मावलिनमवत्सिमोत्तन्नतिनि। उक्तं च कारिणः एवं वस्था न निवृत्ता
हत्सत्स्यप्रपन्नस्य संपद्य। समसंमिता नवाची ना तत्र यमानोनियादस्रितिकेविकारस्य कत्नल्यान भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात्तत्सिद्ध
पुंवद्भावः॥ तस्थमिति॥ पुंवद्भाववदासस्यापि प्रसंगात् तत्र इति सामानाधिकरण्ये विद्वैयधिकरण्ये मा श्रियप्रयोगः समर्थ्यते म
पुंवत्कर्मभवित्रा पुंवद्भावोपित हिं नप्राप्नोति। अमहत्ता महतौ संपन्नाः महद्भूताः ब्राह्मण्यः एवं तर्हि अमहति महान् हि हि नस्तद्धा
पाठात्रयत्वेः यः। अमहति हि महत्तदुपेवर्त्तते तद्वावीभूतविपयुष्टते। किं वा वाचा महद्द्वावीतस्याः सिध्यति पुंवत्। तस्मात्
सिध्यति पुंवद्भावे। यदि च आत्वमपि प्राप्नोति महद्भूतश्चन्द्रमा इति नैवदोषः। कर्यपस्त्र
महतः समासः यत्तु महतः मतिपदः समासइत्यक्रं। तदा आश्रयमनामापेक्षत्वं प्रमप्तेनलक्ष्णलक्षणकृत्या। एवं तर्हि लक्ष
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया विहितमतः तत्र महतोऽलक्षणिककृद्वोर्गहा दितं हि नप्राप्नोति महान्दृ
महन्मभूतस्य विकाराभावात् कतिपदोक्तयाश्रयणात् भूतेत्यत्र तु प्रकृतौ नागोमहद्भूतश्चन्द्रमाः सत्राप्रकृतिताः स्वीकृति
गुणः स्यादेव तु प्रकृतेरेवकर्त्ता लोका त्वस्याक्रियाञ्चात्मतीवत्क्रियाविशेषक लात संपद्योभक्त एवं शानविशिष्टो क्रियाक्रियाज्ञाने यायाकं
देवान्तमसंपद्यतंस्यारोच्यते संपद्यावस्थात्रम् समसंपदः कर्त्तृपत्यादाकात्मत्यत्यकर्त्तृत्तास्त्यनकेनाधिक विषाः ग्रहस्य सकर्मस्यात्रणस्यम
नीत्यकृतसत्रविशिष्टरूपकर्णः तेयौवत्रमात्रिमिहापिपद्रतविकृत्या क्रिया क्रियाविपक्रते तु नेन संप्रकृतिसंख्यापियवचनमेवम
हद्भूतः प्रकृते विकर्त्तृसमधामपिपुंसा प्रमाद्भूतसंपद्य तु विकृतातेषा भावः तन्त्रं तु विकृते कर्त्तेयो प्रकृतिरमुमानिको॥ महता
संपन्ना कैतिसामर्थ्यो रेवामहताति स्यान्नेमप्रकृते त्सुकर्त्तूसामर्थ्यो हि का रा वस्थाप्रत्या नितिनेअमहान्संपन्नः केन धर्मेणोति महान्मे
तिगम्यते॥ अनन्नसंपद्यतेन द्वितीयतृतीयपुत्राः संपद्यते प्रकृते विकर्त्तृत्वप्रितितरांप्रयः पुरुषो भवति॥ मध्यमेतन्त्राप्रथमे। प्रयुक्तमुत्थैस्य

प्रकृतिसंपत्तिंत्विदमयन्वा सयोर्वाद्रव्यादसंपदेवकाक्षयो प्रकृतिः प्रप्तिः
मानुषाद्विरोधिन्प्रमाणमिदं सुरेश्वराप्रतिपद्य च संपदः
भवति। ॥अहद्रूयंतेनस्त्रवत्वंत्यप्रवद्वापरलक्षणमाप्रत्यक्षत्वा

तानेकं स्तद्द्योयति। यत्तु महतः इति सन्नहरिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणं महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र तु कृगतिप्रादयः इति लाक्षणिकः समासइत्यात्

[illegible]

[illegible]

८०

भा० कै०
११३

[illegible]

[illegible]

आ.६.१ ११४ रचाशस्सहचरितम् इति साहचर्यं विशेषस्य तर्हि तु भवति यथा रामलक्ष्मणाविति तथाम्यो नोः म्यासोऽपि तत्र शस्सहचरितस्यामो ग्रहणार
न्यस्य ग्रहणाभावः सामान्यातिदेश इति सामान्यस्य शसार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशसार्थत्वात् सामान्यस्य शेषापादानेनातिदेशः केपुमा
णः सामान्यनिबंधनमेव कार्यं प्राप्यते न तु विशेषनिबंधनं विशेषशब्दाश्रयेणो त्वतिदेशे क्रियमाणे तास्मिन्विशेषपक्षे कार्यं सा
मान्यनिबंधनं विशेषनिबंधनं च तत्सर्वमतिदिश्यते । आत्वपूर्वसवर्णगुणोत्सार्वसिद्धिर्वेत्कक्ता । एकशेषनिर्देशाद्वेति । पद्यपि सह
विवक्षायामेकशेषोऽत्र तस्या असंभवो भागमस्य विधेयत्वात् परस्यामः प्रत्ययविधिपरत्वान्नैवापि ज्ञातिपसाभ्रये राद्द्वाधि
द्वाउरमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनं । अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणोयङ्वङादेशाः । अमः प्रत्ययव
दनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णगुणोयङ्वङादेशाः प्रयोजनं । आत्वं प्रयोजनं गां मन्य । पूर्वसवर्णः प्रयोजनं । स्त्रीमन्य । गुणः प्रयोज
नं । नरं मन्यः । इयङुवङौ प्रयोजनं । श्रियं मन्यः भ्रुवं मन्य । अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णप्रसिद्धिः प्रथमा कांतु । अमः प्र
त्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः किं कारणं प्रथमात्वात् प्रथमयोरित्युच्यते । न चात्र प्रथमा पश्यामः । किं च भोः आ
त्वप्रथमयोरित्युच्यते । न चैतु प्रथमयोरित्युच्यते । प्रथमयोरिति विज्ञायते । कथं । अमशसोरित्युच्यते । न एवं विज्ञास्याम । शा
रसहचरितो योऽम् शाद्दः कः प्रथमः शस्सहचरितो ऽम् प्रादः प्रथमेवा एवं न प्रथमयोरित्युच्यते । प्रथमयोस्तु विज्ञापते ननु चप्रत्ययव
दनुदेशाद्भविष्यतिन सिद्ध्यति । किं कारणं । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः । सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति
तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न
तदतिदिश्यते एवमिहापि सामान्यं यत् प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते । यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति प्रथमयोरिति तन्नातिदिश्यते ।
दिश्यते । सिद्धं तु द्वितीयैकवचनबहुवचनान्तस्य द्वितीयैकवचनबहुवचनान्तानां । द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यं । एक
वचनमाश्रित्य न ब्राह्मणकुलं त्रिपमन्यं ब्राह्मणकुलं अहो स्विच्छूसन्यमिति । श्रियंमन्यमिति भवितव्यं । स्वमोर्नपुंसकादिति ।
नुक् स्यान्न भवति । नान्तरेणापि लुकमामन्त्रान्नः । गमकारणप्रत्ययेनेस्य यद्येव सम्पाद्यानुप्रानिपरिकल्पो रित्येतद्बाधते एवं स्वमोर्नपुंस
कादिति तेन मपि लुकं बाधेत तावमपि स्वमोर्नपुंसकादित्येतत् । न बाधते किं कारणं येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते स्वमोरा
र्थः स्त्रीवान्तरेकशेषः सहविवक्षायाम भावेः पिंसत्ता परिभाषा वक्तव्यतां विज्ञायते । अथ वा । अत्र विशेषस्त्रीपारस्त्रीब्राह्मणकुले स्वलिंग
परित्यागे तदर्थैनेपराम प्रत्ययः पुंयोगान् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिंगमपहाय स्त्रीलिंगमुपाददते । नाप्राप्ते लुकीति अमागमाः प्रत्यय
वदित्यतिदेशात् कार्याण्यात्सापवादान्यधिलाभनिपद्यते विधानसामर्थ्याद्विलुकं न प्रतिपद्यते यथा परिधिर्दयो भवतीति परकार्याणि

नजित्वस्यलनन्यार्थत्वात् । अवसेयेतिरो । ति । अवसेयेमिंदा ॥

द्विवंतपदानि समेमो नानलो चेन स्यादिति किं चिराद्यः । एतन्नद्भूयोरेक स्यवात कास्यम् तो विशेषावन्न धारणात् न्यैः साधुस्यमाना अनुस्वारप्रा
शिलष्टं गाराचमाकं एवं च परंतपः स्यपि समर्थित भवति । कोरि अरलंकारः इति अभ्युपगमकरणमुच्यते सं संकारः शपथ करणे । अथवा
चौरा चंपरत्वान्नाधित्वाकारवाई भ्रम भवति । अरण्हकारि विप्रतिपत्तरलंकारः । अनुस्वारस्य तिपाग्रविष्ट मनस्त्यस्य करसमर्थ
चेन्नमवावरेन भविष्यतीत्यनुरूपं तेन पत्येतिकं गैरु स्रोऽन्नुमैर्पो ते विशेषनाद्यमाहः । लोकपृणस्येति पृणातिः पूरणार्थः । लोक
स्य पृणः पृणत्येष्वर्थः । पूरणति अनन्यार्थ धमिस्थ स्थितिसमासः । हनशब्द हनश्च हनायप्रत्ययः । तिमिंगिलः तिमिंगिलस्तिमिसमासः
अथवा मध्येऽपदादाः पदीन विष्णत्वा परेतरे वद भयम मामा मः सुपीपालाम्प्रतिपदिकयोरित्येन वाधतेन समं सोर्नपुंसकाद्भित्येन
नवाधते । एवं तु सर्वं यः मध्यवहृत्ति । रामतरायुक्त स्याहिद्वलावयिहिगलस्त सामोलकः तां गलः गलः नुक्त भविष्यतीति बाधयिभावे
हातः पदाधिकारोऽस्त्वादिति तुः हरिरेशः स्यात् द्विवंतः पान्तपूरति । नच्छास्तियमविस्तवनाप्यत्रवाकारो । अलंकम्भाशस्य
काद्रुपम्भावानास्तकामस्यापद्रस्य काऽस्तयो पमनेखानेकन्नेम्भ अवकाग्ह । अरिकार भयस मरुहरति भरतम्भकरसंपमनसायालो
नकर्लेव्या तस्य ते अस्य भयस्यस्यहरयोर्तिकमर्थं अवकारस्त्वतन्मयतातेति धनेवा नेका यानामुपसपत्वानकर्तैमापिनुमवालाक
स्यपृणास्यप्रपावानेकन्नौन्मा सो कप्रणास्वनितेन न तसि स्नाथा स्याति धनेत्वास्यसोपृपम्यानेकना वा अनु स्पानाभस्या । अनुभाभ
व्यारिति भ्रायु भ्रायरिवस्थानेकनेम्भा अम्नु मिषः उरगिमिषा गिरिः तिमिंगिलारि गिलस्वपन्थानेकतमानिगिरिः
लः अग्गिल स्तिनिकमर्थं गिलगिलगिल गिरिः गिलगिरि गिल्वन्विक कत्मलानिमिन लिपमा लानि उनुभृवः कररणानुमर्द्वाः करणावयस्य
स्थानेकनेम्भा उत्तम करणं भद्रकरणं । सनोऽपज नातः कुलं मेत्याम्नादु हितुः पुत्रा धतत्सामपुत्रानतः कुलंमेत्याम्नादुहितुः पुत्रादृ
वासभवतीतिबकव्यं । सतपुत्रः सतदुहितो स्ततः उभयपुत्री उभयदुहितावुमपरापुत्री तद्दुहितानतः कोऽतपुत्री नोतदुहितानो
त । कुलपुत्री कुलदुहिता कुलं मरुपुत्री मरुदुहिता मरुतने पुर्कि मयेप्राप्तेविभाषा अहो हास्विद्राप्तो कथं प्रयोक्तव्यः । प्रयेनमय
द्विवितीसत्पुरुषेनेति नीनिप्राप्ते पुत्रानुवन्ते नेरुदा अप्राप्ते पत्रेप्राप्ते विभाषा उत्तमानि सा विधिः । एषिमन्त्यः अप्राप्ते विभाषा
एवुक्तः । तत्सिमः । तत्रोपानम्कमर्थं मज्जः । सानुबंधकस्य ग्रहणं क्रियते न तत्र स्त्यत्वो यो नेन स्पतीय लुव्यमाने पुत्रः पुरा
पुत्रः स्वत्रोपिप्रसन्येन निबद्धोषः अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति बन्मन्त्रः भविष्यति । एवसति प्रकृतपुत्री विभोपुत्रः सत्रात्विध्याति
तिमिरोगः अनत्नुबंधकस्य ग्रहणेन सानुबंधकस्यैव न स्यैवम निर्विज्ञास्यति । एवं परिशाम मात् पुत्रः पामानैगुद्ध हेताः पांप्रापितन्मामा
एव यथा तात्पर्यवहा तनुक्रियेताभिति भावः । अत्राह्णकः राति उत्तानामवयनुस्तापकत्वात्कारस्यानर्थक मनुत्वातिपदाप्रतिष्ठितगत्यानेक
भवति । किंतर्हि रलकोः अनुपर्ययस्वोदिनलस्य परस्वत्वादिद्भूतत्वालकारो भवति । तस्मादिति । अधवा कैयटस्यापि सानुबंधकग्रहणाच्छनपुत्रस्य

भा॰कै॰६ तस्मा। नत्र एवेति। नह्यस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मादिति तस्य मानिपंचमी निर्देशा सामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थाना
११५ दुत्तरे हृत्तरपदस्य तु द्वयति। सप्तमी निर्देशो। प्याग्रमसंबंधे सुस्यते। अवयवत्वाद्‌ गमस्यावयविनं आधारत्वात्तंवंधविवक्षायां तु षष्ठी भव
तिा तदर्गी निर्देशा इति। न होरिस्यपतो यतो। सिद्धमनिर्देशार्ह स्यर्थः अनेकः करोतीति। पराद्वापि तु द्विबहिरंगत्वान्नस्याच्छिद्धत्वान्तोः सः सावि
सपि क्रियमाणे सत्वन नविष्यतीति द्वित्वमेतत्। एकादि तु त्यायामपि संहितायां प्रतिपन्निलापवा पदस्त्रिकारेणद्रुणाप्रिनो भाष्यका
रेणानुन्यायाद्रुगेव स्थापितः। एवं तर्हीति। अदुदितिक्रियमाणे एकस्येतिनवक्तव्यं ननत्रः प्रकृतत्वाद्‌ गामित्याद्रुकारस्यच पदांतत्वात्पर
तस्मान्नुद्विधि। किमर्थं तस्मादित्युच्यते न नुड्वीत्येवं च तनुड्वीतीपसुश्वमानिन जएव नुष्प्रसज्येत। एवं तर्हि पूर्वांतः करिष्यते तत्रायम
प्यर्थः तस्येः सत्सादनं स्यार्थी रितिदोषे ग्रहणा नकर्तव्यं भवति तत्र हि तद्गी निर्देश एतस्य योजनेरहमा न तत्र अनेकः करोतीति व्यावस्ता पू
र्वांतो ऽयं नदोषो भवति। नैवं शक्यं। इह हि अनुस्वारितिनलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः प्रसज्येत। नुग्वचना न्न भविष्यति। ङ मुट्
तर्हि प्राप्नोति। तस्मात्परादिः कर्तव्यः परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति चव कर्तव्यं एकादिश्चैकस्य चाद्रुक्। किमर्थं माद्रुगुच्यते न अद्रु
गुच्यते न अद्रुगेवोच्येत॥ कारूपसिद्धिः एकान्नविंशतिः एकान्नत्रिंशत् सवर्णदीर्घत्वेन सिध्यति। नसिध्यति। पररूपत्वं प्राप्नोति। ए
वं तस्येदुद्भूकरिष्यते अद्रुद्रूचाशक्यः कर्तुं आनुनासिक्यं हि न स्यात् याद्धनघरो नुनासिकेनुनासिको वेति परं तस्येत्येवं ततः किं पु
नः कारणं परांतस्येत्येवं तर्हि शिदिहमाभूत् तत्र घः बुध्नः बध्नातिप्राणातीति। एवं तर्हि नुटं करिष्यते। अनुटूचाशक्यः कर्तुं विभाषया
नुनासिक्यं तेनेदमेव रूपं स्यात्। एकान्नविंशतिरिति। इदं तस्यादेकादूद्विषातिरिति अस्तु नेत्युद्रुगेव। ननुच क्रमनो गुणानपररूपत्व
प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अकारोच्चारणसामर्थ्यात्रभविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्व
मपि तर्हि नप्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव। नासौ बाध्यते। पररूपे च प्रत्य
कारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव। सह सुपा सः संज्ञायां सहस्य सहलोपवचनात् सह सुपा लोपो वक्तव्यः। सादेशी हि स
तिस्वरे दोषः। आतर्यं तद्रात्रेयाः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत सपुनः सभाषः सत हि लोपो वक्तव्यः नवक्तव्यः आघुदान्तनिपातनं ॥ सहसुपा ॥
करिष्यते। सनिपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपरेऽपि वद्वावोवक्तव्यः। सयथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते
एवं समासस्वरमपि बाधेत सेति स पभुवमिति। अर्थानेऽधिकेव अग्रं पोतिवचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्। अव्ययीभावे चाका
लत्येवमिद्धं। यस्तर्हि कालोत्तरपदो मंथांतस्तदर्थमिदं वक्तव्यं सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। सकलं समुहूर्तम्॥ ताम॰
रूपाप्रसंगः। सहेति निपातो आघुदात्तं इति सहशब्द आघुदात्तः प्रकृतिस्वरस्यात्। आतर्यतः प्राप्तस्य स्वरितत्वेऽस्यार्थः। एवमपीति। तेनेतरा ११५
घुदात्तत्वे सत्यु त्रस्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरविधौ प्राप्ते अव्ययीभावेन समासांतोदात्तत्वमेव भवति। ग्रंथांति। यस्तर्हीति बहुव्रीहौ
पत्वाद्धिकत्वेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणं सकाष्ठमिति। काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिन उपचारात्तदर्थं ग्रंथवर्त्तिनं तत्रांतवचे

बोपसानन्वितहर्षीति। नसुबहुव्रीहौ पदुत्तरपदं तस्याः सहशब्देन भवति अव्ययानाद्युद्धकृत्वथ इयोश्च बहुव्रीहौ अनुत्तरपदत्वात्। एवं तर्हि बहु
व्रीहि महत्त्वास्य कर्तव्यत्वे माप्ति तत्वान्नेतद्विचारितं तथ उपसर्जनानामिति। सहशब्दस्य तावदसत्ववाचित्वाद्‌ द्वन्द्वभावो ऽन्यस्मिंस्तु समासे
सहशब्द उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहि एव समासः उपसर्जनशब्देन मत्वर्थप्राकारणेनेनवोच्यते। प्रकृत्या। अ
गावत्सहलोपिति भाष्यवानैकदर्शनात् तस्मैकेनविनप्रसिद्धत्वात्। सब्रह्मचारि शब्देन चरणेन तुल्यउच्यते। न एव चरणस भावो विधीय
बोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्य वाचने सर्वप्रसंगो ऽविशेषात्। उपसर्जनस्य वाचने सर्वप्रसंगः सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नो
ति। अस्यापि प्राप्नोति सहयुध्वा सहकृत्वा। किं कारणमविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्य सहशब्दस्योप
सर्जनस्य सादेशो भवतीति अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः। सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्‌ कथं बहुव्रीहिनिर्देशात्।
बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। एवमपि सह युध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नोति। बहुव्रीहावुत्तरपदमिति एवं विज्ञास्यते। नन्वेत
दपि बहुव्रीहावुत्तरपदे एवं तर्हि बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते। बहुव्रीहौ च यदुपसर्जनं बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्जनं
। सत्तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः। इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः कश्चिदुपसर्जनानामेव। कश्चित्प्रधानोपसर्जना
नामेव। तत्र उपसर्जनानामेव समासः तदुपसर्जनस्येति ग्रहणं॥ अथवा काणि मदाः पश्यमः तद्यथानुरोधाहरति॥ अथवा मनुष्ये
यो ऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा पुष्पकायेषां तरमे पुष्पकाः कालकायेषां तरमेकालकाः इति। मत्स्याः शिष्यप्रकृत्याः शिष्यगवादिषु॥ प्र
कृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यं॥ इहमाभूत्स्वस्ति भवते सगवे सवत्साय सहलायेति॥ चरणे ब्रह्मचारिणि॥ अत्र॰ किं निपात्यते
। ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च॥ ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोप
श्च निपात्यते॥ समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी। दृक्दृश वतुषु॥ दृक्दृशवतुषु इत उपसंख्यानं॥ दृक्दृशवतुषु दृक्ष
उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ स॥ दृक्षास इति सदृक्षास इति। श्रीणमत्कुः॥
नेतन्त्र ब्रह्मणो ग्रंथ्यत्वाच्चर्यमाणानानसंभवतीति निपातनमाश्रयितव्यमिति मत्वा प्रश्नः अत्रेति ब्रह्मण्युपपद इति। भवप्रव निपातन
द्वारेणाविशिष्टस्य समुदायस्यैव साधुत्वमन्वाख्येयमिति मत्वा समुदाय एव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति समाने साधारणे ब्रह्मणि वेदे व्रतव
रति स सब्रह्मचारी स्वर्थः। व्रतलोपश्चेति। गतार्थत्वात्प्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः ब्रह्मशब्देन हि तादर्थ्याद्व्रतमुच्यते। ब्रह्मणश्च समानत्वा
त्समानो ब्रह्मचारास्युच्यते॥ दृग्दृश॰। सदृक्षास इति॥ दृक्षः क्तो वक्तव्यः जस आज्जसेरसुगित्यसुगागमः ॥

५२

ना॰कै॰ ६ समः विद्यास्याप्रमानत्वात्प्रत्यादिग्रहणकृतं तदादिविधिरिति। अतः कृकमीत्यादौ धातुग्रहणे इष्टत्वादादिविधिरिति भावः। एवं तर्हीति। अनल्
ग्रहणेपि धातुग्रहणेन तदादिविधिर्भवतीति तात्पर्यं ते सर्वतः तद्विधितद्विधिविधानविधिभाक्। विशेषणविशेष्यसन्निपाते भवति तन्नातः कृकं
११६ मीत्यप्राप्ति भवति तदादिविधिः। स्फुविधौ तु विशेष्यासन्निधानात्तदादिविध्यभावः। तदन्तं धातुपसंगान्ते पञ्चात्रयसुत्रकृतः। अपस्करयस्कर

समः समि। न हि द्वितीयपदं क्रियामपेक्षते। किमर्थं भवति तत्स्यादिशुद्धिग्रहणं क्रियते। इह माभूत् समवनं रूपनहनं। नैतदस्ति प्रयोजनं। उत्तरपदमिति वर्त
ते। न वा तरेणाक्रियमं च तिन स्यादयच्छत्तरपदानि भवन्ति तत्रान्तरेणाक्रियग्रहणं किं वर्तत एव भविष्यति। तदादिविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं
पठति। अं च तिन स्यादिशुद्धिग्रहणमनर्थकं किं कारणं यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अल्ग्रहणेष्वेतद्भवति नैवेदमल्ग्रहणं
। एवं तर्हि सिद्धे सति यदं च तिन स्यादिशुद्धिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनं। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्र अयस्कृत् अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति। विष्ककः सहस्यस
प्रिः। अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यं किं प्रयोजनं अन्तस्वरनिवृत्त्यर्थं। कृत्स्वरो मा भूदिति। विश्वद्र्यङ्। विश्वद्र्यञ्चौ। विश्वद्र्यञ्चः। सध्र्यङ्। स
ध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः। तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। विश्वाची घृताची यदि छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः कथं सा कद्रीची। एवं त
र्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यं। छान्दसेभ्यः परि। समापीत्यप्रतिषेधः। समापीत्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। समापं नाम देव
यजनं। अपर आह। ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यं। समीपं मन्तरीयं इह मा भूत् पापं पराश्रयं करतेरीषोदीर्घो वारणं किमर्थं। नन्तरेणापि
प्रत्येवोच्यते। का रूपसिद्धिः। अनूपं सवर्णाद्दीर्घत्वेन सिद्धं न सिध्यति। अवग्रहे हि दोषः स्यात्। अवग्रहं। अवग्रहे तृतीयास्यस्येसु
च्यते तत्र न सिध्यति। अवग्रहे स्वरमन्तरीयं। अस्कृत्स्कारकः। अस्त्कारकः। एवं तर्ह्यविशेषेणानस्य परं कृकारकयोरित्युक्त्वा
ततो वक्ष्यामि अवग्रहे नास्य स्यादित्यपि। अस्य स्यादिति नियमार्थं भविष्यति। को। कन्तत्तु स्यैत्। कस्त्वेनानुपसंख्यानं। कस्त्
वेनानुपसंख्यानं कर्तव्यं। कत्रयः। किमिदं कत्रयरति। कुत्सितास्त्रयः केवा त्रयो न विभ्रयुः कत्रयरति॥ ।
पस्कारस्यपीति। उभयमपीत्यर्थः। अन्यथा यस्कदित्यनेनैव स्यात्। विश्वगविष्वद्रीति। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितो। चुत्वकारो भवति। अ
दात्रवग्रहे दोषः स्यादिति। न लक्षणेन परस्कारा अनुवर्त्याः परस्कारेणामिलक्षणामनुवर्त्य यथालक्षणं परं कर्तव्यमिति तिप्रदेशोन्तरेणैनं
तद्विरुध्यते। को। कत्। केवा त्रय इति। किंशब्दस्य स्येपार्थस्य कद्भावः॥ ॥ ओएमकृष्ण ॥ एम॰

पृषोदरादीनीति। किं मा दिशाद्यः प्रकारो यद्यस्य पाणिनिः संदेहे प्रकार आदिशब्दो अवस्थार्थीयादिशब्दिय पृषोदरादिग्रहणमनर्थकं स्यात् प्रकार
वचने थालिति थिन प्रकारो लोपः दिशानि ते न साधूनि भवन्तीत्यर्थः। अद्धेतित्युपदेशः शास्त्रेण भवति सं चैषां नास्ति सद्भावे वा किं निपातने
नेति प्रश्नः। प्राग्गारश्येति। आदर्शस्थपः पनैतत् विशेषाः प्रविष्टो प्रकारैकदेशे इत्यस्य सलीलते स्तत्र सा चैतंगितिलुक् अवचनं परलक्ष
णात् पञ्चमी। दृष्टिशास्त्रिल देशाद्सेनवन्यत स्वामिसेनपूर्वपाद्धितायोतिद्धितीया। अज्ञातामाह। कुम्भीधान्यास्यधिति। कुम्भ्यामेवं येषां धान्यं
म्यादेनाध्येनं कुम्भीधान्यं स्यादित्याह। अलोलुपाः अनन्यमानकारणादि। इष्टं कारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्तिन इत्यर्थः। किं वर
पृषोदरादीनि पृषोदरादीन्युच्यन्ते कानि पृषोदरादीनि पृषोदरप्रकाराणि कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि येषु लोपागमवर्णविका
राः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते। अथ यथे तिकिमिदं प्रकारवचने थाल्। अथ किमिदमुपादिष्टानीति। उच्चारितानि। कुत एतत्। दिशिरुच्चारण
क्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाहरुपदिष्टा इमे वर्णा इति। के पुनः शिष्टाः। वैयाकरणाः। कुत एतत्। शास्त्रपूर्विका हि
शिष्टिः वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टपूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च
न प्रकल्पन्ते। एवं तर्हि निवासतश्चाचारतश्च। स चाचार आर्यावर्त एव। कः पुनरार्यावर्तः। प्रागादर्शात् प्रत्यक्कालकवनात् द
क्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रं। एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचि
दन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारगताः तत्रभवन्तः शिष्टाः। यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते। शिष्टपरि
ज्ञानार्थाष्टाध्यायी। कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुं। अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं येऽत्र विहिताः श
ब्दाः तान्प्रयुञ्जानं। स पश्यति नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वभावो वा योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते ये चास्यां विहिताः शब्दास्तांश्च प्रयुङ्क्ते
नूनमयमन्यानपि जानातीति। एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायी। दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य
तारभावो वा वक्तव्यः। दक्षिणतीरं दक्षिणतारं उत्तरतीरं उत्तरतारं। वाचो वादे डत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्येञि। वाचो वादे डत्वं वक्तव्यं
वलभावश्चोत्तरपदस्येञि वक्तव्यः। वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः। षष उत्वं दत्दशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। षष उत्वं वक्तव्यं उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च व
क्तव्यं। षोडन्। षोडश। षोढा। धासु वेति वक्तव्यं। उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यं। षोढा षड्धा कृह। अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः। कृपते
तराणीति। विनैवाभियोगादिमा सर्वे विधायारणाः। ते हि साधुत्वपुरितान प्रमाणं। तदुक्तं। आविर्भूत प्रकाशानामनभिप्लुतचेतसां। अतीतानाग
तज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते। अतीन्द्रियानसंवेद्यान्पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा। ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यत इति। दक्षिणतीरमिति। वि
शेषणसमासः। षोडन्निति। षड्दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः। वयसि दन्तस्य दतृ इति निपातनादेशः। धासु वेति। उत्वविकल्पे तेन ष्टुत्वं समेव भवति। उत्त
न घुनश्यापि स्थिदैश्चैत॥
रपदस्य इत्यत्र नाभिवा प्रत्ययो विधीयते पदस्य इति तेनार्थ इति
परं प्रत्ययस्यापि। उत्तरपदमिति विशेषणसमासः॥

७६

मा॰ कै॰ ६ नानाधिकरणवाचीति। अर्थग्रहणं बहुत्वं च्छे समारोप्य आहितिव क्वचन निर्दिश्य इत्यर्थः। तेनाधिकरणविचालिके विहितस्य धाप्रत्ययस्य धा
प्रत्ययस्य ग्रहणं। मर्दुति। अपरां तारोरना मितिप्रत्यप्रतिषेधः॥ [illegible]
११५ तनानदु [illegible] पाप्तो उपसर्गो धनिकः। रोहादेति। नोर तमहिद वचनं। पावोपवसनान्तामिति। पीवस्पपस [illegible] सलोपः क्रियेरम्
तिक्रियेर इमिति स्थितिकार लोपः। [illegible] आचार्यदेशी [illegible]
[illegible]
[illegible]
नानाधिकरणवाचाप्यो [illegible]
[illegible]
पावोपवसनाद [illegible] सलोपः पीवोपवसनाद [illegible] पावोपवसनानां। पुष्योपवसनानां क्रियेरन् इ लोपे
[illegible]
[illegible] ११५

मा॰ कै॰ ६ [illegible]
८५
११८ [illegible]
[illegible] राम॰ ११८
[illegible]

भाकै॰ ११६

ञो लिकृतः इति। ञोत्वस्य पुनः प्रसङ्गस्याभावे निमित्तस्य ह्वाः दीर्घत्वं प्रवर्तिष्यते। इत्स्ति। कथमिदमिति। उत्तरपदमिह सत्रिहितं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारः। नौ संनिपात्य ददुपदेशेन परेण विशेष्यते तदा यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति तकारादावुत्तरपदे इति विज्ञायेत पक्षा दुत्सेन ततकारो विशेष्यते इसुः संबंधाय स्तकारस्तदा विसर्गः संपद्यते। अपत्यं तु ददुस्त्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तस्योदाहरणमसंबंधितेना स्ति हृस्तकारः सोऽनुबन्धे चर्त्वस्यासिद्धत्वाददृश्यतो नास्तीति सामर्थ्यादंतभूतस्य ग्रहणमिति तकार एतदस्य पक्षः। वतित्वे तेन तञो भिरूतेसंप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे। तत्र कार्यं कृतत्वात् पुनरेतत्वं न भवीष्यति। इकोवहे पीलोः। अपील्वादीनामितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। रुचिवहः चारुवहः। उपसर्गस्य। अमनुष्यादि प्रेपितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। प्रसेदः प्रसारः प्रहारः। सादकारयोः कृत्रिमे सादकारयोः कृत्रिम इतिवक्तव्यं। इहैवयथा स्यात्। एषोऽस्यप्रासादः। एषोऽस्यप्राकारः। कृत्रिम इति किमर्थं एषोऽस्य पकारः। एषोऽस्य प्रसादः इति। प्रतिवेशादीनां विभाषा। प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यं। प्रतिवेशः प्रतिकारः प्रतीकारः इत्ति। कथमिदं विज्ञायते। द्वारस्य तस्मिन्न कारएदा विति। आहोस्विन्नकारांतः इति। किं चातः। परि वितायेते नकारादा विति नीनादी नामत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते नकारांतः इति। स्वस्ते प्रतिस्तम्भत्राविप्राप्नोति। यथेष्टमसितप्यास्तु। अस्तु तावन्नकारादाविति। कथं नीतादीनाम्। चर्त्वे कृते भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति। अथवा पुनरस्तु नकारांत इति। वायं स्वस्ते प्रतिस्तम्भेनेतत्तकारांतं किं तर्हि थकारांतमेतत्। चौ। इहान्ये आचार्याः चौ प्रत्ययस्य प्रतिषेधमाहुः। तदिहापि साध्यं नैपदोषः। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न चौ प्रत्ययो भवतीति पदपूर्वो दीर्घत्वं शास्ति। संप्रसारणस्य। इकोह्रस्वात् संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन। इकोह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। इकोह्रस्वस्यावकाशः। ग्रामणिकुलं सेनानिकुलं। संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषाह्रस्वत्वेऽस्य वकशः। ह्रस्वप्रसंगउभयं प्राप्नोति कारीषगंधीपुत्रः। कौमुदगंधीपुत्रः। संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अथ दानादीर्घत्वे कृते पुनः प्रसंगाद्ध्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ ॥इति श्री मद्गवसनज्जलिविरचिते भाष्यमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥पादश्च तृतीयः॥

निर्णयायप्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः। नीनेत्रि। दात्यद्रस्वनिष्ठायाभच उपसर्गात्तः संत स्यतादेशीदकारस्य दृष्टेदायित्वकृते स्तोस्तथकायंतमिति। तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात् नकारांतत्वाभावः। कुचित्सूत्रे तमितिपाठः। सोऽपुत्रस्यपिकारादिर्घो प्रसंगात्। चौ। प्राचादध्याचेत्यादौ अंतरंगत्वादि देकारेशयणादेशयोः कृतयोरजंतत्वादीर्घो न प्राप्नोतीत्याह। इहान्य इति॥ स्तुपाध्यायजय्यटसुतकय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्याय

श्रीः॥ अंगस्य आकुतनइति॥ अवधिविशेषनिश्चयेप्रमाणाभावदृष्टाद्वृत्ति॥ इतऐवसूत्रेस्यादि सिद्धिप्रयोजनमभिसंधायाह आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति॥ इतरोस्मिन्पक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह। यदि त्विहेति॥ ननु भत्वाग्रहणेनेनांगाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमाने इति भावः॥ न हलादिशेषेणनिवृत्तिः॥ तत्र हलादिशेषात्संप्रसारणविप्रतिषेधेनेति पूर्वविप्रतिषिधादुभयथा ग्रहणाद्धा संप्रसारणं वुरद्व॥ तस्या

श्रीः॥ अंगस्य॥ आकुतोयमधिकारः॥ आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः॥ अंगाधिकारः यदि तर्हि आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः गुणेन य ... कार्यमिति पदग्रहणं कर्तव्यं॥ प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरंगाधिकारोस्मिन्प्रत्यये लक्षणेन सिद्धं॥ अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकारः परिप्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः॥ वयश्च वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति॥ आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरंगाधिकारे सति उरदत्वस्यासिद्धत्वाद्वा चासंप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। सर्वेतानि अयरिहा

रोप्सति। ७ ॥

गाधिकारे विधीयमानस्यांगेनमस्य परस्यात्परत्निमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाच्च संप्रसारणे संप्रसारणमितिवकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति। प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वंगाधिकारे उरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाप्रसंगः॥ तत्र यदा प्रतिषेधः स्वनात्परस्य तावद्गणः संप्रसारणं क्रियते॥ एवं सत्युत्तरस्य संप्रसारणे संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदेतदुदाहरणं। पदान्तसंप्रसारणं भाविनिपातिपरतः एवं संप्रसारणप्रतिषेधदर्शिनस्तुः समाश्रीयते तदा चत्रेतिसिद्धमेवेत्प्रयोजनमुरदत्वे अंगाधिकारस्य ॥ ७ ॥ ॥

मा०के०
२
अंगान्यताश्चसिद्धमिति। सन्नक्ष्युवित्र्यपेद्रसत्रामीसपरिमारोस्सत्रह्वावास्यासलोपः प्राप्नोति इतिचोदिते परिहारः॥ अंगान्यताश्चसिद्धमिति सत्यंगानामीमाद्दीनांअभ्यासलोपइत्युच्यते एतान्यंगानि प्राप्नोत्यभ्यासलोपाभावः सतिचाभ्यासविकारेऽ भाविकारेऽ थंपरिहारउपपद्यतेना
अथा। एवंतुपरिहारस्तत्रैवदूषयिष्यते इहतुसिद्धवद्रुपन्यस्तः॥ किंपुनरिति। यदृभ्यासेतिशब्दस्वरूपमनभिधिरित्यर्थमधिक्रियतेतदाषष्ठी
याः स्थानेयोगेत्यस्याः परिभाषायाउपस्थानंनास्ति॥ अनेकसंबंधसंभवेसंबंधविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः परिभाषायाः। यदात्वधिका
यदुक्तमंगान्यत्वाच्चसिद्धमिति॥ अस्तुतर्हिसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः॥ ननुचोक्तमिरांनीगुरोपद्धुकोरितियद्दुग्रहणं
नैव्यमितिक्रियतेसर्वमेव। किंपुनरियंस्थानषष्ठी अंगस्यस्थानेइति। एवंमवितुमर्हति॥ अंगास्येतिस्थानषष्ठीचेत्तत्वमंतस्याधिकारः कर्तव्यः॥ अंगादिसपिवेत्तव्या॥ अस्तुयमोनहि अतोमिसऐसभवतीति
अतइतिपंचमीअंगस्येतिस्थानषष्ठीतत्राशक्यविविभक्तिकत्वादतइतिपंचम्यंगविशेषणंस्यात्॥ तत्रकोदोषः॥ अतोभिसऐसिति अकारान्तस्यसभिसमात्रेस्याऐसभावोभवतीति। इहापिप्रसज्येत॥ ब्राह्मणभिस्सा॥ ओदनभिस्सटा इति॥ ० ॥ ७ ॥ ७
स्यस्तस्यपरिभाषोपस्थानमिति हेतुसंभवात्सत्र्युः॥ आचार्यदेशीयः परिभाषाप्रयोगमाह। एवंभवितुमर्हतीति। चोदकआह॥ अंगस्येतिस्थानषष्ठीविदिति॥ चशब्दात्पष्ठ्यन्तस्येतिविवेदा॥ तत्राशक्यविविभक्तिकत्वादिति॥ ननुचातइतिसंबंधोंगस्येत्य सविभक्तिविपरिणामोभविष्यतिपथापूर्वनिदेशकरणंमाह। एषामन्त्रयस्वेनमिति॥ उच्यते।सर्वनामपरामर्शेऽत्रविपरिणाम: इहतुनान्तरीयकत्वात्तथात्वात्संसस्यापस्थानैस्यादितिकृतोविभक्तिविपरिणामः। पृथंविशेष्यासंनिधानादकारांताद् पा०
तिकथंतदंतविधिः। निरमसोरकोमितिप्रतिषेधात्सप्तमीकोरस्यादेवांज्ञापकात्तदंतविधिर्भविष्यति। कचिदकारान्तरस्येति
दं

अपवषष्वारी नामिति आदिशब्देनभिनत्तषष्ठीपरिग्रहार्थः। इस्पेकदेशत्र अंगस्यनिमित्तंपष्ठत्वसैकदेशाश्रीयते। ननुचपष्ठीस्थानेयो गोत्तेवविवादितिताकिमर्थं पुनर्विचार्यते॥ उच्यते॥ तुदुपधायाोगहेदस्तेषा स्थानषष्ठीसादिसैवतत्रविचारः॥ इहवागास्यसस्यास्थानषष्ठ्या विशापमानांपांतत्रामान्त्री विकरणपाोह दस्यपरिस्थानषष्ठीसादितिविचार्यते॥ ततस्थानषष्ठ्या अस्येत्रलुपसंहोगदुपधाय हरणाश्रोगहो। तस्मातभुच्यते॥ उपधाप्रात्रस्यचाप्राधरावचो धपरिहर्तुमाहसिद्धंतिति। प्रसयोत्यनोप्रकृतेनभिन्नवेनाप्रयुग स्थानिमत्तरेणासंयोनास्तिप्रत्ययेपरेणोगसंज्ञाविधानात्समयानेपरूमगंनास्ति॥ तत्राप्यतरस्मिन्नुपाराप्यानेअभिव्याहितस्याद
स्य२
अवपवषष्वारीनांवाप्रतिपत्तिः॥ अवयवषष्ठ्यास्यस्त्रनसिध्यति॥ तत्रकोदोषः॥ प्रासदंदंड हलोरितिप्रासेष्वान्नास्य स्याउपधामात्रस्य॥ ऊदुपधायागो हइतिगोहेऽआसंस्यादुपधामात्रस्यचसिद्धंतुपर स्परंप्रसंगप्रत्ययसंताभावात सिद्धमे नत्॥ कथंपरस्परप्रसंगप्रत्ययसंतेभवतः॥ अंगसंज्ञाप्रतिप्रत्ययसंज्ञा॥ प्रत्ययसंज्ञाप्रसंगसंज्ञा॥ किमतोयत्पर
रप्रसंगप्रत्ययसंज्ञेभवतः संबंधषष्ठीनिर्देशश्च॥

यद्यपि पत्त्पर्थः॥ इताप्तुसत्यपिपरस्परापेक्षेस्थानषयोगस्थासंसंबंधांतरस्यविनाशंप्रसताआह। किमतइति। संबंधषष्ठीनिर्देशश्चे ति॥ अयंभावः॥ प्रतिसूत्रमंगस्यसाधाइससस्यापस्थानेपत्रविशिष्टसंबंधोनिर्मितिमितिभावादिकः संभवतितत्रपरिभा षायाउपस्थानाभावः। यत्रानेकसंबंधसंभवः तत्रसंबंधांतरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषायाउपस्थानं॥ तत्रसंबंधमात्रमाप्तेना श्रितविशेषेऽगस्येतिषष्ठीनतुस्थानादेशसंबंधरूपेनस्यमर्थः संबंधषष्ठीतिदेशश्चेति॥ ७ ॥ ॥ ७

प्रा० कै
२

[redacted] अ[redacted]धिकारस्यपाराश्यादिस्यमाणानेकसंबंधस्तुयहण्यसंबंधसामान्यस्तु पारापसङ्गात्षष्ठीप्रतियोगस्तुपनिष्ठभानापर्थासंबंध संसर्ग
विशेषफलोपतिष्ठते। इहतुप्रतियोग्यनुपादानादपर्यासाविशेषणमवगम्यपितुं ततोपश्चादेवद्वन्द्वेस्यितिसंबंधमात्राश्रयेणोपात्ताषष्ठीयुत्र:
पाणिः केवलइति एवमादिभिर्विज्ञातीयै:संबंधिभि:संबध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततांपायेवंभगस्यापि।तत्रशब्दस्यस्वयंवाधिकृत्य
तोअर्थोवासंबंधमात्रलक्षणः।उभयथादोषाभावात्।।तत्रागमभिसासंबंधांतरेनसंभवतीतिभिसानिमित्तनिमित्तिभावः सभामाप्य
तइतिज्ञाक्षणभिः साद्यवतिप्रसंगाभाव:।। इतरेपथानसर्थमप्रतिपघनिमित्तनिमित्तिभावएवसंबंधेऽगस्येतिषष्ठीतनेनोक्तमि

२५

[redacted]।संबंधषष्ठीनिर्देशाभ्यापक्षेतोभवति।।अंगस्ययोभिस्तथाहइति।किंचांगस्यभि इत्यत्रइ:निमित्तांय
स्थित्वंगभिस्यैतद्भवति।।कभिंस्वैतद्भवति।।प्रत्यपिःएवमप्यवयवंधादयो विशिषितोभवति।।अवपवषष्ठ्यादयोऽपि
संबंधएव।एवमपिस्थानमपिविशेषितंभवति।स्थानमपिसंबंधएव।एवमपिन्यायतेकस्थानषष्ठीकविशेषणषष्ठीति।प
त्रषष्ठीअन्ययोगनापेक्षतेसास्थानषष्ठीपत्रहिअन्ययोगमपेक्षतेसाविशेषणषष्ठी।। ।। ७ ।।

तिमत्तादृष्ठति।एवमपीति।।इतर:स्वोक्तेनाक्षिप्यपरिहार।।अवयवषष्ठ्यादयइति।।स्थानसंबंध:सर्वथापरिसमक्तइतिमत्ताआ २
ह।एवमपीतिस्थानमपिसंबंधएवेति।।संबंधनिमित्तत्वात्संबंधइत्यर्थः।।पत्रषष्ठीति।सामर्थ्या द्विषयविभागोऽवतिष्ठतेऽसर्थ
उद्दुपधायागोहइत्यवयवस्योपादानादंगस्यगोहइत्युपधायेऽत्राअवयवषष्ठीसपद्यते।।अतोभिसऐसित्यादौतुनिमित्तषष्ठी राम०
संबंधविशेषावधारणहेत्वभावेतुस्थानषष्ठीत्यर्थ:।।

तदं २

कानिपुनरिति।।अर्थवद्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणाभ्यांसर्वेसिद्धस्यसिद्धिमत्वाभ्यां:संप्रसारणदीर्घत्वेइति।हलइत्यत्रअंगस्येत्यस्यानुवृत्तस्याहत्यो
गस्यस्मेनेतनहलिविशेष्यतेसंप्रसारणेनचांगविशेष्यतइतितदेतद्विधिर्भवती।तत्रपथमेभवतिअंगावयवाइत्येतदुक्तंसंप्रसारणांतस्यांगस्यदीर्घोभ
वतीति। हलादिति।हलन्तः।।जीनइति।ज्याव्ययोहानो।ग्रहिज्यादित्रेणसंप्रसारणंत्वाक्षिपइतिनिष्ठातकारस्यनत्वसवीतइति।स्फेःसवी
तेः।पत्रादित्वात्संप्रसारणं।संप्रसारणंतामग्रहणाद्विइइत्यादोदीर्घाभाव:।।निरुतमिति।वेञःनिरूपसृष्टस्यनिष्ठायांसंप्रसारणं।कृभिरुण

कानिपुनरंगाधिकारस्यप्रयोजनानि।।अंगाधिकारस्यप्रयोजनंसंप्रसारणादीर्घत्वे।।हलउत्तरस्यसंप्रसारणस्यदीर्घत्वंभवति।।
हूतः जीनः संवीतः।।अंगस्येतिकिं।निरुतं।दुरुतं।।नामसंनोदीर्घत्वेप्रयोजनं।।नामिदीर्घोभवति।।अग्नीनां।।इह मा अंग
स्येतिकिं।क्रिमिणापश्यपामनापश्य।समिदीर्घोभवति।।चिचीषति।।तुष्टूषति।।अंगस्येतिकिं।दधिसनोति।मधुसनोति।लिङ्
त्वेप्रयोजनं।।स्नेयात्।।ग्लायात्।।अंगस्येतिकिं।निर्यायात्।निर्वायात्।।अतोभिसऐस्त्वेप्रयोजनं।।वृक्षैः।प्लक्षैः।।अंगस्येति किं
।।ब्राह्मणभिस्सा।।ओदनभिस्सटा।।लुङादिषुअडाटौप्रयोजनं।।अकार्षीत्।।ऐहिष्ट।।अंगस्येतिकिं।।प्राकरोत्।।उपैहिष्ट।।इयङु
वङ्।।सुधपरस्मात्तङादिमिनुङीनेमुक्तेन्त्वयिदीर्घत्वमितिनानि।इयङुवङोश्चप्रयोजनं।श्रियौ।श्रियः।भ्रुवौ।भ्रुवः।।अंगस्येतिकिं।अप
र्थ्यग्रर्थ।।युष्मदस्मदोःप्रयोजनंसाम्भाकंयुष्माकं।अस्माकं।।अंगस्येतिकिं।युष्मत्साम।।अस्मत्साम।।तातङ्प्रयोजनं। जीवतु
जीवतात् त्वाद् अंगस्येतिकिं ।। ० ।।

भितिाभ्रिप्रयोऽस्यांसंज्ञीति।याभादित्वात्प्रत्यय:टाप्प्रत्यय:ङितीयैकवचनं।।लाक्षणिकत्वादस्यनभवतीतिवेत्।।प्रतिपदोक्तस्यना
मोऽभावाद्षष्ठीबहुवचनस्यापितुट्टित्वेनालाक्षणिकमेवनामितिरूप।दधिसनोतीति।सानुबंधोऽयधातुरितिचेत्।।प्रत्ययोपिनका
रेत्संज्ञकत्वात्सानुबंधक:।। धातोस्त्वाम्यभिचारिणकारइतितत्संबंधग्रहणप्रसंगः ।। ७ ।। ७ ।।

मा०कौ० पचहिश्तीहिरत्निपातौ।नचाशिषिलोटोर्हेस्व्नस्यांतातद्धिधानात्यस्तेतरस्मा धातोरिति हेतुं किंह तेनिपातयो।पितु शे।प्रतिषिद्ध ल
३ रूपप्रसङ्गोऽभावोपत्रोऽपिताद्‌प्रसंगः।तथावोच्यते।विप्रतिपिता: प्रयोजयंतिद्रोमद्योद्रो दोद्रो इति।प्रणारीति।प्रप्रत्वेसानितेधिजिष
द्वेनकृताया प्रश्नानद्धिपिछितेमुक्त प्रसंगःसार्वधातुकाधिकारोऽनेपस्मापि।।ननुधातमधाणीपोकादेशेनान्नरात्राजैव्या ननुवध्या
नैतरस्ति।।वार्णदामपूर्वलीपत्वात्।।तथाचप्रत्ययद्‌ स्योरे सवर्णोदीर्घताभाव:।।अत्रठलाद्गणिकेननापिमुकनिरासा वक्तुशक्ते।।
८७ कुमारिकेति।।अल्पार्थेप्रागिवात्कः।कुमारिकेति।।अत्रापिलाङ्गणिकत्वात्कस्य कृत्वाभावः शिष्यति।कविदर्थ वक्तृहणेइति।।अथ
परिहारो निरुत्तविहरत्वोदोषप्रसारणदीर्घत्वे नसंभवति।।तत्रत्रिवित्रिमित्यत्रनाम्नप्रत्ययोनार्थवान्प्रत्ययपत्रपार्थसपरत्नेगनन्वयादिति

पचहितावत्संपचतुजावत्तं।।जल्पहितावत्तं।।जल्पतुजावत्तं।।आमितुरप्रयोजनं।किशोरीणांकुमारीणां।अंगस्येतिकिमर्थं।कुमारी
आमिप्राह।किशोरीआमिपाह।।आनेमुकप्रयोजनं पचमानः यजमानः।।अंगस्येतिकिमर्थ।प्राणः।केकृत्व:।प्रयोजनं।किशो
रिका।।कुमारिका।।अंगस्येतिकिमर्थ।।कुमारीकायतीतिकुमारीकः।घिदीर्घः प्रयोजनं।वीयते।।स्तूयते।।अंगस्येतिकिमर्थ।
दधिपानं।मधुपानं।मितत्वंप्रयोजनम्।।अ[redacted]डिः।।अप्रः।।अंगस्येतिकिमर्थम्।।अप्रभारः।।अप्रभरु:।नेतानिसंनिप्रयोजना
नि।।कथंमर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणस्यापिद्धं।।अर्थवतग्रहणप्रत्ययग्रहणस्योभयोवेतानिसिद्धानिवैत्रिदर्थवद्ग्रहणेनान
र्थकस्येतेषांनभविष्यति।कथंतिस्म[redacted]त्ययग्रहणेनाप्रत्ययस्यति ।।ने ७ ।। ७ ।। ७ ।।
दीर्घप्रसंगः।।दधिमनोतीतिसनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः।निर्यायादित्यादौसंयोगादेरनर्थकादेत्वाभावः।।अडादोलनापप रिहारः।ना
हलामित्यत्रायो मिसोऽप्रत्ययत्वादनर्थकाच्च ऐत्वोप्रसंगः।।इयतुचेङात्तुनायंपरिहारः।।वर्णग्रहणेषुपरिभाषाद्देयस्यानुपस्थानाप
र्थकोपदाचीतिदप्तायगादोअप्रसंगः।।पुनथके धतिपरादेशोभवेत्येवमर्थदस्योरोदूपदुबहुप्रसंगः।पुनः तोमिति सास्तो
ऽप्रत्ययत्वान्धिकाधावस्यप्रसंगः।।तृणनिपातयोरप्रसपतनात्तडोप्रसंग: सवर्णोऽप्रत्ययस्यानेकारणस्यनुडभाव:प्राणाद्यत्रा

अथवेति।सिद्धंविति।यत्रप्रत्ययोनिमित्ततेनोपादीयतेतत्रएवंकार्यितेनगृह्यमाणेप्रत्यस्मात्सविहितस्तदादिरर्थस्य।तेऽत्रांगस्त्रेयोगविभागेनस
विंतपत्रतुप्रत्ययएवकार्यित्वेनोपादीयतेतत्रतदंतग्रहणमितिद्वेएतेपरिभाषे।।अत्राधिकारप्रत्याख्यानायप्रत्ययाधिकारेक्रियमाणेनविंवित्रयोजु
नवृत्तपते।।अतोभिसऐसित्यादिषुविविभक्तिकेत्वाडिमादीनामप्रत्ययेनंतवेधोदुरुप[redacted]पादः।।हलइतिसंप्रसारणादीर्घत्वेचनिरत्तेमुकुरुतमिमादी
नपरित्वतमभवति।। हलः।।अणग्रहणमिकग्रहणेनवित्रिक्रमितिमतादा।।रहकस्यारिणि।।अणविशेषणमिति।प्रका[redacted]गादेरकारस्य

अथवाप्रत्ययइतिप्रकृत्याकार्यमस्येप्तेपादिप्रत्ययइतिप्रकृत्यागकार्यमधीयो।।प्राकरीत।।उपेहिष्ठउपसर्गात्सर्वमडोटोप्रत्ययतः।सि
द्धेतुप्रत्ययग्रहणोयस्मात् [redacted]तत्र[redacted]दादिसंदंतविज्ञानात् सिद्धमेतत्।।कथं।।प्रत्ययग्रहणोयस्मात्सविहितस्त[redacted]
[redacted]दादेस्तदंतस्यग्रहणंभवतीतिएवमुपसर्गात्सर्वमडोटोनभविष्यत:।। हलः।रहकेस्मान्त्रभवति।। तृतीयः।।अणप्रकरणात्
उरकास्याप्तिः।।अणप्रकरणादकारस्यदीर्घत्वंनभ विष्यति।।अणइतिवर्तते।कुप्रकृतमकलोपूरवस्यदीर्घोणइति।।तदेइकः।काशिइम्ने
नेकग्रहणेनव्यवछित्रनशाकमनुवर्तयितुं।।इकग्रहणस्यवाणएवविशेषणत्वात् अणएविशेषणमिकग्रहणं।।अगादुकइति।पदिजैसण
विशेषणादग्रहणोदीर्घोभवतीतिदहनप्राप्नोति।।अवाच्या।।अवाचेनिषदोषः।।अणग्रहणमनुवर्तते।।इकग्रहणंनिवृत्तं।एवमपि
कर्तव्यः कर्तव्योअत्रनप्राप्नोति।पद्यालंकृणमप्युक्तं।।अथवोभयेनिवृत्तं।।कस्मात्रभवतितृतीयइति।।नपातनात्।।किंनिपातनं
द्वितीयतृतीय[redacted]चतुर्थतुर्यभापयततस्यामिति।।
दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाणविशेषणतेनसमर्थः।।अवाचेति।ज्याभित्यत्रेणग्रहणानुवृत्ते नादकारस्यदीर्घप्रसंगः।पथेकुः कार्योरत्रविरोधा
भावादर्शकोः सर्वधएवयागातेऽपीतिभावः।।लस्यतिंवधनावेकृत्वशादधिकाराणानिवृत्त्य नुवृत्तीशुतिमताह नेषदोषइति।एवमपी
तिकेवलाणग्रहणानुवृत्ताबपिदोषइत्यर्थः।।तत्रिह नोत्तयूपरिभाषोयस्मा नादकारस्यापिदीर्घः सिध्यति।पद्यालंकृणमिति।।माभूद
त्रदीर्घत्वमित्यर्थः।।अथानसात्प्रयोगविषयस्यकर्तृवेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युक्तेनेत्रापिद्रमः।।अथवेति।वाविषयेऽभयानभवन्तं।

भा० कै
४

नामि नुट्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयोर्नुट्ग्रहणं परत्वे नुटि कृते ऽयं व्याधायकत्वाद् आमो नां दीर्घो भविष्यतीत्यन्तरेणापि सनकारकनिर्देशमिति मत्वाह । वि
नर्थ मिति । इत्यत्राह नुड्विधौ स्वार्थमाह केनेदानीमिति । बोधकः साभिप्रायमाह आमिति । । नामि दीर्घ इति प्रायं नामि दीर्घ आमीत्येतस्य धामीति
मसत्रनास्ते नामिप्राकृतर नित्यत्वा नुटं वाधित्वा दीर्घप्रसङ्गे कृते सति तदभावान्नामि सप्तमीनुडं नस्यादित्यर्थः । । इतरस्तु नवकाशत्वाद्दृश्य
योर्नुटं वाधितुमितिमत्वाह । । इदमिहेति । । ननु नवकाशत्वादि प्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते पुनर्नुडिति । एवं मन्यते हि त्वयि नुट्दीर्घयो व
नवकाशे तत्राप्यसमयोर्युगपत्प्रसक्तिनिमित्तभावाभावादवप्राप्ति प्रतिषेधे ऽपि प्रतिषेधापत्तिः । । वाक्यकारेणानुसंभवमात्रमा

नामि किमर्थम् आमः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते । । न आमि दीर्घत्वे वोच्येत । । केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति । । नुड्यमामो ऽप
क आमः ग्रहणेन ग्रहीष्यते । । अत उत्तरं पठति । । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत् । । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दी
र्घे नुट्स्यात् । । अग्नीनां इह नः । । इदमिह संप्रधार्यं । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुट् । । नित्यो दीर्घत्वं कृते ऽपि
ड नुटि प्राप्नोति । । अकृते ऽपि नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न प्राप्नोति । एवं तर्हि आह यत्र स्यात्तत्र नुडिति । । नन्वेव कृतो ऽपि तत्र वचना
द्भविष्यति । । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नेदं वचनाद्भ्यां । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं । किं पुनस्तत् दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । । तिसृणां चतसृ
णामिति नैतदस्ति प्रयोजनं । इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति । तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त
ते क्व प्रकृतं । त्रेस्त्रयः इति । । इदं तर्हि लवनं णां न पतिजापतोश्चुचिः । ।

अस्मिन्नेव प्रसङ्गात् वस्तार्थो वेद सिन्युगपत्प्राप्तः सविप्रतिषेध इति तत्रानवकाशत्वात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वं । नित्यं दीर्घत्वमिति । ति राम०
सृणां चतसृणां अग्नीनामित्यत्र अवकाशो नुड् आमि नामि साह्ली नित्यत्वाद्दीर्घेण वाध्यते । तत्र वचनाद्दीति भजतः पूर्वं नास्ति भावः । । वचनादिति ४
। । वचनात्स्यादिति चेत्तत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनं सचरितार्थत्वात्तत्प्रतिकसद्भावे जस्पूर्व आम्प्राप्नोति तत्साधुत्वादग्नीनामित्या
दौ कृते दीर्घे नुडन्यादिरर्थः । । तिसृणामित्यादौ नुटोऽसर्थाप्तिरिति स्वलक्षणेनुड्नवकाश एवेति । अयत्नाह । नैतदस्तीति

श्का १

नैकमुदाहरणं इति । अन्यथा न नपधायान्तु डितित्र पातः । तदेवं वचनसामर्थ्यात् तत्पूर्वं आमनुडासिद्धत्वात्त्रार्थः सनकारनिर्देशे नेति स्थितेप्रयोजनांतरोपन्यासः
र्थ उत्तरार्थमिति । नोपधायाश्चेति । । चशब्दात्तत्रार्थादुन्नहन् । । हनः क्वाविति । तत्रहननान्त्रसरूपेति क्विप् । तत्रानुनासिकस्यक्विझलोरिति सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नो
ति । सर्वनामस्थाने चैत्यनोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति । । तत्र सर्वनामस्थाने तत्र ग्रहणात् विस्पष्टो नियमविधानसामर्थ्याद्घत्वप्राप्ते
तिः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात् सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन नित्यताभावान्नात्मेति तत्रग्रहणमिति समर्थनं वचनेनेति भावादिःप्रयोगसिद्धा

नैकमुदाहरणं हन्ग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वचनात् तत्पूर्वं गतिर्विशस्तेनाह्नसांतो ऽयमजपूर्वेदिति । उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्त
व्यं । । नोपधायाश्चर्मणां । नोपधायाः नामि यथा स्यात् इह मा भूत् । चर्मणां । वर्मणां । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत् वचना
द्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्चर्मणां । । वृत्रहन् । सीचा । हनः क्वावुपधादीर्घत्वं प्रसङ्गः । हनः क्वौ उपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति । । अनुना
सिकस्य क्विझलोः क्ङितीति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रहणौ वृत्रहण इति नियमवचनात्सिद्धं । वृत्रहन् उपधायाः शौ सौ चेति नस्मा
न्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति । नियमवचनात्सिद्धमिति चेत् सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमादन्यत्रानियमः । नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्स
र्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रनियमो न प्राप्नोति । को ऽत्रन्तत्र सहिता । वृत्रहणि । ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ३

पामावप्रसङ्गे ऽनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रसङ्गात्कविश्लोपः स्यात् । इतरस्तु पथोक्तमभिप्रायं अप्रसिद्धग्रहण
ं सर्वनामस्थानमुपपादयति । वृत्रहणाविति अत्रैव दीर्घत्वमप्रसेक्ष्यते नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य
व्यावर्तनमित्यर्थः । । इदानीं वाक्यकारः साभिप्रायप्रकाशयन्नाह । । नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति ॥ ७ ॥ ७ ॥

भा० कै:
५
एवं तर्हीति। अत्र तु योगविभागः क्रियते॥ तत्राद्येन नियमो नान्तस्योपधायाः सर्वनामस्थाने दीर्घो निवर्त्यते द्वितीयेन त्वत्र हन्‌पूषार्यम्णां शौ सर्वनामस्थानग्रहणं सर्वनामस्थाने इत्येतद्विशिष्यते। इतिशब्दो हेतौ। स च भिन्नक्रमः॥ न तु शौ इति नेनैव सम्बध्यते। शावेवेति। अस्मिन् नियमे सति तेषां चेति सूत्रविध्यर्थमपघातः परो तु शौ सौ चेति योगविभागेनापि स्यान्न तु तदा प्रत्ययः पाञ्चयो नियमः। क्रियते भाष्यकारेण तु योगविभागाश्रयणे नियमः समाश्रितः यावत्। ततः सौ चेति एवं योगविभागेन चोद्यपरिहारे कश्चिन्नियोगः परिहर्तुमाह शौ चेति। शौ तु परिशाभिन्नप्रकारेणैवैक

एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इह अन्नन्तानां तं विनियमस्य रीतिस्तु विद्यात्। दीर्घविधिर्य इह अन्नन्तानां तं सर्वनामस्थाने विनियमः हन्‌पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति। किमर्थमिदं नियमार्थम्। हन्‌पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने एव नान्यत्रेति नियमः पुनरेव विज्ञायते॥ ततः
त्रा शौ सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र॥ ततः सौ सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र वृत्रहणि इति तथा पूषणि॥ तथा पूषार्यम्णोः हनी इति दीर्घो भवति शौ
सिनिवर्त्यस्तु टौ न विशेषेण नियमः कृत्वा प्यत्र मीमांसा॥ अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थाने प्रकरणेऽविशेषेण नियमः स्यात् शि इन्‌हन्‌पूषा
र्यम्णां शावेव ततः सौ सावेव। इहापि तर्हि नियमात्र प्राप्नोति॥ वृत्रहायते॥ ॥

य
योगे पि दोषाभावः पूर्ववत्त्वा नीति कदेशे न सर्वनामस्थाने लभ्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानं न विशेषेण प्राप्तं लभा
त्राश्रयेण शौ नि येन तु रु असम्पि शाभ्रीयेऽधिकारे ऽपेक्षाकृत: संबंध: स्यादिति तन्निराकरणार्थमाह॥ अप्रसक्ते इति सर्वनामस्थानं विशेष्यमन्यै
रपशौ नियम: क्रियमाणः प्रत्ययेन तु स्वजातीयस्य त्वप्रत्ययान्ते दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थ: वृत्रहायतीति॥ विशेषणानाश्रयणाद्धि हेवावरतीति कडू- उम०
अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ॥०॥ ७ ॥ ५

दीर्घविधेरिति। इह यद्येतेनाप्राप्ते इप्सा क्रियते तदानुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात्। अथ प्राप्ते यदा इप्सा क्री
यते तथापि सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ वृ[illegible]स्यैव व्यावृत्ति प्रसङ्ग इत्यनेन परिहृतं विशेषदीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते॥ तत्रोपधाग्रहणा
नुवृत्त्या अजन्तलक्षणा दीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाभावः तेनादोषाभावः॥ [redacted]। हन्तेर्यः इति यः॥ तस्मिन्
भादीर्घविधिस्तत्र न दोषः। [illegible] चित्तुर्हेतिनिपात अभिमुखीकरणार्थः यद्यपि ग्रहणार्थः उपलक्षणार्थ: त्वा दीर्घ इत्यत्र चावपिन

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तीति पि दीर्घविधौ च न दोषः उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमः न चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वं॥
द्य इध्यविवा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे अथवा अनुवर्तमाने सर्वनामस्थाने मकारशोऽत्र न चका
शः शौ नियमः॥ अप्रकृतस्यापि दीर्घस्य नियामको भविष्यति ॥०॥ ७ ॥०॥ ७ ॥
दी
द्ध
दोषः। एकस्मिन्न पि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह। इध्यपिवेति॥ अपि शब्दो भिन्नक्रमः॥ अप्रकृतप्रतिषेधे
इत्यनेन सम्बध्यते॥ इह हि विधेः सर्वनामस्थाने शिः इच्छा शिर्नपुंसके सर्वधातु स्त्रीपुंसयोः सोऽनपुंसकस्येति वचनात्॥ तत्र तु
ल्यजातीयापेक्षे नियमस्त्राप्राप्तप्रमाणोऽयं वेच्छा भावात् अनर्थकस्य च नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात् सर्वस्य दीर्घस्य नियमे
नव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

भा० कै०
६

नपुंसकस्येति यस्मिन् नपुंसकस्य संबंधिनि शेषो नियमः क्रियते झलचि सर्वनामस्थानसंज्ञके एतत् नपुंसकं नास्य नपुंसकस्येति वचनात् तेन कारणेन तत्र स
र्वनामस्थाने सुटि नियतस्य दीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्यात् विशेषेण नियम आश्रीयते एतदुक्तं भवति यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शेषे न
पुंसकलिंगसंबंधि सर्वनामस्थानत्वं नास्तीति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने यदर्थः स्यादिन् हन्पूषार्यम्णां नपुंसकानां शावेव

कथं यस्माद्विशेषो नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्धि नियम्यं यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् यस्य च सुट् सर्वनामस्थानं न
चेत्स शिः ॥ तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमो नास्तीति कृत्वा अविशेषेण शौ नियमो विज्ञायते । दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं वि
नियम्य सुटीति सुविद्वान् । शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् स्रग्वाहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥ शास्मिन्निति सुटीत्यविशेषेण शौ नियमं कुर्वी
य स्मीस्य दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हं तिथि दीर्घविधौ च न दोषः । सुध पिनाकृतेन च काश्मः शौ नियमो प्रकृतप्रतिषेधे यस्य
हि शो नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्धि नियम्यं । अत्वसंतस्य ॥ अत्वसंतस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं ॥ अत्वसंतस्य दीर्घत्वे पित
उपसंख्यानं कर्तव्यं गोमान् यवमान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानान्तरे इति ॥ न च तेषां नपुंसकानां अप्रत्सर्वनामस्थानमस्ति इति नियमविधानसाम
र्थ्यात् प्रकरणापन्नं सर्वनामस्थानत्वसामर्थ्यप्राप्तिसन्निधानेन च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसंबंधिनि
दीर्घत्वमाप्नोति क्रियत इति सर्वं सिद्धं सिद्धं ॥ ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः ॥ अत्वसंतस्येति । सत्रन्या समदर्शीनपरमिदं अत्र तत्तद्विषय उवच राम०
नम् ॥ १ ॥ १ ६

अननुबंधकग्रहणे इति ॥ उकारस्यानुबंधस्य स्त्रोपात्तत्वात् व्यतिरिक्तानुबंधाभावेनाननुबंधकत्वमवसेयम् । भाष्यकारस्त्वनुबंधमात्राभावेनाननु
बंधकमपरेषां पुरुः इह वानुबंध उकारोऽस्तीति मन्यते । अननुबंधकग्रहणात् सुश्यते इति परिभाषान्तरमाश्रित्याह एवं तर्हीति । सत्त्वानुबंधीय स्यात्तेन सानु
बंधकः ॥ सत्त्वात्सानुबंधो यस्य सोऽतदनुबंधकः । यथैवेति वृतीयपि ककारानुबंधशुद्धा वा ग्रहणं न प्राप्नोति । उच्यते आनंतर्यलक्षणोऽनुबंधानुबंधवतीः संब
धितवतुप्रत्ययस्य ककारोऽनुबंधो न तु ग्रहणस्य प्रत्युपित्तु पकारोऽनुशब्दस्यानेनानन्तरा इति तेनाप्यनुबंधवानिति तत्रैव दोषः । पकारलोप इति अयमत्रार्थः पका
उपसंख्यानं कर्तव्यं नकर्तव्यं

अननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य ग्रहणं ॥ अननुबंधकस्य ग्रहणे सानुबंधकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति । अननुबंधकग्रहणे इत्युक्ते
सानुबंधकस्येदं ग्रहणं । एवं तर्हि तदनुबंधकस्य ग्रहणे अतदनुबंधकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति ॥ न अर्हि । पकारलोप
कृते न अनुबंधत्वं भवति ॥ अत्वं तस्मिन्नेव यथैव तर्हि पकारलोपेनानुवृत्तं एवमुकारलोपे कृते नाऽसत्त्वं ॥ ननु च भ्रूज्ञप्र्वर्गप्रामभविष्यति अत्वं
यथैव तर्हि भ्रूज्ञ प्र्वर्गस्य त्वं तस्मिन्नेव मतुवंतमपि एवं तर्हि आश्रीयमाणो भ्रूज्ञप्र्वर्गाति अत्वं तत्वाश्रीयते नानुवृत्तं ॥ न सिध्यति ॥ इह ॥
व्याकरणे सर्वविधिषु सानुबंधकग्रहणेषु स्यमाश्रीयते त्रासीत इत्यमिति ॥ ० ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

रोऽनुबंधः प्रत्ययस्य न तु तरेशस्य ॥ तत्र प्रत्ययैककदेशग्रहणादृव्यापारएव अर्वोक्तयोः परिभाषयोः अप्रमाणं अवर्णौ स्वसंभिर्णौ ता ॥ न वयकारः प्र या
यते ॥ इतरम्नु अप्रमाणमेवं भेदकत्वे उकारोऽपि लोपात्र भेदकः स्यादिति मत्वाह यथैवेति इतरस्तु भेदके हेनाश्रितस्यानु प्रयुक्त्या पिभ्रूज्ञप्र्व
र्गणास्यानुपासे सतिभेदकत्वेपि मत्वाह भ्रूज्ञप्र्वर्गस्येति ॥ इतरस्तु भयोस्तुल्यमत्त्वं सर्वत्वमभ्युपगम्य मत्वाह यथैवेति ॥ इतरो भेदकत्वेनाश्रयमाणो
भ्रूज्ञप्र्वर्गत्त्वियुक्तानान्यत्रेति मत्वाह एवं तर्हीति ॥ इतरस्तु यथा यत्वादि अक्षरणान्याप्यनतु मतुपः केविरप्यवततत्वमुपलक्षणमिति मत्वाह नाथ
भ्रमतीति सानुबंधकसा वा तत्सानुबंधके क्षिप्युक्तम् ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १

५५२

भा०कै० ७

रूपनिर्ग्रहश्चेति रूपनिश्चय इत्यर्थः ॥ नान्तरेण लौकिकमिति ॥ अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानं तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रयोगाश्रय
इत्याह ॥ तस्मिंश्चेति ॥ उपदेशो वेतदिति ॥ ऋकारस्यैतत्ता मा भूत् ॥ एतेन लिकेदं च पतञ्ज्राश्रित्य प्रयत्नतोऽयातदर्थं दूसत्वग्रहणेनानेन तदनुबन्धकपरिभा
षयानिवृत्तिः । क्विपनीयदिपुनरीतिसूत्रे चकारमनुच्चार्यमर्थः ॥ तत्रोच्छेदस्य केवलस्य वर्णस्याऽभावात्तत्रैव तदेशग्रहणं भविष्यतीति न

रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपा
साते कोऽसावुपदेशः ॥ उपदेशो वेतदनुबन्धानां ॥ यदि पुनरच्छ ग्रहणे दीर्घत्वमुच्यते नैवं शक्यं इहापि प्रसज्येत ॥ जगत् । जन
गत् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति ॥ कृत्वा न भुङ्क्त्वानिति ॥ कृतहिं स्यात् । पचन्ताप
जन् नैवेश्रयेष्यते ॥ अनिष्टं च प्राप्नोति ॥ इष्टं च न सिध्यति ॥ तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

५१ ५

थेः पितॄपसंख्यानेन जगदिति । धुतिगमिर्नु होतीनां ह्वेवेति क्विप् गमः क्वावितिम लोपः जनं गच्छतीति क्विप् चेति क्विप् पचन्निति ॥ अथ
ह्यात्र्यैवा नित्येत्रैव दीर्घप्रसङ्गः ॥ तस्माद्द्व्या अनित्यापि लक्षणे दोषद्वयप्रसङ्गात् स्वच्छ वृद्धग्रहणादीर्घो विधातुमशक्य इत्युपसंख्या
नं कर्तव्यमेव । अन्ये तस्यैवानन्तरस्य वृद्धीन तत्वेनेति यावद्रूपाणामत्तुग्रहणात् साधयन्ति ॥ अपरे तत्र ग्रहणात्मानमर्थ्यलक्ष्येतदनु
विधावविकल्पापथाकथञ्चिन्तरैतत्राश्रयेनेति मन्यमाना अनुग्रहणं याचन्ते ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ राम० ७

५२

अत्र नगमांसमिवहेवाः गमयः गम्लृगम्लृ धितिधातुः सेमगमि रिवौ गवे सन्निवेतीत्यादेशो गमिः । उपविकल्प इतिवत्कस्मिन्नितिरकादेशः इङ् श्रेतीङादिरा
तत्राविशेषात्तस्वैवमेगोमयाहुं गमेर्दीर्घत्वं इति इणङ्कुदृश्यागमिरकावादेशः इङोपलसतेतथावभो व्यत्ययात्तोवस्येति अनुः स्थाने योहनिग
मीइति । एवं चेणिगादेशस्यापि गमे एतन्नेयद इङो वेदीर्घत्वे नभावमितयङ्कुः संज्ञिगांसदिति सपूर्वी इमेः सनूढादसतोरिङभावः सकर्म लङ् ।

४ घूरस्य नादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वरे ज्ञोकं संजिगांसत् । इङ् स्यनादेशस्यापि [illegible] गमेर्दीर्घत्वद ४

असनगागमेर्दीर्घत्वे इङ् ग्रहणं गमेर्दीर्घत्वे इङ् ग्रहणं कर्तव्यं ॥ इङो गमेरिति किं कर्तव्यं । इह मा भूत् संजिगंसते वत्सो मात्रेति अ
ग्रहणे स्वनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः ॥ अक्रियमाणे हि इङ् ग्रहणे अनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत संजिगंसते वत्सो मात्रेति ॥ न
वा इङ्स्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ् ग्रहणानर्थक्यं ॥ नवा इङ् ग्रहणं कर्तव्यं । किं कारणं इङ् स्यनादेशस्यापि दीर्घ
त्वदर्शनात् इङ् ग्रहणमनर्थकं । यथैव तर्हि इङ् स्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति एवं भाषायामपि प्राप्नोति ॥ तस्मादि
ङ् ग्रहणं कर्तव्यं ॥ न कर्तव्यं ॥ श्रीमधुनंदनः पातु माम् ॥ ७ ॥ ५१ ॥ ७ ॥ ७

५

कल्पात्त एवैष दंव इल्लेङ् समाइ योगे पीतइभावः ॥ तस्मा [illegible] इङ् ग्रहणमिति भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घत्वमिति सर्वथामितयर्थः । ३
दर्शितुवर्णीयमयेनच्छ स्य दीर्घः । येतुइङ् ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मतेन इणादेशस्य गमेश्छान्दसप्रयोगः ॥ ॥ ॥
श्रीवागीश्वरी पातु माम् ॥ ङ् ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७

महाभाष्यदेवैः

हर्णं॰

८ योगविभाग इति। अवः सनीति कोयोगः। तत्र दीर्घश्रुतत्वादिसा षोपस्थिताभ्यां दीर्घसिद्धेः ज्झ हणग्रहणार्थं विज्ञापते॥ अचः स्थाने इति संभवा दृश्यते त्र विशेष्यते न तु हनिः स्पष्टनिर्देशात्। योगारम्भो विधीयते॥ अत्र अकारस्य दीर्घः प्राप्नोति उपधाधिकारात् तस्य उपधा न स्या दीर्घ इति सर्वार्थमवयवस्थानात् हनिगमिदीर्घ इति॥ अवेमतत्र तवेष्ठे षष्ठ्यन्तं आशीर्षमाणे [redacted] हानुहनिगमयर्थं कतव्यमिम र्थः॥ उक्तमेतदिति नत्तेभ्यो नाथितस्य वादः। किं तर्हि हितीया षष्ठी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते। तत्र विशेषणविशेष्य भावस्य यथेष्टता द्वनिग मिभ्यामज्विशेष्यते इति सिद्धम्॥ ॥ क्रोः श्रु इत्युनासिकेन्दा॥ अथेति। छो। इति एका षष्ठी ग्रहणकं सान्निक्षता प्रक्रियावाक्यं सर्वविभेदाद्विध

योगविभागः करिष्यते॥ अचः सनि अज्झनानामनिर्दिष्टो भवति॥ ततो हनिगम्योः हनिगम्योः सन्निर्दिष्टो भवति॥ अचइत्येवान्य चः स्याने योहनिगमी॥ अथो यथा ग्रहणमनुवर्तते उत्ताहोन। किं चातः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत्तत्र्येन प्रतिषेधः सनिदी र्घ उपधाधिकारश्चेत् अज्झनप्रत्येधो वक्तव्यः। चिचीषति॥ तुष्टूषतीत्येवमर्थम्॥ एवं तर्हि निवृत्तं॥ अनधिकारे उक्तं। किमुक्तं ह निगमि दीर्घ [redacted] व्याहृणामिति॥ नैष दोषः॥ उक्तमेतत्॥ हस्तो दीर्घः प्लुतश्च इति यत्र ब्रूयात्॥ अचइत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्ट व्यं इति॥ ॥ छो। शू ऊठ्नुनासिके च॥ अथ ऊठादि: कस्मान्न भवति॥ आदिष्टिनु भवतीत्यादिः प्राप्नोति। कस्मात् पुनरादिः॥ वकारस्य

६त्वर अन्तत्व का त्सेकाप्रतिपत्तिः। लोपो व्यवलीतिलोपो भविष्यति नैवं शक्यं ज्वरोऽविमवान् यथा पाश्वतिद्वारे॥ नेघु चित्स्थाने षष्ठी च विरवयवषष्ठी यथा फलिपाटिनमिनिज्ञानांगुक्पदिनाकि॥ वं तर्हि नैषटि [redacted] वित॥ [redacted] स्वतिश्चतिभावः॥ अस्थितिस्य मेदाभावात् सर्वस्यावकारस्य स्यात्॥ नासिके दोप्रत्ययपरे कौश्लादोषपरा उडितिस्त्रथी [redacted] यणादु कारस्यादिः। उदन्वति॥ लोपो भविष्यतीति ननु नाप्राप्ते लोपे आरभ्यमाणो ऊठ लोपस्य बाधकः प्राप्नोति। अत्र केचिदाहुः। भिन्नजातीयके तादागमे नादेशानवाख्यते यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां केवलः कौण्डिन्यायेति दधि कं ब्लोन वा धकः॥ अमेलाह्वः। मन्तोपदार्थमिति यत्नि लहृणपवर्तनाहटिह लोपहलोप॰ लहृणीत दहार्थां॥ नवत्थिमानमेक्कडारम्पने इति तत्रावर्तते एव अन्तः। तेऊटियहलोपश्चा

स॰

इति नेनप्राप्नोतीति ठित्त्वात्त्र निर्देशात् सम्बिवात्। ल्यतेस्ते इति धोतरश्वत्र वकारस्योठ्कितेऊकारस्य गुणो चेति च नैव क्रियते सूत्रे चत्वे एष्यथस्त्र ट्सि स्त्रानुकृतेइति भावः॥ असिद्धवदत्राभादिति॥ एवं च असिद्धमिति ठकारात्तानुकरणाच्च सिद्धमि सेधघ [redacted] इति सत्रो। [redacted] टोग्रहणं आश्रया दिति। एधस्तर्ट्स्विति अत्रोठस्य वक्त्तव्यं सानुकरणनिर्देशस्तत्र चत्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः॥ अस्तिचासदिति तत्र सत्त्वस्येवसूत्रे निर्देशो युक्तः॥ ततो अभयो रिति धोतरस्यादाव्ठेकृते चत्वे कर्त्तव्ये ठकारान्तस्य पचवाहऊडित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वावशान इति च [redacted] इतियोः सामान्येन सेधस्तर्ट्स्वि ट् रत्र निर्देशादिति मन्यते॥ उभयोस्तु ठित्वठकारस्य चत्वे चत्वे कृते सेधस्तर्ट्स्वितिनिर्देशोपपादनात्र किंचित्सिद्धत्वं आश्रयात्सिद्धत्वे प्रयोजनं नद्रष्य तेयुक्तिचिंत्यमेतत्॥ अथेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तो ऽङ्गग्रहणाद्दीर्घग्रहणं लिंगं स्पष्टमेवा निवृत्तो दिवउदितितयरकारण

य यदि तर्हि ठित्त्वोतः षट इति एष्यधस्तर्ट्स्विति ठिनेनप्राप्नोति। चत्वे कृते भविष्यति॥ असिद्धं चत्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति आश्रयात्सिद्ध त्वं भविष्यति॥ असत्यपि त्वाश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥ अस्तित्वास्य: वाहऊठिति एषोपिठित्करिष्यते ततो भयोश्चत्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भ विष्यति॥ अथ क्वितग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। छ्रवे क्विदधिकारश्चेत् तत्र घत्व छ्रवे क्विदधिकारश्चेत् तत्र घत्वं तत्र प्र

ह् शाप्रच्छ प्रच्छ्यं तुक्प्रसंगश्च तुक्त्वप्रसज्येतनिच्छेयि ठिच्यै क्विग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः॥ अन्तरंगत्वात् तुक् प्राप्नोति श्वीरितितुकासहसन्निपात ग्रहणं विज्ञायते ननु च एवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति॥ ७ ॥ ॥ क्वि ७ ॥ च्छ्वोः क्विति १ ॥

लिंगदर्शनाच्च मन्त्रः। मल्लवैर इति दूहक्विर विकारे ऽक्विति तत्त्वादौ प्राकारभावात्स्व लेख्य अंगकार्ये व्युठित स्वनत्युद्धतो क्विति यानेन शकारो विधी यते इति धत्वविधौ ऽग्रहणं पृथक्त्वेन कर्तव्यं भवति॥ तुक्प्रसंगश्चेति क्रियमाणे ऽपि धत्वविधौ ऽग्रहणे एवं त्रासिद्धमिति यत्स्यासिद्धत्वात्तु कि सति प्रत्ययः स्तिप्राप्नोतीत्यर्थः। असत्तुप्राकारस्य सिद्धत्वात् तुक् न भवति। निवृत्तेपीति यत्र सपि शास्त्र [redacted] वाधितावर्णाश्रपत्वादन्तरंगत्वात्तुक् प्रा प्नोति॥ वार्णादांगवलीय इत्येतच्चागवाणि यो युगपत्प्राप्तानुपतिष्ठते अतितुको॥ अवणायसत्त्वे क्वउ निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः ननु चैवमपि ति॥ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति परिभाषा प्रयोजनाभावात्तादृशा सत्त्वे नच ऊकारे रणांग विशेषणात्तेन तविधौ स्मंगस्याथ वचनाद्लो

महाभा०द्वै० गुरस्थानं२ भा५ नि१

संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति॥ अलोन्त्यविधौ सति सतु द्विः ईदृशोनर्थकः स्यात यांछनिर्दृत्यर्थे वान्नानर्थकः एतचेत् वक्तव्यं एतत्तत्प्रयालक्षणमप्रयुक्तं इति॥ उकारेषु धने रिति पुंडाज्य र्याति पुंछः कर्मणप्रयणः योजद्रादि ताद्दात् पपरेयाह्वि लोपः पुंछः मुरस्मतीति लिङ्ग ततः क्विप्सतकारस्य छेकारस्य शकारो रुजेघिते जशत्वं चास्तु ऊतिभवति परतु केवलः छः स्थानी तत्र राशरूपः कारो ऽरुतेतस्य चंसयोग तलोपे नकोर सम्बन्धवर्णसिध्यतितथा तितकारसहि तस्य स्थानिनो निर्देशात् केवलस्य शकारो न प्राप्नोति विधयालक्षणमिति॥ उत्सुडिति वा वाचितिवास्तिस्थः॥ अथ वा ऽप्रयुक्ते नर्कि चिल्लक्षणप्रवृत्ते॥ प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् आनात् दिवऊ वृद्धप्राप्नोतीति॥ कथं वकारः स्मृतः स्तवानिति॥ उत्सावकोशा विमलघु अहशिति॥ घुमा भिहारोत्सुपरत्वाद् वृषसंगः उत्सं भविष्यतीति पुन ः प्रसंगविज्ञानादिकेदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दीर्घः प्राप्नोतीति भाष्यमानोष्युकारः सवर्णान्

॥ सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति॥ एव प्रत्ययंगस्य प्राप्नोति॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति एवमंगस्य न भविष्यति यथैवंमुत्सु छपतेरप्रत्ययः उत्सुडिति प्राप्नोति॥ उत्सुरिति वक्ष्यते तथा वाद्य तेरप्रत्ययः वान्वाशो वाशुरुतिन सिध्यति यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ तत्रैवता वान्विशेषः॥ अनुवर्तमाने क्विन्नग्रहणोऽच्छः चलक्रमांत्तिश्चा यि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयं निरोनादिवऊ ठभावः॥ अथ निस्तंरिवऊ ठभावः प्राप्नोति॥ घुमा घुमिः॥ अस्तु कथं घुम्याघुमि इति ऊ विहृते दिवउ दित्सु भविष्यति॥ न सिध्यति॥ अंतपन्तो दीर्घस्य दीर्घ प्राप्नोति॥ तदर्थं तपरः कृतः॥ तदर्थं तपरः क्रियते पुनः क्विऊं ह्रस्वप्रकृतम॥ अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङिति दीरि तदनुवर्तते॥ अ १ सनागमो सनि क्वि झलो क्ङिति क्विझलो रपि दीर्घत्वं प्राप्नोति द्युतिता वन्न दोषः॥ सनेम त्रझलुग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वनलाद्यविति नि ॥ कोवध्यावार्यप्रत्ययति ज्ञापयतिनानेनक्को दीर्घो भवतिश्रुति परयक्विलुविंमशायतेस्तुकरमुखधी शौ दीर्घा सम्प्रसारणे चेति दीर्घत्वं शास्ति॥ क्वीतिकृत्तउदिति तपरत्वेन ताप नात्तदर्थमिति॥ दीर्थस्यापि मात्रिकोपथास्य॥ इति भाष्यमहाभाष्यप्रस्थवैतु यथादेसयममान्हिकम्॥ दितितपरत्वं कृतं किमुच्यते स्वाना वान्विशेष इति॥ प्रावतादिवादी नांपडू गाना नीति वा दिश्वमेरोभवति॥ त्रविभाति दे घोतीति भवम् सतित्र दे दे तीति नेषदोषः छांदसो यडूलुक्लचे ते च्छन्दसि प्रयोग दर्शयते॥ भाषायां तु ऊ अ वोः सावधी नु केरति अत्र ऊच्छ्रुग्रहणात ज्ञापको क्विवेदपडूलुकं भवति न सर्वत्र अप्राप्ता पडूलविचेमस्त्यो ऽग्रहणानुवृत्तिरनर्थक्विवस्यात् इति भाष्यकारस्पदशनांन्नयुनमिति॥ क्विनग्रहणानुवृत्तावप्यसापित्तयोगा निर्दिष्टस्यानुवृत्ति प्रसंगभत्वात् छतिसनि झलो दीवितिते ने णादेशस्यागमेरतीदि सनि

नं५

५ सिद्धत्वस्य प्रावणेकथं वा ५

असिद्धवत् इहसिद्धोचितु उपमानोपमेयभावो यपोरभेदं विवक्षितासामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियतेऽयंब्रह्मदत्त इति॥ शास्त्रेपि घत्तन्तु कोरसिद्धः लिट् कितृतौ तौ लोदितिच॥ तत्रसामर्थ्यादति देश प्रतिपत्तिः॥ क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोप्यक्तमेव तिनातिदेशः क्रियते ब्रह्मदत्तवद्यमिति॥ इहाप्यसिद्धवदत्रा भादिति॥ अन्येत्वाहुः स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणं तेनदेभत्तुरित्यत्र स्वाश्रये के हल्लक्षणात्ताश्रपावे लाभ्यामलोपीभवत इति॥ एतत्तरपरेनमध्यति॥ सप्तसतिवा वत्ता वति देशाद्वातिदेशि का विहृद्ध स्वाश्रयकापी निर्हृत्तिः सिद्धत्वासिद्ध त्वयोर्विरोधात्कथं वतिनासिद्धत्वा सिद्धत्वयो विषयविभागो लभ्यते॥ छो निवदितरोस्तु वतिमतरेलसस्नास्यादितिवत्करणं अतिदेश

असिद्धवदत्राभात्॥ असिद्धवद्वचनं किमर्थं॥ असिद्धवचनेउक्तं किमुक्तं॥ तत्र तावदुक्तं॥ यत्तदुक्तोर सिद्धवचनं आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति॥ इहापि असिद्धवचनं आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च॥ तत्र आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्॥ आगहि॥ जहि॥

कर

गमपत्ताश्रपपाप्ताप्तसर्थंविज्ञापतेश्रमोरस्त्रोपरतितपरत्वाज्ञालिंगात्तच्च विसिद्धत्वं शकमन्तुमातु अन्यथा आहलामासत्रिपाद वादोऽसिद्धत्वाल्लोपाप्रसंगात्किन्तपरत्वेन असिद्धवद्वचनंकिमर्थं मिति॥ इहप्राणस्यसका यार्थत्वात्कार्येसप्राधान्याद सिद्धत्वेन भाव्यां तत्रसिद्धाचपिसिद्धानिनोनिर्हृत्तसात्तस्य लक्षणकार्यं न प्राप्नोति इत्यभ्यामिमत्वाप्रश्नः॥ इतरेणापवत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वम देशान्तरेण वबाधितस न्यमान आह॥ असिद्धवचनउक्तमिति॥ उत्सर्गशब्देन सामान्य विषयत्वसाधर्म्यात्स्थान्यभिधीयते॥ आगहीति॥ अपिवद्धलंछन्दसीति लुक्॥ जहीति॥ हन्तेर्जः॥

भा०प्र० गतमिति। अवयवलोपिना मतोर्लोपो नाशङ्कनीयस्तत्परिभाषार्थं उपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः संप्रत्याचिख्यासिषति। एधीति। परत्वान्निमित्तत्वा
१० त्पूर्वं मेत्वं॥ शाधीत्यत्रापि निमित्तत्वात्पूर्वं शाभावोऽस्ति धित्वं च धित्वे नास्ति ह्यादिवृत्तावः॥ अथान्यग्रहणमिति। यथा गत्यर्थादयो धिकाराश्र
चक्षुपादानं मतेर्गत्याधिकारस्यानात्त्वविशिष्टा वधयो विज्ञापयते तथा सिद्धवदधिकारो प्याभाद्विज्ञायते। तत्राभाद्ग्रहणस्य विषयावधारणार्था
त्वग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ अत्र ग्रहणं विषयार्थमिति विशिष्टो यो विषयः समानस्त्रणस्तस्मिन्देशार्थं तेन समानाश्रयमसिद्धं त्वाश्रयं तु सि

गतं गतवानिति॥ अनुनासिकलोपे ञभावे च कृते अतो लोपः अतो हेरिति च प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भवति॥ उत्सर्गलक्षणभावा
र्थं चाशिष्याधीति॥ आभिशास्त्रे : एत्वशाभावयोः कृतयोः श्नसोरल्लोपधित्वं न प्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति॥ अथात्रग्रहणं कि
मर्थं॥ ॥अत्रग्रहणं विषयार्थं। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते॥ अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्। इह मा भूत्॥
अभाजि रागः॥ उपबर्हणमिति॥

इमिदेयोऽर्थो वार्त्तिककारस्याभिमतः। भाष्यकारो मुखे वाध्यपरस्मात्तस्मात्प्रभृति संप्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवाय वा पाव
क्षुपादानं तु यमतासिद्धवत्प्राव स्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्र ग्रहणेन निर्दिश्यते इत्याचष्टे। अभाजि रागः इति भञ्जेश्च चिणि इति ञ्जेश्च घिजि राभ०
च भावकरणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति। उपबर्हणमिति। वृहिबृहोरुपसंख्यानमिट्टीति नलो १०
पो गुणे सिद्धो भवति॥

कानि पुनरिति॥ अन्यथासिद्धं मत्वा पृच्छति। शास्त्र हावितिः इहेत्यवाधना पश्चात्सिद्धो आदेशः शास्त्रे विधीयते तेनोऽलं तत्वात्सिद्धं धित्वमित्यर्थः॥
कार धिचेति सेसलोपइति। सिसकारे सिवो लोप* इतिनाप्यायते च काधीत्येव भवतीति निरोप्ये एत्वमपीति। श्नसोरल्लोप स्यापवादोऽकारस्य स्थाने

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ प्रयोजनं शोत्वं धित्वे॥ शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनं। एधि शाधीति अस्ति शास्त्योरेत्वशाभावयोः
कृतयोः श्नसोरल्लोपस्य धित्वं न प्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति॥ शाभावत्वात्वत्रप्रयोजयति। एवं वक्ष्यामि॥ शास्त्योर्हौ शा हा विति॥ यत
भूतः सकारः तत्र सात् धित्वं धि चेति सकारस्य लोपः॥ अथवा आ हा विति वक्ष्यामि। एवमपि सकारस्य प्राप्नोति॥ उपधा इति व या
धित्वं नेति॥ तत्र उपधाया आत्त्वे कृते सात् धि चेति सकारलोपः॥ अथवा न हा विति वक्ष्यामि॥ तत्रैवमपि सिद्धे सात् धित्वं धि चेति सकारलो
पः। एत्वमपि लोपापवादो विज्ञास्यते। न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति॥ करोतेर्हि लोपउत्वप्रयोजनं॥ कुर्विमत्र हि लोपे कृते सा
र्वधातुके परे उकार इति उत्वं न प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनं सा
र्वधातुके मा भूत् सर्वमात्रे वियथा स्यादुत्वं॥ नात्ति लोपे स्थानादेशा अडाड्विधौ॥ न लोप अस्ति लोप इत्यादेशः॥ अडाड्विधि प्रयो द्वि
जनं॥ आकारि रेहिड इति॥ ॥

तौ ऊप०२ एतं विधीयते श्नसोरल्लोपइत्यस्य विषयार्थं स्यादनुवर्तनात्तेन लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः। संप्रत्येतदाह न च सकारस्येति कुर्वितीह
उहि इति स्थिते हिलुकः परत्वात्प्रागुणः उत्वाच्च प्राङ्नित्यत्वाद्धिलुक् कृते तत्र उत्वं न प्राप्नोति इति असिद्धत्वात्तु हिलुको भवति॥ ७॥

म०कौ०८
११ नलोपेकृतइति। निमित्तात् यदपि निमित्तं यत् करणस्य प्रयोजनमात्रस्यासन्निपातो ऽत्र आदिकृते च्चाणादेगीवलोपइत्येकादेशं वा विलाभाव दाकारस्य लोपइति यदि प्राग्लोपः स्यात्तेनो ऽनजादित्वादाटो भावात् लोपनिमित्तं प्रत्ययपरत्वेन कर्तव्यं स्यादित्यर्थः। एरनेकाचइति आटमत्त देशानेकाजिरनभवतीति इवैमाङ् वर्तीत्यनुमीयते। इयत्तुविस्मादौ योगविभागमन्तरेणापरणासिद्धत्वादाङ्गीर्य पिमेव योगविभागो विज्ञा

करर

नलोपेकृते लुङीति अडाटौ न प्राप्नुतः। असिद्धत्वाद्वत्तः। अस्तिलोपइणश्चयणादेशः प्रयोजनं॥ आसन्॥ आपन्॥ इण येशः यणलोपयोः कृतयोः अनजादित्वादाट् न प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति॥ अस्तिलोपस्तावत्प्रयोजयति॥ आन्वाय्य इत्तिलोपयतिलोपादाट् बलीयानिति। यदयं प्रसारणस्य इति परत्वेनाकरो ति॥ इणयणादेशश्चापि न प्रयोजयति। यणादे शे योगविभागः क्रियते॥ इणः यण्भवति ततएरनेकाचः॥ एरनेकाचः इणोयणभवति॥ ततः॥ असंयोगपूर्वस्य॥ अ संयोगपूर्वस्य यण्भवति एरनेकाचइत्येव। सर्वेषामिष्यपरिहारः॥ उपदेशइति वर्तते॥ तत्रोपदे शावस्थायामेवाडाटौ भवतः॥ अथवा आर्धधातुकइति वर्तते॥ अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्षु डिति विहितलकारको निर्देशः॥ लुङादिषु लकारेष्विति॥
॥ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३

धाम०
यत्तेनेन नित्योपि यणादेशो ऽकृत आटि न भवति तत्रोपदेशावस्थायामिति अंतरंगानपि विधीन्बाधित्वा लुङाद्युपदेशएवाडाटौ भव न्तइत्यर्थः॥ अथवेति॥ आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादस्तेषु लुङादेशेषु लावस्थायां लकारार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ ११
भवतइत्यर्थः॥

:कृतयो२ १आटश्चेति१

सर्वथेति। त्रिप्रभृतिषु हि ओष्ठ्यस्यारानां लावस्थायां प्रसारणाभावादनजादित्वादाटो ऽभावादट्प्राप्तौ इति इत्यर्थः॥ अटासिद्धमितियत्सूत्रं मदटश्चेति क्रियते ऽत्राधिकं मान्यहलि अद्याभावः॥ कथमाप्नन्नासन्निति यावता णस्यार्थं लोपयोर्हि हिनोति। अन्तरंगत्वाद् द्विर्विधत्तीति श्र दोषः॥ नानाश्रयत्वाद्बलावलीयइति नास्ति॥ कृतयोस्तु वा सन्निति तत्र परत्वाद्वाकारलोपाभावः॥ इणोऽपि हि रेकारस्य यण न भविष्यतीणोयणीति योगविभागात् इकारान्तस्यैव णयणविधानात्तदभावाच्चायादेशो कृते आयन्निति भविष्यति॥ आर्धधातुकेयदेश आर्धधातुको पदेश इति४

योहिलो

सर्वथाप्युपत्नौ ष्यन्तद्धिति न सिध्यति॥ वसन्त्यपदज्ञानीनामठासि द्विमिति॥ अनुनासिकलोपो ह्लोयोजं भावश्च॥ अनुना सिकलोपोहिलोपोस्यापर्योजभावश्च प्रयोजनं॥ आहि गंजहि॥ गतः॥ गतवानिति॥ अनुनासिकलोपे कृते जभावेतुकृते ऽ तोहेरतोलोपइति लोपः प्राप्नोति॥ असिद्धत्वान्न भवति॥ अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति॥ अस्तोपदेश इति वर्तते॥ य द्युपदेशइति वर्तते ध्वित्कृतः॥ कृतस्तः॥ अत्रनप्राप्नोति॥ नैषदोषः॥ नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते। किं तर्हि धातुक मभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति॥ जभावश्चापि न प्रयोजयति॥ हिलोपस्य योगविभागः करिष्यते॥ अतोहेः॥ ततउत्तश्च हेर्लुग्भवतीति॥ ततः प्रत्ययात् प्रत्ययादिति त्रभयाः शेषः॥ अथ किमर्थं अनुनासिकलोपोहिलोपाञ्जोप योर्जभावश्च न स्वसिनो॥ नानुनासिकलोपजभावश्च लोप हिलोपयोर्विधिर्नेष्यते॥ संख्यातानुदेशो माभूदिति॥ अ नुनासिकलोपो हि लोपप्रयोजयति॥ ७॥

कालेपदकारांतमंगं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः॥ तत्रचिन्विकृशब्दयोरसैतु प्रत्ययसंनियोगेनाकारस्य विधानादकारान्त त्वेऽपि न तयोरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिध्यत्येव लोपस्तत्र परनिमित्तत्वात्तस्यानिवर्त्याद्विन्नुतरत्र गुणाभावः॥ प्रत्यय यादित्युभयोः शेषइति सम्बन्धपेक्षणात्॥ असत्याभाषदीप्त्यत्र तु भेदे नापेक्षणादानयादत इति संबध्यते उत्तरत्रेति॥ सं ख्यातानुदेशो माभूदिति। यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य पृथक्संख्याभावेऽप्याख्यापि त्रिमेस्यामित्रयमेकदेशेन हेतुत्वदर्शनेना

हिलोपेन दर्शकस्याधिहिलोपहिलोपेवोजित्यायंकित्वेनापि अत्रस्ये कृताः

१२ आगहि इति॥ अत्रापि सवर्णत्यादि प्रयोः शेषत्वाद्धेर्लुगभावः सिध्यति मघोन इति। मघमस्यास्तीति च्छन्दसीवनियौ वेति वनिप् अ मानोन्या अकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादत्र गवहिं गयोगुरयदनुम स्थानो नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्धौ॥ अनुत्पन्न

संप्रसारणे॥ आगहि इति हि इत्यस्य हा गहि। मघुड्डि इत्यागहि। संप्रसारणस्य गुणलोपे प्रयोजनं। मघोन पश्य मघोना मघोने। संप्रसारणे कृते यस्याति लोपः प्राप्नोति॥ असिद्धत्वान्न भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ न स्यैतत्त॥ मघव न्शब्दो व्युत्पन्नप्रातिपदिकं इति॥ भाव आल्लोपे प्रयोजनं। किंस्विदुभयप्रथमं दध्र आयः॥ रभावे कृते॥ आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति॥ असिद्धत्वान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। धात्वादेशो भावे इति। लिट् च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति॥ तत्र सार्वधातुकमपित् ङिद्भवतीति ङित्वान्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति॥

यदि तर्हि अयं योगो नास्ति उत्तरसूत्रे कथममी सिध्यन्ति इह कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति उकार

क२ लोपे कृते

मिति॥ ततस्तद्धितेर्विधीयमानो कारलोपो न भवति॥ व्यपवर्तनात्सिद्धत्वमपि न स्यादित्यभ्युपगमे पक्षे एव वाच्यमस्याणीयः। रेमावेत्कृ तेरनिर्दिष्टत्वा लिड्वतिः सार्वधातुकेशयः प्रोक्षितत्वने ऽयोर्थितो च निषेधादाकारलोपः॥ वार्तिककारोक्तेष्वेषु प्रयोजनेषु प्र राम

त्याख्यातेष्वेषु भाष्यकारोक्त वार्तिककारोक्तप्रयोजनाभावे उपत्युक्तइति॥ ५ ॥ ५ ॥ श्लो १५ ॥ १२

[redacted]॥ सार्वधातुके परे इति॥ अथ सार्वधातुकस्य पर तः कस्मादुत्वं न क्रियते नैवं शक्यं॥ उकारलोपः एवं सत्युत्वं स्यात् कुरुतः इ त्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात॥ कुर्वः इत्यादावपि स्थानिवद्भावेन व्यवधानमिति चेत्तन्न॥ वचनप्रामाण्याद्व्यवधानस्याश्रीयते॥ न तु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रीयमाणे सति सत्यत्वे कृते उकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं न भविष्यति॥ अत्र परत्वादुत्वे कृते उकारलो पः॥ ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधायकस्य स्थानिवद्भावः॥ प्रत्ययलक्षणानुवर्तनाश्रयत्वान्नाभूत्। एवं तर्हि परिहारांतरस्य सर्वत्र प्रमाणत्वात्स्था निवद्भावस्य हृतत्वाद्युक्तं॥ अथवा नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चादुत्वं॥ कृते त्वनुकारलोपे प्रत्ययलक्षणमितिगुरोन भावो॥ तत्तालक्षु

उकार१

[redacted] सार्वधातुकपरे इति तत्त्वं न प्राप्नोति॥ सोपि चेदिह कथं हिनि इन्ति॥ इह वकारपरे तः कारिष्यते तेषां निरीतितिणि लोपो न प्राप्नोति॥ अनुवृत्तस्तद्योगमिमं स्यात्तु तु विशेषणं कथं न तत्र से। द्र ह्याकारित्तरं अहारित्तरं इति विराट् तत्र स्यात्तरमस्तु वकुं न स्यात्॥ एवं भगवानुक्तेन वांस्तु तदर्थे तेन भवेदिति शौर्वि निवृत्तिः इह स्थित्वा सुरीयुत्वं तस्मिन्नु भावकविशोरूपदेशेऽ स्मनग्रहणं वा चिराविति तत्किंचिच्चिणि लोपश्च॥

रणरेणाच प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वं ततश्चादिष्टादचः पूर्वो ऽकार इति तद्धितो नास्ति स्थानिवद्भावः॥ ननु वाश्रयत्वादु कारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति भविस्कारलोपविधानात्सार्वधातुके परत उत्वविधानात्॥ नैतदस्ति॥ मकारवकारादौ प्रत्यये उकार लोपविधानादपि वसमानाश्रयत्वं॥ कारिष्यत इति प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वं भगवानित्यादि नाप्रयोजन निराकरणा इट् चेति चकारेणाणिलोपो पि क्षीयतेऽस्यार्थः॥

म॰भौ॰ई॰के॰ पश्चि२ भेदे२

१३ म्वारिति प्रत्ययस्य सार्वधातुकेऽपि अत्र म्वोर्मध्ये वेत्यनुवर्तनात् कृते उकारलोपे तत्संभविष्यतीत्यर्थः। मकारादिभिर्वा कैर्न सार्वधातुकस्य विशेषणात्
भेदाद्वा नुमभावः। आरभ्यमाणे यानि अनेकान्युरिहभाष्यमेव प्रतिगौरवमाश्रित्यैव मध्यमाध्यमोरुरुर्थः यथुष इति। ननु चात्र बहिरङ्गलक्षणत्वादभावो
न वसंप्रसारणेऽन्तेऽपि योगविभक्तिः भिन्नपादैर्निमित्तकत्वाद्भावत्वात् परिभाषायाः प्राप्तकारेऽनाश्रयणात् तथा च वाचित्रोक्तं सिद्धान्ते
चौप्रसंगस्य प्रति वेधमारंभे तेन तद्धापि साध्यमित्यकारस्य निवृत्त्यावपि यणादेशानिवृत्त्यैवेतदुक्तं तथा द्यूरित्यत्रोक्तं मवश्यमत्र तुगम

म्वोरपि येव तथाप्यनुवृत्तौ॥ इहापि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति म्वोर्ये चेति एतदपि अनुवर्तिष्यते। विरणोलु विचक्षितएव हिलुक् यातो
भिन्नलु क्षपि प्रकृतिकृत्रस्यानुवर्तते। कृप्रकृते॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि॥ इति। तद्दे सप्तमी निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टेन
चेहार्थः। विरणदृश्येषां चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति॥ तस्मादिलुक् इरसेति। उत्सृजः कृथमा विनिवर्तो णोरपि वे
टि कथं विनिवृत्तिः अनुवृत्तः तद्योगविभागस्य सा छुक् विराणुकथनतरस्याश्चैमगवान्तं तवाप्तुतदर्थितेन भवेदि टिशोविनि
वृत्तिः म्वोरपि येव तथाप्यनुवृत्तौ विराणु कि वक्ति तएव हिलुक्यात्॥ आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे सिद्धं वस्वसंप्रसारणम

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे२ ज्विधौ विशेः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। ययुषः पपुषः तस्थुषः यञ्च। निलुपः पञ्चविलुपः पञ्चलुलुपः लुलुपु लु
मद्गुणा वसोः संप्रसारणे कृतेऽतीसाकारलोपादी निपथा सुविति। किं पुनः कारणं न सिध्यति बहिरंगलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च। रम॰
वहिरंगलक्षणत्वे च वहिरंगसंप्रसारणमसिद्धं वा [redacted]॥

ता वार्योयलः कर्तव्योऽनरं गौद्धिनुकः प्राप्तिरिति ह्रस्वे परित्याकारस्य लुकोऽनिह्नतिमत्त्वेन तदुक्तं स्वेत हि त्रिपाद्दृश्येन प्रविभ १३
ज्यावयवेष्वेकल्पमानेष्वत्र रंगभावो नास्तीति यथा वृद्धं इति छितेनि संत्वादि वृद्धि लासंप्रसारणमनु [illegible] लिविधिलाच स्थानिव
त्वाभावादिष्टोऽप्रसंगः। अथ वा संप्रसारणं तदाश्रयं च वलीयो भवतीत्यत्र विषयेऽपरवेत्यपि नप्रवर्तते॥ ॥ ॥ ॥
बहिरंग२ असू२

पपुष इति। पपुंसः नोति जनस्सनेति विरचितविद्वनोरिकालंतस्या सिद्धत्वादातोधातोरित्याकारलोपाप्रसंगपलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानालोपेनाश्री
चा पतेऽप्यापि प्रसंगात्तु रखापितेति खब्बोंतेति पिडिद्विर्वचनात्सरतावित्यभावे याहि वेचनेनवत्स विरूपं अधिकारादर्यति॥ नेतत्प्राप्नोत्ग्रहणं विषयार्थ
१आतयलोपालोपयोः॥१ २समानाश्रयवचनात्सिद्धं॥२
पप्रुयोनवाजानाच्चावाखापितात्वावखापितु॥ आतपलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। यदुयोनवाजान्। पपुषः सातसा सि
धातो द्धत्वात् आतोऽरिस्याकारलोपेन प्रोप्राप्तित्वरखापितवास्वापितु मिति आतस्यासिद्धत्वात्तद्यस्य हलइति यलोपः प्राप्नोति सिद्धमाना
श्रयमसिद्धं भवति॥ आश्रयं चेतत्॥ इह ताव ययुषः पपुषः तस्थुषः पञ्च। निलुपः पञ्चविलुपः॥ यञ्चपुपुवुषः पञ्चलुलुवुषः
यञ्चेति। वसावाकारलोपादी निवस्वत्तस्य विभक्तौ संप्रसारणं। यदुय इति विटि आत्वं विटं तस्य विभक्त्यावाकारलोपः॥ तावखापिता
चास्वापितु मितिस्थ इत्यादौ पडंतस्य चार्धधातुके लोप इति। किं वक्तव्य मेतत् न हि कथमनुक्रमानं गंसति॥ अत्रापि ग्रहणसामर्थ्यात्॥
न न्वा सूत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं किमुक्तं मत्रग्रहणे विषयार्थमिति। अधिकारार्थं पृच्छसि सिद्धमिति॥ इह ययुषः विलुपः लु
लुवुषः। द्वौ हि तत्र पदिष्टो वहिरंगलक्षणात्सवासिद्धत्वेवेति॥ तत्र भवेदसिद्धं संप्रयुक्तं॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं सिद्धार्थं संपद्यते असिद्धत्वं मत्वुक्तमिति समानाश्रयस्य परिग्रहणात्॥ ॥ अमलकमलाधिवासिनिमनसो
वैमल्यप्रदायिनिमनोते। संदरगात्रिस्वश्री लेतवचरणांभोरुहं नमीक्षिसदा॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५ बहिरंगलक्षणं बहिरंगमिति। पदपिनाजानंतर्येऽस्तीति। अथ मन्त्रनिषेधोऽन्वतरतितत्था पिपठिषा धात्वाः कारणाभावात्संगएवना स्तीतिप्रतिपादयितुमुपन्यासः। प्रतिद्वन्द्विभावं विनाविति॥ नहि बहिरंगमन्तरंगं वा बहिरंगं वा स्वभावसिद्धं किंचिदस्ति परस्पराध्यासापेक्षत्वात्तयोरवस्थानाद्यथास्तानह्रस्वत्व परत्वयोः। पथुवद्रसादेस्तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति संप्रसारणप्राप्तिकाल अल्लोपादीनां निमित्ताभावात्प्रसंगः॥ अल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं संप्र सारणमतत्र निमित्तभेदाल्लोपादीनां संप्रसारणमिति तिनाप्तिर्यत्र अभावसम्भावनमिसर्थः। पथेवंपचावेदमिसासावपिनाहते आदृगणेनतेऽद्र वैदंप्राप्तोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसंगः। एवंतर्हि यथा व्याख्यायते असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्येवं परिभाषा हुकृत्यत्रापि तेनाभाल्लोपाद्याः अथवा विप्रतिषेधेयत्कार्यमित्यत्रोच्यते संख्यातापि सत्तापरिभाषायाः कार्यकालत्वाद्धलः संप्रसारणादि

बहिरंगलक्षणां तु नैव प्रसक्तिः। नैष दोषः बहिरंगमन्तरंगमिति च प्रतिद्वन्द्विभावं विना वेत्तावृथा। कथं सत्यन्तरंगे बहिरंगं सति च बहिरंगे अन्त रंगं। न चात्रान्तरंग बहिरंगयोर्युगपत्प्रसमवस्थानमस्ति॥ नानिमित्ते नैव बहिरंगे अन्तरंगं प्राप्नोति॥ तत्र निमित्तमेव बहिरंगमन्त रंगस्य इत्यलोपाल्लोपाद्यादेशेलापिसिद्धा वक्तव्याः॥ प्रशमप्यगतः। प्रतामप्यगतः प्रतिमिस्प्यगतः प्रवेविद्यप्यगतः। धुगी खरीसकुलादेव तत्र)॥ श्रीः

प्रत्याद्भ्याद्याल्लोपा आभाद्याल्लोपेष्वल्लोपादिषु कर्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्तते नान्तरंगत्वेनाल्लोपादीनि भवंतीति वासार्थः। परान्निमित्ते कृत्येऽन्तःसमन्तस्यादिति॥ बुध्यापेह्नि तरत्यर्थः॥ तत्र निमित्तमेवेति। परिभाषायां असिद्धत्वात्प्रवृत्ताविति भावः। वहसंप्रसारणे चे कपरिभाषया आल्लोपादीनां चाश्रयइति समानाश्रयत्वादुत्सिद्धत्वपरिभाषायाः। प्रशामप्येनिद्धि स्वप्यासिद्धत्वात्पूर्वत्वं पूर्वी पूर्व एम- प्रकारेण प्रवर्तते इति अर्यादि त्वान प्राप्नोति। प्रेवमिद्यति। मिदेर्यड् तात् ग्विच् तत्र पलोपस्यासिद्धत्वाद्गुणस्य पूर्वी तुनाणिज्ञ भवति। १५ पकारेणाव्यवधानादिसपादेशप्रसक्तः॥ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५

प्रत्नयोति॥ अवंत्ताधिकारेऽलुगदिति वशे इत्यत्र तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेणाव्यवधानाद्यादृशप्राप्तिः॥ बभूवतुरिति। अत्र ऊ वुकृतस्यासिद्धत्वादुवङ्प्राप्नोति नेतुवुना प्रतिउव ङ्गिच्चुनात्समानाश्रयत्वापवादो भवति सत्यपि प्रभवे बाधनं भवतीत्येव न्याय। नैतदस्ति॥ बाधकप्रवृत्तमवे स्थान्याय इति तत्रोद्धाधके न निमित्ते तेन प्रवर्तते॥ उवङ्युगनिरवकाशत्वात्प्रवर्तमानेन तु किं असिद्धत्वादेवा

प्रत्लनयप्यगतः। प्रगतप्यगतः। ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात्तत्पिल घुपूर्वोऽस्ति स्पादेशो न प्राप्नोति॥ अत्राप्येषपरिहारः समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति कथं प्रवृत्ते विषयस्तोत्पिअर्यदिशः॥ बुगुटावुवङ् यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ बभूवतुः। बभूवुः॥ बुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति। उपदिदीये उपदिदीयाते। युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति॥ बुकलात्वद्धवत्कं बुकं न वक्ष्यामि। एवं वक्ष्यामि भुवो लुङ्लिटोरुद्धुपधाया इति॥ अत्र उवङादेशो हतेयाउपधा तस्यास्यात्। एवमपि कुतो नु खलु एतत्तउवङादेशे कृते भूउपधा तस्याउत्वं भविष्यति। न पुनः सांप्रतिकी याउपधा तस्याः स्यात्प्रकारस्येति॥ नैष दो षः॥ ओरितिवर्तते। तेनावर्णस्य भविष्यति। एवमपि इदवभूवतुर्वभूवुः॥ इत्यनसिद्धमिति। बभूव। बभूविथेति। किं का रणं गुणवृद्धोः कृतयोः वर्णाभावात्। नाप्राप्तयोर्गुणवृद्ध्योः प्रारभ्यते॥ किं कारणं क्ङितिचेति प्रतिषेधात् कथं कित्वं। इन्धिभवति भ्यांचेति जेहे कित्वं व पस्ताच्चस्महेद्वुका॥ ॥

नमस्तर्शप त्रयाकोऽव्याधितुम्भूइतिबुकि कृते तत्त्वस्यासिद्धत्वान्न वर्तते॥ ते नो नुगिष्ये तिउवर्णोऽस्योपधापाकृ इवतिरूपेवमाप्र यणादुवङिन्वहतेउ ह्व णोपधा भवति॰ नास्थाद्रष्विवतिष्या वेतिकिंतेपत्सा एषातमिति मत्वाहाभेदक्षिद्धमितितितदेव कृवपमिति एकुसुकोनि सत्वादित्तिन्यायात्॥

५२

म॰ प्रो॰ कैट॰

९५ इह तु कस्मान्न भवति । किं पुनः कारणं गुणवृद्धिनिषेधाद्वृद्धिः स्यात् । तेन वर्णस्य विधानात् स्यादेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गे चाविकृतगुणस्य लक्षणत्वा
त्सिध्यति हि प्रतिषेधः । नैवं शक्यम् । अवोचाम तस्यैकदेशमनुपदिश्य नाम्न इगलक्षणत्वाभावः । अस्मिन्नत्र वर्णे प्रसिद्धे अकारौकारयोरादुत्
[redacted] इति । तेन वृद्धौ सत्यां पूर्वैकादेशे न निर्दिष्टत्वात् । इहापीति । अः स्युपीत आवर्णस्यापि निर्दिष्टत्वात् प्रसङ्गः । लोपोऽत्रेति । यत्ना
धातो द्विति भावः । आतो लोप इति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वो कारान्तो धातुः । अकारस्यैव भेषस्य चावकाशः । बभूव बभूविथेति कीलालपाः

इह तु कस्मान्न भवति नु कपूलस्याप्यते । किं पुनरत्र न्याय्यम् । बुभुवबन्नभवन्नाप्यसति हि किं लोपाज्जामेवात्र गुणवृद्धी । किं कारणम् । इ
कुलक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः । एवं तर्हि नार्थो वुकानाप्यते न तस्मात्र गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योः कु
तेषोः अवावोत्र कृते । यापुपधातस्यास्याभविष्यति कथं अःसि अत्रावृत्तम् अपि प्रतिनिर्दिश्यते ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । की
लालपः पश्य ॥ अनुयन्तु पति लोपोऽत्र बाधकोऽभविष्यति इह तर्हि प्राप्नोति ॥ कीलालपौ ॥ कीलालपा इति । एवं तर्हि मो
धितिवर्तिते नेत्तु वर्णेति विशेषयिष्यामः । ओः अ इति । इहेदानीमाङि अनुवर्तते धौ इति तिङन्ते । युट्आपि न वक्तव्यो भवति वचन
सामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यत् बुकं वचने प्रयोजनम् । किम् । उपधोपकारयोः अवरणयथासंख्यम् ॥ २ ॥ २ ॥

धे॰ तत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः स्यादिति । वासिद्धत्वं न भवतीति तत्रापि पिष्ठति । कीलालपाविति । अस्त्येव नाम स्थाने द्विरनुव
र्तिनाम्नः स्थाया आभावादाकारलोपाप्रसङ्गात् एवं तर्हि ओ इति । यद्वृद्धौ इति प्रकृते तत्रैव वर्णात्मकमक्षरं येन मौरिस्तु । तत्राका एम॰
रौकारसमुदायनिर्देशोऽपि आदिसमेन विशेषणात्तु कारस्यैव परो भवति न तु वर्णस्येति । इहेति भुवो वुकन्तुङ्लिटोः । उदुपधायाः इत्यत्र । १५

कथं जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति स्यात्त्वेति समासः । अधिक्षिते पञ्चपियरो मयद्रिति हि वचनविधानात् हलो यमां यमि लोपः इति प्रकृते लोपविधा
नात् स्यादर्धस्वरस्यैवेति नार्थो युक्तेतिति हि धानसामर्थ्याद्यणा न भवति । अनुदात्तस्य च यत्र इति स्थितं सम्प्रसारणं वा दीर्घभावे लीयस्वा
द्वैकादेशो बाधित्वा लोपः प्राप्नोति । उपसंस्थानवादी विशेषप्रतिपादयितुमाह । अथ मतमिति । अनुदात्तनिमित्तोदात्तोऽत्र पुस्तक
कविभक्तौ उदात्ते नोदात्तश्च स्याद्युदात्तपदं भवति अपवादस्य प्रत्ययाद्यन्तोदात्तत्वात् । प्रत्याख्यानवादी आह । नात्रेति [redacted]
उपसंख्यानवादी आह नैष दोष इति । तत्र तत्याद्विस्वरस्येति । सावेकाच इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तत्जीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वर [redacted] ×
२ आम्नादिति चेद्रु नानथो नाम गुणेषु पसंरू ×

नव्यञ्जनपरस्यानेकाचः स्यकारस्य अवर्णान्तानि विशेषणानि । किं पुनः प्राग्भावे सिद्धं आदेशस्य हतेन । कुतः पुनरयं सन्दे अत्रसत्याः पंच
हः । आकर्षविर्दिशः क्रियते । आद्यस्य पुनः सन्देह जन्यति । तद्यथा । आप्याट्लिपुत्राद्दृष्टो देव इति सन्देहः किमाकुम्याट्लिपुत्रात्तः कृ॰ तेने बोध्य
हत्ते नेति । एवम् इहापि सन्देहः प्राग्भासि हतेनेति । कश्चात्र विशेषः । प्राग्भादितिचेद्धुनाम घानाः गुणोऽन्यस्या नैतत्र सिद्धता
प्रत्ययस्याप्यवयवत्त्वादिति प्रतिषेधो भविष्यति । प्रत्याप्यमाकुम्भादसिद्धं तत्र स्याप्यघनेदोषः । कश्चात्र विशेषः [redacted]
×ख्यानं कर्तव्यम् । पुनः पश्य । अनुनासिकेषु सम्प्रसारणे सत्येकोऽपि अपि तत् इति प्राप्नोति । यस्य पुनः सहतेन सिद्धं स्त्री लोपेन वा सिद्धं तत्र (अत्र सत्याः अन्तौ यौ
स्याद्वा लेन वा [redacted] प्रत्ययमात्र विशेषः । अलोपेन निवृत्तो मत्वा उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति (पं इ लौ) स्याने इत्यत्र
किं कारणम् । न गोश्वन्साववर्णराड् अतिप्रतिषेधात् । न श्वउदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्मात् तर्हि तत्तीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि ते यादि स्वरो नास्ति पुनः (नेतरे ज्ञेयः)
पश्यपति ती

प्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति । नगोश्वत्रिति अस्त्येतु निषेधस्य फलं स्पष्टमेव इति हलादौ विभक्तौ व लिस्य वाह प्रत्यर्हति चार्थे तर्हि शाह नेके
वलं क्त्वानाऽन्धे च इत्यत्र तृतीयादि स्वरे प्रतिषिद्धे उदात्तनिवृत्तिस्वरसङ्गोऽपि तु पश्येतत्तृतीयाद्यभावः । पूर्वेन पश्यपति तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्र
सङ्ग इत्यर्थः । नद्यन्नैतद्भ्यः इत्यसने वक्तुम् । ये चैके न चिस्त्वं यत्रान प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेध इति ॥ ७ ॥ ॥

महाभा०के
१६

प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति। नसावेकाच् इत्यस्यैव लक्षणस्यायं प्रतिषेधः किं तर्हि विभक्तेः प्रागुदात्तमात्रस्येत्यर्थः। विभक्तिस्वरस्येति व
चनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति॥ अत्रोपसंख्यानवादी आह। यत्र तर्हीति। बहवः श्वानोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः। तत्राद्यु दात्तत्वेनान
उपधालोपिन इति ङीपि बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इत्युदात्तत्वादन्तोदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसंगः॥ प्रत्याख्यानवादी आह। यदि पुनरिति। विभक्तिग्रह
णं नानुवर्तत इति भावः॥ उपसंख्यानवादी आह। नैवं शक्यमिति। प्रत्याख्यानवादी आह। एवं तर्हीति। नञोऽस्त्रियामनेनानिषिध्यमानो
ऽनुदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनिङीपि काचावतरतीत्यर्थः॥ एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः। विद्यते तु विशेषः अत्रोच्यते

एवं तर्हि नचायं लक्षणस्य प्रतिषेधः शिष्यः। किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो
नास्ति बहुश्वा नीति॥ यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यं। इहापि प्रसज्येत॥ कुमारीति। एवं तर्ह्यौ
वार्थप्रवृत्तिरेषा यत्नो नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति॥ यद्ययं स्वन् शब्दो गौरादिषु पठ्येत॥ अन्तोदात्तार्थं यत्नः कर्तव्यः। किं हि स्या
न्ङीपैव। मघोनः पश्य। मघोनाम्। मघोनि संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अथ पुनः सहतेनासिद्धं तत्र सिद्धत्वात्सन् भविष्यति॥
यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्यापि न दोषः कथं वस्येत्यत्र मघवन्शब्दः अभिप्रायोऽसौ यदि कश्चित्प्रगुणः। भत्वात्भस्यावकृतो
ऽप्रगुणः प्राप्नोति॥ ॥[redacted]॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥
न१
तुपध्यालोपि तद्ङीप्यप्राप्यं वदृश्वनीति तद्भावे न तु बहुश्वेति भवति। गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारात् तत्राप्रसंगः॥ सहतेनासिद्धमिति
गत्वा तेऽशप्यद्विषति तत्र सुपवीति वदृश्वेति वशामो ह्रस्व विशेषुनिः कारणाय सतां तूर्ध्व अससे नतदत्र भीष्य सुश्वनिरुपितं॥ ङाबुभाभ्या राम०
मित्यत्र तु बहुश्वेति वभवितव्यमिति व्यवस्थापितं॥ किंचिनु पाठः। नैषउदात्तस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरस्य। एवं तर्हि ये १६
नकेनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति श्वनः पश्येति॥ अत्र पाठे तर्हि प्रा दृश्यार्थे न व्याख्यातयोर्भिन्न कर्तृता॥

यस्य पुनरिति॥ ननु च भस्मावस्यासिद्धत्वादद्गुश इति वायमिति स्यादेवं रक्षणे नैष दोषः। गुणे कर्तव्ये भस्मावशास्त्रस्यासिद्धत्वात्तदेव गुणे कृ
ते भस्मावः॥ ननु गुणाभस्मावयोरन्तरङ्गायतित्यन्तरङ्गे दृष्टो व्यवस्थाश्रयणात् भसेति प्रसां भावोऽन्तरङ्गो गुणाभावः निपातनादिति॥ द्रष्टां तेष्वा
देशे क्रियमाणे भस्मत्वात्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः॥ आप्रादिति चेदिति। प्राग्भादिसमस्य प्रत्ययप्रतिषेधकृत्यां वेनाषादानादनिविधा
वाकारो बोद्धव्यः॥ यथा पुनरद्वादीनाप्यरित्ताशामपि पुनरुपादानमपि समसे दोषः प्रागुक्ता विति इति प्रदर्शनार्थं। श्रीरिति। स्ववैशोकदिकृ

यस्य पुनः सहतेनासिद्धं तं अस्थि इत्यत्र सन् भविष्यति। यस्यापि प्राग्भाद सिद्धत्वं तस्यापि न दोषः॥ कथं दीर्घोच्चारणस्य मघ्या
न्न भविष्यति॥ अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं। किं भसेति निपातनादेतत्सिद्धं। किं निपातनेन। वहेर्ण्विवदुत्तरपदस्य प्रिइति।
॥ अथ वा पुनरस्तु सहतेनेति॥ आप्रादिति चेत्तत्वदुत्तं संप्रसारणं यलोप प्रस्थादीनां प्रतिषेधः आपादिति चेत्तत्वदुत्तं संप्रसारणाय सं
लोप प्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। पपुषः पश्यत पपुषः। निसुषः निसुषः॥ लुलुवुषः। युयुवुष इति॥ वसु संप्रसारणे कृते तस्या
सिद्धत्वात् अचोलाकारलोपादीनि न सिध्यन्ति। नैष दोषः॥ उक्तमेतत् समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथं वसुवाकारलोपादि पो
नित्वात्स्य विभक्तेः संप्रसारणमिति यलोपः। सोऽपीदलीकः। योऽसौ वशब्दकारलुप्यते न स सिद्धत्वादिति यलोपः प्राप्नोति॥ अ
नाप्यपरिहारः। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति॥ कथं अनु कारलोपः॥ अस्त्र्यतस्य इति यलोपः॥ प्रस्थादिषु प्रियाहस्थायाः॥ प्रस्थादि
नामसिद्धत्वात्प्रकृतिकाशिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति नैष दोषः। यथैवं प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न भवति

इयण। यस्येति लोपस्तत्तोङीपुपुनुषेसेतिलोपः तन्न द्वयोरन्तरङ्गयोरसिद्धत्वात्कारणं प्रधानं भवतीति यलोपप्रसङ्गः। ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे
लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधायकारेण भवतीति लोपस्याप्रसङ्गे एवं व्याख्यानिवृत्तो वा यिय लोपविधौ प्रतिषिद्धः भजस्य वगलोपश्रयणाद्व
दोषः वचनसामर्थ्याद्वा स्वयं लोपः प्रश्नादकारलोपः इति कृतस्याश्रयिष्यते निमित्तस्याकारलोपस्य॥ ६ ॥ ॥ ६

भा०कै०
१७

टिलोपो प्राप्नोति नन्वादेशाल्लक्षणः प्रकृतिभावो सिद्धत्वान्न भवतीति वक्ष्यते युक्तं टिलोपः पुनरन्तरङ्गो लक्षणः प्राप्नोति नैष दोषः आदेशेन निरव
काशत्वात् टेर्नेष्यते निर्वतितत्वाद् एतत् कृतेऽपि टिलोपे तत्र यद्यपि प्रादीनाम् सिद्धत्वात् प्राक् टिलोपः क्रियते तथाप्यादेशो युक्तः तस्य तेषाम
क्ष सिद्धत्वान्न तस्य च टिलोपाना पुनः प्रागल्लक्षणः उत्तरस्य पुनश्च प्रकृतत्वात् अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां च कृते प्रापिता इति अत्र लोपः किं
मर्थमिति पृथगेतेषामकारानिर्देशश्चाद्यन्तिमत्वेन स्यात् तेऽन्यस्याप्यभवात्तथा विना पि टिर्ग्रहणमत्र मेवं गृह्यते इति भावः। नेटि नेति
इति मस्य किमर्थं प्रादिरिति चेत् उपदेशावस्थायामनुभिसति अप्रत्ययादिसकारार्थं तथा न तत्तु पिसादेश्च नेपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेशा
भ्यासलोपापत्तौ प्रयोजनं स्यात् किं तिसतीति अभेवडिरस्ति टिति हि नतीपादौ न लोपः सिद्धः कथं पुनः संभवस्याप्यस्य भावस्य भावे

एवं टिलोपोऽपि न भविष्यति अत्र लोपः॥ अथ किमर्थं प्रसः [redacted] कारस्य ग्रहणं क्रियते ननु नलोप इत्येवोच्येत॥ ना
न्नलोप इत्याच्यमानेऽनिदितां नरकुरुसृज्यापि प्रसज्येत एवं तर्हि वक्ष्यामि॥ नान्नलोपोऽनिदितां हल उपधायाः क्ङिति न
नि [redacted] अनिदितामिति॥ नैव शक्यम्॥ इह हि न स्यात् तर्हि नस्ति तस्मान्नैव शक्यम्॥ नैवं देवं नेदितां नरक
रुसृज्यापि प्रसज्येत एवं तर्हि किंतीति वर्तते एवमपि हि नस्तीत्यत्र न प्राप्नोति॥ नैषा पररूपस्य सीका तर्हि सत्ता समीकि
तिसतिरेवमपि नेदमान इत्यत्रापि [redacted] प्राप्नोति एवं तर्हि नराह्वत्र किंतिनविशेष्यते किंति च अथा च भवतीति॥ ७

कविनातुप्यथेष्टं वाक्यशेषाद्धाहार इत्येषः किंतिसतीस्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्ये वा प्रयणान्नास्ति न सिद्धिति इत्यस्य परिभाषया
उपस्थानं यदि स्यात् विकरणे समर्थितत्वात् किं सूत्रकार्यं अथ प्रत्यस्तिन्नपि प्रसङ्गेऽपि मा यथा परिभाषा स्थाने न
दमानेति॥ ताच्छीलो दिधुवानश्लिष्टेषु पिच्चवानगृह्यवहितमपि ङितो भावान्नलोपप्रसङ्गः॥ अविङित्व घमानाद्राजा
वहन्नवगान्नयानलोपस्य संग॥ अथ वृद्धगायरिभाषा अनुविकरणान्मानार्थी कात्रमन्यस्तौ॥ नशा इत्येवानि॥ अथ वृशादि
भक्तिविधि रिणामो भवतीति सिद्धेभ्योऽपि रिणाग्नेः प्यग्नाभ्य राम्न प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययेऽप्रत्यय इत्यत्र यथेष्टाः संभवति॥

त्रि
राम०
१७

यत्तालाभितिरिर्व्रत्रासिद्धमितिभ्युत्तस्मासिद्धत्वान्नशङ्का दुत्तरेनकारः परत्वान्नलोप इति अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं न
लोपो हि नलीपारोसावकाशो यत्तानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः यत्तु पिवेति दीर्घत्वं तत्र विषाते लक्षणाभा
षावशान्नभ[redacted]वति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति लाक्षणिकस्यानुभयरूपत्वादितरस्तु प्रसक्तत्वात्प्रदानुविकरणानामपि वा
य थनार्थवत्त्वात् अतितिरार्थिवेहहरायरिभाषया विधानाप्रसानाइति लोपयाच्छिष्टिः॥ अनिदितां हल॥ विकुमित इति
गत्यर्थताकन्निरिक्तः हृश प्रापिरेत्रापत्तापाग्र इति नतुरोगाप्यथाहृष्ट्रापतायगाहोदिति॥ अन्यथा शरीरविग्रहणं केवलं कु
१कारे१

एवमपि पताम्यानां इत्यत्र प्राप्नोति दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति॥ इदमत्र संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति किम
त्रकर्तव्यं परत्वान्नलोपः॥ तस्मात्तत्र शाकारस्य ग्रहणं कर्तव्यं अथ क्रियमाणेऽपि सशाकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति वि
श्रानाप्रश्नाना [redacted] इति॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति॥ अनिदितां हल उपधायाः अनि
दितां नलोपे लगि कंपाः उपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं॥ अनिदितां नलोपे लगिकंप्योरुपतापशरीरविका
रयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं विलगितः विकपितः उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थं विलगितः विकम्पितः इहे
निबर्हयति रञ्जेनिर्देशे उपसंख्यानं कर्तव्यं निवर्हकः॥ अवीतिति किमर्थं निबर्हयते॥ अनिदीति किमर्थं निबर्हिता
निबर्हितुं॥ तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं बृहिः प्रकृत्यन्तरं कथं ज्ञायते॥ अचीति लोप उक्तोऽनजादावपि दृश्य
नि ते निबर्हते॥ अनिदीत्युच्यते इडादावपि दृश्यते निवर्हितानिवर्हितु॥ अजादावपि दृश्यते निबर्हयति निबर्हकः॥ रञ्जेर्गोमृग
रमणे रजेर्गोमृगरमणे उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ न
यीत्वाविकपित इति गात्प्रयोके मेके नित्यार्थक कर्तरि नः प्रारीरविकारोत्र आधिस्त्यत्तिनतु स्कोत्पादि कंपेरप्युद्विग्नत्वात् छंदोरी
तिःइहिस्यात्विसत्य बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति बहूढे हिरह्वा वितिगणेत्ति अजादावपि न दृश्यत इति तत्र प्रदाषये वोपसंख्यानं स्यान्
गा

भा०कै०

१८ रजयतीति नलोपेऽस्त्वेवं वृत्तौ ... रंजेर्णौ मृगरमणे इति नियमः प्रत्ययान्तस्य शब्दस्यार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम् तत्र निर्देशः घिनु
णानुबन्धः विधीयते ... प्रकरणात् ... दृश्यते ... नभवति ... दिकाद्गुणः रजकः ...
संज्ञयोरिति क्वुन् प्रत्ययः ॥ रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् ... अपुंयोगे तु ङीषाभावः ... भाष्यकाराभिप्रायः रजनमिस

पा३

रजयति मृगान् मृगरमणे इति किमर्थं रंजयति वस्त्राणि घिनुणि घिनुणि मतस्थानं कर्तव्यम् एवं घिनुणि नि
पातनात् सिद्धं किं निपातनं ... निर्देशो निपातनं ... स्यात् ... दृशे नहः करणे
... दृष्टं नेदं तु निपातनं किंतर्हि ... तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति ... रजकः रजनः रजः समसस्या
... रजकरजनरजः ... सिद्धं ... शारिकाः ॥ तथा
नो रजकरजनरजः ... शास इत् ... आशासः क्वौ उपसंख्यानं शासः इत् ॥ आशासः क्वौ उपसंख्यानं कर्त्त
हे आशस्वकः ... इति ॥ ... विधिमर्थ ... नियमार्थं ...
थ ॥ ... किमर्थं पुनरिदं नियमार्थं ...
हणात् ता नियमार्थम् ॥ ६

ल

अरंजेः क्वुन् प्रत्ययः ... इति द्रष्टव्यः तेन रजनी ति ङीष् भवति रजकः ... प्रत्ययः किं स्यादिति ॥ शास इद् शाम०
अङ् हलोः ॥ शासि ... आशास्त इत्यादि ... नियमार्थमिति ... शास इत्यथा १८
स्यात् शास्ति ... ॥ ॥ श्रीजगदंबिका ॥ ॥

आ२ २ सवत्सा २ र

यस्मात् ... शासेरिति ... अनुशिष्टा ... अङ् विहितः सति शास्ति ... संसर्गो हि शिष्टस्य शासे
हणं ... विशिष्टस्य ... प्रतीयते ... शासिमात्रग्रहणं कथमाशि
कि ... अथ हलोः ... साधारणासाधारणसन्निपाते ... साधारणस्य ... विधिग्रहणं
कि तेपथा ... एवं तर्हि एकशेषाद्याश्रयणात् ... शासिमात्रग्रह
णाप्रसंगः ... आचार्यदेशीयस्य ... इति स्यात् ... इति ॥ यथैव

स्यप्र

अथ क्वियप्लोः शास इत् ङि हिनः ... ग्रहणं तेनो विध्यर्थम् । यद्यपि शासिमात्रग्रहणं । एवमपि विध्यर्थमेव कथं अङ्
हलादेशत्ये ... नचात्र हलादिप्रत्ययम् ॥ ननु च क्विवेव हलादिः क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति ...
प्रधार्यं क्वि ... लोपः क्रियतां ॥ अङ्हलोरित [redacted] मिति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ... अङ् हलोरिति ॥ नित्यः क्विलो
पः कृते ... हलोरिति प्राप्नोति ॥ ... क्विलोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन
न भविष्यति ॥ ... प्रत्ययलक्षणं ... प्रत्ययलक्षणेन भवति ॥ तथाप्येवमपि
भविष्यति ॥

स

... तथैवेत्यर्थः तथा चेति ॥ ... वर्ण ... निमित्तत्वे ... प्रत्ययलक्षणेन न भवति ... कुलं
... प्रत्ययनिमित्तत्वात् ... विधानात् प्रत्यय
निमित्तता ... हलादौ प्रत्यये ... प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्ययलोपेपि भवति ॥ ॥ ॥

मा०कै० ९९ स

अथचेति वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेनात्राप्यमित्युक्तावितिनेनविधीयते अविशेषेणेति प्रत्ययमात्रेकृतीत्यर्थः॥ अङ्गेवाजादावितितेनशास
तिशशास्तुरित्यादावित्वाभावः हल्यादौकृतिकोचनियमाभावादित्वंभवत्येव॥तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेवबाध्यतेइहार्थं
तिःश्वासिसात्रग्रहणमत्याचारयति॥यस्मात्सेतिरितिवाक्यान्तरेष्वपिसूत्रेविशेषाविगतिहेतुर्भवतिप्रथमावेनवामुक्तान्तकिंशास्त्यं
ताक्षितिचडवास्वभत्वीयतेनियातनादितिपथाम्यात्तुस्त्वीकेनन्यायेनप्रत्ययलक्षणमत्रादावादायिशास्त्रियेत्रेत्व भवति आशी

व अर्थेवेवंशासि शासस्तुङ्हलोः॥ ततः क्ङ्कोश्चशासरुद्रवति॥ आर्यशीः मित्रशीः॥ततआङः॥आङ्पूर्वोच्चशासइ
सरुद्रवति॥आशाशिति॥इदानींकिमर्थंनियमार्थम्॥आङ्पूर्वात्शासःकावेवंकमाभूत्॥आशास्ते॥आशास्यते॥आशा
स्यमानः इति॥तत्तर्हि वक्तव्यं॥ नवक्तव्यं॥ अविशेषेणाशासइत्वंभवतीत्युक्तेततआङितिवक्ष्यामि॥तन्नियमार्थंभविष्यति॥
अङ्गेवआजादौनान्यास्मिन्नजादौ॥इहापितर्हिनियमादित्वंप्राप्नोति॥आशास्ते॥आशास्समानइति॥यस्त्वङ्गासिर

स्त क्ङिहितेत्यत्रहूरोन्नेवेतस्याङ्ग्रासेरङ्विहितः॥कथंआशीरिति॥निपातनात्सिद्धं॥किंनिपातनं॥क्विपाशीःप्रैषेषुतिङाकाङ्क्ष
मिति अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपोल्यपि॥अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपोल्यपिवेतिवक्तव्यं॥प्रमत्य॥प्रतत्य॥
ततोवाम॥ वाअमइतिवक्तव्यं॥प्रयत्य॥प्रयम्य॥प्रनत्य॥प्रनम्य॥प्रगत्य॥प्रगम्य॥मपः किौ॥ गमादीनामितिवक्तव्यं॥ इ
२॥अनुदात्तो॥२ हन्मियथा स्यात् परीत्स्म्हक्वुडिक पा॥॥

शिपन्तुनियातनादेवा॥ अनुदात्ते॥ वाल्यपीतिस्त्रन्यासेऽविशेषेणविकल्पः प्राप्नोतीत्यतिवार्तिकारंभः॥ तेनामंतानांगमिधर्मिरमिल
मीनांल्यपिविकल्पोन्येषांत्वनुदात्तोपदेशनामनतितनोत्यादीनांनित्यलोपः॥ गमः क्वौ याद्तदितितेनोतेः किपिनेलोपस्तेनेतुकिम
हिरतिरकषीतिस्वैपदस्यदीर्घः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६

एम ९९

स२ ६

तंपदितियमेः क्विप्॥ऊ इत्येतल्नुनासिकलोपोऽकारस्योङ्त्वाविनापिङिकेनोत्वस्यसिद्धत्वात्कारइतिकृथोडितस्यग्रहणेनअ ग्रे
गृणीति अोः स्तुपातिधृणादेशोधात्वन्ताग्रवसेम्याविति मूरिति॥ अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङ्ग्रहणानकर्तव्यधात्वन्तादुवङःसिद्धत्वा
त्।जन्अथाकिमर्थमितिपरिस्त्रिहनिर्देशः ततः समुच्चयः॥अयुक्तोऽत्रानुशासनोविशेषणविशेष्यभावइतिप्रत्युदाहरणभवः॥तसनिषाती
ति।सनीवंतर्धतिपस्तेदडागमः॥ततः सनिचेति॥ ॥ अक्तिःस्वर्थमेतत्॥जतुविन्यादोश्रोतापसंगार्थो हेपूर्वत्रक्विङ्ग्रहणानुवृत्तिः॥ए

संपत्तःस्तनदिति॥तुङ्न्वा कुङ्गमादीनामितिवक्तव्या॥ ॥लोपश्च॥अश्रेरः॥ अशेश्नूः जनसनखनांसञ्झलोः अथकि
मर्थसमुच्चयः॥सनिचझलादावेति॥आहोस्वित्सनविशेषणंझलग्रहणमस्तुनिझलादावितिविवादः॥यदिसमुच्चय
सन्यझलादावपिप्राप्नोति॥सिसनिषति॥जिजनिषते॥चिखनिषति॥अथसन् विशेषणंझलग्रहणं॥जातः जातवा
नइत्यत्रनप्राप्नोति।यथेष्टमितिस्थास्तु॥अस्तुतावत्समुच्चयः॥ननुचोक्तं सन्यझलादावपिप्राप्नोतीति नैषदोषः अत्रतोझल
ग्रहणमनुवर्तिष्यते तेनसनविशेषणंभविष्यामः सनिझलादावितिअथवापुनरस्तुसन्विशेषणंकथंजातोजातवानिति ये
कृतेझलितिकृतीत्यनुवर्तते॥यद्येवनार्थाऽझलग्रहणेनयोगविभागः करिष्यते जनसनखनामनुनासिकस्याकारोभवतिझ
लिक्ङिति॥ ततः सनिसनिवजनसनखनामनुनासिकस्याकारोभवति झलीसेव [redacted]नासिकलोपादात्वंविप्रतिषे
धेन॥सनोतेरनुनासिकलोपात्वात्त्वंभवतिविप्रतिषेधेन॥नोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः॥अमेतनोमरयः॥आ
त्वस्यअवकाशः॥अमेजनोरयः॥सनोतेरनुनासिकस्यमर्यमयमुभेति॥ सातः सातवानिति ॥ ७ ॥ ७ ॥
नोनेरनुनासिकलोपस्येति॥सनोतेर्योऽनुनासिकलोपः प्राप्नोतिततोत्यादित्वात्सात्वेत्ततोत्यादयोवकाशाइत्यर्थः॥सनोते
स्तुततोत्यादिसुयादत्तनोदित्वंत्भ्यउत्तनादिभ्यत्थाद्याद्यर्थयमर्थः॥ अमेजनादयइतिसमुदाय्यसकार्यविधीयमानमवय
वानांप्रवर्ततेतत्रकसविदमवयवस्यतंसमुदायस्यतेतमवेतातिभावः जनाद्यपदीनवङ्कवेनिर्देशः प्रयोगभेदाद्

३तस्माभार्थोझलग्रहणेन।सनोतेरनुं०मूलं३

[illegible]

मा० कै०
१०

आत्वं भवतीति सातः सात[illegible]कालिनिमित्ते । सनग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव स्मिन्यासतनीति । जनसनखनां सञ्झलोः सेट्त्वात्झलादित्वाभावात् अ
वतीह विप्रतिषेधस्तु इति । विप्रतिषेधेन व्यवस्था याक्रियमाणा या असिद्धत्वेन भवतीत्यर्थः । पोदरसादावसतिह लुग्रहणे परत्वादी
स्यादिति हलग्रहणं क्रियते ॥ असति हि विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्तेषां [illegible] सिद्धत्वादनर्थक

लुग्

आत्वं भवति विप्रतिषेधेनानेषपुनो विप्रतिषेधः । न हि सनोतेरत्तुना सिद्धः लोपस्यान्यत्रो स्यादयोऽवकाशः । सनोतिर्यस्तनो
त्यादिषु पाठः सानवकाशः ॥ नत्त्वेष्णात्तस्यानुनासिकस्यावकाशः सनोतेर्यदा लुग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादस्य
न विप्रतिषेधः । एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठस्तावत्सावकाशः कावकाशः ॥ अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि ॥ तनादिभ्यस्तथासो
रिति ॥ आत्वेपिग्रहणं सावकाशं कोऽवकाशः खनिषु विभाषात्वात् उभयोः सावकाशयोः पुनर्विप्रतिषेधः एवमप्युक्तो
विप्रतिषेधः पश्चिम्यातिष्ठन्त्यार्थः प्रत्वत्रासिद्धं नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद् तुल्यमिति । एकसाधिनाभावे विप्रतिषेधो न स्या
त् किं पुनरपत्रेऽन्यं नास्ति निषेधः ॥ भवति इह विप्रतिषेधः किं वक्तव्यमेतत् । नहि कथम नुव्याख्यानं गम्यते ॥ आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति । यदयं घुमास्था[illegible]पाजहातिसां हलीति हलग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकं ह
लुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादावेव यथा स्यात् इह माभूत् गाः । केवलं दइति । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यात् हलग्र
हणमनर्थकं स्यात् अत्वे कृते इत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति पश्यति तस्माद्यो भवतीह विप्रतिषेधः ॥ ततो हल्
ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकं अन्यत्र[illegible]स्यार्थमेतत्स्यात् हलादावेव यथा स्यात् अजादौ माभूत् दितिरिति किं स्यात् पघजो राम०
हलग्रहणं स्यात् । नैतदस्तीति हलग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति असत्य "दावपिट्टर्लं स्यात् इद्गुणादेशः प्रसज्येत ॥ ७ ॥ १०
पि विप्रतिषेधेनोदस्मादिन सिध्यति हु तेईले इयङादेशप्रसंगादिति तन्निवारणार्थं हलग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः ॥

ती२

ज्ञापकबाधाह नन्वाभसिद्धत्वादिति ज्ञापकभंगबाधाह । नयकमिति । क्षिपावितिं दधातेः पिबतेश्च[illegible] पिलुमेड् पिमस्य पलङ्गे नैत्वं भवति
तस्माभिद्धत्वे आश्रीयमाणे यद् सनप्राप्नोतिरिष्यते अत्वे प्राप्तं यश्मात्तस्यासिद्धत्वमित्यर्थः ज्ञापकबाधाह । नैतदस्तीति । अनुपपन्न
यीत्वमाह । समानाश्रयमिति । क्षिपाविसादावौ स्याप्य पिशाद इत्यादौ तु समानाश्रयत्वाभिद्युत सिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हलुग्रहणं छित्ते ।
पुनर्ज्ञापकभंगबाधाह व्यवस्थार्थमिति ज्ञापकबाधाह नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तिकारणाभा
वादित्यर्थः ॥ लोपेन व्यवस्थानमिति ॥ अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति अर्थ[illegible] लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति ॥ उच्यते । अस्मिन्नपि

नन्वसिद्धत्वादित्वपङ्गादेशो न भविष्यति । नस्याकमीत्वं[illegible] असिद्धं विज्ञातं इहापि दोषः स्यात् क्षिपौ धियः धियोपि[illegible] नैत
दीत्वं किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतत् समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति आश्रयं चैतत् । कथं कावीत्वं छित्वं तस्य विभक्तौ इयुङ्
शः व्यवस्थार्थमेव तर्हि इह लुग्रहणं कर्तव्यं कुतो ह्येतत् इत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति तत्र चक्रके अव्य
वस्था प्रसज्येत ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्गः ॥ न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यं शास्त्रतो नाम व्यवस्था तत्रईत्वस्यासिद्धत्वा
ल्लोपः ॥ लोपेन व्यवस्था न भविष्यति । न खल्वपि तस्मिन् सत्येवासिद्धं भवति व्यवस्थार्थमेव तर्हि हलुग्रहणं कर्तव्यं ॥ हलादा
वीत्वं यथा स्यात् ॥ अजादौ माभूदिति ॥ कुतो ह्येतत् ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः ॥ लोपेनावस्था न भविष्यति न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वा
दीत्वमिति न व्यवस्था स्यात् ॥

कमेणेत्वस्यासिद्धत्वात्पुनरल्लोपो भविष्यति ॥ लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः नसत्वपीति अल्लोपे कृते ईत्वस्यासिद्धत्वं न तु वि
कर्तव्ये अस्मिन्निदमसिद्धमिति निबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य ततश्चाल्लोपो भविष्यति ॥ ननु पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव ह
लग्रहणमित्यर्थः पुनर्ज्ञापकभंगबाधाह व्यवस्थार्थमिति नहि शास्त्रे व्यवस्थेरेतेन[illegible]नमिदमसिद्धमिदमसिद्धमिति मन्यते ॥

मा० कै०
४१

तदेवेति व्यञ्जिपदार्थस्य च प्रति[redacted]ल स्मल ग्रहणमेतद्धि धातुविधिविभाषागोपथात्वीतरशा ग्रूमीनत्त्वशास्त्रेरेवासिद्धमितिपुनः पुनरीत्वप्रवर्तनादपिचक्र
केप्रसंगइत्यर्थः॥ हायकवाधाह एवंतर्हिति॥ ईत्वमभवतीति' अत्राङ्गितीत्यपेरुते॥ सनः क्तिचि॥ इह रूपत्रयं साध्यसातिः सतिः सनितिरिति॥ तत्र सनः क्ति

तदेवस्त्वत्वपितः स्मिन्नसिद्धं भवति॥ कथंपरिष्यतिमाचार्यः विरणोलुकित्यग्रहणमर्थकं संघातस्याप्रत्ययलात जलोपस्य चासिद्धत्वादिति
विरणोलुक विरणोलुकेत्वासिद्धो भवति॥ एवंतर्हि यदिय वस्त्वार्थमेत[redacted] तस्मात नेवायं लूहे ग्रहणं कुर्वीत॥ अविशेषेणायमीत्वं उक्त
तस्मात्तादी लोपमपवादं विदधीत तदेतत्कथं इदमस्ति अतोलोप इटिवेति॥ ततः शुभयभ्यागाय उहतिमालो पोभवति इ[redacted]त्व
अजादेर्ङ्क्तीति॥ किमर्थं पुनरिदमीत्वं बस्यति तद्वाधनार्थ॥ ततईत्व॥ ईत्वमभवति[redacted] ध्वादीना॥ अतर
लिङ्ग्वान्यस्य संयोगादेः॥ नत्वपिप्रपतेरिदन्यतरस्यां॥ ततः अतिपतितिवईत्वमभवति॥ सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सतिपट्ठल्
ग्रहणं करोति गरीयांसंयलमारभतेततः ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह विप्रतिषेधरिति सनः क्ति विलोपश्च॥ स्यान्यतरस्यां॥ इहान्यत
रस्याग्रहणं कामक्रकर्तुं॥ कथंसनः क्ति विलोपश्च॥ आत्वं विभाषेति॥ अपर आह॥ सर्व एवायं योगः प्राक्वादन्तेरह लोपोऽपि
प्रकृतः॥ आत्वमपि प्रकृतं॥ विभाषा ग्रहणमपि प्रकृतं तत्रकेवलमभिसंबधमात्रं कर्तव्यं॥ सनः क्ति विलोपश्च॥ आत्वं च विभा
षेति॥
विलोपश्चेत्येतावति सूत्रे ये विभाषेत्यतो विभाषा ग्रहणानुवृत्तेः सिध्यतीति मत्वाहाहादहेतिःसर्व एवायमिति॥ सनः क्तिवीति वलोप राम०
स्यप्रकरणात्सिद्धत्वात्लोपश्चेत्यपि नवक्तव्यमित्यर्थः॥ वद्भनांपराना प्रत्याख्याना चसर्व एवायं योगाद्रसुच्यते॥ १ ॥ १ २१

आर्धधातु अयहित्वात्याध्यायविहिता आर्धधातुके निमित्ता आदेशाइहेव कस्मान्नोक्ता एवं हि हि राधधातुकग्रहणमनकर्त्तव्यं भवति नैवं शक्यं
आभाद्धास्त्रीयेकार्यं तेषांअसिद्धत्वप्रसंगात् तत्र स्यादेशस्य भुवोवुक् नस्याद नादेशस्य वकुस्यात्॥ तथा त्वस्य तु रित्यादेशस्यान्तो सिद्धत्वा
दालोपाप्रसंगः॥ कानिपुनरितिः॥ कानिचिदस्याधायि सिध्यतीति प्रश्नः। चिकीर्षतीति॥ अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीयषतीत्यादौ हि

आर्धधातुके॥ कानिपुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि॥ अतोलोपः यलोप इति लोपश्च प्रयोजनं अल्लोपेः इल्मे
हचवि एवस्यावसरसीयुटि॥ अतोलोपः॥ चिकीर्षिता॥ चिकीर्षितं आर्धधातुकइति किमर्थं चिकीर्षतीति नेतदस्ति प्रयोजनं॥
अस्त्वत्रसतो अकारलोपः॥ शप अकारस्य श्रवणं भविष्यति॥ शपएवतर्हि मा भूदिति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानिनशवकारलोपो भवतीति॥ यदयं अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति वैनैतत्सिद्धापर्दं॥ काया
र्थमतत्तस्यात्विति प्रसङ्ग इति ॥ १ ॥ ५ ॥ ६ १ ॥ १

चनार्थस्यात्॥ शपस्वतर्हीति शविधानं तु प्रत्ययलक्षणो न गुणाद्यर्थस्यात् अतोदीर्घो यञीति अस्य सर्वत्राकारलोपेकोतु
[redacted]दं काश्यतिविषवचनादतोलोपं वाधित्वा यावद्रूपा[redacted]दीर्घप्रवर्तते तत्र चकृतार्थमदेयदंशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वमप्रा
प्तं सार्वधातुके ऽतोलोपाभावस्य॥ कार्यार्थमित्तत्स्यादिति॥ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः॥ ॥ १ ॥

भा०कै०
११

यतईति यदिशयोनोलोपः स्यात् यावामन्नयआकारांतान्नवादिविषयेरनंतवरादिषुलुग्लोपयोस्तत्रविशेषाभावात् ननुशिरापावोष
मिदंपाठस्यावश्यकर्तव्यत्वात् नैषदोषः विशेषकार्यार्थत्वाहि शिष्टग्रहणपाठस्य ननुप्राप्तोग्रहणसामर्थ्यानीत्राग्रहणांतादेशापुरूपेणनित्यस्तिति
प्रत्ययलक्षणेननिषेधानुमानभ द्विरिवमर्थंलुग्विधानसामर्थ्यात् नैतदस्ति लुमतात्लुप्तस्येगतस्य कार्यंप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाननुमानमस्ता
गस्यकार्यमितिलुकपिक्रियमाणप्रत्ययलक्षणप्रसंगः सर्वत्रवशायोऽनोलोपेविज्ञापुमानेशपुरूपेणनि[illegible]मित्यत्रप्रत्ययलक्षणेनाभन्ते
इतिविज्ञानंवाश्रयणीयमितिनास्तिवलुग्लोपयोर्विशेषइतिज्ञापकएवाकारांतानांअनेकाचांगुणाद्विभाजांमदहनासादांवात्रादि
श्वादःसार्वधातुकेऽनोलोपाभावस्य कथंतर्हियातीकुलेइत्यादौप्रत्ययलक्षणेननुमनभवति॥ पूर्वाकारस्यविशेषणार्थोपायोऽकौ
यतर्हिआकारांतेभ्योलुकेशालिपानिवातिअलिप्सा॥ अलिअपायेलुकेशालि अस्ति इदंतर्हिप्रयोजनं ह्रस्वस्य अतोलोपस्य
मोतियलोपापिप्रयोजनम॥ बिभिदिषति चिछिदिषति॥ आर्द्धधातुकेइतिकिमर्थं वेभिद्यते चेछिद्यते॥ किंलोपःप्रयोजनं पापत्यते॥ कौ
स्यापालाहारस्याः आर्द्धधातुकइतिकिमर्थं पाचयति पाजपतिकारयति॥ हारयति॥ आल्लोपः ययतुः [illegible] ययुः॥ ववतुः॥ ववुः॥ आ
र्धधातुकइतिकिमर्थं यांति॥ वांति॥ इहतांदीयतेधीयते॥ आर्धधातुकइतिकिं अदातां॥ अधातां॥ एल्लेपात॥ ग्लेयात॥ आर्धधातु
कइतिकिं स्यायात् स्थायात् चिराव भरावस्त्रयीयुर्चिर एवभरोवसीयु इतिकि मुदाहरणं कारिषीष्ट हानिषीष्ट॥ आर्धधातुकइतिकिं
क्रियेत ह्रियेत नैतदुदाहरणं यकारव्यवहितत्वात् न भविष्यति इदंतदुदाहरणं
रस्तुदंतादंशादुत्तरस्यशप्लुर्न भवतीतिनशपिलुक्शपोऽकारः संभवति तस्येति प्रागेवस्यादतोलोपः न तत्रवेगतयानुस्यादेशः
नलुपरत्वात्त्मादेशोभविष्यति तत्रेष्टं सन्निपातपरिभाषयानोलोपो नभविष्यति॥ अर्थोनाकृष्टार्थेति निर्देशानानित्यत्वापकार्यत्वादतु
यस्मान्नादस्याः परिभाषायाः स्यादेवानोलोपः पाचयतीति णिजिधानत्प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिदार्थं वृपावयितेनियातीति नन्वत्र
प्यतस्यारेवातः सर्वधातुकेनाप्यस्ते तिएवनियमादत्र न भविष्यति विपरीतोपिनियमः किन्नस्यात्तदर्वधातुकएवआप्यतायोरितिय
लव

२अत्र पुस्तकेषु ध्यातेइत्यार भ्य तस्मःखल्वर्थपंड्क्तौ २
स्तु
प्रत्युदाहृतं कर्मकर्तरि [illegible] इत्युदाहरणं तत्रयकप्रतिषेधात् कर्मणिलुप्रक्रियेतेनिराकांक्षान्ववुचिणोऽपिप्रतिषेधात् कथंचिणवद्भावः इत्यंतहिभावकर्मणो
[illegible] प्रत्ययदर्शनादत्र चिणवद्भावप्रसंगस्याभावाः असमाप्यस्मादाहरणात्समाहर्तृस्वार्थत्वेनधातुर्न कर्म कर्तरि विकरणानियि[illegible]यावादि
भ्योपिशपोलुग्विधानेनसार्वधातुकेऽनोलोपाभावोनाप्रातइतिसामर्थ्योऽनोलोपस्यप्रसंगनिरावकाशत्वात् स्तोऽशंसात्देवाभाष्यकारेण
लुपाभिमात्रेद्वहेरणशिनीनस्त्रेअध्यवारोपोपलक्षणार्थं हितालोपपसिद्धिप्रसंगात् स्तुत्वा जायामा प्रयाणाप्राणे ध्यातेनैषाचिणवद्भ्यो
वस्यापिनिषेधः हो[illegible] द्विरिति एतच्चाप लोपाविसायनयेसान्नः॥ अत्र हिचिणवद्भावदे[illegible]तोलोपापिप्राप्तोद्विश्चत्र्वाणादपावलोपइत्यिसु
स्तु प्रत्युदाहृतं इदंचाप्युदाहरणंक्रियेतद्रियेत॥ ननुचोक्तं यकारव्यवहितत्वान्नभविष्यतीति पक्षएवतर्हि सामदिति किंतस्यात् इदिः इदौ
म्भताधातुकप्रसंगेन॥ ब्रेशिमेपयोसमयतेरस्या॥ अयरेफस्यस्थानेकस्मान्नभवति सिद्धौ सुतास्यइत्यनेनत्रवामंत्रयासरेः
म क्रियतेरेफस्यतर्हिअवर्णकस्मान्नभवति बहुत्वारणसामर्थ्यात् भारद्वाजीयाः पठंति अत्र लोपे यथवयो लोपे आगमास्युविधीय
तेइति अन्यादेशात्संप्रसारणविप्रतिषेधेन अन्नादेशात्संप्रसारणविप्रतिषेधेनभवति॥ अन्नादेशस्यावकाशः भष्टो भष्ट्रौ संप्रसा
रणस्यावकाशः भज्जति॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ भृष्टः भृष्टवानिति संप्रसारणंभवति पूर्वविप्रतिषेधेनस्तर्हिहूर्वविप्रतिषेधोव
क्तव्यः॥ नवक्तव्यः॥
नुप्रसंगः॥ इदंप्रसंगात्तद्विशेषाभावान्नोक्तः॥ ॥अल्लोपे आदेशांतराणां आनित्यत्वदेशानांदर्शनात्स्तुतिः अयंरश्मितिरेफग्रहण
न्नेपलक्षणार्थत्वादुपधायाश्च यापि बाढस्वाराप्रसारहीति स्थानेत्तरेभ्रूदेनर्मानिवर्तितेवात॥ बहुत्रारणसामर्थ्यादिति रेप
धयोरितिस्थानषष्ठ्या तयोरश्र्विषयेऽप्रयोगः प्रतियोगि नेरोपधसो भ्रमेगस्युनेरोपधेनप्रयुज्यते इत्यर्थः अप्रयुज्यमानोमितादे
वांस्यान्तरेभवतीतिवाक्यार्थः सप्रयतेपरस्तु देशांतरेनालिविधानसस्यानिदेशाएवभवति तत्प्रसंगात्स्यविधानाद्विति एदेशपक्षसंभवि
नः प्रसंगाद्भृतितदेशेनेवावेशान्नभाव्य भारद्वाजीया इति नेदिसनः किंचिलोपइत्यतोलोपग्रहणमनुवर्त्तरोपधयोलोपरमागम
थ२

रसोरिति सावकस्योपसमकासवकाशोवाआदेशः॥तत्रहतो गुणः प्रवर्ततेमष्टे तिकारभावबपदेशुत्रष्टेति किं तितुअथेरमष्टमितिम
वति॥तदभावपक्षे ऽपिसंप्रसारणमतिमष्टमितिनार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥इत्यादेऽ आपिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यइतितुल्यताप्रतीयादयत्राह रसा
॥ति॥ऋतः क्ङिति प्राप्तं विद्धलिङ्गे वाधित्वा परत्वात्संप्रसारणवृद्धिः प्राप्नोतीति अत्रवार्थः पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यएवोत्तेनरूपद्वयंमि
अति आग्नीध्रीदंशाद्विति ननुवर्ण्याभावोनियमः कृतायामपि दृद्धौ वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संप्रसारणं नित्यमात्रसंप्रसारणंनिसा॥ अजादे

रसोर्वर्णं वनाद्विहं।रसोवोऽभवतीति वस्तुनि वोर्वर्णं नेमिनि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः वृद्धौकृतायामिदमेव स्यात्॥ अभ्रास्त्री
त॥ इदं न स्यात् अभार्क्षीत् इति।सर्वथा वर्णपूर्वविप्रतिषेधात्रसुप्यामहे।सत्र्वभियते।यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चो जमभ्रस्जादेशात्
प्रसारणं विप्रतिषेधेनेति इदमिह संप्रधार्यं भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति।किमत्र कर्तव्यं।परत्वाद्भ्रस्जादेशः॥ नित्यत्वात्सं
प्रसारणं॥ कृतेपि भ्रस्जादेशे प्राप्नोति अकृतेपि॥ भ्रस्जादेशोपि नित्यः कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति कथं यावता च
कारेफस्य स्वोपधायाश्च कृतेपि प्राप्नोति॥ अनित्यो भ्रस्जादेशः नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति किं कारणं नह्ययमेकदेशावयवग्रह
णेन स्थानेन॥ अथापि कथं चित्तग्रहणं तेनैव प्रपिअऽनित्यः॥१॥ ७

नैरेकताऽनाप्ति हृद्धेः प्राप्तं तस्य सामान्यात् तिपत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसंगः॥ अन्तरंगश्च भावइति चेत्॥ नहि अन्तरंगमस्तीति साम
विप्यते समभावेतु क्रियमाणेपरत्वाद्वृद्धेः कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्भिसंनिधिर्दृष्टमभार्क्षीदिति॥ घोसीत्रके रेफद्धि ननुचअको एम०
शव्ययव सरेफ सस्म क्रियमाणः कथं भास्वः परस्मात्म भरेत्पादैः परः॥ तत्रविषयम्भ्रस्जादेशाभविष्यति तित्तु भ्रंशमादौ साव ६२
काशम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

उपदेशइतिवर्तते इति।भ्रस्जे रूपदेशे योरेफस्तस्यस्थाने रमभवति॥नच अकारावयवउपदेशे भ्रस्जेरेफो भवति।वरीभृज्यतइति॥[redacted]जनमध्य
पतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइति।किमर्थं पुनर्भ्रस्जेर्भवतीति प्रश्नः॥ भ्रस्जेरुपदेशात्तु नासौरेफ इति रमभावः। अनेनविकारइत्येतत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रि
तं॥ अतोलोपः यणादेशो नेति।परत्वे काचस्मिन्नेन॥ततस्मयणावाधनादियङः संप्रधारणमाचरताभावेः॥सवाप्यावितिस्मद्युरुद्धाविनिशत्ता
तिदेशपक्षे इहेरपमवकाशो ननु कार्यातिदेशपक्षे इसवसेपणिलोपस्यावकाश आटिटत् इतियणोणिलोपेनवाधितत्वादिति भावः कार

कथमुपदेशइतिवर्तते॥तत्रोवस्पमुपदेशग्रहणं अनुवर्तते॥वरीभृज्यतेत्येवमर्थं अतोलोपः॥ णयल्लोपावियङ्यण् गुणवृद्धि
गुण२ दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धं॥ णयल्लोपौ इयङ्यणोर्गुणवृद्धिदी[redacted]र्घेभ्यो भयतो विप्रतिषेधे नोणिलोपस्यावकाशः कार्यते।हार्यते।इयङादेशस्या
वकाशः।श्रियौ।श्रियः॥इहोभयं प्राप्नोति॥आटिटत्[redacted]आशिश्यत्॥वतुचात्रयणादेशोनभवितव्यं॥इदंतर्हिआततक्ष॥
॥अस्त्रेत्वर्यणादेशस्यावकाशः।निन्यतुः।निन्युः।णिलोपस्यसएव॥इहोभयंप्राप्नोति॥आटिटत्॥आशिश्यत्॥ईट्यतेः।स का
य५ स्यादेः॥सवापः।णिलोपस्यावकाशः सएव॥इहोभयंप्राप्नोति॥कार्यते: कारकः।हार्यते: हारकः।गुणस्यावकाशः।चेता।स्तो
ता।णिलोपस्यावकाशः आटिटत्॥आशिश्यत्॥इहोभयंप्राप्नोति कारणा।हारणा।दीर्घत्वस्यावकाशः धीयते॥सस्यते।णिलोप
स्यावकाशः सएव॥इहोभयंप्राप्नोति॥कार्यते।हार्यते॥णिलोपोभवतिविप्रतिषेधेन।सत्तर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।स
तत्रेति विषयभूतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावात् ग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यति।निवृत्तः।।इयङादेशेहि दोषः स्यात्।कि॥
अयलोपः प्रसज्येत॥अल्लोपस्य यङ्परोक्षनास्ति संप्रधारणा।वृद्धेरवकाशः प्रियमाख्यद्॥ ॥ ७ ॥ ७

रोति ननुचात्रापि इयङ्कोपवादत्वे नेकाच इतिपणप्रोतिपरत्वात्सगुणेनबाधनात् गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपेनेत्यरोषः॥
एकैकेनसहणिलोपस्यविचारादि यङादीनामनन्तरभविष्यतिणिलोपस्यावकाशउपन्यस्यते।सततेत्रेत्तद्रूतिनेनुकारणाकारकः इयादी
गुणवृद्ध्योः इनयोः॥अन्तरंगतादयायोः कृतयोः॥अन्तरणिलोपः प्राप्नोति।वार्णादांगं बलीय इत्येवोधितो णिलोपश्चविष्यतीत्यदोषः॥
या१

गा१

प्राप्नोतीति प्रियस्य प्राप्नेशेषो हिहिद्दिर्वृप्युर्गौमः। अनाचिसा नुकृत्वा स्वेषोतोरविधानाद्यतो लोपः प्रात्रान्संगः॥ यस्य हलः॥ किमिदं मिति। यथा गं तु नाकारेणानि इंश्मा नेतो वर्णमात्रग्रहणम् अस्य यातुं संघातग्रहणमिति श्नदृश्य मनावाः। अग्रासेति॥ अलोऽन्त्यस्येति वचनात् किमर्थं काशिति कोर्थोपस्थलकिमर्थं तस्य

स्य मावेक्षम् अनवविधयोः संबंधोऽनावप्नोत्पन्नाम् अपूर्व एव विधिरिति नियमाहृश्चाताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यासहिकल्पनं अनुवादेः

प्राप्नोति। अल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता चिकीर्षितं॥ इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। गुणस्यावकाशः अल्लोपस्य चना स्मिसंप्रसारणा दीर्घत्वस्यावकाशः॥ अपिकावः। ऊपनायते मज्ञोपस्य सत्त्वा॥ इहोभयं प्राप्नोति विकी धूतेर जिह ही धूते॥ अञ्जोपो भवति विप्रतिषेधे

१ नवककयः। नसन्निहितत्वविधप्रतिषेधो वक्तव्यः स्तवावीपरस्य विप्रतिषेधयमरइष्टेतम्रवर्तीति यस्य हलः। किमिदं यलोपे वर्णग्रहणम् आहोस्वि त्संघातग्रहणं॥ कश्चात्र विशेषः। यलोपे वर्णग्रहणे चेत्तत्त्वान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुस्थितः प्रस्थितः॥ अस्तु तर्हि संघातग्रहणं। य दि संघातग्रहणं॥ अन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति सिद्धान्तस्य पूर्वेणैव तत्रारंभसाम र्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति एवमपि नैतानियमस्त्रके मिति हेत्वा नियमो विज्ञायते यस्य हलएव नान्यतः चकाभव्त्य॥ लोलूपिता। पोपूयिता॥ किमर्थं का क्रियमाणे भवति विधिर्लाल्लीति हेत्वा॥ इहत्वालितिवैयर्थ्यं किं अस्य लोपः प्राप्नः। सर्वस्य विध्य॥ तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽवेति अपूर्व एव विधिर्भविष्यति॥ न नियमः। एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति। किं कारणं। न हि लोपः सर्वापहारी। एवं तु संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य [redacted] विष्यति। संघातग्रहणे चेत्सर्वस्य [redacted] विधापादेशः। संघातग्रहणे चेत्कस्य विशेषणदोषो भवति ॥ १ ॥ १ ॥ १

भा॰ वा

प्रप्रप्नोति। एवमप्यन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानात् आरब्धेस्य विधेः संभवाद्धि विधिनियम संभवे तु विधिरेव सापानि ति अस्य न्याय स्यापन विषयइत्यर्थः संघातग्रहणसामर्थ्यादिति। किं यस्य हल इत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतांउतालोन्त्यस्येति परिभाषेति। पाण्यादिप्र धानस्य परिभाषा या ह्यागौ पुत्रौ। ननु प्रधानस्य विधिरूपत्वं याबा ध्यनं॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

प्र॰ २४

समिधितेति समिध्यमिद्धा। सात्मनइतिकृतत्वम्॥ इहाहृहवर्णगृह्णोपस्य विभाजितं त्रकेन पकारो विशेष्यते तस्मा [redacted] योपकारे हलः। य रः [redacted] नस्य विभाषया लोपो भवस्य काररस्मते तो लोपइति नियमो लोपइतिय थेष्टरूपद्वयं सिध्यति। सघातग्रहणे तु परस्य हलइस्य नेनये नेना प्राप्तिन्याय नान्तो लोपाबाध्याय लो [redacted] पापिकस्य विभाषेति विकल्पे न चाप्यास्तित्वम् अपरे संघातस्यैव अवर्णं प्राप्नोतीति तस्य

व लोपदंष्ट्रोपस्य प्राप्यविकल्पेन बाधनात्। एतच्च न धातु लोपइत्यस्योनायय सेति योगविभागात्स्यात्तस्य मनाम्निसो कृतदाश्रयहलो पस्यासिद्धत्वात्॥ कस्यति के डादियको पि ग्रहणं कि चिदिष्टं तिकि तापश्चादस्य ग्रहणे तात्स्य यात्वो [redacted] कारस्यानुबंधस्या दित्वम विवक्षि तमिति वदंतः॥ एतदपरे नेच्छंति॥ आदिभजकारानुबंधनिर्देशस्य सारित्वा विवक्षाया प्रमाणाभावात् तलस्य स्यवतथापि

वा२

समिधिता समिधिता। परलोपस्तदा सर्वस्य लोपः। यदा अलेपस्तदा सर्वस्य लोपः प्राप्नोति॥ आदेः परस्य वचनात्सिद्धं। ह लरितिपंचमीत्वस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति पकारस्यैव भविष्यति॥ अर्थं पुनरस्तु वर्णग्रहणं। ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणे चेद्धांतत्तस्य प्रतिषेधइति नैष दोषः॥ आर्धधातुके हि वर्तते॥ न चैव अगादित्यपदे स्य [redacted] स्मिन एवं तर्हि अगस्येति संबंधषष्ठी विज्ञास्यते अगस्य योऽयकारः किं चागस्य कार्यं प्रिया आमिति तत्र भवति॥ कस्मिंश्चैतत्तद्भवति प्रत्यये॥ ॥ णेरनिटि॥ अनि टीति किमर्थं। कारयिता॥ कारयितुं॥ अनिटीति श्रक्वमभवन्तु कस्मान्न भवति कारयिता कारयितुम ॥ १ ॥ १ ॥

ब्ल

[redacted] द्वैरप्रदर्शनात् आदेरिति जतस्य कारस्य द्विमाधोत्पत्ति कारस्यैव लोपो विकल्पेन कारस्तु नित्यमिति सिद्धमिष्टं॥ अगादिति वर्तते इति॥ अगस्येति निमित्तनिमित्तिभावसंबंधाश्रयणे पंचम्यर्थ लाभेन लामे हृदयवसाति निर्देशः कृतः इत्तरोपयो च ममिप्राये अ प्रतियधात्राह नैवेअगादिति संबंधषष्ठीति॥ अनेक संबंधसंभवेऽप्यतेरगसात्त्वे मित्तनिमित्तिभावे लक्षणे एव संबंधः परिगृह्य ते। प्रत्ययइति॥ प्रत्यय [redacted] हि तु सादेरगस्य यदेश स्या न न नु चेत्सस्तु दाम्यः प्रत्ययो गस्यनिमित्तं न तु पकारमात्रं॥ अकारेलुप्य

भा३

भा०कै०
२५ निष्ठायामेव सेटीति। स्मैथैव निष्ठायामिति नियमोत्र भवत्यनिटो निष्ठायामभावात्॥ अथादेशो भवन्तीति। लोपापवादस्त्वर्थः॥ निष्ठायां॥
मेत्तपितरतिसनोवंतेषेनिमनिमिक त्वविधानाद्यणिविभाषेति इट्प्रतिषेधः। सेट्ग्रहणमस्य प्रपंचार्थं वेणापि न भवतियातानवणात्ते
त्वन्तापेनिपातनमा श्रयतेतत्मात् पितेइति एकाचोहीति प्रत्यपविभाषेत्येकाचविकारात्॥ इटभावार्थेति। इटि कृते णिलो
पोयथास्यादकृते मा भूदिति कोलावधारणार्थं सेट्ग्रहणमित्यर्थः॥ यत्क्रियमाणो सेट्ग्रहणे को। जइति क्षिते णिलोपस्या

निष्ठायां सेटीयितत्रियमार्थं भविष्यति निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति॥ मा भवता॥ कारयिता॥ कारयितुं॥
अथवा उपरिष्टात् योगविभागः करिष्यते। इट् भक्ति। निष्ठायां सेटि। ज्ञनितान्मेत्र प्रमितामृते॥ ततः अचि॥ अन्य आदेशो
लि भवतीति। ऐिं॥ ततः॥ आमन्तल्वाय्येत्नुष्णुअ भवती नैव निष्ठायां सेटि अथ सेट्ग्रहणं किमर्थं। निष्ठायां सेट्ग्रहणे
अनिट्प्रतिषेधार्थम्॥ निष्ठायां सेट्ग्रहणं क्रियते अनिट्प्रतिषेधो यथा स्यादिति। संज्ञपितः पशुः। इति। निष्ठायां से
ट्ग्रहणमनिट्प्रतिषेधार्थमिति चेन्न॥ तत्सिद्धं॥ निष्ठायां सेट्ग्रहणमनिट्प्रतिषेधार्थमिति चेत् अतेरणां पि सेट्ग्रह
णं तत्सिद्धं॥ कथं अनिडभावात्॥ ननु च यस्य विभाषेति प्रतिषेधः एकाचोहि प्रतिषेधः॥ एकाचो हि स प्रतिषेधः
ज्ञपिश्चानेकाच्॥ इडभावार्थं तु तर्हि निमित्तं तालोपस्य इडभावार्थं तर्हि सेट्ग्रहणं क्रियते कथं पुनः सेटीत्यनेनेडभा को
भावयितुं॥ तत्रिक्षिन्ने तु लोपस्य॥ नात्राकृते इटि णिलोपेन भवितव्यं किं कारणं षेधटीत्युच्यते ऽवचने हि णिलोपे इट्प्र
तिषेधप्रसंगः॥ अक्रियमाणे हि सेट्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच्त्वादीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। कारितो हारित। एवम
प्येतिरइस्च नित्यत्वाणिलोपः प्राप्नोति तत्र कृते एकाच्त्वादीट्प्रतिषेधः प्रा ((नहि वार्थः सेट्ग्रहणेन॥ नापि सूत्रेण॥
प्नोत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् एकाचो ति भवतीट्प्रतिषेधः लक्षणं तेषां निमित्तविघातस्य तेन तदनिमित्तस्य तज्ञ कार्यं तत्भावा एम
भावाप्रत्ययालाक्षयत्तदस्यानिमित्तं एवं ञ्यागमः॥ इति तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्तते इट्प्रतिषेधो नहि तत्प्रतिषेधुमक्षमवात्। एतन २५
ई२

य तं२

सम्भैषयेत्न विभाग इति। लिस्थयने चानृपिरियोगविभ ज्यो गत्रयं क्रियते क्रमविपर्ययश्चाप्राप्ते णेरिति कोयोगः अनिष्ठायां नेति नि चतेन तेनेतो
इत्यभितिद्विती योयोगेण णिलोप नियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वात् नियमानां॥ अथवा हन्तप्रिसेक योगाश्रयण॥ इके सत्ति
यमार्थत्वमपरस्यगुणप्रतिषेधार्थत्वं भविष्यति॥ नतो ध्ययन इति तृतीयो योगो इत्र शाइस्मार्थं विशेषनियमार्थः॥ एस्माणिज्ञित्
येनप्राप्तयः॥ ॥ अथ किं पुनरिनियमपि क्लावपांमता त्वाथ तिषद्ध वि तिनिर्दिष्टानुपपत्तिः तथापि [redacted] पुरुषायुतहा पक्षे॥

कथं समसेयोगविभागः करिष्यते इटमक्ति। निष्ठायां नेट् भवति॥ ततः णेः। यन्त्स्य निष्ठायां नेड् भवति॥ कारितं। हारितं॥ ततो इट्
ना॥ इत्नमितिच नियायते। किंप्रयोजनं। नियमार्थं॥ अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति॥ नान्यत्राक्रमभवता॥ कारितं हारितमिति हि प्राप्ते हारितं२
तिम वर्तितमन्त्रं वर्तितामिह्रेति॥ ततः अध्ययने॥ अध्ययने चेड् न वेत्ति। वृक्षिर मिशट धीनामुपसंख्या नेमार्वधातुके नाति॥
वधिरमिश्टधीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं किं कारणं। सार्वधातुके ताले वर्धतुबाप्तस्तुतेयोगिश्रमे। वर्षयंतिति प्राप्ते॥ द्वह
स्यतिघ्रास्तुसुरमातु। रम यलितेव प्राप्ते॥ अत्र आर्धमहतेमोभगाय॥ परार्ध्येति प्राप्ते॥ तत्रैहिवक्रव्या॥ नुव स्ना॥ यूक्षिरमि
इधीनां मार्धधातुकेत्तात्सिद्धं॥ कथं आर्धधातुकेत्रे। अभयोपिहि धातुप्रत्ययाः॥ उभयथा इटसिद्ध्यते॥ अयांमता ल्वा
लि थं विषुषु॥ ॥ किं पुन रथं कैः॥ आबोधिरिलुः॥ कस्मात्रविशेषः॥ क्वापि विटिशोसणवचनं क्लासति इटि णेः। करेण वक्र
अः गारयिलुः। लनयिलु॥ अस्तल्तो हि इलुः॥ इलो प्रत्ययात्तत्कारणापदि हेलुः प्रत्ययात्तत्कर्तव्यम्॥ ॥ ७ ॥ ७
विचारः। कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति। अथवा किं कृते टागमः इन्हि इहनिर्दिष्टोऽथ प्रत्ययस्यैव तु शिति विचार। क्ना
विटीति स्तनित्स्वीसत्रयदि कुर्विधीयते टानसिटिकृते ऽनिष्टत्वव्यनाक्षिलोपोना। हीकिंतोह गुणप्रतिषेधो गुणाविधयः॥
इ लाविति स्तनित्स्वीप्र [redacted] त्रेतु विषये इह निभोत्कुविधेय। परांतु स नारिभ्यः कुविधीयते स एवात्र स्थानुवर्तते नेरा प्र
२ किं तर्हि २

गा॰वै॰
२६

गा१

अयादेशे चेति। णिलोपस्य प्रसंगात् द्वयसंख्यानम् इहैनान्तरस्त्रेधाव अयनेन लपस्वैव वचनं भाष्यकारेण कृतं लाघवमनादृत्य अयादेशस्य संस्मर्थ
पि तु महत्त्वमय मिति। पक्षत्रेणैव गृहीतं अयादेशग्रहणं कृतं नैव आदिष्टमिति विधीयते तेन दृश्यते वलाघवं ल्यपि लघु के वि दानार्थेन
लघुपूर्वस्येति षष्ठीनमध्याहितो। अनेन [redacted] तु लघुपूर्वाद् इति पञ्चमी। तत्र षष्ठी माश्रित्याह ल्यमयीति॥ प्रशमय्येति प्रणम्येति चिदृष्टोऽपि
तोऽह्रस्व इति न्दस्वस्वत्रयोः पूर्वं कृतेनेनलक्षितिऽयादेशो न प्राप्नोति नचात्र व्यवहितेऽपि दृश्येत श्रेषं वर्णतेत इति शब्दमाश्रित्यैव कास्वदि
द्वारे ना नधिरायता ना अयादेशप्रसंगात्॥ प्रवकासंगत इति। न चाव्यवहितत्वं भाष्ये चिन्त्यं क्षम॥ ततश्च गणाध्यस्तनष्येमा

अयादेशे चोपसंख्यानं॥ अयादेशे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रश्यंक्षिपत्तनपासेस्एव ल्यपि लघुपूर्वात्॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति वे
तस्य अनुन्नं तेस्य उपसंख्यानं॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति वचनात् अन्तर्नीति उपसंख्यानं कर्तव्यम् प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गतः॥ अस्ति पि च गु
रूपर्वा न्नति सिद्धावक्तव्य: प्रतिविकीर्य गतः॥ ल्यपि लघुपूर्वादिति [redacted] वचनात् सिद्धं॥ ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यं। एवमपि
ह्रस्वपले [redacted] यात्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादिति [redacted] अयादेशो न प्राप्नोति॥ प्रशमय्य गतः॥ प्रतमय्य गतः॥ प्रबेभिद्य गतः॥ प्रेबेभिद्य गतः॥
प्रास्यय गतः॥ प्रस्तनय्य गतः॥ हेत्वादिषु चोक्तं॥ किमुक्तं॥ समानाश्रयवचनात् सिद्धं इति कथं नावे ते विधयः स्यात्स्य पादेशः॥ १॥ १

शैलव [redacted] स्याद् अयः लोपस्यासिद्धत्वात् लघुपूर्वो णिर्भवति अयादिष्वपि तात्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात्। [redacted] एवमपि जरत्वे गता लघुपूर्वांत्र
योऽयादेशः स्यात् अन्तोपदेति अनोपदेतेषु गुरुपूर्वलस्य आश्रयस्य परजरद्वीलघुपूर्वताम् आश्रित्य अयादेशः प्राप्नोति। लघुपूर्वादिति वच
नादिति लघुपूर्वादिति पिपठवमन्तेयपठितव्यमित्यर्थः। लघुः पूर्वोयस्मादिति लघुपूर्वत्वस्यापरस्याल्लोयादेशः एवमपीति वक्तेहि स्यान्न्यर
माच्छइतिणिच्प्रकृत्येकादिति प्रकृतिभावादि लोपप्रति षेधः प्रबेभिद्य गतइत्यादेश स्यात्॥ ॥ १ ॥ १ ॥ ग्रा॰ २६

ल्लु२

विभाषा 'अध्याप्येति' आदुङीनांत्राणुविज्ञानसंस्रितिङी त्यादिना युक्त आगमः। सानुबंधक निर्देशादिति॥ आपु लिति पठितम् प्रित्यर्थः। आप्लृ आप्ता
चेति तु वचने अकारलकारयोः सवर्णविधिरिति तत्रत्र अदितु अ तेरण परं तात्पर्यप्रत्याहारे हलश्च पुरत्वा। भाष्यकारस्य संदेहार्थं अविभक्तिक
माश्रित्याह आप्लृ इति। लेत्वणप्रतिपदोक्तयोरिति लाक्षणिकस्यानुमेयत्वादिहलेवितप्रतीतिर्गौरवात्। प्रतिपदोक्तस्य तु प्रसक्तत्वाद्वि विलं
वितप्रतीतिविषयतादाहरतोऽवपदार्थे द्वयमपि आपानेयकैतेऽत्र हि सर्वस्यायकोल्लस्यतोनप्रवर्तितव्यं॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते म

विभाषापः इत्यादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अध्याप्य गतः॥ आपः सानुबंधकनिर्देशात् [redacted] ङि सिद्धं आपः सानुबंधकनिर्देशः
करिष्यते आप्लृ इति तेनेङ् ङादेशस्य न भविष्यति। सतर्हि सानुबंधक निर्देशः कर्तव्यः। नकर्तव्यः॥ कथं अध्याप्य गतः। लेरु
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येव न भविष्यति इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्य चतुर्थे द्वि
तीयमाह्निकम॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशे कथं इदं विज्ञायते भावकर्मणोर्यः स्यादयइति॥ आहो स्विद्भावे
कर्मवाचिनि प्रत्यये यः स्यादय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते भावकर्मणोर्यः स्यादय इति। सीयुड्विशेषितः॥

इति भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ७॥ स्यसिच्सीयुट्। कथमिति। किं भावकर्मणोरिति [redacted] य
निर्देशो भावकर्मणोर्यं वर्तते स्यादयइति अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मणी तस्मिन्नभिधीयते भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो
ये स्यादयइति॥ तत्राद्ये पक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वाद्द्वितीये गौणार्थता। गौणत्वे मुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति
प्रश्नः॥ यदि विज्ञायत इति यदि प्रसिद्ध्यानुरोधेन मुख्यार्थ परिग्रहः॥ सीयुड्विशेषित इति॥ आर्धधातुके इति [redacted] वर्तते न च सीयु
डागममात्रस्य आर्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात् सीयुडादार्धधातुके विशेषणं तेन तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः॥

भा०कै०

३७

पक्ष सुर पा

स्यसिचूतासपरत्वे भावकर्मणोर्लकर्मभ्यां लादेशार्थैवेनत्वाल्लिव्यवस्थापितत्वात्तविकरणार्थभावनस्यैवात् अर्थेति नृपसं अनुप्रहोर्यस्य शिरोरार्थसंप्र
पूर्णमितिभावः सीयुडविशेषितइति सीयुटः प्रत्येकंदत्वात्समुदायावयवयोः योर्वापर्याभावाद्रागप्रविशेषणाभेनसमासमकस्यप्रत्ययस्य
लेनाः अर्थाभिसंबंधश्च नतद्वयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययत्वाभावः स्य प्रत्ययवयोः योर्वापर्य नेनेनदृश्च विस्पाठः अ
अभ्यथापि चिण्वभ्रावो विशेषितइति तेन नेदोषाते स्यस्य सः किं तर्हि यत्र ह्यदो योगसंहारः अस्मत एव परिग्रहे सर्वविषयाख्या
५७ पनाद्विशेषितश्चिण्वभ्रावे स्यार्थः स्याद्योगीति स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनं भावकर्मणोः स्यादिनामप्यप्रिश्लेषेयथा स्यात्ताम्मिति
॥पथाचइहस्यदानिप्रमेकसमुदायार्थवार्थानितथास्याद्यालादेशाश्च भावकर्मणोः अभिदधतीतिनकश्चिद्दोषः॥भावकर्मवाचि

स्यसिचूतास्योर्विशेषिताः॥अथविज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतोयेस्यादयइति स्यसिचूतासयो विशेषिताः सीयुडविशेषितः उ
भयथाचचिण्वभ्रावोऽविशेषितः। यथेष्टमिति तथा तु अस्तु तावत्स्याकर्मणोर्थैस्यादयइति ननु चोक्तं सीयुड्विशेषितः स्यसिचू
तासयोऽविशेषिताइति॥ स्यसिचूतासपक्षविशेषिताः॥ कथं भावकर्मणोर्थेऽकभवतीत्यत्र स्यसिचूतासीयाप्यनुवर्त्यते॥ अथ त्र
वापुनरस्तु भावकर्मवाचि निपरतोयेस्यादयइति ननु चोक्तं स्यसिचूतासयो [redacted]
विशेषिताः सीयुडविशेऽषितइति। सीयुट्विशेषितः। कथं भावकर्मवाचिनि परतः सीयुडनास्तीति हत्वा भावकर्मवाचिनिसी
निसीयुटीति॥ तं न्यायात्प्रयत्नादेवं भावक ८ युद्धिकार्यविज्ञास्यते॥ अथ दृश्येत्वसुच्यते॥ कस्मायमिड्वति अंगस्येमिवर्तते॥ ए एम
ग्रहणमित्यनेनस्वेनाप्ययथासंभवस्यादिभिः संबध्यते अथवा विषयसप्तम्येषाश्रीयते भावकर्मविषयेषु स्यादिषु विराचकोपभवती ३२
तिनाचिदोषश्चस्यावकाशः॥ कस्यापभिति स्यादीनामागमस्यवेधेषष्ठनि दृश्यप्रसंगः सस्वाह अंगस्येति वर्ततइति प्रकृतस्य
नियोजकत्वेचेदाश्रीयते तेनदानिष्टप्रसंगइत्यर्थः॥ अथ वा अंगस्येतिवर्तनइति सिद्धान्तवादिवचनेऽगस्यनिमित्तंपत्तस्येडागमइत्यर्थः।

तृ२

श्रद्द४

इत्यत्रागमेवानेनागमित्तेनोक्तमितिमताह। यद्येवमितिषष्ठ्यभावाद्विति। इच्छामात्रेणस्यादीनामागमित्वं अलम्यमित्यर्थः। ननु च भावकर्मणोरि
तिएषापष्ठीतिषष्ठीनिमित्तत्वात्सैवास्तु यथा नद्लोरचमादीनाम्॥ इह भावकर्मवाचिनिपरतोयेस्यादय इति प्राचेनशब्दस्यायोर्वापर्य
भवात्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषापनिवृत्तइत्यहि भावकर्मणोरित्यस्यषष्ठीप्रकृतेनिमित्तभावः। इतरस्तु भावकर्मणोरित्यमि
धेयसप्तमीमताह। नैषाषष्ठी। इत्यः स्वाभिप्रायप्रकाशयितु माह। एवं तर्हि भावकर्मवाचीप्रत्ययप्राग्दावकर्मवाच्यः परत्वेनसम उप४
यप्रतिपादितइतिस्मर्तव्यम्। स्यसिचूसीयुट्तासिषु इतिसप्तम्याः कार्यातिदेशेनरितार्थोयाः षष्ठीप्रकल्पयति। चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह॥ नसिध्यतीति॥

यद्येवमंगस्यादिनदूप्राप्नोति॥ अदाहूत॥ नद्यथा॥ अदातोदितातादितिभवन्तः। एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति। एवमपि षष्ठ्यभा
वान्नप्राप्नोति॥ ननु च भावकर्मणोरिति एषा षष्ठी॥ नैषा षष्ठी किं तर्हि अर्थनिर्देशाएषा सप्तमी॥ भावेचार्थेकर्मणि चेति। एवं त
र्हि भावकर्मणोरित्येषास्प्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवमपि न सिध्यति किं का
रणं नह्यर्थेन योगविभक्ति [redacted] पर्यस्ति॥ अर्थे अस्मभवाआवकर्मवाचिनि परतो येकार्येविज्ञास्यते। एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति।
एवं तर्हि स्वप्रभेयोगविभागः॥ कर्तव्यः॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः॥ ततः नामस्य स्वेआर्धधातुकस्य भवतीतिवित्तेयम् ततो व
लादेः॥ वलादेरार्धधातुकस्येड्भवतीति॥०॥

तत्रहिनिःशब्दस्य प्रयोजनं शास्त्रे समभिनिर्दिष्टेपरिभाषोपस्थानं यथा स्याद्यर्थमाभूत्स्चः अशास्त्रत्वहिर्भेजोऽर्थस्तत्रहिर्भेजः
निःशब्दो वंहिर्भावचावी॥ सर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह॥ अर्थोसिमनुदिति। एवमपीति॥ नहि सीयुटो भावकर्मवाचिनाम्प्रत्ययेन योर्वा
पर्यमस्ति सीयुटस्तस्यव मात॥ आर्धधातुकस्येडिति। परिभाषयन्त्रियते परमेद्विधीपतेतेना॥ ध॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

धातुर्न्नेति उपतिष्ठते तेन स्यादीनामेव स्थानिनामपि सहप्रसङ्गः स्यात् विद्विष्यति रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र अविरोधादार्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते॥
यथेव स्थिति॥ स्यादीनामागमविधावुपयोगास्तु नः अभावाद्विशेषितस्थिरत्वद्भावः॥ आर्धधातुकग्रहणेनोपतिष्ठमानेन स्यादीनां विशेषणाद् शे
गमसंबन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्॥ अथ तु हन्ग्रहणं वा विसवन्द्वतिप्रत्ययश्च चित्वस्तु स्यादयः सन्निधेर्हि इति यथाक्रुद्धः क्रुद्ध
सलोपश्च सत्वेति भावः स्यादीनेवेति॥ ते पामेवश्रुतत्वात्तस्य स्यागेनाश्रुतस्य नापायुक्तत्वात् स्यपा यत्र लादेशस्योपलक्षणमिदं शस्त्रो
पूर्व मध्योर्हाविशेषद्भावेऽनुषपुक्तो नास्तादिनामार्धधातुकोपलक्षणता मत्था स्यादिरस्य संबन्धः॥ केपुनरिति सर्वेभ्य इत्यनेन सर्वमात्रोतीति

यद्येवं सस्निश्रीयुट्तासिषु रदन्तवत्ति चिरावस्वावश्यविशेषितो भवति तत्र को दोषः सस्निश्री युटृतासिषिस्मवति अथ हनग्रह
णं वा चिरावरिति चिद्वद्विरावस्वावः स्यात्। एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षामहे स्यस्निश्रीयुट्तासिषि इट् वा इति॥ अथ हनग्रहणं
शावा चिरावत्स्यादिषिति। केपुनरिमे रम्प्रयोजयति॥ येऽनुदात्ताः॥ अथ ये उदात्ता कोषा कथं सिद्धो नेवयरत्वादुदात्तेभ्योऽपि अ
नेनैवेट्टेषितव्यः किं प्रयोजनं कारयतेः कारिष्यते हारिष्यते॥ इट् सिद्धत्वात् शीर्षिटाति णिलोपा यथा॥ कथं पुनरिच्छा भवता
न उदात्तेभ्योऽनेनैवेट् लभ्यः॥ पुनरनेनास्तु [redacted] जेनेति तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन॥ ॥ ७ स्या॥ ७ ॥ ७

तापश्च स एव परागिप्रायमाशंक्य। येऽनुदात्ता अथ ये उदात्तास्तेषां वस्य सिद्धं तेनैवयरत्वादिति॥ किमेवं भवान्मन्यते इत्यर्थः॥ उदात्त सिद्धं तत्केचि
दाह उदात्तेभ्योऽपीति॥ अथवा शिष्याचार्येशी पथोः केपुनरिस्यादिके प्रश्नस्य जिवत्वेनैयरत्वादिति सति॥ आचार्य आह॥ उदात्तेभ्योऽपीति उदात्त
ग्रहणं चोपलक्षणं अनुदात्तस्य ह उदात्त स्यापीष्टिर्धात्ता तेनुल्यतोऽपस्यतस्यार्थनेनेष्टिविः॥ इट् सिद्धत्वादिति तत्र आनिटो विप्रतिषेधा
भावोऽतिष्यतीति णिलोपः॥ अपि चेटस्तु त्रियोगेनैवाधीयमानो स्थिरावस्रावोऽपि न भवति॥ असंबंधेतद्भावे चिरावस्भावो न स्यात्तस्य नियो एप०
गशिष्टानाम न्यतरस्याभावे द्वितीयाभावात्॥ अन्वाचयनुविता यमो नेस्याच्चिरावस्भावः॥ यथा क्रुद्धः क्रुद्धः सलोपाभावेऽपि १॥ ७ १९
द्वि

निलोपमिति बलादित्वानपेक्षणात् आद्रतिपदेत्व शाद्यंतरप्रार्थेऽपि नास्य निमित्तमाप्तकर्म्मोर्थायेन्क्रणादस्य वहिरंगत्वमितिचेत्॥ तस्यापि वलादित्वा
पेक्षत्वेनान्तरंगत्वमिति दोषः॥ कानि पुनरिति प्रकरणद्वयस्य अयणादेशार्थस्य का पाणिनियोजनीयमथा विशेषिरेति प्रश्न॥ इतरः आगमे वि
किं

निरोप्यं हृतेऽपित्तस्मिन् प्राप्नोत्य ऊते पि न तस्मिन् हृते सम्प्राप्नोति। किं कारणं। अवलादित्वात्तस्मादनेनैवेड् पितव्यः॥ कानि पुनरस्य
योगस्य प्रयोजनानि॥ इट् हिंस्रावधुक्कं हन्तेः भंघंतं दार्घश्चैत्यमितां वाचिणीति दृद्धिः प्रयोजनं॥ चेष्यते॥ चापिष्यते॥ घुक्तप्रयो
ग्लास्यतेऽ जनं॥ ग्लापिष्यते॥ हन्ते अधतं प्रयोजनं॥ हनिष्यते॥ घानिष्यते॥ दार्घश्चैकत्यमितां वाचिणीति॥ स्वप्रयोजनं॥ शमिष्यते॥ शामिष्य
ते॥ तमिष्यते॥ तामिष्यते॥ इट् स्वासिद्धत्वेन मेलुप्यते शाणि निस्वार्थं वल्नूनिमित्तो विधाती॥ इट् सिद्धत्वात् णेरनिटीति णिलोपो यथा
स्यात्॥ कथमयं विस्पः॥ कृतापकृतप्रसंगित्वात्॥ कृतापकृत प्रसंगी ह्ययं॥ कृतेऽपि तस्मिन्नित्रि दिशामप्नि वे आर्धधातुक स्येड् वलादे
रिति पुनरनेनायं भवति॥ अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात् प्रापिको न भवति निमित्तं विहंतं भवति अयं
तस्य निमित्तं विहंतीति तस्मादयं विस्पः॥ सर्वे सर्वनिमित्तं न विहंति॥ अथाप्यदेशग्रहणं किमर्थं॥ चिरावस्रावः उपदेशवच्च
नेत्रकारगुणबलीयस्त्वात्॥ चिरवद्भावे उपदेशवचनं क्रियते॥ ऋत्कारगुणस्य बलीयस्त्वात्॥ कारिष्यते॥ ७ ॥ ७
स्य

दाहरतिचक्रिरिति॥ विघातीति॥ अस्मिन्निर्दिसति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विघातस्त तदुक्तं अनिमित्त
मित्यर्थः॥ अथवा वलनिमित्तद्रूडविघाती अप्रेट्टोऽप्रतिबंधकद्व इत्यर्थः॥ त्र कारणशासेति अस्यैषा तगुणेऽगतत्वेन विहंती
निमित्ततश्चिरावस्भावः शिष्यति चापिष्यते लाविष्यते इति भावः॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

भा०कै० प्र

९९ परत्वात्स्थितिह्येतयोरप्यनित्यत्वात् वधिभावादिति नन्वार्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात्ततः तुंगोवधिभावः तेन तस्मिंल्लिङीति विशेषणं इ
शासरप्रसप्तमीत्तद्धि शेषणत्वादार्धधातुक इत्यपि परसप्तमीपक्षत्त्तु विशेषणनिर्देशाभावो सति येसाद्दीर्तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानमभ्यादि सिध्यर्थं॥
एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र तु बुध्यति भाष्यकारः। वधिषष्ठीसत्र निपातनत्वं प्रत्ययस्वरो वा धिष्यते। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवे
नैभिवध्वतालि इति विषयसप्तम्यैवाश्रुपगता॥ ततश्चात्रैगत्वादेधिभावः प्राप्नोति प्रतिपदविहितत्वे लीयस्त्वात्रिरवभ्रावो भवति

परत्वाद्गुणोऽपरत्वेवान ज्ञात्वात विरावभ्रावो न प्राप्नोति उपदेशाग्रहणाद्भवति॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषे
धेनवधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन वधिभावस्यावकाशः वध्यात वध्यास्तां वध्यासुः। चिण्वद्भावस्यावका भाव
शः। घानिषीष्ट। घानिष्यते॥ इहोभयं प्राप्नोति॥ घानिषीष्ट॥ घानिषीयास्तां॥ चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन॥ अ
थेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् वधिभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमे
वेति कृत्वा। हनिणिङादेशा प्रतिषेधश्च॥ हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ हनिष्यते॥ घानिष्यते। एष्यते॥ आयिष्य
ते॥ अभिष्यते॥ अध्याषिष्यते॥ लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति॥ अगसेतितु प्रकरणादागशास्त्रातिदेशात्सिद्धं। अगस
प्तकार्यं तत्र प्रतिनिर्दिश्यते॥ न च हनिणिङादेशाः अङ्गाभवन्तिते ॥० ॥ ० ॥ ७ ॥

प्र
हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति लुङ्[illegible]रे आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिण्णिमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात्प्राप्नुवं शाम०
ति॥ इहयस्य चिण्सांस्कारिभिर्तनिर्दिष्टं तत्रयमतिदिश्यते यथायुगागमः यस्यापि कार्यन्तरणापि चिण्णिमित्तं तत्र दीपयथा हद्विरिति १६
हनिणिङादेशप्रसङ्गः॥ अगासेतितु प्रकरणादिति॥ अगसेति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं न दति दिश्यते तेनैव प्राकरणिकत्वात्॥
न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः॥

कध
आतो॥ इट्ग्रहणं किमर्थमिति इडाचिङ्क्तिवार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे लक्षणसप्ताद्दीनामनन्तत्वे नानान्वभ्यञ्जविशेषणेना
न्वभ्यञ्जविशेषणेन वा इटः समुच्चयः संभवादनेकपक्षसंभवः॥ तत्र्यदितावद्विशेषणासंबंधात्मा वा वेटसमुच्चीयते आगाधिकाराद्विशेष्यप्रत्ययविशेषणाच्चा
जादौ प्रत्यये इति विज्ञायते॥ तत्रेट्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते॥ अजादिरिहो जादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात्तदा क्ङिदार्धधातुके जादौ विशेषणमवीति
है तेनेटः हल्ताद्वेरिटः क्ङितामेवार्धधा[illegible]तुके त्वप्रिवाभावाच्चातत्प्रदातामीयेसादावा लोपप्रसङ्गः॥ अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुका
भ्यां विशेषणाभ्यां प्रावृत्तवधः पश्चादिटा समुच्चय स्तदाऽयमर्थः॥ अजादौ क्ङित्यार्धधातुके इट् चिण्वत्कारलोपइतितेद्विट्ग्रहणमनजाद्यर्थमा
क्ङिदर्थं मनार्धधातुकार्थं भवतीति दासीयपथिध्यमर इति सर्वत्रापालोपः प्राप्नोति। अथ क्ङिता न न्वभ्यञ्जविशेषणेनेट्समुच्चीयते तदार्धधातु

आतो लोप इटि च इड्ग्रहणं किमर्थं॥ इड्ग्रहणमक्ङिदर्थं॥ इड्ग्रहणं क्ङिपेन॥ अक्ङितिलोपो यथा स्यात् पपिथ॥ तस्थिथे
ति॥ सार्वधातुके चाप्रतीत्यार्धधातुकाधिकाराद्गुपसंख्यानं[illegible]कर्तव्यं॥ ७

क इति विशेषणाद्दयप्रविशेषात्तद्भावपि क्ङिदिय वुपनिपततीति अक्ङिदर्थं मेवेड्ग्रहणं विज्ञायते तेनेनुपप्पिथेत्यादावाल्लोपो भवति दा
सीपख्यत्वादसमजादौ सार्वधातुके चनुभवति॥ अन्वभ्यञ्जविशेषणद्वयसंबंधे नन्वक्ङि नेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रैवा लोपप्रसङ्गः॥ अ
थ नार्धधातुकेनान न्वभ्यञ्जविशेषणेनेटः समुच्चयः॥ आर्धधातुके चेटि चेति तत्सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायत इत्सादावा तिव्यसरे ६४
लोपप्रसङ्गः॥ तदा चिक्ङितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्य स्यात् जन्विटः सार्वधातुकस्य टोडिन्नाजादित्वाच्चित्त्वाराप्तेः अनु
भ्यञ्जविशेषणे नार्धधातुके नेटः समुच्चये सर्वत्रैवालोप प्रसङ्गः॥ तदेवमनेकपक्षसंभवात्प्रश्नः॥ इजादिक्ङितानन्वभ्यञ्जविशे
षणेनेटः समुच्चयपक्षाद्दयोरपि विशेषणद्वयसंबंधमाश्रित्याह॥ इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति ॥ (श्रीवागीश्वरीपातु माम् सदा)

भा॰कौ॰
३०

आदीतिरतः केवलात्। ड्ष्वोदाष्ठंद्स्मिलुड्लड्लिटइतिलुड्लङोरन्ततः। किंचित्स्वरकारात्आदीत्यपयइं। तिके सिवेकपर्यंसंते तेषां आडागमइतिपूर्व॥ तेत्रलुड्स्ते भैत्रयसेतिलुक्लुडि तुष्ठारस्ताच्चालुक्॥ ओवासतिहिवैचनप्रकरेणाछंदसिवेतिवक्तव्यमिति हिवेनुनाभावः सिद्धातेत्वाधधातुकत्वाच्चभावः। हाम्रोधेतिाइटः सीयुटितस्यत भरेत्नोदजादिलाभावः घुमा इत्वइति वकारस्यनिमि त्तभावेनप्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः॥ वकाराद्यावीवेनभवतीत्यर्थः॥ छूतयावानइति॥ [redacted] आतोमनिनितिक्कनिपू॥ वस्पावा

४ नकर्त्तव्यं ४

इषमर्जमहमितआदीति॥ ननुचयथैव क्विनीतिवर्त्तमानेइट्ग्रहणमक्विदर्थमेवमार्द्धधातुकइत्यपिवर्त्तमानेइटग्रह णंसार्वधातुकार्थंभविष्यति॥ नसिध्यति। किंकारणंनहिक्विता अविशेष्यते॥ अविभवतिकतरस्मिन् क्वितीतिकिंतर्हि अवाक्विहिशेष्यतेक्वितिभवति। कतरस्मिन्वीतिकिंपुनः कारणं अ वाक्विहिशेष्यते यथाइडथग्रहणेनविशेष्यते॥ अ सिवेदान्ताक्विडिङनजादिः स्यदर्थोविधिः स्यात् अस्तीसाहयतीयथासीयिति॥ तर्हि उपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥ आर्द्धधातुकत्वा सिद्धे। कथ आर्द्धधातुकत्वं॥ उभयथाछंदसीतिवचनात्॥ अन्येपिदृश्यन्तइत्याह॥ उभयथाछंदसिदृष्टयते। घुमास्थागा दे वेचकारप्रतिषेधाधृतंघृतंपावान्इतिदर्शनात्॥ इहैववकारप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ किंप्रयोजनं घृतंघृतंपावान्इतिदर्शनात्॥ इह मभूत्। घृतंघृतयावानः पिवतेति। यदितर्हिवकारप्रतिषेधउच्यते कथंधीवरीपीवरी॥ धीवरीपीवरीतिवी। क्किंमुक्ते नैतदीर्घेकिंतर्हि धातोरन्त्यस्य संप्रसारणमिति। सतर्हिप्रतिषेधो वक्तव्यः भवतव्यः वनिवेत्रभविष्यतिनक्किन्निति॥ ॥७

नइति॥ छ्वोः शूडनुनासिकेचेति पूर्वस्यापि तथा इतिजनस [redacted] रखनांसन्नलोरित्यत्रोऽ वनिवेदिति नियमार्थाद्विधानात्रभविष्यति। भावापायमपि अन्यत्प्रादिष्टपुत्तइतिद क्विग्रहणं त्वयमानुसर गार्थे अयोगाभावात् [redacted] ता ष्टिनोनामित्यकनिवितिभाष्यकारस्याभिप्रायः॥ तेत्रवाक्तिकारे मोग्याधिनाकु॥ स्वेःक्वेतिकि

ड ओ

नमाङ्योगस्यार्थमिति यदिइहयोरङ्टोरिह नुकस्याप्रतिषेधस्ततोऽङजादीनामैरिपाप्रोति॥ अथान्तरतपीराटः प्रतिषेधः॥ तथासतिमाङ्योगेऽनिष्यमाणो प्यङ्गप्राप्नोतीतिमहाप्रश्नः सत्यवानेतदेमोस्त्याह। आटःप्राप्ता नीति॥ रतःसम्प्रदायाद्रुपाटोषाभावेऽपित्वरितत्वाद्दोषकोपिदोषप्रतिषेधानसं भवादाह नकर्त्तव्यमिति॥ अडपिप्राप्नोतीति॥ अडारोपुंगायदेकाराम्यपरेआदितेनेभवतीतिपर्यायप्रसंगोभवत्यालेटोडाटो॥ तत्तःपरेआटिस तोरिष्टेत्यादिनसिध्यति। अनिष्टेसाधनिष्टप्राप्नोति॥ इतरस्तुविकल्पनाप्यडाटोः प्रवेतोद्रव्यपरार्थस्तेतप्यतिशहांतरतात्रिमितसंप्रवीवाचाटा भवि तव्यइतिमत्वाह॥ अस्तितिरंतरोप्यधेक्विन्नागमेतेषारसप्रवृत्तिसिततोहलादीनामप्यपिटिकृतेआटप्रसंगइतिमत्वाह इहापीति॥ ननु

नकर्त्तव्यं

नमाङ्योगेकस्यार्थंप्रतिषेधः॥ आटः प्राप्नोति॥ अटोपिविद्यति॥ तत्रापिटोग्रहणंकर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्ततेकप्रकृतलुङ्लङ्लृङ्क्ष्व डुदात्तइति॥ यदितरनुवर्त्तते॥ आडजादीनामहचेत्रडपिप्राप्नोति॥ अस्तुआटिकृतेपुनराटभविष्यति॥ इहापिआटिकृतेपुनराट् प्राप्नोति॥ अकार्षीत्॥ अहार्षीत्॥ अटूस्वनात्रभविष्य तिइहापितर्हिअरुवनात्स्यात् एहिएहि [redacted]

॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ७

चआदिकर्त्तव्येऽटोसिद्धत्वादजादित्वाभावः। यद्यपिशास्त्रोपस्त्यासिद्धत्वंतथापिप्रयोगस्यमाश्रित्यबाधतेयथोक्तमार्थोदीदायथो नामितिपरिहारान्तरसम्भवाद्दासिद्धत्वंनोक्तं॥ अटूस्वनादिति। यदिहलादीनामप्यटिकृतेआट्स्यात्तदालुङ्लङ्लृङ्क्षु आडागम मेवविदध्यात् इहापितर्हीति। पधटिकृतेआट्नभवतितत्तोऽत्रापिनस्यात् ॥ ७ ॥ ७ इत्येद् ॥

॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥७

भा०कै०

यर

आट्क्वचनादिति यथा ॥ स्यान्नद्विवा नमनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥ ननु विकल्पितत्वादाटो ः अडभाव आरक्तेभ्यरति ॥ च्यटिसनिन प्राप्नोति
निषेधेप्यः उक्तार्थेन नांतरीकोपस्थानेन प्रतेनाप्यटो बाधितुमाटो वा बात ॥ अथवा सदिग्ध प्रकृतिरडागमोस्तु दिग्ध प्रकृतिना आटो बाध्य
नइस्येव वा आर्थ ॥ यथा मैत्रोक्त [redacted] अनुवचनाच्च कुरा कारणं लुङ्जस्याप्यपवादो यथा तस्योगा [redacted] प्रसज्येत इत सत्तुस्य हीता भिप्रा
या । विशेषाभावे मतान्हा इहापि तु ही ति अहे ते अटीति ॥ अजादिग्रहणसामर्थ्यात् केते घटिसवेस्याजादि स्यादडागम भेदे नवि
धानसामर्थ्यादिष पविभागावसायाहलादीनामडेवाजादीनां वाघाडिति ॥ अथवेति ॥ उपदेशे या स्त्राजादि निमेघामाडुवत्ति

अकृते

आडुच्चनाद्भविष्यति इहापि तर्हि आडुच्चनान्नाप्नोति ॥ अकार्षीत् अहार्षीत् अहते अटिषादि जोरिति च मेनहि सास्ते
। किं वेतत्ययमेतत ॥ न हि कथं अकमाना नंगास्यते ॥ आडुच्चनसामर्थ्यात् । पदिदि स्ने टियोऽजादित्व अस्यात् आडुच्चनमन
र्थकं स्यात ॥ अथवोपदेशादिति वर्तते ॥ अथवा आर्धधातुक इति वर्तते ॥ अथवा लुङ् लङ् लिङिति लकारैकोनिर्देशः ॥
४ दिषुयोऽआ लुङादिषु लकारादिरिति सर्वथासतु आप्नुतत्त्वनिसिध्यति ॥ एवं तर्हि अजादीनामेटा सिद्धम् ॥ अजादीनामेव सिद्धेनार्थ
५ वृध्यर्थमाडुक्तवः आटोऽवर्तते हि वृद्ध्यर्थमिति चिदटः ॥ अटो वृद्धिवत्साम्नि यदि तर्हि अटो वृद्धिरितुत्य तो असवो हस्तीत्यत्र वृद्धिः [redacted]
[redacted] प्राप्नोति ति एरूप्रेसतो धातोर्वृद्धिमटः स्मरोत् धातोर्वेटो वृद्धिवत्साम्नि ॥ ननु हि व्रतुग्रहणाकर्त्यानकर्त्य ॥ योग
विभागः करिष्यते ॥ आटः ॥ अचि वृद्धिर्भवति ततउपसर्गाद्वृत्तिर्वृद्धिर्भवति ततो धातो ॥ ततो धातोर्विभुभयोः शे षः ॥ ७

इतिवर्तते

॥ न च करोतिस्थानदेशोऽजादिरिति आडभावः ॥ अथवा आर्धधातुके इति तेनार्धधातुकलकारे सन्निकालेपो जादिस्त्वाडुवन्नि ॥ राम०
रि सर्वथेति ॥ करोते [redacted] सार्वमजादीनामटिसाडभावादित्यर्थः ॥ असिद्धवदत्राभादिति त्रासिद्धत्व प्रत्याख्यानाय सर्वएवामी प्रकारा ३१
उक्तादिहत्य सिद्धत्वएवासिद्धत्वएवास्तुपन्यासः ॥ अपवादति स्वपेलङ् सिष्यअडागमालवेयोरितिनर्दशपलुकृस्कारस्य स्म

तेर

ढीयदौर तापर२ प२

आटीदिति नेटीति वृद्धेप्रतिषिद्धायांपररूपाहद्विवाधित्वापररूपं प्राप्नोति ॥ पररूपं गुणे नाटइति अटउक्तेगुणोपस्रूपं नेतिवृत्तव्यमित्यर्थः ॥
त ओमाङोश्चेति समिति ॥ ओंकार इति दे मेपादिस्त्र वृद्धिं बाधित्वादोमाङोश्चास्पदे तादितिश्च पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्त
म पराद्युपररूपविधौ नाटइत्युक्ते तदा स्पोमाङ्षु आटः पररूपप्रतिषेधोन वक्तव्य इति तुल्यमेतद्भवति नतु गोरेव प्रसंगः ॥ औत्तं गोता
दिति ॥ यण्लोपो वहिरंगो [redacted] इत्याभिरणो यणएरितियोगविभागा अयणात्यणो ऽभावः स्याअयणादंतादिव ऐदो

दुहतु हि आटीत ॥ आशीत अनेगुणे इतियार स्यप्राप्नोति पारस्य गुणो नाटः अदोनेतिव स्नामि ॥ तर्हि वक्तव्यं नवक्त
व्यं ओमाङोश्चस्मितत्सम ॥ यद्यप्येतदुच्यते अथवे तर्हि उस्या माङ्स्वादः पररूपप्रतिषेधश्चादितः स्मनुवक्तव्यो भवति
ऊदोर्थ तर्हि आद्वक्तव्यः ॥ औरगुरुत्वाश्रितएनमायुनक्तु ॥ अस्तजे तानं प्रथमपुरस्ताद्विसीमतः स्वरूपेवेन आवः ॥ ऊठो
दोर्थवक्तव्यं दीर्घः छंदसि दीर्घो वक्तव्य इति तद्घ्यास्रुषोनाकेइति । एवं तर्हि आयन आमन इणस्यापि णलोप्ययोः
श्चतयोरनजादित्वाद्वृद्धिर्नप्राप्नोति ॥ इणास्त्रारंतारंगात ॥ अजंगत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति ॥ तस्मान्नार्थः [redacted] आइग्रहणेन ॥ अ
जादीनामटासिद्धं इदमेवार्थमिति वेदटः ॥ असेघोहतमीत्यत्र धातोर्वृद्धिमटः स्मरेत पररूपगुणेनाटः ॥ ओमाङोश्चेति
तस्मिं छंदेस्थवक्तव्यं दीर्घद्राणस्यांतरंगात अविक्ष उयद्वादिप्रकरणे तन्वादीनां छंदसि बहुलं ॥ इयङादिप्रकरणे
तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यं तनंवपुषेम तनुवं पुषेम ॥
पिनाम्त्वा तादूप्यान्नतिदेशात्तदलसोरल्लोपइतिपरकरणं ह्रोपाभावः ॥ एतत्त्वचा र्णिदांगवलीयस्त्वं नाश्रितोतं तदा
श्येवृद्धिं बाधित्वापराणलोपो स्यात ॥ अटासिद्धत्वादटवचनमेव ताप्यंक्तं स्थ मेवर्णायंति ॥ भवस्येषाचशिष्याणादांगवली
यइति तं स्याद्धिस्यायणलोपयोर्वृद्धिं बाधितापत्रे न्योएस्तापनइति न स्यादित्या इष्टी यन्ते अवि नर्थ मिति वाच्छिस्यात

न

विश्वमिति। विसृजतीति सत्त्वहितेति किंश्च। अत्र नियमः सुपीति यणि प्राप्ते परे उवङ् विधीयते सत्त्वमिति। अधातुत्वात् नगलुग्वा प्राप्तः उव
ङ् विधीयते एतेन कार्यान्तरस्य निपात्यते इति अन्ये पिष्टः प्रश्न इति ताच्छील्ये दिक्षु नियमः। क्विप्ततः कर्मणा संबंधः। सत्यपि वा पूर्वके प्राणात् संबंधे
परेणात्मनेपदं सत्त्वहितेति क्विपवाधित्वा ताच्छीलिकः क्विप् भवति। गतिकारकपूर्वस्येति। परप्रश्नोऽत्र न गतिर्न च कारके किं तर्हि उत्तरपदं।

सुवर्गलोकं

विश्वं पश्य। विष्णुं पश्य। सुवर्गलोकं। अम्बकं यजामहे। त्रियम्बकं यजामहे। एते कावो रहकस्मात्र भवति। आ स्त्रणम्पत्नियोगा
त्स्त्रणस्यनिपातनं। अङ्गाधिकारात् स्त्री इति वर्त्तते। एवं च पिपासति यो परस्म[redacted]नि यद्दृश्यपिपासोति। गतिकारकपू
र्वस्य वेत्यते। यण्णादेशः स्यात् पूर्वस्य च। यण्णादेशः स्वरपूर्वाय धस्य पदपूर्वाय धस्य वेत्युच्य स्वरपूर्वात् पदस्य ति
यथा परस्य च स्वरपूर्वो नित्यं तु नियुः। परपूर्वो उन्नी उन्नः उन्न्यः उन्न्यः। उभयपूर्वो ग्रामणीः ग्रामण्यः। सेनानी
सेनान्य इति। असंयोगपूर्वस्य निष्टप्रसङ्गः। असंयोगपूर्वस्य स्त्र्यमाने अनिष्टं प्रसज्येत। उन्नी उन्न्यः। उन्न्यो उन्न्यः। =
असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत। तत्रहि [redacted] त्यं न कर्त्तव्यं धातोरिति वर्त्तते धातुना संयोगो विशेषयिष्यामः
धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्येति उपसर्जनं वेत्यत्र। नित्यो पसर्जनस्य विशेषणा[redacted]सि। धातोरित्यनुवर्त्तते न सामर्थ्या
दुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति अयमन्यत्र धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनं। किं द्वयोर्विशेष्यते। नैतद्धि प्रयोजनम्
संयोगस्य समानाधिकरणं विशेषणं इच्छाविति भावेन कर्त्तरि वात्र किंपूर्वकात्संयोगपूर्वे धातोरिति। अविद्यमानधातुत्वयवसंयोगाद्वे णा
उपयोगिमर्थः उपसर्जनमिति। अमयदर्थं इति नेचोयमर्जनस्य जित्संबंधिशब्दस्य दुपसर्जनं पदं तद्वाच्ये वा प्रसक्ते चन्द्रोपे २३
तीसर्थः। असंमन्यादिति। गुणप्रधानस्य विशेषप्रधानस्य समासार्थे विशेषणं। संबंधे भावस्य मनर्थिनो प्रधानस्य गुणोधि शेषणेन।

ण्वधातोरिति यथा कुमार्यादिति नेनुवमरीपाणा[redacted] हतादौ अधातोर्भूधेसवर्णो बाधना र्थो पणमामभूरिति धातुनेवर्णास्य विशे
षणोप्रयोजनमस्ति। एवं तर्हि दयः वृधनार्थं वाधृणा द्रष्टव्या धातोरिति। दृष्टो प्रसङ्गाद्धातुनिरूपणार्थो धातुग्रहणं चुकर्त्तव्यं भवति वर्षाभ्व
श्च वर्षाभूभवति वर्षाभ्वामवनेन प्राप्नोति। वर्षाभूर्दीर्घविशेषः। दृन्भूपुनर्भू इहन्मूइति निया[redacted]तितः। अत्र तु मशस्मानय

४ यस्य यणादेशः स्यात्। ननु नायमस्ति ४

यद्यधातोरिवर्णो भवति तस्येव तत्स्यपणादेशेन दृकोयणाचीति वर्षाभ्वश्च वर्षाभपुनर्भ्वश्च वर्षाभूस्तत्रपुनर्भ्वश्चेति वक्त
व्यं। पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः इति। अनयस्य क्रियमुच्यते। वर्षाद्य कार पुनः प्रविश्य पुनर्भू इतिवक्तव्या। वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः। दृन्भ्वौ दृन्भ्वः।
कारभ्वौ कारभ्वः। पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः। कृञ्भ्वः। सार्वधातुके कृग्रहणं व्यर्थं अनन्यस्याभावात् कृग्रहणमनर्थकं किंका
रणं। अन्यस्याभावात्। न वन्यत्तार्वधातुके भविष्यतीति वाता इति। डितीयनुवर्त्तते। इह तर्हि पातः वातङ्गिति। अवीति वर्त्तते। इहत
र्हियाति वातीति। घोरिति वर्त्तते। एवमपि धियति पियति[redacted]। अत्र प्राप्नोति। अरिति वर्त्तते। एवमपि स्वविति स्त्री स्त्रप्र
प्नोति। अनेकाजिति वर्त्तते। एवमपि अयुवन्। अरूयवत्सत्रापिमासाति एवमप्यस्मिन्द्वलादेकाजप्रवृत्तिः एवमपि प्राप्नोति
ती सत्रापिपासा नि। असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्त्तते। पट्लुमर्थं तर्हि कृग्रहणं कर्त्तव्यं यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान
मस्ति। तदर्थमिदं युवयोयुवतीनां। कृपमेभवतु रेरुवतीनां। यङ्लुगर्थमिति चेत्तत्र किंकारणं आर्धधातुकत्वात्सिद्धं क
श्चमार्धधातुकत्वम। उभयथा छन्दसीति वचनात्। अपि च छिसा तु प्रेसयाः कृदसु भयथा दृश्यतेइति। एवं तर्हि सिद्धे सतिपत्त
कृग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः आचार्यापि पृथमपि यङ्लुक् भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं चेभिदेति चेच्छिदीति द्वंसत्तासिद्धं भवे
थ सा
त्यान्न भवति नियामितः त्रयग्रहणाभावात् यणादेशः। सिद्धः डुकृञो। अधिकाराद् निभाषा या मयात्॥ ०॥ ग्रहणमर्थे
चेति सामर्थ्यादिति प्रसङ्गाभाव मत्वाह। कृञ्ग्रहणानर्थकमिति भाषायामयोति। तत्रोपडूलहि त्वमर्थं कृञ्।

ण

ऋदुपाकिमर्थमिति लघुं विहाय निर्देशः कस्मान्न कृत इत्याशयेन प्रश्नः। गोहि ग्रहणमिति क्रियमाणे तु यथा स्यादहं तदुपमाभत् इति एवमर्थ
मित्यर्थः।। अपादेशप्रतिषेधार्थं चेति गुणः कृते तत्स्थाने लेकृते तस्य तस्यासिद्धत्वेन पूर्ववद्ध उपधीणिभवतीति तु लघुपूर्वादित्यस्य यादेशो
न भवति गुहहतिनु निर्देशे क्रियमाणे नियमात् गृहधितस्य गुणकृते स्थाने उकारः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वात् लघुपूर्वादि तु तैरणि भवतीत्यत

उदुपधाया गोहः।। किमर्थम् उहे विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न गुहस्तेवोच्येत। गोहि ग्रहणं विषयार्थं। गोहि ग्रहणं क्रियमाणे विषयः तेविष
प्रतिनिर्दिश्यन्ते। यत्रासित रूपं तत्र यथा स्यादिहमाभूत्। निजुगुहतुः। निजुगुहुः इति अ अपादेशप्रतिषेधार्थं च विकृत ग्रहणं क्रिय
ते। हस्वादेशे ह्ययादेश प्रसंगः तु तस्यासिद्धत्वात्।। हस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत।। प्रतिगृह्य गतः।। उपगृह्य गत इति।।
किं कारणम्। हस्वासिद्धत्वात्।। असिद्धस्तत्रासिद्धत्वात् लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। विषयार्थेन तावन्ना
र्थो गोहि ग्रहणेन।। प्रक्लिष्ट निर्देशात् सिद्धं।। प्रक्लिष्ट निर्देशोयं।। उदुतरुदिति। न त्र हस्वस्यावकाशः।। निजु गुहतुः नि
जुगुहुः। गुणस्यावकाशः।। निगोहनि गोहुर होमय प्राप्नोति।। निगृह्यति निगूहकः साधुनिगूही।। परत्वाद्गुणे कृते
नर्थक दीर्घो भवति।। अयादेशप्रतिषेधार्थेन त्वाऽपि नार्थः। समाना श्रयवचनात् सिद्धं समाना श्रय वचनात्सिद्धं भवति।। को ऽयं चेत
ना गुणवृत्तौ स्यादादेश इति ५५० ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

यादेशः स्यात् उदुन तु इति।। हस्वदीर्घ वा सेधौ सत्रे निर्दिश्येते।। तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद्धस्वस्य हस्वः दीर्घस्य दीर्घः। निजुगुहतुरिति।।
अत्र क्रित्वाद्गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः। निगोहतीत्यत्र चरीत्यधिकाराद्धकारस्यात्र प्रसंगः। निगूहयतीति।। उकारस्य गुणमप्राप्नोति कार सम०
स्य।। तत्र परत्वाद्गुणे कृते स्वैकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धकारस्यादेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन ॥ ७ ॥ ७ ॥ सू ७ ३२

दोषाणाविनत्रतुल स्पर्शेन वशाद्धकारेपि स्पतेनतु हस्व इतितत्रापि न दोषः। विण्मुलेर्दारिणि जयवेत्ता नाभिति विसमुल्येयो मित्ताम्न
गानां वा दीर्घ अयात।। तत्र अप्रायणताघडे ताञ्च णि ज्यिधायितेतेरा हवेण णिचायेड कोरणञ्च अवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोति इति वचनं।। प्रमोजितवा
घ निर्तियो पिवि णिवाध्य कृत प्रदर्शनीयं तथापि णिजुग्मते पहेतु व्यापार दर्शनार्थं केतु स्पादानेइ चवेतत्रकृतो विवक्षितः श प्रयते इति।।
श्रमयंइत्तुगतोऽवुनामिकांतेसीतिवक्त अमितेनुविकृतेश श्रामशस्तात् णिविअहेणाप्य लोपो।। लोपे हृते इति य प्राणिपरस्यापि

दोषाणी।। किमर्थं दूषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुषप्रस्यैवोच्येत दोषि ग्रहणेन।। किं अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रिय
ते।। हस्वादेशे ह्ययादेशप्रसंगः तु तस्यासिद्धत्वात्।। हस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत।। प्रदूष्य गतः उपदूष्य गतः।। किं कारण
तु तस्यासिद्धत्वात्।। असिद्धस्तत्रासिद्धत्वात् लोपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति वस्समा
घ्य नाश्रय मसिद्धं याश्रयं चेत तृप्ता वुकोर्ल्पादेश इति।। विस्मुलार्दीर्घोन्तरस्य।। विस्मुलार्णिज्यवेत्ता नाम्य ङलोपश्च। विम
मुलार्णिज्यवेत्तानाम्य ङ लोपो वा पर्यस्याने कर्तव्यं।। शामयंतं प्रयोजितवान्।। अशशमि।। अशशामि।। शशमुश शशामुश शशाम शमं शामं
ते।। अशं शमि।। अशंशाम शंशामं।। शशम शंशाम शंशामं।। किं पुनः कारणं न सिध्यति विण्मुलारेरेण मिता अश्म दी
र्घो भवती त्युच्यते यश्चात्र णिच्यण णामुल्परः।। नत त्रिणि निमित्तं यस्मिन्न णिदणनासो णि णामुल्पर इति। लोपे कृते विण
णमुल्परो भवति स्थानिवद्भावाच्च णिणमुल्परः।। ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः।। ॥ ॥ ७ ॥ ७

णिचेछोपसर्या धिप्रत्य पलल्लोणेन भजर्पंचगताचा चिण्णमुलोरेरीसि।। वक्रतुंड ॥ ॥ श्रीगुरुनंदनः पातु माम्।। श्रीवागीश्व
री शरदिंदु विकाससंदहासालसदिंदीवरलोचनाभिरामाम् अरविंदसमानना तिशोभामरविंदासन सुंदरीमुपासे १

३५

दीर्घविधिंप्रतिनेति एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत ततो दीर्घो लोपस्य स्था
निवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्व न स्यात् । एकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः स्यात् हेस्त्वेष्ठत्तु ह्रस्वस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्या
त ॥ [redacted] ॥ दीर्घह्रस्वसन्ध्यंते अहीडिडति सिध्यति अन्तरंगलक्षणत्वादिति शिपदेशो लोपो लिमात्रापेक्षत्वादन्तरंगः ॥ दीर्घ
स्य विसर्गलक्षणापेक्षत्वाद्बहिरंग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभावः तस्य ॥ आदेः ॥ अहि प्रभृत्युपसर्गात्परीति वक्तव्यमिति
दृहस्वांतरोपजने आश्रयो विनाशो ऽपि पूर्वसंख्याविनाशान्नह्येव विशाद्विप्रहतिरिति भाव । पत्र त्रिप्रभृतयः इति वक्तव्यमेव

दीर्घविधिंप्रतिनस्थानिवदिति एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति एवं तर्हि विसर्गलोपे शिप्यैवत्वादायडलोपे कृते अंतरंगलक्षणत्वादिति
द्वे किमिदमंतरंगलक्षणत्वादिति । यावत् ब्रूयात् समानाश्रयत्वेनासिद्धमिति व्याप्यत्वं तत ॥ कथं शंगोणिलोप । शोणि
गणमनुलयरेमिता मगानादीर्घ लंतस्यान्त्यो थउपसंख्यानेनेति चारोर्थ ॥ अहि प्रभृत्युपसर्गात्स्येति वक्तव्यं दृहापियथा
स्यात् ॥ समुपाभिस्यादः ॥ तत्र हि वक्तव्यं नवक्तव्यं ॥ यत्र त्रिप्रभृतयः संति द्वावपि तत्र स्तः तत्राद्युपसर्गात्सेषेवसिद्धम
नैवेयमलोवे संप्रत्ययः नहि हि पुत्रआनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्रआनीयते ॥ तस्माद् हि प्रभृत्युपसर्गात्स्येति वक्तव्यं
घसिभसोर्हलि ग्रहणानर्थकं ॥ अन्यत्रापि दर्शनात् ॥ हल्ग्रहणमनर्थकं किं कारणं ॥ अन्यत्रापि दर्शनात् ॥

माक्षिप्तपरिहारः ॥ अद्युपसर्गस्येति च प्रसक्तप्रतिषेधो वाक्यभेदेनाप्यर्थतयपुर्वदस्यास्य पर्यायोपसर्गस्य ह्रस्वो न स्यात् न
वैयदृति । संख्यायाः हि तानामेषु स्वभिवायतत्संख्यांतरस्य उत्तरस्य गोमास्य मुख्योवाविषये न प्रवर्तते यथा चोक्तमेकोर्ज
नेकाग्रहणेषु चाह इति संख्यानासिद्धमिति नेष्ठपदेऽन्व एवं विधिग्रहणस्यमुराह रणानुपनासत्वम् स्थानिवद्भावे स जि स्व
तात द्विवृत्ताभावात् दाप्रयाटेऽस्यादि इति घसि अचोऽधिकारोद्धलिनप्राप्नोतीति हल्ग्रहणं क्रियते ॥ तदुपादानेवा

स्यउ

राम०
३५

विनाप्यंतरंगबहिरंगलक्षणाः हिरण्याप्येत्याभावः सहस्राणि हिमाशयेन । शिष्यासः निष्ठालक्षणाः ॥ छ
हिरण्याः सप्यधिवासनवस्तुवेधोः ॥ किमोसविष्टिरेवाद्याहि आदिमावशिष्यः ॥ अ ॥ ५९

ञ्चिः ।

न
अत्रापीति वक्तव्याद्या निकृकारस्यकारंनप यावेतिलस्यो न प्राप्नोति एकवचनेप्राप्नोत्यायेन श्लोहिर्वचनंस्यस्याता दिस्यादेशः उपधालो
पः ख रिवेतिवत्त्वं ॥ अत्रैवांतरंगत्वादुपधालोपात् पूर्वमेव द्विर्वचनं क्रियते ॥ यदि तु पूर्वं वलोपः स्यात्ततो द्विर्वचनेन स्यात् कुरूल इहेति हा
तरप्राप्त्या ह्ययोरपि नित्यत्वात् पूर्वमेव द्विर्वचने कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् पूर्वप्रसंगः ॥ अथवेति यद्यपि सप्तम्यन्ते तास्थाने तथापि दूहलभर
तनयोपचम्या अवारितार्थयाहि रित्येतद् गुणस्य षष्ठी प्रकल्प्यते नतु षष्ठी प्रकृतेन तदादिविधिरभावः यस्मिन्विधिस्तदादाव लग्रह

अन्यत्रापि हिलोपो दृश्यते अग्निर्वेनानिवक्ष्यति ॥ इणो वे वक्ष्यतीति ॥ कुत्सल्भ्यो हेधिः दूदः प्रतिषेधो वक्तव्यः रुदिहि स्वपिहि
च झल इति धित्वं प्राप्नोति हेर्धित्वे हल्धिकारादिटोऽप्रतिषेधः हेर्धित्वे हल्धिकारादिटोऽप्रतिषेधो नर्थकः प्रतिषेधो
ऽप्रतिषेधः । धित्वं कस्मान्नभवति हल्धिकारात् प्रकृतहल्ग्रहणमनुवर्तते ऽप्रकृतं ॥ घसिभसोर्हलीति ॥ तद्वैसप्तमी
निर्दिष्टषष्ठीनिर्दिष्टे नवेहार्थः ॥ तद्धि तेन प्रत्याख्यायते ॥ प्रत्याख्याने सघुयादिषु तन्निर्दिश्यमानमर्थं वेदयति ॥ तथा निर्दि
ष्टमिहानुवर्तते ऽस्य वा झल्भ इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥ अथवा नि
र्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्येवं न भविष्यति य स्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति इत्याह्यवहितत्वात् ॥ ७ ॥ नि ७

पारंतिष्ठुच्यते ॥ नेषदोष हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलं तेनासंभवात् तदादिविधिर्विज्ञास्यते अथवेति यत्तषष्ठ्यां निर्दिश्य
ते तस्यैवादेशः सामानस्यागमनामग्रकित्वात् प्रत्यये प्रमाणमप्रतीयते तत्रापि तदुत्तिस्याद् गुणभावः पञ्चम्यामि
आगमं विहाय षष्ठ्या च स्यादेशाभ्यंतिरर्थः ॥ इटीति तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादनंतरस्यैव षष्ठ्या कार्ये पञ्चम्यास्तत्रयो
निर्दिष्टानां सार्वनंतरोपश्लेनतरः सामान्येनासौ निर्दिष्ट इति विरोधाभावः ॥ ७ ॥ ७ ॥
व

भा०कै० यद्येवमिति पदिमिदं दृश्यमानस्यादेशान्तरस्य क क्लि कृतेश दीर्घत्वादित्वा प्रसंगः तिवेदकृते कजितिपुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयणा
३५ तनयस्यथा ज्ञातायथ्यो क्वाग्नि भवति अथवा अत्रैतायथापेक्षवादविहितो अकजिति स्वेवेति पश्चादकेत्व॥ अथवेति इकारेण
ह गन्तुनो ह्रीतिनिर्देशः कार्यमात्रतस्थानितेनेनिर्दिश्यते एवं विधिनिषेधकारमात्र मादेशः इकारेण ग्रहणार्थी मंत्रनामस्वरहिते
सोऽग्नि पितुम इत्याता तत्रग्रहदृष्टी मत्र इकारस्य [redacted] वधानाद्धकारणभावः सहिसमुदायभक्ते तेन मेव नमवदध्या
४चिणोलुकितग्रहणं। चिणोलुकि तग्रहणं कर्तव्यं। इहमाभूत्। अकारितरां अहारितरामिति। मूलं ४
यद्येवं भिंधकि छिधकी अत्र अधित्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि विवेकृतेऽककृमविष्यति। [redacted] इदमिह संप्रधार्यं विवेक्रिपता
सकजितिकिमत्र कर्तव्यं परत्वाद्वित्वं। नित्योऽकृतेषि विहेप्राप्नोत्यकृतेपि॥ अकजपनित्यः॥ अन्यस्य कृतेधि हेप्रा
प्रा प्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वित्वं वित्ते कृतोऽककृमविष्यति॥
अथवा हकारस्य च ग्रहणं तद्धादिजेने [redacted] कारणग्रहणमिति चिणोलुकि चिणोलुकितग्रहणानर्थकं तथा
तस्याप्रत्ययत्वात्। चिणोलुकितग्रहणमनर्थकं संघातस्य लुकृते साक्न भवतिस्याद्नस्या प्रयोग [redacted] तात्पर्यस्य स
लुकृत्सलुयेभवेत्। तुभ्यते नचंह्येतः प्रत्ययः॥ ५॥
तस्येवमयं तुल्य वदधातेव तथा भिंधकी त्यत्रसत्यपि सर्वे अककृति हकारस्य धकारे कृते परित्वात् विरोलु जग्रहणमिति इद हम०
मनिकाधिद्धमितिमेदनिवंशम नत्वादिप्रयुविषयिभावस्य चिणोलुगिति असंलक्षणे सभेदाभावारकारितेणमित्यत्र ३५
लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तेपाधिलुक्प्राप्नोति। एवं सति प्रत्ययान्तलक्षणसमुदायस्य लुक्प्रसंगः॥ इत्युक्तेऽनुपपन्न
सपत्रोसत्लुक्प्रसंगोऽनेनोक्त इति सताह। चिणोलुकीति। [redacted]
य

कि२
उत्तरः स्याभिप्रायं प्रकाशयति नलोप इति नलोपस्यासिद्धत्वादिति अतिलक्षणलक्षणभेदाद्दलिविषयविषयिभावः॥ अभेदपक्ष
माश्रित्याह कार्यकृतत्वादिति। एकस्मिन्विषये सत्यनुप्रवृत्तौ लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनःप्रवृत्त्यभावः॥ तथेति यथेकस्मिन् सतेऽ
अग्न्याधाने कृते सत्येतरेषां ब्राह्मणोऽग्न्याधानेनकुर्वतेषां सा लुप्तिवत्तेषां सम्प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तासत्वादेलुकनप्रवर्तते।
पुनः फलं सैवेति इहापि भिन्नरूपमपि फलभेदात्तनिमित्तं स्यात् अग्न्याधानेन तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतासादनार्थमितिफलभेदाभावात्पुनर्नैकि
द तर
तल्लोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति नलोपस्यासिद्धत्वादसिद्धलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति कार्यकृतत्वाद्वा अथवाकृतप्रियोर्लुगिति हि
तायुनर्न भविष्यति तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीति इति सकृदाधायकृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति॥ विषम उप
न्यासः॥ युक्तं यत्तत्रैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्॥ यत्तु तदा अर्थं प्राप्नोति नेदं कर्त्तव्यम् तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः
क्रतुभिर्य जेतेति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते [redacted] इज्यते तस्मात्सर्वोऽन्योऽवपरिहारः॥ अथवा क्रितीति वर्तते कृमर्ह
तंगाममहनजनखनघसां लोप क्ङितनङीति॥ नैतत्सप्तमी निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टं चेहार्थः विशेषणसंख्यायवमाक्रितीतिस
प्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यतीतस्मात्पुन्नास्येति प्राग्रोधनम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥
दि
यत्तेकाम्यानां चकर्मणां फलभेदात्पुनर नुष्ठानं भवतीति षष्ठ्या पितस्य लुकिकृते तरवादेर्लुकप्रसंगः॥ अग्न्याधाने निमित्तमस्ये
तिवद्वन्नीहिः क्रियाविशेषणो वै तत्॥ अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधान [redacted] निमित्तत्वं यागस्योच्यते॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

भा०के: ३६

ति त्वा त

उतश्च कथमिति उतः प्रत्ययादित्यनपुंसो विशेषणं विशेष्याभावे कामचारात् परो उकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदं विधेरभावादुकारान्तप्रत्ययादि
ति पञ्चावतिष्ठते उकारस्य विशेष्यत्वेन नाश्रितत्वं तत्र न सम्भवतीत्यौकारः प्रत्ययातोपराश्च न विशेष्यत उकारोऽप्रत्ययान्तेस्तदनोत्राश्रिय त
ते प्रत्ययस्य तस्मात्परे दृश्येऽस्त्वः परे हृदुपादिदोषदर्शनात् तस्य ॥ तथापि तदं तदुपरे उयदोषः ॥ आपि तु परे उकारस्य प्रत्ययत्वादलुक् कारे प्र
गएवात्र नास्तीति दोषाभावः न नकारान्तप्रत्ययादिति विज्ञायमाने उकारस्य संयोगपूर्वत्वासम्भवात् संयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात्

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् कथमिदं विज्ञायते उकारान्तप्रत्ययादिति आहोस्विदुकारान्तात्प्रत्ययादिति किं चातः यदि
विज्ञायते उकारान्तप्रत्ययादिति सिद्धं तनु कुरु चिनु सुनु इति न सिध्यति अथ विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं चि
तनु नुसुनु कुर्विति न सिध्यति तथा असंयोगपूर्वग्रहणं न इहैव पर्युदासः स्यात् ॥ अश्नुहि तक्ष्णुहि आप्नुहि प्राप्नुहीत्यत्र
न स्यात् ॥ यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावदुकारान्तप्रत्ययादिति ॥ कथं चिनु सुन्विति ॥ तदन्तविधिना भविष्यति अथवा पुनर्नक र
कारान्तात्प्रत्ययादिति ॥ कथं तनु कुरु ॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति यदुच्यते तथा असंयोगपूर्वग्रहणं न इहैव पर्युदा
सः स्यात् अश्नुहि ॥ तक्ष्णुहि आप्नुहि प्राप्नुहीत्यत्र न स्यादिति नास्मानिः संयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते

उच्यते अङ्गविशेषणं स्यात् तथा च शिणुहीत्यत्र न स्यादित्ययं परिदोषो वक्तव्यः तदन्तविधिनेति ॥ ननु कारस्य विशेष्यत्वात् कथं तदन्तवि शा०म० ३६
धिः विशेषणा[redacted]लात् तदन्तविधेर्विषयमाणस्य रूपस्य भेदेन प्रमाणम् एवं तर्हि तत्रैव तद्व्यपदेशमभ्युपगम्यैतदुच्यते तेनैव कस्मिन्
त्रे प्रत्ययेनाकारो विशेष्यते तेन हि तदन्तेन कारेण प्रत्ययपदमिति दोषाभावः ॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति । आद्यन्तवदेकस्मिन्निति तेनैतस्य:
॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ८२ ॥ ५ ॥ ५

किं तर्हि उकारो विशेष्यत इति । ननु कारस्य संज्ञात्वात् तत्र परतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन सम्बन्धः । नैष दोषः यावदस्य विशेषणत्वं न विरुद्धं ता
वत्तावन्नास्तीति अप्राधान्याभावः ॥ तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन सम्बन्धमनुपपन्नमतो लघु कारो लक्षितो ॥ दो
षग्रहणमिति निमित्तकारीति स्मत्रवाकारं नन्छदस्य वेतिस वध्यते ॥ अत उत सार्वधातुक इति किमर्थमिति सार्वधातुकग्रहणं

व

किं तर्हि उकारो विशेष्यते उकारान्तेयोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति व
क्तव्यं अवधिरात तनुहि पातुज्ज सांधिनु हियते धिनुहि यत्पतिते न मा भागिने स्थाणो हि अप्राकार्थं वकेविता वदाङ्ग छन्दो ग्रहणा
च नैयमिति अपर आह ॥ वावेन कर्तव्यमिति लोपश्चास्यान्तरस्यामित्यत्रास्य तद्वा ग्रहणेन कृतं भवति अत उत्सार्व ॥
धा वेधातुक इति किमर्थम् ॥ इहमा भूत् लवस्करत्तु स्वस्करिति स्थानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ करिष्यति ॥ करिष्यते ॥
उत्व उकारान्तनिर्देशात् स्यात् तस्याप्रतिषेधः ॥ हन्त उत्वे उकारान्तनिर्देशात् स्यात् तस्याप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषि
धः ॥ उत्वं कस्मान्न भवति उकारान्तनिर्देशात् अशकः करोत व्युकारान्तनिर्देशस्तत्राप्रयोगितृ इहमपुरिम्यामपसमवा
युयोः करोताविति इहैव स्यात् स्करोति ॥ अस्कर्तास्करतु मित्यत्र न स्यात् अस्वोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योपकरोतीरिति ॥
किं तर्हि उकारान्तप्रकरणात् उकारान्तम् अगममिसंबध्यते ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ते ५ ॥ ५

तं सम्निहत्यर्थे अवयपंक्तुतयोरिति इतितेनेवपूर्वेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः स्यात्तस्येति इह सार्वधातुके विकरणेन क
ते तेन व्यवधानात् सार्वधातुके परतः करोतेरि सम्प्राप्नोति सार्वधातुके परतोऽपदं तदेव पूर्व[redacted]स्य करोतेरित्या
अपवादोऽपि एवं च सम्प्रत्यापि प्राप्नोति सम्प्रहणामुपलक्षणार्थत्वात् स्यादिति प्रमाणात् । हन्त उत्व इति उत्त इत्यनुवर्तना
दिति भावः ॥ इतरस्तु करोतेरिति कार निर्देशाश्रयणेनेनोक्त इति मत्वाह अप्राप्त इति ॥ ५

भा०कै०

३०

उत्तरत्र निवर्तते। इहानो कार्यान्तराणाम् आवप वस्त्रकरोते रजत्वार्थे धातुके इति मवतीति सत्यार्थः संयघ्नते। अम्भलमयानीति यत्र नेष्यते लोप इति भाव: यत्र त्वलि
तत्र भवत्येव लोपः। ययतु यपुरिति याववारदति। ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् आत्मा आर्धधातुके लोपेव इत्यादेशस्य स्थानिवत्वं निषिध्य तयदिवा त्रा
२निवत उपलयोः ओतु इत्यो लोपः स्यात् इत्यौ निषेधोऽत्र यकः सुत। इह त्वयापरिति वमत्र प्राप्नोतीति चेद् इष्टमेवैतत् अमिप्रितिव स्मार्ताग्ड दाभावः। एवं तर्हि
प्रकारे आल्लोपप्रामिमश्रुपेत्य परिहारान्तरमाह। नैतदाकारान्तमिति। पाप इति स्थिते सन्निपातस्य प्रथमस्य काचो द्विर्वचनमिति पापइत्यस्य हि

अत इति वर्तते यथैवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन। कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति। उत इति वर्तते। एवं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं
कर्तव्यम्। असोरल्लोप इति। अः सार्वधातुके एव लोपोऽर्धधातुके भावेन भवितव्यम्। उत इत्येव मेवत तर्हि आर्धधातुके तडि इति आर्धधातु
क गवा। अस्य तमप्याकारान्तस्यार्धधातुके नास्ति ननु चेदमस्ति। अप्रयावरः प्रवर्तनमिदानीति। नैतदाकारान्तं किं तर्हि
रान्तमेतत्। उत इत्येवमेव तर्हि इह कस्मान्न भवति। तत्रापि अभूस्तयोरिव। अतो उत इत्येवमेव तर्हि इह रिश्यानां वस्त्रानतह इदानीं
धातुके लोपः सिद्धः प्रत्ययविधाविति। अतो उत इत्येव मियोरत्र स्यात् मस्यामसेव। अतो उत इत्येवमेव तर्हि जहाने। अभ
ल्लो७ लसेव। अतो उत इत्यभावेऽहो। हा विद्युताते अभ्यस्ततसेव। अतो उत इत्येवमेव लोपोऽपि। अभ्यस्तस्य। अतो उत इत्येव मेव
पन्नोदाव असलोपश्च। हा विद्युताते अभ्यस्तस्य पतति। ननु चो तेषुः सार्वधातुके एवं स्तरयोर्धातुके
भावेन भवितव्यमिति। अनुप्रयोगे तु भूशासवा धातु। समयतिकर्तुर्वेतुना भूतानि पिपाः। अनुप्रयोगे तु भूभावे नासर वाय
त् नमिष्यते। इहाभासतु। इहासाते किं च सार्वधातुलोपः साध्यापदि द्विर्वच नासिद्धि लोपेहते नवकतत् द्विर्वचनं सा
र्वचनं ततो यायायपः इत्यस्य तस्याकारान्तं भवत्। स्थानिवद्भावाद् भविष्यति। स्थानिवदिति चेत् एवं तर्हि स्थानिवदिति चेत्।
ति ननु पापयस्य इत्यस्य भूतसंज्ञा पापलोपे कृते भवतीवा विद्योऽस्याप्यस्तसंज्ञा एवं तस्य पादेशात् इत्यनुदनुपदेशे अपदकारान्तम राम०
अस्मान्तताराहेतो नेव कृतेमलोपदिति मतापरिहारः अभ्यस्तसंज्ञेवेति ननु चद्विर्भावा निमित्तापि प्राप्नोति। एवं तर्हि छान्दसः ३०

ती
कृते हि द्विर्वचने लोपः प्राप्नोति न तु च निमित्तकालत्वात् स्थानिवद्भावस्य कृते द्विर्वचने लकारण प्रहृतिमन्तरेण खलु एवादेशरूपमवतिष्ठते इति क
थं लोपप्राप्तिः। उच्यते। पुनः प्रकृतिलक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ प्रतिपादितम्। अस्तु तर्हीति अनेन सविकासस्य देशस्य
र तिवचनात् अथवा क्लिम नेतस्याकारस्य लोपः। तत्रैव तु नाभिधानमिति एकवर्णव्यवहितत्वात् लोपः दीर्घत्वमिति। अनन्तरोदात्तेन
प्रसंगत्वादिति बहिरंगत्वात् अन्तरंगत्वाच्च लोपश्च सत्वत्तु इति प्राप्नोति दीर्घत्वमिति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाध

कृते हि द्विर्वचने लोपः प्राप्नोति अस्तु तर्हि परस्य लोपः अभ्यासस्य योऽकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति नैवं सिध्यति कस्मात् आ
गमाद्बलवत्परत्वात्। नैवं सिध्यति कस्मात् प्रसंगात् तत्पदस्य प्राप्नोति। तस्मिन् कृते लोपः परत्वात् कृते लोपः प्राप्नोति दीर्घत्वं वा
धकं भवेत्तत्र अत आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सार्वधातुके भज्यन्ते मात्रे पिय यथास्य ताकु
ल्लो रु इति अभ्यासलोपः। अथात्र तपरकरणं किमर्थम्। इह माभूत् आल्हा आमन्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आदेशसिद्ध
त्वात् भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। सर्वत्र सिद्धः प्रत्ययविधौ। किं प्रयो
जनम्। दरिद्रातीति दरिद्रः॥

सार्वधातुकं भविष्यतीत्यर्थः कुर्वन्तीति। अत्र न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् गुणं न स्यादिति मन्यते तत्र सर्वेगमर्था
तु त्वा वेधार्धग्रहणात् वेति अभ्यासस्य लोपः। आल्हामिति लुङ्। अल्लोपे कृते स्यासिद्धत्वात् इत्वं न तरत्वानि अ
त्रप्रत्याख्यातं तपरकारणं परत्वात् क्लृप्तं सावकाशमपवदन्ते अपि सोऽरितिकारेण त्वप्यते विहृणासनमिति। दरिद्रस्य
सिद्धं भवति। आर्धधातुके इति विषयसप्तम्यर्थः॥ त

म०भा०कै०

२८

आकारांतलक्षणादिति यथावेधातुकइतिप्रसमर्मास्यान्तरादरिद्रातीतिरद्रिद्रइति [illegible]

[illegible]

आकारांतलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति नहरिद्रायके लोपोदरिद्रायकेचनेष्यते। [illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रकृतिचरांप्रकृतिचरः ३

नाभ्यासेदिति [illegible]

[illegible]

नाभ्यासेऽभ्यासविकारएवमारभ्यते नयथा॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ९

[illegible]

द

३९ अनेशमितिलुङ् मियोर्मभावः पुषादित्वाङ् आदेशः छंदसीतिसर्वेणापिसंबंधाद्धापायमित्यभावः। एवंतह्येनेनके नापिभाषायांत्वप्राप्ते तियदिविष्यतेष्टेधारशदित्वाङ् विष्यति। मेनेरणशिषिवेतिवुनप्रत्ययः॥ नयास्येयमिस्पत्राशिषिवोयमप्यानभितीत्वाभावः व्यमानमिति। विसर्गाटमतेस्ताढ्यीत्यादिषुवानशः छांदसः शपालुक् येचिरत्रितिायेचरन्निति प्राप्तेच्छ दसएवहस्ववेत्रिपेते आपिजेङ्ति लुङ् इट्च्छ पंचैदस्पविदग्धतइतिआट् इमएत्वमलऌण मितिलन्तृणानप्राप्तातिनलोमस्यअसिद्धत्वात् इत्यर्थः सोरत इति॥ अति

छंदस्यमिपचोरपिछंदसिअमिपचोरथीतिलक्षणम्॥ किंप्रयोजनम्॥ अनेनाम्नेनके येनत व्यमानंलिङि पेचिरन् यज्ञायेजेवपावेपे।पज॥ आयेजेवपआवेपे इमएत्वमलऌणाम्॥ असि इत्वान्नेलोपस्य। इमएत्वेनसिध्यति॥ आतो रेवनकारेणतायतेत्वलक्षणासनम् अनित्योयं विधिरिति। थलिचसेटि। थल्ग्रहणंकिमर्थम् थलग्रहणमक्रिदर्थम् ल् ग्रहणं क्रियते अक्रिदर्थमक्रिजिएत्वं यथास्यात् पेचिथ शेकिथ नेतदस्तिप्रयोजनम्। सेट् ग्रहणमेवअत्रअ क्रिदर्थंभविष्यति॥ इदंतर्हिप्रयोजनम् समुच्चयोयथास्यात्॥ ० ॥ ५ ॥

इत्वस्य अनित्यत्वज्ञापनायतकारः कृतः नित्येष्वसिद्धत्वेआस न्निपादौ आटोसिद्धत्वात्लोपो नभविष्यतीतिकिं तन्निवृत्त्यर्थेन तकारेणाजेनासिद्धत्वस्याभावात् प्रयत्नसिध्यति। तथा थलिचसेटि थल्ग्रहणमिति। क्रितिमेटिएत्वस्यसिद्धत्वात्सेट् ग्रहण मेवाक्रिदर्थंभविष्यति। थलेचसेटक्रिदि[redacted]तिप्रश्नः॥ ० ॥ ५ ॥ ५ ॥ ग्रा०

पेचिव६ न क्रितिसू३

क्रितिचसेटीतिमप्यथापेचिवपेचिमेतिइदंवचनंनियमार्थंसेधेचक्रित्येवनियमोहिपेचतुरिमारेनस्यात् किं तर्हिसकालावधारणं क्रियतेतथा निष्ठा यामेरीतप्रत्रजेनेपचितेवस्यादिविहितेएत्वाभ्यासलोपौ भवतः। अस्मैक्त्वाव्रतानुप्रतिषेधः प्रसज्येत॥ युद [redacted] शाग्रहसमनुदात्तविशेषणा नेकात्विशेषणतइत्याअसमाणादेकात्वइटप्रतिषेधेनभाव्यमितिहारत्रविध्यर्थंभवतिनतुनियमार्थतेअपचेरेत्वाभ्यासलोपयोःकृतयोके चलादिट्प्रतिषेधप्रसंगोयद्वादिसूक्ष्मइत्वनमितिवस्तात्। [redacted] क्रित्वसेटीतिकालावधारणार्थमतिप्रवेशिटत्तएत्वाभ्यासनाथो निष्ठा। तुहम्मोसिद्धंभवतितिनार्थोवचनेनाप्युलविथति॥ अवृद्देशेकृतेएकहलमध्यगतोकारइत्यसेलप्रसंगः। समुदायग्रहणेलक्षणाप्रतिपदे

१ क्रितिचसेटि २ शेकिथ थलिचसेटि इति। किंप्रयोजनं पेचिम। तत्रपचादिष्पइदंवचनमितिवक्ष्यतितत्रवक्तव्यमचेति इहकस्मान्नभवति। लुलविथ गुणास्येनेति प्रतिषेधात् इहापितर्हिनप्राप्नोति। पेचिथ गुणास्येयोकारइतिवमेतच्छिन्नास ते। सचमपिशरिथ अत्रप्राप्नोति। गुणशेषोऽकारः कथ इहिभवतिगुणिभवतीतिरेफप्रगुणद्वाहस[redacted]काऽनिवर्तते। अथवा आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नेवंजातीयकानामेत्वंभवती निपद्ययदयं फलभजत्रपश्चतिरस्यग्रहणं करोति राधोहिंसायाम् राधादिषुसत्यानिनिर्देशः। निकृत्य। एक हलमध्यइतिवर्तते॥ यद्येवं त्रे सतुः त्रेपुः रशद्वेत्वप्राप्नोति॥ अस्तु अलोपस्यविधेयो भवतीति अकारस्येभविष्यति॥ अनर्थकेलोपविधिनैवचनम्[redacted]मोति तेन स्याः पारिभाषायसेतिप्रयोजनानि अथवा अतइतिवर्ततेएवमपिएधेनप्राप्नोति॥ आकारग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते। ह्रप्रकृतं॥ आभ्यामेयादात इति॥ अथवा असोरल्लोपस्ययत्रतपरकरणमप्रत्याख्यायते॥ ॥ राधादिषुसत्यानिनिर्देशकार्यः॥ ॥

कृपरि[redacted]माणेय निष्ठतेन वर्णमात्रमहणेनन्वायमकारोगुणशब्दाभिनिर्वृत्तइतिनशास्त्रंइतिप्रतिषेधोपिवाली तिप्रश्नः गुणास्येयोकारइ तिरेयधिकरणेपनसंबंध आश्रीयतेलु[redacted]लविथ यादो ओकारस्यावादेशाविधानात् गुणस्याकारइतिप्रतिषेधः प्रवर्तते। पविथ यादो गुण णएवाकारेन्नतु गुणस्येतिप्रतिषेधाभावः एवमपीतिगुणएवात्राकारोनतुगुणस्येतिप्रतिषेधाप्रसंगः गुणस्येति अवयवइत्यर्थः उक्तो नेत्रणप्रसज्यशीनाणपरे प्रवर्तितस्वेप्रसक्तेरफदस्ययंगुणः॥ राधोहिंसायां राधादिषुसत्यानिनिर्देशइति अलोपस्यतिवचनेनोदितं असंप्रा प्तौ तितिप्रमालिङ्गसंभेदचनस्यवृत्तिः अक्षरस्यवाचनार्थेति विलाक्षरप्रकारःप्रसज्यते॥

मा०कै० ध०

अकारेणोति समुच्चये अनर्थकं स्यादिति विशेषणविशेष्यभावाश्रयः अर्वर्णो दूस्वमिति। छन्दसीवनिपाविति वनिमतुपश्चेति प्रसङ्गे
नस्माद्व्यस्य सिद्धं तात्पर्यः स तद्धेतुने तत्रैतस्मात्सर्वत्र पूर्वप्रसङ्गो नेत्याह दृष्टानुविधिश्छन्दसि भाषायां अपि नियत विषयाः किमुनम्भादेसाः
तत्रैतद्धास्त्रे [redacted] विगुणे आरिति रूपं तस्मा [redacted] न गुणवताविसादिभवेतो वनिप्यवणादिसादिस्तवृत्तिमघशब्दादपि प्रसङ्गे यथा विषये द्वये
द्वयं सिद्धं एवं च विन्मघवच्छब्दस्य भाषायां नाप्तिः प्रयोगं इत्युक्तं भवति। इत्युपाध्यायपदे परपुत्रके पदकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य च
तुर्थपादे तृतीय माह्निकम् पादः पतत्ओरेशहीति। पादेतस्यागमस्यपदादेशो विधीयमानोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति नवेति।

तत्र हन्त मिहानुवर्तिष्यते। पतिरत्तनुवर्तते अतएकल्मध्ये नादेशादेर्लिटि अस्यैवेति॥ अवर्णमात्रस्यैव प्राप्नोति। बवाधे। अकारेण
तयोरेण अवर्णविशेषणपि [redacted] ष्यामः। अस्य अत इति रेहद्दानी मस्यसनुवर्तते अत इति हि तु अवर्णान्तस्यानन्तरः मध्यवावकु ति
लं अवर्णान्तम् मध्ये नञ्जनषिष्ठं द्वारं संहितत्वा अवर्णान्तम् मध्ये नञ्जन षिष्ठं किंकारादार संहितत्व। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवती
ति। मतुब्वमोर्विधानाच्च। मतुब्वेनी स्वल्पपि छन्दसि विधीयेताच्छन्दसु भवदृश्यनात्। उभ यावल्पपिच्छन्दसि दृश्यते। इमान्यर्णाः पदानि॥
॥ अनर्थगाच्चयमित्रिजिह्म इति श्री म० महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकं ॥ पादः पतत्पादउपधा ह्रस्वत्वं पा
दउपधा ह्रस्वत्वं च नस्याः पद्यः पश्य॥ ओदेशहिसर्वादेशप्रसङ्गः॥ आदेशहिसर्वादेशः प्रसत्येन सर्वस्य द्वियाच्छन्दसी आदेशः प्र
सज्येत येन विधिस्तदन्तस्येति तर्हि कर्तव्यम्॥ नवा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्॥ ॥ ७ व्याख्यायां प्रथमपादे १ ७

यद्यपि याच्छन्द अनन्तरः समुदायः प्रमाप्यते तथापि पो निर्दिश्यते यतः षष्ठ्या प्रतेतस्य षष्ठीस्थाने योगे ति वचनादादेशो न तु प्रतिपमान
स्य पद्धपस्याचार्यस्य आदेशो न स्वेषा भावः॥ तथाप्यनुकार्यानुकारणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादेवमुक्तं। तत्र यथा लोकस्य निवृत्ता द्रुतः गाम०
यद्रुत्तं तकारस्य पकारो भवति एवं पाच्छन्दः प्रथमा धितं तरं तत्समुदायावयवस्य। च्छन्दस्य पदादेशः॥ ० ध०

नदोषो भवतीति तत्रैवं वक्तव्यं यो निर्दिश्यते तस्यागमेभ्यो व्यवधानात् आम्नु प्राप्नोतीति अत एव परत्वाश्रयेण व्यवधानं कर्तुमाह इदमिहेति आ
डयीनामवकाशः स्नद्वयाः कुमार्याः सर्वस्याङिति आमोवकाशः कृतेषाडादिषुक्तत्वनाद्यवधानेपि प्रवर्तनात् यदि तु प्रोमश्चाडादिषु आदेशा

ड्वा

नवावक्तव्यम् किंकारणं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति एषा परिभाषा कर्तव्या कः पुनरत्र विशेषः एषा वा परिभाषा क्रिय
ते उपधा ह्रस्वत्वं वोच्यते अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या वहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि कानि पुनस्तानि प्रयोजना
नि प्रयोजनं स्थानिवदादेशो सु हस्व कुमार्यो किशोर्याः वृद्ध्यर्थमालायातस्याय स्याम् आपो ट्रस्याङ्कृतेषु स्याड्याट्स्याङ
स्याम् प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति इदमिह संप्रधार्यं आड्याट्स्याटः क्रियतामाम् इति किम
त्र कर्तव्यं परत्वादाम् नित्या आड्याट्स्याटः कृतेप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि अनित्या आड्याट्स्याटः कृथमन्यस्य कृते आ
मि प्राप्नुवन्त्यन्यस्या कृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वादाम् इत्युक्ते हि तस्यैवास्ते सा
टि कृते सस्याङ्कृतेस्यैभावः प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीत्ययमत्र हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भव
ति स्यादाव्यवहितत्वात् छप्रति इ अरुदितं अरुदितं अरुदितेति इति कृते सेड्कस्य तान्तामादेशाः प्राप्नुवन्ति वि
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति इदमिह संप्रधार्यम् इट् क्रियतां तात् ङ तामङ् इति किमत्र कर्तव्यमपरत्वा
दिड्गमः॥०।
आरभ्यत इत्युच्यते ततो प्यवादत्वादाभाते याबाधः प्राप्नोति त्यागमानामादेशस्य च त्रसमावेशा एष्टव्यः सेड्कस्येति प्राग्लादे
शेभ्यो धातवाधिकारदस्मिन्पदेऽवध्यनुयादानाद्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते ॥ ॥ ७

अंतरंगा इति भवलादेशो भ्योवालाविकारान्नामाट्‍योऽन्तरंगाः क्रियाला भिति । परत्वादंतरंगत्वाद्धूर्यास्तु टिह्न तेनामादयः क्रांतस्येति प्रत्यप्र
हणाथरिभाषपाधात्तुप्रत्ययसमुदायस्याऽपि । भ्रमाः ऋकृहणमुत्तिकासक र्व्याप्यग्रहणाभिमेषात्तुपरिभाषाऽ नन्नपूर्व इति वचनात्तेनोपतिष्ठ
ते सामान्यग्रहणस्यापि लघः प्रकरणाद्येष्ठस्य विशेषावगमापहेतुत्व स्मात् अतिसदृति । श्रेणमनः स इगुन्तस्य दार्थप्रधानत्वात्तु ह्येष्टव्यः

क्रियान्ते १

अंतरंगाभ्यां तेताम: इदंतहिक्रियाभ्यां क्रियात्वक्रियासंयाद्ध टिहूने सयात्वद्धस्यतांतेताम: प्राप्नुवंति ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति
नदोषो भवति । त्वष्टा विचेत्यष्टा वि च प्रयोजनम् । प्रद्ध त्यप्रष्टत्य क्रांतस्यत्यपूप्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न दोषो भवति ॥ त्रि
८ चतुर्युष्मदस्मत्स्दादिविकारेषु प्रयोजनम् अतितिस्रः अतिचतस्रः त्रिचतुरंतस्यतिस्रचतस्रभावः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादे
शा भवंतीति न दोषो भवति । युष्मत्त्र्प्रस्मत् अतित्वयम् अतिवयम् युष्मदस्मदंतस्यत्वयवयो प्राप्नुत: । निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवंतीति न दोषो भवति । त्यदादिविकारः ॥ अतिस: ॥ उत्तमस: ॥ ० ॥ अयं सोउत्तमासोत्यदाद्यंतस्य त्यदादिविकारा: प्राप्नुवंति
॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ स ॥ ७

उपसर्जनेतु त्यदाद्यत्वाभाव: । अत्र पदांगाधिकार इति वचनान्नदंतस्य समुदायस्यातिप्राप्तत्वकारस्याधित्वे: स: सावितिसत्वप्रसंगः ग्राम० ५२
अंतत्व लोपस्येति वचनादंतस्यैव भवतीति तत्र विशेषाभावः ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७
॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

परमक इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेश: क: प्राप्नोति ननु न सत्वविधौ त्यदादीनामिति स्थानषष्ठीकात्तर्हि न रोरिषेषे तिकथं सत्वप्रतिषाद
तकारस्यपरिद्रियते एवं तर्हि त्यदादीनामाणस्य निविष्टानां यो निर्दिश्यते तत्कारदकारौ तयोः सत्वविधानादतिप्रसंगाभावः वाह उडादिरी
ति यद्यपि द्वौ: ऊडिन्न आसंगित्वप्रतिपादितं तथापि पथ्यास्तु तं गृहीत्वा प्रश्नः संप्रसारणमित्यनेनेति वाक्यपभाविवर्णस्य वा संप्र
सारणसंज्ञायाविज्ञायमानायां यणः स्थाने उड् भवति अथ यणः आदिरूदकस्तात्र भवति संप्रसारणप्रदेशान्तरे सुपरार्ङ इति स्था

किमंतस्यकादेशः प्राप्नोति अतिक: पूरमक: । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न दोषो भवति । उर: स्थाने भो: इर्वेवे
प्रयोजनम् उरःस्थानेऽउर:स्थाने अरिदूते साद्धस्य इर्वमवर्णः प्राप्नोति उर: स्थानप्रभो रिति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवं
तीति न दोषो भवति यत्र हि निर्दिश्यते तत्स्य कस्मात्र भवति अटाव्यवहितत्वात्साति र्हि षष्ठी परिभाषा कृतया उक्तं षष्ठीस्था
नेयोगेत्यस्य योगस्य वचने प्रयोजनं षष्ठ्यंतस्थानेन यथापुण्येत यत: षष्ठी उच्चारितेति वाह ऊठ्‌ इंडुडादि: कस्मान्न भ
वति आदिष्टिद्रुवत्तिभ्यादि: प्राप्नोति संप्रसारणमित्यनेन यण: स्थाने क्रियते पक्षेपेवं वाह ऊढ्च नानर्थकं संप्रसार
नम णेन कृतसात्वाह तु ऊढ्च नानर्थकं संप्रसारणेन कृतत्वात् ० संप्रसारणेन वा सिद्धम् का रूपसिद्धि: प्रष्ठौह: प्रष्ठ गुणा: प्र
त्यल रूप वात् प्रष्ठौहत्यल रूपेण गुणो भविष्यति एडह्रस्वाह्णि: एकादेश: वृद्धिश्च भविष्यति ॥ ० ॥ ७ ॥
स
न षष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थाने षष्ठ्येव पुनरा यथोक्तं समर्थप्रदेशा: स्थाने योगत्वं प्रयोजयंतीति दिग्रहणेन तु दर्शयन्ति प्रयोजनमिति प्र
ष्ठवाह अरड इति क्विन्नेव कारस्य संप्रसारणे एवैकादेशे च वह तेगुण ओकारे त्विप्रत्यया श्रयः तथा इद्धि स्वीति इह्ने प्रकृतापाप्रष्ठौह्रसां
शिक्षिष्यति अनकाराणे वा पपदे इसमिति विवरणत इति प्रारस्यहरसादि सिध्यर्थं भ पद्धितं नोपपद्यते सत्यपि वा प्रयोगेवह र्थेव
र्तमानस्यो हतेः क्विपि प्रष्ठ हरणादि भविष्यति उपसर्गेषु पपदे वहे: क्विः छंदसि नास्ति यतोह्रे वा धकमस्यात्प्रतसर्जनेतरद्धि धाने ॥ ७ ॥

भा० कै० ४
५२

स्त्र

एवं तर्हीति संप्रसारणं यथा रिप्रत्ययनिमित्तं भसंज्ञाश्रयं तद्वद्धिरंगमंतरंगं ग्रहिज्याद्युपदेशे कृते ग्रहिगुणेन स्यात् द्रभावेऽपि पञ्चमिप्रयोगे ग्रहि॰ धाने मे सिद्ध्यति भाषायां तावत् नन्वेवं तत्र ताप कस्मात् लोके तत्र सिद्धं वा सिद्धेन लोकः नेतरत्तिय यत्र युगपदंतरंगं बहिरंगं च प्राप्नोति तत्र लौकिकन्यायाश्रयणं इवेतरम्। इत्यत्र बहिरंगनिमित्तमंतरंगमिति लौकिकन्यायानवतारः अपुवाद्यादिनामिति मघवा बहुलमिति त्रा

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ग्रहिज्यादिषु यणः आतः प्राप्तस्य पराचार्यः भवति भाषा परिभाषा असिद्धं बहिरंगं अन्तरंगे इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् अपवादे परस्वात् पूर्वम् असिद्धं बहिरंगम् अन्तरंगे इत्यसां द्गुणं अन्तरंगे लक्षणे त्वेनं भवति एव युवमघोनामतद्धिते इत्यत्र यद्यस्य प्रसारणेन ककारान्तग्रहणं अनकारान्तप्रतिषेधार्थम् एवादीनां प्रसारणेन ककारान्तग्रहणं कृतमेव किं प्रयोजनं अनकारान्तस्य माभूत् मघवता मघवते तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति पृथिवी भवति पुनः पर्यायेणापि स्यादिति यत्नात् वक्तव्यं नकारान्तग्रहणं कृतं अयमिति अत्र तेषु उक्तं किमुक्ते उक्तमेतत् अवृत्तिलक्षणो नश्वनभि एकादेशे सिद्धे हि नित्यं पुंवत्तेन तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति यथा प्रवतितः पृथग् एव युवतीः पश्य स त्रासिस्यादिति लिंगविशिष्टग्रहणे चोक्तेन वा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहण इति अथवा परिभाषाव्यापि भाषा कृतिमुक्तेति पुवमघोनामतद्धिते अल्लोपः अकारस्य लोपो भवति० ॥० ॥ ७

४ पश्य एनं युवतीः ४

१ऐषु तेन कृतेषु विशेषेण तस्य नामतां प्रयोगे त्वाद्ये संप्रसारणप्रसंगः अवर्णाश्रितिं मघवच्छब्दः पुंवत्तेन समर्थः नवा विभक्ता विति यदि विशेषश्चि क्रिया विशेषे प्रसारणानविधायित्वेन तथापि विभक्तौ विधीयते तद्विति लिंगविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम् ॥ ७ | ग्रा० ५२

॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७

अनर्हस्य भयो इत्यत्र संप्रसारणे कृते न चत्वा रेशे ऽन्ते त्रं तस्मात् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनापि नातत्त्वं त्वास्ति सामान्यातिदेशे विशेषातिदेशात् युवतिशब्दोपादानं भवतीति स्यादिसंप्रसारणभावः एवं अथेति किमिदं विध्यर्थं यथा नियमार्थमिति प्रश्न यथा विशेषणेति प्र कृतेः कार्यिसादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकं विधायें ननु इह हि गुणपरः तत्र प्राकरणिको निकायो नियमे नापेक्षते भेदेनेवेति प्रवृत्त्यां ऽप त्तिः अविशेषेणेति अल्लोपटिलोपसमुदायापेक्षः प्रकृतिभावो विधीयते न ह्यष्णः इति तत्रैषा परिभाषा नेति सन्नीनां लक्षणोऽप्राप्तः एवाभाव

नतो ऽनस्नुभयोः शेषः अपुवं यद्यपि वेह नूनं तामण अथ किमिदं षष्ठ्यादीनां पुनर्वचनम् अल्लोपार्थमाहोस्वित् नियमार्थं कथं वा ऽल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम् यदि विशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ततो विध्यर्थं अथ हि अविशिष्टिलोपयोरप्र कृतिभावः ॥ ततो नियमार्थम् ॥ अत उत्तरं पठति षष्ठ्यादीनां पुनर्वचनम् अल्लोपार्थम् षष्ठ्यादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लोपार्थं अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः अन्नवधारणे ह्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसंगः ॥ अवधारणे हि सति अनन्त्रप्रकृ तिभावे उपधालोपः प्रसज्येत कथं यदि तावदेवं नियमः स्यात् षष्ठ्यादीनामेव णीति एवमपि भवति हि नियमात्र स्यात् सामनी वेमनी इति तत्र लोप इतिप्राप्नोति अथाप्येवं नियमः स्यात् षष्ठ्यादीनामनपि वेति एवमपि भवति हि नियमात् तत्र अपर ति सामनी वेमनी इत्यत्र तु प्राप्नोति अथाप्युभयतो नियमः स्यात् षष्ठ्यादीनामेवाणि अल्लोप षष्ठ्यादीनामिति एवमपि सामनी वेमनी इति प्राप्नोति तस्मात्पूर्वोक्तं षष्ठ्यादीनां पुनर्वचनं अल्लोपार्थं मनवधारणे ह्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसंग इति अतो धातोः ॥ अतो ऽल्लोपः इति वक्तव्यं प्रत्ययदेशोपयोगात् स्यात् समानन्त्यर्थं वैकल्पिकत्वि अल्लोप इति किं स्वद्धो यो साल्लोपाभ यदनाप्लुत्स्य तेक्षथम्लोपाम् निपातनात् सिद्धं निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनेन लोपाप्रतिषेधः इति यदेवं नार्थो कर्मणीति प्रकृतिभावादिलोपाभावः सामन इति सामन्येषु णत्वं अत्रापि प्रकृतिभावादिलोपाभावः ऽनपरसंनेन वेऽल्लोपप्रसंगः अथ यदि तत्र प्रसाहेतेवोऽपवाणां न सामन्यइति तत्र साधुरिति पत्रे आतो समास इति ननु सैत्रो यनि इवारि इति किं तद्यथे

४ आतोलोपः ४

नयोगविभागेन एवं तर्हि परस्वैयाकरणस्य अनुकरणं शब्दे च वहरेति न द्वितीयो योगविभागः तेहि साधुरिवेषु बहुभाषाणः अभ्युदयभाजो भवन्ति लोपाभिरिति सिपात् तत्र लोपाभाव पाठाद्गणस्य सामान्यापेक्षं च निपातनं न सन्त्यपेक्षमिति तत्कोयाद्ध्यापि भवति ॥

न तोधातोरिति इदं नित्यार्थमस्त्वेवं त्विकल्प्यस्तु पतितावच्छिन्नविभाषेत्यावंतस्यालोपाभावो ऽन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः केचिद्धातोलिंगसुलिं
गभ्र्यस्याधः कृदादिस्त्वइयर्थान्न इतीमैत्रे आडि निघृवीचा पंपत्रि पपात तो यकवलनग्रहणाद्वा सिद्धं मैत्रेयश्चिनीति न्याय शमिम
कवचनस्पृष्टोनपाशु आदेशः आदन्तद्वादिति पथ्याशि वाउन्ने सिद्धेति प्रामेरेफ लोपः एवमिहा कारलोपः एवं वृत्ता सूत्रमेव
मन्यास्या नहतितारेणार्थश्चादिग्रहणेन आतोधातोरित्यत्र आत इत्यनुवर्तमानेति विकृतोनुस्वल्पितिवचनसाम्य स्यादेलोस्य

कथंसमासे । नुक्रमे वकोल्पविति निपातनादेतत्सिद्धम कथंहलः श्नः शानज्झाविति एतदपि निपातनान्नास्ति दमग्रथवायेभा
विभागः क्रियते आतः ॥ आकारलोपो भवति ततः धातोः धातो आकारस्य लोपो भवतीति मैत्रेयाद्यादेशमनः [redacted]
[redacted] मैत्रेयात्मनः प्रत्ययमात्रे मैत्रेयात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसज्येत इहापि प्रथ्यासात तद्भ्यामसंज्ञनेत्यनोरन्तरस्य इतीप
मात्र दिमनस्यमात्रे लोपउच्यते कथमात्मनएवनिर्मिमीध्वेति तस्मात्सार्थः प्रत्ययलोपेन कथंतमन्यसंज्ञत [redacted] नोरन्तरस्य इति सांद
सत्वासिद्धम दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात आदिग्रहणं चानर्थकं किं कारणं आकारप्र
करणात आतइति वर्तते मैत्रेयाद्योरात्मनः तिविशि नेडिति तिग्रहणं किमर्थं नविंशतेर्डिति लोपइत्येवोच्यते नैवं शक्यमपि
शतेर्डिति लोपइत्याय सुच्यमानेत्यस्य प्रसज्येत नासिद्धो यस्यापीति लोपिने वतत्रारंभसामर्थ्यात निग्रहस्य भविष्यति कुतोनुखल्वे
तत्अनेनार्थअंभेति निग्रहस्य भविष्यति न पुनरंगस्येति [redacted] स्मात्निग्रहणं कर्तव्यम अथ क्रियमाणेपि तिग्रहणे यस्य कस्माद्भ
वति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥ ० ॥
रिमावाया अनुपस्थाना त्स्यस्य रापरैव षष्ठी निर्देशाल्लोपः प्रसक्तेउतन नव संशब्दितस्य तिग्रहस्य तिग्रहणेनुसति तेर्लोपो भवतिनिर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्तीति नानेन परिभाषा याप्यापाए कथ्यते नहि निर्दिश्यमानपरिभाषा ऽलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्यनया वाधिकासनयोर्निर्विषय
[redacted] तन्प्रसंगात तस्मात्निग्रहणं सामर्थ्याद्लोपस्यानुपस्थाने सर्वस्य तेर्लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः ॥ ॥ ७ ॥ राम० ४३

१०४६९४७१६४
१०३ डिश्वभसापीति त्तु इति कव नारिवंततावत्वकान्स्य प्रवर्तते दीर्घकाश्तुषभ्राष्टु वटंतर इतिद्विदेश्मततस्मा त्तुबंध कराणसामर्थ्याद्भवे
तिप्रकारणमिहवाध्यते नतेनकारणतेस्येति इनश्यपनयसे अग्नित्तिचप्रकृतिभावप्रातिवचनमसत्र त्स्यारिण इमइति तमेद भितपाणी ठेन सर्प
गीतिथीठसर्पिद्वेवदण्लकलापिनाप्रोक्तमधीयते कालापाः कुत्लापिना तिस्पण तेनोऽध्येतवेदित्राशुणः प्रोक्ताल्लुगिति लुक कुशु भिना
प्रोक्तमधीयते कोथुमाः तेन प्रोक्तमित्यण एवं वष्ठितीयस्याणिलुक तेतिलिजाजलिलागालि प्रोक्तमध्ययनसाहचर्यातेति स्यादिष्टाद्दे
टेः अभसोपसंख्यानं कर्तव्यम् इहापि यथास्यात उपसरजोर्म दुरजइति ततर्हि वक्तव्यम नवक्तव्यम कथमुपसरजोमंदुरजइतिड
त्पक्षस्या ऽप्यनुबंधकरणसामर्थ्यात् न अभस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्याद्भविष्यति नस्तद्धिते । नांतस्य टि लोपस ब्रह्मचारिपीठसर्पिक
लापिकुथुमितैतिलिजाजलिलांगलिशिलालिशिखंडि सूकरसद्मसुपर्वणाम सुपसंख्यानम नकारांतस्य टिलोपः स ब्रह्मचारिन
पीठसर्पिन कलापिन कुथुमिन तैतिलिन जाजलिन लांगलिन शिलालिन शिखंडिन सूकरसद्मन सुपर्वन इत्येतेषामुपसं
ख्यानं कर्तव्यम् सब्रह्मचारिन सब्रह्मचारिणइमे साब्रह्मचाराः सब्रह्मचारिन पीठसर्पिन पैठसर्पाः पीठसर्पि[redacted]न कलापिन
कालापाः कलापिन कुथुमिन कौथुमाः कुथुमिन तैतिलिन तैतिलाः तैतिलिन जाजलिन जाजलाः जाजलिन लांगलि
न लांगलाः लांगलिन शिलालिन शैलालाः शिलालिन शिखंडिन शैखंडाः शिखंडिन सूकरसद्मन सौकरसद्माः सूकर
सद्मन सुपर्वन सौपर्वाः सुपर्वन चर्मणः कोशे उपसंख्यानं स चार्मः कोशः अश्मनोविकारे उपसंख्यानम अश्मनोविका
रउपसंख्यानं कर्तव्यम अश्मनो विकार आश्मः भस्मनः सकोचे शौवः संकोचः ॥ अश्मयानां च सायंप्रातिकाद्यर्थम ॥ ७॥
अनेनेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण प्रत्ययः तेनप्रोक्तमित्यत्र तु प्रोक्ताविके थेच्छन्दोइतिछः प्राप्तस्तेन केचित्तु तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते वा
मेइति तस्य विकार इत्यण शौवइतिनस्पद मित्यण खेग्रामजनपरमनुष्यस्य इत्यतत्प्रसंख्यानम् अत्रपरत्वाड्ढ्रो प्रामापि

सायंप्रातिक इति [redacted] सायंप्रातः शब्दात् छेदा काला ट्युञ्जितिष्ठष्ठ्यपः पृष्ठा कथं चिरकालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनो ऽपि ठञ् भवति यो नः पुनिकः इति सर्ववहन्न आदिशब्दः प्रकारे टिलोपस्य प्रतिनचमा द्वयमाश्रीयत इति आभ्यातीयः शाश्वतिक इत्यत्र च टिलोपाभावः निपातनादिति अत एव निपातनात्तीरितिकादेशाभावः शाश्वतमिति भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् प्रत्ययः यस्य त्रिति सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वाह इतिवर्णस्येति हेदाश्री इति हास्तिशब्दादितो मनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तस्य वृद्धौ कृतेति कृते सवर्णदीर्घत्वे सति सवर्णदीर्घस्य अवर्णप्रसंगः ननु चान्तरंगत्वात् सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति एवं तर्हि वार्णादांगं ब

अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानं कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् सायंप्रातिकाद्यर्थम् सायंप्रातिकः पौनः पुनिकः शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः निपातनादेतत् सिद्धम् किं निपातनम् येषां च विरोधः शाश्वतिक इति एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः शाश्वतम् न वक्तव्यः यस्येति च इदुर्णीस्य ईति किमुदाहरणम् हैदारि दाक्षायणि हेदारिरिति यदि टिलोपो न स्यात् परस्य ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत तदा सोऽङीति यदि टिलोपो न स्यात् अस्य शादेशे कृते एवं सवर्णप्रसज्येत दाक्षेय इति यदि लोपो न स्यात् परस्य लोपे कृते पूर्वस्य अवर्णप्रसज्येत नैतानि सन्ति प्रयोजनानि सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि॥ ७२ ॥

लीय इति ह्रस्वत्वं मन्यतेरा [redacted] स्त्रिई आह इति स्थिते वृद्धि इ परविप्रतिषेधात् यस्य गुणादेशे कृते पूर्वस्य अवर्णप्रसंगः सवर्णदी घस्यापूर्वविधित्वात् तत्र कृते अवर्णस्य गुणादेशस्य नास्ति स्था निवत्त्वम् गुणादेशः पिकौ अवर्णे इति इकारप्रश्लेषादीर्घविधि प्रतिषेधनिवृत्तिविषयः दाक्षिई इति स्थिते जस्त्रीणां तुगिति तृकि कृते पुनस्य लोपे कृते पूर्वस्य अवर्णप्रसंगः परलोपस्य स्था निवद्भावात् क्ङितनिमित्तस्य लोपस्याप्रसंगात् नैतानीति यत्रांगवार्णयोर्युगपत्प्रसंगस्तत्र वार्णादांगं बलीयो भवतीति भावः

राम०
४४

इदंतेहीति सर्वविशब्दात् सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङी विहते सख्यौ मानित्रंशत् इति प्रादिसमासे कृते लिंगविशिष्टपरिभाषया अत्र निगृह्य प्रतिटिवि द्वित्रिपो पितिद्रूह तत्रास्तीकारलोपे एकादेशास्य पूर्वं प्रत्ययवद्भावात् पिस्ताप्रतिषेधः स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे वा यदोशे ननु पर्युदासेऽतन्द्रासुसख्विशब्दादस्मात्तद्धितस्य यः सिद्धत्वात् ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे कृते लाद्वृत्ति अत्वास्ति रूपस्य पिसंज्ञा यः प्रतिषेधाभावः को ङे इति यस्थि प्रत्याख्यानो लोपः प्राप्नोति सौर्य इति सूर्यस्य एक इति मित्ते नैकदिशि तस्य तत्र यस्ते ति लोपका

१मितिभ

इदं तर्हि अगस्तिस्य वा गच्छति अगस्तिः एवं स्यादिलोपो न स्यात् उपसर्जन ह्रस्वत्वे कृते अ सत्येतिप्रतिषेधः प्रसज्येत यस्येति [redacted] लोपे एषां प्रतिषेधः पक्षे स्या रेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः काण्डे सौर्यनाम [redacted] हिमवतः अंगे सत्ति हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः इह शब्दाभिन्नसपिप्रकृते नैमपित्र आमि सवर्णकृते स्य पूर्वसिद्धो लोपो भवति शब्दानेइयङुवङ् भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन इयङु वङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन इयङुवङो सावकाशः श्रियौ श्रियः भुवौ भुवः लोपस्यावकाशः कामण्डलेयः माद्रबाहेयः इहोभयं प्राप्नोति वात्सप्रेयो लैवाश्चेयः लोपो भवति विप्रतिषेधेन गुणवृद्धी च गुणवृद्धिभ्याम् इयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन गुणस्यावकाशः चेतायोः इयङुवङोः स एव वृद्धयः प्रयोजनं वा अस्यनचाप्रत्ययः गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन नैव इयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात् तेनवार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं इयङुवङादेशस्य [redacted] न्यविषये येञ्वनात्॥

[redacted] प्राप् [redacted] ॥

लोपः प्राप्नोति सूर्येतिष्ये तिपलोपश्च पक्षो तु व सते स्त्ये अगस्त्ययोः ङ्यामिति तथा अत्र यलोपस्याप्रसंगः इह शब्दाभिन्नित्रिभा षाडि प्रत्ययः शीघ्र हणनसयोगात् सत्त्वात् मतो नेनित्यानुवर्तते तेन वा अपि सेदे न शब्दाकार्य निषिध्यते कामण्डलेयप

४ गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वा[redacted]त् यलोपः
नेति ४ सिध्यति। अल एवेति। अकारद्वय लोपे सति इ. कारस्यां ४

भा॰ कै॰ ७

४५ इणाईङुबङअदेशाइति आदेशानमादेशोविधानंइणुङ्वङोरादेशाइतिषष्ठीसमासः पथे यङुवङोस्तचेत्राल्पइवेकोनेवंगुणावृद्धीइतिप्र
तिषेधोनुपधात्मिरित्यर्थः सूत्र सोर्दतित्तेनैकशिमिसरा नदेतान्नोपइ ईको रपतोत्रसूयेषाचोऽगानभवतिकिंतर्हिगणनमितिप्रकारलोपा
प्रसराःपुर्योगविवक्षायातु देवताायाच्चाद्विधानादृत्प ब्रङेघितृतेसूपशदेगासोकाभवतीतित्रेवलोपः सातेसूरीति। अगान्यत्वा.
दितिाएजेरत्तादिहा यमभियातः यलोपविधि भितिउपधाविधिंप्रतितुप्रतिषेधःप्रत्ययविधावेव स्थानिवत्व निषेधेचाविशिष्टसां ४

इयङुवङादेशाअन्यविषये आरभ्यते किंविषयेपरत्वादेशा विषये यथैवपरत्वादेशावाधते एवंगुणा वृद्धी अपिवाधितत्स्मा
तेत्रगुणावृद्धिविषये प्रतिषेधः।। तस्मात्त्रगुणवृद्धिविषयप्रतिषेधोव रुष्यं नवेत्त्यःप्रथ्यपवादाःपूर्वाविधीन्वाधंतइ
त्येव भियङुवङादेशापरादेशावाधिष्यते गुणवृद्धी नवाधिष्यते पर्वत्वियस्वेतिष्याग्रहणमनस्या नायद्वक्षायाःस
४ ला योदीनामग्रणतेङप्रसिद्धिरेणस्यत्वात स्वयादीनामग्रणतेप्रसिद्धिःसोरीवलोका किंकारणंमगास्यत्वात अंगानपेतदंगुत्र
स्थवतिलोपेकृतेनांगान्यत्वं स्थानिवद्भाददंगान्यत्वंभवतिसिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात्सिद्धमेतत्कथं॰ स्थानिवत्प्रतिषेधात् धा
तिष्येतेऽत्रस्थानिवद्भावः यलोपविधिंप्रतिन स्थानिवद्भवतीति एवमपि न सिद्धति किंकारणं अंगान्यत्वात् अंगा
हि सर्वथाद्वः॥ अयः सोपपाद्वनेषदोषः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीमित्येवंभविष्यति उपधाग्रहणानर्थक्यंच स्था
निवद्भावेवेदानीमप्रतिषिद्धेउपधाग्रहणमनर्थकं किंकारणंमनत्व एवहि सर्पादी ४ ७ ॥ ८ ॥ ७

त्वात्रापंतानांस्योदीनांलोपो भवतीतुस्यमाने लोंङस्येतियकारस्येव भविष्यति यत्रहणंतुनुमस्याग्यापनेतुदंतरेणापांत
त्वाभावादुत्तरार्थ्यत्राद्यग्रहणासंयोतमिति गंतुतांतसिद्धमित्यर्थः। साधुवयात्तमिति। अनेन सिद्धेदानीं प्रतिपाद्यतेयदिप्राप्ति ग्राम॰
ति अकारेद्द यलोपस्यासिद्धत्वादयोपवकारो भवति ४ नोयकारः किंपातेमतद्भवति साधुपाते साधुवयांतपदिप्राग्भारसिद्धत्व॥ ४ ४५
४ दर्य२

[illegible]

ह्याँ४ यो५
अथेति रीति अकारलोपस्यसमानाअयस्यासिद्धत्वाद्यांतत्वाभावः ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यं पद्यधीति नचोपधाग्रहणं क्रियते नापिसर्वादीनां
गलेन विशेष्यतइत्यर्थः इतितर्हितेच्यरगमनाभि तरूषविशेष्यस्तस्यपकारसिलापःसंवधकारः तपोधवपदोभवतीति स आर्थः तयचरी
ति सर्वसबृहस्तरीमतदे वचाद्वप्रत्ययः तसिलादिष्विति पुवद्भावः सर्वमत्स्यारिति मत्स्यस आह्लिपी मत्स्याश्चित्यचाचेसिद्धे अप्रधान
परत्वा वेवनाद्वरःहेतःसोरीपदरति सोपयापमितिहृष्टाः॥ अगत्यस्यापमितिअच्च ण तुदंतोन्दिपङ्अनस्त्राणीति नरत्रस्य
क्षिप्यणात्यर्थःतिष्यपुष्य रितुभमयापादानात्सिध्यकाद्वसयलोपाभावः॥ अतितइति अपादानेवाहीपर हेतिर्तामिः तादेश्चेति च

अथसहतेनासिद्धत्वे असिद्धत्वाल्लोपस्यान्नेयायकारोभवति यद्यपिसहतेनासिद्धमेवमपिनदोषः नेवंविज्ञायतेसत्योदीनामंगा
नापकारलोपरति कथंतर्हि अगत्यलोपोभव तिमत्वेतत्स्यादीनायकारइति एवमपि सूर्यचा। अत्रप्राप्तेतिमत्स्यादुपधाग्रह
णाकृतेयम विध्यपरिणाणं वविधय्यरिणानेचकृतेयम सूर्यमत्स्ययोद्धाय सूर्यमत्स्ययोद्धायमितिवकृत्याम सोरीमत्सी
सूर्यागस्त्ययोश्छेवअंचेतिवकृत्याम सोरीसौर्यः॥ आगस्ती आगस्त्योपः तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि
स्य लोपावक्तव्यः॥ तिषपेषापम॥ अतिके जसिकादिलोपअाधुदात्तत्वा॥ अतिवक्ष्यमाणिकादिलोपोवक्तव्यः॥ आधुदात्तत्वं
चवक्तव्यम अतितोनद्दात् नमेतादिभ्रतादेश्चलोपोवक्तव्यः॥ अद्रेवन्नोअतेन्मः॥ अतितमेअवरोहति तसीसेषनवेनवो
इष्टादाशातयोपिहिंघोलोपोतिषदिअत्र अतिषते॥ तथाअघोपिंत्यथवे[redacted]ह अतियेचदूरेकेसर्पाविं
त्व कादिभ्यश्चासलुक अग्रहणंपाकमकृत्ंमरद्द[redacted]कस्मान्नभवति॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७

कारत्काददेश्च पदान्तादेशादान्तमः कादिलोपेत्यतितमः तसीलोपइति कादिलोपश्चवक्तुमित्येवविषयमनुत्यादायपवितन्मि
त्यर्थः दाशान्तपदाहि स्थानपुवायस[redacted]दूशान्तपलत्रभवोदाशान्तपः चतुः स्थाअर्थः षोलोपइति सुषाश्रेनान्तरपदद्दप
कोवायेप्रसिद्धो यते॥ अतिकेसीदत्तोजिस्तत्सहिंचेतिषिःप दवपदादितिपते अश्वाविति अनुत्तरपद स्यार्थः पयनसपरतोऽ
श्या२ धु२

[illegible]

ते

भा०कै०४० ४६ बिल्वकेभ्यइति बिल्वशब्दात्खलादावर्थेकुमत्ययेऽसतिछग्रहणेकुगागमनिर्देशएवननिश्चीयेतेति कमत्ययात्तादपि परस्य भस्य लुकप्रसंगाभ्
स्यातिवर्ततइति तत्राथ्याछिभक्तिविपरिणामेनसतिभसत्तकेभ्यः परस्य लुग्भवति बैल्वकइति अनुदात्तादेश्चेत्यत्र छिजइति नसतछित्तइत्यतेतछि
तइतिवर्ततेतेनबिल्वकादिभ्योभसत्तकेभ्यःपरस्य तद्धितस्य तद्धितेपरतोलुग्भवतीतिसूत्रार्थः संपद्यतेएवमपीति बिल्वादिषु तेषामिति
उत्करादिभ्यश्छः नडादीनां कुकत्वेतिछः कुगागमश्चातत्तत्रभवइत्यण् तस्मिन्पूर्वतश्छस्यलुकतेताकदाहछः। असतिछग्रहणेछपरतोऽ
णोलुकप्रसंगः ततश्चनलुमतायेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्तद्धिभावेरूपनसिध्यत् नसाबिल्वकादिर्निर्विहितइतिशेषःबिल्वकादि
भ्योयोविहितइति बिल्वकादिभ्यउत्पन्नोनाकारेणकुगागमनिर्देशः। तेनायमर्थः भाविकुगागमेभ्योयोविहितः प्रत्ययस्तस्यतछि
बिल्वकेभ्यः प्रसंगोनिवर्तते एवमपिबिल्वकायेत्यत्रप्राप्नोति तद्धितसंज्ञिवर्तते एवमपिबिल्वकस्यविकारः। अवयवोवाबैल्वकः।
अत्रप्राप्नोतितद्धितेतद्धितस्येतिनिवर्तते एवमपिबिल्वकीयायामवोबैल्वकः बैल्वकसाकिंचिद्बैल्वकीयेअत्रप्राप्नोति नसबि
ल्वकात् बिल्वकादिभ्योयोविहितइत्युच्यतेनचासौबिल्वकशब्दाद्विहितः किंतर्हिबिल्वकीयशब्दात् एवंतर्हिसिद्धे सतिपूर्वछग्रह
णंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषापरिभाषासन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावेउभयोरप्यभावइतितस्माच्छग्रहणंकर्तव्यं। छस्ये
वलुक्कुपयास्यात्कुकोभावइति॥ ७॥
नेलुग्भवति नचछादेशोभाविकुगागमेभ्योबिल्वादिभ्यःप्रत्ययोविधीयतइतिनार्थश्छग्रहणेन एवंतर्हिइतिछग्रहणंछमात्रस्य
लुग्यथास्यात्कुगागमभावनिवृत्तिरपिस्वशब्देनक्रियते परिदेशपरिभाषानुमानादाकुकोनेवनिवृत्तिः प्राप्नोतीतिकिंतदेमावार्थेन राम०
छग्रहणेनकर्तव्येषापरिभाषानाश्रीयतेपद्यरूपेनेयुदयादेयस्येतिलोपेन [illegible] निवृत्तेऽपीकारोऽतस्सन्नियुक्तोनकारेणनिवर्त
ते तथावक्षिणःपूर्वस्त्रीकृतेभापेदस्यप्युवर्त्रविनस्त्रीप्रत्ययमात्रस्यनिवृत्तिः क्रियतेऽर्थस्यतानिवृत्तलक्कोरस्य ४६
वर्णप्रसंगे तेति तथावश्रोत्रियस्य लोपश्चेतिविधिदेयेविभात्रभावोननिवर्ततइतितत्रानित्यापरिभाषितप्रतिविषयम्।
घ

तरि तुःसर्वस्येति सर्वस्यछशब्दस्यैवोलोनत्वलोऽन्त्यस्येत्यर्थः। अतस्यलोपइति टेरित्येवान्तलोपस्यसिद्धत्वात्ववित्तपिछइति विजित्त्वशब्दानुवृत्तेरद
स्थ सतिदृष्टप्रत्ययः तत्तुविसतिनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्गुणोनस्यात् पूर्वत्रगुणेनप्रवर्ततेऽतसंज्ञानापि विधौत्वहिसंज्ञा
लुग्बाधतइतिवचनात् कारिष्ठइति तत्रतादिषुप्रत्ययः टेःणाविति प्रातिपदिकग्रहणात्प्रत्ययकार्येणातिदेशाभावस्यादिषुअर्थेतेनछह
मावष्टेभावपतीतिणाविधिशनभवतितदभावेभसंज्ञावेनापिनभवितव्यंनियोगशिष्टस्यादितिवह्यतीतिभवितव्यमितिचेत्कवित्। एत
तुरिछेभेयस्तुतु ःसर्वस्यलोपोवक्तव्यः। अंत्यस्यप्राप्नोतिति सतहिवक्तव्यःनवक्तव्यः सर्वलोपविज्ञानंसंप्रत्ययस्यचनानर्थ
क्यात् तुःसर्वलोपोविज्ञायते कुतः। अस्यसवचनानर्थक्यात्। अत्यस्यलोपवचनेप्रयोजनंनास्तीति दलोपस्यभाविष्य
ति। अथवालुकप्रकृतःसोऽनुवर्तिष्यते। अशक्यालुगनुवर्तयितुंकिंकारणंविजपिष्ठकरिष्ठयोर्गुणोनस्यात् विजपि
ष्ठकरिष्ठयोर्गुणोदृश्यतेविजपिष्ठः। आस्तिकपिष्ठः टेःणाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्यभोऽतोप्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावोवक्त
व्यःकिंप्रयोजनंपुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भावार्थम्एनीमाचष्टेएतयतिश्येनीमाचष्टेश्येतयति। रभावार्थम्पृथुमा न
चष्टेप्रथयति। अस्यतिटिलोपपरमाचष्टेपटयति यणादिपरार्थम्दूरमाचष्टेदवयति किंपुनरियंपरिभाषाणभावोहोस्विद्दृशे
र्। तमात्र उदाहरणेऽमात्रमिमाहप्राद्यापिहीयते स्थिरमाचष्टेस्थापयतिदृतिभारद्वाजीयाः पठंति णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येष्ठवे
वद्भाव टिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुकनविधार्थमिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७॥ ७
ला पतीतिन्तमित्स्यसिद्धिवासिद्धेपुंवद्भावोविहितइतिणवाऽपिभवति टिलोपेनैवसंनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तिः सिद्धापुंवद्भावसंनियोग
शिष्टयाश्चपरिभाषायाश्चानित्यत्वज्ञापनार्थंतेनपेनेयदृत्यादिसिद्धंभवति। विजतीरीति। स्रग्विणमाचष्टेस्रजयति अश्वादृदृति यद्धिस्त्रन
भवति यत्रसंनिधिपतस्यागतत्रवृद्धिर्भवतिप्रापयति स्थापयतीति॥ युवानमाचष्टेऽल्पमाचष्टे [illegible] कनयति॥ ॥ ७॥

भा०कै०ष्ठ
५७

इहत्यादिकिमर्थमिति एकि मिकारान्तः समुदाय आम्रोऽस्थ्यकारो मात्रमिकारस्तु स्थाने मार्थे इति प्रश्नः किं चातः इति उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः
न्नतिपारयति परीतिरूपा रादीयपद्मश्रुतावरस्येय स स्त्रीदेः पारस्य मा कारः क्रियते तत्रोच्यते किमर्थमिति अरूघकार इति॥ द्वितीयेति तत्र नानुवर्त्त
ते इति भावः तुल्यस्यादेशोऽस्तु इत्यत्वादीर्घाभावः आनुस्त इति अंगेऽत्रानि अन्तरंगत्वात्पूर्वं क्रियते तस्मिन्सति पुनरस्य आकार्यप्रसंगता वविधानं भ
वति ताज्ञतो जेसस्थायीयंपरिभाषा ज्ञापिता तत्राभिनिर्दिष्टेनैतापके जार इत्यस्य विधाने दीर्घश्रवणार्थेन स्मिन्स्थानापके सति ज्ञायानितिमि
धाय्यमाहृदनम अन्यथा दिलोपस्यैव परिभाषावशाद्दीर्घो न स्यात्पिबे रिति यावादिस्त्रेणस्य दापिबारेण हलतः क्रियते तदागम

इहत्यापिदृत्वं किमर्थमिति शाङ्कः॥ आद्यौ स्थिपकार किं चातः यदि लोपोऽप्यनुवर्तते ततो यिशाह्नः॥ अथ निरन्तं तत्तेपकार उपादा
दीपसः किमर्थं आत्तरस्येयमः आनुषूत्ते न लोप स्वकृतः सानुवर्तते कास्या सिद्धिर्यायान् अकारघकार इति दीर्घत्वम विषयति ए
वतहि सिद्धे सति पत्युत्सापरस्यैयमः आलभ्याहितन्तज्ञापयत्यावीर्यः मनमपापरिभाषा आगन्तेपुनरेतावविधिरिति किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनं पिबे गुणप्रतिषेधश्चादितः मन वक्ष्यामि भवति॥ अथापि किमर्थं ज्ञापनं स्यायमः दीर्घउच्यते न अकारएवो यते का
स्य सिद्धिः ज्यापुत्रा॥ अतुर्थिनः दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा
परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति रत्नाहलादेर्लोपाः कथमिदं विज्ञायते हलादेरंगस्येति आहोस्विद्धलादेरकारस्येति
न पूर्वं पुनरिदं विचारयितुं नन्वनेन दृष्टिरेवेतां गविशेषणेन भवितव्यं कथं अकारस्य नाम हलादिः स्यात् अवस्थान्यः॥०॥
स्मः यदाहृदंतस्य हारागुणाभावः इतरेतरयमिदमिति इहांगस्येति प्रकृतं आनन्तर्यं च तत्र विशेष्यत्वाविशेष्यभावे कामचारात्
यव अयुक्तं सुनीतिं घीलादेरित्यादेरुत्वाविनाशादिशाव्यत्वे प्रोनादवयवयोः प्रकृत्वाद्यावयवभावयो तदेतत्संबंधाभावाहितिभावः
अस्यापायति आसन्नभेदाद सर्वेषुपरस्परत्वापदयोर्दर्शयति यत्र भेदाभेद विवक्षणात्तनरत्वनमिति तत्रावयवावयवि
भावेनान्यत्रेमथः॥ ॥ ७ ॥ क्षारे १

न

एम० ५१

तू२

इथिमोजनमिति यद्यप्युपनीतस्थिमोजनतकार्यसिद्धेः सुत्वकत्वात्समीपमित्यर्थः॥ अप्रथीयानिति अष्टष्युपहात्संघुस्तद्दशगुणवचनादीप स्वत्र
त्यय॥ अन्त्वीयानिति नसमत्वोपि घ्यानेन चामाण्यवक्तात्ति त्यस्मिन्देशोऽसाऽनत्वो मत्तेर्यस्तु न बिम्बमतो शिमत्तु सुकृत् तत्रांगे हलादि
न भवति अकारतत्व हलादिरिति रादेशप्रसंगः स्त्वीयानिति स्य गवक्ष्व द्वारीयस्तु नमत्तु यात् लुक् यथेष्ठमीति वचनमाणापरिशाणानाद
तिप्रसंगनिरासादिति भावः न वेसमासादिति प्रकृताभिप्रायेणोपसुयेत इदृशात्समासादिदृष्ट्या तद्धितो नोत्पद्यते॥ तथाहि अष्टष्युस
हलसुरुषा वद्भव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति तु इयस्तु प्रभवत्येव अथ मतं नाद्यस्तु न उपपत्तिः तन्त्र वद्धव्रीहिणा कृता नमतु यो

अपमादिशारोऽप्यवयवत्वाची तद्यथा कृगादि अर्धचादि श्लोकादिरिति आद्विसामीप्ये वर्तते तद्यथा दधिभोजनमर्थं सिद्ध
रादि इधिभोजनसमीपे घृतभोजनमारभ्यसादिः घृतभोजनसमीपे यावत्तावत्सामीप्येऽपि वर्तते ज्ञायते विचारणा हलसमीपस
त्वकारस्येति अथवा हलादेरंगस्येति किं चातः यदि विज्ञायते हलादेरंगस्येति अप्रथीयान् अमृदीयान् अत्र न प्राप्नोति अथ
विज्ञायते हलादेरकारस्येति॥ अनुचीयान् अत्र प्राप्नोति उभयथा स्त्वीयान् अत्र न प्राप्नोति पृथ्वी मितयार्थ॥ अस्तु तावद्धलादेः
रंगस्येति कथं अप्रथीयानिति तद्धितेन समासो भविष्यति न प्रथीयान् अप्रथीयानिति भवेत्सिद्धं यदा तद्धितान्तेन समासः यदा तु स
लुसमासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति नैव समासात्तद्धितोत्पत्तिरभिवितव्या किं कारणं वद्धव्रीहिणोक्तत्वान्मतुबर्थस्य अधेयराषद्धव्रीहि
हि सतदा न स्यात् यदा तु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अयमनयोरतिशयेन अपृथुरप्रथीयान् इ
ऽभावात्तापि तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिः लाघवाद् ऽऽ ति न समासात्तद्धितोत्पत्तिरभिवितव्या किं कारणं गुणवचनादित्युच्यते न च समासो गुण
वचनाद्वहेत्याचातेनेवघदेति सापेक्षमसमर्थवत्प्रधानत्वात्तत्गुणवचनं नानाभवतियत्संहितिप्रथा अज्ञात्सरण इति ज्ञाल्लणस्सदृशः स्त्रियः
दिस्त्वोते तथा अपृथुरिति पृथुसदृशगुणात्तरयुक्तोऽभिधीयते न च समासस्त्विति गुणमुक्त्वा न गुणवचनोयः प्राद्यगुणमभि
धायक्तो णायसजे नेष्टव्यवर्तत्वेन स्यात्समादिश्यां भाव्यम् नच समासः केवलेगुणाक्तदाश्रितमयुक्तमेतेनिपरंत्यवाविलास॥ अथवाऽ
च४

भा०कै०प० ५८ अष्टथवएकतसंतानि मधुपः प्रकृतयदतिशेषः समानेथ्वेवह्नीहिणा भाव्यंन तुमत्वर्थीयेनेनतुरूपेणामित्राथैनेतुमा च्यमेव गौरखरवद
रायपदेलप्रसप्तवान्बल्मीकेदनिश्चत्रिहिणा तिविशेषेणत्तहूतापातिपिपादयिपितानातेरेणतत्तुल्यमत्वर्थीयार्थेन दृत्रीहिणा त्रैण प्रतिप
दपिपुष्पन्ते॥ अयेवाहुः अविद्यमानापेष्ट्यवत्तेसंततिविरोधादस्तुपाक्षिकत्ताभावान्मतुत्पनवतीति। एतस्मै परेनत्प्रतो अ
ष्टथुलेगुणाः हिताः स्वरूपेण विद्यमानाः प्टथवत्र्याष्टथुवके अन्येन इति कथं सत्वो पाक्षिकत्तवेनस्योतु ननुचपथ्यान्स्वीयानित्यत्रव
क्रुत्रीघृथिनेत्तदत्तावि [redacted] वक्त्रायामतता दीर्घान्तन्प्रवत्तितयाष्टथुशान्दादयिमतुपात्तंद तद्वेयहलनाभाव्यम् एवंतर्हि
अष्टथवः
यदान्तर्हिसमासाद्विन्मतुपो विन्मतुवंता दजादी तदाप्नुतः॥ अविद्यमाना: प्टथवः अष्टथवोऽस्यसंतिअष्टथुमान्॥
अयमष्टथुमान् अयमप्यष्टथुमान् अयमनयोरति शायेनाष्टथुमान् अप्रत्यीयानिति। नैषदोषः। अष्टथवएवनसंति
कुतोऽयस्याष्टथवइति इहकस्तीत्रप्रवतिमातपतिश्रातपति लोपोऽत्रबाधकोभविष्यति इरमिहसंप्रधार्यलोपः क्रि
यतांभावइति किमत्रकर्तव्यंपरत्वादभावः यदिपुनरवशिष्टस्यभावउच्यते नैवंशक्यमिहापिप्रसज्येततत्रमाभूदिति
यत्तीति एवंतर्हिपरिगणनं क्रियते प्टथुमृदुकृशभ्रशदृढपरिवृढानामितिवक्तव्यम् प्रकृत्यैकाच् प्रकृत्यैकाजिति
किमिष्ठेमयस्वआहोस्विदविशेषेण किंचातः यद्यविशेषेण॥॥
भिधानाद्बहुव्रीहिः कुतस्त्रिन्मतुपानप्रविततश्रमितिमन्यते तदेवमप्रत्यीया [illegible] निति तद्विन्नातेनसमासइतिस्थितमस्त्वीयानि ...
मेतस्यापिपरिहारायबोधमुपमस्पति इहकस्मादितिप्रकृत्यतीति गुणादयोऽत्रप्रकृतिप्रातिपदिकानिइतिपृष्टास्येयण सामं
चुशिष्ठेमेयस्वइतीष्ठवप्रत्ययेनुपाद्यस्यलोपाभावः यदिपुनरितिटिलोपाप्स्युनुवततेतत्त्वमत्रास्यतत्प्राद्यस्यटिलोपानस्य मुहू
सनुस्वभावइति। यो [illegible] तयतिहोरा देशाभावः शतपतीति अप्रतंसत्रकारीत्तातिस्मानवप्रसंगः एवुस्त्वीपानिसत्रापिएवंतार्हि
नियरिगणनेचसतिहलादेर्लघोरितिनकत्तव्यम् प्रकृतिकिमिष्ठे मेयस्त्विति किंप्रत्ययसंयामयरोष्ठेमेयसेयेस्तेऽभ्यासोभ्र

लोपेनप्राप्नोति१
ति
नोतिमश्रवणदिष्टेणप्रकृतिभावाद्यपेतिप्रोवर्मिस्तुनोविकारएवयवयोः प्राप्यतिप्रकृतेनत्वाद्वितइतिटिलोपेनप्राप्नोति अधुनेति इदमोधुनाप्रत्य
येपरतइशादेशास्यप्राप्नोतिलोपेनप्राप्नोति। शेचमिति टिलोपबाधिहापरत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति हादिनोत्वेतिप्रतिषिध्यतेऐजागमस्तुक्रियते॥
तोचेकाचेतलोपाभावादिलोपाभावः। अधुनेति इदमोशलाबाधुनाप्रत्ययश्चनियातस्तइदमोशिति द्वाविकारोद्रोशितियस्याप्यः॥ श्रीयुणादिषुणात्रत्रप्र
प्रकृतिपदत्वादाविनिपत्तिपादीनिकार्याणि यस्प्रकृतिभावोविधीयते आसामानतोस्यःप्रवत्तिइतिप्रकृतिभावाभावः। कियदित्यत्र इतिप्राकृतो
त्रीवाशोवं अधुनास्त्र वायिप्राप्नोति विलि[illegible]विनावेतत्ताः कथमुक्तमेतदेकाच् एकत्तोज्ञातिः समत्वाचनतोऽस्त्रसौ विवाना एवा
नेदमेवप्रथितव्यम् प्रोवत्रितिपत्वादिजागमेरतो टिलोपेनभवितव्यम् अधुनादितिप्रकृतिकंसप्रत्ययक एकाचोनेनिपातनत्रि
यते इहतर्हिप्राप्नोतिरदवास्य पस्त्रतादौ प्रकृतिभावः पस्तातियम्लोपप्राप्निमतेसप्रकृतिभावः॥ नचेतानियमसंयोग एवमपिप्राप्नो
श्रीयेः ३ पेहितेः तोदेतास्यस्वालोपोकत्यतः स्वालीयाकदत्त्यत्रप्राप्नोति तस्मादिष्ठेमयस्तुप्रकृतिभावः अथइष्ठेमयस्तुप्रकृतिभावे किम्
तदरसाम् प्रेयानप्रेष्ठः॥ नैतदस्ति प्रातीनामसिद्धत्वान्नभविष्यति। इदंतर्हि श्रेयान्श्रेष्ठः प्रकृत्यैकाजिष्ठेमयस्त्वेचेदेकाचउच्चारणसामर्थ्यात् एवंच
नात्यप्रकृतिभावः प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्त्वेवंतत्त्रकिंकारणएकाचउच्चारणसामर्थ्यात् अतोणापिकृत्वंनप्रकृतिभावो भविष्यति विन्मतोर्लुक
लुगप्रकृतिभावोवक्तव्यः स्रग्विणः स्रजीयान् स्रजिष्ठः स्रुग्वतः स्रुचीयान्॥ ७ ॥ ७ ॥ ९ ॥

नाऽच्छ इतिश्चः तत्रुपस्थितिलोपोत्रसां प्र[illegible]तिरूप डःप्रसंगः प्रातीनामिति असिद्धत्वास्त्वएकाचत्ताभावात्प्रकृतिभावोऽत्रनास्ति नापिटिलोपः
: हालाऽपस्थितिलोपः प्राप्नोतीतिचेत विप्रतिषिद्धेत्तावदसिद्धत्वाभावस्य तापितत्ता परतात्पादिप्रकृतेषुतेषामसिद्धत्वेनाविषयमानत्ता अत्र
प्रोयानोपिपरत्वात्पष्टिलोपः प्राप्नोति। श्रेयानितिअसिद्धत्वाविकारात् इहहि आदिविधानादसिद्धत्वाभावः एकाचउच्चारणसामर्थ्यादिति॥
आकाचउच्चारणार्थीनप्रतिहानोऽपितुप्रवृत्तार्थः विन्मतोर्लुक लुगर्थमिति लुक्प्रत्ययोपस्य[illegible] लुगर्थलुकिकृतेटिलोपाभावार्थमिसम्बः
ति
(सम्बद्धताविन्यायात्)

भा०कं०
४६ ध

कथमस्येति विन्मतुवंतस्यष्टि लोपस्तु लुग्बाधतां नास्मिन्नते नेपष्ठिलोपः प्राप्नोतीति तं कथं बाधते नहि तास्मिन्नामे लुगारभ्यते इत्यर्थः यथैव
ति लुको बाधकत्वमस्तु यत्राप्यसिद्धत्वमस्य सः त्र्यादयो नित्य भ्रातिशपे न च लब्धावनिवृत्तये स्वनिमत्तु लुक्किं च न लक्षितं इति टिलोपः बाधात्
ति यत्रापि विषये टिलोपो भिन्नस्थाने [illegible] पन यत्र तु विषये टिलोपस्यान्यथा नाप्राप्तिस्तेन लुका बाध्यते तेनेत्यापा निमे
नास्ति तत्रापि प्राप्ते कोभाविनी टिलोपप्राप्तिः यविष्ठा [illegible] दाभावका या लुका बाध्यते तत्र विन्नं [redacted] न स्यात् तस्मान्न लक्षितं इत्यप

मुग्वक्तमः स्रुचिष्ठः ननु च विन्मतोर्लुकि टिलोपं बाधिष्यते कथमस्याप्यमानस्यान्यस्य बाधकं स्यात् अप्रतिपत्तिं सम्भवे बाध
कं भवति अस्ति च सम्भवो यदुप्रत्ययस्यापात् यथैव सत्त्वपि विन्मतो लुकि टिलोपं बाधते एवं न लक्षितं इत्येतमपि बाधितेप तत्र टिलोपं
स्रीयान् कथमवान्तरं इति यत्रावदुच्यते कथमस्याप्यमानस्य बाधकं स्यादिति इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदि तर्हि विन्मतो लुकि नो
च्येत किमिह स्यादिति टिलोपः स्यात् टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतो लुक् आरभ्यते स बाधको भविष्यति यद्यप्युच्यते स्थिते
ल्वयि स भवे बाधनं भवति अस्ति च सम्भवो यदुप्रत्ययस्यादिति सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डि
न्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि सम्भवे विन्मतो लुक् टिलोपं बाधिष्यते पव
मुच्यते यथैव सत्त्वपि विन्मतो लुकि टिलोपं बाधते एवं न लक्षितं इत्येतमपि बाधेत न बाधेत किं कारणं येन नाप्राप्ते
स बाधकः मूलनाप्राप्ते टिलोपे विन्मतो लुगारभ्यते न तु लक्षितं इत्येतस्मिन्नामे बाधामेव ॥ ५ ॥

मपि टिलोपो लुका बाध्यते [illegible] लुका तु लक्षितं इति टिलोपो न बाध्यते [redacted] ननु कि
मुच्यते न लक्षितं इत्यस्मिन्सूनः प्राप्त्याप्राप्तौ निष्पाद्यतामत्तौ नोक्ताभावादप्राप्त एवं न लक्षितं इति टिलोपः नैष दोषः मत्वप्र
योनकारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते तत्र यदा पटुमत्तु लुकि न लक्षितं इति टिलोपो न प्राप्नोति तथापि कृतमपि लुकि प्राप्नोति ए

अथवेति ननु विन्मतो लुकि न्येन स्यान्न लक्षितं इत्यपि स्यविषयो मोऽन्तरः टीत्ययं तु भवत्याहित तत्र के चिदाहुः पाठक्रमात्स्थैर्यमेव लीयानिति दृष्टिलोप
योगः सर्वविषयत्वमापन्नार न ज्ञाप्यते यथैव पूर्व मेवापमर्थकं ज्ञापयेन नाप्राप्ते इति किं प्रथयुनक्त्यन्ते पूर्वसूत्रमोपवाद्यस्यापक्रान्तरं नीत्यर्थं क्रमप्र
तिपत्त्याश्रयणीयते यन हि सर्वविषयव्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः यत्का विषयविशेषप्रवृत्तेन तस्य बाधायुक्तामस्यामेव हि पूर्वप्रतिपत्तिरिति
पश्चाद्विशेषेष्वश्रेसतु मा सम्भेराश्रयणाद्वा कृते टिस्यस्य स्यादन्न लक्षितं इत्यवितव्यं पयश्च स्त्रीतास्मिन्नोति विन्मतो लुकि कृते अस्य लोपो न प्रा पयस्विन्‌शब्दान्न इविष्ठ
प्नोति यथा लकाराणि तेन भवति टिलोपः इत्यर्थः ॥ तत्रापयस्विनमाचष्टे राजन्यति आयुष्मन्तमाचष्टे आयुष्यतीति सर्वि तव्यम् ० राजमकृषि

अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवं विन्मतो लुकि टिलोपं बाधिष्यते न लक्षितं इत्येतत्तु न बाधिष्यते यदि तर्हि विन्मतो
लुकि टिलोपं बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति यद्यपिष्ठ प्राप्नोति यथाल राजन्य प्रयुक्तं इति प्रकृत्यैकाजित्यनुवर्तते राजन्यमनुष्ययुवानः राजन्यमनुष्ययु
वानः अके प्रकृत्या भवति तद्वत्तम्यते स्वरूपमनु [illegible] ष्यक मयो वनिका नमस्यो ऽपस्ये ऽवर्मणः मत्वीयस्यातिदेशे वा हितवा
म इति वत्तव्यम् हितनामः हितनाम्नः ॥ आरोहितो वैहितनामः ॥ आरोहितो वैहितनाम्नः समानो हितनामः समानो हितनाम्न इ
ति ब्रा ह्मोऽजातौ अथ किमिदं ब्राह्मणजातौ अनो लोपार्थं वचनं मोहोस्वित्प्रयामार्थम् ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९

क्षो ति स्यं ह्यैर्थमोत्रो ऽतिकुल आप्यस्यत्वा तद्धितेनाति तियलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानं यत्तेति लोपस्य समाजिवाविशेषाभावान्न तर्थः प्रकृ
तिभावः योवर्णिकेति हृस्वाभाव इति मनोन्नादिभ्यः तु लक्षितं इति टिलोपः प्राप्तं प्रकृतिभावान्न भवति नम हितनाम्न इति हितना
म्नो यस्मिन्नप्रकृतिमत्यस्य तिभावात् टिलोपाभावः ब्राह्मो ब्राह्मऽपये नपसंचेष्यते ब्राह्मोऽनुहृतो ब्राह्मो नारदो ब्राह्मः स्य
लोपाकृतिर्नानोलयमेब्राह्मणः उत्तीर्णते ॥ अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मी ओषधिरिति टिलोपदृष्टव्य तएतच्च यथा सिद्धानेन सिध्यतीति मेतादि

भा० दै० प्रि०

५० परिनाव्यति ब्राह्मणोऽपत्यमित्यण् अलोपो न इत्यकारलोपः प्राप्नोति संयोगादेरतो ऽचिति प्रतिषिद्धः । न तद्धिते इति टिलोपः प्राप्नोति अनित्यप्रतिभा
वः प्राप्नोति मपूर्वोऽपत्यस्य भवतीति प्रतिषिद्धस्तत्रष्टिलोपः प्राप्नोति निपातनार्थमिदं अजातौ वेत्यापत्ये टिलोपाभाव निपात्यते सोनारस्तदिजातौ पत्येन
भवति ब्राह्मण इति एवमपत्ये सिध्यति यत्र तस्मा अनपत्य तत्र तिष्ठति प्रकृतिभावाद्ब्राह्मणः इति न सिध्यति अपत्ये हि निमित्ति । अथ पत्युग्रहणेन निर्देशे विधि
नियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये टिलोपप्रकृतिभावे प्राप्तेऽजातौ टिलोपाभावार्थं निपातनं भवति तत्र ब्राह्मो हुतौ ब्राह्मः सत्लोपा

प्र२

कथं चाजातौ लोपार्थं स्यात् कथं च निपातनार्थं परिनाव्यत इति चेत्तेनतो नियमार्थं । अथ निष्ट तते लोपार्थम् अतउत्तरं पठति ब्राह्मणमजातौ
लोपार्थं वचनं [redacted] क्रियते अपत्य इति निवृत्तम् तत्राप्राप्तविधानेऽप्राप्तिषेधः । तत्राप्राप्ते टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
ब्राह्मणः न वा पर्युदासस्य सामर्थ्यात् न वा वक्तव्यः किं कारणं पर्युदासस्य सामर्थ्यात् पर्युदासोऽयं भविष्यति अ स्यात् पर्युदासप्रयोजन
मपत्ये जातिश्च नापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति वेत्येष्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

कथमिति सिध्यति ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति ॥ अजातावितिप्रतिषेधात् ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नोति अपत्ये जातौ ब्राह्मणः इति निषिध्य
म तिनं एवेऽपत्ये अण् इति प्रकृतिभाव [redacted] प्रतिषेधात् टिलोपप्रसङ्गात् न वेति विकल्पाल्लोपाभावः इत्येतं समभिप्राय मनुष्योऽह आत्मन्यादिति एम०
ब्राह्मी ओषधिरिति अत्रार्थः पर्युदासो ब्राह्मण इत्यत्र इष्टमत्र विहितम् इति भावप्रतिषेधः सामर्थ्यात् टिलोपे न निवर्तेत न वेत्यत्रे ५०
अपत्ये इति अजातावित्यपर्युदासः । न वा निष्टार्थं शास्त्रप्रवृत्तिरिति पर्युदासस्य सामर्थ्यात् ब्राह्मणाद्युत्तरं टिलोपो न भविष्यति सर्थः
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २ ॥

इतरस्त्वलक्षणमुपालब्धुमाह अनिष्टं च प्राप्नोतीति ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोत्यजातावितिपर्युदासात् इष्टं च न सिध्यति ब्राह्मण इ
ति गवनहीति योगविभागः क्रियत इति भावः । तत्र ब्राह्मइत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनानप
त्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये पित्रा सोनारस्तदस्यापत्यं ब्राह्मणि इत्यनेनैव टिलोपो भवति ततोऽजा

प्र२

अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति एवं तर्ह्यनुवर्तते अपत्य इति नात्रापत्यग्रहणेन नियात नमभिसंबध्यते ब्राह्म इति
निपात्यते अपत्ये ऽजातावेति किं तर्हि प्रतिषेधोऽभिसंबध्यते ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये जातौ नेति कार्षिकाच्छी
ल्ये किमर्थमिदमुच्यते न तद्धित इत्येव सिद्धं न सिध्यति अनणीति प्रकृतिभावः सेऽपत्ये अणीत्युच्यते एवं प्राप्यमए एवं
तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ॥ ताच्छीलिकेऽण्कृतानि भवन्तीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्
चूरो राज्ञ पद्मीति अणन्तादिति ईकारः सिद्धो भवति ॥

ते
ताविति न त्वापत्य इत्यनुवर्तते नैतायमर्थो भवति अपत्ये जातौ ब्राह्मणाच्चेटिलोपो न भवति अजातावितिप्रसज्यप्रतिषेधो भवति नान
ञ् संबंधादिति सर्वे सिद्धिः कार्षिः किमर्थमिति कर्मशीलमस्य इत्यादिभ्यण् इति एहेते सिद्धे टिलोप इति भावः ताच्छीलिक इति ।
एवं चचत्रादिभ्यो णितिलाघवाय कर्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात् मत्वाश्रद्धेति ज्वलितिकसन्तेभ्य इति तदसाग्रहणमिति ण
[redacted] दवेनड्भावः प्रयोजनम् । २

भा०कै०

हंडिनायकाराश्वित्ति अणग्रौभावर्त्तिरम्रा ह्नणादित्वात्स्यत्न्ना पकं विति धातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानम्भित्यनये स्वज्ञापकमुक्तं तद्येज्ञां यातत्त्वस्य प्रसंगात् ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सतिप्रयोजने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम् नैष दोषः उभयोरनिस्तयोः शार्ङ्गादिलोपवाधितात्त्वं भविष्यति अनेकप्रयोजनता हि निपातनेनाम अतएवकुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् ऐक्ष्वाक इति इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादिति अञ् उक्ता

ना१

हंडिनायन अत्रभ्रौणहत्येकिं निपात्यते पकारादेशत्वं हि तत्त्वं निपात्यते भ्रौणहत्येततनिपातनानर्थक्यं पूर्वसामान्येनसिद्धत्वात् भ्रौणहत्येततनिपातनमनर्थकं किं कारणम् सामान्येनसिद्धत्वात् सामान्येनैवात्र तत्त्वम्भविष्यति हनस्तोऽचिण्णलोरिति ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्त्वं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति ऐक्ष्वाकस्य हो भेदान्निपातने पृथक्त्वेन ऐक्ष्वाकस्य हो भेदान्निपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम् ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धमेकश्रुतिः स्वरसर्वनाम यथा नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम॥

त्रि॰

इलोपो निपात्यते जिलारायुरात्रलंदरवाकुषुजातरपत्रिणोप्रौ श्रोरेशेऽ शिशिवसिपामेतंपरत्वाद्धाक्षिवात्न परत्तत्स्वरोप्राक्षारद्वारपि ऋकुत्वनविषयादितितु प्रामेको पधादिस्यणत्त्रो तोरात्त्वं तत्रभिन्नस्वरयोरेकश्रुति पात्यमानेपरस्यासंग्रहादुभयमपिनिपात्यमेएकश्रुतिनिर्देशाद्धितिस्वभेदस्य सस्वर्ये ननिपातनं सर्वस्वरलोकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः यथानपुंसकमितिस्य गम० ५१

गचीतिलुङ्

भा०कै०प ५२ मैत्रेय इति मित्रयोरपत्यमितिगर्गादिभ्यो यञिति दृज्भित्रयुण्य इतित्तिद्धिते श्रोर्गुणइनिगुणायवादेशे लोपोऽकद्रूः इतिलोपे प्राप्तेके कयमित्रसिनितिशादेशाप्रासेलोपो निपात्यते तद्दर्शयपरसोत्सिद्धत्वाद्घसेति लोपाभावादतोगुणादिति पररूपमेकारः द्वितीयइति मित्रयवइति बह्वच्लुगर्थः पाठः सप्तमइति स्त्रोत्रेयादेशः मित्रयादि मैत्रेयमिति मैत्रेयक इति मित्रस्यानीसंघ इतिगोत्रालुकि प्रतिषिद्धे अञ्

अथमैत्रेयेकिं निपात्यते मैत्रेयेयादिलोपनिपातनं मैत्रेयेटञियादिलोपो निपात्यते इह मित्रयुश्वस्वचतुर्ग्रहणं क्रियतेगच्छा दिषुप्रत्ययविध्यर्थपाठः क्रियते द्वितीयोध्याय्यस्कादिषुलुगर्थं क्रियते सप्तमेऽध्याय इत्यादेशार्थ इह चतुर्थ्यादिलोपार्थसहि दिषुप्रत्ययविध्यर्थपाठः कृतेयः तत्रैनेवार्थोलुकानापियादि लोपेनइत्यादेशोनेवसिद्धम्नेवप्रग्रहणं काममवतु विद्रादिषु प्रत्ययविध्यर्थपाठः संघइति संघाकलक्ष्ण घोषस्य भिन्ना मणि स्यात् प्रसज्यत हिरण्मयेकिं निपात्यते हिरण्मयेयलोपवक्ष्यमिहहि मैत्रेयवृः संघइतिसंघाकलक्ष्णघोषस्य हिरण्यपेकिं निपात्यते हिरण्ययेछन्दसिमलोपवचनात्सिद्धम् हिरण्ययेछन्दसिमलोपवचनंहिरण्मयंकलशाविभर्षि अथहिरण्यपेकिं निपात्यते हिरण्ययेछन्दसिमलोपवचनात्सिद्धम् हिरण्ययेऽहरण्याः यथान्त्रासन् हिरण्ययमासनम्॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते निपात्यते हिरण्मयीनोऽभवत्तद्धिरण्यया:

व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादस्य चतुर्थमाह्निकं पादश्च चतुर्थः इति षष्ठोध्यायः॥

च्य

न्माहोत्रवरणाद्बुञितिवुज्म्यदितुसंघांकेतत्र न मैत्रेयादिसुतैतदात्रीणिग्रहणानिसुरितीहनिपातनंकर्तव्यसाधिष्ठसत्सिद्धत्वात् इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकं पादश्च चतुर्थः इ गम० ५२
तिषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमप्रारंभः॥

भा०कै०

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीभार्गवो जयति युवोरनाकौ ॥ युवोरिति समाहारद्वंद्वे युवुन इति प्राप्नोति द्वतरेतरयोगे तु युवोरिति । तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्य
लुप्तषष्ठीको वा कारलोपो वा तत्र तावन्निर्देशशास्त्रे दोषः किं चित्तु कर्मधारयव्याख्याने अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद्यथा संभवमनुनासि
न इति एवं युवुश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासाविति ॥ तत्र समुदायस्यानिमित्तत्वासंभवादवयवयोः षष्ठी संस्थाकार्यविज्ञानं प
था च भाष्यकृतो युवोरिति तत्र्यनेतरेतरयोगे द्वंद्व इति निर्णयः ॥ अतिप्रसंगं मत्वा पृच्छति । कयोरिति । प्रत्यययोरिति ॥ अंगाधिकारादंगस्य
निमित्ते यो युवू तयोरनाकाविति सूत्रार्थाश्रयणात् कथं युनरिति अंगाधिकारादंगस्य चकार्यित्वं युक्तमिति भावः ॥ सिद्धांतवादिनो यु
वैयधिकरण्येन संबंधो दर्शितः संप्रति तु सामानाधिकरण्येन संबंधमाश्रित्य समाधीयते युशब्दवुशब्दौ तमिति कुत्र द्विनोतेति

श्रीगणेशाय नमः । युवोरनाकौ युवोरनाका विस्तुयति ॥ कयोर्युवोरनाकौ भवतः । प्रत्यययोः । कथं युनरंगस्येत्यनुवर्तमाने
प्रत्यययोः स्यातामसु युशब्दवुशब्दौ नमेतद्विभक्तावंगं भवति ॥ यदि युशब्दवुशब्दान्तस्यांगस्यानाकौ भवतः । सर्वादेशौ प्राप्नुतः । निर्दिश्य
मानस्यादेशा भवन्ति एवं न भविष्यतः ॥ यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति हि नंदने हकारके ति ॥ अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः । यत्र तर्हि प्रत्य
यलक्षणं नास्ति ॥ नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति । साधकं ॥ यावीसोमसामासिकी विभक्तिः तस्या यावीसोमासाद्विभक्तिलसं भविष्यतः

न चेत् स्यात् युशब्दवुशब्दौ तन्त्रभावं भवति ॥

युवुशब्दांतस्यानिपरिकत्वात् द्विभक्तावुत्पन्नायां सत्यंगत्वे अनाको क्रियेते इत्यर्थः यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नंदनाकारिके ति लौकिके प्र
योगे अनुत्पन्न एव विभक्तेरभावः । अत्राह । विभक्तावुत्पन्नायामनाकयोः कृतयोः कार्याण तल्लक्षणेन दोषाभावः ॥ ततो हलन्ता विलोपेन
नानुपपन्नमिद्धमेतत् यथा प्राप्नोति ततश्चांग्रेथाप्युप्नितिनंदनकारकेतिपाठो युक्तः । नंदयुक्त इति स्थिते संबुद्धि गुणो कृतेऽचकृते वानि
त्यत्वादेड्हस्वात्संबुद्धे रितिलोपे कृते [redacted] अनाकाभावादनाकप्रसंगः । नंदनप्रिय इति ॥ अत्र ऐणानयि विधीन्वहिंरंगा

राम० १

भवेदिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादंगेन युवू विशेष्येते न त्वनादंगानौ संभवतः न च विशेष्येण तदंतविधिर्भवतीति युवुभ्यां त
दंतविध्यभावाद्यत्र तत्र द्विरुपौ रंगावयवयो युवोरनाकौ भवतः नंदनदधीति । स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि निमित्ता लुकनलुमतांगस्ये
ति प्रत्ययलक्षण[redacted]प्रतिषेधादादेशाप्राप्तिः ॥ न वा परमिति ॥ न ही ह विभक्तिः प्रत्ययो
त्तरं वा परं निमित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणमनाकयोर्नास्तीति न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्याप्यविषय ; केवल
मंगस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते ॥ अस्ति च प्रत्ययलक्षणेनांगसंज्ञा न हि तस्या विधीयमानायां न लुमतांगस्येति निषेधः

भवे यो युवृत्वुशब्दाभ्यामंगं विशेषयेत् तस्य अनेन्यस्योनेस्यातामयावयंखल्वंगेन युशब्दवुशब्दौ विशेषयिष्यामः ॥ अंग
णा स्य युवोरनाकौ भवतः । यत्र तत्र स्वरूपादिति । यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति । नंदनदधि । कारकदधि । एवं तर्हि न वाप
रं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन । न चेहापरं निमित्तमाश्रीयते । यस्मिन् परतः युवोरनाकौ भवत इति । किं तर्हि अंगस्य
युवोरनाकौ भवत इति ॥ अंगसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥ य

भवन्नेति । लब्धांगसंज्ञस्य कार्यांतरविधाने प्रतिषेधः भवतीति न चांगसंज्ञा अंगस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभावः । ननु दांगस्येत्यत्रा
सप्तम्याः प्रपरिभाषितो अंगाधिकारे कृत्स्नस्यात्राद्दहत्वस्य परनिमित्तकत्वात् तन्निवृत्तौ वस्मिन्निति संप्रसारणे संप्रसारणमिति वका
रस्य संप्रसारणप्रतिषेधवत्कृतः सद्दहे सेन न वा परं निमित्तमित्येनेन ग्रंथेन विरुध्यते नास्ति विरोधो दर्शनभेदाद्यथा देशसमाप
ञ्चात्मक इति प्रत्याश्रित्य न वा परं निमित्तमिति साधु स्यात् काधिकालसंज्ञा परिभाषमाश्रित्य तत्र त्वस्तु त्वंजोत्र हि परत्र उदिस्य
अंगसंज्ञास्त्रोपस्थानात् । संनिहितः प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति परनिमित्तत्वं भवति ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

२ अथवेति। भवतु का येकालय ह्रस्तत्रापि न दोष इति भावः। निमित्तत्वेनेति। अनाकारेशत्विधाने संबंधसामान्ये षष्ठीति निमित्तभावलक्षणा अस्संबंधीत्वं गतासंज्ञीयते प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चा गम्यदेशस्य प्रत्ययाऽवग्रहणादि त्रोपतेर्धातुप्रतिषेध इति॥ नन्वधुनैवोक्तं प्रत्ययोग्र हणमिति सतामुक्ते नतु लभ्यते सामानाधिकरण्येन संबंधसंभवे वैयधिकरण्यस्याश्रयणसामुक्तताइ देहिन्निमित्तनिमित्तिभावोभ वति अभेदेत्युक्तभवति कथं भेद आश्रीयते॥ अथवा भाष्यकारेणास्येष्टत्वेन गोत्कमिदानी वार्तिकं भवता दितमितदोषः भुज्यादीनां चेति। भुज्ज्यादीनां संबंधिनः प्रत्ययस्येत्यर्थः। प्रत्ययविधियत्वे वैयधिकरण्येन संबंधेऽतिप्रसंगः। भुग्न इति। भुजिमज्जः भाग्ना उक्तेचेतिव्युक्तप्रत्ययः

अथवा तयोरेव परं गत्वा भित्त्वे नाश्रयिष्यामः कथं अंगस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी विज्ञास्यते। अंगसंयोयुक्तं किं त्वंगस्य पु नृ निमित्तं यो युवोरंग मिमेत इवति। कयोश्चित्तु इत्युक्तप्रत्यययोः। युवोरनाकाविति चेद्वाः नुप्रतिषेधः। युवोरनाकाविति चिह्ना नु प्रतिषेधो वक्तव्यः। युत्वा० युतः युतवान् भुत्वादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। भुक्तः॥ कं युः श्रायुः॥ अनुनासिकपरत्वात्सिद्धं॥ अ
५२ नुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणम् नचैतावनुनासिकपरौ। यद्यनुनासिकयोर्ग्रहणं॥ नंदनः॥ कारकः॥ अत्र नप्रामुतः॥ नहि तास्मि युशाद्युश[illegible] आश्रा अनुनासिकं परं खश्यामः। अनुनासिकपरत्वादिति नैवविज्ञायतेऽनुनासिकः परः आश्रयतां विभा वनु नासिक[illegible]परौ अनुनासिकपर[illegible]त्वादिति कथं तर्ह्यनुनासिकः परो वयोस्तौ विभाव नुनासिकपरौ

म्रत्युरित्यत्रगुप्रत्ययोनयु रितिमत्वा भाष्यकारेणास्मि स्युरिति नोदाहृतं कंसुरिति। कंशंभ्यां वभ[illegible]युस्तितुतयस इतियुस्मत्ययः। ननु
ल्य सिकरणपदत्वेसति हेतुसार्थमिति मत एवादेशो न भविष्यति नैनत इति। अवग्रहणापि स्यात्॥ अहलादत्वमनुस्वारा र्थं वा॥ तद्धितान्यभिमित्तरं जेः कुयंवुनदुज ष्युन् इत्यादीनामेव प्रसंगः॥ अनुनासिकपरो नयोरिति। अवयवो तत्परद्योलभ्ये यस्य पदेषु वयव एवा नुनासिक आश्रीयते तोम्यः॥ नच भुक्तुरित्यादावुकारस्य सानुनासिकत्वं प्रमितानभिनिदोषाभाव १

जं०

इत्संज्ञाप्राप्तेतीति भोपत्युभवतु भावास्य इति न विचार्यते कृते गुकारलोपेऽवशिष्टस्यादेशविधानेनास्मि निष्पादत्वात्। दित्वुद्दस्यभपि अनुनासिकपरइत्या देशप्रसंगः॥ नवाधिकरणमिति डीपि सति इकारोऽनुदात्तो भवति डीषि तु दात इति सति प्रयोगेन तत्र पकं अधिकरणं। टिकरणमिति टिड्ढत्वात्रानुप

अनुनासिकपरत्वादिति। यद्यनुनासिकयोर्ग्रहणमित्युक्तत्वं प्राप्नोति। तत्र को दोषः॥ तत्र डीषुमोः प्रतिषेधः। डीश्नुमोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ नंदनः॥ कारकः नंदना कारिका॥ उगित्त्वदतो डीश्नुमोप्राप्नुतः धातंत स्य च प्रतिषेधः। धातंतस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। दित्वु तिथुधिद्धिक रणंतु त्रापकं उगित्कार्यो भावस्य पदं युश्राद्युशो विहितो करोति शिलिनिषु नृ। युयुलोत्तु वेतितत्तापय त्याचार्यो न युवोरु गित्कार्यं भवतीति॥ कथं कृत्वा ताप कं विदिकरणे पत्तस्य[illegible]योजनं विहितवा इतिरू करोति यथा स्यात् यदि चात्र उगित्कार्यं स्यात् पिदिक रणमनर्थकं स्यात् पश्यति त्वाचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भवतीति ततो युश्राद्युशो वि दिनो करोति॥ नवाधिकरणं डीविधानार्थी भेते इति ज्ञाप कं॥ अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचनस्य प्रयोजनं। किं डिकरणं क्रियते डीपू विधानार्थं चित इति डीष्य यथा स्यात्। टिकरणं अनुप सर्जनार्थमपि टिकरणस्य संस्पयोजनमस्ति॥ अनुपसर्जनादिति इति॥ ईकारो यथा स्यात् टित अनुपसर्जनाद्भवति॥ उगित उपसर्जनाद्वा नुपसर्जनाच्चा एवं तर्हि विप्रतिषेधाद्यो बलीयस्त्वं विप्रतिषेधाद्यो बलीयस्त्वं भविष्यति॥ टापावकाशः खट्वामाला० ङीपा वृ काशः गोमती पचमती। इहोभयं प्राप्नोति। नंदनकारिका टापू भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधपरमिसुस्था
पः इहं उप्रटापूपरेडी प्रभुडी परत्वात्पूकरिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि उगितो डीप् भवतीत्यत्र पिअत्राताच्छा विपरनुवर्ति ष्यते॥ सर्जनादिति वर्तते। अत्रोगित्त्व कृतो डीप्यविशेषेण आमभिर्नुपसर्जनादेव यथा स्यादिति नियमार्थे टिकरणं स्यादिति अत्रापके उगि त्वापोभावस्य विप्रतिषेधादिति॥ पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः। एवं तर्हि ताः। यदीष्टं श्रेष्ठो वा चीयरूनगः एतेते राऽसुहृत्तियोक्त भेदस्मा श्रीयतरत्यर्थः

मा०के०
३

एवमपी तिाएकवाकातऽमथ्यरोनपर्येनुयुंक्ते तत्रारं तानुगितःपर्यायेण टाप्‌ङीपोःप्रसंगः।एवंतर्हि संबंधानुवृत्तिरितिपघपिवाक्रमभेदेनसंबं
धेदोषाभावःउगितोङीप्भवति॥अरं तानुगितष्टाप्भवतितथापिपरिहारांतरमङ्घ्रप्रतिपादनायैदमुक्तम्॥उगितश्च ङीप्भवतीति।
अतष्टाबित्यत्रार्थमत्रानुवर्तते।वनोरत्वेत्यत्रात्तउगितष्टाबिति वर्तेतेतत्रवर्त्तमानमनुगि[redacted]तोददेततःसंभवाच्चवाक्यभेदस्याश्री
यते॥वर्त्तमानङीपरोभवतःउगितोऽदेतान्ङीबपवादष्टाबिति अतष्टाबित्यस्यानरेणोपलब्धा नायप्रतिसूत्रमनुवृत्तिरंशीयतिटा
ब्वीमत्रटाब्ग्रहणेन कर्तव्यं भवतीति[redacted]टाब्नुवर्त्त्यनुवृत्तिरूपयुज्यतेटापः स्थानेऽन्यनिराकरणायातउगितश्चेतमस्यासंबंधः॥

एवमप्यकारांतानुगितृह्रेदस्मात्।।नंदनाकारिका[redacted]गोमतीयवमतीत्यत्रनस्यात्।एवंतर्हि संबंधानुवृत्तिःकरिष्यते स्वंवनो
अजाद्यतष्टाप्॥ऋन्नेभ्योङीप्॥अतष्टाप्॥उगितश्च ङीप्भवति।अतष्टाप्॥वनोङीप्भवतिउगि तः अतःष्टाबपवादो
न्यनरस्यांङीप्भवति।उगितः अतष्टाप्।तत्तत्र स्थि।अविवटाप्भवति उगितः अतइतिनिवृत्तम्॥तत्रायमप्यर्थः।द्विष्ठ
प्रग्रहणं नकर्तव्यं भवति।प्रकृतमनुवर्त्ततेसिध्यत्येवम्।यच्चिदं वार्तिककारः पठतिविप्रतिषेधाट्टापो बलीयस्त्वमितिएत रं
दस्मृष्टं हीनंभवति।एतत्वसृष्टंहीनंभवति।कथमिष्टवाचीयरप्राद्‌ःविप्रतिषेधे पर्यपदिष्टं तद्भवतीति।पाततस्त्वार्थव तड
ग्रहणात्॥अर्थवतोयुवोर्ग्रहणंनेनचधातोतोऽर्थवान्नानुम्‌विधोऽस्य लग्रहणानुविधौ स्त्वलुग्रहणं कर्तव्या स्त्वलंतस्य उगितश्च
ते[redacted]उगिस्वास्वनामस्थानेधातोरितिइति तत्त्वावयवकर्तव्यालिंगविशिष्टप्रतिषेधार्थं प्रातिपदिकग्रहणेलिंगवि
स्यापि४ शिष्टग्रह[redacted]णभवतीतिपंथिहभवति गोमानापवमान॥ म ७ ॥ ७ ॥
उगितोऽ तइतिनिवृत्तमिति।उगितइत्यस्यनिवृत्तिराख्यापतेऽतदेतेततस्वर्वत्रैकरोणनुवर्तते तथितिन्यासरणीतिङीपनकारोमस्तामि राम०
तिकृत्वानुविमत्रजातिलस्तेणाङीष्मावष्टिसेवमर्थमाधावतस्वार्थवद्ग्रहणादितिवर्णास्मुदाप ग्रहणमिहनवर्णाग्रहणात्म ३
र्थवद्ग्रहणापरिभाषापतिष्ठेत प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययेप्रत्ययइतिअप्रमप्यत्रपरिहारःसंभवति॥श्रीजगदेवःशरणं॥ ७

वं४

एवंगोमतीति।इकारात्परेतुमप्राप्नोत्त्युलंततात्र भवति।एवंनंदनः क्वास्करइत्यत्राअलंततात्तुमभावः।नवाविभक्तावितिविभक्तौयत्कार्यंविधी
यतेलिंगविशिष्टस्यतन्नभवतीपंथिःस्मुनेति।सावेकावडितिप्राप्तविभक्तेरुदात्तत्वंनगोमृत्रितिप्रतिषिध्यते।मुरुनेति।गोमृदिना नुभि
हतेउदात्तपरेणहलपूर्वाद्रिसस्यविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधप्रसंगःननुविभक्तेरेतत्कार्यंनतु विभक्तौपरतःएवंस्वातिकृथलिंगविशि
ष्टपरिभाषायाः प्रतिषेधः।नैषदोषः।विभक्तेर्यत्कार्यंयच्चविभक्तौपरतः पूर्वकार्यं तत्सर्वं विभक्तौ कार्यमितिसर्वत्रप्रतिषेधप्रवृत्तिःए

एवंगोमतीपवमतीत्यत्रापिस्यात्।नवाविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणाच्चवावकृत्यम्।किंकारणं।विभक्तौलिंगविशिष्टग्रहणं
नैषापरिभाषाकर्तव्या॥कःपुनरत्रविशेषःएषावापरिभाषाक्रियतेस्वलुग्रहणंवेति॥अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।बहून्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि।कानि।प्रयोजनं।स्वनःस्त्रीपंथिहभवति॥स्त्रगोस्तुने॥अन्यादयस्त्रापिस्यात्।पुनःसंप्रसारणप्रयोज
नं॥पंथिहभवति।एनःपश्येति।एवंयुवतीःपश्येत्यत्रापिस्यात्॥उगित्स्वानुम्विधौप्रयोजनम्।पंथिहभवतिगोमानापवमान
।एवंगोमतीयवमतीत्यत्रापिस्यात्।अनडुहश्चाम्विधौप्रयोजनम्।पंथिहभवतिअनडुानिति।एवं[redacted]अनडुहीत्यत्रापिस्यात्॥
नवामवत्यनडुाहीतिभवत्येवमेनपलेन॥आमनडुहस्त्रियांवेतिलिंगविशिष्टग्रहणाद्भविष्यति।संस्थ[redacted]सामासाति।यथिम[redacted]
थोरालेप्रयोजनम्।पथ्येहभवति।पंथाःमथाः।एवंपथीमथीत्यत्रापिप्राप्नोतिनैकवर्णःपथिशःस्त्रियांवर्तते।उपसंमतस्य
हिवर्तते।स्त्रपथी।पुंसोऽसुङ् विधौप्र[redacted]योजन[redacted]मपंथे[redacted]हभव[redacted]ति।पुमान्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

वंपुवतीरिति एवमर्थमनडुहस्त्रयोःप्रोप्रप्रतिनाम्रपितसंभवतिपथीति।समासैकदेशाउदात्तजःइत्यरएतानुदेवोऽस्तात्स्वमितिम
ताह।।नकेवलइति।स्त्रपथीति।।धोमनःपथाअस्यामितिवहुव्रीहिः।।नहृजनारितिसमासांतप्रतिषेधः।।अत्रेभ्योङीबितिङीप्
भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः॥ (श्रीवागीश्वरी।।जयति)॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

म॰भा॰वै॰२
४

सुपुंसीति॥ष्टोमनाः पुंमांसोऽस्यामितिबहुव्रीहिः॥ङ्गः प्रभृतिषु पुमान्विति विप्रत्वं तथा तुल्यप्रयोजनस्तु त्रसेकत्वत्वंतात्सेवनिपः कश्यथा स्यादिति तेनात्र शेषाद्विभीषाति विकेत्स्या भवति। पातिर्भूत्वा अजितप्रत्ययस्या भिन्नादुभितेश्चति डीपृ। स्त्रीसंस्त्या विति सत्त्वा श्रिभ्यो जिभाषा मामिति डीषू॥ अनङ्गर्मिति त्रमाप्नुतः। डीश्चविधानं तु सत्त्वाभ्यामिधितोष्टथ्यान्त भवङ्गवश्चिति। भदासंवुध्या भवद्वा द्योविशेष्यंते नदी भवसादीनामपि प्रश्नः। पदान्तवशेषे विशेष्यतेतदपि ननामवधानं मितसेकवर्णव्यवधाने श्रोतं प्रवर्तते भवस्यादौ तु वर्णद्वयव्य

एवं पुंसीत्यत्रापि स्यात्। नकेवलः पुंसुशब्दः स्त्रियांवर्तते उपसमस्तस्तर्हि वर्तते। स्त्रीपुंसीति। सखुणितान् सप्रयोजनं पष्टे इस्मवति सत्त्वा सत्त्वापोस्त्रवाय्यः। एवं सत्त्वी सत्त्वोक्त [redacted] स्याद्यत्रापि प्राप्नोति। भवद्भगवद्घवता मोड़ावेप्रयोजनम्। पष्ठे इमवति भोः भगोः अघोः इति एवं भवती भगवत्यघवती मत्रापि स्यात्। एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि परस्थमेषाप रिभाषा कर्तव्या। एतस्याश्च सत्या वार्थं मलूग्रहणेन॥ तदेतदन न्यार्थं मलूग्रहणं कर्तव्यम्। नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। उ भयं न वक्तव्यम्। अयरिष्टात् झलग्रहणं क्रियते तेन सुरस्ता स्यद्धभ्यते एवमपि सत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि यो गवि भागः करिष्यते। उगिदचांसर्वनामस्थाने धातोः। पुंसः समासे॥ ततो नपुंसकस्य नुम्भवति झलद्गुभयोः शेषः। ततः अ चः अजंतस्य च नपुंसकस्य नुम्भवति यथा यितावदेतदुगित्कार्यं परित्वात्तद्द्भवं प्राप्नोति। त्रपात्मिनरा या तनितरा॥ ७॥

धातोरोत्वाभावः। तदभावान्नात्मस्थियोगविहितस्य रत्वस्याप्यभाव इति केचित्। द्वः। नार्थो झलूग्रहणेनेति। गोमनाद्यर्थेनेत्यर्थः। पुरस्तादि ति। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः इत्यत्र झलदिति तेषु जेरसमासे नपुंसकस्य अच इति अत्र झलदिति वर्ततें उभयोः शेषदिति। पुंसोत्र्सं नत्वाध्य भिवारादायत्ता वेव योमावपेक्षेते। झलिति लुप्तषष्ठीकं पदमाश्रीयते श्रान्त नितरेति। श्रातियाति भ्यां करतोस्तु विहितेन गोप रिघुष्णातन्यानेने निपातनाद्वीपृ।

एम॰
४

उगितोयानदीति। उगिदृरेभ्यस्त्रोरमेनेतिभावः। इतरेणदहीताभिप्रायस्त्राह उगित एवेति। पूर्वेणेवाभिप्रायेणाह। उगितोयापरेति। उ गिद्वइत्यायाद्यरेण विहितो गितः परस्य। इतः प्राह। अत्रैवेति इषवोऽस्मतीति इयुमान्त्तसिद्धिस्याड्डीपू। पसितिलोपेष्ठ. नेउगितः परा नदीति विकल्पेनहृस्वत्वं प्राप्नोति निसंबंध्यतेम्त्रीत्वेनाभिप्रायेणाह। उगितोया परा विहितेति। रेधुमति त्रयां चाणंतानदी विहितानतूगितः। इतरस्तु श्रान्तनितराभ्याश्विमाह। उगित्तम्येति। भोगवतितरेति। पुराईत्रवादिषु भोग वतगौरिमतोः सत्तायामितिपाठान्डीन्नमयः। उगितदृत्येवं नविहितद्दति विकल्पेनहृस्वत्वं न प्राप्नोति उगितस्तु विहितेद

या

उगितोनद्याघादिषुहस्वोभवतीत्यन्यतरस्यांहृस्वत्वं प्रसुज्येत निसंबध्यते। उगितोयानदीस्त्वमेतद्विलापनो उगितएषानदी। उगितो यापरा॥ अत्रैवदोषो भवति॥ उगितो यायापरानदी। रेधुमतितरायां च प्राप्नोति। उगितोयाप्याविहिता। उगितस्तयाविहिता उगितइत्येवंयाविहिता एवमपि भोगवतितरायां दोषो भवति। भोगवतितरा भोगवतीतरा। तस्मादुगितोया नदी उगि तोयाविहिता इत्येवमेतद्विज्ञास्ते एवं विज्ञायमाने श्रान्तनितरायां दोषएवा सिद्धं तु वा रतुनासिकत्वात् सिद्धमेतत्कथं यस्या

२ निरनुनासिक

रेवकारयोरेवमनुनासिकं पाठ्यग्रहणम्॥ सतिहि पराः सानुनासिकास्तु॥ स्यपेन॥ आयत्तादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसि

यस्त्रा

ध्यर्थं॥ अदिषूपदेशिवद्धावो वक्तव्यः॥ उपदेशावस्थायामनुनासिको भवतीति वक्तव्यं। किंप्रयोजनं स्वरसिध्यर्थं॥ उपदेशावस्था

यामायत्तादिषु दृष्ट्वाः स्वाप्यथास्यादिति ॥ सु२

ति विधानाभ्यस्याद्विकल्पः सिध्यति। श्रान्तनितरायांतु विकल्पः प्राप्नोति। सिद्धं त्विति भाष्यकारीयमिदं वा कमित्यादुः॥ अस्य त्वनुनासिकस्य रत्वादिति वाक्यमेवात्र तेन व्याख्यातमित्याहुः॥ अनुनासिकप्रयतत्वादिति हि तत्रार्थः। अनुनासिकपरत्वेऽपुनरुद्दो तुस्तोर्वसर्जन प्रसंगाभावः॥ उकारस्य निरनुनासिकत्वे तु गित्वाभावः॥ आपेनायीजी पिपः पठन्ति स्वपृष्यापरस्यारोनाम आपन्नादिष्विति॥ अंगाधिकारविधानामर्हत्त्प्रत्ययापेक्षो वाहिरंगा आपन्नादयः। प्रत्ययापुदानं तत्तु प्रकृतिनिमित्तत्वा

दंगत्वमित्येतिन्दिप्रत्ययस्येत्येवं स्यादिति सूपदेशिवद्भावः केशिकत्वम्॥

ॐ

भा कै०टस०१ शिलेषु क्षितिः शिलेव शिंपशिलापादृदित्यिः तितिक्षिरणा प्रोक्तम्रवीते तितिरिवरतंतु खडिके तितुरण अस्वरकास्तु इति प्रत्ययकालेऽपि ये इयेदम्
५ अने प्रयोगे नु स्वररहितस्य अस्य उच्चारणाभावात् ॥ अनुदात्तपदमेकवर्जमिति वचनात् सर्वानि स्वराः प्राप्नुवंति ॥ किंचिनातर्ये तत्र स्यान्यथा
व्याचष्टे यथानुदात्तोच्चारणे गात्राणां स्रंसनं स्वरस्य स्निग्धता कंठविवरस्य महत्त्वं च भवति एवं व्यंजनोच्चारणेऽपि अयोगवाहानां
नुदात्तत्वं प्रजनो व्यंजनेषु नास्ति तदेवमस्वरकाणमुदात्तत्वरहितानाममस्वरका दृष्टा दात्तस्वरहितत्वात् अनुदात्ता एव अस्वरित्यर्थः ॥

त्रिप्रेष्वं ॥ ते तिशीयः ॥ अक्रियमाणेऽप्युपदेशिवद्भावे प्रत्ययसंज्ञा संनियोगेनाप्युदात्तत्वे कृते आनर्थक्यात् आदेशाः अस्वरकाणा
मस्वरकाः स्युः नवाकं विधिविकरणात् ॥ नवा वक्तव्यं किंकारणं ॥ विधिविकरणात् घटयन्नाश्रितधारं श्रितः करोति अयान
घञ् घटः ते नातः नापयस्याचार्यः उपदेशावस्थायां आद्युदात्तो भवतीति कृत्वा लापकस्मात् विकरणे एतत्प्रयोजन
मा विनदस्य नोदात्तत्वप्रत्यासत्तिः ॥ यस्येदं उपदेशावस्थायां आद्युदात्तो भवतीति तत्र अश्विकरणे अर्थवद्वति ॥
तत्रोणादिषु प्रतिषेधः ॥ तत्र आणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ पुरुषः श्रोढः धातोर्यपद्वचनात् ॥ अथवा परस्य तत्रोरपद्
तिधातोरपड् आति ॥ तत्तत्रापयस्याचार्यो धातुः प्रत्ययान्तं आद्युदात्तो भवतीति यो हिसुः अतो हिसे वृद्धिपातसिद्धे दि
विधिप्रत्ययमाणेऽपि ज्ञापकार्थो भवति ॥ नचात्रे तेषु डातिप्रतिषेधः इति सति वलादिलक्षणइट्प्रसंगः ॥ इति एतेन आदिशा स
दादेशानस्यात् ॥ इह मिह समर्थाये इत् क्रियतां आदेश इति ॥ किमत्र कर्तव्यमधलादिडागमः [redacted]
नवेति सूत्रं समाविकारे गत्वमनये स्वरूपपातपातिकाले एवाप्यावस्त्या भवंतीति चित्करणेन ज्ञाप्यते ॥ तत्रागानयेस्त्वात्सति रा०म०
वद्दिरंगलेपरलाक्षिसमान्यं तेषां पत्रादिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीतीष्ट स्वरसिद्धिः तेनोणादिप्रतिषेधइति यत्नगुण ५
स्वः खलघञार्थनिषुखघयोरिति सत्यां भावविषये अपहस्वजोः कृदिग्रपनोरिति लिगाततद्दि तेषु सावकाशेन आ
देशविधानेन तत्प्रतिवाध्यते ॥

नित्य आदेश इति ॥ उपदेशे यः प्रत्ययादिः तस्यादेश इति इत्संज्ञेयो टिप्रापोति अनादिष्वादिति सांप्रतिकप्रत्ययादित्वमाश्रित्यादेशो विधीयते प्राति
पदिकविवर्तनादिति यः स्तोत्रे रूपियारि हारः स भवतीत्यनुत्पत्तिपक्षाश्रयः ॥ ॥ आतः ॥ इह प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमाने एकसमासनिर्दि
ष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तते ॥ तथा च प्राप्नोति इत्यत्रानादित्वात् इत्स्यात् आदेशानस्यादिति प्रत्ययग्रहणेनानुवर्तिमिति मत्वाह आदेश
इति इकारोपदेशादुप्रत्ययइवलाघवार्थमात्वमाख्यातामिति शीङ्कृत पसंवादात् कैयोक्तिलिलेवृत्तस्य लेटोडाटावित्यडागमः टेरे
ध्यः
नित्य आदेशः कृतेऽपि टिप्राप्नोत्स्रकृतेऽपि ॥ अनित्य आदेशः नहि कृते इटि प्राप्नोतीति किं कारणं ॥ अनादित्वात् अंतरंगस्तर्ह्यादेशः
तु काश्रितेंतरंगत्वादर्थानीमवर्तुंकारी आयन्नादिष्वपि वद्धवनस्वरसिद्ध्यमिति ॥ तदेतत् इत्तोरपदेवचनेनापकमेवनेधातुप्र
त्ययानामाद्युदात्तो भवतीति ॥ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् ॥ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सि
द्धं उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ ॥ ओतः ॥ आदेशोधावत् प्रतिषेधः ॥ आदेशो धातुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उ
क्ष्मीतो उक्षितुमिति ॥ प्रत्ययाधिकारात् सिद्धम् ॥ प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतं आयनेयी नीयियः फढखछ
घां प्रत्ययादीनामिति ॥ प्रत्ययाधिकारात् सिद्धमिति चेत् अनादेशादेशवचनं प्रत्ययाधिकारात् सिद्धमिति चेत् अना
देशादेशा वक्तव्यः ॥ अथ यद्यावृत्तिविज [illegible] निष्पमभूतः पतिभिः सह श्रूयोते न वेत्तद्धि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते ॥ आदिग्र
हणान्निवृत्तं कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशानुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते ॥ असमासनिर्देशात् सिद्धम् ॥ ७ ॥
तं वैतो अन्यत्रे सेवं ते अंतादेशाः ॥ ग्लुकुशीङ् सार्वधातुके गुणादिति गुणः ॥ कथं पुनरिति पदार्थाधिकारस्य सूत्रयात्स्यार्थं आश्र
धिकारस्य आवानराथयं प्रयोगः ॥ वर्णितराथ्यस्य समुदायेर्थेंऽन्तर्भावात् पृथगनुवृत्त्यसंभवात् ॥ परात्वनाक्षितार्थं शब्दे मा
त्रं प्रतिहातं विरितत्वे अनुवर्तत इति परस्त्वदाना लिंविधावेशः स स्थान्ययादेशो विस्पतो दाम हापनीता स्वे सूत्राव्ययग्रहण

[illegible]

का०१

तत्रेति॥ अंतरंगत्वादाद्विर्वचनेऽनादेशापवादोस्तिदेशः प्राप्नोतिअनकारान्तादंशात्मानं स्वपरत्वात्सिद्धमिति अनकारांतेनांगेन आधानामृत्वा कारएवविशेष्यंतेतत्रव्यवधानादस्त्यादेशाभावः॥ अनादेशत्ववधिमनुपादेर्या विधीयमानो व्यवधानेऽपि भवति शेषतदेति प्रतिपद्य विधे बलवत्वादुट्टिकृते व्यवधानादस्त्यादेशोन प्राप्नोति भिरीदृश्यमानस्यादेशाभवतीतिवचनादकारस्यात्रस्यादेशो विधीयतेतत्र

अस्मात्प्रनिर्देशः करिष्यते प्रत्ययस्यादीनामितिा सप्तम्यासमास निर्देशःक तथ्यः नकर्तव्यः क्रियतेमासेएवाव्यय विभक्तिको निर्देशः प्रत्ययआदीनामिति॥ तत्रशंयातादऽनकारांतत्वादगस्याड्भावप्रतिषेधः तत्रेत्रभिन्नस्यस्य प्रहेणोः उवर्तमाने आदियहणेविष्टत्वेशप्यातेऽनकारांतत्वादंगस्याड्भावः प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ सिद्धमनानंतयो दनकारांतेनाड्भावविष्टनिः॥ सिद्धमेतत्कथं अनानंतर्यादनकारांतेन अड्भावोन भविष्यति॥ कथं कृत्वोदितं कृथं ड्वायरिहा॥ अनकारांतग्रहणप्रत्यविशेषणमितिकृत्वोदितं स्यकार विशेष्यमितिकृत्वापरिहारः॥ पद्यकांतग्रहणप्रत्यविशेषणाङ्गकृते॥ अत्रनप्राप्नोतितत्रऽटिसन्नियोगवचनात्सिद्धमेतत्रऽटियोगः क्रियते॥ कएष्यलः श्रो घते संनियोगावामचकारः कर्तव्यः ऽटद्वविता यच्चास्यप्राप्नोति॥ अड्भावः सतहिंचकारः कर्तव्यः नकर्तव्यः योगविभागः क्रियते श्लीङ्ः ऽनोऽस्मस्याड्वास्य[redacted]नंतारुटद्वभवतिश्लीङः॥ एवमपिपर्यायः प्रसज्यते॥ एवं तर्हि अच्छद्दसरुट

वसाभि॥ ६१ पा४ संनि२

रुटाव्यवधीयते रुटिसंनिपेरावचनादिति आगमादेशयोः सहविधानादभावेनस्थानिनो व्यवधानाभावः॥ एवमपिपर्याय इति॥ अप्रविश्यते रुटनप्राप्नोति॥ प्रसररुटविधानादेल्लिक्षितो स्थानिवत्वाभावाद्रुटिकृतेऽड्भावोन प्राप्नोतिव्यवधानात्तंगतोवि रोधानुमबलत्वाच्चपर्यायप्रसंगः एवंतर्हीति अच्छद्दसरुटिमतिअवयवावयवोऽपिसमुदायावयवोभवतीतिरुटाव्यवधानाभा

श्लीङे हद्द॥ अदभ्रस्तिति॥ दृशोर्लुङ्क्षितांतादेशे इरितोवित्यङितस्यांतांगादुणाभावेऽटिकृते अदृशोङिगुण[redacted]दृतिगुणप्रसंगः॥ य राभ्यस्तिति॥ पराद्विर्वित्वेभवनिमित्तस्य समीपरूप्यरूःपासमनीयरुआश्रितत्वादेतत् अप्यतेवा[redacted]र्णादांगं बलवदिस्यनवृद्धिते वर्णाश्रयत्वादंतरं गणकर्दिशेहतेतस्यपरंप्रत्यादिवड्वा वात्त ङिः स्तोवधातुकस्य स्वाश्रिमक्ङितिचेतिगुणप्रतिषेधः प्रवर्ततेपेन नाप्राप्तिन्यायेन अङ् निमित्तएवप्रतिषेधोगुणो नबाध्यते नतुङिःस्तार्वधातुकनिमित्तः॥ प्रतिषेधाश्रवलीयांसोभवंतीत्युभय

मस्लुर्वग्रहणं कर्तव्यंनकर्तव्यं॥ महत्तमनुवर्तते॥ कमहत्तं अरस्पतादिति॥ जहेप्रथमानिर्दिष्टमषष्ठीनिर्दिष्टेनैहार्थः॥ श्लो ङ्दृशोभ्यंपच्यश्री अदितिप्रथमायाः षष्ठ्याप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति श्री ङोरुट् रुटिदृशीगुणप्रतिषेधः रुट् दृशिगुणः प्राप्नोति॥ अदृश्रन्नस्केतवद्दति॥ तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः पुरस्तिन्निमित्तेक्ङितिचेतिनिषेधं भवि ष्यति॥ एवमपि[redacted]स्मस्तकेतवद्दपत्रापिप्राप्नोति॥ एवं तर्हि पूर्वांतः करिष्यते॥ पूर्वांते श्लाङोगुणविधिः पूर्वांते श्लाङोगुणोविधयः॥ शेरते॥ तत्रचप्रविष्टौ॥ यथाप्रासमेवा स्तुमनुवोनेरुटिदृशिगुणप्रतिषेध इति पूर्वांतेऽप्ययदोषः॥ कथं॥ अथदृशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यतेतस्यथेनक्ङितिचेसेतप्रतिषेधबाधतेरुवमनुपधायाअपिप्रसंगः ६ ॥ ६

प्रसंगेप्रतिषेधः प्रवर्तते॥ अदभ्रमितितिमिवादेशस्यान्तःपिहात[redacted]ङिःत्वाभावात्प्राप्तिगुणप्रतिषेधः एवं तर्हीति पूर्वांतेरु टि अलघस्मधवत्गुणाभावात्लघूपधगुणोसेवदिःअरदृशा ङिः गुणद्दतिप्रसमापत्तिः क्रियते॥ अथवातुणापूर्वसेक उपस्थाना त्रसेवाङोविशेषणोत्थानाव्यवधानमिस्येकवर्णोव्यवहितस्यगुणोभवति त्रतिहतेनभवति शेरतद्दति किंसमानिगतुना तगुणप्रसंगः पूर्वांतेऽपीति क्ङितिचेतिगुणप्रतिषिद्धेअपूर्वः अदृशा ङिः गुणद्दतिगुणविधौपतत्सपदेवप्रतिषेधवि षयेप्रवर्ततेत्येवानुमधाय आपिरुकः प्रवर्तते॥ अड्ग्रहणंवाच्युतत्वात्दशरेवविशेषणानेकः माविध्यवाप्तिनीविस्मृतःपानु

भा०कै०टै
७

रुणोरकृप्रत्ययांतरभिति यञ्चलिट्याशिष्यड् यङ्क्षोरितोवेत्यङन्तम्भंगेऽभ्द्रस्लिद्दोरणूवन्त्याः। अथ भाषा कामरश्विमित्रयडि तार्विधातुके
निमित्ते: प्रतिषेधः कस्मान्न भवति छिन्नीतिनिमित्तसप्तमीविज्ञानाद्धार्णिरंगावली परत्वेका देशात्पूर्वं मेवगुणविधानाद्धा स्थानिवद्भा
वाद्वा एकादेशस्यान्यवधानात्कृतार्थस्यानुप्रतिदुःखस्यपरत्वाङ्गुणेन बाधनात् प्रादेशोपि निस्य इति तस्यापि निपत्ते नवा विभक्ता
न दरेति श्राकनेवन्तु अविशेषणाय श्लाष्ययोराश्रयणाद्दोनि सर्वं भेददर्शने गुणाद्दोन्तरप्राप्ताऽऽ तुल्यमित्यः। यदिप्राग्लादेशा

त्तस्माद्गुभाभ्यामेव सुते। एकप्रत्ययं परं वन्नेत्यथा। पित्तस्वरूपे थं प्रातरं चदृष्टोपमित्येव प्रथेम। आदेशमत्रा दलोठि। आदेशा
दाद्दूलेटिप्रवतिविप्रतिषेधेन। आदेशस्यावकाशः। लुनीते लुनता प्लुनत अाटो वकाशः पर्यानितिरिडुत्त अटधिवा यु
वपातिरहेत्स्म यथप्रोप्रोति अथप्पो विज्ञविष्यमाणाः पति भि: प्रह्लशापोता अाटलेटिप्रवतिविप्रतिषेधेना सतहिं पूर्वं
विप्रतिषेधोवक्तव्यः नवानित्यत्वाद्वाटः। नवावक्तव्यः। किंकारणं नित्यत्वाद्वाटः नित्यः आगमः सकृथं नित्यः। यद्यन
कांगग्रहणमकारविशेषणं। अथवहिद्धे विशेषणा। प्रादेशोमि नित्यः। अत्र तस्यालक्ष्पणतावा। अनुता: खल्व
पि आगमास:। कथं तस्य तदर्गः। यदिप्राग्लादेशाद्दुत्वविकारः। अथहिलादेशाधात्वविकारोस्तु वर्तते अमयप्रसाना
अयं। यद्येवप्रनकारान्तग्रहणं प्रसमपविग्रहाणां। अथापिलादेशधात्वविकारोऽनुवर्त्तते। उभयथापि पूर्वविप्र
तिषेधेन नार्थः। कथं कृत्वेऽडरसीति मित्र आपोलुड्नभविष्यति। अत्रानन्तरतिप्रतिषेधोभविष्यति वेतर्दिभाषा।
। वहूलेऽडरसि। अतोभिसएस। वहूलेऽडरसि। इत्स्वहूलेऽडरसीति सिद्धः। क्रियतां एकशेषमसमवत्तु। कथयसिताद्यर्थं
रितिः। नहा प्रसमयभात्रायेऽनुगतादे। क्रियतापंगनक रिष्यते। अतोभिसएस। हितस्त्र वहूलेऽडरसीतिनद्नुवर्तिष्यते। (राम०
तोगः वेतर्विभाषा बहूलेऽडरसि। अतोभिसएसद्दुस्तेति वाक्यभेदेनसवधाननाधायामपि इष्टं भवति॥ राम॥

येरस्यिविभाषेति। प्रत्ययमात्रस्यडरसितिदुधीप्यते विभाषा व्यवस्थित विभाषा विज्ञातापयथा प्रयोगांदृष्टिः। अतोभिसएस परत्वादिति।
एतस्यावकाशः हृदेविति ऐसावकाशः हतेएवेप्रागेत्वादुभयप्रसंगो परत्वाद्देत्प्रसंगः मुखयश्च्वाह्यर्थाश्रयेणानानवकाशभत्वाच्छति ।

अथयरंत्रिय तेन दृष्टव्यक रिष्यते। वहूलेऽडरसीत्यत्रादुप्यनुवर्तिष्यते। अथपरस्माह उभयवद्धुलग्रहणो एकंचेदोग्रहणाशक्यमक
तं कथमिदमतिवेतर्विभाषा। ततम्भूरभित्वविभाषातनः अतोभिसएसभवति। ऋइति विभाषेति। अतोभिसएस छ्ह
क्रेद्रे: ततेइविष्यरत्वादेत्वं प्राप्नोति। एतेरत्वे वि हतनिमित्तत्वादेत्वं न भविष्यति। एवंभिसियरत्वाद्देत् अतएसक्रभविष्य
व तोएसभाइदानीं केभविष्यति। हतेएत्वेभि तप्त्यात। हतेएत्वे मन्तस्त्रवमकारान्तमितिएस भविष्यति। रोष्णुतिसप्तथा
सतिनित्यएसभावः। हतेपिएत्वे प्राप्नोस्पह तेपि। नित्यत्वारेत्वे हतेपि विहतनिमित्तत्वादेत्वं न भविष्यति। एवंभिसिपरत्वा
भेदतोएसक भविष्यति। हतेएत्वेभीनुप्रदेशोऽरेण नित्यतथासति। नेदभरसोरेताः द्रमोद्दो प्रतिषेधाच्च्यते। उभोरा
वयावकु। कथा एवुवस्याभिस्ये स्मरसाः कादित्ततिनिपमार्थं भविष्यति इदमदसोः कादेवनान्यतदृति। टाङसिङ
सामि। किमर्थमिनादेशाज्यते न तादेश एवो येत। कारूपसिद्धिः। हृदेनालस्करा। एवयोगविभागः करिष्यते।
कथा। इदमस्तिवहृवचने झल्येत। ओसिचे। ततः। आडिच। आडिचायस्तः अतएसभवति ततः। आपः संबुद्धौ
चेआपः आङिचओसिचेति॥ ॥ ॥ ९ ॥ ३ ना ॥ ६४ ॥ २ ॥ ४

सभावइदानीमिति। हतएवेदतिसंप्रतिकाभावेरतपूर्वेगजिराश्रीयते। ननुप्राप्नोएत्वैत्वाभ्यामपसागलसुमपवादो
युक्तः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः एवन्तर्हि पूर्वेपरत्वादिनोत्सर्गापवादभनात्रिसंबन्धादिनेहनुसारेणोवासिद्धं त
नचाशीपरिहरति रोधानित्यइति। टाङसिङसा आङि चेति। स्थानिवद्भावाच्चादेशा एत्वविज्ञायते॥

भा० कै
८

लि

अनेनेति नुम्प्रहलादित्वाल्लोपेऽनेनेति प्राप्नोति।। प्रतिलोप इति। हलिलोप इत्यपनीयत्पलिलोप इति सूत्रे कर्तव्यम्।। नकारलुप्तल
वभवतीति लोपाभावः अयमिति इदम अत्र तुर्थ्येकवचनस्य सुपां लुक् इत्याद्देशात् सुप्लादित्वादि इद्रूपलोपाप्रसंगाद्धलिलोप इ
ति वक्तव्यं तथा च अनेनेति न सिध्यति। एवं तर्हीति न अत्र आप्तुना प्रति ह्यन्यरते इदमो तो देश इति सूत्रार्थ आश्रीयते। लुप्तनिर्दि
ष्टः। निर्दिष्टपलुप्त इत्यर्थः। पर्यवनेलोपप्रसिद्धत्वाद्दीर्घत्वप्राप्तिः तिपुष्याऽनेनेति नेपदेशः छेदोवत्सत्राणिभवति सु पाहलु
गिति लुक्कृते नलुम ताराम्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घत्वाभावः सौत्रइति। सत्रे कृतः सौत्रः कृते ल[illegible]
नैवंशकमिह हि अनेनेति इद्रूपलोपः प्रसज्येत हलिलोपः करिष्यते। न[redacted]को हलिलोपः कर्तुमिह हि [redacted] शेषस्यात
अयावि इति। एवं तर्हि अनलोपापवादो विज्ञास्यते। कथमेवं स्यामि अनेन चत्वार्यपि चेति। तत्र कारग्रहणं कृतं यत्रि प
तेन्यासिस्एव। लुप्तनिर्दिष्टो नकारः पर्यवेनो पक्षापादिति दीर्घत्वं प्राप्नोति सौत्रो निर्देशः। अथवा नपुंसके निर्देशः करिष्यते
अथ किमर्थमादुच्यते। न अद्वेवाभेत।। कानुसिद्धिः इत्रान्तस्यात्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं नासिध्यति। अतो गुणापरस्य
मिति परस्य त्वं प्राप्नोति अकारोच्चारण सामर्थ्यान्न भविष्यति पदिशप्रभृतिविधिरुच्चारणसामर्थ्याद्धाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न
प्राप्नोति। पर्यविधि प्रत्यकारोच्चारणं नानर्थकं स विधिर्वाध्यते यस्तु विधिर्निमित्तमेव नाशो वाध्यते पररूपप्रसंगे कारोच्चारणमन
र्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव। इ पेः। किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित् सप्तम्येकवचनस्य। कृतः संदेहः।
अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति अन्यथा तकार एव विधीयेत ताभ्यां परस्य तकारे विहिते संज्ञादेशस्य व्यवस्थापितः।। अन्ये
त्वतिजरसिना अतिजरसा इति सिद्धये इतरथा च विहितानि विस्पष्टः।। संनिपातपरिभाषया अनित्यत्वा जुरसादेशो वेदंतः भाष्यकारस्तु
संनिपातपरिभाषयाश्रित्य जरसादेशमनुपपन्नत्वात् अतिजरैरतिजरैरिति भाष्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवान्।। ङेयेः।। कु

नकर्त आ१

रा म०
८

२ योगांतलोपश्च वृक्षादितिचसिध्यति
तदेवं भाष्यकारेण नादेशोऽ३

इणोऽलक्षणमात्रत्रशरणमत आह समासो निर्देश इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। चतुर्थ्येकवचनस्य ङे इति सप्तम्यप्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य तु
घेर्ङितीति गुणे कृते ङेः इति लाक्षणिकं रूपं इदं ह्यापितं हीति ङेरिति ष्यंतस्य मुपान्तेत्ता भयोरपि लास्य योक्तमिति परिभाषा पापा अपम
विषयः।। अथ प्रत्यापात्त्वं सम्भामस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्त त्वम्भवोऽपि त्रयापरिभाषा प्रवृत्तिरतदा न्य त्रापि प्रवर्तेत एवं तर्हीति लिं
गदर्शनं वाप्यते मम्मवतिरतपादि स्त्यक्त दत्यामहस्तामिति ङौ डाप्याणा इति सर्वनाम्नः [illegible] अर्थ [redacted] एकादिष्टतादिति लोकेऽर्थ
४ अश एकादिष्टत्वा तस्माद्यादीनी सुप मत्त्वान्ने ४
समासो निर्देशः चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं कथं ज्ञापितो लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति।। ह्यापितं हि चतुर्थ्ये
कवचनस्य ग्रहणं स्यात् ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। इह चतुर्थ्येक
वचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामः।। तत्र [redacted] सप्तम्येकवचनस्येति। सर्वनाम्नः स्मै।। अथ एकादिष्टत्वात्स्याद्यादीनामप्रसं
स्यानां।। कृतेषु।। अथो अत्रौ स्मै।। अथो अत्रास्मात्।। अथो अत्रास्मिन्। एकादेशे कृते अत इति स्याद्यादयो न प्राप्नुवन्ति
किं पुनः कारणं एकादेशस्तावद्भवति न पुनः स्याद्यादयः नपरत्वात् स्याद्यादि विभक्ति नित्यमनिमित्तमपि किं कारणं नित्य
त्वादेकादेशः नित्यएकादेशः कृते स्याद्यादिषु प्राप्तास्यकृतेष्वपि नित्यत्वादेकादेशे कृतेऽत इति स्याद्यादयो न प्राप्नुव
न्ति। किं उच्यते अथ इति न इहापि कर्तव्यं।। अत्रौ स्मै अत्रास्मात् अत्रास्मिन्निति एकादेशे कृतेऽत इति स्याद्यादयो न प्रा
प्नुवन्ति।। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्।। नात्र अन्ते षु स्याद्यादिषु हलादिर्विभक्तिरस्तीति हलादौ चेद्रूपलोपः।। न चाकृते इद्रूपलो
[redacted] थ एकादेशः प्राप्नोति।। [redacted] तदानुपूर्व्या सिद्धम् [redacted]।।
प्रतिपादनाय वा अप्युच्यते तदेव आकरणेऽपि विभक्त्याव्यापनेन ततः अत्र अत्र एइति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नो
ति तस्मिन्कृते अदन्तत्वाभावाद्धि विधावद्वादिश्च ढाद्वाभावात् इद्रूपानतिदेशात् स्याद्याद्यसिद्धिरिति भावः।। आनुपूर्व्येति
अत्र इद ए इति स्थिते प्राग्दीर्घत्वं कृते स्याद्यादयः तत्ता नित्यत्वादे गुणो बाधित्वा इद्रूपलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन भूतस्य

नवेति प्रश्नपाश्रयत्वादेकादेशो बहिरंगः एकपदाश्रयत्वात् स्यात् स्वयोः तत्रांगाज्जस्: शी।। शीभावशिभावयोः क्व चिद्रूपभेदं दृष्टान्तं प्रश्नः किमर्थमिति।। औङ् आपः। किमर्थ इति।। औङ् इति प्रत्याहारवादे नह्व विदोङि त्यविहितानप्रत्ययस्य जसस्तद्बहुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः।। औङ् तुल्यमाने इति निरनुबन्धकपरिभाषयेति [redacted] भावः यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थस्तथापि समुदायानुबन्धः।। तथाप्यनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षेऽनेकान्ता इति पक्षे वा अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात्समुदायस्याप्यनुबन्धः स्यात्प्रयोजनाभावो

तत्रोपसंख्यानं कर्त्तव्यं न वाच्यं बहिरंगलक्षणत्वात्।। बहिरंगलक्षणमेकादेश।। अन्तरंगः स्यादयम्।। असिद्धं बहिरंगे जस् रगमंत १
शी जसः शिः।। किमर्थं शीभावः [redacted] शिभाव श्रोच्यते। न शिभावश्चोच्यते।। कार्यसिद्धिः।। तेपके।। आदुणेन सिद्धे।।
नैवं शक्यमिह [redacted] हि श्रमु [redacted] गोजसुनी।। दीर्घश्रवणं न स्यात्।। एवं तर्हि शीभावश्चोच्यते नैवं शक्यमिह हि कुंडानि वनानि
इति नुमस्सश्रवणं न प्रसज्येत।। तस्माच्छी भावः शिभावश्च।। औङ आपः।। किमर्थो ङकारः सामान्यग्रहणार्थः।। औ
इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात्।। अथाप्यौदित्युच्येत वत्सपिद्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात्।। अस्ति प्रयोजनमेत
त्।। किं तर्हि ङित्कार्यं तु प्राप्नोति खट्वे मालेयाडाक्रूतिमा प्राप्नोति।। नैष दोषः।। नैवं विहाय तेङकारः इत्यत्र सरूपोऽयं ङीति डिन्त २
कथं तर्हि ङ एवइर्तङि तौ सर्वतर्हि वर्णग्रहणमिदं भवति वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति।। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येषु
डिन्त १ न दोषो भवति।। १ ७

तत्र सर्वानुबन्धेन भविष्यतीति चेदिह तत्र ग्रहणं माभूदिति प्रयोजनं स्यात्।। यद्येवमौङ् इत्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणेनातदनु रामौ
बन्धकस्येति द्वितीयाद्विवचनग्रहणं न प्राप्नोति ङकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः।। ङित्कार्यमिति।। औङ् इति वचना २
त्प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरौङो विधायकं वाक्यमनुमीयते इत्युपदेशे ङान्तत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यप्रसंगः।। ७

अथवेति औङ इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्तु संवरणार्थो नानुबन्धार्थः अरे इति यथा रकारः।। अंगात्स्त्रिय सम्भूय [redacted] औ
कारो विशिष्यत इति औकारान्तस्य भावोवि [redacted] धीयमानेत्यत्र ङावीत्येव लक्षणोक्तस्य प्रवृत्तिः।। प्रस [redacted]
[redacted] यस्य वानुबन्धभावाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरिभाषायाः वश्यं क्रियते तत्र वर्णमात्र।। अथवेति।। एवोचार्येह अपि द्विवचने ङितौ पठिते
न चेह ङित्संयोङ् प्रत्ययोऽस्ति सप्तम्या प्रदर्शनार्थमत्र निर्देशोऽन्यः एवं सूत्रे औङ् तत्र ग्रहणं भवतीति प्रथमाद्वितीया
द्विवचनयोर्ग्रहणसिद्धिः।। वर्णग्रहणमिति।। औकारो वर्ण एव निर्दिष्टो न प्रत्यय इत्यर्थः।। तेन ङित्त्वेन दोष इति।। ङित्वे सतीयोदा
अथ वर्णग्रहणमिदं भवति।। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवति।। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति अथवा एवं सत्यनि
र्देशोयं पूर्वसूत्रे भूतपूर्वेऽनुबन्धाः नेतरे हेतवो याणि क्रियन्ते।। औकारोयं शीविधौ ङितः पृथग्ज्ञेयो ङित्वात्स्यादङ्नास्ति कोऽ
यं प्रकारः।। सामान्यार्थस्तस्य चासत्त्वे नैमित्तङित्कार्यं तेऽथ्यापमत्सु सदोषः ङित्वे विद्यादृ णिनि र्देशमात्रवर्णायत्सात्
च विघातसंदेशो वर्णग्रहणे ङित्त्वे ङित्वे दोषानिर्देशापत्तौ वा सूत्रेण वा स्यात्।। अष्टाभ्य औश्।। आष्टभ्यो।। औशाद्यावितिव
त्तेयं।। किमिदमधात्विति।। अनुनासिकपद इति।। किं प्रयोजनमिति भाष्यं तु।। अष्टसूत्रः।। अष्टभायैः।। आत्तु वृत्तत्र अस्तत्रौश्
त्वं लुगभविष्यति घञ्प्योप्यवंप्रसज्यते।। इहापि तर्हि प्राप्नोति।। अ[redacted]ष्टौ तिष्ठ न्तिअष्टोपश्यति।। ।। ७ ।। ७।।

यः सन्नात्तिङितस्यैवाभावादित्यर्थः।। अष्टाभ्य औश्।। औशाद्यावति औशादेशेनाप्राप्तेलुक्यारम्भसारणः विशेषाभावात्सर्व
स्य लुको बाधकः प्राप्नोतीति भावः।। इतरेतरायननाप्राप्तिन्यायेन षट्संज्ञालुग्मिसत्वेवायमपवादः।। नहुष्याधातुप्रातिपदिकयोरि
त्यत्र तित्य महाहत्र क्विति भवत्यौशादेशस्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः।। एतेनौशादेशप्रवृत्तिसमुदायाभ्याख्यातेन सत्तार्थमेव लुकाभ्यां
अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति वा इतरो लुको विशेषमपश्यन्सर्वापवादत्वे प्रत्येतेऽतस्मोः प्रवर्तितेत्यादिप्रसंगात्स्याह

[illegible] वाक्यनमित्याश्रित्याह अथवा [illegible] इति। षष्ठ्या लुगिति सर्वत्र प्राप्तो [illegible] वाक्यते लुपो धातुप्रातिपदिकयो [illegible] [illegible] प्रत्ययस्य वाक्यत्वात् [illegible] लुग्भवति [illegible] एवं लुक् प्रवर्तते [illegible] ति। [illegible] षष्ठ्या लुगित्यपवादः [illegible] विहिते तस्य वाक्येन [illegible] विहितः। ननु [illegible] इति [illegible] विहिते [illegible] लुको बाधा प्राप्नोति निषेधः [illegible] वाधः [illegible] लुक् [illegible]

अपवादः॥ अपवादत्वात् [illegible] लुकं बाधिष्यते। इहापि [illegible] बाधेत॥ अष्टपुत्रः॥ अष्टभार्यः॥ यस्य विषये [illegible] लुको विषये [illegible] अपवादः [illegible] लुको बाधकं भविष्यति॥ [illegible] अष्टपुत्रि॥ [illegible] भवितव्यं॥ [illegible]

ह्य [illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] अष्टाभ्य इति॥ [illegible] अष्टन् [illegible] प्रसज्यते। [illegible] तस्मादनन्तरः॥ [illegible] स्मृहः कृतः॥ ॥८

अथवा [illegible] एतच्च लुकः [illegible]
स्य लुकोऽपि [illegible] अष्टाभ्य इति [illegible]
तु [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ग॰ १०

नं॰ १

ना॰ १

स्वमोरिति [illegible] स्वमोर्नपुंसकात् इति॥ [illegible] अनित्यो लुगिति [illegible]
कि [illegible] प्रतिषेधात् [illegible] अनित्यो लुगिति [illegible]
[illegible] क्रियते [illegible]
वै प्रवृत्ति [illegible]
[illegible]
बल श्रीयते [illegible] निमित्त [illegible]

स्वमोर्लुक् [illegible] स्वमोर्नपुंसकात्। स्वमोर्लुक् [illegible] प्रधार्यं॥ अ [illegible] अनित्यो लुक् [illegible] अतोऽमिति [illegible] नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणेऽप्यसामर्थ्यग्रहणं चेति कश्चात्र विशेषः॥

[illegible] इति
इ [illegible] लुको बाध [illegible]
[illegible] नपुंसकात् [illegible]
[illegible]
[illegible] नपुंसकात्

लु॰ १

भा०कै०स१

११ प्रियपञ्चात्कैरतिन पुंसकस्य प्रसलवत्स्त्वतो नपुंसकग्रहणमस्यादिस्त्रेः नपुंसकसंज्ञाशङ्क निरासार्थमनुवर्ततेऽपवर्ण्यमिव्यापरस्याप्युभ
तं आलोकविज्ञानः शास्त्रार्थलेषु कृतेयः शाष्टिनत इति प्रिति सज्ञाशङ्कानासम्प्रसंगस्तथापिण्याय नुसरेणागोमेवप्रसंगान्नपुंसकानुवृत्ति
रापीपते उत्तरार्थं चरे वहि वचनं स्यत्र नपुंसकस्य तिर्प्रवृत्तिरित्यनुवर्ततेते न च्छेदश्च नपुंसकस्य युक्ताबान्धोऽपि ह्मातीत्यादिनुमभावसि
द्धिः सिद्धविति विषयविभागाश्रयेणाप्रिसक्ता थासिद्धिः शिशीलुङ्लुम्विधिषु थे ग्रहणम स्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः॥ अस्या
दिषिति विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्रपुंसकार्थविशिष्टे स्यादिष्विरेण विशेष्यते इति नपुंसकस्यादिघतस्यासान्नपुंसकस्य

इहत्रपू शिशीलुङ्लुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थप्रतिषेधः शिशीलुङ्लुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चे
दन्यपदार्थप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ बहुत्रपु बहुत्रपव इति॥ अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणमपदार्थग्रहणं प्रियमस्त्री ब्राह्मणीनेत्यत्रानङ् न प्राप्नो
ति अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव॥ ननु चोक्तम्॥ शिशीलुङ्लुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थप्रतिषेध इति सिद्धं
तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात् सिद्धमेतत् कथम् प्रकृतार्थो विशेष्यते। किं च प्रकृतम्॥ अगमअगस्य शिशीलुङ्लुमो भवन्ति।
नपुंसके वर्तमानस्य॥ कथं प्रियपञ्चात्राह्मणेन [redacted] अस्यादिषु शब्दग्रहणम् अस्यादिषु नपुंसक
ग्रहणं शब्दग्रहणं च स्यात्पुंस्त्वपुनरिदं विचार्यते नन्वनेनानभिरिक्तनार्थग्रहणेन भवितव्यम् नहि नपुंसको नाम शब्दोऽस्ति
किं तर्हि अस्यादिषु शब्दग्रहणमिति॥ अत्राप्यर्थग्रहणमेव॥ अत्रैतावान् संदेहः कः प्रकृतः सार्थो विशेष्यते॥ ७ ॥ ७ ॥

ध्वनङ् भवतीति परंगाधिकारे तस्य ग्रहणं तदुत्तरस्य परस्य चेति वचनात्केवलानामप्यस्थादीनामनङ् स्यात्। इदानीं भाष्यकारो वि
चारमेव दर्शयन् सार्थरूपमाणमाह युक्तेषु नास्तीति॥ अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपरत्वासंभवदित्यभावः। किं तर्हि युज्यत इति नैवं वक्तव्य
मित्यर्थः॥ कस्मान्नैव कथमित्याह अवापीति अर्थमेव वास्मिन्नपुंसकार्थाभिधायिनः स्यादयो नपुंसकशब्देनाभिधीयन्ते तद् रामं०
त्यर्थग्रहणमेव भवति॥ तस्माद्विशेषणविशेष्यभावविचार एव युक्तः॥ ननु पक्षेऽप्यसिद्धं तत्संभवादेकतरपरग्रहणविचारः ११

मे २

छः॥ आदेः

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः अड्डादेशस्ति स्वस्थाने कृदादेशो अपवादः॥ अमादेशो हरिस्व निवृत्ता बाधितत्वात् सिद्धमिति सिद्धं तिनि॥ अनुना
सिकते न भिन्नत्वे स्वतो नोच्चारणार्थाः कारोदकारमात्रादेशः परस्य स्यादे भवति मकारस्य तु संदेहो गतः लोपः॥ उच्चारणार्थानोल्व

कारस्य माणस्येति शिशीलुङ्लुम्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते॥ अस्यादिषु गृह्यमाणस्य अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः अड्डादेवपूर्व
सवर्णप्रतिषेधः॥ अड्डादेवपूर्वसवर्णस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ कतरत्तिष्ठति॥ कतरस्य॥ सिद्धं तु नानुनासिकोपधात्सिद्धमेतत्कथ
म् अनुनासिकोपधः अड्डः करिष्यते॥ उकारणाद्॥ दुकूलतरादीनामिति वस्तामि। डित्करणाद्॥ अथवा डिदेश्छदः करिष्यते। [redacted]
क सतर्हि डकारः कर्तव्यो नैव॥ क्रियते न्यास एव हि उकारको निर्देशः॥ अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः नेतराच्छन्दसि॥ इतराच्छन्दसि प्रतिषे
धे एकतरात्सर्वत्र इतराच्छन्दसि प्रतिषेधे एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यं एकतरत्तिष्ठति एकतरं पश्य॥ नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदो
विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन॥ नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन नपुंसकादेशानामवकाशः
अपुत्रपुराग्राणि॥ युष्मदस्मदोर्विभक्त्या [redacted] देशानामवकाशः॥ त्वं ब्राह्मणः॥ युवां ब्राह्मणौ आवां ब्राह्मणौ॥ यूयं ब्रा अहंब्राह्मणः
ह्मणाः वयं ब्राह्मणाः॥ इहोभयं प्राप्नोति॥ त्वं ब्राह्मणकुलं॥ अहं ब्राह्मणकुलं॥ युवां ब्राह्मण कुले॥ आवां ब्राह्मणकुले॥ यू
यं ब्राह्मणकुलानि॥ वयं ब्राह्मणकुलानि॥ युष्मदस्मदोर्विभ[redacted]क्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन॥ अथेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्या
देशेषु पुनः प्रसंगात्शिशीलुङ्लुम्विषयः कस्मान्न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव भवति॥ ख

नुनासिकत्वप्रतिज्ञायां भुवो वदिरिति वच्यारीनां नुप्रसंगः॥ एतस्मिन्पक्षे हेकतरादित्यत्र संवृद्धिलोपप्रसंगं मत्वाह॥ डकरणाद्धेति।
कार्यभेदाच्च दुकोलुक् नेवाध्यते॥ डिडकारकरोति॥ दकारस्य तु स्वरूपविनाशप्रसंगात्कृतेनापि डकारस्य संयोगान्तलोपः॥
नेतराननपुंसकादेशेभ्य इति॥ अलिंगयुष्मदस्मदीत्यनाभिसंधायविभक्त्यादेशो जसमोर्लुक् प्राप्नोति यः परत्वादमावाध्यत इत्यर्थः

पुष्यस्समर्थाङ्सोऽत्र। किमर्थं इति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादिः पूरसेनस्यानुपस्थानात्ल्लोपस्येति सकारस्याकारः अतो
गुणाद् इति पररूपेण सिद्धमिति भावः। इतरस्तु स्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाह। शित्त्वं स्येति॥ अतेरणायिशाकारः सर्वादेशो
भविष्यतीति॥ आघनु संहाराभावे अस्मानु संहारण तद्रूपो रकारयोः पररूपमित्यर्थः। सर्वादेशः स्यपघेतापः सशेषेलोप इति॥ अनेन
देशो आत्त यत्वविधानादादेशः शेषः॥ ननु वेति शेषे लोप इत्यत्र विभक्तावित्यनुवर्तते तद्धि शेषणान्वयो षष्ठ्यग्रहणमिति आदेश।

पुष्यस्समर्थाङ. सोऽत्र॥ किमर्थः आकारः सर्वादेशार्थः शित्त्वेस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् अक्रिय
माणोऽपि शा[redacted]कारे लोपस्य विषयो भवति तत्स्याकारे कृते त्रपाणां मकारणा मनोरुशो परसूपेल सिद्धरूपं स्यात्॥ नव
सं॥ समस्तं यथैतद्भवेत् तत्स्यात्॥ ननु नलुप्यमकिकारणा॥ अत्र हि तस्मास्थिस्तुन्नर स्य आदेः परस्यमकारस्य प्रसज्ये
ङ ता अतउत्पठति॥ भस्त्रा देशेशिलकर[redacted]णानर्थकम् अकारस्याकारवचनानर्थक्यात्तङ् सआदेशेशिलकरणमनर्थकम् किंकार
णा अकारस्याकारवचनानर्थक्यात्॥ अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अतोऽणा पिशाकारः सर्वादेशो भविष्यति॥ अ
र्थवद्वादेशो लोपार्थम्॥ अर्थवद् अकारस्याकारवचनम्। किमर्थम्॥ आदेशे लोपार्थम्। पः सशेषे लोपः आदेशो सविज्ञायेत॥ ननु
वादेशः यविभक्तिरिति वमेतद्धि ज्ञायते आदेश एषा विभक्तिः कथम्। सर्वं सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविका
रे हिनित्यत्वं नोपपद्यते तस्माच्छिकरणम्॥ तस्माच्छकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः पूर्वन्यास एव कथम् [redacted]क्ति ङ । घ
याविभक्तिरितिविज्ञायते न हि तदादिविधिरिति पत्तत्र आदेश इत्यादि विति विज्ञायते॥ तस्मात्समात्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशात्तत्रायं रामं
शेषः॥ ततोऽन्यस्यकारस्य अकारवचने प्रयोजनम्। सर्वं सर्वपदादेशात् तिलाशि विकारहारेणा विभक्तेरेवादेशो विधीयते इति १२
विभक्तिरेवादेशास्यादि" तिशिल्वे सर्वादेशार्थं क्रियते सर्वपदादेशा रस्यत्रापरस्य हे ननु नलुकि कृतम् सुवान द्वितीय पृच्छन्ती पुते अर्थे
येनेति अनवद्यति कारस्याक्लितापायस्य कम्बितार्थवत्तात्तदभिधीयते तत्रानेनार्थो रकारविधानादेकदेशहारेण विभक्तिरेवादेशः

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति॥ तत्त्राकार इत्यल्लखरणः समुदायो निःकालत्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते तस्मिन्नसिद्धे ते ऽतोऽगुणे इति पररूपमिति [redacted]मि
इष्टिमन्ते प्रथमयोरम् प्राधान्यलक्षणात्य प्रथमार्थ सोहास्य वासे निर्देशापि दूष्यार्थपत्तावक्रहणं विज्ञापते तस्मिविशेषणा
नापष्ठेति। कोपाविति परिस्त्रीलिङ्गेन निर्देशातो विभक्तेर्ग्रहणेन भाव्यम् पुल्लिङ्गेन निर्देशे तु प्रत्यययोः॥ तत्र पृथगर्थग्राम्थ
मप्रमाश्रीयते ततः पुल्लिङ्गेन निर्देशात्स्यत्ययग्रहणं वर्णस्यासमां भावे तु प्रत्यययोः प्राथम्यसंप्रत्ययात्॥ अथतु सप्तम्या प्रथमाया
विभाषा प्रथमाप्रक्रिद्विवचने रसस्थेशादिप्रसिद्धिरप्याश्रीयते ततः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणं प्रत्ययग्रहणपक्षे च युष्मदस्मदोः प्रति
पदिकवात्यालियदिकप्रत्यययोः स्व औ इत्यनयोर्ग्रहणं न भाव्यम् तुष्ट्योः कथं प्राथम्यमप्यात्मना पक्षे स्यात्परस्याद्वितीयत्वं मानेषेद
प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं अ अ इति सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यतीति प्रथमयोरम। प्रथमयोरित्युच्यते कयोर्विद्य
ययोर्ग्रहणं किं विभक्त्योः आहोस्वित्प्रत्यययोः विभक्त्योरित्याह कथं विज्ञायते॥ अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्यो
र्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः॥ क्वान्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति॥ अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते॥
किं कारणम्॥ अचीति तत्र वर्तते न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः॥ ननु चैवं विज्ञायते॥ अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ
यः शस्यपेक्षया प्रत्ययात्मकस्य समुदायस्य प्राथम्याविरोधात् प्रथमस्ताद्धचपद्विद्वितीयस्यापि---- १(प्रथमयोरिति ॥ ७
प्रथमप्रथ्येश्वा पथा ध्वौ शुसिवेति प्रथमयादीनां अर्थवत्वव्यपदेशः॥ अन्यत्रापीति प्रसिद्धिमाह॥ अस्ति कारणमिति यस्मा
त्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति नचाजादीरिति॥ प्रथमयोर्विशेष्यत्वं अचीत्यस्य विशेषणत्वमिति भावः॥ न चा
जादि हे सोः सम्भवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते आजादी यो प्रथमाविति॥ अजादी द्वित्वे प्राथम्यवि
शेषणे तेन चाजादित्वाभावात्तु परिहृतः॥ औजसोः प्राथम्यं न विहन्ति यथा ब्राह्मणाब्राह्म[redacted]पकौ ब्राह्मणौ प्रथ
मावानपेक्ष्य क्षत्रियाह्वणः प्रथमो पिचौरनायामनन्तभीवात् ब्राह्मणयोर्न प्रथमव्यपदेशविघातहेतुः॥ अजादीनां वे

॥ छिद्रशसितेत्युनहपदेशाभि वाप्राप्तस्य प्रथमस्वस्य प्राप्तं भेदात्॥

महाभा॰कै॰ स१

१३ यस्यांशस्सोनेति। द्वे प्रथमयोरित्यस्याव [redacted] स्प्रामस्पशासोनेतिप्र [redacted] तिषेधः क्रियते ततो योश्चीति पर्वत्प्रसेद्धिती प्राणं चेति स्मात् तेनप्र
थमयोः पूर्वसवर्णोदीर्घ इति सवर्णात्प्रस्तुतसेनः पुंसीति नन पुंस्कृत स्पानीति स्मृतिध्यतिर इतरः प्रति षेध आस्थापयति एपुंसेव न तस्मात्स्त्री
नपुंसकयोः प्रतिषेधो नेत्येव प्रतिषेध इति ओरैः पुरस्पमारे नकारे कृते तस्मात्कारस्येत्योगात्तत्त्वादिः एतत्त्वां मुपरास्पलिगावल
सुकृत्पतहीति। यदि प्रत्ययोभिस्त्र ग्रहणं स्यात्तनोडितोपापा अनोदशात्तसामान्यति द्वैर्वास्ति द्विनो यापां चेति स्मात्विधानुम्
नर्थकं स्यात्॥ ननु च योश्चीति पश्चेप्राप्ते तद्बाधनार्थमात्वविधानस्यादितिकथ्यतां पूर्व उच्यते पंधेतात्वमयोजनस्यापत्यस्य [redacted] नेमी
ठोरिति रूपाणि पत्प्रतिषिद्धे स्मातस्यभावाद्युष्मानस्मानित्यत्रापि शमोन कारे कृते शेषे लोप इति लोपे स्त्रीपि चेति दीर्घत्वं भविष्य

यत्रहि तस्माच्छसोनः पुंसीत्यनुक्रान्तं एवं सवर्णाप्रतिनिर्दिष्टा जितत्त्वापुपत्यात्वार्यः विभक्त्यर्थग्रहणमिति। इहाप्यात्वायप्र
हृतिलोपयतिविभक्तौ प्रग्रहणमिति परपूर्वशमोनेतिप्रतिषेधश्चास्ति नेष प्रतिषेधः। नत्वमेतद्विधीयते। सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छ
सोनः पुंसीति। पत्रतेननमिश्यमिति तदर्थम। कृते तन्नमिश्यामि। स्त्रियां नपुंसके च युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य। अस्मान्ब्राह्मणीः
पश्य युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य। अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति। यत्तद्धि युष्मदस्मदोरनादेश इति तीयायांवेत्पाहत
नत्रापयत्पात्वार्थोविभक्तिग्रहणमिति भ्यसोभ्यम किमपम्मस्त्वाह आहोस्विद्भ्यम् ॥नः ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥
नि भ्यसोभ्यमं किमपमिति। संहितायां निर्देशस्य सान्धि विचारः चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति भ्यमादेशः शेषे लोपोत्सलोपः भ्यमादे
शः शेषे लोपष्टिलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इति तत्र परः भ्यमादेशः जदा शेषे
लोपो न लोपास्त्वे आश्रयितव्यः टिलोपे स्याप्तिद्धिप्रसंगात्॥ अभ्यमादेशः शेषे लोपे सलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपएकादे
शः उदात्तेनोदात्तः युष्मदस्मदाविति पुष्पदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वातोदात्तत्वात् टिलोपपक्षे चाकारश्चो
दात्त अर्थवदन्त्यलोपेऽप्येतन्निरर्थमिति अकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति तिनेवोदनीयमे तदेवंद्विती

प॰ रा॰

राम॰ १३

२ आदेशेनात्र भाव्यमिति यत्नं न प्रवर्तते २

उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। कर्ण्यत्तोपकोनं उदात्तेतत्पतां तग्रहणं मे कुदात्तस्य चपत्रे हस्तलोपः इस्पत्रानुवर्तते ततश्चानुदात्तत्वं प्राप्नोतीमध्यो
दात्तत्वं चेष्यते। अग चत्ते दृति। एत्वं चत्त्व पिबेति दीर्घत्वमपि नभवति। अगे सिद्धमिति। अतग्रहणं नानुवर्तते। उच्चारणात्तोभ्यस्य
सस्यावादेरवोदात्तत्वं स्यात् आकम् किमर्थमिति। युष्माकम् इति स्थिते आदेशस्य शेषे इति अकृते आदेशे शेषे लोपाभावो
ह्येष्यासंज्ञा तत्रस्यायत्वमपि न। तिद्धि पर्यन्तानां विधानात्तत्वान कारान्तत्वादेशप्रवृत्ति कुलोत्वकृते नाततिनाधिः सकारस्य निर्देशेनासि तेऽ

द्वितीयेप॰५ प्याकमादेशे शेषे लोपे च तथैव सति प्रवृत्तनात्ति भावः। इतरः कृते त्वादेशे शेषे लोपे सलोपे च तस्थेकृते प्राप्नोति भाविनः सिद्धैनिमित्तम

कुतः सहि समानो निर्देशः विंचात पदिताः तत्स्म गृहणार्हः शेषे लोपस्त्वात्तस्य। एत्वं प्राप्नोति। अथाभ्यम प्राह्यः शेषे लोप
ष्टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। पृथक्स्मितत्वात्तु। अन्त्यलोपत्वेम शह्नेः शेषे लोपस्मामस्पत्नत्वातं भेव प्राप्नोति॥
नेष दोषः। अगहणे पुनरहस्त्वविधिनिष्ठितस्पतिहन्न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु अभ्यमशाहः शेषे लोपष्टिलो
पः॥ ननु चोक्तं उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। उदात्तमेतदादौ सिद्धमिति साम आकम किमर्थं साम: सस
कारस्य ग्रहणमिति। नञ्आम आकमिति वोच्यता किं तेदानीं ससकारस्याभविष्यति। आमोपमक्ष्यामग्रहणेनाहि
ष्यते। अतच्चेदपवति। साम्प्रहणयपुच्छहीतस्यादेशावचनात्। सामग्रहणं क्रियते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
र्थसत्त्वद्वकोपादाने कर्तव्यमिति भाषाह। किं नेदानीमिति सिषयवपस्पत प्राथकेते। आमायमिति। वृत्तमकारस्य न प्राप्नोति

द सुटुप्यमप्रोऽस्प कृइनिपदि समन्पसे ततरैसुच्यते सामग्रहणमिति निर्दिश्यमानस्येति यदि सहकारकान निर्दिश्यतेतदार भ
विधानकाले असन्निहितः पश्चादन्त्यलोपकृते प्राप्नुवन् सुटके न निवर्तनत्वप्यते च तन्निवृत्तिरिति न मर्थं ससकारस्य ग्रहणम्। अ
थवात्सराधलेवे ते [redacted] हि चनिर्दिश्यमानस्यादेशा इति सत्त्वमहितस्य न प्राप्नोति। पुनस्तु निर्दिश्यमानतस्य वचनसामर्थ्याद्धि

ण ष्ठ ग्रहणं पा [redacted] माबानुपस्थानात्तद्व्यवहितस्याकमोऽपि प्राप्नोति ससुडन्निदेशात्सुडुक्तस्य भवति। अत्र पते अमो

दे

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥ ७ ॥

अ४

मा०कै० २४ इत्यत्रस्त्र एवं व्याख्यास्याम त्वदीयत्वं चेदोषवतीमवगम्याह वचे तिरिति लोपइति वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्य त्यपेक्ष पाशो वेवित्तामसमानेति वशे
षड्तिनिस्येवलोपो स्थितायते शेषइतिसंख्यानी विषयमसमर्थानिर्दिष्टः॥लोपस्य चास्मिन्पक्षे द्वत्वं गत्वारतादेशो श्रावयत्र विधाना रा
देशा एव विभक्तौ चवास्तु ततः टाप्प्रतिषेधार्थ इति। टापोनु संप्रयोः॥ युष्मदस्मदो इत्यवाचित्वात्तद्धस्त्वलिंगसत्वात्सर्वथा द
सलोपे समकारात्तत्वा टाप्प्राप्नोति सन्निपातपरिभाषया चाप्रदोषः प्रतिहतस्य टापकारणत्वादिति टापि सानाश्रीयते॥ अ
इष्यतेत्वस्मा इति तिजत्वात्तदेशापलेन सिध्यतीति सामर्थ्याक मेवमर्थ इदं सूत्रं न वा हि पर्यन्तानामकारवचनाद सि सका
राभावः। नैवं तत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणं। हि पर्यन्तानाम कारवचनात् हि पर्यन्तानां हि सदा दीनामत्व मुक्तं तेन्त्यो [illegible]
सिसकारो [illegible] भविष्यति॥ टापप्रतिषेध [illegible] त्वादेशो लोप विज्ञानात्। [illegible] टप्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः किं कारणं। आदेशे
लोपविज्ञानात्॥ पः सशेषे लोप आदेशः त्वविज्ञायते॥ न वा हि लोपवचनाद्रादेशा टाप्प्रतिषेधार्थः। न वा टाप्प्रतिषेधो
वक्तव्यः। किं कारणं। हि लोपवचनात्॥ आदेशे पः शेषे लोपः सति लोपो वक्तव्यः किं प्रयोजनं॥ टाप्प्रतिषेधार्थः
टाप्माभूदिति। सर्वहि टेलोपो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः॥ न वा लिंगाभावादिति लोपवचनानर्थक्यं। न वा वक्तव्यं किं कारणं
लिंगाभावात्। अलिंगे युष्मदस्मदी किं वक्तव्यमेतत्। नहि कथमनुच्यमाने गंस्यते। न [illegible] विशेषो युष्मदस्मदोः स्त्रि
यां पुंसि नपुंसके वा॥ अलिंगकारणं पुनरेतदेवं भवति। किं कारणं यो सौ विशेषवाची शब्दः स्त्री प्रत्ययः तस्येहाभावात्। स्त्रिया
लिंगे इति। अभिधेयस्य लिंगत्वादलिंगो प्रत्यय इति लिंगरहितत्वं एतत्सामर्थ्यादभिधीयते इति [illegible] ... टिलोपो
नाम [illegible] पितव्यः। यो सोवि श्रेष्ठो [illegible] ... प्रातिपदिकं विशेषणं [illegible] ... टाप्
वा इत्यत्र इति नेष्टः॥ ... अथवा ... नेवर्तते वाचकेन खल्व ... २५
पुंसत्वसंज्ञावचकस्त्रत्वं ... नेप्रयुक्तः॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

गउ भाति

न हि शब्दनिमित्तके नेति ननु शब्दनिमित्त एवार्थः। तथा चैव स्पष्टार्थे। भिन्न शब्दोच्चारणान्नाना रूपः प्रतीपत्स्यावतिपाकं करोति पाक क्रि
रो यानिष्पत्तिं करोतीति॥ तथा च बलाहकाद्विद्योतते बलाहके विद्योतते बलाहको विद्योतत इति ... हेतु बुद्धिविषयाणां र
मा मतिचेतस्त्र प्रतिपादितं एवं तर्हि ... ज्ञानं लोकस्यानुरूपत्वात्
... नालिंगत्वे युष्मदस्मदोः ...
स्मद ... लिंग युक्तस्य प्रतिपादनं
अर्थ ... विशेषः। ननु चैवं तेनैवं भवितव्यं। न हि शब्दनिमित्तके न न मार्थे न भवितव्यं किं तर्हि
अर्थनिमित्तके न न ... भवितव्यं। ... एवं जातीयके नाविशेषो नगम्यत इति॥ अथ
... यष्टा शब्दस्तदसंनिधानात्तत्रविशेषो नगम्यत इति ... इहापि
स विशेषो नगम्यते ... तस्मात्टाप्प्रतिषेधो वक्तव्यः। समकारग्रहणं वा कर्तव्यं॥ अथ क्रियमाणेऽपि सः।
कारग्रहणे कस्मादेवात्र टाबिह न भवति॥
त्वनवापनिपयः ... लिंगयुक्तः प्रतीयत इति पंचम ... लिंगानवगमात्। तथा च ... स्त्रीप्रत्यय प्र
तिषेधः ... लिंगसर्वनामनपुंसक ... युष्मदस्मदोरिष्यते॥ तथा च ...
... विप्रतिषेधस्त्रत्वं॥ ... लुक् ... प्रतिषेधः पुंसि नपुंसके च लिंग
... स्त्रीप्रत्ययनिषेधः ... इह
... लिंगत्वेन टाप्परिहृत इति विरोधं परिहरंति॥ तस्मादिति टाबभावे ... प्रतिषेधो
विषयः लोपवान् सकारग्रहणं वा कर्तव्यं। अथ ति आदेशप्रच ... आदेशे न नि

भा० कौ०
१५

[illegible]

भा॰ कौ॰ १

[illegible]

शब्द० १५

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मो०कै० मेय१
१९ स्त्रौक्र विशेषम्परिहारंभाष्यकारोतिदेशंव्याचष्टे उपदेशिवद्भावोवक्तव्यइति उपदेशावस्थायामिति। अत्रास्युपमानोपमेयसंबंधोऽ
प्रयः कृतेऽपिसमासेऽस्मन्नत्वेनउपदेशिवद्भवति अद्गतेष्वहितादिषु भवतीत्यर्थः॥ अथवासमासइतिविषयसप्तम्याअप
मेवभाष्यउपदेशावस्थायांत्स्मन्नवतीत्युपदेशिवत्सावोनैवमुईसंतंतुवक्तव्याख्या नेउपदेशावस्थायांल्यप्भवनअन्ये
ऽप्युपदेशिवत्तुल्यभवतीत्यर्थः॥ अनादिष्टार्थमिति आदेशाआदिष्टतस्याभावोनादिष्टमित्यव्ययीभावः प्रत्ययमेनापिविशि
ष्यतिविकल्पेनाव्ययाभिव्यतेजनस्तनस्तनासन्तलोरितनेन तुल्यवादेशात्पूर्वनित्यंप्राप्नोतिप्र दृश्यतिपूर्वमिदितेनि

त्यवादेशेउपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। उपदेशावस्थायांल्यप्भवतीतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनंत्वनादिष्टार्थम्॥ अकृतेष्वा
देशेष्वन्यथास्यात्। के पुनरादेशाः उपदेशिवद्वचनेप्रयोजनंति। हित्वदत्वालेलेतदीर्घत्वरूपइटः। हित्वा हित्वाप्र
धायहित्वा [redacted] दत्वम्‌ दत्वा प्रदाय दत्वम्‌ आत्वा खात्वा॥ प्रखन्य ईत्वम्‌ स्थित्वा प्रस्थाय ईत्वायी इत्वं२
इत्वं४ ता॥ प्रपाय दीर्घत्वम्‌ शांत्वा प्रशम्य दीर्घता॥ इष्ट्वा॥ आपृच्छ्याऊठ्‌ ऊत्वा॥ प्रदीव्य इड्देविता प्रदीव्य ऊठ्
५५ किंपुनः कारणम्॥ आदेशात्वात्वाइत्वेति। नयुनल्पनेनु पातातल्यपाभवितुंमप्रतिवेवात्रकेचिदोआदेशः॥ अ
पिचवहिरंगलक्षणत्वात्वाबहिरंगोल्यप्‌ अंतरंगाआदेशाः॥ असिद्धंबहिरंगमंतरंगेसतस्तुउपदेशिवद्भावोवक्तव्यः
नवक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनांतरंगानपिविधीन्बहिरंगोल्यप्‌ बाधतइति॥ आत्वं४
दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिकेवलस्यकोल्यपिसतिस्टः अवर्णंप्राप्नोति॥ अथापिकथंचित्सिद्धसल्यप्रस्थानेस्यात्तथापिस्था
नितद्भावात्वर्णत्वात्सेडितिकित्वप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नोतितदीर्घत्वस्यासिद्धत्वात्‌। पात्वादिति। स्थत्वादित्यर्थः॥ स्तातत्विछाति राम०
विभागोनत्वापनइतिअवस्थाशब्द एवान्तेनपरशब्दः प्रयुक्तइतिमत्वाहसतितिवहिरंगलक्षणत्वादिति। समासेपरे १६
बहिरंगलक्षणत्वात्समासेतिसमासः॥ अथवा [redacted] बहिरंगः समासोलक्षणं निमित्तमस्येत्यर्थः॥ ॥ ७

परपसिमिति। कित्वोतिवचनमपिविभावस्यल्यबादेशात्प्रागेवसिद्धत्वात्ल्यपग्रहणंप्रयोजनमर्थेनापपति। स्था निवत्तत्वेऽपुष्पमदेशस्यादेशाद्‌
लनादेशग्रहणात्स्थानायस्यातद्विमेला प्रत्ययस्वरूपविधिनानिरस्यस्यत्वापकंउक्तेल्यपग्रहणेलाश्रयेणतद्विमेलप्रभावस्य प्रसक्तेरेण
भा पस्थानुपपत्तिः तस्मात्वेस्त्रपूर्वतद्भावतीत्यनेकोप्यर्थोल्यप्‌ग्रहणेनत्वाप्यतइतिविरोधोवात॥ स्नात्वाकालकादिष्विति मत्स्वप्रस्यका
दिषुसमासप्रकरणात्समासार्थएवेषाप्रावाः॥ तत्रसमासेनञ्वैयर्थ्याद्वसितत्तः क्त्वाप्रत्ययस्यल्यविधौप्रसनेत्राप्राप्नोतिनतत्त्वनिर्देश
दितिक्त्वातः समासइहनिर्दिश्यतेइत्यर्थः समासइतिनिर्धारणेसप्तमीसामान्यायेदत्वैवक्तव्यम्‌॥ अथवाहादसंयुक्तवचनस्थाने
निर्धारणसमानजातीयस्यभव तीतिक्त्वातःसमासोग्रहणेनिधार्यमाणस्यक्त्वाग्रहणेनविशेषणात्‌ तदंतविधेस्तस्यसमर्थोभवति

षस्यप्रदेशेजग्धिर्ल्यपिकित्तीतिकित्वोतिवचसिद्धेल्यपग्रहणंकरोति। स्नात्वाकालकादिषुतुप्रतिषेधोवक्तव्यः। स्नात्वाकालकः
पीत्वास्थिरकंभुक्त्वासुहितकइति॥ तत्तन्निर्देशात्सिद्धम्॥ तद्तत्निर्देशात्सिद्धमेतत्॥ क्त्वातस्तस्यल्यपा भवितव्यम्। न्चेतत
क्त्वांतम्॥ समासेनिपातनाद्वा॥ अथवावप्रमत्रसमासार्थनिपातनकर्तव्यं तेनैवयल्लेनल्यपिनभविष्यति॥ अनञ्जो वा
मास परस्॥ अ[redacted]थवा अनञः परस्य ल्यपाभवितव्यम्‌ नवात्रानञ्‌पश्यामः॥

समासेऽनञ्पूर्वेइत्युक्तानस्यास्यमपरभवतिसवधिर्दिश्यमानस्यादेशाभवतीतिक्त्वएवभवति समासनिपातनाद्वेति समुदायानांसाधुत्वमप
नुज्ञापुतेप्राकरणिकाप्राकरणिकक्त्वा यभावाभावविधानद्वारेणेत्यर्थः। पिबुवीत्वात्वाकालकादिश्चत्ययदानुपात्तेक्रियापदैः क्त्वाप्रम
यत्नेर्यांपरुत्वेपिनिपातनात्समासः। अनञोवापरस्येति अनञ्त्वात्पर वैश्वजित्स मासेनिपातनात्पूर्वप्रत्ययपरनिपातः। विशेष्येतेन
विवक्षितत्वाद्वाअनञिति वालुप्तसप्तमीकेत्थक्रमदेसत्सप्तमीयेषम्। अनञिपूर्वेसतिक्त्वोल्यप्भवति अर्थादनञः परेसमर्थावतिष्ठते.
तदंतविधिश्चात्रनाश्रीयते क्त्वाप्रत्ययस्यप्राधान्येनप्रकृतेर्विशेषणत्वाभावात्तेनविधिस्तदंतस्येति प्रत्ययग्रहणपरिभाषाअप्राप्तानद
तविधिः परत्वात्वस्तीत्यनेनाव्यवधानमितिवधातुनाव्यवधानमाश्रीयते॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७

भा० कै०
१७
तैप्रक्र

ननुचेति असत्यपूर्वकार्थवाचित्वादित्याह अग्रहणे अपि नञ्समासो भवति तथापि परस्येति पदं तन्निबंधनं सामर्थ्यमाश्रीयते ननु
धर्मान्तरनिबंधना नात्र प्रमाणमित्याह कारका अर्थवति कारकग्रहणे तथा तुल्यप्रत्ययसमुदायस्य परिग्रहात्
तोः सावयवेनयोर्वी पर्यायसंभवाद्यानुरनञ्ग्रहणेन नञ्समासो भवति ननु तेसमुदायेऽनुप्रवेशस्तयोर्वा पर्यायाभावात्तद्व्यतिरिक्ते तस्मि
हशब्दस्य आगतत्वाभावात्तस्यैव प्राप्तिः परमकृतेति परमशब्देन गतिः नैव कारकमिति कारक अनन्तर्भूतः पूर्वपदत्वेन परस्य कार

स्त्री नत्वधातुरेवाननुनयार्थे परस्य भवितव्यम् किंकारणं नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः नञ्युक्त
मिवयुक्तं वान्यस्मिन्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते कुत एतत्तथा ह्यर्थो गम्यते तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश
पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति एवमिहाप्यनञिति नञ्प्रतिषेधाद्न्यस्मात्तनञः नञसदृशे कार्यं
विज्ञायते किंचान्यदनञ इत्यसदृशंपदमित्याह अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तदादेर्ग्रहणं भवतीति एवं धातुरपि कृदग्र
हणेन ग्रहीष्यते ननु चेयमपि परिभाषास्ति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सा पीहोपतिष्ठते तत्र को दोषः
इहनस्यात् प्रकृत्य प्रहृत्य कृतहितस्यात् परमकृत्वा नवा अत्रोच्यते अनिष्टत्वप्रसंगादिति इष्टं च न सिध्यति गतिकारकपूर
वस्यैव इष्यते ॥ ॥ उत्तमकृत्वा १

सत्यप्रसंगः गतिकारकपूर्वस्यापि इति अपि शब्दः केवलस्यापि कृत्प्रत्यये कृदन्तस्य ग्रहणात् आचार्य आह नवक्तव्यम्
इति तस्मात्कृदग्रहणपरिभाषात्र नाश्रीयते चोदक आह अनिष्टं चेति आचार्य आह गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत इति प्रकृ
त्यार्थ्यतः कृत्प्रत्ययादेरपि स्वादेशाः इष्यन्ते कृदग्रहणपरिभाषयोपस्थानेऽपि न सिध्यतीति अत्र सैषा परिभाषा आश्रीयते उभा

गा० १७

य

चोदक आह कुतो निवृत्तिः प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अवकाशः अपगोरपसोमगवृत्त्यन्ताद्वीतान्त्यप्रातिपदिकान्तात्पूर्वकु भवति कृद्ग्रहणप
रिभाषाया अवकाशः आवलेहीत्याचर्चीतिरूपं कृन्मेजन्त इति ह्रस्वत्वं तत्रादेशे मति हृस्वो भवतः अत्रोहि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा
याः प्रसंगप्रसंजेनेति प्रतिषेधात्तु पस्थानाभावः सर्वस्यावकाशयोः [redacted] परिभाषयोर्भिन्नफलयोः प्राप्त्योर्यौ प्रतिषेधो
वा प्राप्ति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आश्रीयमाणायां प्रकृतेर्निगतिः कृते तत्र भीवायोर्वा पूर्वायाः पृथक् परप्रसिध्यति ननु कृद्ग्रहण प
रिभाषाश्रयणे इति फलभेदः कार्यकाले मताप्परिभाषा निमित्तत्वेन समानदेशत्वात् परिभाषयोः परत्वेनापि व्यवस्था नास्ति सा कृदिनेत्येव
मथवस्याप्रसिगात्प्रयो देशापरत्र आश्रयितव्यः तत्र हिपाहिनेमवस्या सिद्धिः प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया संता [redacted] सूत्रयोगविभा

कुतो न्युलेनतद्वयोः परिभाषयोः साकाङ्क्षयोः समवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति कृद्ग्रहणे ग
तिकारकपूर्वस्यापि इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति [redacted] नपुनः कृद्ग्रहणे गतिका
यत्र रकपूर्वस्यापि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे इति इयं न भवति कृद्ग्रहणे इति परयम
नञिति प्रतिषेधं शास्ति किं च कृत्वा परमकृत्वा न गतिर्न चकार [redacted] ॥ ॥ ७

अनंतर गेनव्यवस्थापिता कृद्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनंतरद्वयत्रैयग्रहणेन तद्न्यनात्परं भवति परपमिति कथं पुनरेतत्तल्पकम वतासमासेपि तत्ग्रह
णपरिभाषायामपि शब्दात् केवलस्यापि कृदन्तस्य ग्रहणात् कृत्प्रतिपादनेन गतिसत्कारकत्वाच्च कृतेन तभावात् प्रत्ययग्रहणे लग्भ
संग अत्र प्रकृते समादेश प्रतिषेधार्थं अत्र तदवग्रहणं स्यात् उच्यते अपि ग्रहणे न प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुदायपृतेन तस्मिन्द्वे
तेन समासदृति वचनात् केवलस्य कृत्प्रत्ययग्रहणाभावादपि शब्द समुच्चेन तस्याभावाद् गतिकारकपूर्वस्येव समासस्य ग्रहणं भविष्यति इ
ति किमनेन स्वरत्वेन तत्त्रिप्रमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनुपस्थाने नञाप्रवृत्तिरनुपस्थानेन तु ततोऽपि नानाभेद्यद्विधा भव
त्यारोपवशात् तदेवं कृदग्रहणपरिभाषायामनुपस्थानेन नञ्समासदर्शनात्परत्वात्स्यासि इत्यापात्तमासे वृषवासरस्याः स्वादेः स्को

भा० कै०
१८ तत्पर्वमिति। यतिकारकपूर्वमित्यर्थः प्रत्ययग्रहणे इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पाव तत्थारोत्ता वत्तव्यते सर्या ल्वं पूर्वसवर्णः
हशाहे श्री रसा उत्पमाने अहित्याद् प्राप्नुवती स्याह लुपांवेति: सत्ता संवेम्यस्यावकृ लामिति बाल्येन सिध्यति पूर्वसवर्णानापीति
चर्मन इइति हितेरका स्यापूर्वसवर्णो नकारः तस्मिन्पूर्वस्य नकारस्य स्वादि ष्विति पदसंज्ञाया मसी लोपः एवं च नेडिगुरुणामपि संबुध्योरिसत्रदि
नकारे यमव [redacted] ति। प्राप्तिपदिकान्तत्वाभावाद्विमनिर्नकारस्य नलोपाप्रसंगात्॥ पूर्वं नकारस्य लोपे संहृतानां पदितिप्र्यशेषा

तत्र कः प्रसंगो यं नपूर्वस्य स्यात्॥ पश्यतित्वावार्यः इ यमिह परिभाषा भवति प्रत्यय ग्रहण इति॥ इयं न भवति कृत्र्महरण इति
॥ ततो न क्षिति प्रतिषेध शास्ति। किं नञः प्रतिषेधेन नगतिर्न कारक मत्या पावृत्ता न न पूर्वेन तुल्य पूर्भावो न भविष्यति [redacted] प्रतिषेधा
नुज्ञा नीमुल तदेवं नेहष्टयते प्रत्यय ग्रहणे पा कल्पा वक्र वित्तु महति। स्थपांस्तु लुकू पूर्वसवर्णाच्छेपाडड्यापा जाल:॥
ल्यपावूह्यो भवंतीति वक्तव्यम्॥ युक्ता मात्ता साधु रितृिग्णा पाः दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिडां चतिडो भवंतीति वक्तव्यम्
चपालं ये अस्य पूर्णा पतन्निति तन्नं तानि प्राप्ति लुकि विसुदाहरणम्॥ आर्द्रे चर्मन॥ लोहिते चर्मन॥ मे तदाति पूर्वसवर्णानाम्
ततिद्धम इदं तर्हि य [redacted] त्तेवी पक्षे आवसन्नु तमत्र अवपः सप्तमाकम॥ नत्वे तदपि पूर्वसवर्णेनेव सिद्धम् न सिध्यति पृथ
त्र सर्व सवर्णः स्यात् सदाघंतप्रसज्येत इंदापि उदाहरणं आर्द्रे चर्मन लोहिते चर्मन नन्वेवं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं
न सिध्यति पथ [redacted] त्र पूर्वसवर्णः स्यात्॥
तस्य ह्रयोर्लुकू प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदाद्यसाभावः। वेचिति सप्तमीत्परादाघत्वमिति। सुशह्वस्य पूर्वसवर्णो भवन्न लोपस्योकार एम०
संस्कारः प्राप्नोति तत्रसदाघते वक्तुं न वनेकाल्यवदित्येत स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपे च पदिति स्यात्॥ अथाप्येक वचन स्यस्था १८
नेपूर्वसवर्णो दकारः क्रियेते तथापि स्थानिवद्भावात्तिक्तभावः प्राप्नोति ॥ १ ॥ ॥ २

इ
आंजयेत इति निस्तुनासिक स्वकारस्य सैशोरद [redacted] कारः संयोगांतलोपेनेति नडिसंबुध्योरितिन लोपप्रतिषेधात्संयोगांतलोपः
॥ अस्या नलोपेकृते संयोगांतलोपा सिद्धः स्यात् एवं च नलोपप्रतिषेधे डि [redacted] ग्रहणाकृतमेवेति प्रक्रियालाघवाय चसंमिन्स्त्रलु
गेव विधेयद साद्धः दार्विघोति दारुशब्दाद्वितीयादिस्थः इति रिपोति इति त्रेणेति प्राप्ते सरसीइति सरःशब्दात्सरसिडिश द्वस्या कारः प्र
बाहेवोति प्रवाकुशब्दात्सरस्या प्रत्ययणाडोदेशः धोड तोति गुणः ननु डिलेविघातवर्णनिर्देशमात्रे वर्णायत्स्यात्तद्विघातत्

आतर्यतोदकारः प्रसज्येत अलु संयोगांतलोपेन सिद्धम् इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं [redacted] कर्तव्यम् दावि
पापरिज्मनू इया डियाजी स्त्रद्धे त्रियालयात्तु पा॥ ईकारान्तीन शुष्कसरसी शपानं॥ आड्याजयारां च उपसंख्यानं
कर्तव्यं॥ आड् प्रबाहवा॥ अपन्नू स्वभयावा वसोवेनं॥ अयातू॥ अया स्नः सिंधुमिवनावया॥ अभाम्श॥ किमर्थं
शाकारः शि सवेषेति सर्वादेशो यथा स्यात्॥ अक्रियमाणे हि शकारे इलोपस्य विषये भेन्त्यस्य प्रसज्येत॥ अनेकाल्
त्वं पठति॥ अभ्यास शानमकारस्य भकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्ति तिदिवात्तत्र तरणा शकारस्य वी देशो भविष्यति।
वचनाद्व्यवाश्चनम्॥ असत्यान्मकारस्य मकार [redacted]
वचने प्रयोजन मत्वेषमकारादेशः प्राप्नुवंति तद्धक्षनार्थम॥ तद्यथा भाणजि समः कविति मकारस्य मकार वचनसामर्थ्यो र
दावितुम्॥ नत्र यणो न प्राप्नोति डि करणासामर्थ्यात्प्रविष्यती त्यदोषः अथवा डितीति च कुर्वी हि नु सारदयावाप्यते॥
राश्रीपत्नी तत्र परिहारान्तरमाश्रयणीयं॥ वाणि आयंते नडि तेन दोषो निर्देशो पदं वेक्षत्रेणवासामिति स्वमपति आपोवः कारे आरां
स्वपि चेतिदीर्घिनि इत्यर्थम् नार्थेति क्रियान्तर्भवति तिनिशक्षा दरते पदं भवति॥ अभामश॥ नमकारस्येति मकारस्य मकारः प्रयोगे
नाभावात्मभविष्यति इतिश्रकारोनवक्तव्यइत्यर्थः वचनादिति। बंधीचत्र भित्सा देमकारस्यानुस्वारान्न समा मकारः स्यादित्यर्थः।

प्रा० कै०
१९

ह्रिमकारकइति अमोम्मितिकरिष्यतेमिन्नजातीपवर्गोह्ययोराणोप्रयत्नस्पर्शोरवं भवति। समानजातीपवर्गोद्वयेतुलाघवात्रैक्यसमकार स्यसंयोगांतलोपः करिष्यते ईट्न प्राप्नोति ईटि अनेयसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादइत्त्वाभावात्तपकारादर्शनात्॥ अंमिमुमितिसत्रेक निर्देशात्रपकारस्यलुप्तनिर्दिष्टत्वादनेकालूत्वात्सर्वादेशः। पूर्वप्रसविष्यतीतिप्रत्याख्यातशिवासूत्रेआक्रोसेरहवकुं उसि ग्रहणेनेति। तद्वत

एवंतर्हिहिमकारकोनिर्देशः करिष्यतेहिमकारइडइष्टेनेपदिहिमकारकः अप्टकाग्रपरेट्नप्राप्नोति। वर्धतेत्वंमस्तुजरंहिर्येणाथका रोनेनदुष्यति। किंपकारेणश्रपते। लुप्तनिर्दिष्टयकारः॥ अमोमश्रुतमकारस्यवचनारम्भवाधनम्। हिमकारई इष्टेमकारादेन दुष्यति॥ अक्तिसिस्वकु॥ इहेपश्चौमोणुडपरस्मः॥ आङ्मोसानुमितिअस्तुकिस्वेजत्नैरग्रहणेनग्रहणात्सीभावः प्राप्नोति। एव तर्हिउभसिप्रर्वीतः करिष्यते। पुरिस्थैवीतत्रिमते। कारूपासिद्धिः ब्राह्मणाः पितरः सोमपाः। सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धं। नसिध्यति अत्रेगुणइति पररूपंप्राप्नोति॥ अकारउच्चारणसामर्थ्यान्नभविष्यति। परिति हिंसाप्रभुवन्निविधिहत्त्वारणसामर्थ्याद्वाभ्मतस्व गोरघत्वमपिनप्राप्नोति। [redacted] नैषदोषः पविविधिप्रतुपदेशानर्थकः सविधिर्वाध्यते। यस्तु विधीनिमित्तंतस्यैवाध्यते। पररूपंचप्रत्पकारोच्चा रणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्यपुनर्निमित्तमेव। अथवा अहुदकरिष्यते। एवमपियिएवौसाधुपरइति अत्रहिटिहतेजसोग्र हणेनग्रहणात्सीभावः प्राप्नोति नैषदोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशाभवतीतिनअस्यतत्रभविष्यति सू १ ७ ॥

[redacted]सत्कहणेनस्यतइतिसामेगेकस्पशीभावप्रसंगः सर्वोत्तदिति अजेस्यस्यस्तुमितिसत्रमासेनशर्वोतेहवम् काणंतात्परेज समवृत्तीनिरूपीभावाप्रसंगः॥ अथवा हडिति॥ अस्वकारकोच्चारणदध्यस्पतीत्यापध्येमितिपरेरूपसादितिपरुतोरणपनामः। अ वृद्धिप्रथमयोः एवंसवर्णादनितिदीर्घः सिध्यति ॥ ॥ ॥ ७ २ ॥ ७ ॥ प्राम० १९

पत्ता १

पत्तोरिति। अस्तुकोवशाकाशः ब्राह्मणास इतिशीभावस्यभाषाविषयोवकाशः अस्तुर्स्तर अश्वस्यतीतिमैथुनेच्छयतियादन त्वयोग साश्चदेषोया [redacted] दानमेतत्रमितिमनुष्यादावपिकव्यः प्रयुज्यते॥ लालसा अतिशयेनाप्यत्तिहीबाधस्तुलवणैमेस्वयोर्थेमिच्छतितत्रल वणीयतीनेवमर्वतिअमितिवेनास्यः केस्पदमिति॥ [redacted] किमिदंसर्वेषाआमामग्रहणं अथकस्मिवेदेचेतिप्रश्नः॥ ननुचसर्वनाम्नइत्युपादा
४ अश्वरपयो [redacted] मैथुनेच्छायां। अश्वरपयोमैथुने ४

यस्तर्हिनिर्दिश्यतेतस्यैकस्यात्रभवति॥ अस्तुदाव्यवहितत्वात्सिध्यति। सत्रं तर्हिभिद्यते। पथानामेवास्तु॥ ननुचोक्तेये र्वीसोय उपरस:॥ अस्तुकिस्तेजसोग्रहणेनग्रहणात्सीभावः प्राप्नोति नैषदोषः॥ इदमिदंसंप्रधार्यं शीभावःक्रियता मस्तुगितिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वादस्तुक्। अथेदानीमस्तुकिर्ट तेपुनः प्रसंगविज्ञानात्सीभावः कस्मान्नभवति। सरूकृतोवि प्रतिषेधेनयद्वाधितंतद्वाधितमेवेति अश्वस्रीरह्वलवणानाम्नात्मप्रीतौक्यचि [redacted]
लुप्ता इतिवक्तव्यं॥ अश्वस्यतिवत्त्वा॥ वृषस्यतिगौः। मैथुनेच्छायां किं। अश्वीयतिवृषीयति। क्षीरलवण्यं सर्वप्रातिपदिके भ्यो लालसायामितिवक्तव्यं॥ दध्यस्यति। मधुस्यति। सैव मर्थो॥ अपर आह॥ सुगवक्तव्यः। दधिस्यतिमधुस्यतीत्येवमर्थं आमिस मः २
वंनाम्नः स्यट्। त्रिषु यः इत्वनयाथोनुट्। इषेवकुवआमग्रहणं॥ कामस्पपादाप्रभंमेत्रेलिटि। इ इस्य आह आम। किमेतद्विस्पपृथ
ग्रहणयोर्लालसाया (margin addition)
दास्वयुपकर्षाडेराम्नवाम्नीभवइति। कस्पेदंग्रहणं। षष्ठीवकुवंनुमग्रहणं॥ २ ण्योर्लालसायां। क्षीरलवणयोर्लालसाया मितिवक्तव्यं। क्षीरस्यतिमाणवकः लवणस्य तिउष्ट्रइति। अपर आ २
नात्याटमोलिघामस्यग्रहणाशेकेवनस्तुकः॥ उच्यते। इह तयोरसंभवेपिकृत्स्नमनयाथोनुडिस्मत्रहस्वान्तपरयोः सम्भवादिवारः क्रियते। तत्रेहसामान्यग्रहणस्यतिपथासंभवप्रकरणेकार्यप्रतिपद्यते॥ अथवाएवीयाम्नसदंभशदतनानुमानपरुत्तर सूत्रेतयोः संभवादिहविचारः॥ ननुइत्तरसूत्रेपिषयस्येवामग्रीभायास्मिसंभवः सएवह्रस्वादपि परस्तस्माद्धवर्णनिग्रहीष्यते
नेत्सौक्षिा व्याप्तिन्यायाच अयेनसर्वनामग्रहणप्रसंगः ॥

भा०कै०
१० सत्पर्यान्तादिति तेवाक्तः। ननु हलन्तेभ्यश्चाचारकिंवं तेभ्य आमू अस्येव तेनत्र दृष्ट्या एकीयमतमेतत् तत्रापि हलन्तेभ्यो ऽनभिधानादित्याद्वि
वभावः। पलहीनि दृहेस्यक्ष मध्ये आश्रितत्वेपणादेशप्रसङ्गः आस्कासीमिति अमा दवः प्रेत्याभिस्वरूपा दीर्घविमतिविशेषाभा
वः। सतिन भवितव्यमिति स्थानराह्रात्तु तथाभ्यावात्॥ आमहति अहजा एकादेशे दृष्टव्यस्तेहते तेकादेशस्थानाभावः। अथा

अथाप्यकस्मान्नभवति। कास्तत्पादस्पमंत्रे लिटीति॥ अननुबन्धकग्रहणे हिन सानुबन्धकस्ये[redacted]ति। सत्यपि सेव मर्थानुबन्धः
कर्तव्यः इहाप्यग्रहणं माभूदिति॥ ननु वा वर्णमकारस्यैतत्संज्ञापरित्राणार्थो ऽनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थस्तत्संज्ञापरित्राणा
र्थेन। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इत्प्रसक्तौ कार्यमिस्वोत्पातपदहति॥ अवाश्रेत्सातपीपथ्यासात्॥ प्रसयोतादे
पवित्रापतेतेत्रनास्तिविशेषः। मिदं चोत्पासरहितिवापरत्वेप्रत्ययः परहति वा। यत्तर्हिन प्रसयां नास्ति जादिस्थप्रत्ययेनाच्छ्रद्
ति॥ अत्रापि आह्का सेभास्त्वचनं ज्ञापकं नापमंत्याप्रत्येभवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकेन ह्यस्ति विशेषः॥ आम्प्रत्यास्त्यात्से
सप्पसत्विा अपप्रुस्तिविशेषास्तित्रा मिद्धि वचनेन भवितव्यं सजिन भवितव्यं सत्यपि भवितव्यं कथं। आम्स्तत्वस्य
नितत्वा धातुग्रहणन ग्रहणात्॥ तदेतत्कास्त्रां ग्मक्तन्तापकमेवनाभिष्वत्त्यामेसत्योऽभवतीति॥ अथापिकथंविति ५२
दित्कार्यसाता। एवमपि नदोषः क्रियते न्यास एव॥ आममत्रेदित्पिपधेवमामन्त्रहतिप्रत्यातिशानेक्षुप्यायेनिर्देशः॥ अथ
वाऽलस्यग्रहणं कोदोषः। इह कार्याच कार। हार्याच्कार सर्वकार्याच्विकार। जिहीर्षाच्कार॥ इह्रस्वन घेतिनुट्प्रसज्येत [redacted] रामo
पीति॥ प्रतिधातु [redacted] भेदादस्योपत्रेत्कायेनुगमनवति नत्राभूदिति तत्राणाम् [redacted]। १०
कामि चकासितु प्रत्ययतेषु चक्षात्तुपु। ईहादौ लिकार्यमम्भवात्यदेवेत्संज्ञा। अथ वा आम्सादिषु विधानसामर्थ्यात्तत्वर्णादीर्घत्वेनस्या
दित्तत्रातु स्यादेवमजन्तेषु कार्यसम्भवादित्संज्ञा प्राप्नोति न हि कार्यजन्तेष्वाचारे किञ्चन्न भवत्यत्र किं चिन्नसाराणासितिकौ
च्याम्किन्वेतेषु। रयांचकारे तिनुट्कृतेऽयादेशप्रसंगः॥६१॥ ।६१॥

अथयमेषइति अव्यय ऽमात्रीतिनपोभाभा वाहुगितश्चेति ङीन्नास्ति॥ तदभावाद्गितश्चेतिया दिषु हृस्वविकल्पो नास्ति। ह्रिमको ल्लिकि
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधा नुमाप्रसङ्गमिक्कार्यं नास्ति। इत्संज्ञापरित्राणार्थ इति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साध्वनरूतेति पञ्चमी समा
सः समुदायविशेषणं चमकाद्दृत्तिस्यापेरूतात्समासाभावेन वोदनीयः परित्राणस्य प्रधानं मकारस्य येरूतो। प्रवत्तिन्प्रधातसत्पापेरूत्पापित

लोपाचादेशयोः इत्वपोन्ने भविष्यति॥ इदमिहसंप्रधार्यं लोपाचादेशो क्रियेतां॥ नुडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुट् भनितोलोपाचादेशो
॥ कृतेपि नुट् प्राप्नुतः॥ अकृतेपि॥ तत्रनित्यत्वाल्लोपाचादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुट् न भविष्यति॥ अथाम्प्रत्ययस्य नमवति
किं मत्तस्य यथादास्वत्र यथकर्षे इति॥ अननुबन्धकग्रहणे हिन सानुबन्धकस्येति। सत्य[redacted]र्थं वमर्थानुबन्धः कर्तव्यः॥ ननु वाव १२
मुमिक्का यीर्थानुबन्धः कर्तव्यः॥ नार्थ इशिक्कार्थीमनानुवंधेन। लिंगाविसक्तिप्रकारणेसवंमुमिक्कार्थ॥ नञ्चमोलिंगाविभक्ति
तः॥ अव्ययमेषः। मकारस्तर्ही तत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति॥ इत्प्रसक्तौ कार्यमि
त्स्वोत्पातपदहति अवा अर्थप्रयोग व्याख्यातमेदं तेति॥ धात्वादपविधीयते॥ तत्र नास्ति विशेषः। मित्स्वोत्पासरहति परत्वेप्रत्ययः
परहति वा परत्वे॥ अथापि कथं चिरित्कार्यस्यान्त एवमपि न दोषः क्रियते न्यास एव॥ अथ वाऽलस्यग्रहणं कोदोषः इह पचतितत
रां जल्पतितरां॥ ह्रस्वनद्यापो नुट्प्रसज्येत॥ लोपे कृते न भविष्यति॥ इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यं
परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडिति अत्र ऽयेति लोपोनुवर्तिष्यते॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मासः॥ अथापीति पित्त्वमेव ज्ञापकं स्यात् अन्यत्तोप्ययं प्रभवतीति॥ ततश्च स्यादेवेत्संज्ञा रूपं तु न हीति उभयो रनित्ययोः परत्वान्नुट्
प्राप्नेह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्य लोपात्लिङ्गे तद्धितचानुवर्तते तेनत[redacted]त्राभिह्रस्वस्य लोपो भवति पचतितरामिति अत्र
सत्यामिनुट् प्रवर्तितव्यमिति॥

प्रा० कै०
२१

श्रीमभमरेण॥ किमायेति वामीत्यनेनत्रतत्रदृष्टानुविधिश्चुंदसीतिश्रीमर्गासित्येवछंदसिमविष्यतिवत्तुश्रिपामिति स्तास्यत्रयाणामत्रसततामसी
ति समाहमहेहेहे लेत्यकेश्रेष्यः अमत इति वाक्य यनत्वकेशेषेह जेममाहाहहः अधेतेएवं हिवुकु लेचनेनमर्जा भाष्यत्वेत्रोमयकाधीमित्यता
वेभरह[redacted]धर्णितेऋमक्तुवयत्स्तस्वारस्यमाध्यसिद्धेपा॥ ॥इसुपाध्यपेतेपटपुत्रेकेपटरेतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमस्याध्यायस्य[redacted]प्रथ

अथास्य कस्मात्र भवति॥ डःरम्बघांश्री स्पृष्ति किंचस्यात्॥ कुर्मायां किशोर्या खड्वायांमालायां तस्यापस्याभिति ह्रस्वनद्यायो
नुडिति नुट् प्रसज्येत॥ आण्नाट्स्यारोत्रवाधकाभविष्यति॥ इदमिहसंप्रधार्य आड्याट् स्याट् इति क्रियतांनुडिति किमत्रकर्तव्यं
परत्वादाड्याड्स्याट्॥ अथेदानीमसत्याद्याड्याट्स्याट्सुकृतेषुपुनः प्रसंगान्नुट्कस्मान्न भवति सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बा धि
तंतद्बाधितमेवेति॥ आमराणीश्चकुर्दसि अर्थयोगः श्रुक्षावत्तुकथं श्रीणामधुदारोधरुणाय्यां शम्॥ अपितत्रसूत्र
आमरणीनां॥ इहतावत् श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् इति विभाषा॥ आमिनदीसंज्ञामात्रेदसि यवस्थितविभाषा भविष्य
ति॥ अपितत्र सूत्रामरणीनामिति सूतास्यग्रामणेष्वह्रजग्रामणीनाम् ह्रस्वनद्यापोनुडसिद्धम इति श्रीभगव
पतंजलिविरचितेमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं॥ ॥इरितोनुम्धातोः अथधातोरिरितोकि
२ अमैत्सीत् मर्थम्॥ अच्छैत्सीत्॥ नुमविधावुपदेशिवद्वचनंप्रत्ययविध्यर्थं॥ नुम्[redacted]
[redacted]विधावुपदेशिवद्वचनंकर्त्तव्यं॥ उपदेशावस्थायान्नुम्भवतीति वक्तव्यं॥ किंप्रयोजनम्॥ ॥ १ ॥ प्राकृ १॥
ममाह्निकं॥ इरितोनुम्धातोः धातोरितिकिमर्थमिति॥ किमधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं॥ अधातुसंज्ञामहेत्यवस्थापामेवधातुपो
नैर्विधानार्थमितिप्रश्नः॥ आचार्यदेशीयस्तुधातु[redacted]निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमित्याह॥ अभैत्सीदिति॥ सित्करिदितोनुमनभुनोति॥ उ
परेश्चिवद्भावइति॥ पचीत्यादीनामुपदेशेनकारः प्रत्ययविधिकालसंनिहितस्तस्यानुम्पासथः किंप्रयोजनमिति नहितानं
दे

प्रा०
२१

प्रत्ययविध्यर्थमिति इष्टप्रत्ययविध्यर्थमित्यर्थः॥ अनकारादिति अप्रत्ययनकारेपः प्रत्ययः प्राप्नोतिसस्यादित्यर्थः सांप्रतिकेषु शिष्टाद्विष्वस्य
त्वं स्थमतुभाविगुरुत्वात्मैपदा प्रत्ययविधानसायुक्तेलान्तत्रकोदोषइति नुमिकृतेऽपवादःप्रवर्तमानउत्सर्गनिवर्तयिष्यतीतिभावः
नत्रापथेष्टप्रसंगाइति॥ उत्सर्गतुम्मिकृतेतस्यामपिगुरुसंज्ञायामुत्सर्गेणैव प्रत्ययार्थि सप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानात्रिमित्तेवे

प्रत्ययविध्यर्थम्॥ उपदेशावस्थायांनुमिकृतेइष्टः प्रत्ययविधिर्यथास्यात्॥ कुडिकुंडिता॥ हुतखावघनकारोप्रत्ययः॥ अक्रिप
माणेहिउपदेशिवद्भावेऽनकारेयःप्राप्नोतिसतावत्स्यात्॥ तस्मिन्नवस्थितेनुम्॥ तत्रकोदोषः॥ तत्रापथेष्टप्रसंगः॥ तत्रापथेष्ट
प्रसज्येत॥ अनिष्टप्रत्ययेऽवस्थितेनुम्॥ अनिष्टस्यप्रत्ययस्यस्वरवतापस्येत॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्वातदुपदेशेनुम्भविष्यति
म्॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्वातदुपदेशोधातुपदेशेनुम्भविष्यति॥ ननुचअन्यत्धातुग्रहणस्यप्रयोजनमुक्तम्॥ किंतत्॥
अभैत्सीत्॥ अच्छैत्सीत्॥ नैतदस्तिप्रयोजनम्॥ प्रयोजनमनामेतदुक्तम्॥ यत्प्रयोजनंनियमात्तःस्यात्॥ ७ ॥ ७

कल्पादपवादानमवृत्तावुत्सर्गस्यैवप्रवृत्तरणाप्रसंगः धातुग्रहणेति अधातोरिदितोसंभवाद्धातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणंनभव
ते तिइतिधातुसंज्ञाप्रवृत्तस्यवस्थापलस्तार्थविज्ञापनेनेष्टस्यापि अगाधिकारेभाव्यगता॥ यः सर्वमेवनुमभवतिततः प्रत्ययःइति.
अर्थः संपद्यते प्रयोजनंनास्तीति नियमेन अवश्यं भावेनापादनथाप्तधपितुप्रभन्यमनेतत्प्रयोजनक्षितं अनुमागमोधातुग्रहणम
तरेण विज्ञानेनिराकर्तुमित्यर्थः ॥(श्रीमार्गीवाजपति)॥ (श्रीक्षियवामिनी वागीश्वरि)॥ ॥ ७ ॥

मा०कौ०
११

यद्यात्रेति सकारः सो ञ्चारणार्थ इकारः क्रियते इत्यकारेण विसर्जनीयं सकारः शास्त्र उच्चारयितुं ॥ तदेतदुक्तं भवति निरनुनासिक उच्चारणार्थ
स्तिवट्कारइति इदितो भावान्नुमभावः ॥ अमन्तिमासोरहनः सिद्धि तिनलोपार्थात् किविधानात् ज्ञापकादसमर्थे विहितेनलोपाप्रसंगः ।
नन्वमु किविधान एमयोजनमस्ति सिजा अपोन्नलोपो यथा स्यात्तो विधातु काम अपेपाभन्तु सिजो अयो हि नलोपोऽतो लोपः सिद्धः
मंतरंग ४ नुम्सा विधातु कामयः समानाश्रयं त्वाति इनत्रु आश्रयी नैतद् [redacted] स्ति असिद्धं वहिरंगमन्तरंगे इति सकं विधातु कामपस्य नलोपस्य वहिरंगमन्तरात्
रंगे अतो लोप कर्तव्ये सिद्धत्वादतो लोपाप्रसंगात् उपदेशग्रहणात् उह सा आर्धधातुके आपरपदेका एतेन सलोप विधानाद्धा ज्ञापि
पीकारः उच्चारणार्थ इति नु मो प्रसंगः । मंताश्रो हतोरसादेरसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्य सिद्धत्वान्निर्दिष्टपि नलोपाप्रसंग

यद्यात्रेकारेण क्रियते अकारेण पितव्यं कर्तुं शेमुवारीनाम शेतंपारीनाम [redacted] शेतंपादीनामुपसंख्यानेक
तेवोः तं पति । तंपति । किमर्थमिदं ॥ न नुमनुषक्तो एवैतेषु तेलुमनेकारत्वात् लुप्यते अनकारः ॥ अचिदितो हल उप
धायाः क्ङि तीति । परियुर्नाम इदितः पतेरन्नएवं शक्यं इहहिलोपोन स्यात् तपितः इपितइति । परियुनरिमेमुवाप्तिये च
स्नेरत्नदोषः स्यात् ॥ अथवा नएवं विज्ञायेत इदितोनुम्धातोरिति ॥ ७

ते शेमुवारीनाम शेतंपारीनामिति । आरिशब्दः मकारेते न नोपधाग्रहणं तैषां नलोपेन तेन नुमागमं तस्य विधानसामर्थ्यात्सिद्ध
द वंत्राभादि [redacted] तिवान्नलोपस्यासिद्धत्वादुपधात्वाभावाल्लोपाभावः । किमर्थमिति यएवोपदेशेनकारः पमनेतस्यैव श्रवणं भवि
ष्यतीति प्रश्नः नन्वनुषक्तादिति नुमग्रहणं नकारेत्यलक्षणार्थम् पदेति इदितेन नुमः सिद्धिर्नलोपः प्रसज्यते परियुनरिति
नोपधानां मुवादिषु पाठे नुमः सिद्धिरयं । अर्थवति मुवादिषु तावद्वयपभिन्नाः सौरवप्रसंगस्य नोपधानां मुवादिषु पाठेऽर्थनिर्देशः

चैर

इदितोनुम्मिति नन्वेवं धातुपदेशावस्थायां नुमलम्यते नैष दोषः धिन्विकृण्व्योरच्चेति तावत्कार्यात्परे पूर्वावस्थायां नुम्भविष्यति ॥ अ
थहि अत्रानुरिकार उच्चारणार्थ इदं संगन्नाभावेपि नुमनुषक्तपाठस्य इमे वप्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेवनुमपवाद्यस्यादिति यदि
धातोरिति योग विभागः क्रियते तदा सर्वस्य सर्वत्र नुम प्रसंगः ॥ नैष दोषः । शे मुचादीनामिति शाग्रहणस्य धातोरिस्यत्रासिद्ध
वलोविकृतायेन अपेर णात्तयोग विभागो सिष्टप्रसिद्ध्यर्थत्वाद्धा अस्मत्तु आख्येयाग विभागो दिक्सदृशो नुमिताकृतेन शे
इ मुचादीनामित्यत्रापि यो गविभागः क्रियते तत्र च यथा तो पितिवर्तते तो मुचादीनामिति । एवं योगस्यासर्वविषयत्वं नो
[redacted] य [redacted] नार्थं तेनेष्टविषये नुमः सिद्धिः । नेष लिटि इधेः ॥ [redacted] लिघे वेति सिद्धे व लि [redacted] टाभेवं तु निपमोनम विघ्न

कथं तर्हि इदितो नुम तनोधातोरिति नेष लिटि इधेः इमौ द्वौ प्रतिषेधा उच्येते उभौ आम्नाववक्तुं कथं एवं वस्यामि । इदि
लिटि इधे नुमभवतीति ॥ तन्नियमार्थं भविष्यति । लिघे वेडा दीप्तानां पिन्नि डादाविति । आङोयि इह कस्मान्न भव
त्यालभ्यते ॥ अस्तु ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति लोपो भविष्यति । इहतर्ह्यालम्भो गौः यारद्धुपधादि निय
त्यावश्यिते नुम ॥ तत्रको दोषः ॥ आलम्भो इत्युक्तः स्वरः प्रसज्येत ॥ आलम्भात्तु निवेष्यते नैष दोषः उक्तमेतद्धा
तुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशेनु [redacted] विधानमिति ॥
निशास्त्रस्येष्टसिध्यर्थत्वात् ॥ नरोरेधि वा नितिसभवति हि वेवने सत्ये ताभ्यां सलोपयोः इत्य यो [redacted] लिंरिनुमागमस्योप
देशे कृतिसाश्रपी लोपः एतद् दृष्टं सर्व मिलमत्यं ते तेषां विहारस्य वा पेनातिच्छेदमि दृष्टानुविधाना तं आङोयि ॥
पसवश्चितः इजितय कारादेः प्रत्ययस्यानिमिततेनोयारानान्तः उह वेव तनोः स्यात्य मितिभावः ॥ एवमस्य इति इदुताप्रदाहनिति
[redacted] यतेनावस्याधुरान्नप्रसंगः ॥ अन्तस्वरितत्वस्वेष्यते सर्वे धातुग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ यतो विषयस्य प्रसंगो नेनधातं

भा०वे०
४३

नसुदुर्भावेकेवलाभ्यां॥ उपसर्गात्खलूघञोरिति प्राप्ते नुम्प्रतिषिध्यते केवलयोः ग्रहणमिति इह केवलग्रहणेन समानजातीयमुप सर्गरूपं निवर्त्यते अव्ययं सुदुर्भ्यामुपसर्गाभ्यां नान्यत्र नुम् निषिध्यते तस्यैव भाषा स्युः दुष्प्रापोऽति सिमुपसर्गाभिर्देशादेवमवश्योऽनुप्रतिषे धोऽनुविध्यतीति प्रश्नः निषेधस्त्रिपदार्थो नागरूपि प्रयुक्तो नामिदं सुलभ्यामिति नानेन नुम्प्रवेशः इत्युपजनः क्रियते॥ अपिच प्राग्भादिविशि ष्टायाः क्रियायाः सुकरं दुष्करमेव प्रतियाचमिति निर्दिष्टे गधातोः संबंधः पश्चात् हि विशिष्टस्य सुदुर्भ्याम् अतिसुलभमिति सौकर्यादि विशिष्टधात्वर्थस्य अतिविशेषणमिति निर्देशे सुदुर्भ्यां संबंधः पश्चादिति नाः इतरस्तु कृताधात्वर्थे भगवान्सर्वोपधानकोऽतिशयश्च इतिम ताहं कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति नतत्रोपसर्गत्वाभावादेतेः केवलत्वे वा तत्सु दुरावितिनुम्प्रतिषेधेन भाव्यं॥ नहि विजातीयः केवल वि

नसुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्॥ अथ केवलग्रहणं किमर्थम् नस्तेन दुर्भ्यामित्येवोक्ते सुदुरोः केवलग्रहणं अन्योपसर्गप्रतिषे धार्थं सुदुरोः केवलग्रहणं क्रियते॥ अन्योपसृष्टान्माभूदिति प्रसुलभं निषेधस्त्रियामः इत्यादि सुसुलभं प्रेणव्यवहित त्वान्नभविष्यति॥ इत्यादि॥ अतिसुलभम्॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधिका भविष्यति सुप्रजापापमतिरतिक्रमणे चेति पदग्रहि नातिक्रमणेन रूपम्॥ इत्येवापुराहरणं सुप्रलंभं ननुचोक्ते प्रेणव्यवहितत्वे नभविष्यतीति नैषदोषः सुदुर्भ्यामिति नेयं पं चमी कार्तहि तृतीया सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्येत्यव्यवहितं प्राप्नुपसृष्टो भवति॥ ७॥ ७॥

हंसि पथादेशरूपं तदगमा केवलाभ्यामवेष्यमित्युक्ते पुरुषान्तरस्य प्रतिषिध्यते प्रवेशः॥ ननु सुकोरेवं सुदुरोपरस्य सहितो वि जातीयसहितात्केवलौ वेवभवतः सुदुर्लभ प्रतिसुलभं सुलभं दुर्लभमिति कृत्युकृष्ठाबाल दुरोः क्रियायाविशेषणत्वात् दु पसर्गावेव खलु निमित्ततः प्रतिषिध्यते परातेर्निपूजातिक्रमणयोरितेके भिप्रवचनीयसंज्ञा विधानस्तत्रोपसर्गत्वात् सहितयोः सु दुरोः केवलत्वाभावात्तुम् भवत्येवाकात्र्हीति एवमपि केचिकेवलग्रहणमतिसुलभमिति वमर्थं केत्य प्रतिक्रमात्तु अघनाय त्नतीयेवाश्रयितव्येतिभावः वाक्यकारेणपठितं सुदुरोः प्रतिषिद्धान्तु विधिरेव स्वरगति विति अजतत्वात्तेनातिसुलभमिति सोऽपसर्गत्वाभावान्नुम्नप्राप्नोति भाष्यकारेणच अनुमागमोऽभ्युपगतस्तस्मादेकारस्यापि केवलं सुदुःप्रादिविषय

पा०
१३

ते
विभाषाविणमुलोः॥ लभेश्चेतिनित्ये तु प्राप्ते विभाषा आरभ्यते विणमुलोरिति सोपसर्गस्यतु नित्यमेव नुम्भवति उपसर्गान्न्रेति वाक्यभेदे नविकल्पएवप्रतिषिध्यते इति नित्यमेव नुम्भवति उगिस्त्वो अधातोरितिकिमर्थमिति अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं द्धातोर्निवृत्तिः सिद्धेति भावः णोमानिनिति किंतधातुत्वं नजहति तिधातुरपि भवति ग्रहणं नियमार्थमत्रस्यात्॥ अधातुग्रहणं नुम्भवति॥ तस्य हेतस्योत्तम भवस्थानेऽपि यस्याधातुत्वं दृष्टं तस्य प्रतिधातुत्वेऽपि नुम्यथास्यादिति अथा कथंदीर्घं संयावताऽस्तत स्वचो तो रिसधातोस्तर्हि क्रियते॥ अधातोरिति तत्र योगविभागः क्रियते अत्वसितेसे नुडस्याऽत तत्र पूर्वदाहाभावः नंस्तु सकृत्स्योऽमंततिति परत्वात्तुल्लिङ्गेणानुमित्येतेपुनः प्रसंगविज्ञानात् मिल्लुङ्गणःप्रयोतिरितितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः नेनुवेति

विभाषा विणमुलोस्तुपसर्गस्य। विणमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यं॥ इहमाभूत् प्रालम्भिप्रलम्भं सुलम्भं तत्रहि वक्त व्यनवक्तव्यं इहोपसर्गादित्यपिप्रकृतेनेमपि जश्रामिसंबंधमात्रकर्तव्यं विभाषाविणमुलोः उपसर्गान्नेति उगिस्त्वो सर्व नामस्थानेधातोः॥ अधातोरितिकिमर्थं॥ उखासन्नत पर्णध्वत्॥ अधातोरितिप्रयोजनं तु॥ वस्मान्नभोत उखास्त्रत्पर्णे ध्वत्॥ उगित्त्वमिति ग्रहणं किमर्थम् धातोः उगित्त्वमिति ग्रहणाद्धातोः सिद्धम्॥ अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति॥ अमेते वोमितोधातो नुम्स्यामितोधातो रिति इदं तर्हि प्रयोजनं अधातुभूतपूर्वादपि यथास्यात् गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरति गोमान् तेरप्रत्ययः गोमान् नंसुसक्रस्यप्रलवः उलवानुविधावुगितन्निषेधः उलवानुविधावुगित्कार्यप्रतिषे धोवक्तव्यः गोमतिम्ब्राह्मणकुलानि अर्थमिमस्य निमनुवन्नन्ने उगिल्लक्षणं वाधिष्यते कथं मन्यसे अमा नमनस्य यज्ञोपदार्थसहकृतो विप्रतिषेधेन द्विविधे तदाबाधितमिवेति भावः तत्॥ बाधकं स्यात्तु मतिस्त्वयि सर्वं बाधकं भवति॥ आह निपत्नमात्रिमाहकथमन्यसेति उभयोर्नुमोः समीपुरस्परप्रतिषेधात्संप्रतिपत्तिः प्रसङ्गयो विप्रतिषेधे परं कार्यमितिवचनेन परेणनुम्विधीयमाने इत्स्यात्प्रमनिषिद्धत्व तत्पूर्वं नुम्सनेनपरत्वाक्षितिवाक्षितु तथाचोच्यतेपुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति अ न्यस्पति अनुमः अन्यस्येति स नुम्रत्यर्थः स्यादेतदप्यस्या व्यवस्था नेकार्यमन्यस्यवा धर्वेभ वतिपक्षेऽकृत्रिमाद्विद्वर

४३

भा०वै
२४

प्रतिज्ञाभेदइति स्फस्य प्रतिज्ञाएकोनुकारइति॥ अपरसमेद्वौनकारावितिं भ्रतिमेदेऽसतीति॥ कथं पुनः भ्रतिभेदाभावोपावतानेकहलुवारेणा सिद्धः कालेनासापत्तेएकहलुव्यवधानेनेत्यः॥ उच्यते॥ अव कालव्यतिरेकेणाव्यंजनानिकालान्तरेनास्यपतीतिदर्शनात्॥ अयेमेतदुक्तं भवति॥ यथा त्रियंजनानाकालः प्रमाणपते तदुस्लाघवनिरूपणायानेकोच्चारणेपिइप्रयत्नस्य गौरवं भवति नो किंकेतु प्रयोगेगुरुलाघवानादरात्तु स भेदउच्यते॥ अस्य तु व्यंजनानां कालभेदप्रतिभेदेवं परस्यानुस्वारइति॥ अयोगवाहोनामकृतस्य पदेशात् इत्यललाभावात् खँवमनकार
रयो स्यानुस्वारोनास्ति ननु स्वरग्रहणौ जातिग्रहण[redacted]लात द्वयोर्नकारोकानुस्वारा आदेशौ विधास्येतेनेतरत्रेति स्यानुस्वारेदेशः
किंचस्यात्
अस्तित्वं रहस्ये वा यदुभयं स्यात् प्रयत्नभिन्नस्य सोपपन्नाद्वयोर्नकारयोः अवर्णप्रसङ्गेपत्॥ तथाजनपरस्यानेकस्यैकस्य वाअवर्णा प्रतिविशेषोस्ति॥ ननु व प्रतिज्ञाभेदोभवति भ्रतिभेदेऽसति किं प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति॥ भ्रति[redacted]तोपि भेदोस्ति इहतावत् अपांभिन्नयोस्तिपरस्यानुस्वारेकोपरस्वर्णप्राप्तोतिप्तत्याकुर्वन्तिकर्षतीतिपरस्य अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्मात् संप्राप्नोति॥ अथैकस्मिन्नपि तु भिन्नान्नकस्मान्न भवति अनुस्वारो सूत्रेण लभते किं प्राप्नोति हेतेनतर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति॥ असिद्धत्वपरसवर्णो विप्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेधासिद्धेपन्तरंपदस्य रूपाक्षिप्तानुगिलरूपणप्राप्तिः हलरूपेणाप्रविष्यत्येवि प्रतिषेधेन॥ हलरूपस्यावकाशः सर्पीषि धनूंषि॥ उगिद्रूपस्यावकाशः गोमान्यवमान् इहोभयप्राप्तौ तिमोमंति ब्राह्मणकुलानि प[redacted]वमति ब्राह्मणकुलानि॥ भिषांसिभूपांसि हलरूपेण प्रविष्यति विप्रतिषेधेन॥ ननु च पुनः प्रसङ्गविज्ञा
नादुगिदूपस्यः प्राप्नोति॥
इपप्रसङ्गात् नटस्थानगुणादेकत्वसंख्या[redacted]याविवक्षितत्वादेकस्यैवनकारस्य अनुस्वारः स्यात्तु द्वयोः॥ गात्रप्रतिकृपतीतिनप्रा प्नोतीत्यर्थः॥ अनुस्वारेकृतेपरसवर्ण[redacted]अासिद्ध[redacted]मितिणत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारोनकारस्य भवतिनतु णत्वेणकस्यसिद्धत्वादनुस्वा रइतिणत्वाभावः॥ असिद्धेत्परसवर्णइति असिद्धप्रकरणेपरसवर्णस्य विधानात् णत्वेकर्तव्येतस्यासिद्धत्वात् णत्वाभावः विप्रतिषेधा
दितिव्यक्तिपदार्थोपयसहितात॥ रामसं २४

नयथास्त्वीति यद्यपि दृष्टांतेसामान्यविशेषभावो बाधक[redacted]हेतुर्दृष्टान्तिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति नियमस्तथापि वि[redacted]नापि विरोधेन दृष्टं बा धकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टांतोपन्यासः पर स्येति अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशात् अपरस्यानुस्वारस्य हलत्वात् सर्वस्य प्यनुस्वारोभ वतितनो द्वयोरनुस्वारयोः भ्रतिप्रतिविशेषाभावात् कुर्वन्तीत्य त्रापि पूर्वस्य नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः परसवर्णेस्य
पुनः प्रसङ्गइति चेत् मादिभिन्नत्वं॥ पुनः प्रसङ्गादिति चेत् असादिसिद्धत्वम् एतत्॥ यथा पादस्वरादेरसादिषु पुनः प्रसङ्गा द्विश्वीलुङ्नु मान भवति॥ एवमलत्वस्य कृते पुनः प्रसङ्गात् उगिद्रूपेण न भविष्यति॥ परत्वप्रत्ययेऽभृति स्वल्पपि सम्भवे बाधनं भवति अस्तित्वं सम्भवोयदुभयं स्यादिति सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति॥ तद्यथा दधि[redacted]ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये तिसत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति॥ एवमिहापि सत्यपि संभवे हलरूपा[redacted]उगिद्रूपेण बाधिष्य ते॥ अथवा हलत्वउगिद्रूपेणापि॥ नन्वेवं तर्हि द्वयोर्नकारयोः अवर्णप्रसङ्गे पतेति॥ पाहितमेतत् नव्यंजनपरस्यैकस्य अनेकस्य वा अवर्णप्रतिविशेषो सीति॥ ननु चोक्तं प्रतिभेदे भवतीति भ्रतिभेदे प्रतिप्रतिज्ञाभेदः किं करिष्यति॥ ननु च भ्रतिकृतोपि भेदउ
स क्तः इहतावत् अपांभि[redacted]भ्यां सीतिपरस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य वर्णप्रसंगे तत्कुर्वन्तिकर्षतीतिपरस्यानुस्वारपरसवर्णयोः पूर्वस्मा त्संप्राप्नोतीति॥ नैष दोषः॥ अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशाद्भेदितः॥ तत्रेहतावत् अपांभिर्भ्यां सीतिपरस्यानुस्वारे कृते तत स्याप्रहलरूपेण ग्रहणात् तत्र वेस्यानुस्वारो भविष्यति॥ कुर्वन्तिकर्षतीति परस्यानुस्वारपरसवर्णौ च कृतेतस्य हलग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्य अनुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः॥ नेवं वा पुनरुगिद्रूपः प्राप्नोति किंकारणं भिद्यते सामान्ये कृते नच द्वयोर्भिन्ना स्वाम
नादयो तेसम्भवोस्ति॥
(सिद्धत्वाण्णत्वाभिन्नत्वः) नचद्वयोरिति ननु चयद्यपि प्रयोगे पूर्वेणानुस्वारपरस्यन्नुमोनो[redacted]त्वाजपिरूपमानंतयैवि हन्यतेतदापि क्रमेणा विधानेद्वयोः संभवे सेवपरत्वमितु क्रमनैष दोषः प्रयोगाश्रयेणेतदुक्तम प्राधान्यात् प्रयोगसंस्कारस्व परोभिन्नयोः क्रमेणदृष्टान्तत्वमेवाश्रयं श्रितेन
नद्वयोरिति कालोपि स्त्रान्तपर्यन्यमात्रवलीय्यन्वतीतिसर्पादिभ्यःसाक्षिणोभिरसकाएवं
नः प्रादिसिद्धिवन्नामवलत्वस्व्यावलविशेषस्मिन्॥

भा० कै०
२५

विनिमित्ताविति भिन्ननिमित्तावित्यर्थः उकारान्तस्त्रासन्त्रासः परेणुम।। तत्रेति ग्रलुचइति हंद्वाश्रयत्वेदोष बहुवऊ जोयेषामिति बहुव्रीहिः
पद्यविशेषेणेति काष्ठतक्ष्णः एवतीति किं पिदेतेजसः शिभावेवकार्यकार्यमें अनुप्राप्ता तिनन्तस्य स्त्रस्य रतादनुतारप्रसंगः श्रवंदनेव
तिऽग्रल्वइतिनदेहः किं तर्हि ग्रलिति लुप्तषष्ठीकंपदं ग्रवइतित्येवमत कुंडोध्नीति ग्रोनत्सोनप्रसंगेतासिध्यती सकारांतेसैवनुम्प्राप्निः

कथंतर्हि इमौ है पितौ ग्रचामं त्यात्परोत्सः बहूनड्डां हिन्नास्त्रणकुलानि बहूनि विनिमित्ताविति।। तत्रबहूर्जि प्रतिषेधः।। तत्रबहूर्जि
प्रतिषेधोवक्तव्यः।। बहूर्जिब्राह्मणकुलानि।। ग्रंग्रमार्ष्ट्रवेनुमभेके।। ग्रंसाभर्त्वनुमभेके इत्युक्तेति किं मविशेषेणाग्राहोसिद्धे
जौ भेदं कृत्वाऽतः पद्यविशेषेण।। काष्ठतक्षीति भवितव्यम्।। अथवहूर्जी देव।। काष्ठतक्षीति भवितव्याः एवंतर्हि बहूर्जीवि
वा बहूर्जि।। सत्तर्हि प्रतिषेधोवक्तव्यः।। अवरत्येषा पंचमी।। ग्र[redacted]वउत्तरोप्योग्नलजदंतस्यनपुंस
कस्यनुम्भवितव्यः। पक्षात्रग्रवउत्तरोनासोऽग्रलन्तपितरं तेनपुंसकम्। पदंतेनपुंसकं नामावयवउत्तरः इहापितर्हिनप्राप्नो
ति।। काष्ठतक्षीति।। अत्रय अवउत्तरोग्रलन्ततरं तेनपुंसकं नामावयवउत्तरः।। [redacted]
[redacted] नेरत्नेतिग्रलूजीतिः प्रतिनिर्दिश्यते।। अवउत्तराप्याग्रल्लोनिरिति। पदिदंपंचमी
कुंडोनिवनानिरसत्रेनप्राप्नोति। एवंतर्हि स्कोविविभक्तावित्युत्राद्यः सर्वनामस्थानेइसेतद्वनुवर्तिष्यते एवमपिषष्ठ्याभावा
न्नप्राप्नोति। सर्वनामस्थानेरनेषासप्तमी अवइति पंचम्याः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्येति।। स्कोविविभ
क्तौ।। अजग्रहणं किमर्थं इकोविभक्तावेभ्यः तरुणः अवीप्युत्तमजनारीणामभङ्।। त्रपुण्यां त्रपुणिः।। अस्य लोपः अत्र
स्तित्रनुम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति लोपोभविष्यति।। स्वरः कुष्ठा।पंचत्रपुण्याः पचत्रपुभ्यः ।। ।। श्री ।।
न्यति एवंतर्हि ग्रलिति वाक्यभेदेनांतस्य सर्वनामस्थानेतु विधीयते सर्वनामस्थानेत्वसेविति नतुपंचमीसप्तम्योर्हयोरपिसावका
शत्वात्सर्वत्राभेवमन्यिकपोभाव्य एवंतर्हि ग्रल्वावीयरशब्द अतः सप्तम्यपिछविहितकल्पिका भवतीत्यदोष इकोवि अज्ञा हं
यामिति
कं१

रामं०
२५

अति ५

त्वरेणनप्राप्नोतीति नुमेंगतत्त्वात्या बाधानात् लुमेक्किन्नेति स्वरेकृतेत्रेनलोपस्यप्रसन्नेनैवा सिद्धत्वंप्रतिपाद्यतेनतुप्रयोगेनकारस्य
द्रावः।। ततअनुमः मध्यावपिपञ्चत्योभवतित्रास्तुदावेकथनत्वात् स्थित्यर्थं मंघातभक्तइति आगमविधानाद्धिहरणाच्चनुमीत
रगाःस्वरः पूर्वमेवप्रवर्तते।। आतिरम्यामितिः अतिरिभ्यामिति हितेनुभिसतितेनव्यवधानादैकाज्ञस्यात्वनप्राप्नोतीत्युविधौनलोप
स्यासिद्धत्वाच्च।। अथापिपरांगाधिकारेतस्यचुग्रहणांभवतितदुत्तरपरस्यवेति रेशाद्दीतस्यागमस्यावेविधीयतइतिनात्तिनुमागमस्य
त व्यवधानेतथापिनकारस्यान्तप्राप्नोतीतिसिद्धस्वरस्याणिसन्निर्पिण्याभितिप्राप्नोति। परत्वादात्वमिति आत्वमनित्यंनुम्भिकृतेतेनव्य
हगंते[redacted]हि[redacted]गाविजिरपयस्वरेणनप्राप्नोति। स्वरेवेअनुपस्वारोऽपि।। अनुपस्वारोऽपिनुमिहरोभवतियंचत्रपुणापंचत्रपुरोऽपीति लु
मेकिन्नभविष्यति।।लुमइदानीं किन्नभविष्यति।। किंपुनः कारणमयमाणेपिस्वरोभवति नुमि संघातभक्तोनो नात्महेतो
वपवस्येतत्तोविहन्तुमितिस्थितात् ततः अमाणेपितुमिस्वरोभवति।। इहतर्हि अतिराभ्याम् अतिराभिः।।नुमित्रतात्प्रोइली
स्यावेनप्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यनुम्क्रियतामात्वमितिकिमत्रकर्तव्यं परत्वादात्वम्। इहतर्हि प्रियतिसृणा प्रियतिसृ[redacted]
णिः।।नुमिकृतेतिसृभावोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यनुम्क्रियतांतिसृभावइति किमत्रकर्तव्यं परत्वात्तिसृभावः।। अथेदानी
तिसृभावेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानान्नुमकस्मान्नभवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधेयद्वाधितंतद्वाधितमेवेति।। अतउत्तरंपठति इ
कोचिविभक्तावजग्रहणान्नुडोविप्रतिषेधार्थम् इकोविविभक्तौ अजग्रहणंक्रियतेनमःनुड्विप्रतिषेधे नपथा स्यात्।।
वधानाद प्रसंगादथवाग्रहांजरसास्मान्नुमिकृतेनकारस्यप्रसंगात्[redacted] अकृतेविकारसंनुमप्यविप्राहत्वेत्राक्तेप्राप्यभावात्
परत्वात्तिसृभावइति शब्दांतरप्राप्त्यानुमनित्यः। तिसृभावस्तुनुमिकृतेतिनव्यवधानात्प्राप्नोतीत्यनित्यः। सहिपद्यपित्रिशब्दा
त्प्रथमागमस्यविधीयते तदनुत्वानुमव्यवधायकस्तथापिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभ[redacted]वंतीतित्रेरेवतिसृभावेनभाव्यमतत्वनुमा
व्यवहितइतितिसृभावस्याप्राप्तिरवेदनुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः।।

भा०कै०
२६

ग्रहणामिति सम्प्रसारणग्रहणेऽपि पुनः सम्प्रसारणमिति निषेधस्य प्रसङ्गः प्रतिषेधश्चानुवृत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः । इति षष्ठ्यन्तेन ... ग्रहणमचः एवञ्च उत्तरपदस्य ... इति प्रत्ययात् ... तीत्यर्थः ।

ग्रहणाजन्ततां ... निमित्तकत्वाभावः ॥ अक्रियमाणे ... ग्रहणे ... निमित्तत्वाभावः स्यात् । एतदर्थमनाक्रियमाणे ... ग्रहणे ... तः कर्तव्यः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । इदं तर्हि प्रयोजनं ... इति । किं च स्यात् ॥ ग्रहणाजन्ततां नामी ... नस्यात् ... पक्षाप ... भविष्यति ॥ इह तर्हि ... प्राप्नोति ॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ... प्रतिषेधो ... प्रतिषेधो ... इति ॥ ... ग्रहणं कर्तव्यं ... प्रयोजनं ... इदापि क्रियमाणेऽपि प्रयोजनमस्ति किं ... विभक्तिप्रत्ययः ... प्रत्ययलक्षणेन ... प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एवं तर्हि सिद्धे सति ... ग्रहणं करोति ... प्रत्ययलक्षणानामिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ॥ ७ ॥ ग्रामं०
किं वक्ष्यति ... प्रतिनिषेधः ... इहान्तर्हितं ... सर्वेषां २६
... ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ... नियमार्थो
भावः ॥ ... प्रत्ययलक्षणं भवति ... भवति ॥

हेत्रयुहेत्रयोरिति हेत्रयुहेत्रयोरिति भवतीत्यर्थः । केचित्तु ... प्राप्नुवन्ति ... भवती
... इति तृतीयादिषु किमिह ... भावः ॥
इह तु विपर्ययो दृश्यते ... कथं पुनरिति पुंवदिति ... प्रतिषेधो ... विहितः । काम
चारः ... नेयानां ... प्रतिपत्तव्य ...

हेत्रयुहेत्रये ... सिद्धो भवति ॥ एको विशेषो ... लोपः स्वरः कथं ... किं न भविष्यति
व ... भावस्य ... तृतीयादिषु किं ... पुंवद्भाव ... विनाति
म ... पुंवद्भावेन नुम्प्रतिषेधः ... कामचारः ...
... भवति
... भवती ...
किंचित् ... तृतीयादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कम् ... कि चित्
प्रतिपदं कार्यमुच्यते ... तृतीयादिषु ... भाषितपुंस्कस्य ...
नुम्प्रतिषेधात् । पुंवदिति नुम्प्रतिषेध ... भावस्य ...
गुण निषेधो वक्तव्यः । गुणा ... ग्रामणी ब्राह्मणकुलानां ... ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन ॥ नु २८
ग भावाभावयोरन्यतरस्य ... णं ओर्व
नुम्भावः प्रतीयते ... इति ...
... भाषितपुंस्कस्य लोपाभावः नहि कि ... तृतीयादिषु पुंवद्भावा ...
नाभाव४

भा०कै०
२७

न्हस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति तस्याप्रहृतत्वात् अर्थातिदेशात्सिद्धमिति आयचपिसकरणमनपेक्ष्यास्याश्रयेणापि ह्रस्वाभावः सिध्यति तथापिसप्रवाप्त
रिहाणं तस्माश्रितापरिकार्यातिदेशः स्यात्तदाप्रहृतत्वात्प्रहृतत्वलक्षणोभेदः स्यादर्थत्वातिदिश्यमानेनात्यर्थभेदः नैवं विज्ञायत इति यदाश्रये [redacted]
न्यपदार्थे कार्यातिदेशः स्यात्तदाप्रहृतत्वात्तस्यैव नुमः प्रतिषेधः स्यात् ह्रस्वस्य भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थ इति अर्थोऽमपदार्थ आश्रीयते [redacted]
[redacted] सर्वार्थो नपुंसकलक्षणो विरोधः न्नाश्रीयते न हि नपुंसकेऽर्थे पुंसो भाषणमुपपद्यते तस्मा[redacted]च्छ च प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽर्थोऽमपदार्थे
र्थत्वेनाश्रीयते तथा भाष्याभिधेये [redacted] नपुंसके तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते तस्य पुंस्त्वातिदेशात् ह्रस्वापि नुम ह्रस्वो न भवतः पुंसि ह्रस्वाभावात्

म ह्रस्वत्वं प्रतिषि[redacted]द्धम् ह्रस्वाश्रयाश्चैते विधयः प्राप्नुवन्ति ह्रस्वाभावार्थेन किं च नुम्प्रतिषेधार्थं च कथं पुनरत्रासक्त [redacted]
स्य असंज्ञा हि तस्य ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् अर्थातिदेशात्सिद्धम् नैवं विज्ञायते भाष्यते पुमाननेनासौ भाषितपुंस्कं
भाषितपुंस्कस्य शब्दस्य पुंवद्भावो भवतीति कथं तर्हि भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंवदर्थो भ
वतीति तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च न हि तद्धितलुकः प्रतिषेधो वक्तव्यः पीलुनः फलं पीलु फलम् पीलुना पीलुनेति न वा समाना
याम् आकृतौ भाषितपुंस्कं विज्ञानात् न वा वक्तव्यम् किं कारणं समानायाम् आकृतौ भाषितपुंस्कं विज्ञानात् समानायामाकृतौ यद्भा
षितपुंस्कम्॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

य
नञर्थस्य चायोरस्वैत्वात् अतिदेशासंभवात्तदतिदेशाद्धेश शब्देन च कार्यातिदेश एवायं संपद्यते अयं यदयं तरंगो ह्रस्वलक्षणाप्यथवा
दर्विधं यं प्रकृत्याशास्त्रगणां प्रवर्तनात्तत्र प्रवर्तते ह्रस्वाभावाश्रयणादीनां निमित्ताभावादप्रवृत्तिः सिद्धा तद्धितलुगिति अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनं
नेवं [redacted] धस्यत्वेनोपन्यस्यते पुंल्लिङ्गस्य लुकि कृते पीलुशब्दस्य वृत्तौ पुंल्लिङ्गः फलार्थे नपुंसकलिङ्गः इति पुंवद्भावो नास्ति भेदात् प्रसंगः राम०
नविति नन्वाकृतिरेवास्य पदार्थत्वेनाश्रिता भाषितपुंस्कशब्दस्य तु भाषितपुंस्कशब्दस्य प्रदेशे नैवाश्रितः स्यात् साक्षाद् ह्रस्वभाषितपुंस्कस्य २७
प्रदेशो वाक्याभिधेयद्रव्यकलुके नानिवार्यते तत्र पीलुशब्दो वृक्षे वर्तमानः पुंल्लिङ्गः फलार्थे तु नपुंसकलिङ्गमिति पुंवद्भावाप्रसंगः ॥ ७ ॥

ईचहिक्वने एर्वसवर्णेनेति॥ अद्भिः ऐदितिक्षितेच्छंदि स्यात्पुंवद्भावाद्धीभावे तु मिवासि[redacted]तिप्रथमयोः एर्वसवर्णाद्यन्येन नुमाश्रवहितत्वा
दिति प्रथमयोः पूर्वसवर्णाउपमाकरवितिवर्तते तेनानुबुवोः स्थानेपूर्वे सवर्णादिधिक्रम्यमानानुम्यवधानेनाप्तीमुदित्यादिप्राप्तिपरत्वाद
नुमप्राप्तिरेकाराकृते विधीयमानः परत्वात्तु संबाधते तेन शीभावकृत एर्वसवर्णानामाङ्कितिसिध्यति नुमिनिवृत्तेरिति अप्रकृतिरेव निर्वृत्तिः
शीभावोऽपि पुंवद्भावान्न भवतीत्यर्थ इति उदात्तग्रहणानुवर्तनादीकारउदात्त॥ नपुंसकस्वर इति न द्विविधस्यानिसंतस्यादाद्युदात्तत्वं

आह संज्ञायै तद्भाषितपुंस्कं किंवक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमाने गम्यते एतदर्थ निर्देशात्सिद्धं सर्वेचहिक्वने किम् उदाहरणं
॥ अद्धातिरंद्र पिंगले नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् इदं तर्हि अक्ष्णा भवतिनासिकाभ्याम् इस्वायुदाहरणं अक्षणी ईदृशे
ले॥ ननुचात्र पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति नुमाव्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णेन प्राप्नोति छंदसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः
मधोः [redacted] मिमधोः तृप्तास्वासते इत्येवमर्थं पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन वसि ह्रस्वार्थत्वहि
कर्शिवक्तव्यः उदात्तत्वेन प्रयासात् नपुंसक हैरमभज॥ ननुच पुंवद्भावातिदेशे देवसुरीश्चविष्यति अत्र प्रायः पुंवद्
भावातिदेश स्तदन्त्र आम्रमितुम॥ इहार्द्दोषः स्यात्मधु[redacted]म्लिन अस्ति मधुमीसइति सतहि पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ नवक्त
व्यः॥ पदन्तेपुवनरुनिवर्तते स्त्रीवागोरयम्॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७
ननुचेति॥ अनुदात्तिपदेत्वोपदेश्योऽनुदात्तिपदेऽस्वशेऽनित इत्तिनिति त्वादाद्युदात्तत्वेन भाव्यं मधुमीस इति मतोर्यमासतत्त्वो मेधोलवे
नियतउपक्रमस्तु लुगकारेकारेकादेशश्च वक्तव्य इति लुवि कृते तस्मात् पुंसि मधुशब्दो वर्ततेरिति आद्युदात्तनुमसात्॥ तस्माद्यस्याम्
त्रनपुंसकत्व स्पष्टतया भाषितपुंस्कं आद्युदात्तत्वमिष्यत इति पुंवद्भावपि विग्रानिवर्तमानात्वा तथर्थैकादेशाविधिपः शतं सीतिभाषी
गेहमीमित्सिव माधर्थः समकृतमिति वाक्यभेदेन संबधः क्रियते अदमिन्नपुंस[redacted]कं पुंवदिति वक्तव्यम्॥ अ ह्रस्वादीनां छंद
कृ

॥ सिद्धं तु नपुंसक[illegible] ॥

मा० कै०
२८

नाभ्यस्ताच्छतुः कस्मादिति आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणाद्व्यवहितस्यानुवृत्तिर्नोपतिष्ठते अनन्तरः प्रतिषेधार्ह इति प्रश्नः। अथ तर्हीति उ
गित्त्वात्सर्वनामस्थानेऽधातोरित्यतः सर्वनामस्थानेनिति प्रकृतेर्नाथो विज्ञायते सर्वनामस्थाने प्रत्याहारे इति तत्र भ्याशाच्छतुर्न भवतीह
ति नुम एव प्रतिषेधः संपद्यते॥ वद्गृतरके॥ति नुमागमस्तु मिदचोऽन्त्यात्परः सर्वनामस्थाने नतु पञ्चमीति निर्दिष्टप्रत्ययनिर्देशः
आच्छीनद्योर्नुम्॥ इहकस्मादिति सर्वत्रैवावर्णान्तान्नित्यमाभ्यांक विद्युत्का क्वित [redacted] प्रत्यनाद्ध विदे का देशेन क्व चिच्छमान्तयो
रात इति लोपेन तत्रावर्णान्तत्वात्प्रसङ्गात्तत्र पितव्या अवर्णान्तित्वात्स्वत्वनुमागमाविधानात् वेविप्रतिषेधाद्प्रवृत्तिलक्षणा

नाभ्यस्ताच्छतुः कस्मायम तिषेधः शप्श्यनोरिति॥ नत्रु मीयग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं इदितो नुम्धातो
रिति॥ तद्वै अनेकग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्। एवं तर्हि सर्वनामस्थाने इति वर्तते। सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधः॥ तद्वै वद्गृहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुं॥ अवश्यं तावदिदं व्यवहितमपि प्रकृतं नुवर्तयितुं॥ नुमेवानुवर्त्यः
इहार्थमुत्तरार्थं च॥ इह चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ इह च आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणमनुवर्तितं भवति॥ आच्छीनद्योर्नुम्॥ इ
हकस्मान्न भवति॥ अरती घ्नती लुनती पुनती ति॥ लोपे कृते वावर्णाभावात्॥ किं न स्थानिवद्भावेन इहशास्त्रं यातीयाती॥
अत्राप्येकादेशोऽयम् [redacted] वर्णाभावात्र प्राप्नोति॥ अनादिवद्भावेनायमवर्णः॥ उभयत आश्रयेनान्तादिवद्भावः॥ नोभयतः आ
श्रयः क्रियते नैवं विज्ञायते॥ अवर्णान्ताच्छतुर्नुम्भवतीति॥ [redacted] कथं तर्हि [redacted] अवर्णान्तनुम्भवति। तत्र एकादेशोऽन्त्यतुरनन्तरमिति
त्रापि प्रसङ्ग इति भावः॥ लोपे कृते इति नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च॥ एवं तर्हि वाभिप्रायेण वा तदपि किं तर्हीति॥ इतरः सांप्रतिकमवर्णान्तं
तेदर्शयितुमाह यातीति नैवं विज्ञायत इति एवं विज्ञायमाने वर्णाश्रयत्वाभावे अप्रसिद्धं स्यात्॥ अवर्णान्तनुम्भवतीति [redacted]॥ एम०
अवर्णात्परस्यार्थः शत्रवयवस्य प्रतिरिक्तश्चावर्णाग्रहणं॥ आदिनुयादानसामर्थ्यात्॥ तत्र चैव वर्णभिन्न शत्रवयवस्य कारः २८
शतृप्रत्ययेनोच्यते नयस्मात् एकादेशो न कृते भ्यातुरनन्तरमेवर्णो भवति॥ उभयत आश्रयेवनान्तादिवद्भावः तस्मात्शत्रवयवस्य का
रः शत्रवयवेनोच्यते शत्रवयवाकारस्य प्रतिरिक्तावर्णा [redacted] मेकादेशात्मकमाश्रीयते इति न कश्चिद्दोषः॥ ॥ छ ॥

अनडुह्यावंतीति॥ २

सावनडुहः॥ आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽन्यत्रासावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्येतेति मत्वाह अनडुहः साविति अव
र्णोपधस्येति नवा मा विनाऽवर्णोपधत्वसंभव इति निमित्ते च नुम आमि निबाध्यबाधकभावाभावः॥ अनडुहोऽकारान्तत्वासंभवादनु [redacted]
डुहावर्णोविशेष्यते न तस्वर्णोन्ता न [redacted] डुच्छ इत्यतः सर्वावर्णानां नुम्प्रसङ्गः॥ यद्येवं सत्यामथ्यादिसत्त्वानुवृत्ति [redacted] न्यायेदेवसे निहितमवर्णान्त
मेव नुम्स्यात्तथा च नुमा आमवाध्येत॥ नैष दोषः॥ आगमिभेदात्॥ आमनडुहो नु [redacted] मत्ववर्णान्तत्स्मात्तत्वावर्णान्त नुम्प्रसङ्ग एव दो
षः॥ मिदचोऽन्त्यादिति मित्त्वलिङ्गाच्चपितपरिभाषोपतिष्ठते तेनदुपस्थानादुकारात्परोऽनुम्भवत्यादिसधिकारादवर्णात्परः क्रिय [redacted]

शप्श्यनोर्नित्यं नित्यग्रहणं किमर्थम्॥ विभाषा मा भूत्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धोऽत्र पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो
विधिर्भविष्यति॥ तदेतन्नित्यग्रहणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं॥ सावनडुहः॥ अनडुहः सावामप्रतिषेधो नुमोऽनवका
शत्वात्॥ अनडुहः सावामप्रतिषेधः प्राप्नोति किं कारणं नुमोऽनवकाशत्वात्॥ अनवकाशो नुम् आमं बाधते॥ नुवाव
र्णोपधस्य नुम्वचनात्तन्नवा एष दोषः॥ किं कारणं॥ अवर्णोपधस्य नुम्वचनात्॥ अवर्णोपधस्य नुमेवं स्यात् यत्तदवर्णग्रह
णं कर्तव्यं न कर्तव्यं॥ प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं आच्छीनद्योर्नुमिति॥ यदि तदनुवर्तते॥ अनडुह्यावंतावर्णान्तस्येति मः प
रो नुम्प्राप्नोति मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यनेन यत्सर्वोऽयमवर्णान्तस्तस्मात्परो भविष्यति॥ पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धा सिद्धम्॥ अथवा पुनः
प्रसङ्गात्तनुमिदकृते आमं विधाति यथा आतो दिषु द्विर्वचनं॥ तद्यथा जग्लिमग्लिद्रेजत्रुगुहिरिति॥ आतो दिषु कृतेषु पुनः
प्रसङ्गात् द्विर्वचनं भवति एव मत्रापि नु मिदकृते आमं भविष्यति॥ नैष युक्तः परिहारः।
तेनचाभ्यस्ततेवर्णान्तो भवतीति सामर्थ्याद्वा मिदकृते नु विधीयते॥ अथवे [redacted] कारात्परएव विधीयते॥ तत्रादिसधिकारात्परमथो
भवति यथा वर्णात्परो नुम्भवति तथा कर्तव्यमिच्छ्वा वर्णात्परो भवति यदि कृते तु नुम्प्राप्नोति यत एकवचनसाधिकारानुग्रहितो भव
ति परिभाषा वचनमक्तो भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वेति चार्थो वा शब्दः॥ वद्गृतरके हीति परत्वादामिदकृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्र दुस

कस्मात्सलवत्वं इति नु मत्क्रियेते इति वाक्यार्थः। आम्प्रकारस्तु न्यायत्वमुक्तं
नार्थविकल्पार्थं वा शब्दव्याख्यायतेऽयमपि तत्रममुत्वपार्थमेव व्याचष्टे।

२६

इत्यादिनि प्रसंगोऽन्तात्तस्य प्रसंगादित्यर्थः॥ अथवाऽन्तोऽतिक्रान्तो यं प्रत्यक्षोऽपि समाधानलक्षणः तदन्तेऽप्य व्यवस्थितं मध्येऽपि न तदुपचारात् ।
ह्रस्वान्तशब्दवाच्यं तस्मादित्यर्थः॥ दिव औत्॥ दिव औदिति। विशेषानुपादानाद्धातोरपि प्राप्नोति। अक्षद्यूरिति ऊठ्येते एकदेशविकृतस्या
नन्यत्वादौत्वप्रसङ्गः॥ अनन्तु बन्धकग्रहणादिति अस्तु पञ्चादिविनिषिधातिपदिके अनन्तु बन्धकेषु प्रतिपदेष्वप्युपवनानां प्रत्ययादीनां नास्ति बन्ध

विप्रतिषेधे पुनः प्रसंगः। विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति इह पुनरनवकाशो नुमा ऽपि बाध्यते एवं तर्हि हलन्ताद्येषु परि
हारः प्रत्यक्तः कस्माद्धलन्तात्॥ इदमपि बोध्यं भवति॥ अनडुहः स्वाम्प्रतिषेधोऽनुमोऽनवकाशत्वादिति॥ तस्य परिहारेणेनवाद
२ तोऽपि प्रसक्तत्वादिति॥ ततोऽपवादो भवति यत्र तर्हि वर्णप्रकर्षेण हि तत्र तेऽस्मान्नुमो बाधनं प्राप्नोति। वक्तव्यं हि स्त्राद
एतत्त्वानि तत्त्वतः कालमिदं पठितं॥ पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धि सिद्धमिति। दिव औत्। दिव औत्त्वं धातोः प्रतिषेधः। दिव औत्त्वेऽधा
तोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अक्षद्यूरिति॥ अधात्वधिकाराद्वा सिद्धं॥ अधातोरिति निवर्त्तते॥ कः प्रकृतः॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो
रिति॥ अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः॥ अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति॥ काष्ठतट् कृष्टौ हि
नपुंसकस्य झलचः॥ अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ उक्तं वा। किमुक्तम्॥ अनन्तु बन्धकग्रहणे हि न स्यानु बन्धकस्येति॥ अथ
वा सर्वनामस्थानेऽनुवर्तिष्यते॥ इतो ऽत्सर्वनामस्थाने॥ इतोऽत्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात्॥ इतोऽत्वचनमनर्थकं किं कारणमाका
रप्रकरणात्॥ आदिति वर्त्तते॥ प्रश्लेषार्थं तु। प्रश्लेषार्थं तर्हि द्रष्टव्यः॥ अनुस्वारोऽपि स्वरानुस्वारमिदम्॥ ७ ॥ ७ ॥

कृतलोपानि पदिकस्य संबुद्धिरिति उगिदचामित्यनेन दिव औदित्यत्र त्वधातोरिति निवर्त्तते उगिदचामिति निरवकाशेऽत्सर्वनामस्था राम०
नेऽन्तो इत्वमिति न वृद्धिरेकादेशविधानात् किन्विदीर्घविधानाच ॥ ह्रस्वस्य नभ्रावपि तत्काल एव प्रवृत्तेरिति विधेय [illegible] २६
[illegible] इत्यर्थः। प्रश्लेषार्थमिति वा प्रश्लेषस्य निर्गमाद्दिर्घविकल्पनार्थं यथेष्टसिद्धिरकारविधौ हि वक्ष्यमाणत्वात् दीर्घविकल्पनार्थं तत्र [illegible]
नकारोऽपि स्यादर्थं स्यात्॥

पुंसोऽसुङ्॥ असुङीति पादे दुष्टत्वेन्नस्याद्युदात्तस्य पुंसः सकारस्य विधीयमानो ऽदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थाने ऽसुङि क्रियमाणे आन्तरतम्यादनु
दात्तपदमेकवर्जमिति वचनाद्धि अनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः॥ परमपुमानित्यत्र तु न रंगत्वात् समासान्तोदात्तत्वे कृते
त सर्वनामस्थाने उपसंख्या हृत्कृष्क्रियमाणेऽनुदात्तः प्राप्नोति दुष्टत्वात्तेनानुबन्धकास्येकत्वमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृतेऽनेकमात्र
व्यवतिष्ठते नेत्यत्र शेति॥ अन्तरंगस्वरकृतेऽपि बहिरंगस्यासिद्धत्वादसिद्धत्वान्निवृत्तस्वचा निवर्त्तनाद्युपदेशिवद्वचनात्पूर्वमसुङ्वति। पश्चात्स
मासान्तोदात्तत्वे॥ असुरकः स्यादिति प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानादनभिमतानुदात्तविप्रसमासान्तस्वरकः कृतुच्यते॥ न तस्वरकस्य

पुंसोऽसुङ्॥ असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरंगलक्षणत्वात्॥ असुङ्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ उपदेशावस्थायामेवासुङ्
भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्॥ उपदेशावस्थायामसुङि कृते बहुत्रः स्वरो यथा स्यात् परमपुमानिति॥ अक्रियमा
णेऽप्युपदेशिवद्भावे समासान्तोदात्तत्वे कृतेऽसुङ् आतपति अस्वरकस्यास्वरकः स्यात् किं पुनः कारणं समासान्तोदात्तत्वात्पूर्वं भवति न
पुनरसुङ्॥ न पुनरसिद्धमविज्ञेयं॥ बहिरंगलक्षणत्वात्॥ बहिरंगलक्षणमसुङ्॥ अन्तरंगः स्वरः॥ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे।
सति हि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ असुङ् आद्युदात्त निपातनं करिष्यते॥ सनिपातनः स्वरः समासस्वरस्य बाधको
भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। प्रयोजनं हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधते एवं प्रकृतिस्वरमपि बाधेत पुमान्॥ त
स्मात्स्वरः क्रियते॥ असुङि उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्॥ बहिरंगलक्षणत्वादिति भोतो मित॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

त चतस्रोरुणोर्भवति॥ अथवोदात्तत्वाभावादस्वरकत्वमुच्यते। एवमपीति पस्मादुदात्तनिपातने दोषः तस्मात्परित्यागेनेत्यर्थः प्रकृतिस्वरं दु
ति। पुमानित्यादौ आद्युदात्तत्वमित्यर्थः प्रकृतिस्वरस्यैवावकाश इति वेरुपायः स्यात्तेनोतोऽपि॥ गोडुकुटादिस्त्रेपावत्तः परश्च कृतस्
वे ह्रस्वं भवति॥ तत्कारणं तस्य तः सर्वनामस्थानेऽभावाद्धावैतान्त स्वरवादे प्रयोजनाभावादित्युपदेशाभावः संहताकरोऽपि सिद्धि
द्धहणेऽसहितोऽसंप्रत्ययः प्रयोज्यत्वादवनापदेशेणकारस्यादेशः प्राप्नोति। राहुलादिवा प्रसिद्धिरिति नेप्राप्नोति। [illegible] तदुक्तमिति शास्त्रनिरोध
ता।

[illegible] परं सर्वलिङ्गाकारस्ख्यापश्चात्कोसंख्याशकालिको आपिनोऽप्यकारास॥

३० किमिदं भिमिति एतद्घुस्पत्ति तत्तास भावो लिंगं जेनापसर्थः। अणितः सर्वनामस्थानपुस्थाने णित्सर्वनामस्थानमादेशो भवति गोवल्लारपलुत्र
दर्थाभिधाने समर्थत्वात्प्रवर्तते। एतत्तस्मा पार्श्वपगाड्कुठारिसेत्रेपि भावेनापद्रे नव स्थिदोषः गोतदूरे सेधति। भावनापस्त्रे गोतद्धात पंचमी ति
इकृति[redacted] देशपदे चपष्ठी। तपरकरणमिति। स्थानिवत्त्वनिषेधाद नर्थकमिति प्रश्नः चिनगुरिति। तपरत्वकालस्य त्रा णितिनानुवर्त

किमिदं गोतः पादस्य सर्वनाम[redacted]स्थानस्य णित्वमुच्यते। आहो स्वित्सर्वनामस्थाने परतो णित्कार्यमतिदिश्यते। कश्चात्र विशेषः। गो
[redacted]तः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः। गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्यते सर्वनामस्थाने णिद्वचने घसंप्रत्ययः। षष्ठ
निर्देशात्सर्वनामस्थानस्य णिद्वचने घसंप्रत्ययः स्यात्। किं कारणं षष्ठी निर्दिष्टस्य षष्ठी निर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठी पश्य
मः। एवं तर्हि वतिनिर्देशोयं गोतो णिद्वत्। सिद्धतद्वती। यतस्तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः नयं तदेष वति निर्देशो गम्यते। अन्तरेणापि वति
मतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एषब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहापि णिति णि
दित्याह णिद्वदिति गम्यते। अथवा पुनरस्तु गोतः पादस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वम्। ननु चोक्तं सर्वनामस्थाने णिद्वचने घसंप्रत्ययः ष
ष्ठीनिर्देशादिति नैष दोषः। गोतदूरे सेधा पंचमी सर्वनामस्थानदूषित सम्पाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। अथ तपरक
रणं किमर्थं दूहमा भूत् चित्रगुः शबलगुरिति नैतदस्ति तस्वेदं तेन प्रविष्यति। स्थानिवद्भावो प्राप्नोति। अतउत्तरं[redacted] पठति।
[redacted]तपरकरणमनर्थकं[redacted]स्थानिवत्प्रतिषेधात्॥ तपरकरणमनर्थकं किं कारणं स्थानिवत्प्रतिषेधात्प्रतिषिध्यते स्थानि
वद्भावो गोः पूर्वत्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति मचावच्यं प्रतिविधेयमाप्य[redacted]पितव्यः ॥तस्थाहित्संबुद्धिजसोः प्रतिषेधः
तेषुतिरुचतो पितकालत्व ग्रहणम् इतरथाहि पदि स्थानिवत्प्रतिषेधो नारभ्येत तस्य सत्यपित पंरुओस्तु तेजस्तितुणोकृते णम० ३०
स्थानिवल्लात्तकालत्वाच्च णित्वस्यादित्यर्थः। प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्वे गुणोत्के तेमो स्पसस्लात्तुणित्वलात्क्षित्वा प्रसंगः। अणुत्पतिपद्यः
भ्रत्येपोनदुच्यते। प्रयुक्तिमिदं तु सर्वराव[redacted]लात्तणोकः ॥ ॥ ॥ ॥
१क२

या
नहीदानीमिति स्वाश्रयाँप्राप्तिः स्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावशात्मार्थस्तु। स्थानिवत्तनिमित्तात्तुस्यादेव प्राप्तिः। नहिसाहर्व्यो क्तपापरिभाषयानि
प्र वार्यते स्थानिवत्तत्सनिविषयत्वसंभवात्। तृज्वत्क्रोष्टुः। अथात्र विभक्तावित्ति तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सर्वनामस्थानाधिकारादिह भक्तधिकारस्तुनदो
षोनप्रयोजनम्। विभाषात्तृतीयादिष्वचीसत्राण्यादि शइत्यभवस्थानाविशादिभक्तावेवयेन इतितत्राप्यनिवारइति स्त्रियां च सत्रे वा यवि
वारः क्रियते दुष्टेोऽधिकारस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिभावात्। क्रोष्ट्री भक्तिपितिक्रोष्ट्रीभक्तिरस्येति बहुव्रीहिः। भक्तिशब्दस्य प्रिपादिषु पाठात्पुंवद्भावो
स्यावर
पि योहिसस्येत्तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संबुद्धिजसोरन्त्येन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। हेचित्र[redacted]गोचित्रगवइति। अथेदा
नीं सर्वस्थानिवत्प्रतिषेधपुरस्कृतोऽत्र कस्मादेवोच्यते भविष्यति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीमसत्यपि स्था निव
द्भावेएतयापरिभाषयाअप्युपस्थानुनउत्पाद नहीदानीं कु विद्यपि स्थानिवत्स्यात्। तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेत्यत्र विभक्ता वित्पद
वर्तिभवा हो नाकिंचातः। तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ वेति क्रोष्ट्रीभक्तिर्विसिध्यति। तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ च क्रोष्ट्रीभक्तिरितिनसिध्यति। एवं
तर्हीकारएव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि। तदीकारग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं क्रियते न्यासएव। प्रश्लिष्टनिर्देशोयं स्त्रीई स्त्रियामिति। ईकारेत
निमित्तः स ईकारस्चेत्तत्तत्र किं कारणं तन्निमित्तः सत् तृज्वद्भावनिमित्तमईकारः नात्र तेतत्तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति किं कारणं अन्त्रेभा
२दमि डीविधित्युच्यते। ईकारे च तृज्वद्भावः। नदित्थेतराश्रयं भवतीदृते इतराश्रयाणि च न प्रकल्प्यन्ते एवं तर्हि गौरादिपाठादीकारो भविष्य[redacted]
तिगौरादिषु नपठ्यते। नहि किंचित्तुक्तं गौरादिषु पठ्यते। एवं तर्हि एतत्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यत्र ईकार इति। यदयमीकारे तृज्व
द्भावं शास्ति नैनवभ्रवंनेवेतराश्रयादनिष्टोपिप्रसज्यते॥
नावः॥ अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावात्कथं लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावो न प्रा
प्नोति जरभावाद्धकारान्तत्वनिमित्तो ङीवपि न प्राप्नोति एवं तर्हीति। विभक्तिनिमित्तत्वेन वाश्रीयते किं तर्हि ईकारः स्त्रीईस्त्रीमिति। स्त्रियाई
स्त्रीत्वस्य द्योतके[redacted]ईकारइत्यर्थः षष्ठीसमासः। अथिगतेच स्त्रीत्वे ईकारे आरोप्यन रीसंज्ञानिमित्ताभावात् टोक्रेपि ते
गोरादिपाठादि तिष्टथिवी क्रोष्टु पिप्पल्यादयश्च निरुद्धाभ्यापिनः पठति। नहि क्रिचिदिति। संहिताध्यापिनो न पठन्ति। सर्वा स्मनाः

भा०कै० वा ना

३१ ङ्ग्येदीर्घोवेति उदात्तयणोहल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ङीनयीति तत्राद्युदात्तत्वप्रसंगः न तु ईकारे उदात्तत्वविधानात् तस्मिन्निर्दिष्टे [illegible]
निमित्ते वाधिष्यते तत आद्युदात्तत्वं ह्रस्वो नपुंसके विधानात् नास्ति विशेषः नेतरस्मिन् क्रोष्टुशब्द आद्युदात्तत्वं तत्र इति निर्दिष्टे प्रयोजनाभावा
दुक्तं तृज्वद्भावे निमित्ते च प्रवर्तते इति सर्वत्र तृज्वद्भावः परत्वात् तत्र तत्त्वेन स्वरः सति शिष्टः [illegible] यदि तु आर्पकं न पिच्च [illegible] स्याद्
भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः अन्यत्र स्वरेकारस्यानुमानमाश्रित्य स्वारकवार्तिककारेणादोषउपात्तः शाङ्गरवाद्यञो
वानुमानमपि स्यादिति तत्राह पंच पिमिति नद्धितान्तेषु प्रसंगः आहोस्वित् [illegible] इह पर्वत्विति लुक् लुकि तद्धितलुकि
निमित्तसपत्त्न लुकि सूतेन लुकं ताभ्यो इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दोकार निमित्तस्तृज्वद्भावो न प्राप्नोति अन्तरंगाणां विधीनां लुका बाधनादेव
मेव तु तृज्वद्भावो न लभ्यते तत्राधेन सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावो मे न तजादिषु तृतीयादिषु विकल्पेनेति हल्लादेः प्रत्ययेनाप्राप्तिस्तत्र पंचक्रोष्टु

उपोधातीवा पञ्चभिः क्रीतैः विंशत्योष्टिरन पिनु प्राप्नो तीदृष्ट्वन प्राप्नोति पंचभिः क्रोष्टुभिः क्रीतैः पंचक्रोष्टुभिः स्थेरिति एवं तर्हि न वाप्यं नित्य
तां तावत्प्रत्ययलक्षणं नवा [illegible] निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्कृते क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति किं तर्हि अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति
अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन किं पुनः अपेक्षा स्थानि देशः तेन यथा स्वस्ति तदतिदिश्यते मौहागिबिन्दुपादितिरदेशः तृजोपदे
मिरति केचित् दुःसमास इति वक्ष्यमाणः तृजन्तो भाष्यते इति निषिध्यते तदुक्तं भाष्य वार्तिके यत्र निर्दिश्यते कस्मात् विशेषः
स्त्रुसन्देहे सिद्धे [illegible] यथा [illegible] सम्बन्धः ज्ञाते भवति निषेध्यो [illegible] सर्वनाम्नाम्

७ म हाहा [illegible] मिति अगस्तावति लक्षणान्तकस्य कोपि प्रत्ययलक्षणेन तत्र [illegible] नाभावेन निषिध्यते अङ्गसंज्ञा अङ्गस्य का
र्यमिति प्रत्ययलक्षणो न भवत्येव तत्राप्यनुवर्तमाने क्रोष्टुशब्दस्य लक्षणा [illegible] संज्ञके सति तृज्वद्भावे सति ङीप्रत्ययः कार्यः कार्य
कालं तु संज्ञा परिभाषाणां यत्र प्रतिपाद्यते तत्र [illegible] भवति यथा [illegible] तिन इत्याङ्गसंज्ञेन तु अन्यत्र पूर्वं पुनरिति शास्त्र
स्वरूप स्वरूपेणाभिहितं प्रत्ययस्य पूर्वं प्राप्नोति दोषः प्राप्नोति प्राधान्यात् रूपातिदेशाश्रयणात् रूपातिदेशः [illegible] निर्दिष्टस्य
अस्त्रा तिदेशान् इत्याह पृथक् नोपन्यस्तः तृज्वदित्यादिः निर्दिश्यमानेन तत्र मन्विदेशस्यानपेक्षणात् प्रकरणात् तन्मवस्था
मावः शास्त्रातिदेशे तु प्रत्ययसंज्ञकस्य सम्बन्धस्य वचनात् स्यातिदेशः स्यात् नविप्रकृष्टस्य स्थानिवद्भावो न तदा

कारि ३

[right margin] [illegible]

स्यात्वमिति यथोद्देशपक्षे प्रकरणं तदेसेनिवेशादि [illegible] तिभावः कार्यकालमिति प्रधानदेशत्वाद्गुणानामंगाधिकार एव परिभाषायाः स
न्निधानादित्यर्थः आह अमेति उक्तार्थो दृष्टव्य इत्यर्थः शास्त्रशब्देन शासनक्रिया शास्त्रं कुर्वन्ति का तदेव स्यापौर्वकाल्याश्रये तत्कृतप्रत्ययः तत्र प
रित्वं तृज्वद्भावः तत्र तिदिश्यते तदाह स्वरूपं स्थानिमिति प्रदेशः अत्र तत्कारणं तृज्वद्भावविवक्षितः स्थानिवत्कारः स्वार्थं तत्कारकस्त प्रसिद्धः का
निश्चयार्थः तृज्वदित्युच्यमाने प्रसिद्धः तिदेशः सम्भाव्यते तत्र तच्छब्दः निवर्तन समासे तथा स्थानिदेशविषयः सन्देहो वा स्यात् तस्मात्

तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेत् यथाचिणि तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेत् यथा चिणि तद्वत् प्राप्नोति कथं चिणि उक्तं तत्रांगसंज्ञेति पृथक्
गुणात्तंगशास्त्रातिदेशात् सिद्धमिति अङ्गस्य कार्यं तत् इति दिश्यते एवमिहाप्यनङ्गुणादीर्घत्वानि अतिदिष्टानि परत्वमने [illegible] जिदि

२ ष्टात् तत्र को दोषः तत्र परत्ववचनं तत्र परत्वे न सिध्यति तु कैर्यं नैष दोषः गुणोतिदिष्टः परत्वमपि अतिदिष्टं भवति कथं का
र्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं अतो ङि सर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति उपस्थितमिदं भवति उरणपरः इति
एवं तर्हि अयमन्योदोषो नापते आह यत्तवाच्य च्छत्रम् इति दिश्यते अनाह स वेति किं वा तः यदि ह स दीर्घत्वमतिदिष्टं
अनङ्गुणापरत्वान्यनतिदिष्टानि अथवा नाह तस्मादनङ्गुणापरत्वान्य तिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिदिष्टं अस्त्वाहस तत्त्वो

ति दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणापरत्वान्यनतिदिष्टानीति नैष दोषः दीर्घत्वेऽतिदिष्टे अनङ्गुणापरत्वान्यतिदिष्टानि — पस७
भवन्ति कथमुपधायाः इति वर्तते नन्वाहतेष्वेतेषु दीर्घत्वमाविशुपधा भवति कृते तृज्वद्भावे तत एतेषु विधिषु कृते
षुपात् उपधातस्मा उपधायाः दीर्घत्वं भविष्यति शास्त्रविध्यन्तरविनिर्देशो यथाधिकारे

रमात्र प्रतिवद्गुणाद्यातिदेशो नाहत्येव परत्वात् उद्भवति अन्तर्गुणेन परत्वानीनि उशनस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनङ् ऋतो ङि
सर्वनामस्थानयोरिति गुणः उरण [illegible] परत्वात् परत्वात् दीर्घत्वमनतिदिष्टमिति न हि तद्वदुत्पत्तेः किं तर्हि अप्तृन्तृच्स्वसृ इति
स्वसृ छ शब्दानि तान्यो नवात्वपवस्तु प्रायोपायगपदि सृष्टा यतः स्वभावितव्दम्कार प्रतिपत्तव्यशास्त्रमतिदिश्यते तानेवो
क्तो सिति अथवा दीर्घत्वप्रत्याख्यानं न च क्रोष्टुशब्दस्योकारान्तस्योपधा सम्भवति तत्र [illegible] क्रोष्टस्त्रानङ्कृतेनोपधा भवति

[right margin] [illegible]

भा०कै०
३२ नपुनरिति॥क्रोष्टुशब्दस्य जसि चेतु अकारस्य गुणे ऽस्यैवतत्स्थानादेशे कृते ऽकारस्य दीर्घः स्यात्॥ततश्च क्रोष्टावइति स्यात्॥नैवम्॥मिति॥अ
स्याः दीर्घविधौ च क्रोष्टुशब्द निर्दिश्यते॥ननु दीर्घविधौ क्रोष्टुशब्दे उपादीयमाने त्रिया तृ विभाषा त्तीया दिषु चेत्येव मर्थतृ ज्वक्रोष्टु
रिति वक्तव्य मिति गौरवं स्यात्॥न एष दोषः॥अचि रत्नतइ त्यस्मिन्नेव प्रकृते क्रोष्टोः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येव तृ देशो विधानो
क्रोष्टु वा भावात्॥ननु च तृ देशे क्रोष्टुः क्रोष्टरी तिन सिध्यति॥नाप्युदात्तपरो हल्पूर्वादिति स्वरः॥एवं तर्हि हि क्रोष्टुग्रहणे पोगविभागा
त्स्थु तद्व्रते॥अत्र राधिकार इत्ययोगविभागो गरीयानिति॥तदेवं तृज्वद्भाव विधानसामर्थ्याद्यादृशी त्वचु पर्धाया दृशान्य निमि
त्तानादृष्ट एव तादृशपान्य [redacted] निमित्ताया क्रोष्टुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवति॥पनङ्गुणा परत्वेष्टु कृते षु दीर्घो भवति अस्मिन्नपि
देशे वी को रवप्रसंगात्॥ अस्मा अस्मत्परिहारान्तरमाह॥अथवेति॥तृज्वदिति सप्तम्यैव तृष्ठीयते तत्र या मिन्या पाक्ष्या यांघलि

नपुनः क्रोष्टुपोत्रस्त मोगुणात्स्मिन्कृते ऽवशिष्टम्वयाउपधातस्याः दीर्घत्वं भविष्यतीति निकष्सुराद्वरणयोगार्थं सम्प्रयोज
यति॥तत्रतृज्वद्भवनसामर्थ्यादेनेषु विधिषु कृते षु याउपधात्तस्या दीर्घत्वं भविष्यति। अथवार्दिनएतेनाहस्यानाह
सर्वेति॥आहत्य अनाहत्य च स्वापच्छ्रस्ते तदतिदिश्यते॥

विर्कोष्टुशब्दस्य तत्सर्वमतिदिश्यते॥एवंभूतोलक्षणल्लक्षणानुगृहीतं भवति॥नन्वयं गम्प्रकरणोपात्त एव शब्दोऽतिदिश्य
स्य मानेऽक्रोष्टुरिति पदार्थद्देशात् तृ नगलो दतिदेशो नस्यात्॥एवंतर्हि शिष्टपाश्रयशब्दातिदेशसम्भवादन्तरङ्गस्याप्यतिदेशः।
[redacted] विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि क्रोष्टरीमत्र गुणविधावतिदेशस्य चरितार्थत्वात् क्रोष्टुः क्रोष्टुरि तिपदादेशाप्रसङ्गः॥क्रोष्टुरित्यत्र अ
तउदिति शास्त्रेन प्रवर्त्तते तत्रापि तृतीयादिग्रहण सामर्थ्यादिनागस्याप्यतिदेशस्य था विभाषा अविसेन्नत्वात् स्यादेतत्॥अभावेऽतिदेशाx राम
सैवाश्रयणात्॥एवं तर्हि क्रोष्टु तिस्त्रियामी कार नप्राप्नोति॥अन्तरङ्गमपि ईकारंबाधित्वा तृमतिदेशसामर्थ्यादतिदेशते इति एषोप्यदोषः
॥अथवात्र रयोर्योगयोरं समासामर्थ्यात् रूपातिदेशएव आश्रीयते एवं सति तृतु पक्षे भेदविचारः ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ३१
xर्थं तृतीयादि ग्रहणं स्यात्॥ ततश्च विलक्षणे गुणनाभावे न स्यात्। क्रोष्टवे क्रोष्टुने तितत्र वक्तुरधीने वाक्यशेषभावातिदेश ३

न्यथवेति॥सृत्रप्रेषुकरस्य प्रकृति भवति सर्वे स्वाधिकारेण यह स्थिति॥प्रागादेशो स्यादिति क्रोष्टुरित्यत्र तदंकार एव तत्र दृष्टेति॥क्रोष्टपा वितिरेफाद्यंत॥तत्र
भागादेशोऽप्यापदूष्यते असंभवः उवदितुवारणात्स्यापक लघुत्वत स्मिन्नतिदिष्टेत त्रिभित्ता॥अनङादीनां सर्वेषां स्वरुपत्वे स प्रवर्तमानस्त्रे
पुंवादेशे पुष्यक्रूपेलो किं कृतत्वम् घानन्तरस्थत्वादितरस्य प्रक्रिया लाघवं च भवतीति पक्षद्वयं संभवः॥अकारु एक इति॥तदृतिदेशाभा
मर्थ्यात्कार्यान्तरागम प्रसंगः स्यात्तद्वृतिमन्यते॥अकोऽएनतिदिश्यते किंपुनः अंकारान्तरे सप्रयोजनेपयोग समवापि स्यामिति देशे
नगतत्वात्॥अत्र के चिदाहुः॥ यन्त्रकारस्य विकाराभावः पंचक्रोष्टमीरवी रितित्र अंकारोऽनतिदिष्टः स्यादिति॥तदयुक्तम्॥नहीदं वच
द्वे
अथवापुनरस्तु रूपातिदेश॥ अर्थेतस्मिन्नरूपातिदेशे सति किं प्रागादेशो स्याय द्रूपंतदतिदिश्यते आहोस्वित्सत्तेषादेशेषु कि
चोतः॥यदि प्रागादेशे स्याप्यत्तस्मात्तदतिदिश्यते [redacted] अकार एकोऽतिदिष्टः॥अनङ् गुणारपरत्वदीर्घत्वा
न्यनतिदिष्टानि॥अथकृतेषादेशेषु अंकारोऽनतिदिष्टः॥अनङ् गुणारपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि॥उभयथाचस्वरो नाद
ष्टः किं कारणम्॥श्रीभार्गवो मा समवे गुरु सहो॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७॥

नेह तिषादेशोघुइति लौकिक प्रयोगस्योपलक्षणं तेन यथा वक्तृचित्ते नेषादेशेषु लौकिकं रूपं तथा वक्तृचिरकृते विति नास्ति विशेषः
अत्रोच्यते॥पर अंकार मनतिदिश्य कृते षादेशेषु यद्रूपं तदतिदिश्यते तदा क्रोष्टु स्यादायुदात्तपरणे हल्पूर्वादिति स्वरेण स्यात् उदात्त
परणोऽभावात्॥सति हि अंकारातिदेशे तस्यानिकस्यपरा उदात्तवात् स्वरः सिध्यति॥ननु स्वरदोष मनन्तरमेवं वक्ष्य तितत्किमर्थ
मत्राभिधीयते अत्रैव कृतरयस्याश्रयणात्स्वरदोष उक्तस्तेयरस्मात्तु पक्षद्वये अपि वक्ष्यते ॥ ७ ॥७

प्रा०कै०
३२
नहि स्वरो रूपवानिति॥ ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्वभावो रूपम्। स्वरोपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपमेवास्य व्यक्तिविशेषरूपं नास्तीति नहि स्वरो रूपवानि
त्युच्यते उदात्तादिरूपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न स्थानिवदिति नातिदिश्यते। रूपातिदेशः अप्रकृतो न स्थानिवदतिदेशः॥ अत्रोच्यते॥ प्रागादेशोत्पत्तेः यद्रूपमि
त्यत्रावसरे स्वरोऽशक्योऽतिदेष्टुं हि [illegible] विशेषणत्वात्॥ न च स्वरो रूपे नाश्रितः शास्त्रे [illegible] स्वरस्य भेदहेतुत्वेनोपाश्र
पत्ति यणात्॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यादौ उदात्तादिग्रहणम्॥ यदि चैत्त उदात्त इति स्वरप्रतीतिः स्यादप्यनुष्ठानमात्रत्वात् उच्चारणा [illegible] तेषां देशे यि
त्यत्र तु यदेवयवधुच्चारणे उदात्तादिगुणानामभेदकत्वं [illegible] तथापि यथा [illegible] भेदकः॥ तथातिदेश [illegible]

नहि स्वरो रूपवान्॥ अत्तु प्रागादेशो भोयद्रूपं तदतिदिश्यते॥ ननु चोक्तं अकारोऽतिदिष्टः॥ अन [illegible] परत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टा
नीति निषेधाय॥ अकारे अतिदिष्टे स्वाश्रयाः अत्र एते विधयो भविष्यन्ति यद्युच्यते अपथ्यां स्वरे ऽनतिदिष्टः॥ नहि स्वरो रूपवानि
ति। अवकाश [illegible] सामर्थ्यात् स्वरो भविष्यति रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसंगः। रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशः प्राप्नोति॥ सर्वस्तु [illegible]
देः आदेशः प्राप्नोति॥ सिद्धं तु रूपातिदेशात् सिद्धमेतत्कथं रूपातिदेशात् रूपातिदेशोयं। ननु चैवमेव [illegible] रूपातिदेश इति चेत्स
आ र्वादेशप्रसंग इति।

उदात्तयणत्वपदेशाभावात्स्वरासिद्धिः। यद्येवं रूपवानिति किमुच्यते रूपमिति हि वक्तव्यं॥ तत्र केचिदाहुः। भाष्यकारवचनात् सार्थिको
वा मतुप्॥ अर्थवत्स्वरवानेव स्वरे॥ अपरे दिशादत्र। न हि स्वरवान् [illegible] उदात्तादिना रूपवान् शास्त्रे आश्रीयते तस्याभेदकत्वात्॥ अको
ऽतिदिष्ट इति॥ तदर्थत्वादकारातिदेशस्येति भावः। स्वाश्रय इति। स्वनिमित्तं शास्त्रं वा आश्रयो येषामिति समासः॥ स्वकारेति॥ अस्य स्था शम०
[illegible] ३३
[illegible] सर्वादेशप्रसंग इति। रूपातिदेशे हि [illegible] सर्वादेशः [illegible]
तिसिद्धमिति॥ तज्जं तत्र रूपातिदेशादित्यर्थः॥

आन्तरतम्यादिति॥ अर्थेन स्वरूपेण चेत्यर्थः। तद्विषय इति। तज्ज्ञापकविषयादित्यर्थः। यथा एतिरिति॥ [illegible]
[illegible]

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादि तदन्तविज्ञानात्॥ सिद्धमेतत्॥ कथम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रह
णं भवतीत्येवं तु [illegible] प्राप्नोति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विषयः [illegible] विशेषेणोपदिष्टः [illegible] विषयः [illegible] विशेषेणोपदिष्टः [illegible]
[illegible] विषयः [illegible] विशेषेणोपदिष्टः [illegible] विषयः॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] =
[illegible] =
[illegible]
[illegible]

३५ अतिमसखीनीति। अतिक्रान्तः सखायेरितिवक्षत्रीहिः क्रिया क्रोष्टुनेटति। क्रोष्टुशब्दः स्त्रीपुंसलिंग इत्यन्यपदार्थस्य नपुंसकत्वंप्रदर्श्यते। क्रोष्टूनामिति। तज्वद्भावः कृतेनुड्वनत्रादिनात्रप्राप्तौ नीयनिषेधोनुडागमोऽपि कृतेतज्वद्भावसन्निपातपरिभाषयानप्राप्तौ नीतनिमः। नवेति।

इहैरवकाशः सख्यायौसखायः। नुमः सएव। हो इमयप्राप्नोति॥ अतिसखीनिब्राह्मणकुलानीति। चौलस्यावकाशः॥ अग्नौवायौ नुमः स एव॥ इ होमयंप्राप्नोति॥ त्रपुजितुनीति॥ तज्वद्भावस्यावकाशः॥ क्रोष्टा क्रोष्टारौ॥ नुमः सएव॥ इहोमयप्राप्नोति॥ इहक्रोष्टुनेऽत्राऽपयहितेक्रोष्टुनेदथलकुलाय॥ नुमप्रवत्तिपूर्वविप्रतिषेधेना। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यो नवक्तव्यः।

वा। इष्टवीपदत्रैः विप्रतिषेधेपरंयदिष्टं तद्भवतीति॥ नुमचिरन्तज्वद्भाविभ्योनुडिपूर्वविप्रतिषेधेनवक्तव्यः। नुमोऽवकाशः॥ त्रपुणि॥ जतुनि॥ नुटोवकाशः॥ अग्नीनां वायूनां॥ इहोभयंप्राप्नोति॥ त्रपूणां जतूनां॥ अचिरादेशस्यावकाशः तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति॥ नुटः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। तिसृणां चतसृणां॥ तज्वद्भावस्यावकाशः॥ क्रोष्टुना॥ नुटः सएव॥ इहोभयं प्राप्नोति॥ क्रोष्टूनां॥ नुड्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ नवानुद्विषयेप्रतिषेधात्॥ नैवेन्द्विप्रतिषेधेनार्थोऽस्ति। अस्तिप्रतिस्थानास्यां तिसृणां इति॥ कथं तर्हिसिध्यति नुद्विषयेप्रतिषेधात्॥ नुद्विषयेप्रतिषेधोवक्तव्यः। इत्यत्राहिसर्वापवादः॥ इतरथाहिसर्वापवादोऽपि। स्यापृथ्वेवगुणापूर्वस्य वर्णोबाधतेएवं नुडमपिबाधेत॥ तस्मान्नुद्विषयेप्रतिषेधः॥ तस्मान्नुद्विषयेऽदेशस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ नवक्तव्यः॥ आवायप्रवत्तिहीपपतिनरदिशानुडबाधतइति॥ ॥ ७

कोष्टा

नुडिरेषवोर्विप्रतिषेधस्यःसनेत्यर्थः। सपथेवेति। मध्येपवादाइत्युत्तरनाश्रित्येतदुक्तं। तत्रह्याश्रीयमाणेपुगणनबाधतएवपूर्वस्यवर्णग्रहणं उपलक्षणं अतउदित्युतस्यापिबाधनायपठः सन्निसारौ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ग्र० ३४

ता३ ए२ इ४३

[illegible]

मस्यमिति। नहिरदेशेऽनेदेशे वस्याभिः अनन्तरोनानुद्भावाद्याऽवंचविप्रतिषेधोऽपिनवक्तव्यः। तापकादेवनुग्वाना त्वतरनुडेत मुगाह। सिमरादिषुनडी अनहाहाति पाठोऽपीति। क्वाअनडहश्चचउपथं पठित्वातितावार्तिकमार्यमनडुहः स्त्रियांवेति इहोतो। निसोगुणाइति। ह्रस्वान्तप्रसंगिलात्तिस्राणां अत्राप्राप्तः विधिरनित्यं नाश्रियमकार्यप्राप्तमात्रम्। लक्षणप्रेरापेस्मृत्यानुलक्षणांनासस्पष्टम्। अविधिविप्रतिषेधविषयस्य लक्षणास्याप्रवृत्ता अनित्यत्वमेवाऽस्मृतत्वमपजम्यत्वेनापकृतेतिप्रत्याह प्रदीपेसम माधायस्यप्रश्नमग्रहितीयमादिवंपारस्पसमानाः सिविरहिःयन्नेपरेषु॥ सिविरहि विति इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वात्इत्यादिविधिपस्वानादेशकीस्यप्रनिप्रामिः वदत्रैतेसत्रानवइतिस्थानानिर्दिशाहिस्थानिमाषानुपस्थानादेशकास्यहिप्रसंगे

तिप्र परपंनतिसन्वात सन्नेविधिवंशलिनामिदीर्घस्य नचतुरनडुहोराम्ह उदात्तः॥ आमनडुहः स्त्रियांवा आमनडुहः स्त्रियांवेति वक्तव्यं॥ अनडुही अनड्वाही कृतद्वयोरुपधायाः अदेशोपदेशसाद्भवेत्प्रत्ययप्राप्तौ अवतिषेधेन इत उत्तरेषाणावकाशः आती रीति प्रतीः पिठाः गुणवृद्ध्योरवकाशः चयनं चायकः लवनं लावकः इहोभयंप्राप्नोति आस्तरणां आस्तारकः निपरणां निपारकः गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन अयुक्तोऽयविप्रतिषेधः यौपपुगत्तासंतोमपोत्रः कथं निसोगुणः इति श्रीमहुद्गकसंज्ञलिवि २ वितिमहाभाष्यमस्यप्रथमाहितीयपादेदिवसास्थसमानाः सिविरहिः [illegible] परस्मैपरेषु सिविरहावाकारप्रतिषेधः॥

दा

वचनं तत्रसिविरहिवितनेनप्रकारांमपरस्पत्रेतेस्यवासिविषापाकृतिवेरत्रजहलतास्यांचइत्यनेनातस्याप्रित्यर्थः। ननुचइहोकातोया याप्तद्वानाभिद्भमितिमितनेलोपादीनामसिद्धत्वात्बहुदायाभावात्॥ पितिलोपादपवादनिमित्तमहावाद्भाप्रसिद्धत्वाद्धि इगमनात् गइतिरात्रौदपसिद्धत्वात्सेवारिलोपेनतदाद्वत्वस्यदलोपेषुकृतेधावेननतिवृद्धिविधानकालेस्त्रीकारस्याभावातार्थः प्रतिषेधेन उ त संते वृद्धिरागोपसिद्धोनातसपवितेशोपदृते चिवहितपत्रेतिनिर्दिष्टस्यासिद्धत्वविषयस्याभावात्सलोपादीनामसिद्धत्वात्तद्वत्सिद्ध वेत्राद्धिद्भमितनेनसलोपादीनामसिद्धत्वात्तदंगलइत्यास्यविषयस्याभावान्तरपरस्परगतसापविहरगस्याभावारसिद्धत्व

हि। इंगस्यरत्तेरिदं सिद्धानि सिद्धिप्रवृत्तौ॥ दपस यदि न पुदिति ॥

भा०कै०
३५

श्रोकारादिति नवश्रंतरंगाश्रोमाङः वद्धपेरुत्वात उक्तंतत्रेति श्रोरस्येतुत्यमुनिताऽपिपररूपस्य रूपकारस्यतपरत्वाद्धिः न्त्रकालस्यग्रहणंनस्या दितितस्या पिग्रहणार्थं वर्णग्रहणं स्वन्नमिति तत्सामर्थ्यात्कृतापामपिवृद्धौ वा नप्रवर्तते प्रवृत्तेनात्वेत्त्वरूपणस्यपुनर्वृद्धेः प्रवृत्तिर्नभवति सोढामि त्रिरिति सोढाश्रमित्रायेनेतिवद्भवीहि विभ्रमात्वभ्यानेप्रत्यश्रधिग्रहणंति द्धितेपरत्वाद्वृद्धिमप्राप्ते वहिर्गलत्कृणाहादिति पत्रविप्रति षेधः अतत्रपुनः प्रसंगविज्ञानं हहेतु वृद्धिनिमित्तेतद्धितेऽनुपजातेएवेश्रंतरंगत्वात्प्रवर्तते ततोऽथौतत्स्पयतद्धितनिमित्ता वृद्धिः॥

उरवोढ

सिद्धिहेष्ठोश्रोकारस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः उरवोढा मूरवोढेति सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो नवक्तव्यः श्रोकारात्वृद्धिर्विप्रतिषेधे नेश्रात्वंक्रियतांवृद्धिरिति वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन॥ श्रोकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधे नेत्येदोषाभावः॥ श्रोकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन चेदेत्वगणाभावः उरवोढा मुरवोढ मुरवोढेति नैषदोषः उक्तंतत्रवर्णग्रहणस्यप्रयोजनं च द्वावपिकृताया मोत्वंपथास्यात् पुनः प्रसंगविज्ञानाद्धामिद्धम॥ अथवापुनः प्रसंगात्वत्रे वृत्तापामोत्वंभविष्यति पथाप्रसारणा[redacted]दिवृद्धिर्व चनं तद्यथा श्रोलम्स्त्रिरतच ऊर्त्तिति प्रसारणादिषुपुनः प्रसंगविज्ञाना तद्धिर्वचनंभवति इहापितर्हिपुनः प्रसंगविज्ञा नादोत्वंस्यात सोढामित्रिरिति सोढामित्रो वहिर्गलत्कृणात्वात्सिद्धं वहिर्गलत्कृणाद्वहिरंतरंगोत्वंप्रसिद्धं बहिरंगमन्तरंगे॥ श्रोत्वात्तथा॥ अतग्रहणं किमर्थं नश्रोत्वालुदस्येवोस्येतकेनेदानींतदंतस्यप्रविष्यतिदंतविधिना इदंतर्हिप्रयोजनेत्र यमंतश्रावीस्यवायवाचावतथां विज्ञापते॥ श्रग्रातोर्यरिफलकारपोः समीपेपीकालस्यपथास्यात्॥ छ॥

१ वस्त्रोतोवस्तुनांतः अस्तिसामीप्येवर्तते तद्यथा उदकांतंगतः उदकसमीपंगत इतिगम्यते तद्वःसामीप्येवर्ततेतस्येदंग्रहणं यथा १

व श्रतोलांतस्येतग्रहणमिति श्रवपदंचेनोतशद्वः नदंतविधिनेवचतदृष्टो लब्ध इतिमसाप्रश्नः तद्धःसामीप्यइति श्रतश्रोत्यादाना देवसामीप्यायेस्यग्रहणं श्रग्याविति लश्रस्यल्त्रतेतः पष्ठ्याः स्तुपाह्रस्वुमितितुकृतत्रत्वेगागस्यविशेषणात्तदंतविधौलातस्योगस्यपो कारस्य वृद्धिर्भवतितेनास्यतिश्रकारोविशेष्यतेतन्निधानाचल्लोपे हसामीप्यमकारस्यविज्ञायतेजिसामर्थ्यादंगांतरेफलकारस्य

ते

३५ राम

[illegible]

[illegible]

श्रयलीत श्रवमीदिति॥ श्रत्रांगोरेफलकारयोःसमीपेश्रकारोनेनसमेनवृद्धिर्नभवति हलंतलक्षणेनेटीतिप्रतिषिद्धा वस्त्रत हलंतस्पावः॥ हलग्रहणंकिमर्थमिति॥ श्रग्रहणादेवहलंतस्पसिद्धावृद्धिरितिप्रश्नः॥ श्रोनेवाचोविशेषणात्तत्रतत्रस्थितस्यावोवृद्धि विधीयमानाहलंतस्यप्रवर्तते॥ श्रजंतस्याभावदिति॥ श्रसतिहलग्रहणेऽचांगस्यतदंतविधिर्विज्ञायेत॥ ततश्चास्लोपादीन्बाधित्वान्वृ द्धिःस्यात् लोपोऽत्रेति॥ विशेषणाविशेष्यभावेकामचारादंगेनश्रजिविशेष्यते॥ तत्रश्रपादिष्वपिसावकाश्यवृद्धिरतोलोपेनतुल्यविप्रति षेधेनवाधितेषएश्रोपाचिपइत्यत्रापिहिर्देश्यमइति॥ श्रचात्तुश्रोर्विज्ञायमानेवृद्धिरनवकाशातोलोपबाधेत॥ श्रोकारस्यतर्ही ति॥ श्रजितत्वमयरिभाषायोश्रत्रापत्तिंप्रवृत्तेतयहनोहिश्रवीवेविफलत्वादुपरधोतनथाचोकारस्यात्॥ नास्यत्रविशेषइति॥

इद्माभृतश्रपक्षीत श्रनमीत वस्त्रजहलंतस्यावः॥ हलग्रहणंकिमर्थमासमुच्चयोपथाविज्ञापेत वदिश्रयोहलंतस्यचा वदतिनैतदस्तिप्रयोजनम्॥ श्रुतग्रहणादेवात्रसमुच्चयोभविष्यति॥ वदित्रयोपाश्राक्षेपेति॥ श्रस्तस्यदुतग्रहणेप्रयोजनम्॥ वदिश्रजिविशे षणेपथाविज्ञायेत वदित्रयोरवद्द्वितिपथेतावत्प्रयोजनस्यात वदित्रजोरतडेत्वकृयातश्रथवाएतस्पिनकृपातश्रतइतिवर्तते इदंतर्हिप्रयोजनंहलंतस्पथास्यात्॥ श्रजंतस्यमाभूत्। कस्यपुनरजंतस्यप्राप्नोति॥ श्रकमस्यश्रचिकीर्षीतश्रजिहीर्षीत लोपो त्रवाधेकोविष्यति॥ श्रोकारस्यतर्हिप्राप्नोति॥ श्रपासीदवा[redacted]सीत॥ नास्त्रविशेषः॥ सतोवावृद्धावसतोवासत्यपुनस्त हिप्राप्नोति नेवसंध्यक्षरस्यमाप्तिन्नतुवेदमस्तिढलोपकृतेउदवोढामुदवोढमुदवोढेति॥ श्रसिद्धोढलोपः तस्मासिद्धत्वोत्तंतरे स्थभवति॥ श्रतउत्वंप ढति हलग्रहणमिदिप्रतिषेधार्थम्॥

विशिष्टविषयस्यवस्थापनंप्रधानस्यगुणेनकर्तव्यमितिप्रश्नस्यप्रश्नरसोऽद्धिविशेषाभावेऽपिनासिप्रधानोपरोधइतिप्रवर्ततएवांतरत मपरिभाषेतिभावः संध्यक्षरस्येति श्रोकारस्यश्रोकारः प्राप्नोतीत्युक्तिविशेषः नस्यासिद्धत्वात्तेतस्तंप्रदत्ति ननुमाभूदेतमनसस्यास्य विशेषविधानात्प्राप्नोति। एवंतर्हिपरस्युपगमनिवृत्तिपरमेतत्तयरेण संध्यक्षरस्यासत्यमप्यपगतेनिवोयतेश्रनंतस्यतोकारस्ययथा

[illegible]

भा०कौ०
३६

परिहारांतरमुद्भावयन्नाह नचेति। अस्य वचनानर्थक्यादित्याह किंचेति। सोविधिभाक् न संभवति। अपासीदित्यादौ तु विशेषाभावः॥
तदेवमिहार्थो हल्ग्रहणस्य नास्तीति मत्वाह। अतो विभाषार्थमिति। अस्ति हल्ग्रहणे ऽकारीदकारीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरचिकीर्षी
दित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत ऽ अथवा अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायेन अकारीदित्यादौ हृतायामपीति। अतो लोपवृ[redacted]द्धि विषये
ति
हल्ग्रहणं क्रियते वृद्धिप्रतिषेधार्थम्। नेटीति प्रतिषेधं च स्यति सहलंतस्य यथा स्यात् अडंजसमाभत्। अलावीदपावीत्। नवानंतर
प्रतिषेधात्। नचैतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं अनंतरस्य प्रतिषेधात्॥ अनंतरं यद्वृद्धिविधा[redacted]नं तत्प्रतिषेध्यते। कुत एतत् अनंतरस्य
विधिर्वा भवति प्रति[redacted]षेधो वेति। तत्रानर्थकं तत्रानंतरं वृद्धिविधानमनर्थकं विज्ञायते। कथं पुनर्ज्ञायते ऽ नंतरं वृद्धिविधान
मनर्थकमिति॥ अस्य वचनात् अस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनंतरं वृद्धिविधान[redacted]मनर्थकं विज्ञायते
अतो विभाषार्थं तर्हि इदं वक्तव्यम् अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलंतस्य यथा स्यात् अडंजसमाभत्॥ अचिकीर्षी
दजिहीर्षीदिति। अतो विभाषार्थमिति चेन्न सिद्धमतो हलो [redacted] वलोपस्यात्॥ अतो विभाषार्थमिति चेत्तदंतरेणापि हल्ग्रहणं सि
द्धं। कथं वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। वृद्धेर्लोपो बलीयान् [redacted] यतीति। इह मिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यं परत्वा
[redacted]। वृद्धिः नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि॥ अनित्यो लोपः [redacted] न हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति प
रत्वात्तु वृद्धिः भवितव्यं॥ नात्रेसमिटौ प्राप्नुतः
नेति भावः अत्र शब्दांतरप्राप्तिर्लक्षणांतरप्राप्तिश्चानाश्रिता। कृताकृतप्रसंगित्वात्तु [redacted] लोपाभ्यासकार्यस्य अनाश्रितोपाधिभेदस्य राम
नित्यत्वमाश्रितं। परत्वादिति। परस्य लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते न तदनिमित्तमिति नाश्रितमलोपेनात्र वृद्धौ [redacted] कृतायां नभावय इति ३६
तस्मान्नित्यत्वमित्येतावदाश्रितं वेति। वृद्धिरेव अपवादनिमित्तत्वात् उपयाति लोपो विहंतीति तदपेक्ष्यामवश्यं लोपस्य अनित्यत्वम्॥ ७ ॥ ॥७

ध
एकाच्स्लोवलीति। एकाच्यमतमेतत्। तथा च वाचाधतन्माभितिपर। कारलोपादरिदुतेर्ना। मितरा दरिद्रामीरिति समिटा अचुरान्नता वेवासि
दश्रीति॥ आर्धधातुके विषयभूत एव लोपविज्ञानात्। एवमर्थमिति॥ अचिकीर्षीदि[redacted] यादौ वृद्धौ कृतायां सभिटो भाभदतां अतो लोपस्य
निमित्तं यथा स्यादित्येवमर्थं। तत्रनिमित्ताभावेपि कृते यदि शोष्यादुलंतस्य वृद्धेरवस्थानं न्यायहल्ग्रहणेन॥ अतीन्यासतरंतर्विधिमल्लाह।
वेपुनरिति। निसारप्यनवकाशं बलवदिति लोपबाधितावृद्धिः स्यात् रसंजत निष्प्रयोजनं हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। दूतरस्मित्निष्टसिद्धेपविशेष्य

किं कारणमेकाचोलोवलीतिवा। एकाचः समिटादुच्येत। अन्यथा वा वलीति तत्रानुवर्तते। किं पुनः कारणं एकाचलोवलीति
वा रभिद्रा तेर्माभू दिति। दरिद्रातेर्ने समिट्भ्यां भवितव्यम्। उक्तमेतत् तारि दृति एधधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्यय विधाविति
[redacted] पश्चिरथी प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धौ ऽ सोसमिटर्वृद्धिर्वे। एवमर्थमेव तर्हि कार्जयग्रहणमनुवर्तमत्र समिटो माभूदिति
सएषनित्यो लोपः वृद्धिं बाधिष्यते। कुपुनर्भवान् वृद्धेरवकाशं मत्वाह नित्यो लोप इति॥ अनवकाशा हि वृद्धिर्लोपं बाधिष्यते
सावकाशा वृद्धिः॥ कोवकाशः॥ अनंतः॥ अकार्षीत् अकारीत्॥ कथं पुनः सत्यपि ऽ नेत्यस्य वृद्धिः स्यात्॥ भवेद्यः अत
गं विशेषयेत् तस्मादंतस्य न स्यात्। वयं तु खलु योगेन अकारं विशेषयिष्यामः॥ तत्रानंत्यस्य वृद्धेरवकाशः॥ अतस्य लोपो बाध
केो बाधिष्यति। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयान्॥ अथवा आरभ्यते एवं विप्रतिषेधः यथ[redacted]लोपो विपद्
ह पर्णगुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। सातर्हि घा अनर्थार्था वृद्धिर्हलंतस्य यथा स्यात् अजंत समाभत्॥ अपिपठिषीत्। एत
दपि नास्ति प्रयोजनं कथम्। हलादेरिति नैष वक्ष्यामि हेः षष्ठी हलेऽच आदिः पञ्चमीयं हलादिः हलादेरिति कुतर्हि पंकभर्ण यो
एाविशेषणभावे काम चारात् लघुग्रहणसामर्थ्याद्वा यमिन अजिवशेषणं तदिति प्रतिपादयितु ((चमीहल्याविहेलादेरिति॥
माहभवरिति॥ अदर्शनाद्वि क्षिब्रूपस्रगिधुक्षिका च दतिपदानानुवर्ततेतत्राउभयो[redacted]निमयोः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपे[redacted]
कृतेहलंतस्यवृद्धिरवतिष्ठते॥ अथवालनेसाभेराच्छांतर[redacted]प्राप्तावीलोपस्यानित्यलेपाभत्वतेनमसुत्यम्तेअथवारभ्य
दिसा२

गदितिा पूर्वमिपडवाविदित अचि[redacted] अमस्वामिलानिदशादजातीति
गदंगत्तवप शब्दकारस्य हिलः ज्ञापति। इकस्त्तृहरणाप्रमणका॥

३० ण व अवकाशीदिति॥ चकारात् हलन्तादेः परैकाभवती तिवृद्धिप्रसंग॥ नकुर्वी हावयुभंदोषः॥ ननुचारिहतेहलन्तादिलन्तलिनेवदोषः॥ हिंजतसाम्याश्च॥ अनः क्रियमाणेसिवहलादिलेनिवर्तयति॥ नतुसिचियरंत्तस्येनना व्यवधानमिति॥ ननुवच नादंतोलोपवाधेतसि [redacted] वाधानंतयं आश्रित्य नेमानिवृद्धिरवकाशः स्यात्॥ नेतदस्ति॥ लघुग्रहणमेवमनर्थकं स्यात्‌ अवच्छेदाभावात्॥ तत्‌ आनं सत्सद्धावकाशम्‌ हारिसनिमित्तस्वविप्रतिषिधाल्लोपाद्यवधानएकद्यामाव्यमितिनिर्दिष्टम्‌ हणादधिकव्यवधाननिवृत्त्यर्थ येननाव्यवधानमित्याश्रीयतेतर्हिवसुत्तरार्थंहलग्रहणं नकृतिव्यमितिस्थितेद्रष्टव्यम्‌ एवेतहीति॥ प्रसंगात्तु प्रसंग्या प्रयोजनकथनप्रसंगेनहलग्रहणमितिसंजेसूत्रमयगतमिति सर्थः क्वचित्तुसंजमितियाठः॥ तत्रायमर्थोहरंयातस्य दनुसन्तंनय

यदिकुमेधारयात्मावमी अवकाशीदत्रप्राप्नोतिसिवा आनंतर्य विशेषपिष्यामः हलादेः परस्यसिच्यनंतरस्येतिच्यदिसिवा आनंतर्यविशेष्यते॥ [redacted] अकणीदकाणीदत्रनप्राप्नोति॥ क्वचनाद्विष्यतिदृष्टान्तयितद्विवचनादापोति अवेका सीतापिन नाव्यवधानेनेनय वहितेपिवचनप्रामाण्यात्॥ केनचनाव्यवधानं॥ वर्णेनैकेन॥ संघातेनपुनर्व्यवधानेभवतिनैभवति॥ यदितिसिवा आनंतर्यविशेष्यते॥ अस्तुवद्धवीहेः षष्ठी॥ कस्मान्नभवति॥ अपिपठीदिति॥ व्यवहितत्वात्‌॥ एवंतर्हि अतिदूरमेवेदहलग्रहणमनुसृतं॥ हलग्रहणमनर्थकम् जग्रहणमनिगर्थम्॥

रिम्सन्तेमेतदुक्तंभवतिअत्रैवस्त्रेहलग्रहणस्य प्रयोजनमस्तितद्दर्शयति॥ हलग्रहणमनर्थमिति॥ केचिदाहुः॥ सतिहलग्रहणेभवति अगवादिति॥ केचिदुदाहरन्ति [redacted] अतोधातुग्रहणानुवृत्त्या अगवादित्यत्रअतोहलादेर्लघोरिति वृद्धिनभवति॥ ते आहुः सिचाधातोवाक्षिप्तत्वाद्धातुग्रहणापस्येनिसंधातुत्वेसमर्थ्यते ततस्माद्यमर्थो येननाव्यवधानमित्येकेनहलाव्यवधानेसिच्येवृद्धिः स्यादयमर्थो ऽनेनापिहलकथनात्मगृहीत॥ अतग्रहणं तु विस्पष्टार्थं तदंतरेणापिनदंतविधिलाभात्‌। किंतुहलोऽवद्दस्तुच्यमतिजेत्तस्यागसहलस्योक्तेवृद्धिरस्यमयथा॥ आग्रहणेन॥ अप्रहणमनिगर्थमिति॥ अन्यथकस्यविभाषेयस्यानादभेत्सीदित्यादाविवसात्रतपादिस्त्रीदित्यादौ

३ स्यात्‌॥ ननुसंयोगान्तस्यलोपादभांक्षीदित्यादौहलग्रहणेनतुक्षतिवर्णग्रहणेजातिग्रहणात्संयोगांतस्यापिहलग्रहणसामर्थ्याद्भवति अनेनार्थमिमत्र

नुक्षिवतिगुण२ स्यात्॥ किमर्थमिदमित्युच्यते नन्वाधितात्वृद्धिर्नप्राप्नोतीतिमन्यते॥ सिचिवृद्धिर्माभूदिति॥ अतोल्लान्तस्येत्यनेनेतिभावः॥ इदानींतु सिचिवृद्धिरितिप्राप्नोति नेनोऽसमात्युक्तेतिप्रमाह॥ नेतदिति॥ वृद्धिप्रतिषेधविषयात्‌ अत्रसामान्यलक्षणेनगुणस्यासिद्धत्वात्‌॥ विशेषविहितेनवृद्धिप्रतिषेधविषयार्थे संपद्यतेगुणोनतर्हीत्यि॥ अगमन्तदृश्यते तु निष्ठितस्तदुत्तेनतातरेनाश्रित्‌॥ परितद्दिगुणोऽपरत्वेहलंतलक्षणतोगुणवृद्धिर्भवतितदाजागरकरदंसी दावंतलक्षणावृद्धिर्वाधितागुणप्रवर्तत्येतेवा तत्‌ उपधायाद्युतिवृद्धिः प्राप्नोति॥ नैषदोषः॥ विप्रलोपगुणप्रतिषेधान्निवृद्धिमात्रुपधालक्षणाद्वृद्धिर्नभवतीत्यवसीयते॥ अन्यथा विप्रलोपगुणापरत्वाय क्तेयस्यधालक्षणान्वयात्‌ [redacted] सिद्धातिपुरुषमितिप्रतिषेधनविरस्याः
५। तात्‌ यस्मिन्गुणेकृतेवृद्धिमात्रमागृहीतेलिङ्विप्रलोपाः प्रतिषेधमाश्रीयतेतदाजागेहरणंत्वकमकंतुमदृश्यतेतेहीति॥ आयौ यस्तुसर्गा यवादयोः कमेनेटीतिप्रतिषेधेप्राप्ते नोल्लान्तस्यतिवृद्धेरंभोतप्रतिषेधोतरकालेतुद्यतेपाठकमेणाएवंकालापि॥ अपरआ

प्रांतरत्वात्‌॥ किमर्थंजागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेधउच्यतेसिचिवृद्धिर्माभूदिति॥ नैतदस्तिप्रयोजनं॥ जागर्तेर्गुणउच्यतेवृद्धिविषयेप्रतिषेध विषयेचसवाधकोभविष्यति॥ गुणेतर्हिकृतेरपरत्वेहलंतलक्षणावृद्धिः प्राप्नोति॥ नेटीतितत्साः प्रतिषेधोभविष्यति॥ इय तर्हिप्रतिषेधोत्तरकालिता क्रियाप्यतेअतोल्लान्तस्येति॥ अपरआह॥ वदस्यपाकस्यानिमात्तत्वाक्षिववृद्धिस्थ प्राप्नोतितस्यगुणे
२ णाभवतिगुणेकृतेरपरत्वेहलंतलक्षणावृद्धिः प्राप्नोति॥ नेटीतित्वेषाः प्रति षेधोभवतिप्रतिषेधोत्तरकालमनेनहलादेर्लघोरितिविभाषा त वृद्धिः प्राप्नोति॥ नवक्किचित्‌॥ अतोल्लान्तस्येतिवृद्धिः प्राप्नोति॥ नवकिचित्‌७॥

हेति॥ एवंकृतएवार्थो [redacted] वाचोयुक्तंतत्रेणोच्यते॥ कस्येति॥ कस्माद्विशिष्टेहाभ्यतुलास्तत्रवणिजोवहंति॥ अत्रकुक्षेवकस्याप थाकस्याद्‌ आगमगुरुत्वेपरिक्षिनजितयाण्यकार्यौ॥ एतासामात्वविशेषवाचत्वं भावेनबलाबलव्यवस्थापयति॥ हम्यावस्थावेनो वाकेस्याशाद्युपचारादिहाव्यवस्था कचनूतत्राकिंकार्यमाणाद्यावयं किंविशेषावस्थमितिवेकस्यपाकस्यानिमात्तयेत्यर्थः बलवाक स्यापर्यात्तुस्यकस्याविति॥ तत्रजागर्त्यादेरितिस्थितेवार्णिवौविधिर्वलीयानितिपरिणादेशवाधित्वास्येधातुकार्यधातुकोपा तिगुणः प्राप्तस्तमपवादत्वाद्वाधित्वावृद्धिरितिसिद्धिः प्राप्नोतानपवादत्वाद्वाधित्वाजागृहणतिगुणः प्राप्नोति॥ आम्यकाः

भा०कै०२ ग
३८ नेडुशि॥प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वं विधिप्रकरणपरिचयः पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं क्रम अतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति चेत् किमर्थं
[redacted] र्थमिति॥ तत्रापमर्थं इति॥ स्यादेतत् क्रमाप्रयत्नादुपर्येपाऽर्थसिद्धेरिति ॥ द्धैर्थमिति।
रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यत्रपृत्त्या वेधातुकग्रहणमित्येवा नुपात्तं तदानेतयोस्तु लिङः सलोपोनन्त्यस्येत्यत्र अतेअनुवर्तिष्यत आपादं
तिङ्क्षिपे पुरस्तादीड्जनोर्ध्वेवेत्यत्रानेत एवेति तत्रुत्वादिप्रतिषेधप्रकरणात् किमेतत् तदा तेन विच्छिन्नत्वादर्धधातुकग्रहणमलोप
धीनानुवर्तेत ॥ तुरिष्टिषि तापप्रत्ययेऽर्थे त्वार्धधातुके सतीट् प्राप्नोति कावेदितिप्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्तु नः प्राप्नोति सा

नेडूशि कृति॥ किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधस्य अतेन विच्छुतस्काल: प्रतिषेध: क्रियते तद्यथा॥ अन्य आपि विच्छुतस्काला: प्रतिषेधा भवं
ति का अत्र कर्तरि कस्यचित् हारेनामति हि सार्थकमूर्ति देवताद्वन्द्वे चेन इत्यपरस्य॥ तत्रापमर्थः हिति द्वग्रहणे न कर्त्तव्यं भवति प्रकृ
तमनुवर्तते॥ नैवं शक्यमिड्य सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं तद्विच्छिद्यते पुरि पुनः नेत्यन्यस्य पूर्वस्मात्रे वोच्यते न कि
ञ्चित् भवति विच्छुतस्कालश्चैव प्रतिषेधः इतोऽभवति हि वेट् ग्रहणं न कर्तव्यं इट् चेत्येवमार्धधातुके ग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितम
ति तत्रापमर्थः हि: प्रतिषेधेन कर्तव्यो भवति॥ नैवं शक्यमिह हि तु सिट्टथडुत्वेति अतो भारद्वाजीयितत्मान्नियमादिट् प्रसज्येत
३२९ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि सेषयोग: प्रतिषेधार्थो भविष्यति प्रयोग [redacted] सौ
यो गः प्रतिषेधार्थः एतस्मा योगादिट् परिप्राप्यते नियमार्थ सिध्यति। पेचिव पेचिमश्च किमभूतं
लीति [redacted] प्रतिषिद्ध लत्रन्तत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्यस्य इट्प्राप्नोतीत्यर्थः तथाहि क्रादिनियमस्य वा प्रकृतत्वात्सर्वत्रैव इति प्रतिषे
२ संकथंक्रादिप्रतिषे धंक्रनबाधेत२ धस्ततो भारद्वाजस्येति नियमो बाधेत नानुवर्तस्वेऽपवादाइ तिस्पापेन भारद्वाज नियम: अत्र तस्मात्स्विति प्रतिषेधं बाधिष्यते ननु क्रादिप्र
तिषेधं नेतरत्तिहि पाक्षिक ए [redacted] षपरिहारो भवे देन तस्य पेपर्यायामे [redacted] ततो भारद्वाज नियमात् स्वमिदं ननु य गम०
रमिति कुतो मध्ये पवादादि तिन्याया यतार: ॥ यामिन्यायाश्रये चसर्वप्रतिषेधबाधेनभाव्यम् यघवरतिथति भारद्वाजनियमादिट: प्राप्तस्य ३८
प्रतिषेधे विधेयसंभवतिमतिनियमार्थत्व स्य अनुपपत्ति: ॥ १ ॥ २ ॥ ३
तिनियमार्थत्वस्य कृसृ वति। एवं सत् कृसृभृवो ४
३ का पूर्वनात्रे तु बाध्यते नापेक्षितेनै षपरिहारः। किंचनन य स्तु भृ दृ स्मादूर्ध्वमिदं प्रकरणं व ठितव्यमिति प्रक्रान्तेन तु क्रतो भारद्वाजस्येय स्मात्परमिति ३

एवं तर्हीति यगीक देश: स्वयोगशदेनोक्त: श्रो स्केन तु समस्त एव योग: प्रतिषेधार्थो नेनोक्त इतिमत्वा चोदितं पयेषद्यति तत्र क्रादी
नाम क्रान्तत्वान्नाति भारद्वाजनियमादिट्प्राप्तिरिति तेषां नियमार्थग्रहणं॥ सुदुस्रुश्रुवां तु भारद्वाजनियमात् क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्य:
प्रतिषेधार्थस्य इट्-कृतो रिति एक योगस्तु अपि नाविकल्पे कथमेणा: तत्र प्रथमाश्रयो यीट् प्रतिषेधो निपमतइति इड् ग्रहणे
न लभ्यते। एव मर्थोति॥ सुदुस्रुश्रुभ्य: प्रतिषेधोऽपि न नाप्राप्तिन्यापनक्रादि नियममाश्रयेवैदं निवर्तयेत् ननु भारद्वाजनियमप्रा
प्तिस्यर्थ: सहितैव सिवप्राप: ॥ ततश्चासौ देवसुस्तारिति॥ इड्मात्रमनाश्रित्य विषयविशेषमनारभ्या धीते न प्रतिषेधेन

विज्ञायेत२ एवं तर्हि कृसृभृ इति यांग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। सुदुस्रुस्तु वां प्रतिषेधार्थं॥ इड्- कृतोरलोपकार्थम् एवमपि सामा
न्यविहितस्येवेट: प्रतिषेधो विशेषविहितस्यापि स्थलीति॥ पुरस्तात्तु न: प्रतिषेधे सति अनारम्भाप वादो पवर्तित न याम्या
निगमात्सर्वस्य प्रतिषेध: सिद्धो भवति। पदिश्वल्वप्येषो ऽप्रिमापल क्रियत इति। पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तत्त्वर्श
ष्य ते कथं इह स्मतिने चेत्शिकृतिइति तितीवस्यामि आर्धधातुकस्य वलादेरिति इडिस्म नुवर्तते। नेति निटन्नम्॥ अथ कृहे
हेरणां किमर्थं इह मा भूत् विभिदि व विभिदिमेति॥ नेतरत्ति प्रयोजनं कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि यस्मान्नियमादत्रेडभविष्य
ति॥ नात्रेतेन परिप्रापणा प्राप्तिति किं कारणं प्रकृति लक्षणाः संप्रसारमः प्रयपलक्षणाः अयं प्रतिषेधः अयो: स प्रसारम:।
कथनापेते॥ ७ स
चाक्षततत्पर्थ: यस्तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः क्रियेत मध्येपवादा इतिचाश्रीयेत तदा विप्रतिषेधेन सिध्ये देवमप्रतिषे
ध: ॥ अथ कृहरणमिति॥ अहृतिक्रादिनियमादिडभविष्यतीति मत्वा प्रश्न: ॥ नात्रेति भिन्नजातीयत्वादिति भाव: ॥ क्रादिनियमो हि
प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषये वेट्प्राप्येत विभेदिथ निनिट्व श्री ति तु प्रत्ययाश्रय: प्रतिषेध: तद्विषये क्रादिनियमाभावा
त्तदृढ्नभवेत् बिभिदि वेती ति कृतग्रहणमकृतिप्रतिषेधनिरसार्थम् ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

म०भा०कै०
३९

इ॰ इत्योर्दिष्टग्रहणमिति॥ सामान्यग्रहणं विशेषनिष्ठं संपद्यत इति प्रदर्शनार्थं इ॰ इत्यो रिति भेदेनोपादानं दृग्ग्रहणं सम्प्रयो जनं वृद्धे वेदुसारा विदुषा
प्रशिति॥ वस्विचस्ति नियमः प्रश्नोऽस्यामेव प्रतिषिध्यते वा इति न प्रसपार्श्वयतेदानेदुशिष्युकः किंतीति योगं पवयथा योग सिद्धत्वात्प्रति
षेधस्यनार्थो हृग्रहणेनतत्त्रिपमाणं प्रसपाश्रय स्थापिप्रतिषेधस्य निर्दिष्टेत्यपेयात्॥ ननु थलर्थे दृग्रहणं स्यात्तत्स्य क्रिवादिवशादि
वाचे दृप्रतिषेधाप्राप्तेः॥ नेतदस्ति॥ वववृथेति नियमइति नियतत्तने क्रियमाणे प्राप्याववरिथेति इट् प्रसज्यनुजानाति स्यादेतत् तुल्यजा
तीपए वप्रतिषेधो नियमेनवाध्यते भाएके कास्त्रववस्तुकथं वो ध्यतइत्याशङ्कयाह॥ नखल्वपीति॥ तस्य स्याल्लिटि प्रसक्तस्याप्रपएवए
कावउपदेशेऽनुदात्तादिती दृप्रतिषेधः प्राप्नोति॥ केवलापाः प्रक्रीः शरेनापरानानत॥ अथर्थये नत्वत्र्येषेहसादेशेष्युकः किंतीति

इ॰ इत्योर्ग्रहणं त्वा कथंकत्वात्पाफ्कं इमोहदु इत्यौउस्योति तेषाः प्रसक्तिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति पश्यति त्वाचार्यः
अनुयोः सम्प्रसारणं प्रइ तितेऽवा इ॰ इत्योर्ग्रहणं करोति॥ नखल्वपि कश्चिदु भयवान्प्रतिषेधः प्रसक्तिलक्षणः प्राप्यलक्षणश्चाप्त
तः किंतुल्यजातीये असतिपथेव प्रसक्तिलक्षणनिपातकोभवतीयवं प्राप्यलक्षण स्याधिनिपातमा भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्॥ इह
माभूत् आरुदिकरुदिम्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्॥ उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते॥ आर्धधातुकस्येट् ततत्त्वनुक्रान्ते नेदार्धधातुकेस्प
न दृष्टव्यमाजतइडुलादेरिति॥ तत्रैवं तु वक्तदृष्टमेपदि किंचित्त्राप्यपि आर्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति अथ न किंचित् इ॰
इत्यौरुदादिस्यैतेष्वाधधातुकग्रहणम्॥ तु ॥

इप्रतिषेधः प्राप्नोति सतो भवत्यास्य इति प्रसज्य[redacted]विशेषाश्रयणमिति॥ तत्त्वावत्राह तत्र सा भवत्व प्रतिषेधः॥ तस्पेचनियमे
मेवितापमुनेइग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मात्प्रसप्याश्रयोपि प्रतिषेधे नियमप्रत्युदाहरणेषु इग्रहणे लिङ्गम्॥ प्रक्रतेतत्प्रसज्यपर्युदासनख
ल्वपीत्युअनेन तत्पवान्त्राप्ति प्रतिषेधः॥ रुदिवः रुदिमरुदिम अस्तिन इत्यादि इत्यादेरिद्भ्यः सार्वधातुकस्य से इत्य प्रतिषेधः स्या
न्नसूत्रवशादिव[redacted]कार्याण्यादिती सोदोपदेशादिति प्रतिषेधप्रकरणमिति अर्थः॥ तेन सार्वधातुकस्येट्प्रतिषेधाभाव ॥ एव
मार्धधातुकग्रहणं कथमह णकर्तव्यं न सो प्रयोगविभागेनेष्ट सन्ध्यते परात्व स्याप्रप्रयोजनभावः न तदा लाघवार्थं सुन ग्रहणम्
ना

भवेति॥ नन्वत्रैवक्रास्तु णादपं निलत्तस्यासुत्साप्रपरणा रेवेट्प्रसविष्यति॥ अन्येषामपि दृश्यत इत्यनेनात्रमनिनप्रत्यय इति अशेषः
ते त्रा विकुचिति रिति॥ कुचेः क्रित्वादिम इतिक्रित्वात्तु वरणेतोदृस्साहा स्थिया किनु एकाच उप एकाज्ग्रह[redacted]मिति॥ एकाचो
मेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानाद्दनुदात्तग्रहणमनेवोक्तिप्रसंगनिवारणार्थम्॥ इतरउत्तरार्थमिहभाष्ये प्राह॥ एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमि
ति॥ सजागर्तेर्माभूदिति जागर्तिरेवोगं तोऽनेकाच्संभवतीति नन्विहत्यर्थमेकाज्ग्रहणं ऊर्णोतेस्तु वस्वावाच्यत्तिषेधोभव

कोन्यत्र विशेषः नेश्वर मनारोक्षति॥ वरमनारोहति इट्प्रतिषेधं प्रयोजयति॥ ईशिना ईशितुं ईश्वरः ॥ च ॥ दीपिता
म दीपितुम दीप्रसो भविता भवितुं प्रसमो नायन्ति तापेति॥ युत्नैः॥ अथाप्येवमणः इपः तत्र कर्थं सुणाद्यो व्युत्पन्न
निपातिपदिकानि॥ तितुत्रवथसिति तत्रैवग्रहादीनां तितुत्रेषग्रहादीनामिति वृत्तौ इह माभूत्॥ निगृहीतिः॥ उपाहि
तिः॥ निकुचितिः॥ निप[redacted]तितिरिति॥ एकाच उपदेशेनुदात्ता त॥ एकाज्ग्रहणं किमर्थम्॥ एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम्॥ एकाज्ग्रहण
क्रियते जागर्तेरिट् प्रतिषेधो माभूत्॥ जागरिता जागरितुम्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते॥ जागर्ति
श्चोपदेशे उदात्तः॥ नक्षमः इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियमाणे किं तस्य तार्थम् प्रयुक्तः किंतीति इट्प्रतिषे
धेव स्यात् सजागर्तेर्माभूदिति॥ जागरितः जागरितवान् इति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्॥ जागर्तेर्गुणः इत्युच्यते इट्
धेवस्यात्पदे विषये प्रतिषेधविषये च सवाधको भविष्यति॥ तत्र गुणे कृते रपरत्वेऽनुदात्तादित्य प्रतिषेधो न भविष्यति॥ नन्वत्र उपदे
शाधिकारात्प्राप्नोति॥ उपदेशग्रहणं निवर्तिष्यते पदिनिवर्तते स्नौ वोहर्त्वा इत्येतयोः कृतयोः रपरत्वे चानुनासिके
इप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्येषदोषः॥
स्पेवाचोदकः प्रतिषेधाप्राप्तिकारणमनुदर्शयति॥ एनदयीति सवाधकइति इट्प्रतिषेधस्ये[redacted]नार्थः उपदेशा
धिकारादिति॥ अनार्थमुपदेशग्रहण[redacted]मनुवर्तमुपदेशेच जागर्ति रुणो नो भवतीति प्रतिषेधप्रसंगः इत्य

भा०कै०
४०

आनुरूप्यति। स्त्रताइति स्थिते कित निषेधात्प्रदृदृत्राप्रप्रककित निमित्त इति प्रयोगे वसंनिहितं कित्वमाश्रित्रोटप्रतिषेधः प्रवर्तते तत्र इत्वादीनीत्यर्थः
अश्रैषीघते। इत्तेष्विवादिषुप्रतिषिद्धनिमित्तेर्गतत्वापुगमात्पुनरिट्प्राप्नोति। तस्मिन्नसतिनिक्ता सेडितिकित्वप्रतिषेधात् रोपतिलितिलिति
प्राप्नोति नैषदोषः। इद्विमिवप्रसक्तं सगुणलक्षणप्रतिषिद्धेनबाधितत्वात्रोसंभसहतत्वात्पृष्टावसरत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावात्॥ आतिस्ती
र्षतीति॥ अनुक्तः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्ययः आश्रितः सति ग्रहगुहोश्चेत्यत्रसारूप्यादिति विशेषणमाश्रितात्सोपस्या
सः॥ श्रित्रेनरपरत्वयोः कृतयोरनुगतत्वादिट्प्रतिषेधोनस्याद्रुपदेशाक्षिकारित्वनुगतो वस्थापामपि भवति। सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र
शाद्वेनागतुकस्थलेऽनुक्तः कितीत्यनेनतत्रप्रतिषेधोनास्ति॥ इट्प्रतिषेधात्प्रपत्वात्स्थलोदित्वस्थलादित्वात्प्रयत्नात्किल्वस्यकित्वात्प्र

आनुरूप्योसिद्धमेतत्॥ नात्राहु तत्र इट्प्रतिषेधे दृष्टोविप्रमुनः। किंकारणं नक्त्वासेडितिकित्वप्रतिषेधात्॥ इदं [illegible] तर्हि आ
तिस्तीर्षति निघृषितिः॥ इत्वत्वयोः कृतयोः रपरत्वेवानुगतत्वादिट्प्रतिषेधोनप्राप्नोति। माभूदेवं अनुक्तः किती तिदृसनि
[illegible]विसेवं भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्॥ आस्तीर्णनिघृष्टः पिंडाः इत्वत्वयोः रपरत्वेचअनु गतत्वादिट्प्रतिषेधो
नप्राप्नोति माभूदेवम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

त्वादिट्प्रतिषेधस्येति [illegible] इत्वे इत्रात्प्रपप्रसंगात्॥ इट्सनिवेति स्त्रस्इतिस्थिते अकारोतावस्थापामेव परत्वेइडभावः तथाहि इडु
विकल्पस्यनिरकाशत्वात्सा प्रतिकाभावेन [illegible] तत्र वैगत्यात्प्रयणात्तनिसत्वाद्वानेतावत्तगुणस्यप्रवृत्तिः॥ तत्रेड्रुपदेश्वेनोवेति
रीघविकल्पस्यपदद्वयम्॥ आतिस्तरिषतिआस्तिरीषतीतिदृइभावपक्षेतुआतिस्तीर्षतीति। अंत्रांग्नेतादृआवपरेकिता
तगुणानिषिद्धेइत्वापरत्वयोः कृतयोः पुनरिट्प्राप्नोति नचइट्सनिवेतिविकल्पविधानमनर्थकं अकारांतावस्थापापदेइडभावे
किवसितिइत्वपरत्वयोः कृतयोरिरिसत्रिशाणंवसतिआतितरिषतीति रूपसपादनार्थत्वादिकल्पस्य। अत्रसमाधिः [illegible] निस्मि
[illegible]प्राप्तविकल्पस्यविधानात्तत्रेष्टावसरत्वात्तलक्षणस्य सिद्धत्वात्पुनरिट्लक्षणेनप्रवर्तते॥ आस्तीर्णमिति हते अस्तेतचदिकि

२३

यस्यविभाषेति नन्वकारांतस्यसनिविकल्पविधानात्त्रिपत्वादित्वेत्वयोः कृतयोरन्दकांतत्वात्सस्यविभाषेतिप्रतिषेधाप्रसंगः। नैषदोषः। सनिविकल्पविधाने
अकारांतत्वस्यापिदृष्टो [illegible] ऽपिपस्यविभाषेत्यत्र यस्यकविशिष्टेकल्पादृष्टः सधातुराश्रीयते नतु विकल्पकारणम्॥ कारांतत्वमवृत्तिवेत्वात्वयोः कृतयोरपि
एवंधातुरितिप्रवर्ततेप्रतिषेधः। तेष्वनुपदेशग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थमागारनन्वर्तताज्ञागरितोद्सत्रगुरणः पूर्वयोः कृतयोरनुग [illegible] तत्वात्तदुक्तः
कित्तीतिप्रतिषेधाभावात्तत्तप्रथमेकाग्रहणनकर्तव्यम्॥ विश्वर्थमिति॥ वक्षशोऽकारांतोऽनेकाजादेशः॥ इतरउपदेशग्रहणमनुवृत्तस्य
वविशेषणानवेकाचइतिसन्यमानआह। एतद्यातेः। बभ्रिमीष्टेति। अशिशिलिटूकमेण्यातनेपरमतोलो पडसकारेलोपदेतेवधिरेकाच

इट्सनिवेति सनिविभाषायस्यविभाषेति प्रतिषेधोभविष्यति। इहार्थमेवतर्हि वधर्थमेकाचुग्रहणं वधइट्प्रतिषेधोमाभूदितिवधिषी
ष्टेति॥ एतदपिनास्तिप्रयोजनं अनुमप्रस्थोवीमेकाजग्रहणं वधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोतिवधिषीष्टेति। किंकारणं वधेइट्प्रतिषेधः सन्नियोगएका
चुपाश्चत्वेनानुदात्तत्वात्। एषनिषातेनैव हि वधिरेकाजुच्यते तस्ते निप्रासाद्वुदात्ता। किंपुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्ता
देकाचः श्रूयमाणादिति। यङ्लोपार्थं। यङ्लोपमाभूत इति। विधिरिता। बभ्रिदित्तुबेछिदिता। चिछिदिषु॥ ७॥ ७॥ ७॥

स्या
अकारोच्चारणं लवधात् इत्यतोहलंतलक्षणादृद्धिनिवृत्त्यर्थं सात्। महत्वेश्च अनुदात्तत्वादिति। परस्मैपदहतिदेतिरनुदात्तात्तत्रोपदेशग्रहणस्था
स्य ग्रहणेते। सिवचनेनरूपेणावस्थितेतिसंप्रत्ययः॥ तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोतिरितिनि। द्विः प्रयोगोद्विर्वचनेभवतिभिदिद्वपदेशेनुदात्तउपदेशग्र
ति कात्रिस्पतेलोपेकृते सप्र [illegible] त्यनेकात्वात्प्रतिषेधप्रसंगः॥ श्रूयमाणेहे काच्यश्रूयमाणे आहतिमत्वेनकत्वेसस्याप्यबाधना। अतिषे
धाभावश्च॥ समुदायस्यचेकाचोसंज्ञाने तुमस्येकाभिसेकाचोग्गादिति [illegible] श्रूयमाणस्यभिद्रूपाश्रयेऽपिप्रतिषेधोनप्रवर्तते॥ ७ ॥
इति॥ [illegible] तत्राहत्तमेकाचग्रहणमनर्थकमा किंपुनरितिउभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्तुततोबधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वात्प्रति" X३X
प्रतिषेधाप्रसंगः विभिर

मा० वै०
४१ अनुदात्तविशेषणं चेदिति॥ उभयविशेषणे ऽप्यनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैव यदि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यं अन्यथा प्रसक्ति
नियमः इति॥ क्रादिस्तत्र प्रतिषेधार्थं भवतु। एवमपि चेत् षट्सादि सिध्यतीति विशिष्टे वेत्सादेश्च एकाचुलाभावान्न निषेधाभावादिट् सिध्यतीति
भावः यदि चेति। एतावता अभ्यासलोपयोः कृतयोः एकाचः अपमारणादित्तीट्प्रतिषेधप्रसङ्गः॥ नीतः इति। दत्ते ततः कर्मप्रयोज्यस्य चेदुपसर्गो ऽन्त इति तेन
कृते ऽनेककनादेकाचुलाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ततः सद्दियदृक्ष्यते। तत्र हिरंगत्वात् तदेव दृष्टप्रतिषेधे सिद्धत्वादिति परिहारः परि
हार [illegible] रावाज्ञोक्तितः। तदेव दर्शयति॥ अनुदात्ताद्यो सिद्धमिति थलग्रहणमिति॥ अथ समासप्रयोदृत एकहल्मध्ये नो दशादेर्लिटीयक्त

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत् क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः प्राप्तत्वान्निषेधस्य। एकाच उपदे
शे ऽनुदात्तादिति उपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं इति चेत् क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः किं कारणं प्राप्तत्वान्न
निषेधस्य द्विर्वचने कृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः अपमारणादित्तीट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते
असति नियमे को दोषः॥ तत्र यथा दिभ्यः द्वन्द्वं तत्र यथा दिभ्यः इट् तव्यः। पिचिवशे किम् सनक्षेर् प्रतिषेधः। सन्नत्र इट्प्रतिषे
धो न तु यः॥ बिभित्सतीति। विच्छित्साति। द्विर्वचने कृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः अपमारणादित्तीट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ इहचक्री
तः॥ तत्र तत्कृतादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्येष दोषः॥ आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत्॥ नात्राकृते इट्प्रतिषेधेन तं प्राप्नोति। किं कारणं।
तितिक्षति सुमने परस्युच्यते एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत् क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः प्रा
प्तत्वान्न प्रतिषेधस्येति। सामर्थ्यमः। ननु चोक्तं तत्र यथा दिभ्यः द्वन्द्वं न सिध्यति। नैष दोषः॥ उक्तं तत्र थलग्रहणमप्रयोजनं। एकाचःपथा
वितायेत॥ तथा लिट्येतदिट् क्रिवेचये इति॥
वर्तेनानुदात्तादेशा पिथलग्रहणं थलेवसेपे ताभ्यास लोपयोः सिद्धता तथलग्रहणं क्रितास समुच्चयार्थमपात्त्वं क्रिटि कृते एताभ्यास पा० म०
लोपयोर्विधाने पिविवेसादीनि रूपाणि सिध्यन्तीति नार्थः क्रादिनियमेन॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ४१

उभयविशेषणत्वादिति एवंसत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादनुगृहीतं भवति। एतदर्थं चोपदेश इति भाष्ये पठितं॥ उभयविशेषणे च क्रादिनि
यमानाचाद्यः सिद्धतायां लिट्येपदी तत्र थलग्रहणं विस्पष्टार्थं स्यादतत्वेनेति स्यादीति षष्ठी॥ तत्र विघस्य दृष्ट्वा निवृत्ति प्रसङ्ग
उपसर्गे समयः दृष्टृ इतिशाद्गो आदेशाद्ग ते ऽपधात्व प्रत्यय इति विभाषा द्वा वाचिष्ट्रप्रतिषेधाभावः। नन्वेवं विघ्नितस्ते सत्रापि प्राप्ति
न्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः॥ इट्प्रतिषेधेन प्राप्नोति दोषः॥ अथवात्राभ्यासात्प्रागेतादेशे यदृह॥ अन्यापीति नन्वेवेति॥ आर्वयमभिघुपदेश
अपेक्षकाकृताद् अनुदात्तत्वाच्च इट्प्रतिषेधः स्यादिउ. तमत्तुपदेशादिग्रहणं तस्य नेकाचत्वादनुदात्तत्वाच्च प्रतिषेधाप्रसङ्गः॥ ननु च प्रसङ्ग मा
खानस्युपदेशदृष्ट्वा॥ यदोरी नान्यप्रत्ययानामुपदेशो ऽस्ति न तु तदनानादाना अनुमेयस्मरणं। नैष दोषः॥ एकाचोनुदेशाप
यदप्युपदेशने प्रतिषेध इति॥ उभयविशेषणत्वात् सिद्धम्॥ उभयमुपदेश ग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशे ऽनुदात्तादुपदेशे
एकाच इति॥ यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे तदेत हि वेत्तात्॥ सम्पन्ने तदभावे न द्विर्वचनं तत्र संप्रयुक्ततात् प्रत्ययलक्षणेन
प्रभवति य स एकाच उपदेशे अनुदात्तः॥ अथापि द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमेव मपि न दोषः॥ न ह्यस्याभिघुपदेश उपदेशः किं
न हि वेभिद्युपदेश उपदेशः॥ अथापि भिद्युपदेशा उपदेशा एवमपि न दोषः॥ अकोश्रयवहितत्वात् प्राप्स्यति॥ ननु चले
पेकृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावात् व्यवधानमेव॥ न सिध्यति॥ एवं विधौ स्थानिवद्भावः॥ न चायं पूर्वविधिः॥ पूर्वस्म
द पि विधिः पूर्वविधिः॥
देशा वित्यपि मन्त्रा न समतए वं चेत्संतापक रणा साधनं उपदेशा दृः शास्त्र वाक्याश्रितः इह नु भावसाधनस्याश्रीयते नेनेन
४ प्रतिपादनमात्र गुणी वाप्रसं ईत्याविपदेशा उच्यते॥ षड् विधान्वयेनाव वेभिद्युपदेशस्य समुदायस्य क्रिया॥ विशेषवचनस्याप
प्रतिपत्तिरन्तीति वेभिद्युपदेशा इत्युक्तम्। बिभिद्यश्वालिक श्रितः। चितिरेकप्रसङ्ग्ये ऽन्ता पपलोपयोर्वेभिदिरिति॥ अथ
वैसंज्ञा विधावुच्चारणाचेत उपरि विशिष्टत्वेनोक्तं सुदेशात्प्रातिपदिकानां नोपदेश इति। इहत्तु प्रतिपादनं वच नइ तिवि
भवति २

एषामाद्यः। आद्यादिषु चेत्यादिकं ... द्विर्वचनकृतं ... उपदेशेऽनुदात्तः ॥ ग्र

भा०कै०
४२ हिमकारेऽपदेशऽक्रोष्टुतिः। कः पुनरिति। किं लिङ्गपदेशोऽथवालिङ्गुपदेश इत्यर्थः। यः कृत्स्न इति[redacted]कृत्स्नकालिक
त्वः सवलिङ्गुपदेशः। एवं सति हि सर्वसाधारणोऽभेत्रावभिघते द्रूयेव सारीनामतिशयतिहेतुत्वात्॥ उभयोरिति। केवलस्यापि देवेभि[redacted]
[redacted]घादेश्वात दवधवस्तु दायस्याथो नोपि हक दरस्यथे: एतदुक्तं भवति लिङ्गादीनामपि वापदेशान्तिनतु सनाथेतानामेव यथस्तु दाथानामुपदेश
शकृत्स्नशास्त्रयुक्तिपतिहेतु शास्त्रवृत्तिच आश्रयणात्॥ वृधइट्प्रतिषेध इति। लिङ्गपदेशस्थानीयो हल्युपदेशः॥ तत्र कृतिरेकाजनुदात्तश्चेति स
ध तोपिवेधत्वपदेशेऽनेकाचुल्हलुपदेशाथ मिश्रयइट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। नचाकारेलोपस्य स्थानिवत्त्वमत्रापि स्थानिवद्भावेनव्यवधानसत्यपिस्थो

कः पुनरुपदेशोन्याय्यः यः कृत्स्नः कस्यकृत्स्नः य उभयोः प्रकृतिस्थियोः सकृत्स्नः स च न्याय्यः वृधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वि
धिषीष्टेति॥ नैष दोषः॥ आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमपि उपदेशिवद्भावो
वक्तव्यः। यथैव हि स निपातनस्वरः प्र[redacted]स्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत आ वृधिषीष्टेति नैष दोषः आर्धधातुकी
याः सामान्येन भवेति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु अत्रार्धधातुकसामान्ये वृधि भाव कृतमिति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति॥ अथ
केपुनरनुदात्ताः॥ आदन्ताश्च दीर्घः ऋवर्णोताश्च श्रिङीङ्शीङ्धिवीङ्‌ गृठ काणाः युरु णुरु स्नुरु क्षुरुपरा। अन्ते गौरा
जान्तदृहकृतः शकिः कत्रोत्तानाः पचि वचि[redacted]विचिरिचिसिचि मुचिवि[redacted]चिप्र[redacted]छिप्रजिभञ्जिभजिपजिभुजि भञ्जिमस्जि मस्जिरुजियुजि
निजिविजिसिजिस्वजि च अनुदात्ताः॥

निवर्तिप्रवृत्तिप्रत्यययोरानन्तर्याच्च इडन्तेतु स्त्री निवर्तादकारेणापिदिप्रत्यययोरानन्तर्यविच्छेदात्॥ आद्युदात्तनिपातनमिति। तन्नाम राप
थोदुपदेशविषयानुदात्तताप्रपइट्प्रतिषेधोन भवति। नहि तदाद्युदात्तत्वमयोगस्य वाधितमत्ययस्वरात्तस्य बाधनात् आर्धधातु ४२
तु कीयाइति आर्धधातुके भवात् तिच्च वाधेः प्रतिवर्णार्धधातुके विशेषनिमित्तः अप्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु भवति तरप्युद्वृत्तेवधिषा
वात्सीयुधिविस्वद्भावो विप्रतिषेधेनेतिनहि रूप्यतेः अतएवाह धेबहि रागत्वाविरवद्भावस्य विप्रतिषेधायोगादिति विशोत्र समाधिः

आरभ्यते॥ कृत्वोऽस्वरदइति॥ स्त्रोऽपिस्त[redacted]रिकरेति भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसंगः। पुरोप्लुतेर[गति]। आतश्च संयोगादेर्गुणः। द्यन्तसंयोगादेर्गुण
विधानेसंयोगोपथग्रहणकं नैष्प्रमितिवचनेन॥ अनुगतत्वादिति॥ अथ कः किमीयत कृत्स्नग्रहणमिहानुवर्ततइति मन्यते। एवमयोति
यद्यपि सप्रतिनोगतत्स्थाप्युपदेशाउगात इति स्पात्प्रतिषेधः किमर्थं पुपदेशाइत्यनुवर्ततइति चेत्। गुरूपात्पाटो कृतोऽपिगुणोइट्प्र
तिषेधार्थः पश्वयुक इसपिरानुवर्पि एवंतर्हि एतद् नेनोक्तं भवति। सम्प्रतिवोगक्षिकारे हृत्वोऽस्वट इपवश्यंवाच्यमितिनाथोगाधिका

सृशिशाङ्कदिहदिच्छिदितुद्स्नुदिखिदिपिदिस्कन्दिच्छिदिखिद्यतिविदिविद्यतिराध्यबुधिबुधिस्तुदिकुधिरुधिसाधिव्यधिबन्धिसिध्यतिह
निमन्यत्तमलवर्णान्तानाम्। तिपितपि वर्पिशा पिसुपिलुपि लिपि[redacted]स्वप्या पिष्टि पिष्ट पिट पिष्ट पिय पिशिमि लक्षिपमिनमिश्रा
मयः यवर्णान्तानाम्। रुशि विशि दिशि विशि लिशि मृशि दृशि कृशि लिशि दिशि लिधि[redacted]रुधि कृषि पिषि विषि पिषि रुथि
सिद्धिषिद्रुषिवसिद् हिदि हि व दिदु हिनहिरु हि लिहि मि[redacted]हय श्रांष्म्रान्तानाम्॥ वसिः प्रसारणी ७। कृमनसृत्स्वस्तु तृञ्‌तोऽ
सपरूपि४ स्टः॥ हृत्वोऽस्वट इति त्वक्त्वम्॥ इहमाभूत् संचसारिसंतत हित्वक्त्वम्॥ नवक्तव्यम्॥ गुणेकृतेरपरत्वेनानुगतत्वादिट्प्रतिषे
धोनभविष्यति। एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति॥ तस्मादस्वट इतिवक्तव्यम्। ष्यादितो निष्ठायाम्। षिग्रहणं किमर्थं मनप्रस
रोत्क्रतेप्रसारणप्रवर्तिते उगातादिस्पेवसिद्धम्। अतउत्तरपठति॥ ॥ (श्रीयोगीश्वरी॥ ७ ॥ ७॥

देशात्॥ ष्यादितो निष्ठायाम्॥ कौमाल्पोसिसिरपि त्वादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुपदेशाधिकारो न्यास्तीति
मन्वानाह॥ षिग्रहणं किमर्थमिति॥ ननु च षित इति षित्सप्रसारणात्परत्वादिदृष्टमोप्नोति नित्यत्वात्संप्रसारणं भविता तिमन्यते। यस्पल
क्षणानेयोगविकृतिकाश्रीयत इति पक्षे वोक्तम्। संप्रसारणनिमित्तत्वादिडभावस्यते क्लिन्क्तेदृष्टौ प्रवर्तनादनित्यत्वात्संप्रसारणस्य कृ
कृताकृतप्रसङ्गित्वानित्यत्वम्॥

भां०कै०सं०
४३

ती२

श्विग्रहणमिदंजन्वादिरिति।एकाऽच्ग्रहणेनात्पर्थेत्वाप्रत्याख्यानायानुवर्तयतु सिद्धमित्यादिनोक्तं तत्रैकाजग्रहणमन्यार्थमित्युक्तं सद्यास्त्रापि प्रतिपत्तिगौ
रवपरिहारायानुवर्तितम्॥ तत्रेदं ज्ञापयितुं इत्यत्र श्रुकः किति प्रतिषेधो न भवति।ननु बध्य श्रुमध्ये काऽच्ग्रहणप्रत्याख्यानमेवायुक्तं निपातनात्
येषां॥ हल्युपदेशे ऽष्टमातिदन्तम॥ वध्युपदेशे ताभ्यां प्रमाणमेकाजग्रहणेनेव वध्येरिट् साध्यते॥ आघृदान्तनिपातने नताश्चाप्रमाणे
तद्विधीष्टे साधुदान्तवप्रसंगनिवारणाय लिङ्गीति विषयसप्तम्याश्रयणीया॥ तेयान्वधानिषेधाविति विप्रतिषेधाच्चिरावृद्धावानुपपत्तिरंत
त रंगानाद्विपावप्रसंगात्॥यङ्लुङ् निवृत्यर्थं चैकाजग्रहणं कृतं अस्मिन् हि क्रियमाणे ऽपि चैकाजग्रहणं विंश्चित्विना निनयङ्लु
ति कीर्वचनाद्भिन्नेरिति स्यात्।वधी दृसिध्यति॥ उपदेशग्रहणमपि श्रुकः किं नीतस्यत्रानुवर्तनमस्याशीर्वित्यादि सिद्धेऽपि नैतप्रकारेण

श्विग्रहणमिदंतत्वादुपदेशस्य।श्विग्रहणं क्रियते इदं तत्वादुपदेशस्य॥उपदेश उगन्तादिस्तुयातेश्चप्रतिश्च उपदेश इदन्तः पस
विभाषायामस्य विभाषा ऽ विदेः।पर्यविभाषा ऽ विदेरिति वक्तव्यम्॥इहमा भूत् जविदित्तः।विदितवानिति॥ तत्रोहि वक्तव्यमन
वक्तव्यम।पटुयाधे विभाषा तदुपाधः प्रतिषेधः श्विके करणस्य विभाषा लुकः विकरणस्याप्रयम॥ आदितश्च विभाषाभावा
दिकर्मणः॥

दिहाणाश्रयणेप्रतिपत्तिगौरवानुषंगः।इदमेव श्विग्रहणमुपदेशाधिकारस्यनंत्र ज्ञापकं गत्रनिलिहश्विग्रहणंस्वविधिमइडिधिर्विलावा निमि
[redacted] श्र सज्ञापकमाहुः॥पस्यवि।विभाषायामहनविद विश्व।भितिक्तसोविकल्पविधानाद्भेनेनिष्ठाया
प्रतिषेधः प्राप्नोतीतिसिद्धा।पस्यविभाषा ऽ विदेरिति वृत्तिरत्रविवरिताः विङ्गलामर सम्पत्तु प्रतिषेधो भवन्मेव विक्त इति विघातेविनमो
लघुदान्तादि दृप्रतिषेधः पटुपाधिरिति॥अपाधिरभिधपारिभेदः॥श्वी विकरणस्य विभाषेति॥विश्विनातोरादिकेन साहचर्यात्
दास्विकेमेवलाभार्थस्य विभाषेति त्रानार्थस्य सत्यपि विदिस्यलेऽर्थसंभेदकत्वेन स्वरूपस्य ग्रहणत्प्रतिषेधाभावः॥ पघापि हेति
नासाहवर्यमविदस्तितथा ऽ पिद्यार्थपरत्वेप्रतिषेधात्तद्धि श्चिधवस्थाहेतुः न हि कृतिः॥ आदितश्च॥ श्चीयरुउ

एवं तर्हि ज्ञिरूपाभेदेपि पटुपाधीनां भेदकत्वं न स्यात्योगविभागोनर्थकः स्यात् भेदकत्वेतुतेषांभावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्केत्तेरिति
ष्ठायांप्रतिषेधोनस्याद्भावादिकर्मणोरपि विकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधो न स्यादिति कर्तृकर्मनिष्ठार्थो योगविभागः पृष्ठितं
पाधिभेदकृतत्तउदितो वेत्तिक्त्वाप्रमयभाववा वेति विकल्पविधाना द्भावुवादिसाभैव निष्ठायां प्रतिषेधः स्यान्नकर्तृकर्मणा
विषयां नैषदोषः॥ तेननिवृत्तेनिर्दृत्ते रु ष्टत्तोदिम्यदृत्तिलिंगात्स्यार्थाभेदकेत्वेन नाश्रीयते दृढवृत्तं दृढमितिप्रदिश्वा
लर्थाधाधित्वेनसंख्यादपआश्रीयरन्मथोदि साधने धीनेर्थे स्याद्योनिपातनेदृत्तितदारूमितंमथेनेत्यत्रापि भावकस्प

किमर्थोयोगविभागः।नत्र आदितोविभाषभावादिकर्मणोरित्येवोच्यते।केनेरमंनीकर्तरिप्रतिषेधोभविष्यति।पूर्वविभाषे
त्यनेन एवं तर्हि सिद्धे सति योगविभागं करोति तत्ज्ञापयत्याचार्यः पटुपाधे विभाषातदुपाधेः प्रतिषेधइति किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम॥पस्य विभाषाश्च विदेरित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति। रुष्टवांतध्वांत रुष्ट मंथा भिधानेदृत्तिवक्तव्य
रूमितमंथेनेपिवाच्यम्।रुष्टा।ध्वांतमनोभिधानदृत्तिवक्तव्यम।स्वनितमवघाइसेव अमात्र।ध्वांतं।ध्वांतमनोभिधे
नदृत्तिवक्तव्यमा।ध्वनितमस्तदृत्तावासत्राधिप्रामीवेयात्।किमिदंवेया स्य इति दृढःस्थूलबलयोः दृढनिपातने
किमर्थम॥ वर्हेर्हेनेदृभवत्तीमिवोर्घ्येते।दृढनिपातनेन कारहकारलोपार्थमपरस्य स्वरूपार्थं दृढनिपातनेक्रियतेनेनका
र हकारलोपार्थमनकारहकारलोपोपथात्यात्।परस्पदृढपथासात्॥७॥ २७ विभाषाभावादिकर्मणोः॥ ७ ॥

प्रतिषेधः स्यादितिसमुदायानामभिधेयभावेन संयोगपदार्थो पाताइतिप्रदर्श्यते दृढशब्दः समुदायः संनथः रूढाभिरिन
दीक्षितेत्यादिपरप्रयोगाश्रमाधवदृत्याहः।अन्येत्वप्रमाणेनान्यत्रमध्यते।व्यातत्वाहनबोसयुधिपश्चाल्लिङ्मनना
लेमनऊर्ध्वविग्रहो।विपातभावरिति।विरूपेयात्तगमनेचेष्टनपरस्य विपातो ऽ विनीतः दृढसं लोनद्दृहितिवादेत्ति
हिदृहदृहिदृढ। वितिधात्तुयुपत्वंतेनेवदृहः स्थूलबलयोरितिदृढ एव प्रतिषेधो विधेयदृति मेहाप्रश्नः।हदानिपातं

अनिट्त्ववचने हीति परीतो घसस्तत्वप्रतिषेधो विधीयते ततो टलयत्वं लोपश्च पंपयदि द्रूइति रूपं सिध्यति तथापि रेवत्रासिद्धमि
तिटलोपस्यासिद्धत्वात्तयो श्रुतिस्तत्तापोनिविधुनकापप्रसंगो लघुसमाहितु कार्यप्रसंग श्च ॥ दृढीयानिति ॥ विधोष्ट्युम
द्रुइत्यादियुगणानम्मनपेस्यायेन ॥ परिगणनेहि विशेषणानाप्रसाद्यानां द्रुभावः सिध्यति ॥ नलोपवचनेच तिः द्रहेः हि ताव
लोपानप्राप्नोति दृहेः तः स्थूले बलयोरपि दृढहित मितीपतेः [redacted] ॥ दृढिंदृढा वितिदाः वेवधान्वयेन इतिवार्तिकं को णे दृहि
प्रापेवचिरादुः ॥ तथोवेहे देयो निरीतिनलोपस्तु ढत्वाभावात्कारस्येतद्धवनप्रयोग्यानोद्दोषुवधयति मिपेषा। पारिदृढीतिइतोसंत्र

अनिट्त्ववचनेहि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात् ॥ अनिट्त्वेनेहिरभावस्य प्रसिद्धिः दृढीपानानिकं कारणम लघुत्वात् ॥ नलोपवचनंच।
नलोपश्च प्रयत्नः ॥ दृह्वेपरिदृढष्यमतः स्यपि लघुत्वं स्यप्रयादेशो नस्यात् दृह्वयातिदृढी कस्याद्दृतिगुरुत्वान्नमलं रणः ष्टुइः प्र
सङ्गेनप्रमोपरि दृढः परिदृढ इतिकि मर्थं निपात्यते नपरि [redacted] पूर्वादृढेः नेड्वतीति वीयतो परिदृढ निपातनंच किनकारे
कारलोपार्थं परस्यवर्तलार्थं अनिट्त्वेनेहिरभावा प्रसिद्धिर्लघुत्वात् ॥ नलोपवचनं चेत्यवापरिदृ [redacted] ढीपानिति ॥ रत्रेता दृलादेले
धाशितिस्याचान स्यात् ॥ दृह्वपरिदृढ ष्यत्स्यापि लघुपूर्वत्वे स्यपादेशो नस्यात् ॥ दृह्वयाति दृढीकस्याति गुरुत्वान्नमल इरणः ष्ट
ड्.प्रसंक्षेपतेः घुषिरविशब्दने किमविशब्दनं घुष्यंतिनविशब्दने गुरादिशाप्रेविलन्यम ॥ ७ ॥ २ ॥ २ ॥

ष्यतात्तेरितिड्र शमप्रभोपरि परिदृढ [redacted] व्येति कथंपुनरत्रल [redacted] वादेस्रोपावनापरिदृढ भावष्टइति णिचि क्तेक्तासत्ययेन स्वातस्वन्तदत्त सा
नत्रैवपरेत्रं भावस्तुनः सुमासप्राप्तावः ॥ नैषदोषः स्यासपत्तेरवक्षेप स्यात्मपयोसतिनीयमस्था दितिनियमात्परित्र परिदृढ कृत्स्नाचढशद्वा
देवत्सिवकिव्यते तेनाकृष्टे शब्दार्थ इतिसत्वादोषयते ॥ स विशब्दनेनैववर्ततेपत्तु घुषिर्विशब्दने इतिचुरादेयते तेस्माणिष्याभवि नकं ॥ [अ०]
केवलस्पिहघुषिरूपातइति नाथ्या विशब्दनप्रतिषेधिना विशब्दनं स्वाभिप्रायस्यप्रकाशनम्युच्यते ॥ ७ ॥ २ ॥ ४४
रत्नान्दस्यधातुत्वात्क्तप्रसयेकृ तेपरे क्रो नेन कृदंतेन समास इति सिद्धो ल्यवादेशः भाविष्टुवद्भावाद्भावः ॥ घुषिरवि [redacted] विमर्थमिति घुषिरवि

एवं तर्हीति ॥ अविशब्दनस्वेडभावसिद्ध इत्यर्थः ॥ किमेतत्स्येति ॥ किं निष्ठायामेव घुषितं घोषितमितिस्य हृपसिद्धिः प्रयोजनमथान्यदपीति
प्रश्नः जुघुषुरिति ॥ घोषयांचकु रित्यपिभवति ॥ अन्येत्वनिस्यापत्ता घुरादय इति सा प्राप्स्यनत्याचतइत्याहुः ॥ केचिचित्तिस्यसाभिति इरित्तुचुरा
दिर्णिच्वोऽनित्यस्त्वाच्छमाङ्कः इदित्वेननुम्विधानेप्रयोजनंचि तित इत्यादौनलोपानावः ॥ पक्षेचुरा [redacted] दिणिच्च स्मात् राक्तिं [redacted] स्य सर
मित्येव पक्षेत ॥ शिष्विसतिने लोपा प्रसंगात गोरक्ष किंपुनः शिजि ॥ किमभिधेयतेनेकांतस्याध्यय [redacted] नमाधीयते ॥ अथधो लेवर्थसाधनतेनेनि प्रश्नः
॥ अध्ययने वेदिति ॥ अध्ययन विषयेधात्वर्थइत्यर्थः ॥ इन्त्रोगुरादिति ॥ अध्ययनमासमित्त्वं तत्र इत्साभिधेयंनतुतद्विशेषइतिविशेषवाचि

एवं तर्हि सिद्धे सति परविशब्दनइत्याहतज्ज्ञापयत्यास्यो विप्रांवृनेघुषेर्विभाषाणिजन्तत्वतीति किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनमाभिहीयाल
वेदः स्तुताञ्जुघुषुः घुष्यमाणाः ॥ एषप्रयोगउपपन्नोभवति सोऽध्ययनेत्तम किंपुनरिदमध्ययनाभिधायिकापा निष्ठया निपातन
निष्ठायोग्र क्रियते ॥ आहोस्विद्ध्यनेविद्ध निवर्ततइति ॥ किंचातः ॥ पद्यध्ययनाभिधायिकायां निपातनं क्रियते सिद्धं ह्रेतोगुणाः इत्यायासम तं
[redacted] ॥ अ
ते थविज्ञायते ॥ अध्ययनेचेत्तत्तुनिवर्तते [redacted] तिनदोषो भवति ॥ यथानदोषस्तथास्तु ॥ अध्ययनेत्वेव इति निवर्ततइत्यपि वेविज्ञायमानेतसि
ध्यति ॥ किंकारणम् ॥ इति रपमकर्मकः ॥ अकर्मिका अपिरापत्तासकर्मिका भवंति ॥ ७ ॥ २ ॥ २ ॥ ४ ॥

प्रान्ह प्रयोगविरोधः ॥ गुणाः पस्कसमसंहिताःस्योऽध्ययनविशेषः ॥ इतोनियादित इत्यर्थः त्वंतगुणास्येति ॥ भावेनिष्ठान्तस्याध्ययनंनाभि
धेयमितिहतत्र इष्टप्रयोगाप्रसंगः ॥ नसिध्यतीति ॥ रापंतस्येति भावः रापंतस्य सकर्मकत्वात्स्नंगुणास्येति भावेनिष्ठाया अप्रसमात् पारेव स्क
स्तोस्खलर्था इसत्रभावेऽकर्मकेत्यत्रइत्यनुवर्तनात् ॥ इति रपमिति केवलस्य सकर्म [redacted] कत्वार्थाको विरक्तायापतस्य सकर्मकत्वं प्रतिपा
द्यति ॥ प्रयोगप्रमांतरेणाणिचोऽभावात्तेन अस्य सकर्मकत्वम् तस्मात् क्तेत्रेग ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥ ४

भा०वृ०
४४

भवतुसकर्मकत्वंकर्मणिचात्रनिष्ठाभवतीत्याह अकर्मकश्चात्रेति वृत्तंगुणम्सिद्धेयादाविसर्थः अन्यत्रकर्मकात्कारणमितिभावेन विधानादकर्मकत्वंप्र
तीपतइत्यर्थः कर्मणिकर्तरिगुणादितिभावाधिकरणेनभाव्यमभावेनुकर्तेशेषविवक्षायांषष्ठीभवतितस्मात्तेनएणतस्यवृत्तंगुणमपिनुकेवलस्यत
स्यवपक्षविनाघत्तीट्प्रतिषेधोऽस्त्येव एवंवाध्ययनमपिवेपक्षवत्तुविषयोवेतिनकश्चिद्दोषः अत्राह ॥ वृत्तंगुणस्यात्तिसकर्मकादपिणप
तान्नपुंसकेभावेक्तइतिभावेक्तोऽस्त्येव यत्तुनिष्ठेतिक्तेकः सएवाकर्मकेभ्योभावेभवतिवृत्तंगुणाऽस्यत्रवर्तमानत्वंप्रतीपतेनभवतीत्थं॥
॥अत्रोच्यते नपुंसकेभावेक्तइत्ययमपिकः सकर्मकेभ्योनभवतिनयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रतन्मात्रस्यग्रहणात्तत्रभावेचाकर्मकेभ्य

अकर्मकश्चात्रवृत्तिः ॥कथंपुनर्णोपतेःकर्मकोत्रवृत्तिरिति॥अकर्मका सांभाविक्तोभवतीति[redacted]एवमत्रभा
वेक्तोभवति॥तत्रउक्तः किंविभाषा॥यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधोभविष्यति॥अथणिग्रहणंकिमर्थमन्तनिपातनेणिग्रहणंक्रिय
तेऽत्रणपतस्यावधारणमात्रमितिवेत्प्रयोजनमिच्छामावलीविधेयंनास्तीतिकृत्वा॥दृष्टवास्तिविधेयंस्यपधिकाहजेऽहप्रतिषेधोवक्तव्यः
तत्रसर्वोविधिरस्तुनियमो[redacted]स्तिरपूर्वस्यविधिर्मविष्यतिनियमः॥कुतोनुखल्वेतदधिका थ अत्रांसेसतिणपधिकस
भविष्यतिनपुनः सनुधिकस्यवास्यान्तएङधिकस्येति॥तस्मात्तणिग्रहणंकृतंयम॥अथकिमर्थंक्रियते[redacted]निपातनम् णिलोपे दृष्टु
इत्यनुवर्तनादवसर्येनतद्धोइत्यम॥अन्यथानपुंसकेभावेक्तस्येति णापत्तिरर्थानिपातनंक्रियते॥णिलोपार्थमइट्ग्रणप्रतिषेधार्थंच॥
गेयधृष्यसेटोनस्निपरस्तेषविज्ञानोमिह इतिप्रत्यास्वातितस्कमेकाभ्रोवेतेविधीयमानेकर्मणोद्वितीयास्मउत्पत्तेभावमतोभावेन
तेमिति॥अथणिग्रहणाभिति केवलस्यपरस्यावमावविधानात्तिषेधस्यसिद्धत्वात्तत्रापाततपूत्तस्यनिपातनेविज्ञास्यतोत्तन्निपातनेइति॥अ
सतिग्रहणेहोणपूर्वस्येवेदंनिपातनंनतुसंनतस्यपइत्तुप्स्यवतिनिश्चयोमावाहिविरोधःस्यात्तत्प्रभृत्याणिलोपनिषेधाविज्ञापितः॥णिलोप
धर्मिनिष्ठायांसेटीतिवचनादनिटिनिश्चापाणिलोपानप्राप्नोतिसोरनिटीसनेलापितक्तोडित्यस्यापेनसेटिनिष्ठायाविधौ रा०
यमानेनणिलोपेनानिटिनिष्ठायाणिलोपस्यबाधनात्तस्यपलस्यैनप्राप्तस्यउणसेटस्त्रभावानिपातनं॥ ७ ॥ ३ ॥ ॥ ४५

बंजन
वादात॥उपधादीर्घत्वमितिसर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिववतेयसगात्स्मिन्योऽयमाननेहिंदेवनाशेनिवरेपलोपस्वरपरान्तकेभ्यानी
धा तिशीर्घविधोस्थानिवत्तनिषेधाभावात्तनुनासिकस्यविङ्गलोःक्तिततिदीर्घत्वप्रसंगः सत्रोभाष्येणतुदीर्घविधिहिभाष्यकृतस्मसते रूपेर्लो

वाढ्यांतप्रांतादांतशांतयोः किंनिपात्यते॥दांतशांतयोःउपधादीर्घत्वंच॥किंचणिलोपेटप्रतिषेधौच॥उपधादीर्घत्वमनिपात्यमुरूहया
सिद्धेनसिध्यतिक्षिताह्स्यदितिष्ठलसेनभवितव्यम् एवंतर्ह्यनुनासिकस्यक्विझलोः क्ङितीत्येवात्रदीर्घत्वंभविष्यतिनसिध्यति॥किं
कारणं॥णिचाव्यवहितत्वात्तणिलोपस्तेनात्तिव्यवधानंस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥प्रतिषिध्यतेस्थानिवद्भावोदीर्घविधिंप्र
तिनस्थानिवदिति॥अथस्पष्टछन्नयोः किंनिपात्यते॥स्पष्टछन्नयोर्उपधाह्रस्वत्वंच॥किंचणिलोपेटप्रतिषेधौच॥रुष्यमत्वरसंघुषा
स्वनाम॥घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्भवतिविप्रतिषेधेन॥घुषेरिट्प्रतिषेध
स्यावकाशः॥अ संघुष्टावाक्यविशब्दनघुष्टारज्जुः॥घुष्टामणिः॥वावचनस्यावकाशः॥संघुष्टौहिशब्दनम[redacted]संघुष्
वाक्यंसंघुषितंवाक्यं॥संघुष्टविशब्दनेउभयंप्राप्नोति संघुष्टारज्जुः॥[redacted]संघुषितारज्जुः॥वावचनंभवतिविप्रति
ध षेधेन॥स्वनइट्प्रतिषेधस्यावकाशः॥ अनाङ्पूर्वोस्मनोऽभिधानं॥स्वान्तंमनः॥वावचनस्यावकाशः॥आङ्पूर्वादमनोभिधा न
नं॥आस्वान्तोदेवदत्तः॥आस्वनितोदेवदत्तः॥आङ्पूर्वान्मनोभिधानउभयंप्राप्नोति॥आस्वान्तंमनः॥आस्वनितंमनः॥वावच
नंभवतिविप्रतिषेधेन हृषेर्लोमसु हृषेर्लोमसुकेशाकर्तृकस्येतिवक्तव्यं॥हृष्टानिलोमानि हृषितानिलोमानि॥हृष्टलोम
हृषितंकेशैः। भिः॥हृषितंलोमभिः॥हृष्टाः॥केशाः॥हृषिताः॥केशाः॥हृष्टकेशैःविस्मितप्रतिघातयोरितिवक्तव्यम्॥हृष्टोदेवद
त्तः॥हृषितोदेवदत्तः॥हृष्टादन्ताः॥हृषितादन्ताः
मनुस्यत्कारोलोमस्वंशार्दूंसामान्यशब्दंमत्वाकिंशब्दग्रहणंकृतवान्तथाचलोमसुरोमसुस्वचलोमेषुभिःकेशाःस्पृष्टाः
अपिशोचक्रियते॥वार्तिककारस्तुमन्यत्ते॥केशाः॥अगात्रेजातानिलोमानीतिपिदमत्वाअहहृषेर्लोमसुकेशाकर्तृकस्येति॥

प्र०भा०
५६

अपवित विभाषइति। एतच्चोपलक्षणमिति प्रतिषेधस्यापि निपातनात्। नि॰नीतिर्विकल्पा वा दिस्पद्दति। …मन्यप्रायमनुषा गुरोश्च हलइत्य
कारःस्यात्॥ आर्धधातुके इत्यादि स्यादेवेति। आर्धधातुक एवेति नियमार्थं दद्विवक्षितम् नोः किंत्वविधानाञ्च विष्यमनिटः स्नेहाद् इहैला
कि ताश्चेति किंतस्य सिद्धत्वात्। अनिटः अप्रिपदिशोक्त् हसभ्यावान लप्स्यामिति क्रिवेत धातुं तेनानर्हतिस्थार्थाभावेकल्पा त्वाविहितविशेष
अपवितश्च अपचितइति किं निपात्यतेस्यापश्चिमा वा निपात्यते॥ अपचितः ति निनिरात्मिति वक्तव्यं॥ अपचितिः॥ आर्धधातुक
स्येद्वलादेः आर्धधातुकग्रहणं किं सूत्यर्थम्॥ वलादिग्रहणमार्धधातुकविशेषणीयं यथा वितायेत्॥ वलादेरार्धधातुकस्येति॥
अथ त्रियमाणे आर्धधातुकग्रहणे कस्य वलादिग्रहणं विशेषणं स्यात्॥ अगोपितेति॥ अंगविशेषणं तत्रकोदोषः। अगस्य व
लादेरितिदृष्टान्तेन अडुक्तजधम्॥ अडादावंगस्यादितो भवतः तद्धत्तं क्रियमाणेः पि आर्धधातुकग्रहणे दोषः निष्टः शक्या
वित्रातुं वलादेरार्धधातुकस्य पदेशमिति॥ अक्रियमाणेपि इष्टं गम्यमापावलादिरितिकिं चांगस्य वलादिर्निमित्ते यस्मिन् अंगा
मित्येत[redacted]इवति॥ कस्मिंश्चेत् इवति॥ प्रत्ययोपादानता क्रियमाणेपि
चानिष्टविज्ञायते अक्रियमाणो विशेषः॥ तत्राक्रियमाणे एवेष्टं विज्ञायते यः इदं तर्हि प्रयोजनम् इहमाभूत्॥ आस्त्वेति
नेपुनरपि नास्ति प्रयोजनम्। इडागमस्य सार्वधातुके इत्यत्र नियमार्थं भविष्यति। इडादिस्य एव सार्वधातुके इत्यभवति
नान्यस्य इति। एवमपि इद्वनेन॥ आत्रप्राप्तो निधाता रितिवर्तते स्वमपि लक्ष्यार्थं सार्धत्रयमात्राप्रोति॥ इत्येतत् हि विहितवि
शेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहितः। ननु च धातोरेवायं विहितः नवा पधातोरित्येवं विहितः कुपुन धातुग्रहणमकृतम् म्पतेना स्पया॥
अन्तरङ्गो तोरिति॥ तदेषषष्ठीनिर्दिष्टं पंचमीनिर्दिष्टेनेहविहितंशक्यते विशेषयितुम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७
णमिति यद्यपि तावत् इत्यानोरित्यत्र धातुपादो र्थपरार्थं कतपापिसदृशार्थं तद्गुमा…नादिइहधातोरित्येतत्तस्य उपरार्थं प्रभा०
कमात्रीयेत धातोरित्येवं विहितस्येति पंचमीनिर्दिष्टेनइति। पंचम्यतानुकरणोतोर इत्यस्मिन् धातोरित्येवं विहितस्येतिल ५६
धा

अथेदानीमितिधातुशाहोत्रधातुशाहस्यानुकरणंतेनधातुशाहस्यपासंबंधीप्रत्ययस्तस्येडुच्यति पञ्चधातुशाह व्याप्यारोत्पन्नः सततंबंधी
भवति॥ इतुपाध्यापजेपरपुत्रेस्यइत्ते महाभाष्ये प्रदीपसमाख्यायाम् उद्दीपे प्रथमस्याहिकम्॥ स्तुक्रमोरनात्मनेपदे॥ दान्नादिरिति सि
द्धे नियमार्थं वचनम् नात्मनेपदनिमित्तेरेवेद्यथा स्यात्॥ आत्मनेपदनिमित्ते मा भूत् किं तर्हि नि च प्रहुतः प्रहुषतीति तत्र मे
प्रतिष्ठायामुदाहृतिष्कवः किं तिस निरहसुहोश्च यस्य विभाषेति प्रवृत्त एव प्रति। पुरस्तात्प्रतिषेधस्य साद्यते रेवं प्रयोजने इदं मात्रस्य प्रतिषे
धोपस्थास्यात् इति। तेन प्रतिषेधवाधनार्थमेतत्सत्र भवति॥ अथवा आर्धधातुकेस्पेदु वलादेरित्यस्यानुवर्तनादयमर्थो भवति यत्र परस्वे
णइड्विहितस्तत्रैवानेनभवति। पूर्वसूत्रेण च प्रतिषेधविषयपरिहारेण इड्विधानात्तत्रैवापविधिः प्रवर्तमानो नियमाय संपद्यते॥ अ

अथेदानींषष्ठीनिर्दिष्टेनापि विहितं शक्यते विशेषयितुम्॥ शक्यमार्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति॥ इति श्रीमत्भगवत्पत
ञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रदीपसमाख्यायाम् उद्दीपे प्रथमस्याह्निकम्॥ स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ स्तुक्रमो
रनात्मनेपदनिमित्तेवेति इत्युपसंख्यानम्। स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते च इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ प्रस्नविता प्रस्नवितुम्
॥प्रस्नवितव्यम्॥ प्रक्रमिता॥ प्रक्रमितुम्॥ प्रक्रमितव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्॥ अविशेषेण स्तुक्रमोरिडागमस्तु
स्का आत्मनेपदपरनिमित्तेस्यामि आत्मनेपदपरप्रतिषेधेत त्यास्मात्युडेकाद्दैशेषु प्रतिषेधः। आत्मनेपदपरस्य प्रतिषेधेनास्यथार
सीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ७॥

थवा आत्मनेपदनिमित्तत्वेन भवतीति प्रसज्य प्रतिषेध आश्रीयत इति किं दोषो न दोषः प्रस्नवितेति यस्त्वात्मनेपदविषयः सेतिः सरवा
त्रापि योग्यतामात्रं पर नेनिमित्तव्यवहारस्य नाद्गात्मनेपदनिमित्तं भवतीति दुरान प्रोक्षात्॥ तिवचनम्॥ कर्मकर्तृविषयत्वात्रेसोत्तिरिति
कर्मकर्तर्यात्मनेपदंदर्शनाद् इवतितद्योम्यः। एवं प्रस्नवितुम् प्रस्नवितव्यम् इति भावकर्मविषयत्वाद्भावकर्मणोरात्मनेपदे दोपालभात्त
आत्मनेपदनिमित्तत्वोनिः। प्रक्रमितेति॥ आदिकर्मणि प्रश्नभ्राशचिदुर्पः। आदिकर्मणित्तुकर्तरि वात्मनेपदविषयात्र इती

निप्रतिषेधेनभाव्यम्॥ प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यमिति भावकर्मवि
षयत्वात्संभविषयत्वात् आत्मनेपदनिमित्तत्वम्॥ ७

भा० कै० स२

४१ प्रस्तस्य विष्यत इति॥ आत्मनेपदपरः स्यसपरः सन्निति स्येन व्यवधानात्सन्निट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ ननु च व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्तनात्प्रति
षेधः प्रविष्यतीति नैतदस्ति॥ आत्मनेपदयोरेनिति सूत्रन्यासः क्रियतां हि अर्थप्रदेशो नयस्यैतत्॥ स्नुक्रमोरात्मनेपद इति तु सूत्रन्यासः॥ तत्र तस्मि
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति यच्छिष्टाय व्यवस्था नाव्यवहितस्य प्रवृत्तिप्रसंगः॥ ननु च सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधो भविष्यति॥ न यणभ्रिक्षु धिः
रुवप्रतिषेधविषय इति प्रागेवोक्तम्॥ यद्यप्युक्तमविशेषेणेति तस्यायमर्थः पूर्वसूत्रेणाय स्नुक्रमोरविशेषेणोक्तं तमनुवर्त्यात्मनेपदे
परे प्रतिषेधविषयः एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यत इत्येतदेवात्राह रणमाक्षिप्तिसुसा इह पर्यु दुद्दान्तः॥ प्रक्रोष्टेति आत्मनेपदस्ये

त्यस्य परेतावत्॥ प्रस्तस्य विष्यते॥ प्रचिक्रंसिष्यते॥ सीयुडिपि प्रक्रोष्टा॥ प्रक्रंसीष्ट॥ एकादेशः प्रक्रोष्यते॥ प्रक्रंस्यते॥ एकादेशे कृतेऽव्य
पवर्गाभावान्न प्राप्नोति॥ अन्तादिवत्भावेन व्यपवर्गः॥ उभयत आश्रयेनान्तादिवत् एवं तर्हि एकादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत्
भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः॥ तत्र पारा युटोऽपि प्रतिषेधो वक्तव्यः सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषे
धात्॥ सिद्धमेतत् कथम्॥ स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट् न भवतीति वक्तव्यम्॥ परिस्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थ
स्येट् न भवतीत्युच्यते प्रस्तविते वा वातिप्रस्नविता चेत्य त्र न प्राप्नोति॥

वा त्रसीयुडाद्याक्षेपात्कं तु सीयुटस्तु इत्युक्तं न तावत्सनेपदपरं भिन्नमिति प्रतिषेधाप्रसंगः प्रक्रोष्यन्त इति अत्रान्तरंगत्वान्निसतावद्यूर्वे
मेकादेशेन भाव्यमिति पूर्वप्रतिषेधस्तु वक्षिं गोनिसञ्च वार्णी इं गं व लीपद्धमनेन तेन निमित्तात्प्रवृत्तिर्वीतोऽस्य प्रतिषिध्यते ननु भिन्न
निमित्तेन स्यादेवेडागमः॥ अत एव हि श्रुयिकतोश्च वार्णीशामाटूस्यस्यानुपस्थानम् एकादेशः पूर्वविधिमिति ननु वार्धधातुक एम
स्येट्प्रतिषिध्यते तस्य चार्धधातुकस्यैकादेशात् पूर्वमपवर्गाभावात् अत्राह॥ एवं स्यादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रय ४१
णादेशः प्रस्नवित्रीयत इति तृजन्तात्क्यङ् रीङ्कुक्रतेऽस्नीरीङुक्तेशः॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

स्व~

वहिरंगलक्षणमिति॥ तः जंताद्भ्वाल्लक्षणोऽक्रियान्तरे क्यङ्॥ तत आत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव तत्र जंतावस्थायामुत्पन्नो न शक्येन निवर्त
यितुमित्यर्थः॥ यद्येवं प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्रात्मनेपदस्य वहिरंगत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति नैष दोषः समानपदस्येति वचनादिडागमे नपरा
वस्थायां रूपीयात तत्र इटे चिविभक्तावुत्पन्नाया लब्धेऽपि यदत्र आत्मनेपदस्य सन्निधानादिडागमः प्रवर्तते प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु
पदावस्थायामेवात्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः आत्मनेपदविषयादिति तयोरपादि त्यर्थः॥ प्रक्रंतेति प्रारम्भविषयत्वा

वहिरंगत्वाच्च वहिरंगलक्षणमत्रात्मनेपदम् क्रमेश्च क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट् न भवतीति वक्तव्यम् अथवि
मर्थक्रमेः पृथक्ग्रहणं क्रियते॥ न तु क्रमिग्रहणमिह वोच्यते॥ कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति नेति वक्ष्यति तत्र क्रमेर् व
पथा स्यात्॥ क्रोष्टा कृते व्यतिप्रस्नविता [redacted] व्यतिप्रस्नवितारौ [redacted] व्यतिप्रस्नवितारः कर्तरि चा
त्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधः॥ कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रक्रंता॥ उपक्रंता॥ तत्र हि इदं
वक्तव्यम् स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट् न भवतीति वक्तव्यम्॥ क्रमेश्चेति वक्तव्यम्॥ कर्तरि चात्मनेपदविषयात्
कृतीति वक्तव्यम्॥ सतु च विधीयते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्तत्र तु पर्युदासनिमित्ते नैष दोषः क्रमी घटो
एवात्मनेपदनिमित्तं तेन विशेषयिष्यामः॥ न चैतल्लक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति॥ कथं पुनर्धातुनाम आत्मनेपदस्य नि
मित्तं स्यात्॥ धातुरेव निमित्तमाह हि भगवाननुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति॥ यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीय
ते भावकर्मणोरिति अत्रापि धातुरेवाश्रीयते॥ भावकर्मणोस्तत्स्थत्वादिति॥ कथं प्रक्रमितव्यं॥ ७ ॥ ७

न्मिके: प्रोषाभ्यांसमर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वम् क्रमी एवेति आत्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमा द्विवचनं न सप्त
मी॥ सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याश्रयणात्प्रक्रमितव्यमित्यादावपि प्रतिषेधः स्यात् कथं पुनरिति लसादिरर्थ
आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः धातुरेवेति लसाद्यर्थविशिष्टः भावकर्मणत्वाश्रित्य भावकर्मणोर्धातोरेव विष
यभावेन विशेषणादित्यर्थः॥

भा० कै०
४८

ममात्मनेपदेइति नयोग्यता। मात्राश्रयामिह निमित्तत्वमाश्रीयते किंतु कार्यं कुर्वन्तः पद्विव मर्थ्येयिनिमित्तत्वेनाश्रीयमाणे रोयाभावात् स्मात्तु ऋमीए त्वेतु क्रमः। उच्यते॥ अर्थनिमित्तत्वेनाश्रीयमाणेऽनुपसर्गाद्वा आत्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धात्वर्थे वनिमित्तत्वनाश्रितः यदिमति कार्यनिमित्तमाश्रीयते तदा निमित्तग्रहणानर्थकं तत्र आत्मनेपदं तु तिसत्सम्याश्रयणात्तेनैतदाक्षिप्त मिमितिनिर्दिष्टे प्रवेसेतिपाभाषायास सामत्समम्याश्रयणस्याशक्यत्वात॥ अथवा क्रमतीति वर्तते इति। तत्र क्रमतग्रहणं वाक्य भेदेन क्रमिणो वर्म वध्यते तत्र क्रमतिना। अनात्मनेपदनिमित्त इति च प्रसज्यप्रतिषेधः। तेनायमर्थः आत्मनेपदयोग्यः क्रमः

स्यात्मनेपदनिमित्तभाग्भवति। कथं प्रक्रन्ता। उपक्रान्ता। तस्मादसत्यपि कथं प्रक्रमितव्यमुपक्रमितव्यम्। तस्मात् सत्येव कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता वक्रम्यमेवेतत्॥ कर्तर्यात्मनेपदविषया क्रमतीति। अथवा क्रमतीति वर्तते। ग्रहोलिटि दीर्घः ग्रहेर्दीर्घत्वं दू[redacted] दूग्रहणं कर्तव्यम्। इटो दीर्घ इति वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम् प्रकृत मनुवर्तते क्व प्रकृतं आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। एवमपि कर्तव्यमेव॥ अकरणे हि असंप्रसारणः षष्ठ्यभावात्॥ अक्रि यमाणे हि इड्ग्रहणे असंप्रसारणः स्यात्। किं कारणं षष्ठ्यभावात् षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदेशा उच्यते न चात्र षष्ठीं पश्यामः क्रियमाणे चापि इड्ग्रहणे लिटि वदिटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्राहिष्यते। पदलोपे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहीता जरीगृहीतव्यम्॥ ७ ॥

मित्तदाततः यास्मकृतदूदनभवति ग्रहोलिटि इड्ग्रहणमिति। आदिशास्त्रहानि निर्दिश्यार्थे पश्यन्त मिड्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ एवमपीति। मस्यैव प्रथमान्तम् इड्ग्रहणं षष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः। अक्रियमाणे हीति। प्रथमान्तमिड्ग्रहणमपाद्यत्वात् संप्र ध्यते अश्राभावात्स्थानी चान्तमात्रस्य ग्रहेः परस्य दीर्घप्रसङ्गः॥ प्रसप्रसयपरमिति। ग्रहेः परस्य टोर्दीर्घः इत्यपक्षिप्तः संप्रसारणं न स्यात्। क्रियमाणे इति प्राकरणिक मिटमनपेक्ष्य इड्युक्तमानि सर्वस्य विशेषाभावात् दीर्घप्रसङ्गाच्च एवदिटो दीर्घः प्रतिषेधः॥ जरीगृहीतेति। जरीगृहशब्दात् इड्भावात्पलापयोः कृतयोर्हि प्रयोगे द्विर्वचने सरवयद्ग्रहि निमित्तेटो दीर्घप्रसङ्गः। दी

परित्वनीति इङितिवर्तते नेर्दीर्घ इति च निर्दिश्यते तत्र दीर्घ इट् भवतीति सामर्थ्याद्धि परित्यागेनेकारजातिरश्रीयते दीर्घग्रहणाच्च दी र्घव क्रिस्मचेतासाविधीयते टकारादेशविध्यर्थ इति सामर्थ्यादिड्भागप्रविधिः एवं च षष्ठी निर्दिष्टम् इड्ग्रहणं न कर्तव्यम् विरावशिष्टत्वात् प्रचारइति तत्र दोषाभावः नव कृतवितस्थानिनो दीर्घत्वं विधीयत इति स्थानिवत्त्वा निषेधात्स्वर्दीर्घादिपि विधौ स्थानिवत्त्वा दकारे णव्यवधानाच्च पत्तोपदेट प्रसङ्गः॥ अथ त्वभावमात्रेऽपि दीर्घत्वमस्तीत्येवापि दीर्घविधित्वादपट्टोयो दोषानपरिहतः इतो व्याक्रिपदो यो मयेनाह इड्दीर्घ इति वेतिविवराधत इति मनोटि प्रामिद्दोवेत्पनेनपदे इट्ठिव प्रसक्तेस्मनि ग्रहगुहोश्च सनो भयमिष्यपि प्रति षिद्धे इटमनिवेत्तिपदे इट्विधीयते ततः पुनरिटो विधानाभावाद्दीर्घ ईकारः पश्चेन प्रयेत इड्लक्षणे दीर्घविधौ दोषाभावः॥ अत्रा

यास्तुनरिकुद्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायते इड्दीर्घ इतिवेह्नि प्रतिषिद्धम् इट् दीर्घ इतिवेह्नि प्रतिषिद्धं भवति यदि इत्रानदीर्घः॥ अथ दीर्घोनेट् इड्दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घत्वा■भावः प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घत्वस्य च अभावः तुल्य■षित्ते विवक्षिते विव■दीर्घत्वे अत्रापीड्दीर्घ इत्यनुवर्ति ष्यते॥ यत्रोहि विदे शास्त्रे प्रतिषिध्य पुनर्विधा नं तत्र सिध्यति इड्दृश्यः किमुक्तः किं तीयनेन प्रतिषिद्धे दीर्घत्वं न प्राप्नोति जरीता इटो विधिरिटः प्रतिषेधो यथाप्राप्त इड्दीर्घो भविष्यति परिहर्ता इटो ग्रहणे इटो ग्रहणं न भवति जरीता॥

धीति इट् सनि वेत्यत्र दीर्घ इतिहृत इतिवानुवर्तत इति सिद्धं त्रैरूप्यम् विदेशास्त्रमिति दीर्घग्रहणानुवृत्तेरत्रासंभवः जरी वेति उदात्तत्वादिड्प्राप्नोति वेत्पनेनपक्षे इड्युक्तः किं तीति प्रतिषिद्धः इकारजातोऽश्रयणाद्दीर्घोऽपि प्रतिषेधः प्रव र्तते ततो न दृश्योऽत्र सनेनेटि विधीयमाने पक्षे दीर्घो न स्यात् एतत्परिहरति इटो विधिरिटः प्रतिषेध इति इतो वेत्पने नपक्षे इडागमो विधीयते उक्तः किं नीयते नत्वनेडित्यधिकाराद्यत्नेन प्रत्याश्रयणाच्च निषेध इटः नवीटः पाठान्तरत्वप्रवृ त्तेऽयं दुर्योजत्वादस्माभिर्नोपपन्नम् सन्मार्गसंभवे को हि विमार्गमनिशम् भजेत परिहर्तीति इट् प्रतिषेध इटो पधानं भवति

भा०कै०
४९

ए

तस्मात्रे तदि[illegible]ति इ‍ऊ ह्रस्वोः कारान्तान्नित्यग्रहणाद्यानुवृत्तिः भवति चेदिति ज्ञ अथो स्त्रीती द्विधेरो घएवे सथे ।। ननु वा दद्वविधावपि द
कारोऽकस्माच्च पाजुरि ता[illegible]ज रोवेति सुद्ध यमविष्यति नेतदिति विधौ जास्या अपि लवित्ते सादावपि दीर्घः स्यात् तस्माद्धि हित्तस्य दी
र्घस्येड्ग्रहणेन ग्रहणं तु विधिपर्यन्तं ग्रह इति इडागमेऽह्वनेत्स्यादेशर्धधातुकस्यादेः परस्येती ट एव दीर्घः वलादिरिति वलादिर्यद्भृ

नञ्ज्ञोसेडिति किं त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति इहवा ग्रहीदिति इट ईटाति सिज्लोपो न प्राप्नोति इच्चाग्रहीन्न नेटीति इद्धि प्रतिषेधो न
प्राप्नोति स्मा भ्रूदेवं स्यन्ता नाम्निपिवं भविष्यति ।। अत्रापि नेटीत्येवानुवृत्तेः तस्माच्चाप्यभिदृग्ग्रहणमनुवर्त्यम् ।। अथाज्ञो दिष्टेवम
र्थं तथाऽ ग्रहीत्ग्रग्रहीद्दू विभाषितं इति सर्ग्यो न प्राप्नोति तस्मात्रे तच्च कप्वंतु इटो ग्रहणोऽयोपहरणान्न भवतीति भवति
चेत्प्रति षिद्धस्य स्यचतुर्न विधाने दीर्घो भावडस्येव तस्मात्स्य कप्यदूदीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम् न चेद्वित्तायते इटोग्रहणं कर्तव्यं
न कर्तव्यम् आर्धधातुकस्येति वर्तते ग्रहः परस्यार्धधातुकस्य दीर्घत्वं वस्यामि इहापि तर्हि प्राप्नोति ग्रहेणाग्रहणीयं । वलादी
निवर्तते एवमपि ग्रहीताग्रहीत्तु मत्रन प्राप्नोति भजतस्र्वेगसा भविष्यति एवमपि ग्राहकाः अत्राप्राप्ति किंच दूदृप्रतिषेधे
न खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिष्टं वाधते तस्मादिटो ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतमार्धधातुकस्येड्वलादेरिति
ननु चोक्तमेवमपि क नैवमग्रहणेऽप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशादिति नैष दोषः ग्रहदूस्याप्यवमेद्द्रुडि निग्रस्यसापाः षष्ठीप्रके लपिष्यति
तस्मादित्युत्तरस्येति एवमिहत्वात्सोऽर्थदोषो भवति पदुत्रे विएवदिटः प्रतिषेध इति कथं प्रकृतस्येट इदं दीर्घत्वं न चविएवदिटप्रकृतः ।। ग्रग०
त्वाधीपते इत्वरः साप्रति कं वलोदित्वमाश्रित्य मिष्टिमतास एवमर्थांति भजतस्र्वेग सेति सा प्रति काभावाद्वलिटीति निषेधाद्वद्दृप्रतिषेधा ४६
तेनेति पेन नाप्राप्तिन्या येनेदं वाधितास्त्वेतद्ध सेवार्धधातुकस्य दीर्घत्वमच्यारिभाषाप[illegible]नाद्य[illegible]तत्र स्थितत्वसाचः स्यातेल्वोति ।
ज्‍ञअम्रो: स्त्री सनेन तु वलादिलक्षणएवेट् प्रति प्रसज इति अप्राकरिणकत्वाभावादीर्घ सिध्यति ।। ७ ।। ७ ।।

यङ्लोपेवेति तत्वडं तस्माद्धानेद्विर्वचनमिसत्रयस्तेऽमङ्‌तिग्रमयस्मिन्नाहान्त्रष्टः सयहि: ननु च हि: प्रयोगो द्विर्वचनमिति पदस्तत्र स्थितः
ततः कथमस्थित पदर्शास्त्रेण परिहारः ।। अत्राह :य ङ्लोपेवोक्तमिति अप्राप्यप्रसिप्राप्यो वार्तिककारस्य हि प्रयोगे द्विर्वचनेऽस्वेदस्यादपिवि
धावल्लोपस्य स्थानिवत्वात्कारेण व्यवधानाद्दीर्घाभावः नच दान्ते प्रत्यवेत्रासिद्धेन स्थानिवदिति इत्कं तस्मिंस्तु व्यस्तानेयुव[illegible]दान्तव
रेपलोपस्य रदुत्वद्विर्वचनादौ निवृत्ते स्यानीति सापेक्षिके दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वभवस्येव सूत्रकारमतेऽपि ग्रहे विहितस्येवे विहि
तविशेषणा अपराणघङ्लोपे दीर्घाभावसिद्धिः भाष्यकारेणत्वसिद्धत्वमपि पदस्या श्रित्य तदन्तद्विर्वचनादिति विवृतम् अन्यत्रास्य दोषं

यङ्लोपे कथमयङ्लोपेवोक्तमि[illegible]ति सर्वत्र कसर्वत्र यधिवप्रकृतस्य दीर्घत्वमथवापि दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायते यङ्लोपे चोक्तं किमुक्तं त
दन्तद्विर्वचनादिति स्वरीतिस्रृति अथवेत्तिवर्तमाने पुनर्वा वचनं किमर्थम् पुनर्वा वचनेन लिङ् सिचोर्निवृत्त्यर्थम् पुनर्वा वचनं
क्रियते लिङ् सिचोर्निवृत्त्यर्थम् ।। अथ किमर्थं स्तृ ग्मयतो: पृथग्ग्रहणं क्रियते स्तृ वर्तेमा भजे अथ किमर्थं सङ्गः स्तानुव
धकस्य ग्रहणं क्रियते तत्र वर्तेमा भदिति ।

सासम्यक्परिहाराभिधानाद्गुण स्तर अथवेति इट्सनिवृत्यर्थः लिङ् सिचोर्निवृत्यर्थमिति ननु स्तरतिग्रहणाल्लिङ् सिचोरनु
वृत्तिर्न भविष्यति अतोऽस्य संयोगादेरिति वृद्धि विकल्पस्य सिद्धत्वात् नेत दोषि निसार्थस्तरतिग्रहणमिस ज्ञापकं लिङ् सिचोरिट्ने:।
क ।।अथ किमर्थमिति सग्रहणमिवर्क्रियता क्षिति भाव ग्रुवतेरिति ।। अननुबन्धग्रहणेन सानुबन्धकस्येति स्तवतेरेव ग्रहणं स्यात्
सङ्‌ग्रहणे ऽपि क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति स्यतेरेव ग्रहणं स्यात् अस्याप्रपरि
भाषायाः स. इग्रहणे कर्तव्ये स्स्तिसम्पत्तीति मिदेनोच्चारणमेव ज्ञापकम धूञ्दुतिधूञ् कंपनदृतिसादिषु आदिषु च पथ्यन्त
निहितयोरपि सामान्येन ग्रहणम् धूविधूननदूत्स्यातु निरमिद्भवति ।।७

५० किंपुनरिति स्वरितस्तु देशे नापं विचारोऽ स्यिमान्ति दात्तत्वा आमविभाषापानिष्वपात्तदोषाभावाश्च स्वरितेत्वदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाच्चिवारः आं
चरुइत्त्वा विनिपरिणामानात् स्यादात्तत्वनप्रतिज्ञातम् तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञाने दोषः यदिक्रियते अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने त्यापेनेतिप्रश्नः यदि
स्वरितेऽदात्तइति ननु किंतिप्रश्नेऽपेक्षुकः किंतीतिप्रतिषेधात्त्वामाप्तविभाषेयं स्यात्तेनेत्ताल अल्पनिषेधफलप्रसंगात्स्वरितेः प्राप्तविभाषायां तु
महाविषयत्वं भवति किमर्थमिति यदिस्यादित्तिन[redacted]स्यर्थ तदाश्च्रहुनोः स्यदत्तापसमयीरपप्स्थैनिवर्तयेदितिप्रश्नः निदर्शनार्थमिति निदर्शितः
किं विदेवाधिधि[redacted]बाधतेन स्वेमितिभावः विधिरितिकेनोः स्यदत्तयेषः॥ अयं प्रतिषेधइति प्राप्तविभाषायस्येयथा वलादिलक्षणाद्

किंपुनरियं[redacted]प्राप्तविभाषाश्राहोस्विदप्राप्ते कथंवाप्राप्ते कथंचाप्राप्ते परिस्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते अथानुदात्तस्तोऽप्राप्ते स्वरितेरुदात्तः स्वरतिरु
च दात्तः पठ्यते किमर्थं तर्हि वाचनम् वाचनानिवृत्त्यर्थं वार्वं नक्रियते निवृत्त्यर्थम् अनुदात्तेहि किं तिवाप्रसंग इति निषेध्य पुन प्र
विधानात् अनुदात्तेहि सतिकिं तिविभाषाप्रसज्येत स्तेवा किंकारणं प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् प्रतिषिध्यकिंतापि पुनर्विधीय
ते सप्तर्थे वेकाऽलक्षणं बाधितेएवंशुकः किंतीत्येतमपि बाधेत यदि तस्युदात्तः पाठ्यान्तिविप्रतिषेधस्तेनेवं स्तादई स्पिप्रति तः
तिषेधेनेतित्तोप पद्यते किंकारणं सविधिरपप्रतिषेधः वि[redacted]धिप्रतिषेधयोश्चापुक्तो विप्रतिषेधः ह्वापिविधिर्नेमह
वाभिवक्ष्यामाणत्वात्तः प्रतिषेधविषये आरभ्यते सप्तर्थे वेकाऽलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवमिममपि बाधिष्यते॥ ७ ॥ ७
इप्रतिषिध्यतेन स्यास्यलक्षणोऽपिप्रतिषिध्येत अनुदात्तप्रतिज्ञाने तु द्वयोरपि विधित्वाद्धि प्रतिषेधोपपत्तिः योऽपीति चेधस्येणाद्दृष्टान्तोपथ्या
मद्धुकाप्तस्वेनात्वाद्विदं वलोचे वेअस्तुनोः स्यदप्रयविधिः सप्तर्थे वेतिक्षिप्यते[redacted]सादेएव मिममपीति अनवस्वरितेऽदात्तत्वेपनना राम॰
प्राप्तिन्यायोऽक्षिपेनेकालक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेतन स्वरितेलक्षणम् यद्येवं विप्रतिषेधानुपपत्तिः स्वलक्षणस्य विधिरपवादत्वा ५०
त्॥ अनयायोर्वेष्टस्य सिद्धत्वात् प्राप्यपादिविप्रतिषेधः॥ अथ वा स्वविधिरपं प्रतिषेधइति विशेषेवलं तं पदुस्केत्तदेवनन्निरभ्रेते तत्रद्यो
स्केलमवलेनानुपपद्य तावप्रतिषेधः श्रीनारसिंहेजपतितएम्

अथवेति परिभाषा अपराणादुत्सर्गाय बाऽऽभावेऽपनीति हवो विप्रतिषेधो युपनीपरत्वेन व्यवस्था। तदात्तत्वे दोष प्रतिषिध्यायाऽनुदात्तत्वे
प्रतिषिध्येते अथेति नवाप्राप्तएकाज्लक्षणइति अयमेव पाठोऽयुक्तः केचित्तु वलादिलक्षणइति पठन्ति वलादिमात्रविषयत्वादु
लादिलक्षणमिति व्याचक्षते युक्तः किंतीत्येतस्मिन्निति तत्रस्थे तत्पत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् पेयक्षानुदा
त्तेयइति प्रतिषेधकोऽस्यपुरस्तात्कारणस्य सर्वेऽट्प्रतिषेधार्थत्वात् यदयमितिपद्युषु लक्षणप्रतिषेधमयं विकल्पो बाधेते तः स त

अथवा येनु[redacted]नाप्राप्तेतस्य बाधनं भवति नवाप्राप्ते वलादिलक्षणे इयं विभाषा आरभ्यते स्यलक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च अ
थवा मन[redacted]ध्ययवारः पूर्वान्विधीन्बाधेतदुस्यैव मिमं विभाषा वलादिलक्षणमिदं बाधिष्यते स्यलक्षणानबाधिष्यते॥ अथ
वानुस्वरस्त्वनुदात्तः ननु वाच्यमनुदात्तेहि किंतिवाप्रसंगः प्रतिषिध्य पुनर्विधानादिति नैषदोषः येननाप्राप्ते तस्य बाधनं
भवति नवाप्राप्तेएकाऽलक्षणे प्रतिषेधेदयं विभाषा आरभ्यते युक्तः किंतीत्येतस्मिन्नस्तु नः प्राप्ते चाप्राप्ते च अथवा युक्तः
किंतीत्येषयोगः वदात्तार्थमुक्षयेषुअनुदात्तेभ्यइट्प्राप्नोतेनतद्बाधनार्थमुक्तः॥ अथवा युक्तः किंतीत्येतदनुवर्तिष्यते अ
थवा आवापप्रवृत्तिर्ह्यायपतिनेषुविभाषाउपिकरणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति परं यमनीवर्त्तमंजरे भु स्रिस्त
इत्युभयहापि सनामिति स्तग्रहणं करोति इणिनष्टायाम् इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम् निसार्थोपमा
भः नेतदस्ति प्रयोजनम् मिहात्र विभाषापूर्वेणैव तत्रारंभसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति नात्रग्रहणं विभाषा
प्राप्नोति किंकारणं यस्यविभाषेतिप्रतिषेधात्तत्रारंभसामर्थ्याद्विभाषालभ्यंतपुनरिड्ग्रहणाद्विदेवेतिनितीपसह॥
निग्रहणं ह्येषु मस्य प्रतिषेधस्याभावादनेनैव सनि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तत्रविरुध्यात् इणिनिमित्तेति निरःकुषइत्यने
[redacted]नंतोय। इषुइच्छायामिति केचित्तेरादिकमुदितमधीयते अमेन इत्वस्य प्रयोजनमपश्यन्तइषइच्छायामितिपठन्ति श्रीनृसिंह

मा०कै०
५१

येत्विह गीष्ठुमहे इति पठंति तन्मतेनेह विशेषणार्थे उकारस्तत्र वार्त्तिककारमतेनंत्रयोऽपीषयोऽनन्तु वधकार इह चगीषमहे इति पाठस्तदाह इ
षीति इषश्चापि शाप इत्यस्य केष्याद्विकस्य तु विकल्पमिच्छति वार्त्तिककाराः तेदादिकस्य तु गरिते ऽभ्युपगम्यमाने तीषमहे इति या ऽऽ
नु वैधरूपतिमाष यौकेपादिकस्यैव ग्रहणस्यात् इष्टमाभूदिति विकल्पः तेन इषगमादि विपत्सानकारादौ नित्यमिडुत्वि गमेः गिहोषि
तिइह तु जिगमिषितेवाचरति जिगमिषित्री पत्त इति वहिरंगत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः केचित्तु पावर्द्धि भागेनेष्टसिद्धि

रेषत्कारेश्चपनमस्याम् निषेधः इषेलकारेश्चपनमस्यायां प्रतिषेधो वक्तव्यः इह मा भूत् प्रेषितामेषितव्यम् वसतिक्षुधो
रिट् इडिति वर्त्तमानेपुनरिड्ग्रहणं किमर्थम् पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम् इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नित्यार्थम् नि
त्यार्थोपमारम्भः गमेरिट् परस्मैपदेषु गमेरिट् परस्मैपदेषु चेत् कृत्सुपसंख्यानम् गमेरिट् परस्मैपदेषु चेत् कृत्सुपसंख्यानं क
र्त्तव्यम् जिगमिषिता जिगमिषितुम् जिगमिषितव्यम् तन्नर्थमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम् । अविशेषेणागमेरिडा
गमस्तत्रात्मनेपद परे नेति वक्ष्यामि आत्मनेपद परप्रतिषेधे उक्तम् किमुक्तम् आत्मनेपदपर प्रतिषेधे तत्परयस
युडेकादेशेषु प्रतिषेधः इति इहाप्यात्मने पदपर प्रतिषेधे तत्पर य सीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः तत्परयोस्तावत् संक्षि
गंसिष्यते सीयुटि संगंसीष्ट एकादेशे संगस्त एकादेशे ... ते व्यपवर्गाभावात् अप्राप्नोति सिद्धंतु गमेरात्मनेपदेन समा
नपदस्थस्य इट्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथं गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इट् न भवतीति वक्तव्यं ॥ ७ ॥ ७

मान्तः गमेः सकारादावित्र्वर्त्तीत्येकोयोगः ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयोयोगो नियमार्थः तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियम
स्यात्मनेपदविषय एव इति निवर्त्यते इति कृतिपरस्मैपदस्तु क्रियेडु नवत्येव जिगमिषितुम् जिगमिषितव्यम् निगमिषतस्मिति
॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ एम०
५१

1956

नहम्यत्र सिद्धं त्विति तेन परस्मैपद इत्युक्त्यपिप्रतिषेधो भवति विहत्सत्वमिति अन्यथा न लुमत्तांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात्
विहसिस्त्रीपत्त इत्यत्र तु इत्थंवरात्मनेपदस्य बहिरंगत्वादिड्भावः वत्तुग्रहणं चेति कृत्स्नामर्थ्य इत्यस्यानन्तरं कृत्स्नं ग्रहणमत्र तेन गेधुत्ता

नहम्यत्र तु पंथ इत्यादि प्रतिषेधेच किम् कृत्सुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् विहसिता विहसितुम् विहसितव्यम् नन्विहो
पसंख्यानं कर्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम् अविशेषेणकृतादिभ्य इट् प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इ ... इ वत्तीतिवक्ष्यामि
३६ आत्मनेपदपरं चेत् तत्परयसीयुडेकादेशेषु इत्युक्तम् आत्मनेपदपर इत्युक्ते तत्परयसीयुडेकादेशेषु ...
वः तत्परयोस्तावत् विवर्त्तिष्यते सीयुटि वर्त्तिषीष्ट एकादेशे वर्तिष्यते सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समान
पदस्थस्य इट्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथम् वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इड् वृत्तीति वक्तव्यम् चतुर्भ्य
सि ... परिग्रहणानर्थक्यंच चतुर्ग्रहणं चानर्थकम् सर्वेभ्यो वृतादिभ्यः प्रतिषेधदृश्यते तासि ग्रहणं चानर्थक
म् किंकारणं निवृत्तत्वात् सकारस्य निवृत्तः सकारादाविति तासि ग्रहणे चेदानीं मक्रियमाणे लुङपि ग्रहणं नापि नार्थः रधेः ऽपिहि
वृतादिः पञ्चमिभ्यश्चेत् लुङपि ग्रहणं न कर्त्तव्यम् तासि ग्रहणं तु कर्त्तव्यम् यदि तत्सकारादाविति निवृत्तं तदा निवर्त्यित इत्यपि
हि प्रसज्येत वर्तितावर्धिता तासि ग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे लुङपि ग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ अपि भ्योपिवृतादिभ्यः स्महात्सेमामभूदिति
भवेतासि ग्रहणं कर्त्तव्यम् लुङपि ग्रहणं तु न कर्त्तव्यम् अन्येभ्योपि वृतादिभ्यः तो सोकस्मान्न भवति ॥ ७ ॥ अलस्मान् सिं
री ... नाष्टवृतादीनां चतुर्णामाख्यं भविष्यति एकस्यानेक प्रयोजनाविरोधात् सर्वस्य इति संक ... तीयाटो ह्रपे यी सर्वे भवेता
सि ग्रहणमिति लुङपि ग्रहणाकारणाप्र मेतत्र तु तासि ग्रहणाकरणापरम् ॥ तथा वाप्य पि प्रत्याख्यानकरिष्यते ॥ ७ ॥
लृस्य२

1957

भा०कै०
५२

परस्मैपदेष्विति वर्तते इति स्वरितेनाप्यनुवृत्तेरास्पदत्वाद्विहायोक्तपक्षे लिंवा ईषां तु कं वलादिपरस्मैपदपरं नास्ति एतच्च यथान्यासाश्रये
णोक्तं तेन परस्मैपदेन समानपदस्थे स्थानुवृत्तौ सत्यां तु तदापरस्मैपदेष्विति नानुवर्तमिति सदेश इत्यन्वयेनानुवर्तनं नास्तिअनुवर्तमा
न नेनास्ति वैत्यपि केचित् पूर्वं तत्तु जैनपक्षेऽप्येष्वो शतादिष्वत्रासेरात्मनेपदादेरप्रत्यादिदर्शनाभावात् उपदेतात्साविति तासाव
उभावे सत्यनेन तस्य लिप्रतिषेधे विधीयमानेऽस्य थः सिद्धेति उपदेशाग्रहणेन दृष्टं समवध्यते उपदेशेऽत्वतो हलादिर्भावि

परस्मैपदेष्विति वर्तते स्वरितेनास्य परस्मैपदपरः नास्ति अथ तारिभ्यः पूर्ववत्तास ग्रहणेनापि नार्थः न चिकस्मात्त्व
भवति परस्मैपदेष्विति वर्तते उपदेशेऽत्वतः तासौ वसतत्प्रतिषेधे प्रतिषेधप्रसंगोऽकारवत्वात् तासौ वतत्प्रतिषे
धे घसे प्रतिषेधः प्राप्नोति तत्र घसिश्रयः किं कारणमकारवत्वात् सोऽपि प्रकारवान् सिद्धं तु हलादिग्रहणात् सिद्धमेतत्कथ
उद्ध हलादिग्रहणं कर्तव्यं तच्चावश्यं कर्तव्यम् अघशी प्रयोजयतः अघशी तावत्प्रयोजयतः किं कारणं तासौ च निर्दिष्ट
त्यात् सिंद्वेष्ट तासौ अञ्वश्च तर्हि प्रयोजयतः अञ्वश्चापि न प्रयोजयतः तासौ नित्यानि दृष्टत्वं निविशाविति टापि
अरिर्तर्हि प्रयोजयति आरिथ ऋयमाभोपि वैहलादिग्रहणं अत्र प्राप्नोति जघसिथ एषापि हलादि तासु वाभावो
तासौ तासाव निर्दृष्टत्युच्यते नवघसितासावति न नुवपत्तासौ नास्ति अनिडुप्यसौ तासौ भवति नैव वितापतयत्तासा
वनिडिति कथं तर्हि तासाववति अनिट्त्वेति किं वत्तस्य मेतत् नहि [illegible] प्यमनुष्मानं गंस्यते॥ ॥ ७ ॥
थ नवघसिराम परेऽपि हलादिः॥ अनुष्मूतर्हीति अस्यत्याभाविसस्यानुदात्तेत्वाच्छलभावादुपत्यासोऽयुक्तः क्रियमाणेऽपि तिपघ
पिस्यानुपदेशे सिद्ध हलादिर्न भवति तस्यापि सायदेशो हलादिरेव तस्य वाभावादिति उपमानेदृष्टान्ता धर्माणामुपक्षेपे प्रज्ञाना
भाविनावासंप्रत्ययः॥ तत्र तासो लिनेट् प्रवर्तते तु अप्राप्नेपदि घसितासौ स्यात्तस्य लिनिषेधोऽतिदिश्यते यतस्तत्तासौ नाभि
तत्रास्य तासावनिडुत्वमशक्यप्रतिपत्तुमिति थलि तिदेशेन प्रवर्तते अनिडुप्यसाविति अशक्तादेवेऽभावात्॥ २ हम०
५२

मधिक १

समस्यर्थे इति तासाविवनासस्वरितेनोपदेशे विकरणाश्रीयते तासौ परतः सर्वस्य पर्यरानर्भवति तथा थल्यपीत्यर्थं ननु वास्स्यत्स्वरितासाव लि
सर्वा निद्देतित रादेशस्यायिस्थानिवद्भावात् सातानिटत्वेस्यात्तस्य नेनद्दि स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेषु च कार्येषु प्रवर्तते न च तासौ शास्त्रीय
कार्यं अतएव वयेयस्य लुक्विधिथिति प्रतिषेधाभावः कृप्रे प्रिपिवकृत्यिथेति भाष्यम् नहितासौ नित्यानिट् कृपिः॥ आत्मनेपदेऽदभावात्तप
रस्मैपदे सत्त्वात् चोंतायुगेऽवचनं तेइति नहि थेत्यादौ स्वयमजतोनाप्युपदेशेऽनान् असतिनियमे इति जह थेत्यादाविट्प्रतिषेधार्थ
एवयोगोऽस्त्विति भावः॥ तत्रैव चादिष्ट इति सर्वयोगाभ्यां पवादिप्रत्यस्य लिनिष्प्रतिषेधे प्राप्ते परत्वेऽडादि थयः जह थेत्यादौ च नित्यः प्रतिषे
धेद्रक्ष्यते तत्र भारद्वाजस्येति वचनात्स्वरतत्रानुसंधानाहिकल्पः प्राप्नोति नियमफलमन्यैश्चापवादविधिमाह यदि पुनरिति सर्वयोगेभा
समस्यर्थेऽपि वैवतिर्भवति तद्यथा मधुरयाभिवमधुरवत् पाटलिपुत्रदृष्ट्या पाटलिपुत्रवत् एवं तासाविवनासत् ऋतोभारद्वाजस्य।
किमर्थमिदमुच्यते न अत्रत्यासच्चासानिटोनिसरिरवसिद्धम् सर्वं तद्विनियमार्थोयमारंभः ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्ये
ति कमासम् पपिथ पवियथेति॥ ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः किं का
रणम्॥ अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य गुणे कृते रपरत्वाने जनत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ असति नियमे को दोषः॥ तत्रायवादिप्रसङ्ग
स्वं ते तत्रपवादिप्रसङ्गः कृतः पविथ पपिथेति यदि पुनरेवं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत अचस्तास्वल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्यो
पदेशेऽत्वतः भारद्वाजस्य ततः॥ ऋतः भारद्वाजस्येति निवृत्तेति सिद्धयेवमपंधु भास्वा [illegible] त्रः स्वस्मान्मतान्याविता भवति॥ २
रद्वाजग्रहणं कृत्वा नरे वह्नितापियोगेऽनुवर्त्यते स्वसान्मतादिति भारद्वाजस्यमतं पपिथ पपिथेति दृष्टम् वसेव अन्येषांनुमतम्
पपक्ष पपाथेतीडभावः आसविपपे तुमतविपर्ययः प्रदर्शितः स्यात् ननु च निमित्तश्रुत्वेषु विकल्पेत विधौ विकल्पमात्रं प्रद
र्शितम् तत्रक सा कृत्तत्तपक्ष्याविनेस्यात् उच्यते विकल्पप्रतिपादनाय वा प्रहेणाय एवकर्तव्य इगाद्यमानुयाय्यपरीपते
सोचे वपजा भवति यद्यपि नावार्थे पणयः श्रुतः स्यैतः सतेनैव सम्मतेनैतपरिद्रपते सर्वहितस्य मतेनैव प्रमाणेनवक्तिः स्रुता

भवतिचैवं दृष्टत्वाभावनियमाहिताविप्रत्याघातेरनुयनेरतेनाभिमानद्विष्टत्वात्
हेलिनेनिवृत्तिदारीलाभविपक्षोदेतश्चेति

योगविभागश्चेति नञ्ग्रहणस्यादीनां पूर्वपरत्वयोरन्तरङ्गत्वेऽप्युपदेशे । तन्नान्तिरेऽप्रतिषेधे ऽस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः आदेशोपदेशोऽप्याश्री
यतेऽन्युपस्थानुपदेशश्चेति अनुप्रदेशस्य विभाषापस्थितेराद्देशस्य [illegible] विकल्पस्य लिप्स्यति विवेयविवेध्य आनर्थक्याथ आवरविध
वम् ग्रहणमिति एकदेशानुपदेशेनाव वर्णयन्नस्मुरापस्त्राख्यायते वर्ते किमर्थमिति यदि आदि[illegible] नियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्यया

एवं तर्हि योगविभागात्सिद्धम् योगविभागः करिष्यते अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं उपदेशे ततः अतः अत उपदेशे इति व
भ्यासान्तर्थम्यन्तर्गतिः मर्थे न कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रुवो लिटीत्यवसिद्धम् एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः क्रियामेव यथा स्यात् के
ष्वाभूत्स्ववरिथ वविवतन्ताकिमर्थमिदमुच्यते वनेकाजाद्ग्रहणसावस्वनेनियमार्थो नियमार्थोऽयमारम्भः वस्येकाजाद्ग्रहणमेवा
ज्ञमाभूत् विभिद्वान् किमुच्यते नियमार्थमिति नपुनर्विध्यर्थमपि स्यात् प्रतिषेधोऽपि यत्र प्राप्नोति नेड् शिकृतीति हे चे
वाप्येवमादिषु एवं तर्हि कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रुवो लिटीत्यनेनाभिप्रायस्येड्भविष्यति नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति किंका
रणं प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य प्राप्तिः प्रत्ययलक्षणस्याप्रतिषेधः उभयोः सम्प्रसारणः । कथं ज्ञापकेऽड्ग्रहणा
त् कथं कृत्वा ज्ञापकम् श्रीवृङ्खश्रीउदात्तेत्यतः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति यद्यपि त्वाचार्यः उभयोः सम्प्र
सारणमिति तेनेड् ज्ञो ग्रहणं करोति न खल्वपि कश्चित् नयवास्त्रितिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च तुल्य
जातीये समानेऽर्थे यत्र प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवति एव प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति । अथ यावता वसा
वेकाजाद्ग्रहणस्थानवित्तयम कोऽत्र विशेषः नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा नखलु कश्चिद्विशेषः ॥ ७ ॥ ७ ॥
अयमेव प्रतिषेधस्य निवर्तकः ततश्च नियमार्थम् अथ प्रकृत्यर्थपुरेषे वततोनेड्शिकृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थमि
त्युभयपक्षेऽभवाश्रयः नखलु कश्चिदिति उभयपक्षे एकाजाद्ग्रहणमिष्टावधार्थम् नो मे स्यो विभिद्वानिसादावित्यर्थः ॥ ७

आद्दीघुरुषिकामात्रमिति अहो हंपुरुषइतिपरमाभिमानः सोऽहोपुरुषउच्यते यथायथेवापालर्थोऽणिनामर्षयोर्द्वन्द्वमनुदितुकन् तस्य भावो
मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अक्षत्वभिप्रायेणैतदुक्तं तेन खलु कश्चिद्विशेषः इति अस्मात्र विशेषोऽस्त्येव यदि आदि नियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रतिषेधस्य
स्यात्ततो पुषु विवेकादेनुकः किं तीतिप्रतिषेधः स्यात् इह ग्रहणं च आदिषु चेऽनर्थकं स्यादिति प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधः । आ
दिनियमे न निवर्त्यते इति सूत्रमिदं नियमार्थमेव अथ एकाज्ग्रहणमिति क्रियमाणमेव एकाज्ग्रहणमनिष्टं निवर्तयेत्
लमिति मतप्रश्नः विभिद्वानिति कृते द्विर्वचने [illegible] नामनेकाच्त्वान्निवर्त्यर्थं सिद्धमिति प्रायः एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति यद्यपि
नित्यत्वात् द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वादिरान्प्रथमं तीति परिहारोऽस्ति तथापि पौरहोऽन्तरङ्गत्वाच्चान्तः । तथा हि द्विर्वचन

आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति तु वयं ब्रूमो नियमार्थमिति अथैकाज्ग्रहणं किमर्थमिह मा भूत् विभिद्वान्वि
च्छिद्वानिति । क्रियमाणेऽपि वै एकाज्ग्रहणे अत्र प्राप्नोति येषापि एकाचः एवं तर्हि कृते द्विर्वचने एकाचो विवक्षेऽयमेतत्तन्न हि कथम
नुपपत्तेनेकाच्यासानर्थक्यात् नहि कश्चिद्वृत्ते द्विर्वचने अनेकाजपि यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते ननु चायमस्ति
जागर्तिः जागृ[illegible]वीतोऽ[illegible]नुपपन्न यत्नधाकारग्रहणं करोति नहि कश्चिद्वृत्ते द्विर्वचने आकारान्तः [illegible] अनेकाजस्ति नन्वयम
स्ति दरिद्राति दरिद्रितेरिटा भवितव्यम् किं कारणम् ॥

सावकाशः यथाचेति दरिद्रावकाशो यत्र कृते द्विर्वचने एकाचं लोपे विद्रान्तस्त्वानिति विद्रि द्रानित्यादौ नित्यत्वात् द्विर्वचनं पूर्वम् जागर्ति
ति उपदिश्य जागृ अयमन्तरस्थानिति विकल्पितत्वाद् आजागर्ति यः कथुः चिरिजिश्चिकास्यादिम्पक्षकास्यनेकाज्ग्रहणं तु ज्ञापनार्थ
मिति आमाशाव मिति कसोः परस्माद्भवः जागृवांस इति द्विर्वचनमेकग्रोष्ठ्वेरसिवृत्ति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः नदरिद्राते
तिदरिद्राति नित्यमभिस्यात् आणालङ्इति आकारे विधानं तस्य ओकारविधानेन तापि तस्मादाकारस्य प्रश्लिष्टावर्णता तु च अणेलाघव
भवेमो कारस्य तु विश्लिष्टावर्णताद्रेकाराद्विहन्तर तोपगोरवमिमा कारे एव विधियः । तत्र दृष्टिरेवीति दृष्टोऽक्तायाम्य यथैव

भा०क्रौ० सिद्

५४ सिद्धोऽसाविद्धिधाविति क्वचित् सिद्धईति पाठः सिद्धश्चासौ सिद्धश्चेति विशेषणसमासोऽस्त सिद्धशब्दार्थः एकेन सिद्धशब्देन सामान्यसिद्धिः प्रतिपा
द्यते द्वितीयेन तु विशेषसिद्धिः एवमपीति सा प्रतिकल्पाहृत द्विर्वचनस्यानेकाच्च आकारान्तस्याभावात् दीर्घग्रहणे कर्तव्ये लाघवार्थमाद्
ग्रहणस्यादिति नैकमुदाहरणमस्ति द्वृहणं प्रयोजयतीति नोक्तम् नैकमुदाहरणमिति उक्ते तु अवडभ्वादेकाज्ग्रहणं नातिवृत्तिः क्लादेक
जाग्रतेर्नेति तत्र सिद्धे नियमार्थं तत्र पघस्तागान्निर्वति निवसः स्यात्तमेव सा ज्ञान्प्रतिषेधं कुर्यात् लघीयसी हि सा कृतात्प्रतिः नवरी द्वातिद्धितीयोऽनि
ता वर्णोऽसाम्बुवस्थापामाद्यहणस्या कृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थता तभतस्त्वा[illegible]कान्त्या पात्तपादेवतत इडभावोऽस्य दृश्ये काड्ग्रहणेन कृतद्वि
र्वचनादेकाचा स्थाने तत्र ड्वृहणं कृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थं पपिवानिति सा प्रतिका का एतत्स इड्भावे भजत्स्वैकाजिरयुक्ता अपितुम अ
उक्तमेन तत्रीद्वानेरा क्षेषाद्धे लोपः सिद्धश्च प्रत्यय विधावितिः यश्चैरानुप्राप्यविषो सिद्धः सिद्धोऽसाविद्धिधौ एवमपि भजतस्वैगति
विज्ञापेत आकारान्तोपयभजत्स्वैरिति एकाज्ग्रहणमेव ज्ञापके ननु चात्र जागर्त्तेश्च भेतत्स्यात् नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणप्र
योजयति पपिवानवकाशो ज नस्यात् जागर्तेर्नैवं चरणात् अथ घसिग्रहणं किमर्थं न एकाचुत्वे सवसिद्धम घसिग्रहणमनर्थकं इत्
वातिघसिग्रहणाक्रियते लोपकृतेऽनेच कृतादिरग्ने प्राप्नोति द्वूर्ध्वसिहस प्रधायेमि द्वृक्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् यत्वादिडा

थघसिग्रहणमिति द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावः पूर्वविप्रतिषेधाभ्यपेणाप्रसाख्यापतेद्वि र्वचनं गणपवापावादेशा उल्लोपस्ययोर्लोपाभि
लोपवित् किन्नोभस्तेभ्यस्ति तत्र घस्त्वसद्गतिद्धि नेश्च सिभसोर्हलिचेति परस्मत्पुपधालोपः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वाद्विर्वचनं भवति
तत्र कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादुपधालोपः ततः कृते द्विर्वचने एकाजभवतीति सिद्धे इडागम इति मतान्तरम् इतरस्य स्थानिवद्भा
वाभावात् पूर्वविप्रतिषेधो नाश्रितः ततः परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधालोपे कृते एकाचूत्वाभावात् द्विर्वचनेऽस्यापीडागमः इति मतान्तरेण घ एम०
सिग्रहणमनर्थकत्वादिति ॥ ॥ लक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ५४

च
नित्यो लोप इति हल्भविष्यविधानादित्तु लोपेकृतेऽनन्तु कृतत्वान्नप्राप्नोत्यनित्यः पूर्वविप्रतिषेधवाधाह इडपि नित्य इति कृते द्विर्वचने तूपधा
लोपः स्याभ्यामाकारान्तपरोऽकारत्वात् स्थानिवद्भावबाधाह ॥ अनित्य इति पूर्वविप्रतिषेधवाधाह एवं मही ति पूर्वस्मात्पवि
धोत्स्थानिवदिति सुवित्रनाश्रीयत इति स्थानिवद्भावादेनेकाचूत्वेऽपि तन्नित्योदनीयम् स्थानिवद्भाववाधोऽनसिध्यतीति यत्वादिति नित्यत्वादि
त्य पिवोद्भूत्वमूवचनादि ति ॥ अथवा इडादिति नेवाद्भुवम् सेसपि सभ्रवे बाधनं भवतीति लोपाद्विर्वचने यो त्रा वाधप्रसंगात् किन्तु क्र
मः प्रदर्श्यते घसिग्रहणे क्रियमाणे कृताकृतप्रसंगित्वादिडागमो नित्यः कृतेऽपि इपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्त्तनात्सावकाशश्चलो

नित्यो लोपः कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि इडपि नित्यः कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि अनित्य इट नहि कृते लोपे प्राप्नोति
किं कारणमनर्थकत्वात् एवं हि द्विर्वचने कृते अभ्यासस्याकारस्तदा अभ्यस्य इड्विध्यति न सिध्यतीति किं कारणं हि तल्लोपस्य
परत्वाद्विर्वचनं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वाल्लोपः लोपेऽनन्तु कृते द्विर्वचनं न प्राप्नोति घसिग्रहणेन पुनः क्रियमा
णेनेष्टोऽयं भवति कथम् वचनादिड् विध्यति इटि कृते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति पघाप्यपरत्वाल्लोपः स्थानिवद्भावाद्द्वि
र्वचनं भविष्यति विभाषा गमहनविदविशामिति वक्तव्यम् दर्दृश्वान् ददृशिवान् तन्न हि वक्तव्यम् कस्मान्न वर्तते अड्डने
स्ये स्वर्तेर्विदलादितः सावित्रप्रतिषेधेन स्वार्थत्लक्षणस्य वा वचनस्य
वकाशः स्वर्तोदिता अतः स्वरस्य सावकाशः करिष्यति हरिष्यति इहोभयप्राप्नोति आहरिष्यत अतः स्वरस्येन इड्भवति विप्र
निषेधेन ॥ ७
घोऽपि नित्यः तत्र परत्वादिडागमः ततो लोपः ततो द्विर्वचनमिति सिद्धं तद्धि त्वानिति विभाषा गमहनविदविशाम् दृशेश्चेति व
क्तव्य इति विभाषा इत्यादि निवृत्तिरित्यपतीनामपि तु पार्श्वयोजनाभावादु ज्ञाप्यवत्सिका जाह्वसा भित्यत्र विभाषा ग्रहण
संबद्धं घसिग्रहणमनुवर्तते ॥ ७

भा०कै०
५५

प्रमुखनमात्तांसक्कंकिमुदाहरणमिति छन्निकारैकत्वनांतानि उपन्यस्तानितत्रविशेषंसगिटोरवुधाष्टच्यति इत्तरस्तात्रप्रभावंखसेवविशेषंस
तैकत्वनमेवोदाहरति॥अयंसीदिति अयंसिष्टामिति नकेवलमत्र इडभावोविशेषणापावत्सगिटोः अवणमपि प्राहिपासीदितिअयासीदित्यत्राट्
खरोभवतीतितन्निष्टसर्थीमाङ्प्रयोगःहिप्राङ्प्रयोगोहिचेतितिनिधानमतिप्रेक्षार्थः इयसगाधुरातपरस्मात्सतितउत्तसासिद्धमत्त्वादुदात्तत्वारेकादे

अनंसिष्टां२ अयासिष्टां२

यमरमनमात्तांसक्कुचांकिमुदाहरणमयंसीत् व्यंसीत् अनंसीत् अयासीत् अवासीत् । निदमस्ति नास्त्यत्र विशेषः सतिवाइधे
सतिवा इदंतदेयंसिष्टां॥अयसिषुः व्यरंसिष्टांम रंसिषुः अनंसिषुः अयासिषुः॥अवासिष्टामवासिषुः॥इदंचाप्युदाहरणम॥अयं
सीत् व्यरंसीत्॥ अनंसीत् अपासीत्॥अवासीत् ननुचोक्तं नास्त्यत्रविशेषः सतिवाइधसतिवाअयम क्षिविशेषः यघत्रेणनस्याद्
धिः प्रसज्येत इरिधुनः सतिनेटीतिप्रतिषेधः सिद्धोभवति भामूदेवं स्यंतानामितिवेभविष्यति अत्रापिनेटीत्यनुवर्तते तत्रावश्यमिडहण
मनुवर्त्यम॥ अथाहीदिसेचभर्थम॥आकारांतस्यापिपरत्वात् वचनउदाहरणमाहियासीतयध त्रेतनस्यादनुदात्तसईट्ःअवणंप्रसज्ये
त इरिधुनःसत्युक्तमेतत॥ अर्थवत्तुसिचिसिसाणासामर्थ्यादिटउदात्तत्वमिति तत्रैकादेशउदात्तेनोदात्तइमुदात्तत्वंसिद्धंभवति ईशः
से सेईडजनोर्ध्वेचक्षिमर्थायोगविभागः नईशी डजनोःसेध्वेइत्यत ईशाधमामूदिति॥ ७ ७ ॥

प्रउदात्तेनोदात्तइसतोदात्तपदंभवति तत्रादिः सिचोन्यतरस्यामिति पक्षआधुदात्तपदंपक्षेअंतोदात्तंएतच्चानिटः पित्तउपसंख्यानमित्यपसं
ख्यानमनपेक्ष्यप्रयोजनमुक्तंतेनपश्यामाहि कार्यमित्यत्रपर्यायेणाधंतयोरुदात्तत्वमवत्येवंमाहियासीदित्यत्रासत्यपीटिभविष्यतीतीटोभावा
भावयोः स्वरभेदाभावः इशःसे॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम श्रीवक्रतुंडोजयतितराम ॥ ७ ॥ ७ ॥ भा०
॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ५५

इष्यतइतिध्वेइति एतदर्थमेवचकारेणेशीतनुकृष्यते ईडजनोस्तर्हिइतिकथंपुनरीडजनोःस्वेचेतिकत्वयाढयोगविभागेनेडजनोःसेशाइइत्यक्य
तेनिवृत्तिपित्तम उच्यते चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादेःसेशाइड तिइटिसिद्धे ईशः सइतिनियमार्थविज्ञायते ईशेरेवसेशाइइत्यन्यत्वोडज
नोरितिं सइतिध्यासः सइसमानुकरणत्यात्सुलुगितिसप्तमीलुकानिर्देश इष्यतइति नवानिष्टार्थोयोगविभागः जनिधर इतिध
ध्येनप्राप्नत्स्यवक्लृल्लखसीतिलुकृकारस्ततादुपधालोपाभावःजायसइत्यत्रतुनिपत्वाद्विकरणोकृतेतनुमवधानारिडभावः ईशोल
हिखमाभूदिति चकारेणेशेरनुकर्षणात् सकारादेःखधोधेचदःसिद्धेः ईशः सइतिनियमःक्रियते ईशोःसेशाइएवसकारादावियनो
न्यस्मिनसकारादावितिपधध्वेकदेशविकृतमनन्यवदितिसेशाइःसेशाइ एवभवतितथ्यापन्नसेसकारादेर्वा वर्तस्याभावास्य
इष्यतेइशिध्वेइति ईडजनोस्तर्हिसेमाभूदिति इष्यते ईडिधे जनिधे ईशोस्तर्हिसेमाभूदिति इष्यतेईशिध्वेति सेतर्हिपःस्वश
वः तत्रयथास्यात् क्रियासमभिहारेपःस्वशइः तत्रमाभूदिति अत्रापीष्यतेसम्भवानांक्रियासंघेवायमीष्टइति आतश्च
तेएवंवाहमित्हलुलोपमध्यमपुरुषैकवचनस्यक्रियासमभिहारेद्विर्वचनादितिअतेयेपःकिंसावेधानुकरणहणमनुवर्जितउत्ता
हान किंवार्थानुक्तम॥ ७ ॥ शिध्वे२

तमाश्रित्यस्वशइआवर्तीतेसेनहीति ईडजनो सेध्वेचसनेनसर्वसकारादेरिटिविहितेईशःसइत्यनेननियमःक्रियतेसेशाइए
वसकारादावितितेनेशिधइसत्रभवतिईशिध्वेसत्रापि ध्वानिवर्त्तावाचकलोटएवस्थानेस्वशइनासेसेशाइइतिवर्त्त
ते अत्रा यीतिं लाइधमोणेहिस्वोलोटोभवतइत्युक्तंतेनयथास्यलोडादेशस्यस्वशइसतेग्रहणेनग्रहणाद्भवति
वंक्रियासमभिहारेसमुच्चयेचलोडादेशस्यस्य अत्रेवार्थवार्तिककारवचनमाश्रितेनाह। अतश्चेष्यतइति तदेवदोष
वानगुरुश्चयोगविभागादस्येकएवयोगः कर्तव्यः ईडीशिजनीनांसेध्वेरिति अत्रोकेषांचित्तोपारस्तिसकाराणातुके
णवासाठोऽन्येषां तुसोत्रेत्वात्रिर्देशस्यपलायसासिद्धत्वान्नापराणइतोयपइति। किंवार्थइति॥आवायेईशीपआह

भा०कै० ५६ आवापेआह वाद्वमर्थ इतिवोरक आह पथकारादिति किंतु नास्तीतिभाव: चिकीर्ष्योरिति लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा लोपोत्र सिद्धता
हलंतप्रसंगि तान्नित्यो लोप: दूपादेशात् लोपहतेऽनकारांतत्वात्प्राप्नोति यनितः इतरत्र्यिया देशप्रमाणवकाशत्वेलोपस्य नित्यत्ववक्तु
शक्यं नान्यथेतिमत्वाह किंतु चिस्मित्रिति सपर्येवेति नुचपेननाप्राप्ति स्यापनदीर्घत्वं वबाधकइतिप्र कस्यवक्तुम यस्मात्तस्मावंधातु
केविधीयतइतिसिद्धांत:॥तथाचहाजनोऽडसत्रवक्ष्यते॥आना तीसत्राष्यतो दीर्घापत्रीत्येव दीर्घो भविष्यतीतिवपाद्विति डिता दीर्घविधी
पेनकथंज्ञानोतीसत्रस्यात् यतुवक्ष्यते तिङीसेवंत दिति नासौ सिद्धांत:॥मध्येपवादादयमनाश्रिसेनेदुक्तं तास्मिन्नाश्रीयमाणेलोप
मेवपादेशोवाधित्तनदीर्घम दीर्घत्वस्यपरत्वात्तस्मादिति सर्व प्रासविधानुकोन्नु रत्न: समर्थनंनाओनेमुकाति वीतकरणेदा
वाद्वमर्थ: पथकारणतरेणाधाव: आर्धधातुकमास्ति ननुचापमास्ति विकीर्ष्याजिहीर्षात्रीलोपोत्रवाधकोभविष्यति किंतर्हि
स्मिन्योगउदाहरणम पचेतयजेत अत्राप्यतोदीर्घापत्रीतिदीर्घत्वं प्राप्नोति सपर्येवेपादेशाद्दीर्घत्वं बाधनेएवंलोपस्य पिबा
धेत तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम्॥आनेमुक् मुकिसति दोष: मुकिसतिहि दोषो भवति पचमानो यजमान: मुकाव्य
वहित त्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ननुचापमुक् अदुपदेशात्क: अदुपदेशग्रहणेन ग्रहिष्यते नहि ज्ञागसमुकुच्यते वि
कारणांतत्वागम साधसवातकः: अथवक्य: [redacted] अदुपदेशग्रहणेनग्रहीतु एवंतर्हि मक्:करिष्यते॥ ७॥
षइत्यर्थ:॥अदुपदेशादितिस्वरेणनसिध्यति अत्रिचितानित्यादौक्त्वनुङामनुबिस्याफदानत्वंप्राप्नोतीतिस्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवदितिह
यपित्वा हलमप्रोत्यो व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषाभाष्यकारेणाग्रतेस्खापितेति अवधानेनमुगागम: ननुवापमिति अकाडयदेशादना
श्रीयतेनलकारांतडपदेशादितिमुक्त्वाकाराग्रमक:दति व्यवधानाभाव:॥आनेसेतिअग्नाधिकारादंगेसुविधीयमानो गमेवनव्यवद राम०
धातिअवयवानन्तुव्यवदधामेव एवंतर्हितिकचकारमनुबंधमकोसविकरणावरकारांतादंगान्परआनेपरतोमक्: करिष्यते॥ ५६
॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ स्य२७ ॥

मुकेति यथान्यासापेणोक्तमनकत्वात्तुमकारेणेत्युक्तंवकुमएवंतर्हीति आनसमुडितिसूत्रन्यासेन निडि इत्येवतादिति सुचिन्त्यमाणेसा
र्वधातुक मनुवर्तते तिडीसनुवर्तमेवेतिभाव: पंचमीनिर्दिष्टमिति एवंसू अश्वातइसनेनागमविशेषितमितितदंतविध्यभावइत्युक्तंभव
ति तेनांगस्यपाकारत्नास्यारंस्यपासइयूइत्यगयथाप्रत्येकहे विशेषणतथेहापिस्याच पवपत्प्राकारस्यानेमुगभवति तत्प्रकृत्य निर्विशे
ष्यस्यप्रधानमेवेत्यर्थ:॥आनइत्येषेति॥अहंत्याद्यासमसीपर्वत्रदन्ताद्यापा:पंचम्या: षष्ठीप्रकल्पयति ननु पंचमीसप्तम्या: यथावस्या
स्यातइतिममानविभक्तित्वात्तदंतविधिप्रसंग: नैषदोष: विशेषणाविशेष्यभावेकामवाणदंगेन तोविशेषणात्तोमुगाकारमात्र
अमकेच किंस्वरे दोषोभवति पचमानोयजमान:मुकाव्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति एवंतर्हि परादि: करिष्यते परादौदीर्घप्रसंग:प
दिपरादि: क्रियते अतोदीर्घोयञीतिदीर्घत्वं प्राप्नोति नैषदोष: तिडीसेवं तत्सिध्यति सूत्रेतर्हि भिद्यते पथास्यमेवोक्तं ननुचोक्तमु
किस्वरेदोष इति परिहृतमेतत् अदुपदेशात्कः अदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते ननुचोक्तमागमस्य मुगुच्यते विकरणांतेचागमो य
संघातभक्त: अथवक्य: अदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुमिति अथापमदृभक्त: स्यादन्येनअदुपदेशग्रहणेनवाइत्यादिनातअ
इत्यक्तंतर्हि भविष्यति तत्कथम्॥अतोपेपदस्यत्रअकारग्रहणंपंचमीनिर्दिष्टं आगमस्तिचषष्ठीनिर्दिष्टं तत्राशंक्य विविध
क्तित्वादतद्विति यंचम्यात्र यविशेषणंपितुतमरूत मिहानुवर्तिष्यते एवमपिषष्ठ्या भावान्नप्राप्नोति आनेइत्येषासप्तम्यंतइ
तिपंचम्या: षष्ठीप्रकल्पयिष्यतिनस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति॥ अ टेन आविभक्तौ॥
भक्तत्वात्र्यवधापक: पदपिसुकिस्किति अर्धमात्राकारस्तथाप्युपदेशग्रहणादुपदेशेमात्रिकत्वाश्रय: स्वर: प्रवर्तते तथाच्यस्वाव
इत्यादौदीर्घोऽपिह्नेभवतिपचमानइत्यादौवातोडित्रइतिइत्यादेशाभावोऽतदितिपरकरणात्तआइनसौत्रत्वात्रिर्देशसाह्लो
थोऽनदुल्प्रकारलोपोनकृत: समानविचारत्वात्प्रकरणांतरविहितमपिअनुनासिकत्वात्तिकमाकारमिहेवोपन्यस्यति॥ ७
श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजेपतितराम॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रीवक्रतुणहोडोजपति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७

इनग्रहणातीतिपरिहारोनोक्तः। आद्यासङ्गावाच्यांतरं

मा० कै०
५७

अष्टमिति यत्रानुनासिकप्रसक्तिस्तत्रायं तत्कालस्येति वचनाद्गुणांतरयुक्तस्य तत्कालस्य ग्रहणाभावात् नैतरतमइति वचनाज्ज्ञानुनासिकस्थानेऽनुना
सिक एवाकारः प्राप्नोति यत्रापि तपरत्वाभावः तत्राप्यास्थिति निर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुतग्रहणाभावे दीर्घ यतिप्रसंगोऽन्तरत
मपरिभाषोपस्थानादनुनासिकप्रसंगः सिद्धमनणत्वादिति अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यत्राणग्रहणेन प्रत्याहारसन्निविष्टा अकारादयो गृ
ह्यन्ते नतु काकारादयोऽसन्निविष्टत्वान्न च प्रत्याहारे काराः रिक्षिणकारादयो गृह्यन्ते नाप्यणुदित्सत्रेऽगेषु स्वात्मनि च ग्रहणक शास्त्रस्यान
भिनिवर्तनात् स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ग्रहणक शास्त्राणां ततस्तभावाच्चेत्कथमनेनाणत्वमिति आकारेण माणआकारोऽणभवतीतिमत्वा प्रश्नः
एवंभूते नाभिप्रायेणाह। अणस्सवर्णानिति। अनणत्वादेव माध्यमानोऽणसवर्णानेतमपरिभाषानोपतिष्ठते उच्चारणसामर्थ्या

अष्टनजनादिषु यथितमध्यात्तेषां नरतमादनुनासिकप्रसंगः। अष्टनजनादियथितमध्यात्तेषु आंतरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति अष्टा
भिः। अष्टाभ्यः। जातः जातवान् पंथाः मथाः सिद्धमनणत्वात् सिद्धमेतत् कथम्। अनणत्वात् कथमनणत्वम्। अणस
वर्णान्न ह्यतीसुत्येनेन च आकारः अण्। उच्चारणसामर्थ्याद्वा अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति नैतोस्ति परिहा
रोपत्तावद्दृश्यते। नूणत्वादिति नञ्प्रः अणसवर्णान्न ह्यणाति कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति परयुक्ते उच्चारणसामर्थ्या
दिति अस्य सद्वचारणप्रयोजनम् किमत उन्नरार्थं रायो हलीति एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयं सिद्धमनणत्वा
त् उच्चारणसामर्थ्याद्वेति॥ ॥ [redacted] ॥

द्वेति यद्यनुनासिकोऽभविष्यत्स एवोच्चारयिष्यत इति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात् प्रवर्तते तत्र पूर्वः परिहारोऽसन्
शङ्काकारणाभिप्रायेणोक्तः उत्तरस्तु जनाद्याकाराभिप्रायेणोपादको विषयविभागमनुबुध्याह नेतौस्त इति कथं तर्हीति अ
णोऽतिचतत्र नानुवर्तते उत्तरार्थमिति इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽनुनासिकमुत्तरत्र केतेम्य इति लोपे वाचानुनासिको राम० ५०
च्चारणस्यादित्यर्थः इतरः स्वाभिप्रायमाह एवं तर्हीति अपृक्तेन नैव द्वौ परिहारौ नापि जनाद्यौ तेकिंतु विषयविभागे
न एक इति यद्यपि द्वौ वेतौ परिहारौ वाग्रहस्य समुच्चयार्थं तत्रतयापि समुदायापेक्षया समवायेऽस्यार्थं एव तन्मः॥ अथ

नञ् नञ्

मव१ मुदय१ व्य२

स एवाह यद्येवमिति परिभवान्समन्यते परिहारस्य समुदायेयथासंभवं द्वौ परिहारत्वेन तदासंकल्पनया नार्थः पृथग्द्वैतौ परिहारौ
यथाविषयं प्रवर्तिष्येते युष्मदो हलीति वर्तते इति रायो हलीत्यतः नेवाद्देशो हलादाविति प्रसक्तो प्राप्तिस्सम्यगादेशानन्तु प्राप्तिरभा
वः। नदेतदिति अत्रैवोपयुज्यते याऽऽच्छीति यतस्मादेशोत्तादेशाभूतत्वमद्भिरित्यादौ शेषेलोपदृत्तिशेषस्यार्थस्ये यायोऽवि
यत्प्रमुत्सर्गइति। अनादिष्टायाविभक्तौ विधीयमानत्वमुत्सर्गो हलादौ तात्त्वमपवाद आदेशोत्तु लोप इत्यसंकरेणात्
यलोपाः सिध्यन्ति अग्रहणाक्रियमाणेऽपि नादेशग्रहणपत्वे लोपयो विषयविभागार्थकं तदेतस्मिन्नादेशग्रह

इहतावद्दष्टाभिः। अष्टाभ्य इति अनणत्वात्सिद्धम् जातः जातवान् पंथाः मंथाः उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम् प
घेवं पृथक् परिहारयोरपि न दोषः यापत्रपरिहारः सत्रेतत्र भविष्यति युष्मदस्मदोरनादेशे अनादेशग्रहणाशक्य
मकर्तुं कथं हलीत्यनुवर्तते नवादेशो हलादिरस्ति नदेतदनादेशग्रहणं निष्ठितु ताव त्सामान्यकम् याऽविश्र
ङ्ग्रहणात् शक्यमकर्तुम् कथम्। अविशेषेणायत्त्वमुत्सर्गस्तस्य हलादौ वात्त्वमपवादः शेषे लोपः शेषग्रह
णाच्छक्यमकर्तुम् कथमविशेषेण लोपः उत्सर्गस्तस्य अजादौ यत्वमपवादः हलादौ वात्त्वम् अपर्यन्तस्य च
शिग्रहणाच्छक्यमकर्तुं मांतस्यैव सिद्धम् नसिध्यति किं कारणम् अतशब्दस्याभयार्थत्वात् कथम्। अयमतश
ब्दः अस्त्येव सहते न वर्तते तद्यथा मर्यादीत्तदेव रस्तस्येतत्रसहमर्यादयति तिष्ठति॥ ७ ॥ ७ ॥

णाञ्चेयेणाङ्ग्रहणानुजस्त्वशेषग्रहणाभ्यामाख्यातम् शेषे अविशेषेणेति विभक्तावित्यधिकाराद्विभक्तिमात्रे लोपो विधी
यमानउत्सर्गो भवति तस्मानादेशो विभक्तौ यत्वमपवारेण तस्यापि हलादावात्त्वमिति शेषग्रहणाद्वैवञ्चाङ्ग्रहणमंतरेण
विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः तस्माजादाविति हलादावात्त्वविधानात्सामर्थ्यलभ्यमेतत् मपर्यन्तग्रहणमिति अन्य
पदार्थविषयसमासस्याख्यानम् केचिदन्तर्भूतार्थोऽन्यपदार्थश्च कुर्वीहिरसिद्धेपः केचिदन्तर्भूतार्थ

भा०कै०
५८

ना

नघंतमिति नघाः सैत्रानवयववृत्तास्न्यपदार्थेऽनुप्रवेशाभावः पर्यंतशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सहतेनैव वर्तत इति परिग्रहणं
हेतोस्तेन युष्मत्रास्मदृशेनयोरादेशा भवति नयुष्मरस्मदृश्यतयोः सर्वत्रेति अंतशब्दोऽवयववाची सावयवेन विग्रहः समुदायः
यव समासार्थस्तवैषावेशम्यं अन्यपदार्थान्तभावः नघंतं सूत्रमित्यत्रैतं तशब्दः सामीप्यवाचीत्यस्य च सार्थनघा अनंतभावः यंतत्स्य
तेसर्वत्रैवांतशब्दः सहतेनेतिवर्ततइतितत्संभवापेस्त्यस्यावयवत्वसंभोष्यवसंभवतित्याववयवत्वसंभवाश्रीयते अंतश
स्यत ब्दस्यावयववाचित्वेनप्रसिद्धत्तरत्वाघवयवत्वासंभवत्वस्यसामीप्यनिवांतशब्देनप्रतिपाद्यतेयथानघंतसूत्रमिति॥ अ
न्येत्वाहुः सर्वत्रैवांतशब्दोऽवयववाचीकस्यविन्दुरव्यमवयवत्वेकस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्यभिप्रायेणेदंभा

अक्लिप्राकृतस्माहतेति नयथानघांतदेवदत्तस्यक्षेत्रमितिप्राकृनघाइतिगम्यतेतथा सहतेनवर्ततेनत्स्येदंग्रहणं
पृथाविज्ञायेत नेनदस्तिप्रयोजनम् सर्वत्रे वांतशब्दः सहतेनवर्तते अथकथंनघंतदेवदत्तस्यक्षेत्रमिति नघाः
हैत्रेसमेवोनास्तीतिकृत्वाप्राकृघाइतिगम्यते अवधिद्योतनार्थेतहिंपरिग्रहणकर्तव्यमांतस्यसुव्मा[redacted]
दस्म त्रैवमांतेयुष्मदस्मदीतित्रेवादेशाः सुः त्वमांतेयुष्मदीयुष्मानावष्टे अस्मानाचष्टे इति॥ ७॥ ७ ॥

यंतत्स्त्रांतशब्दस्यावयववाचित्वात्पर्यंतस्यादेशलाभात्तार्थंपरिग्रहणेन अवविवक्षोतनार्थमितिनि यदियुष्मद
स्मदीमोते अथाप्यमांतेसवेधो आदेशापथासुरेवमर्थपरिग्रहणम् पत्रेवेति सामानाधिकरणेनविशेषणा
विशेष्यभावःस्यात॥ अथापिवैयधिकरण्यमाश्रीयतेयुष्मदस्मदोरवयवेसमांतेस्यतितथापिपत्रमांतेयुष्मदस्म दृ०म०
दीतत्रमेदाभावादादेशानस्युः नत्वमपेदर्शीवड्वावोऽस्मप्रातिपदिकेनेतिनिषेधात्परिग्रहणंतुतदुपादानंसामर्थ्या ५८
द्युष्मदस्मदवयवेऽपियुष्मदस्मच्छब्दोवर्ततइतिसर्वत्रेवादेशसिद्धिवैयधिकरण्येनवासंबंधेपरिग्रह[redacted]णोपादानंस
मर्थ्यादप्रातिपदिकेनेतिप्रतिषेधाप्रसत्यामांतयोरपियुष्मदस्मदोरादेशसिद्धिः।

मसन्ध४

पुष्मयतेरिति मपर्योत्तरपदयोश्चसत्रैकवचनाधिकारात्वमौनभवतः इष्टवड्डावादिलोपः क्विपिणिलोपः क्वेलुमंनस्थानिवद्भिभात्युष्मदस्मदी
तः कृदंतता[redacted]त्वादयः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्युष्मदस्मदाश्रयकार्यप्रवृत्तिस्तत्रेमोत्वमहमितिभवतिद्विवचनेप्रथमायाश्च
द्विवचनेभाषायामितिमकारस्यात्वप्राप्तपरत्वाद्युवावयोः कृतेपुनः प्रसंगविज्ञानादात्वेकृतेयुवामावामितिभवतितृतीयाद्विवचनेषु
न्यस्य। वाम्याआवाभ्यामितिभिस्युष्माभिरस्माभिरिति डेप्रत्ययेतुभ्यमह्यंभ्यसियुष्मभ्यमितिशेषेलोपइतिलोपः प्रत्ययमीभ्यामिसुषदसदिति
पर्यंतापेक्षेतुशेषेआश्रीयमाणेमास्वरस्याभावाल्लोपाभावात्युष्मदस्मदितिभवति इहत्वामाचष्टेमामाचष्टे इतिणिविप्रत्ययोत्तरपद
योरितित्वमयोःप्रहरौकाणितिप्रकृतिभावादस्मतिविलोपेअतउपधायाइतिवृद्ध्याभाव्यम् अथहेतुगर्भत्वादमाश्रीयतेतदाकृष्णमावः
युष्मयतेरस्मयतेश्चप्रत्ययेप्रत्ययोत्तरपदयोश्च किमर्थमिदमुच्यते नत्वमावेकवचनइत्येवसिद्धम् नसिध्यतिकिंकारणमेकवच
नाभावात् एकवचनइत्युच्यतेनचात्रैकवचनंपश्यामः प्रत्ययलक्षणेननलुमतांगस्येतिप्रत्ययलक्षणस्यप्रतिषेधःएवतर्हिइदमिहसं
प्रधार्यंलुकक्रियतामादेशौइति किमत्रकर्तव्यम् परत्वादादेशाः।नित्यालुक्कृतेऽप्यादेशप्राप्नोत्यकृतेऽपित्वेनरंगाश्चादेशाःए
वंतर्हिसिद्धेसतियत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौशासितत्ज्ञापयत्यन्वापि॥ अनरंगानपिविधीन्बाधित्वाबहिरंगो[redacted]लुक्भवती
ति॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतुः॥ ७॥ वे

तत्रत्वदस्मृदसद्इतिच्छिःतेमपर्यंताभावात्त्वाहेमाविस्पष्टाप्रवर्तनाइच्छिपक्षेत्वारमस्मादस्मितिभवतितदभावेत्वरपदमिति केचि
तुमांतयोयुष्मदस्मदोरादेशाऋत्वितिमपर्यंतग्रहणंहिपत्रपरिच्छिदृष्टमरूपांतत्रादेशार्थमितिपरिच्छिष्टभावेनभाष्यपाठेषु रि
तिभुवति प्रत्ययोत्तरपदयोश्च अतस्यानितित्रिपदस्यत्तरोपवलीयाप्तथाचोक्तम् यरनित्यातरंगप्रतिपदविधयोविरोधिसन्निपा
तेतेषांमिथः प्रसंगेपरबलीयस्त्वमितिश्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम्॥ ७ ॥ ॥ ९ ॥

भा०कै०स१

५९ गोमान्प्रियइति अत्रान्तरंगत्वादेकपदाश्रयत्वाल्लोपात्प्राक् सुप्रत्ययस्य बहिरंगो लुगिति गोमान्प्रियइति स्यात् अस्मिंश्च ज्ञापके स
त्यन्तरंगाण्यपि कार्याणि बाधित्वा लुग्भवति ततो न लुमता गोस्तिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुम् दीर्घो वा गोमान्प्रियइति सिध्यति
हल्ङ्याधान्तु प्रातिपदिके रूपाणि सुप्सु च वाक्ये केवलमनेन ज्ञाप्यते तेनैतेषु बहुसम्भवात् केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकं ततोऽप्याप्सु द्वाभ्यां स्व
लेन वाक्येऽन्यत्र वचनं हारूप्यादीनां तु अत्र बाधके ज्ञापकत्वमाह यः ऽन्यदिति एकवचने नाधिकारे द्विवचनबहुवचननिमित्तानामादेशानां
तेषां बाधकोऽस्मात् तु ज्ञापकाद्विशेषार्थः प्रतिहरीति केचिद्व्याचक्षते यथादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां तदा मपर्यन्तग्रहणं तु इति
मतान्तरेण त्वमौ स्थाने आदेशान्तरप्रवारणाय मपर्यन्तस्य सिद्धान्तिविकितेन त्वनुत्सर्गाः अनुवृत्तस्य ज्ञाप्यते प्रागेव लुकि त्वविभक्त्यभावात्

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गोमान्प्रियो यस्य गोमान् प्रियः प्रवमत्प्रियो गोमानिवात्वरति गोमत्यते प्रवमत्प्रियं तेऽन्तरंगानपि लुग्बा
धित्वा बहिरंगो लुग्बाधत इति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्मिन्पदे त्वस्य वचने प्रयोजनम् किम् स्मै एकवचनादेशः प्राप्नुवन्ति तद्बाधना
र्थमेतत्स्यात् तद्यथा त्वत्पुत्रः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रो मत्पुत्रः तुभ्यं हितं त्वद्धितं मह्यं हितं मद्धितमिति यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणं तत्तु
ए वक्ष्यति यथा न्येकवचनादेशाः सुः मपर्यन्तात्तु इति निरर्थकं स्यात्॥

सत्यादेशान्तरेषु त्वमौ विधीयेते इति एतज्ज्ञापकं मनापनियोग उत्सर्गसमानदेशोऽपवाद इति श्रमव कृतकत्वमिति देशानामपवा
दव वादेशानात् ततश्चास्य मपर्यन्तानुवृत्तेश्चादेशान्तरागमप्रवाधकोऽपि आसर्वादेशो स्यात् मे अन्ये कालत्वादिति प्रयोजना
मपर्यन्तानुवृत्तिः तस्मादन्यथा ज्ञापने तत्र मा दृश्यत्रादेशाः स्थानि प्रकृत्यर्थमिह तु वर्तते तत्र तवादीनां प्रसंगासिद्ध एम०
ये ल्वमयो मपर्यन्तानुवृत्तिः स्थानेत्वान्तमित्याघ्राभवती लुके बाधकत्वं तत्प्रपत्ति तत्र केन वाधनुवृत्तिसहितामपर्य ५९
तानुवृत्तिसंपत्ताप्रवर्तितस्य केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवात्प्रसात् गरीयसी हितवाधनुवृत्तिरस्मास्त्वा विप्रतीतिः ततो ज्ञापनात्प्रभवे
तदस्मात्तवाधनुवृत्तिसहिता मपर्यन्तानुवृत्तिरित्यो उप्रकोऽप्यथो ज्ञाथज्ञापनायालम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

त्रिचतुरिति स्त्रियामिति द्विवचनमेकवचनमिति येऽर्था निर्दिष्टास्ते प्रमाणेनाभेदशब्दानां विशेषणानां संगतस्य भूयोर्थः प्रमविशेषणां सम्बन्धे त्रिचतुर्युष्मदस्मदिदं
गविशेष्यते तत्र पदाणाधिकारात्स्वतन्त्रतारूपस्य ग्रहणं भवतीति केवलानां तदन्तस्य वादेशा प्रवृत्तिर्हि वचनेनैकवचनेन वा विभाषिके नग्रहेति किं तर्हि द्वि
वचनसमभिधाने द्विवचनमिव केवलवचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः प्रियत्रिमिति अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इत्यत एव तिसृभावे लुकि

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणोऽप्यर्थग्रहणाच्छब्दविशेषणं त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यम् त्रिचतुरोः स्त्रियामिति
स्वतन्त्रस्याभिसमासः पुंसि नपुंसके वा वर्तते त्रिचतुरौ स्त्रियां वर्तेते भवत्येव तिसृचतसृभावः प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्या यस्य ब्राह्मणस्य
प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः प्रियास्तिस्रः ब्राह्मण्यो यस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियतिसृ प्रिय
तिसृणी प्रियतिसृणि प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते त्रिचतुरौ च पुंसि नपुंसके वा तदा न भवति सि नपुं
प्रियति प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्याः ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्र्यौ प्रियत्रयः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रियाणि त्रीणि ब्रा
ह्मणकुलानि अस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्र्यौ प्रियत्रयः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः युवावो द्विवचने घ्रुसमासः एकार्थो
वा भवति वह्वर्थो वा भवति द्व्यर्थे वयुष्मदस्मदौ भवत एव युवावौ किं प्रविशिष्टेन स्यादेवमेव योजसि त्वाहो सो लुम्ब्यतो ड्यितवममोऽन्
सि आन्तसिद्ध॥ ७

ते समासस्थाविभक्तिस्तस्तिसृभावः स्वनिर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रिशब्दस्यैव भवति प्रियतिस्रादिनि अन्विरप्रात इति रादेशः प्रि
यतिसृ इति कथं पुनरत्र तिसृभावो यावता निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन भाव्यम् उच्यते इ
को विभक्ताविति त्राद्यग्रहणं ज्ञापकं क्वचिल्लुमतालुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तथा च हेत्रयोरिति सव्युद्धिरूपो भवति क्वचित् प्रियत्री
तिपाठः सप्रत्ययलक्षणप्रतिषिद्धाश्रयः॥ ७॥

मा॰कै॰
६०

अलहं — तिम — लोंअति

न्तीति एते विषयः परत्वात्प्रबाधको बाधकाः शेष इति अन्यथा अतिक्रान्तो युष्मान् इति त्वमत्यहं अतिक्रान्तो युष्मानतित्वम्मतिमत्वं अतिक्रान्तस्य
युष्मानतित्वा तिमत्यनेकार्थे युष्मदस्मदोः समासे सावकाशः त्वाहादेपोऽसमासे तु समासेऽपि युष्मदस्मदोरेकार्थेयरत्वान्न मास्त्वाव
स्येतान्विधीन्वर्जयित्वा अतिक्रान्तो युवामतित्वं अतिक्रान्तो युवामतियुवाम्सः वा अतिक्रान्ता युवामतितरयं मतित्वं अतिक्रान्तं यु
वामतियुवामत्वावाम् अतिक्रान्तौ युवामतियुवामत्वावाम् अतिक्रान्तान्युवामतियुवान् अत्वा वा च अतियुवया ऽत्वावया॥
अतियुवाभ्यामत्वाभ्याम् अतियुवाभिः त्वाभिः अतितुभ्यमतिते अतियुवाभ्याम् अत्वाभ्याम् अतियुष्मभ्यमत्वाभ्यं अतियुवत्स्वाव
त् अतियुवाभ्याम् अत्वाभ्याम् अतियुवत्स्वावत् अतितव [redacted] अतिमम अतियुवयोः त्वावयोः अतियुवाकं मत्वावाकं अतियुव
यि अत्वावयि अतियुवयोः आवयोः अतियुवासु त्वावासु त्वमावेकवचनेपर्याप्तसमासः द्वार्थो भवति वद्भर्थो वा एकार्थेच
युष्मदस्मदी भवतः एवत्वमौ किमविशेषेणोनेत्याह ताने तु विधीन्वर्जयित्वा अतिक्रान्तस्त्वामतित्वमतमहं अतिक्रान्तो त्वामतित्वा
मतिमा अतिक्रान्तास्त्वामतित्वयमतिवय अतिक्रान्तो मतित्वामतिमा अतिक्रान्तौ त्वा अतिमां अतिक्रान्तान् त्वा मतित्वान्॥
अतित्वान् अतित्वया ऽतिमया अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम् अतित्वाभिरतिमाभिः अतितुभ्यमतिमह्यं अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम् अति
त्वभ्यमतिमभ्यम् अतित्व[redacted]दतिमत् अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम् अतित्वदतिमत् अतित्वावातिमम अतित्वयोरतिमयोः॥ अति
त्वाकमतिमाकं॥ अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोरतिमयोः अति त्वास्वतिमासु यदि त्वमहं एवयोर्जस्विलादेशौ तुभ्यमह्यौ ङयित
वम मोऽस्मिस्तेभ्यः विधिमाः परत्वात्त्वमावेकवचनइतिमामितिमावकाशः येतेविधयः इदानीं भवति को वकाशः अने
कार्थे युष्मदस्मदी त्वमविकवचनइत्यस्यावकाशः अस्मानित्वनानिएकार्थे यार्युष्मदस्मदोः एतेषु वचनेषु अप्राप्त
त्वा त्वमावेकवचनइति प्राप्नोति नैषदोषः शेषइति वर्त्ततेक शेषः जसादिषु यानां यदेकवचनंतस्मिन्परतोऽशेषत्वा
ना नप्राप्नुवंति त्वमहं तु अप्यं संत[redacted]वमस्यति शेषग्रहणानुवृत्तौ तु मन्त्रस्मादयो न भवितारस्तेष्वेव भविष्यति॥ ७॥
त्वमौ भवतानन्तस्याद्विविधेयत्तवशेषग्रहणं सर्वधात्वनुवृत्तस्यादिधिर्नासर्वधातु त्वमावेकवचन इत्यत्र त्वा[redacted]लोपमहेण

लोपग्रहण

६० एम

॥७॥छ॥२४४४२
अथवेति वाक्यभेदेनसंबन्धो विधेयश्चाहं यो विधीयते तेत्रिव तिस्रकेति तिस्रएवतिस्रकाव्यार्थे कन्प्रत्ययः इत्सत्वे कृतिलत्वे वा[redacted]विवक्षितेतिसंज्ञायां
वतिनिपातनत्र विभक्तेलुक् किंकृते विभक्तौ विधीयमानस्तिस्रभावो न प्राप्नोतीति वचनम्॥ तत्र केचिद्वक्ष्वेनातः तिस्रकाशब्दः स्वतेस्वोऽकः॥
अपरेत्वेकवचनान्तरति ग्रामस्येयं कस्तिस्रकेति संतेतिनालिवत् वचनप्रसंगः चतस्र इति चतुरः शसि यनेनस्थानिवत्भावात् अतो
रात्तं प्राप्नोति तत्र उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शसउदात्तत्वप्रसंगः चतस्रणामिति उपदेशावस्थायामाद्युदात्ते चतस्रादेशो कृते षट्त्रिचतुर्भ्यो
हलादिरिति नियमनिषिद्धस्वरः प्रवर्त्तते यदि चत्वतस्र यत्र चतुरः शसीति स्वरितशिष्टत्वात् प्राप्नोति नैषदोषः॥ अन्तरं तस्मादाद्युदात्त
त्वमिष्टेपुनराद्युदात्तत्वं निपात्यमानं चतुरः शसीत्येतेनविधीयमानंस्थानिवद्भावात्प्राप्नोति दात्तत्वं बाधते तत्रबाधितत्वात्पुनः प्रसंगा
अथवात्वमावेकवचनइत्यत्र एवयोर्जसिलादेशो तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि इत्येतेनुवर्तिष्यंते त्रिचतुरोः स्त्रियांतिस्रचत
स्र तिस्रभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं तिस्रभावे संज्ञायां कनि उपसंख्यानं कर्तव्यम् तिस्रकानामग्रामः चतसर्याद्युदात्तंनिपात्यते
च चतसर्याद्युदात्तं निपातनं कर्तव्यम् किंप्रयोजनम् चतस्रः पश्य शसि स्वरोमाभूदिति किंचान्यत् उपदेशिवद्वचनेच उप
देशिवद्भावश्च वक्तव्यः किंप्रयोजनं स्वरसिद्ध्यर्थं उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातनेकृते विभक्तिस्वरेणबाधनं यथास्याद्
तस्रणामिति षट्चतुर्भ्यश्च वावक्तव्यः नवक्तव्यः उक्तं वा किमुक्तं विभक्तिस्वरात् अवस्थस्य हलादिग्रहणात् आद्युदात्तनिपातने
हि हलादिग्रहणमनर्थकमिति एतः स्वरितशिष्टत्वं च तत्रमिति चतुरः शसी त्यत्र हलादिग्रहणं ज्ञापकं यथैव्येतस्मान्नस्यर्थमेव
क्रियेतयदिनिपातनस्वरेणाविभक्तिस्वरोवाध्येततदाहलादिग्रहणमतरेणापि विभक्तेः स्वरेण भविष्यतीति किंहलादिग्रहणेनतत्क्रि
यमाणं निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरोबाधकइतिज्ञापयति अथवाहलादिग्रहणेनाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति प्रतिपाद्यते यदि
चतस्रः पश्य अत्र चतुरः शसी त्यनेनोदात्तत्वं स्यात्ततउदात्तयणोहल्पूर्वादितस्यादेवविभक्तेराद्युदात्तत्वमितितद्याद्यत्तेपहलादि
ग्रहणमनर्थकंस्यात्तस्माद्धलादिग्रहणाच्चतस्रः पश्यपत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरध्यवसीयते ततश्चाद्युदात्तत्वं चतुः शब्दस्याद्युदात्ते

भा॰वृ॰ ५

भा॰कै॰ अचिरकृतः॥अचिरादेशइति मध्येपवादाइतिपूर्वसवर्णदीर्घस्यअवकाशःउरितुतस्यचवाधःप्राप्नोतिनतुजसिचत्येतोडिःसर्वनामस्थानयोरितिगुणस्येतिभा
६१ वः नचेतिमध्येऽपवादाइतिपूर्वान्विधीन्वाधन्तेनोत्तरानितिविधिवाधेतरस्यैवकत्वात्पूर्वस्यबाधकत्वमित्यर्थः गुणोऽप्यनवकाशइतिसोऽपिविप्रतिषेधेपरत्वात्पूर्वेकः
दी कर्तारविसत्रइपूर्वसवर्णदीर्घःप्राप्नोतिकर्त्तारइत्यत्रजसिचेतिगुणःसिद्धःकर्तारमित्यत्रापिअमिपूर्वइतिप्राप्नोति तत्रहयोर्विप्रतिषेधेपवाद
पोऽपवादविप्रतिषेधास्परत्वात्गुणप्रसंगःइत्यतोऽस्यविधिपूर्वकत्वाभावगुणस्यदर्शयति सावकाशाद्युतिदेकर्तरि सम्बुद्धौह्रस्वस्यगुण
इतिगुणेपरत्वात्तोडितिगुणेनवाधनतइतिमन्यते तत्रकर्तारिविग्रहादौपथपिपरत्वात्पूर्वसवर्णादिकंवाधित्वागुणोभवतितथाऽपिवि[redacted]

अचिरकृतः अचिरादेशोजसुपसंख्यानंगुणपरत्वात् अचिरादेशोजसुपसंख्यानंकर्तव्यम्।जित्रसिश्वंतिचतस्त्रसिश्वंतिकिंपुनः
कारणंनसिध्यति गुणपरत्वात् परत्वाद्गुणः प्राप्नोतितत्रहिकर्तव्यम् नवानवकाशत्वाद्धस्य नवावक्तव्यंकिंकारणम्॥अनवकाश
त्वाद्धस्य॥अनवकाशोहिरादेशःगुणंवाधिष्यते सावकाशोगुणः कोवकाशः।तिसृःपश्यचतस्रःपश्य नैषास्त्यवकाशः अत्रापिप्र
वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति सपश्चेवपूर्वसवर्णावाधतेएवंगुणमपिवाधिष्यते गुणोऽप्यनवकाशः सावकाशोगुणः कोवकाशःहे
कर्तः नैषसर्वनामस्थानेगुणः कस्तर्हिसंबुद्धिगुणः॥अथतर्हिहेमातः एषोऽपिसंबुद्धिगुणएवनात्रसंबुद्धिगुणः प्राप्नोतिकिं
कारणंअर्वार्थनघोर्ह्रस्वः इतिह्रस्वेनभवितव्यम् भवेदीर्घाणांह्रस्वत्वसामर्थ्याच्चस्यात्॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७

धांतरसर्वकेदेशेनवलीयसानस्पर्द्धजइतिभावःनैषदतिएतदर्थोगुणस्यनारंभोलक्षणांतरेणसिद्धत्वादित्यर्थः हेमातरितिसंबुद्धि
निमित्तोगुणोत्रनास्ति अर्वार्थनघोर्ह्रस्वइतिह्रस्वेनवाधनात्एवंप्राप्नोति गुणोह्रस्व स्थपरत्वाद्विषयइतिभावः॥अवार्थेति आस्मे
अस्तिकृतोडीतिगुणः प्रवर्ततेभवेदीर्घाणामिति ननुदीर्घाणांह्रस्वविधानंह्रस्वस्यगुणइतिगुणविधानार्थमेवस्यात् ह्र एम॰
स्वानांतुह्रस्वविधानंगुणवाधनार्थंस्यात् नैतदस्ति एवंहिदीर्घाणामवगुणविरुध्यात् नदीह्रस्वयोर्गुणइतिप्रक्रियागौरवंमे ६१
वंपरिहृतंभवति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

[illegible]

परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति अस्यावकाशःअग्नेवायोह्रस्वस्यावकाशः॥अंबअर्थकहेमातरितिपरत्वाद्गुणःएवंचसर्वनामस्थानगुणःपूर्वसवर्णाप
वादएवेतिअथवादविप्रतिषेधाभिसंधिस्तुतीतिपरत्वाद्गुणप्रसंगः सुपनजसिचेत्यनेनक्रितांहितोडःत्यनेनजसिचेत्यस्यपरत्वात्॥अथा
पातिह्रस्वस्यगुणइतिपरिशिष्टोगविभागःक्रियते॥अवार्थस्यह्रस्वात्तस्यह्रस्वोभवतिततोगुणइति ततश्चहेमातरित्यत्रह्रस्वेकृतेसर्व
नामस्थानगुणःक्रियते एतस्मात्सूत्रयोगविभागात्तुयोगविभागस्यकिंस्विदस्तिप्रयोजनम् सर्वनामस्थानगुणमिति यथावाधितेसर्व
नामस्थाने[redacted]गुणेजसिगुणःफले[redacted]तोनेवाधितस्तथापिलक्षणव्यवस्थानुसारेणतदुच्यतेनस्यं
रादेशोनवकाशो[redacted]पतःअत्रोतोडिःसर्वनामस्थानयोरितिगुणवाधेन जसिचेतिगुणवाधेननऋतउदित्युत्ववाधेनेनप्राप्तिएवे

ह्रस्वानांतुह्रस्वलुह्रस्वत्वंक्रियतांसंबुद्धिगुणइतिपरत्वात्संबुद्धिगुणोनस्यविजयम्॥अथापिकथंचित्सावकाशोगुणःस्यात् एव
८ मपिनदोषःपुरस्तादपवादाअनंतरान्विधीन्वाधन्तइतिएवमयंरादेशः जसिगुणंवाधते सर्वनामस्थानगुणंनवाधिष्यते
तस्मात्तुसूत्रेत अचिरादेशोजसुपसंख्यानगुणपरत्वादिति जरयाजरसन्यतरस्याम् नुमानद्जरसोभवतोविप्रतिषेधे
ननुमोवकाशः॥त्रपुणीजतुनीतुंबुरुणी॥अनद्डोवकाशःप्रियसक्थाब्राह्मणेनदहोभयंप्राप्नोति वध्रासक्थ्याअनड्
भवतिविप्रतिषेधेन जरसोवकाशःजरसाजरसेनुमोवकाशःकुंडानिवनानिदहोभयंप्राप्नोति॥अतिजरिभिन्नाह्मण
सवर्णवाधनेनचसावकाशत्वात्तस्मादितिजंसिथहणांडिःसर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याह्नःतथाचप्रियतिसृविनिरादेशो
भाष्यउदाहृतः नेनप्रियतिसृनिधिहिरअत्रापिरादेशोभवतिकेचित्साह्नःचतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यत्राप्तिकेनादेशस्य
उदाहरणमुत्सोऽत्रगुणविषयेरादेशोचोर्तिककारोनेच्छतीतिनोपलक्षणंजसइत्येतम् जरया प्रियसक्थानि नपुंसकेना
गणविशेषणमत्रोऽत्रामाप्तिरनद्धिर्भो[redacted]रीनाविशेषणानपुंसकमितिनडःभवति[redacted]अतिजरसीति अतिजरश्चास्ते
तिस्थितेयादस्वनुमागमःस्यात्सवर्णबाधकोऽगभवनस्यव इष्यात्।अवयवस्यानुजरश्चह्रस्वबाधकइति[redacted]

स्या२

[illegible]

भा॰कै॰

६२ अतिजरसंपश्येति अतिजर अत्सरति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जसि हलि सोर्न्नपुंसकादिति सोर्लुक् प्राप्नोति ननु चा तिजरशब्दस्याजन्तत्वान्नित्यमनेन लुग्बाधितः कथं प्राप्नोति नैतदस्ति नात्राम्भावः प्रसक्तः प्रत्यासन्नत्वाज्जरसादेशेन बाधितत्वाज्जरसा देशोऽतोऽनकारान्तत्वात् अम्भावप्रसंगाल्लुक्प्राप्तिः अघातेन पुनरिति सोऽपि हिल्लुकू नेष्यते पदान्ते जरसभाव इति पाहर्वलुक् प्राप्तिः सोऽपवादेन वाध्यते इष्टतेत्तु जरसभावे सन्निपातपरिभाषया अजादि सन्निपातेन जरस भावो निष्पन्नो नात्सहते अजोघानं तदि यविहंतुं पद्य चमिति सोर्पि सम्प्रकारेण सन्निपातेनाजादिरादेशोऽकारान्तविघाति न जरसादेशं प्रतिअनिमित्तं स्यात् इष्टमिति सन्निपातपरिभाषावशात्॥ अतिजरसंपश्येत्यत्र तु नाकारेण सन्निपाते हलमजादित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः सवजा

अनङ्जरसोऽनुमो विप्रतिषेधेन अथेह लुक्कस्मान्न भवति अतिजरसंपश्येति किंपुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाहृ यते नेपुनः प्रथमैकवचनमपि अतिजरसं तिष्ठतीति अस्ति अविशेषः नात्राहतोऽम्भावेनाम्भावः प्राप्नोति किं कारणमची त्युच्यते पदान्ते जरसभावः कृतस्तदा लुकेन भविष्यति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति पद्यवमतिजरसे अतिजर सैरित्यत्रन प्राप्नोति अति जरमिति जरैरिति भवितव्यम् गोनर्दीय आह इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति अतिजरसैरिति भवि तव्यम् सुपामेवतस्या परिभाषाया सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति स्यदादीनामः स्यदादीनाद्विपर्यन्तानामकार वचनं स्यदादीनाद्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यं किं प्रयोजनं युष्मदस्मदन्तानां मा भूदिति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

दिसन्निपातनिमित्तमिति लुग्भावः स्यदादीनामः युष्मदस्मदन्तानामिति युष्मदस्मदू इति येषां गणपाठः तदपेक्षयैतदु क्तम् पाठगणस्तु एवं तस्तथाप्यस्ति महत्वात् युष्मदस्मदौ शुष्मच्छब्दो निर्दिष्टः भवदन्तानां वेति युष्मदस्मद् भवतिति पावापि इदं तत्र किं प्रयोजनमुक्तादेशेन भवितव्यमिति स्यदादीनामेतेषामि किं प्रपाठे किं प्रतान्तामिति नो तेम के वित्तुद्विशब्दात्सर्वे किं प्रयोजनमधीयते नेन किं सर्वनामवद्भावः सोऽद्यादिस्यदादिति किं नो मे देनाग्रहणान्न कृतेषां भवति तत्र भव

४ त्यदादेर्लुक्प्रसङ्गनिमित्त ४

टम

६२

द्धम शेषेलोपस्यलोपेनेति पुः शेषेलोपः प्रसिद्धस्तस्य विधिना लोपशास्त्रेणास्यार्थः क्वचित्तु शेषे स्यलोपेनेति पाठः तत्रायमर्थः शेषे विध यत्पुष्यलोपो विधीयते पूर्वेन तेन ततोऽस्तीति चन्द्रप्राप्तस्यार्थस्य परनिर्देशः तत्रैवत्पर एवाकारो निर्दिष्टः॥ अपि वेति ज्ञापकत्वं विद्यते यति उपसर्जनानां सावशेषत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदर्थो लोपः स्यात् अतियुष्मिति त्वामतिक्रान्त इति प्रादिसमासः टिलोप इति अतेस तिटाप्रसंगात्तदभावार्थः शेषेलोपेति लोपः सतिप्रयोजनेन ज्ञापकम् अलिंगे युष्मदस्मदी इत्यनभ्युपगम्यतेऽत्युच्यते एकशब्दवा च्यमप्यर्थ स्यात् शेषेलोपेऽप्यपवदृश्यते अस्वत्वं ग्राममिति लिंगवत्त्वे स्त्रियोरभ्युपगतस्य अत एव नपुंसकादेशोऽप्यो युष्मद
नवक्तव्यं
तत्र हि वक्तव्यम् स्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः शेषेलोपस्य लोपेन ज्ञापते प्राकृतेनो दिति यद्यं स्यदादीना मविनसिद्धे युष्मदस्मदोः शेषेलोपशास्त्रं ज्ञापयत्यपि प्राकृतेनः अत्वं भवतीति न सर्वेषामिति पितोपसम स्तार्थमत्वाभावात्स्वात्मवेत नैतदस्ति ज्ञापकम् उपसमस्तार्थमेतत्स्यात्॥ अतित्वयमतित्वयम् उपसमस्तानां हि स्यदा दीनामत्वमेष्यते॥ अतितत् अतितदौ अतितदः टिलोपप्राप्त्यभावार्थः कृतमद इति तस्य तयस्त शेषेलोपः टिलोपः सकृत्यः किं प्रयोजनं टाप्प्रतिषेधार्थम् टापमाभूदिति मतहि टिलोपो वक्तव्यः नवक्तव्यः॥ अथवा शेषस्य सम्प्र शेषेलोपो विधीयते इदं युष्मदस्मदोर्लोपइति इदन्तस्य स्यलोपः सिद्धः सोऽपि सिद्धस्य तित्पक्षे पग्रहणां करोतीति
येन प्रयोजनं सर्वशिष्टस्य लोपो यथा स्यादिति॥

स्मरोर्विसर्जनस्यादेशात् इति विप्रतिषेधः पठितो न यदस्य स्यारिम्प्रत्विक्त्वीप्रत्ययनिषेधः षड्गः कृतः सतहीति नूनं तेन सिद्धत्वाद्य नाट्टिलोपो भविष्यति नैतदस्ति सर्वादेशः स्याद्युपसर्जनस्य चास्ता सिद्धिर्नक्ता॥ अथवेति उक्तमेतत् पधुष्मसौ विध्यापनादेशो हलादावात्वस्यात्रैतदुप समपवादे पविधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविधा युगार्थं मन्न शेषम् तन्निपाते लोपस्य विषयार्थमपर्यन्तां योग्यः स्त्रेषः स्त्वदित्वत स्यलोपस्यानी विषयस्तु स्पष्टा निर्दिष्टः नन्वेवमपि आदेशपर्यन्ताभावाभरपेक्ष्यात अर्थस्य शेषस्यपदेशाभावाल्लोपाभा वप्रसंगः नैष दोषः प्रागादिश्च विधो नास्त्यत्रः शेषत्वेन परिच्छिन्नादन्तपरिच्छेदापादनान्नात्र प्रसंगपत्तस्य॥ ७ ॥

ल्लो

भा० वै० सू२
६३

लुप्तशिष्टेहीति लुप्तेषु शिष्टस्तस्मिन्कार्येसत्य [redacted]वभावस्य सिद्धिः तच्चममारित्युवादेशेषकारउच्चारणार्थोहलंतात्वस्यादेशादितिनह्य
विद्गुप्रसंगः पदयमितिकिमर्थं नामवद्भ्सरुतिविरुद्धमइत्यमेरेनोपारानाद्विशब्दाभाः किमष्टक्लेरागणेपथ्यतदतिनिर्णयः यस्त्विद्विशि
ष्टानि शब्दामतम्याप्तिकिमः केनविदध्याकिमरेभवन्नूपात् पृथक्स्त्रारकारस्यानुरूपसुस्वरांतस्पान्तेहत्नेरकारस्सनुक्तिमद्दयनेनहृयो
रकारयोः यस्स्यैणकेइस्यारिः सिद्धत्वातत्वपुनः ककारस्येति अनेनसम्पविकारेऽत्यसदेशस्यातितु परिभाषाप्रयोजनाभावात्तत्र प्रसा

लुप्तशिष्टेहितत्स्याङ्गः कार्यसिद्धिमनीषिणः एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनसर्वेषांत्यदादीनामत्वंभवतीति यदपकिमः
कर्त्तिकादेशंशास्तिइतस्थाहिकिमः [redacted] अतभवतीत्येवब्रूयात् सिद्धेविधिरारभ्यमाणः ज्ञापकार्थोभवतिनत्वकिमः [redacted] अ
त्वेवसिध्यति॥ अत्वेहिसुप्ति अत्यस्यप्रसत्येतसिद्धमसम्पर्हवेणोवा॥ तत्रारंभसामर्थ्यादिकारस्यभविष्यति कुतोन्वेतत्
तत्त्रनं [redacted] स्यार्थ [redacted] अारंभेत्तितद्ककारस्यभविष्यति नपुनः ककारस्यमात् यत्ताहिकिमोग्रहणंकरोति इतरथाहिकान्[redacted]
अतभवतीत्येवब्रूयात् एवमपिककारमात्रान्यस्यप्राप्नोति त्यदादीनामितिवर्त्तते नवाम्यत्किमः त्यदादिषुककारएव
दृश्यते एवमप्यनेकांतिकंज्ञापकम् एतावत्तुज्ञाप्यतेनसर्वेषांत्यदादीनामत्वंभवतीति तत्रकुत्तएतत्तद्वियर्यत्तानाम्भवि
ष्यति नपुनर्युष्मदस्मदंतानांवाम्यातेभवंद्ताना वाकिंतु अवश्यंखल्वपुनराणर्थंकिमोग्रहणंकर्त्तव्यम्॥ ७ ॥ ७

स्याता कारस्तत्र भवतीति ककारेऽकारउच्चारणार्थः कारिति ज्ञावत्सूत्रकिंयतेअकारस्तमर्वेष्वत्रादनुवर्त्ततेस्यादेः परस्येतिद्वका
रस्यभवतिमकारस्यतुरवर्णककारमात्रादिति त्वचाकुरितासावपिनवामरितिपघपिमवोणिमद्दादीमकेत्वाककारवति
तथापितेषांकारेऽकारएवेति [redacted] नास्ति विशेषः दकिमाद्दणनुसरणत्वम्भवत्येव एवमपितिविशेषस्य निश्चेतुमशक्य
त्वात्प्रमाणाभावात् ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम् ॥ ॥ ७ । ॥ ॥ ७

राम०
६३

साकच्कार्थइतिसर्वेससाकच्कस्यकारेशोयथास्यादितिएवमर्थं किमः कइतिकर्त्तव्यम् तेनाज्ञातार्थविवक्षायांकइत्येवभवतिनतुककइति
भवेति ननुनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिसाकच्कस्यकादेशोनप्राप्नोति नचषष्ठ्येवोक्ता किमः कइतिवचनसामर्थ्याद्भवतीति किमइतिषष्ठ्या
निर्दिश्यमानार्थत्वात् एवंतर्हितत्राश्रयणात्साकच्कस्यापिभवतीत्यदोषः क्वाति किमर्थमिति कुभावेकृतेअभ्यंतरइतिवचनादेगुणे
त्
कुतिहोः क्वातीतिकादेशः खल्वप्यवश्यंसाकच्कार्थोवक्तव्यः कः कौकेइत्येवमर्थम् तस्मात्ह्यिर्यतानामत्वंवक्तव्यम् त्यदा
दीनामकारेणसिद्धत्वात्पुरस्तादः [redacted] लोपस्यलोपेनज्ञाप्यतेप्राकृततोरिति॥ अपिवोपसमस्तार्थमहाभावात्त्[redacted]
तोर्ग्रेवित॥ रिति [redacted] पष्ठावभावार्थः [redacted] कर्तव्यइतितस्मितम्॥ अथवृत्तिप्रसमाशेषेलोपोविधीयते लुप्तशिष्टेहितस्याङ्गः
सर्थ कार्यसिद्धिमनीषिणः क्वाति किंकारेणतुच्यतेनकुतिहात्तिसेवोच्येत कास्यसिद्धिः क्वपणादेशेनसिद्धमनसिध्यतिअ
गुणः प्रसज्येत तदोः सःसावनंत्ययोः किमर्थमनंत्ययोरित्युच्यते॥ अंत्ययोर्माभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनम्॥ अत्समंत्ययोर्बाध
कंभविष्यति॥ अनवकाशाविधयोबाधकाभवंतिसावकाशंचात्वम्॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥
सितिविशे
भ
नेवृत्ति परादेशत्वंनागत्वान्नविष्यतीतिभावः नसिध्यतीति निष्ठितस्यदृष्टानत्वात् तदोः किमर्थंपणाविशेषभावेकामवारणत्यदा
दीनांवहि पर्यंतानामकष्येत्वकांततस्यकस्यविदसंभवात्स्यदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सर्वविधी [redacted] पमानेअनंत्ययोः सावकाशंत्वम्त
योरत्वेनबाधि [redacted] ष्यतइतिसूत्र अंत्ययोरितिपरत्वात्प्राप्नोतितकारस्याल्युत्पासंभवेऽपिसत्रेद्वयोरुपादानादंत्ययोरित्युक्तम्॥ नैतद
स्तीति। पूर्व[redacted]विप्रतिषेधाःश्रियचोदयति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७
ध

भा० कै० ५२ ५२

६४ [redacted] द्विशहुइति उदाहरणमात्रमेतत् अन्यत्रसो:सर्व एव सरादयो वकाश: सत्वमपीति उभयो: सावकाशयो: प
रत्वात्सत्वप्रसंग: कथं पुनरिति आचार्यदेशीय: शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं पृच्छति समुदायावयवसन्निधौ उभयो रनुग्रहाणावयवेन समुदायो विशे
ष्यते एवं हि समुदायस्य विकार्यरसंबंध: प्रतिपादितो भवति॥ अतोन्त्यस्येति वचनादवयवस्यापि भवेदिति आदिन्त्याद्यन्तवदेकस्मिन्नन्ता
भवाच समुदायादि भिन्नस्य दो विशेष्यते एवमपीति सिद्धान्तवादी॥ अथवा सत्वमपीति चोदक: सागर्थ्य: सत्वं सर्वविप्रतिषेधमस्ते कथं पु
नरिति चोदकमाचार्यो बुद्धिपरीक्षार्थं पर्यनुयुंक्ते भवेदिति चोदक: एवमपीत्याचार्य:॥ अथवा कथं पुनरित्यस्यायमर्थ:॥ अनंत्य

कोवकाश: द्विशह: सत्वमपि सावकाशं कोवकाश: अनंत्यं कथं पुनः सत्वं त्वे अनंतस्य सत्वं स्यात् भेद्यत्व [redacted] कारः कारान्त्या
भ्रंग विशेष्येत तस्मात्त्वयोर्नस्यात् वयं तु खल्वंगेन तकारः कारौ विशेष्याम: एवमप्युभयो: सावकाशयो: परत्वात्सत्वं प्राप्नो
ति किं तु स्यात् पृथ [redacted] मयो: सत्वेस्यात्॥ इहहेमइति एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपो न स्यात् इहत्वपास्त्वन्तदतिटापुत्वेन स्या
त् तस्मादन्तयोरिति वक्तव्ये नैवं वक्तव्यमिति दो: स:सो तत: अदस: अदसष्करकारस्यलोपवक्तीति इदमिदानीं कि
मर्थनियमार्थं अदस एव रकारस्य नान्यस्य रकारस्येति परिनियम: हीयते त्यस्य: इदमिति प्राप्नोति सर्वदिति वेष्यते॥७ ॥ ॥०

सेव कथं सत्वं लभ्यते यावता अंत्यस्यापि परत्वात् प्राप्नोति चोदकस्त्वदृष्टाभिप्राय अाह भवेदिति आचार्य: स्वाभिप्रायमाह एव
मपीति किं त्वस्यादिति॥ अन्यस्यापि दस्य संहेलद्यु रिलोपे न सिध्यतीति मत्वा प्रश्न: लोपो न स्यादिति सत्वस्य सिद्धत्वात्तदभावात्
न लघुपराघलोपेकृते सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपाप्रसंग: अनित्यत्वादस्या: परिभाषाया: नायं दोष: इहवेति नपादपुरि ति
लिंगात्प्राप्नोत्यस्या [redacted] नेकार्थ: कल्पनीय: स्यात्तत्तो न इस इति तत्रायदो: स: सादिनिवृत्तितेकारो सम्भवात्सत्पते हो
यतेरिति हा विद्धनीति हापितत्वन: किं प्रयोजनम् कायकास्य लोपा: तत: सविकारस्य दाघस्य सत्तिदइति भवति तदभावे तदहूरे

एम० ६७

त्वा

पथ्यालक्षणमिति उपसर्जनं क्तान्नुपदादिकार्यं तत्त्वात्प्रमिति हीनस्यैव भवति अथवा प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् द्विशहस्य च कथं तत्सन्निपातप्र
योगाभावान्नकेनचित् [redacted] विलक्षणेनप्रवर्तितव्यम् अदस:॥ [redacted] ॥ अदसइति अदस: पर [redacted] स्य सोरेवौ त्वविधीयताम् तत्रामराघलहि
रैवातिदष्टेोवा सा विज्ञिसिध्यति ह्रस्वादिति यदि सराघलक्षिप्ते तेन दोह्रस्वात्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसंग:॥ तस्मादोत्स्व लोपो विधीय
ते॥ नहलदृति नायं दोषाय स्मात्सोहलो लोपो विधीयते तेनो कास्य न भविष्यति हे असाविति॥ अस्टापि चुमतिवाणां गवलीग्य इति
वृद्धिरेवाति [redacted] वृद्धिमे कादेशं बाधित्वा आङि चापरत्सं प्राप्नोति प्रश्लिष्टनिर्देशोपमिति॥ अकारस्योय: अयन्ते आपत्
पथ्यालक्षणमप्रयुक्ते अदस औ स्वलोपश्च॥ अदस: सोर्भवेदौत्वं किं स्वलोपो विधीयते अदस एव सोर्भवेदौत्वं किमर्थं हल्लोपो
विधीयते ह्रस्वाल्लुप्यते संबुद्धि: इह हे असावितिएङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोप: प्रसज्येत नहल: हलो लोप: संबुद्धिलोप: तद्ध ल
ग्रहणं कर्तव्यनकं तेव्यमप्रकृते हितत्प्रकृते हल्ग्रहणं प्रकृतम् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलि तत्तदे प्रथमा निर्दिए
षष्ठी निर्दिष्टेन चेहार्थ: ह्रस्वादित्येषा पंचमी हलिति प्रथमा या: षष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति॥ आपएत्वं भवेतस्मिन् इह
हे असौ आम्रणि आङि चाप: संबुद्धेवति एत्वं प्रसज्येत न हलीत्यनुवर्तनात्त हलीति तत्रानुवर्तते कस्मात्तस्मात्तत्र च नकुत्वचेन्न
स्यादिति प्रत्यय स्वा च का इदम् इहेव असौ आम्रणि प्रत्यय स्थात्का सर्वस्येति दुल्पप्रसज्येत नैष दोष: प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्

त्वा २

आ आप आविति इहापि तर्हि न प्राप्नोति कारिके द्वारिके इति॥

१ वेलंभवति इहनुच्चैौ लुताया सोकास्यस्य कारिकैति ओ उ: आप इति शिभाव आङ्णिवत्तेएकार: अयन्त इति इत्वं तत्र प्राप्नोति संबुद्धेवा कारि
केइतिस्ये नचुत्वान्नुत्वायोत्रा कृत्स्नमिदं तिरभविष्यति अस्य कारित्वं तत्तु प्राक् संबुद्धेस्तेष्टाम्नाद्विति एवत स्मिटापिकृतस्य कादेशानुसंबंधाणदाग
वल्लीय इति इचप्राभिन्नोत्स्वाकारस्य एवाधिति किं प्रश्लेषनिर्देशेन तस्मात्सामर्थ्यापयादाघा र्णादं गमिति वाधित्वा एकादेशे भवत्वेष विकारिके
इत्यत्रापि अंतरंगेत्वात्सर्वं विभक्तितन्निमित्तकार्यप्रसंग:॥ ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७

भा० कै० स०

६५ शीभावश्चेति औङ इति वचनादौकारस्य परस्य शीभावेनानुमानं वर्णमात्रनिर्देशो वाङ्कारस्योच्चारणार्थस्तदा शीभावप्रसंगः परात्तु पूर्वस्मात्रे
णनिर्देशः। तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीभावेन भाव्यमिति दोषाभावः इत्यमपि प्रश्लिष्टनिर्देशेनाकारं पर्यपरिहरन्तुम्॥ नैव कारिके

शीभावश्च न प्रसज्यते इह च शीभावश्च प्राप्नोति॥ खट्वे ब्राह्मणी॥ आप उत्तरस्य औङः शी भवतीति शीभावः प्राप्नोति तस्मात्तौ
लोपो वक्तव्यः। सौ औत्वप्रतिषेधः मा कच्चू काद्यासाद्रु नैव सोऽत्वप्रतिषेधः साकच्चकाद्या वक्तव्यः साच्चपरस्य उत्वं च वक्तव्यम्॥
अस्त्यन्यो अन्त्ये उत्तरपदस्य तावदादिशोपदेशिवद्वचनम् उत्तरपदस्य तावदनादिरीत्वं आदेशोपदेशिवद्भावो वक्त
व्यः परस्मादेव स्मायस्मात्तेन किं प्रयोजनम्॥ अनादिष्टार्थः। अस्ति तु आदेशो आदेशाय्यथासु रीति किं पुनः कारण
म् एकादेशस्तावद्भवति न पुनरादेशः नपरतावदादेशो भवितव्यम् बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगा आदेशाः॥ अन्तरंग एको
देशः॥ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे सतश्च पदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्का
र्यं भवति नैकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम्॥ इन्द्रे द्वावचौ॥ तत्रैकोऽयस्येति लोपेनापा
क्रियते॥ अपर एकादेशेन॥ अन्तवदूदः सूत्रे॥ तत्रकी इन्द्रः प्रसंगः पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भव
ति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति॥ अदसः सोर्भवेदौ त्वं किं सुलोपो विधीयते हस्वात् पुनस्तु बुद्धिर्
हलः सम्प्रति हि तत्॥ आयएव भवेत्तस्मिन्नत्रैव लीसनुवर्तनात् प्रसयस्ताच्चकादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते॥ ॥ ७ ॥ ७ ७ ॥

इत्यत्र दोषः समानकालप्रासिकमेवह्येकादेशमितिप्रतीयते नतु भिन्नकालप्रापिकं साकच्कादिति साकच्काद्यः सुविहितः तस्मि
न्निमित्ते प्रतिषेधसन्नियोगेन साकारस्याकारस्याभवति बहिरंगा आदेशा इति समासाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तरये कृत्वा तेना
न्तरंगत्वादेकादेशोऽन्ते तस्मादिवद्भावादि सुखक्रिपसारोष्ठपरमहत्परमपि मितास्थिरनिष्टप्रसंगः॥ ७ ॥ ॥ ७ राम

दा

भ२

मृजेर्वृद्धिः कंसपरिमृड्भ्यामिति विभक्तिमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति क्ङितीति प्रतिषेधः क्ङित्रिमित्तापाएव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते रज्जुसृड्भ्यामिति प्रस
व पेक्षत्वा दिशश्चिरवृत्तिस्य समासप्रसंगः प्रणड्भ्यामिति नशी वेति कुत्वम प्यत्र न वर्ततीति केचिदाहुस्तदयुक्तम् यतस्तन्निवेधनत्वादृसैत्यपाने प्र
पेक्षणात्मगत्रिनशोऽसलीति शुभानमत्तप्रभृत्येपारूत्वारधातुप्रसयेन भीत्तिवां विधिमितिहननस्तो विस्मलेरिति तत्त्वप्रभवति कुभति

मृजेर्वृद्धिः मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङिप्रतिषेधः मृजेर्वृद्धिविधौ वक्तव्यस्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिः धातोः स्व
स रूपग्रहणादा तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धम्॥ अथ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम् धातुप्रत्यये भवतीति एषा परि कार्यं
४ दृग्भ्यां देव भाषाकर्तव्या कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनं सृजिदृशिप्रभृतिन शिहंतिगिरसर्थं सृजि रज्जुसृड्भ्यां रज्जुसृड्भिः सृजि
दृशि देवदृग्भिः दृषिष्मक्ति उदकमग्नस्माभूदकमग्निः मस्जिनशि प्रणड्भ्यां प्रणड्भिः नशिहंतिवार्त्रघ्नं ग्लोघ्नं हंतिगिरिदे
वगिरौ देवगिरः गिरिर्यदि स्वरूपग्रहणादनुभौ ते प्रसड्भ्यां प्रसङ्गिः॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति अम्प्राप्नोति एवं त
र्ह्ययं परिभाषाकर्तव्याधातोः॥ कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्यानकर्तव्या॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति भवत्येषा परिभाषायदयं श्रीणाहस्त्वं शास्ति॥ अचो ञिणति॥ अजग्रहणं किमर्थं वृद्धावचः ग्रहणं गोष्ठं वृद्धावच्ग्रहणत्रिम
तेगोतो वृद्धिर्यथास्यात् गोरिति नैतदस्ति प्रयोजनम् णित्करणसामर्थ्याद्वैवात्र वृद्धिर्भविष्यति अस्त्यन्यत्णित्करणस्य प्रयोज
नम् किं णो वा णावदृश्यत्रातेऽउपधायाइतिवृद्धिर्यथास्यात्॥ ॥

चेति णत्वं कुत्वं वापेहादेशेषु प्रतिषेध इति न भवति इत्वमिणाविति अविविभाषितिलत्वं न भवति अम्प्राप्नोतीति तद्विधौ धातोः स्वरूपेण
लुपादानात्॥ अचो ञिणति अजग्रहणमिति॥ अन्तेऽच्ग्रहणमिव परिभाषाप्रख्यानाद्गतस्य वृद्धिः सिध्यति अकारस्य तु विकी
र्णकृत्यादौ अतो लोप इति लोपेन भाव्यम्॥ आकारस्य तु विशेषो नास्ति संध्यक्षराणां तु नभाव्यमिति प्रश्नः गोऽर्थमिति॥ अस
त्यजग्रहणे इकः परिभाषोपस्थानात्तो गोरित्यत्र वृद्धिर्न स्यात्॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७

भा० कै० ६६

अथ योगविभागः किमर्थ इति। यद्यपि गोरित्युक्ते नोदाहरणेन योगविभागस्य प्रयोजनं लभ्यते तथाप्यनेन प्रयोजनोपन्यासाय प्रश्नप्रतिवचने स्वाथ्यामिति सन्निविश्यते इति स्थितेनैवं प्रसङ्गः। णिन्तु स्वायं सूत्रं जसित्युक्तोऽयादेशस्य हेतेः तत उपधाया इत्यर्थः स्यात् स्वायः सूत्रे तु प्रसङ्गो नोदाहृतम्। णिलावकाम्प्रदृश्ची नार्थ वाक्यचनार्थ इति अजनादि। यः प्रत्ययः तत्रेदमर्थः ञ्णेत्यमिति पुञ्जिभ्यामो रामादिकं सूत्रे आह मिति लिङ्गिरनपुंसिति लक्षणे। न तस्मिति हन्तेविरम्लोरिति हेते रत्न मानं गोरपि स्यात् तस्य दोषः प्रापदित्यद्य

अथ योगविभागः किमर्थः नञ्णित्यत उपधाया इत्येवोच्येत कारसुसिद्धिःचायको लावकः कारकः हारकः उत्तरणेऽप

वेरपरत्वात्तु उपधायाः इत्येवसिद्धं योगविभागः सन्निवेजनार्थः योगविभागः क्रियते सर्वार्थो व्यञ्जनार्थोनुवसत्व

र्थमावतस्त्वायोसस्वामः व्यञ्जनार्थः जैत्रेयोत्र मयोत्रं योगविभागे वेदानीं सन्निवेजनार्थः क्रियमाणेऽग्रणमपि जः

कर्तव्यम् इति किं प्रयोजनम् गार्थम् नञ्चेवाञ्णिति करणसामर्थ्याद्वा अवृद्धिर्भविष्यति। अल्लम्पि स्वल्कृरणप्रयोजन

म् किंगावोगावः॥ अवादेशे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात् यत्तर्हि णित्करणं तस्यानवका

व शात्वादेवं वृद्धिर्भविष्यति ययोः खल्वपि णित्करणसामर्थ्यात् नैका वृद्धिः प्राप्यते एवं तत्वमपि प्राप्नोति तत्त्वमपि हिं जिणि

युच्यते तस्मादग्रहणं कर्तव्यम् तद्धि तेषु॥ अग्रहणं कर्तव्यम् ननु च क्रियत एव द्वितीयं कर्तव्यम् यथा चामादिप्रह

णं अजिविशेषणं विज्ञायेत अवामास्वरदिति॥ अथ पृ क्रियमाणे ग्रहणे कस्मान्न वामादिग्रहणं विशेषणं स्यात्॥

हणं क्रियते नहि अग्रहणं कर्तव्यमिति अवाभिसनेन निर्द्धारणार्थं तेन सामान्यविकल्पेन दीर्घिविशेषणं तु यत्र व्यालादिकप भा० ६६

रिशेषोपस्थानादिकं एवाचो वृद्धिर्भवति॥ अच्छाक्रियमाणे इति निर्धारणं तुल्यजातीयं सम्भवति यथा बहूनां गवां सम्पन्नक्षीरतमे

ति कृष्णो गौरित्यप्रतीयते तथा चामादि रतेवप्रत्येष्यत इति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जः

इति विशेषणमिति तुल्यजातीयनिर्धारणेऽपि इकः उपस्थानेन निर्वोपपते॥ अग्रहणे तु क्रियमाणे निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकः परिभाषा

नुपस्थानं यथाऽवोञ्णितीत्यत्र अजन्ताङ्गस्येति नेन्द्रसामर्थ्यादस्मात्स्यानं भविष्यति तत्सामर्थ्यात् हिं निहति रेवा इग्रहणस्य

स्याक्षिपमाथवाऽदग्रहणं स्यात्॥ अकारस्यैव हस्वस्य नान्यस्येति दीर्घस्य तावत् कृत्स्नाद्वा उपधायाः स्यादेवा॥ अकारेणाजिति विशेष

णस्यानन्तरमिहतिः प्रयोजनम्॥ अथ वकोपान्ह इति एको भवति रध्याक्रियते ते न तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्यमार्य्यादस्य

इग्विशेषणम् तत्र को दोषः इहैव स्यात् ऐतिकायनः औपगवः इह न स्यात् गार्ग्यो वात्स्य इति तत्र सिद्धग्रहणं क

र्तव्यं न कर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतम्॥ अचो ञ्णिति इति तद्नुवर्तते॥ अत उपधाया अच इति अजात्रस्य

उपधाया वृद्धिः प्रसज्यत भद्रदिदृति॥ अकारेण तपरेणाविशेषयिष्यामः॥ अचः अत इति इहेदानीमच इ

त्यनुवर्तते अत इति निवृत्तम्॥ अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः तं

अथ वै कयोगः क्रियते॥ अचो ञ्णित्यत उपधायाः॥ तत तद्धिते च वामादेरिति न वै कयोगेनुवृत्तिर्भवति नहि तद्धितेषु वामा

दिवृद्धो वेत्योपधालक्षणा प्राप्तिरस्ति॥ तद्धितेषु वामादिवृद्धौ अर्थोपधाया इद्वे भूतिर्वैवा वृत्तं यः क्रोष्टुः॥ जागर्ति तेनवुवा तं

वामादिवृद्धि रोपधालक्षणायां वृद्धिं बाधिष्यते कथमन्यस्योपमानोऽन्यस्य वाधिका स्यात्॥ असति खल्वपि सम्भवे बाध

नं भवति अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्॥ वा द

त्रोपस्थानाभावः क्रोष्टुरिति क्रोष्टुशब्दाज्जातस्य इदमित्यण् जागर्त इति जागर्त्यवृत्ताणं ननु चोभामादि द्विविति॥ अंगकार्यमन्य

ते तत्र तत्र कोणिन्यायात्तरः इत्यन्यस्थानिमेदमनाह कथमन्यस्येति॥ आमलकीजङ्घ्याद्वाण्यस्य विपरी

विधीय मानोऽन्यस्य बाधकः एवेत्याह असति खल्वपीति॥

लोकवृत्तानारिति अंगंकार्यमितरेवाव्ययकहोमेणांसंह्रियते नतत्रैकस्य कार्यद्वयं प्रवर्त्तते कौडिन्यस्ववदधितंत्रंच नाप्राप्तइति सामान्यवि
शेषभावो बाधहेतुः सर्वेहनास्ति पुष्करसद्‌ग्रहणादिति वाध्यत्वस्यैकार्थस्य हेतोरनवस्थितत्वात्॥ ननुचकथं पुष्करसदः पौष्करसा
नपुष्करसप्तदानरतियोऽकरसादिकइतिजिरत्यत उपधापादितिह्रद्विविधानाद्भूसप्तसंगात्त सर्वताह ग्रतोन भिधानात्प्रभवति यदि
ऽये प्रतिपदविहितइरैवपुष्कर[illegible]पद अय्यपदविदृहिलाप्यत्रेकेविदाङ्ः॥लोकवित्तौनाप्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधविव
क्षितोपधालकलेत्वनुभविधानुभितानिषेधात्सिद्ध मिति अत्रोपधालरूणापादेहरवकाशः गि॥॥ याचकइति अस्यात्र्यव
लोकवित्ता नास्तिरद्म् सापपिसंभवेबाधनंभवति तद्यथा दधिब्राह्मणेभ्योदीयतां तक्रं कौडिन्यायेति सत्यपिसंभवे दधि
दानस्यतक्रदानेनिवर्त्तकं भवति एवमिह[illegible]हापिसंभवेऽन्नमादिवृद्धिरेवोपधालरूणावृद्धिंवाधिष्यते विषमउपन्या
सः नाप्राप्तेदधिदानेतक्रदानमारभ्यते तस्मात्त्र आरम्भसामर्थ्याद्बाधकं भविष्यति इहपुनरप्राप्तायामेवोपधालक्षणायां
वृद्धौ अ[illegible]दिवृद्धिरारभ्यते इहपुत सोऽयुतइतिपुष्करसद्ग्रहणाद्॥ अथवायदयमनुशतिकादिषुपुष्करसद्‌ग्रहणं
करोतित्ज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्रादिवृद्धावेवोपधालक्षणावृद्धिर्नभवतीति॥ ॥ इतिश्रीमद्‌गवत्पतंजलिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्येसप्तमाध्यायस्यद्वितीयपादेद्वितीयमाह्निकेयादस्रसमाप्तः॥ सं२
काशः सोऽत्रतरति क्रोष्ट्रीजागतइत्यत्रोभयप्रसंगेपरत्वादादिवृद्धिर्भवतिसकृद्गतपरिभाषाश्रीपतेनतुपुनः प्रसंगविज्ञानम्
एवंच पुष्करसद्ग्रहणादितिविकल्पार्थएववाध्यवाधकत्वसामान्याक्षिप्यएवशास्त्रवित्तान्नभवलोकविज्ञानमत्रेति अत्र
यथत्रादिवृद्धिः प्रतिषिध्यतेतत्रोपधालरूणाकस्मान्नभवतियमोऽभीवोऽवयसवमितिदुर्गत्ताहेमणायादिसवेयाप
दमिति॥॥ अत्राम्येविषयत्वाद्बाधकावितिसंवेष्टसिद्धिःइत्युपाध्यायजय्यदपुत्रकय्यटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमाध्याय

राम ६७

देविकाशिंशपादित्यवाट्दीर्घसत्रश्रेयसामात् देविकादिषितिविशेषणविशेष्यभावेकाम्यारणघटांगेनदेविकादीनिविशेष्यंतेतदातेषामंगमंतेनभवतीति
अतरं नशिंशपादंगानिदेविकादीत्याश्रीयते यदातुदेविका दिभिरंगविशेष्यतेतदातरे तद्विधिनादेविकाद्यंतमंगमुच्यते ननुकथंचित्तदादिविधिसंभव
इतितदादिग्रहणंकर्तव्यम् तत्रकेवलानांदेविकादीनांतदादीनांचाकारोभवतीतिवक्तव्यम् अन्यथाकेवलानांनस्यात् दाविकमुदकं शांशपश्चमसइति

देविका देविकादिषुतदादिग्रहणम् देविकादिषुतदादिग्रहणंकर्तव्यम् इहापियथास्यात् दाविकाकूलाः शालयः शाशपास्थला
देशाः किंपुनः कारणंनसिध्यति अन्यत्रतदादिग्रहणान्तरंनग्रहणाद्वा अन्यत्रहितस्यवाग्रहणंभवतितदंतस्यवा नचेदंतत्नापितदंतं
द आघन्तविशेषणत्वात्सिद्धम् आद्यन्तविशेषणांदेविकादयः नैवंविज्ञायतेदेविकादीनामंगानामचामादेरकारोभवतीतिकथंतर्हि अंगस्य
गस्याचामादेरच आकारोभवतिसचेद्देविकादीनामाद्यज्भवतीति अंतरतमनिवर्तकत्वाद्वा अथवानानेनानंतरतमाहद्धिर्निवर्त्य
तेकिंतर्ह्यंतरतमभावेनानिवर्त्यतेसिद्धात्रवृद्धिस्ताद्धिनेष्यचामादेरित्येव तत्रानेनांतरतमावृद्धिर्निवर्त्यते ॥ ७ ॥ ॥

नचव्यपदेशिवद्भावोऽस्ति अप्रातिपदिकेनेतिप्रतिषेधात् यदितुप्रत्ययविधिविषयएवायंनिषेधस्तदाकेवलानांव्यपदेशिवद्भावात्सिध्यति आद्यचवि
शेषणमितिअंगस्यदेविकादिभिः संबंधाभावः अंतरतमनिवर्त्तकत्वाद्वेति। ज्ञितीतिकितातिवर्तते तत्रस्थानेंतरतमइतिवचनादेकारोवृद्धिसंज्ञः प्राप्त
आदितिवचनेनविवक्षितेनत्वपूर्वआकारोविधीयतेअनेनहिस्थानेंऽतरतमइतिनियमंबाधित्वानियमांतरंक्रियतेदेविकादीनामाकारोवृद्धिर्भवति॥ ७॥

॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥

आके॰स॰ द्

भव

६८ परिहारांतामिति परिभाषेयम् देविकादीनां वृद्धिर्विधीयमानाकारएवर्वतीतिकेवलानामवादीनांचवृद्धिर्देविकादीनांभवतीतितत्रैवपरिभाषाप्रवृत्तिःसुदे
विकायांतुयावृद्धिर्नसादेविकादिशब्दस्यकिंतुतदंतस्येतिपरिभाषानुपस्थानादोकारएवभवति यथोदेशंपरिभाषाश्रीयते नकार्यकालात्र्अन्यथा
गप्रकरणेदेविकादिशब्दस्यकिंतुतदंतस्येतिपरिभाषानुपस्थानादोकारएवभवति यथोद्देशंपरिभाषाश्रीयते नकार्यकालात्र्अन्यथागप्रकरणोदेविका
दीनामाद्युस्योपस्थानादाक्षिपतिव्याप्योः पूर्वविदन्यतरप्रसंगात् इह तुपदेशोस्त्रिक्रियमाणेविधिरेवाकारएवभवति अर्थात्त्वेकारस्यनिवृत्तिरि

परिहारांतरमेवेदंमत्वापठितंकथंचेदंपरिहारांतरंस्यात् यदिनाघञ्विशेषणंदेविकादयः अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयमाघञ्विशेषणंदेविका
दयइति यस्मिन्नाघञ्विशेषणंदेविकादयः स्युरिहापिप्रोप्नोतिसुदेविकायाभवःसौदेविकइति अथात्राप्याघञ्विशेषणत्वादित्येवमि
दंपरिहारांतरंनभवतिनश्लोयत्रक्रियमाणेदोषस्तत्रकर्तव्यमिति किंतर्हियत्रक्रियमाणेनदोषस्तत्रकर्तव्यंकचक्रियमाणेनदोषः
संज्ञाविधौहिवृद्धिरादैच्देविकादीनामाकारइतिसिध्यति सत्रंतर्हिभिधत्ते यथान्यासमेवास्तुननुवोक्तंदेविकादिषुतदादिग्रहणा
मन्यत्रतद्ग्रहणात्तदंतग्रहणंहेतिपरिहृतमेतत् आघञ्विशेषणत्वात्तिइन्ययोश्चकेवलग्रहणान्नन्यापहि आघञ्विशेषणं
देविकादयइति तस्यकेवलग्रहणस्येनतप्रयोजनम् इहमाभूत मायोधमूलाः शालयइति यदिवाघञ्विशेषणंदेविकादयः ततः
केवलग्रहणमर्थवद्भवति॥ ७॥ ॥७॥ ॥ २ २ २ २॥ ॥२ २॥ ॥

राम॰

तिनायंपरिहारउपपद्यते अंतरतमनिवर्तकात्वाद्वेति सूत्रंतर्हिति अष्टाध्यायीलक्षणेसूत्रंसंनिवेशांतराश्रयणेभिधत्ते अथवास्यैवसूत्रस्यस्थानभेदाद्वे ६८
दोभवति आघञ्विशेषणत्वादिति द्वितीयःपरिहारोद्विवितःपूर्वकस्थितएवअत्रैवार्थलिंगदर्शनम् न्ययोधेति केवलग्रहणमिहप्रकरणेगृह्यमा
णमाघञ्विशेषणमितिज्ञापयति अन्यथानर्थकंस्यात् नचतदंतविधिनिरासार्थंअंगेनन्ययोधस्यविशेषणात्तदंतविधेरप्रसंगात् ॥ ॥

तदेतद्दिनि अव्युत्पत्तिपक्षेन्यग्रोधस्यकेवलस्येतिवृद्धिनिषेधस्येचअविधापकंमितिकेवलग्रहणंज्ञापकार्थंभवति व्युत्पत्तिपक्षेतुनभ्याभ्यामितिसिद्धेकेवल
स्यवन्यग्रोधशब्दस्ययथास्यात् न्याग्रोधमूलाःशालयस्तादौमाभूदिति नियमार्थंकेवलग्रहणेनज्ञापकंभवतिनहिन्यग्रोधस्येसेतावताभिमतनियमसिद्धिः नन्वंगस्यवृद्धन्य
ग्रोधस्यनांगादेरिसेवमिष्टोनियमःसिध्यत्येव नैतदस्ति आनिशोःविनियमःस्यात्न्यग्रोधस्येवनिशाद्यात्मस्यवृद्धिप्रतिषेधइति तथाचनेपापिकोनेयासिकइत्यादौनस्या

तदेतत्कथंकृत्वाज्ञापकंयदिन्यग्रोधशब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंभवति अथहिन्यग्रोहतीतिन्यग्रोधःततोनियमार्थंपदांतइतिकृत्वा
नज्ञापकंभवति वहीनरस्येदंवचनंवहीनरस्येत्वंवक्तव्यम् वहीनरस्यापत्यंवैहीनरिःकुलस्यारुवस्त्वाहनैषवहीनःकस्तर्हिविहीनरए
षःविहीनोनरःकामभोगाभ्यांविहीनरःविहीनरस्यापत्यंवैहीनरिःनखाभ्यामखाभ्यांपरस्यावृद्धित्वमखाभ्यांपरस्यावृद्धित्वंसिद्धम् कु
तःआपवादोदेवृद्धिहितोअपवादोहदेविहितावुच्येते नित्यावैचौतयोर्वृद्धिः अथवा नित्यावैचौकृतायामपिवृद्धौप्राप्नुतःअकृता
यामपिप्रीनसिहोतयतितएम॥ ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥ ११॥ ११॥ ॥

तस्मात्केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनाय श्वादेरित्ययंतुनिषेधज्ञार्थज्ञापकोभवति वहीनरस्येतिवहीः स्यात्स्रीतिवहीस्वासौनरश्चेतिकर्मधारयसमासोन्यं
नामविद्युतइतिदीर्घःतस्यापत्यमतइञ्तेश्रादिवृद्धेरपवादइकारेविधीयते इकारस्यवृद्धिर्भवत्येव नचतेस्यांप्राप्तायांरत्वंविधीयतेयतःस्यापिबाध्येतविहीनो
परांताभ्यां नरइतिपृषोदरादित्वाल्लोपः नखाभ्यामखाभ्यांपूर्वौवैजितिवसूत्रंकार्यमर्थार्थद्वितिबेधेनत्र्अयवाहाविति एकस्मिन्नंगविशेषेद्विनवाधकबाधकभावदर्शनात्
धीयसाभावैचौसामान्यविहितायाघृद्धेर्बाधकौमस्रपिसंभवेसामान्यविशेषविषयत्वे॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्या.कौ.सू.२ ६९ इदानीं विषयभेदादसंकीर्णत्वं द्वयोर्बाध्यबाधकत्वेप्रतिविधातुमाह यद्यपीति अभ्युपगमवादेनोच्यते नहि द्वयोर्भिन्नविषयत्वे किंचित् वैयाकरणाभाष्यत्वात्र
हा द्विर्निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसंगात् तस्माच्छंतत्र प्राप्नोति द्विर्भनितस्यावाधितानित्या वैचोभविष्यतः यावित्त्वाच्च पुनर्हि द्विर्नभविष्यतीत्यपि
वेयम् इत्यौविषयार्थमिति याभ्यांधाभ्यां परस्य [redacted] हद्विः प्राप्ताविधिष्यतेताभ्यांपर्वी वैचोपधा स्यातामन्याभ्यामाभूतामिसेवमर्थं प्रतिषेधविधानम्
आधश्चैयीयानत्ता वितिस्यातामिति वाक्यशेषः अध्यारूढो ऽध्यमिति प्रादिसमासः अतदुक्तं असत्यपि निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह अचामादेरि
ति। अचामादेरित्स्थाने यौप्राप्तौ ताभ्यां पूर्वौ भवतः आर्गीयमाणेभ्याध्यिरित्यादावचोरप्रसंगः व्याशीतिकइति इत्र शीतीभूत इतित द्वितार्थेसमासः ते

॥ नित्यत्वादैचोः कृतयोर्यद्यपि हद्विस्तयोरेव किमर्थं नेति शिष्यते अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधस्त्रिपु
क्तं वचनम् ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियोगे नैवेचावुच्येते पत्र याभ्यां परहद्विस्तत्राधश्चैयीयानृतौ यत्र याभ्यां परस्या हद्वित्वमु
च्यते तत्रैचोपधा स्याताम् इह माभूतामाध्यश्विः माध्यश्विरिति नैतदस्ति प्रयोजनम् अचामादेर्याभ्यां हि तौ अचामादिनात्र
यौविशेषयिष्यामः अचामादेर्यौ वाविति कथं व्याशीतिके न तौ व्याशीतिकइत्यत्र कस्मान्नैचौ भवतः यत्र हद्विरचामादे
स्तत्रैचावत्रयोर्हिंसा ॥

तदुक्तं अध्यर्धस्य द्विगोरित्यत्राहीदित्यधिकारे लुक्नभवति अचामादेर्योर्ये कारस्य विधानात् [redacted] तः पूर्वएकारः प्राप्नोति तावितिं द्वि
पर्वमितितिशेषः अत्र प्रत्यागक[illegible]स्योप लक्षणार्थत्वादुपात्तं वचनमुच्चैरूपलक्षणाच्चादुपात्तम् यद्यपि यौरचामादिना विशेषणम् भविष्यत्येदीयस्त्याविविशेषणे सर्वं न सिध्यतीति प्रतिपादनायेदमुच्य
ने एतत्परिहरति यत्रेति अचामादेरिति पाहद्विः प्राप्नोति तदपवादावैचो विधीयेते अत्रतु संख्यायाः सवत्सरसंख्यस्येति हद्विर्विधीयते अचामा रामः
देरितिवर्तते तत्रेण चतेद्दे अचामादेरित्येतदाश्रीयते तत्रैकस्वरूपपरम् तेनाचामादेरित्येवं पाहद्विस्त्स्यां प्राप्तायां तदपवादात्क्वचामादेः स्थाने ६९
याभ्यां पूर्वौ चैचौ भवतइत्यर्थः संपद्यते श्रीनृसिंहोजयति॥ ॥ ६९ ६९ ॥ ॥ ६९ ६९ ॥ ॥ १९ ॥ ॥

अन्यपदाधिकारेपीति तथाच व्याशीतिकेदोषः पूर्वत्रैयलिंदइति। प्रार्थाश्रामनगराणामित्युत्तरपदस्यहद्विः प्राप्तानिषिध्यते नैषदोषइति व्याशीतिकइत्य
त्रतद्धितेनेति प्रसाख्यातम् यातावति अचामादेरेवः स्थानेभवत्ययंपकारइति एचप्राप्नोति नसुर्वातुंगलाम्हवंमेवयणाभावम्। इहापि प्राकपांक्ष्य
इति पूर्वमिक्यणभवति ततोयत्राभूत पूर्वगत्याच्चा चामादेर्यणोभवतस्तथायणादेशोभवतीसदोषः अथवः पूर्वविज्ञानादितिपोऽ नाहिश्वाद्धः पूर्वस्तस्य

यत्राचामादेरित्येवं हद्विस्तत्रैचावुच्येते अत्रयोरित्येवं हद्विः किमिदं द्योविति उत्तरपदस्येति उत्तरपदाधिकारेप्यवश्यमेतागमो
नुवर्त्यः पूर्वश्चलिंदेभवः पूर्वत्रैयलिंदइत्येवमर्थम् नैषदोषः उत्तरपदेनाचामादिं विशेषयिष्याम अचामादिनायौ उत्तरप
दस्याचामादेर्यौ वाविति अथकस्मात्पदांताभ्याम् अथ किमर्थं पदांताभ्यामित्युच्यते यथेणोनभवेयणः एणीयएणादेशो माभू
त त्यैश्चात्रायानाइति इहवैयाकरणः सौवश्वइति शाकले प्राप्नोति श्योश्च स्थानिवद्भावा[redacted]दायावौ प्राप्नुतः शाकल्यायावादेशौ
सुवौ कं किमुक्तं शाकलेताव दुक्तं हि। नित्यसमासयोः शाकल प्रतिषेधइति। श्वाय्यावोः किमुक्तम् अवः पूर्वविज्ञानादैचोः सि
द्धमिति याभ्यां परस्याहद्वित्वमथवादौ हद्धेहि तौ नित्यावैचौ तयोर्हद्विः किमर्थं नेति शिष्यते यत्र याभ्यां परा हद्विस्तत्राध्य
श्चैयीयानतौ अचामादेर्याभ्यां हि तौ कथं व्याशीतिके न तौ यत्र हद्विरचामादेस्तत्रैचावत्रयोर्हिंसा अथ कस्मात्पदांताभ्याम्
येणोनभवेत् यणः द्वारादिभ्यः परस्योहद्विरित्यनुवर्तते उताहो नकिं वातः यद्यनुवर्तते शौवं मांसं द्विलोपे कृते ऐजागमो न प्राप्नोति॥

विधौ स्थानिवद्भावस्त्यर्थः द्वारप्रत्यस्त्रेह द्विनिषेधः प्रतिषिद्धिलाघवाय कृतो नत्येकेनाचामादेरित्यनेनोभयं विशेषयितुं शक्यम् नाध्यप्रतिषिध्यमानाज्ञ
द्विश्चामादेरित्यनेनवा क्याविशेषयितुमितियथान्यासं प्रतिषिधमाश्रित्य विचार्यते यस्येति चइति यत्रैव हद्विप्रतिषेधस्तत्रैव भ्यामामनास्त्रयोरव
मितिशुनोविकारइति प्राप्तिरज्ञतादिभ्यो ऽ मित्यञ् श्वन् शाहस्वतुपायस्तदायर्थः स्यादैचोर्वहानमिति॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतः॥ ॥

यावंनोयणऽइति अथ यदांतार्थत्वाद्दस्य सर्वेभ्यो यणभ्यः पूर्वाविवैौप्राप्नुतः प्रतिषेधे तु विधीयमाने याभ्यां ताभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्वा वैचावि
तिनास्ति सर्वप्रसंगः प्रकृत्यैकाजिति इष्टिमेषः सुप्रकृतिभावः तथा च स्वादिवतास्य स्वदुत्पत्ति न भवति इहत्व विशेषेण प्रकृतिभाव मा श्रित्य तदुक्त
म् परिहारश्चिकप्रदर्शनार्थम् अत्र हि परत्वादिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भ्व स्वे आगम इत्ययमत्र परिहारः सुष्ठु वा अध्ययनमिति
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः आरू वामध्ये प्रक्षेप्रयः आवामादेरिति वर्जित इति । तत्रैवं संबंधो ऽवामादेरनंतरौ यो य्वौ ताभ्यां पूर्वौ वौ भवत इति तेन स्वाध्या

अथ निहितं स्वाध्याय शाह्वोहादिषु पठ्यते तत्र यावंतो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावदनुवर्तते क
यं शौवं मांसम् आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् नात्राकृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति किं कारणम् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यम् तदे
तदानुपूर्व्यात्सिद्धम् अथवा पुनरस्तु निहितं ननु चोक्तं स्वाध्याय शाह्वोहादिषु पठ्यते तत्र यावंतो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नो
तीति कः पुनरर्हति स्वाध्याय शब्दं शाह्वोहादिषु पठितुम् एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति तच्च न सुष्ठु वा अध्ययनं स्वाध्यायः शो
भनं वा अध्ययनं स्वाध्यायः अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्यायः एवमपि न दोषः आचामादेरिति वर्तते स्वादेः श्वन् शाह्वोहादिषु पठ्यते तत्र कः प्र
संगो यत्तदादेः स्यात् नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन तदादिविधिना प्राप्नोतीति नैव तदादिविधिरस्ति अत उत्तरं पठति प्रतिषेधे स्वादिग्रहणं ज्ञा
ते पकमन्यत्र श्वन् ग्रहणे तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थम् ॥ ॥

पसहेषकारात्पूर्व ऐच भवति न तु यकाराभ्यामित्यर्थः यद्यपि स्वोध्याय : स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्याय शब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्येह पाठात्तदा ७०
ति दिविधेरिष्टत्वात्तथा ऽपि यात्र पिलोषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेणा पाठमभ्युपगम्य परिहारो ऽभिहितः स्वादेः तदादिविधिनेति आद्यन्तियोगेणत्वा
द्ग्रहणे नांत तदादिविधिरस्तीति तरस्तत्र ग्रही तादभिप्रायमाह नैव तदादिविधिरस्तीति श्वन् ग्रहेणोति श्वन् ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादे तत्प्रकरणे
ईडिडेत्विकादिभिर्ह्रीणि इति श्वादेरवो विशेषणात्तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

शौवहानमिति जिहतेः श्विन्निति लुड् श्वनर्हानमिति षष्ठीसमासः श्वहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यण [illegible] ह्वा वृद्धिनिषेधः ऐजागम
श्च द्वारादित्वात् शौवादंष्ट्र इति । शुनोदंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा शुनो दंतदंष्ट्रेति दीर्घः तत्र भव इत्यण् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावो न भवति इकारादिग्रहणमि
ति स्वादेरितीति सूत्रं कर्तव्यम् तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तदादिविधिर्भवति श्वागणिक इति श्वगणशब्दादिति ठञ् तदंतस्येति इत्यस्य
स्वाभस्त्रामिति इत्यस्येत्यणबाध्यत एतद्धितनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च बहिरंगत्वाद्वाक्य इत्यश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारंभः ॥

य
प्रतिषेधे स्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् किं ज्ञाप्यं एतत् ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र श्वग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनम् शौवहानाद्यर्थम् शौवहानं नगरं शौवादंष्ट्रो मणिरिति इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थम् इकारादिग्रह
णं च कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् श्वागणिकाद्यर्थम् श्वगणेन चरति श्वागणिकः तदंतस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः स्वाभस्त्रेः
स्वाभस्त्रम् । उत्तरपदस्य । किमर्थमिदमुच्यते अवयवादृतोरिति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा स्यात् अवयवाद्दंभूत् नैतदस्ति
प्रयोजनम् अवयवादिति पंचमीतत्र निर्देशेनात्तरपदस्य ग्रहणं उत्तरपदस्यैव भविष्यति उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्ये
ति सुसर्वार्धाद्दिति पंचमी दिशो ऽमद्राणामिति दिश इति पंचमी प्राचां ग्रामनगराणामिति दिश इत्येव । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च संख्या
या इति पंचमी वर्षस्याभविष्यति संख्याया इत्येव परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोरिति संख्याया इत्येव इदं तर्हि प्रयोजनम् जेप्रोष्ठ
पदानामुत्तरपदस्य यथा स्यात्पूर्वपदस्य माभूत् ॥ ॥

उत्तरपदस्य किमर्थमिति तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भविष्यतीति प्रश्नः आचार्यस्तु शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह अवयवादृतो
रिति जे प्रोष्ठपदानामिति पंचमी निर्देशाभावादुत्तरपदस्य न स्यात् वचनं तु नाघजर्थविज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात् । नियमार्थं वास्याज्ज्ञा
तार्थश्च प्रोष्ठपदानां वृद्धिः प्रोष्ठपदानामेव वा ज्ञातार्थ इति ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥

प्रोष्ठपादा इति प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यणो लुब्विशेषे नित्युपिहतेसंधिवेलादिसूत्रेण जातार्थे तस्यत्रांगणाचामादेर्वृद्धिर्भूर्दिशेवमर्थमुत्तरपदाधि
कारः उत्तरपदस्य द्वौ संख्ये त्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थश्च द्वैषाष्टिकमिति नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोति तीतिकथमस्यावकाशः अर्धात्परिमा
णस्येत्यादिना वृद्धिर्विधीयते तदा धात्रीति के विप्रतिषेधानुपपत्तिः उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्तिककारस्याविप्रतिषेधोपन्यासो नपुंसके इति चिन्त्यमे
तत् यद्यत्रेति सा च प्रतिषिध्येत ततस्तत्प्रतिषेधस्सन्नियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः उत्तरपदस्य वृद्धेरुक्तेयत्रप्रतिषेधो न भवति तथा नदाभ्यामित्यत्र प्रतिपादि

प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः तद्धितेष्वचामादेर्वृद्धिरुत्तरपदस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन धात्रीति काद्यर्थम् तद्धितेष्वचामादेरुत्तरपदस्य
वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन किं प्रयोजनम् धात्रीति काद्यर्थम् अचामादिवृद्धेरवकाशः ऐतिकायनः औपगवः उत्तरपदस्य वृद्धेरवकाशः द्वैषा
ष्टिकम् त्रैषाष्टिकम् इहोभयं प्राप्नोति धात्रीतिकः उत्तरपदस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धेरुत्तर
पदस्य वृद्ध्या वा अयमस्ति विशेषः यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यात् ऐजागमः प्रसज्येत प्राचां ग्रामनगराणां किमर्थम् न प्राचां ग्रामाणामित्ये
व सिद्धम् न सिध्यति अन्यो हि ग्रामः अन्यन्नगरम् कथं ज्ञायते एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छतीति ग्रामात् स आह नैव ग्रामा न्न
गरादिति ननु च भोः य एव ग्रामः तन्नगरं कथं ज्ञायते ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरे नाक्रियन्ते तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कु
टः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते सुतरां नागरो ऽपि न भक्ष्यते तथा ग्रामेऽनध्येयमित्युक्ते साधीयो नगरेऽपि नाधीयते तर्ह्ययं एव ग्रामस्तन्नग
न॰ रम् कार्यं तदुक्तं एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छतीति ग्रामात् स आह न ग्रामान्नगरादिति ॥

तन्न प्राचां ग्रामाणामित्येव नगरग्रहणमिति पद्यपि समुदायवचनोऽपि ग्रामशब्दोऽस्ति भूतग्रामः इन्द्रियग्रामः इति तथापि जननिकायनिवासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः
अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः ग्रामेऽनध्येयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः अन्यो हि ग्राम इति विशेषेणाविशेषोत्तरस्यासंग्रहणान्नगरग्रहणं साध
यस्तदिति नगरस्याप्युचितत्वात् ॥

संख्यामविशेषमिति सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणादिना विशेषावच्छेदनं दृश्यते संख्यायाः प्राग्गमने निर्गीते विशेषपरिज्ञानायैकुतस्त्वमागच्छतीति प्र
श्नोऽयं ग्रामशब्दो ब्राह्मणादिशब्दवदविशेषाभिधायी नेन प्रयुक्त इति प्रतीयते संख्यायोग्निवासः ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः गोमहिष्या
दियुक्तो घोषः प्राकारपरिखान्वितम् श्रेणीधर्मयुक्तसंघानं नगरं प्राकारपरिखायुक्तश्रेणीधर्मान्वितो देशः संवाहः न च नगरशब्दः संनिधा
ने गोवलीवर्दन्यायेन विशिष्टग्रामग्रहणपरः संवाहादिनिवृत्त्ययेन नगरस्य ग्रहणं संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात् उदीच्यग्रामाच्चेति मा नगरमित्यादाव
ग्रहणेन नगर

संख्यायाविशेषमस्यावाचष्टे संख्यायविशेषाद्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ग्रामग्रहणं करोति तज्ज्ञा
पयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः इत्यत्र नगरप्रतिषेध
श्चोदितः स न वक्तव्यो भवति यद्येतज्ज्ञाप्यते उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादित्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम् वाहीकग्रामेभ्यश्च नगर
ग्रहणं कर्तव्यम् दिक्शब्दाद्ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरस्यापि ग्रहणं कर्तव्यम् इदं च तदर्थं ज्ञापकार्थम् तत्रातिनिर्बन्धो न लाभः तस्माद्य
स्मिन्नेव ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः संख्यायाः संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् संव
त्सरग्रहणमनर्थकम् किं कारणम् परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्येव सिद्धम् ज्ञापकं तु कालपरि
माणानां वृद्धिप्रतिषेधस्यैवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् द्वैरात्रिकः त्रै
रात्रिकः अत्र वृद्धिर्न भवति नैतदस्ति प्रयोजनम् नास्त्यत्र विशेषः ॥

जर्थम् वाहीकग्रामेभ्यश्चेति शालिकस्त्याद्यर्थम् दिक्शब्दादिति पूर्वपाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम् अतिनिर्बन्ध इति अतिगौरवं न
लाभ इति लाघवम् संख्यायाः संवत्सरस्य ग्रहणमिति कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्विशेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः द्वैरात्रिक इति द्वे
रात्री अधीष्ट इति तद्धितार्थे समासे ण्याद्युः संवत्सरेण चेति वाख्यविधानात्प्रत्ययठञ् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा·कै०
७२

द्वैसमिक इति अधीष्टादिषु समासाः स्वः द्विगोर्वेति पक्षे अत्र आचामादेर्वृद्धिर्न स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्याय्यात् अपर आहेति पूर्वं विशेषविधयं त्यापन्नमाश्रितम् तुल्यानीतुलसाधान्यविषयमिति भेदः द्विवर्षीति द्वे वर्षे भृतोऽधीष्टो भूतो भावी इति अत्र तस्य वर्षाल्लुक् चेति भवे लुक् द्विगोरिति ङीप् एवमादौ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः प्रतिषिद्धः प्रवाह पूर्वस्यानुवृत्तिनिवर्तते तत्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्तीति तदोत्तरपदस्य वृद्धिर्भावाभावयोः श्रुतौ विशेषाभावाद्विशेषान्तरजिज्ञासया प्रश्नः परस्येति प्रवाहणेयी इति अत्र आदिस्वरस्येति टक् न तु वृद्धिर्निमित्तं यस्मिन्नाकारादिः स वृद्धिनिमित्तस्तमाश्रितम् तनोऽस्मा प्रवाहणेयी वृद्धिनिमित्त

परिमाणान्तो

सत्यां चोत्तरपदस्य पुंवद्भावः सत्यां वा इदं तर्हि द्वैसमिकः त्रैसमिकः इदं चापि प्रयोजनम् द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सत्यां चोत्तरपदस्य पुंवद्भावः सत्यां वेति अयमस्ति विशेषः यद्यत्रोत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् अचामादेर्वृद्धिर्न स्यात् अपर आह तत्तु कं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि द्विवर्षी त्रिवर्षी परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति प्रवाहणेयस्य वृद्धिर्नेत्युत्तरं नेत्यत्र हीन किं चातः यद्यनुवर्तते प्रवाहणेयी भार्या अस्येति प्रवाहणेयी भार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति अथ निवृत्तं न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु अथवा पुनरस्त्वनुवर्तते ननु चोक्तं प्रवाहणेयी भार्यास्य प्रवाहणेयी भार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोतीति नैष दोषः मा भूदेवं जातेरित्येवं भविष्यति॥ ॥

परे शास्त्रप्राप्तपुंवद्भावा [redacted] वप्रतिषेधो भविष्यति नैतदस्ति जराकानां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रति निमित्तत्वं नास्पदं यथा लुक्क्रमो लात्मनेपदनिमित्तं इत्यत्र सत्येवात्मनेपदे लुक्क्रमो [redacted] आत्मनेपदनिमित्तत्वादिडभावो नास्ति जातेरिति गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वाच्च न्याय्यात् अन्यत्र खं प्रयोजनाभावः॥ [redacted]॥ ७२

यथा न यथातथेति यथातथेत्ययं निपातो विपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप् सुपेति समासस्तदर्थे इत्याहुस्तेन नञ्समासे कृते ग्रहणादिषु दर्शनास्यपक्षे स्वरेऽपि नास्ति विशेषः आयथातथ्यमिति पूर्वस्य विनाऽस्य ग्रहणाद् यथातथमित्यस्याप्ययं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात्त्र स्वरान्तरार्थत्वे तत्र भवतिश्वन भिधानादेताभ्यां प्रत्ययान्तराभावात् अतो दर्शयति अत्र भस्य णलोपाभावपक्षे सावकाशमो लवणत्वा

यथातथ अर्थयोगः शक्यो वक्तुम् कथम् यथातथ्यमायथातथ्यम् आयाथापूर्यमयथापूर्यम् यदा तावत्पूर्वपदस्य वृद्धिः तदैवं विग्रहः करिष्यते न यथातथा अयथातथा अयथातथाभावः आयथातथ्यम् यदोत्तरपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते यथातथाभावः याथातथ्यम् न याथातथ्यम् अयाथातथ्यम् हनस्तो हरोऽत्र कारे तद्धिते प्रतिषेधः हं तेऽत्र कारे तद्धिते प्रतिषे

स धो वक्तव्यः वार्त्रघ्नं भ्रौणघ्नम् उक्तं वा किमुक्तं धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् सिद्धमिति आनीपुक् कृद्ग्रहणे किमर्थम् इह मा भूत् इदोद्यो नैतदस्ति प्रयोजनम् अचि श्नुलो रिति वर्तते यथविश्नुलोरिति वर्तते अराप्यधातोरित्यत्र न प्राप्नोति चेनाच्छिपा भविष्यति अचि श्नुलोरिति वर्तते एवमपि चोडिन्वाला कीरित्यत्र प्राप्नोति लोपो त्र बाधको भविष्यति इदमिह संप्र धार्यं लोपः क्रियतां पुगिति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्पुक् एवं तर्हि ऐचामादेरिति वर्तते यत्राचामादिराकारस्तत्र पुगिति एवमपि शै

देवतास्वस्थालीपाकस्य स्थालीपाकः अत्र प्राप्नोति तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्॥

तस्यक बाधेत अतस्मीतिसूत्रे विरामनिमित्तत्वेनोपादानाद् विश्नुलोरित्यनुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात् वचनादिति आनीपुक् विधि चेति विधिः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यतीति विशेषविधिः प्रत्यक्षविशिष्टत्वादसंदिग्धः निषेधस्तु लोपार्थ एवानुवर्तते अथ विरामपीपीतिसंदिग्ध त्वसंदिग्धो विधिरेव प्रवर्तते आचामादेरिति वर्तत इति नन्वेवं देविकायमुक् प्राप्नोति एवं तर्हि दोषान्तरोपन्यासादयं दोषो नोक्त इत्याह एवमपी

ति। आदिवृद्धावास्त्र प्रसंगो यथा दोषः पूर्वोक्तादौ॥

से

नोदा कामइति आयादय आर्धधातुकेवेतिपक्षाणिङ्नाख्तिदाधस्विदिनिषेधस्यपर्युदासः।विश्रामशब्दस्तत्रसाधुरेवोघमोपरमीसंज्ञापूर्वको विधिरनित्यइति वृध्यभावात् शाछापातेर्लुगिति यद्यपिपालेरक्षणेऽस्यपालयतीतिसिध्यतितथापिपातेर्पुङ् इत्तयेलुगागमविधानम् लुग्य करणात्जस्पुकोप्रसंगः प्रत्ययस्थ्वा स्थ ग्रहणमिति कादितिवर्णग्रहणनचवर्णमात्रंककारः प्रसयोन्सौतिसामध्याल्प्रत्ययावप्वेप्रसंयूय शैवर्तिष्यतइतिप्रश्नः इतः पक्षौतोप्रयोजनमाख्यातुमाह इदमिति वक्ष्यमाणस्पुध्याप्रत्यक्षीकृत्यथाणत्रीः इहापीति अन्यथाद्नितकेणावे

नोदात्तोपदेश असत्यमिदमुच्यते अनाचमे[illegible]रिति आचमिकमिवमीनामितिवृक्त्यम् आचामः कामः वाम शाद्या णिप्रक रणेध्रुप्रीज्ञोर्नुग्वक्तव्यम् णिप्रकरणेध्रुप्रीज्ञोर्नुग्वक्तव्यः धूनयतिप्रीणयति [illegible]यातेर्लुग्वचनम् पालयति प्रत्ययस्थात् स्थग्र हणांकिमर्थम् इदंविचारयिष्यतेइत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंवास्यात् वर्णग्रहणंवेति तद्यदासंघातग्रहणंतदास्थ[illegible]ग्रहणंकर्तव्यम् इ हापियथास्यात् कारिकाहारिका यदाहिवर्णग्रहणंतदाकेवलः क[illegible]कारः प्रत्ययोनास्तीतितुल्यावचनोमविष्यति अथासुपइति कथंइदंविज्ञायतेअसुब्वतोगस्येति आहोस्विन्नविद्यतेसुपः यस्मादिति किंचातः यदिविज्ञायतेअसुब्वतोगस्येति बहुचर्मिका अत्रनप्रा प्नोति श्रीनरसिंह ॥ सुबन्तइति।न१

त्व२

स्यास्तोताघर्यविवक्षायामत्रप्रत्ययः स्थग्रहणेतु शिम्माणोसर्वत्रभवतिप्रत्ययस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनप्रत्ययस्थत्वात् अंसुवदसुब्रदिति न्त्स मासो त्र सुपद्भसवहुव्रीहिर्द्विरवीनायमाध्यकारेणलोपयंनाश्रितंतदाश्रयणेवहुव्रीहिरेवन्याप्योनतुमतुब्वतः समासः तत्रायंप्रश्नः किमसुपइतिबहुव्रीहि एश्रीयते नविद्यतेसुप् यस्मिंस्तदसुबिति अथतत्पुरुषः प्रसज्यप्रतिषेधश्च नचेत्सुपइति प्रत्ययग्रहणेनतदन्तविधेः सुबन्तादितिवोद्व्यमेव द्वच्चर्मिकेतिवदूनिवर्मणस्यामितिवहुव्रीहिः प्रत्ययलक्षणेनसुबदेतदंगमिति तिद्वत्कृतप्राप्नोति नलुमतांगस्येतिनिषेधोत्रनास्तिलुमतालुप्ते प्रत्यये राम॰ ७२
इंगंतस्यकार्यस्यप्रतिषेधः इदंतुयर्थ्यगम्॥ ॥

प्र२
नदोषोभवतीति चर्मशब्दः सुबन्तोन्यतस्मात्पर आपश्रवणात् वहवः परिव्राजकाअस्यासावहुपरिव्राजकाइत्यत्रतुप्रत्ययलक्षणेनसुबन्तात्परिव्राज काहापरआविति प्रतिषेधः प्रवर्तितेयदातुप्रत्ययेसप्तमीसमासादसुबन्तात्पर आविति तस्मादेवात्रेत्वम् तथासुपइत्यनर्थकंस्यादिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीय ते इत्वइति यथकारांतस्यशब्दस्यकादितिनिर्देशः ततः संघातग्रहणम् अथागंतुककारेणउद्योरणार्थेनतुनिर्देशः ततोवर्णग्रहणंननुवर्णग्रहणे स्थग्रहणस्यानर्थक्यात्स्थ ग्रहणात्संघातग्रहणेनभाव्यम् नैतदस्ति कोत्रनिर्दोषः पक्षइतिविचार्यते यदिसंघातग्रहणपेक्षोदोषवान्तन्त्ना कारिस्थग्रहणमुपचयोभविष्यति एणिकाइति एतदोन्कचिजसित्यदाघन्चेरायीत्वेचरूपम् अकचोकारउच्चारणार्थः।तेनधकि द्विरकुरित्यादिसि इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंचेदेतिकास्वप्राप्तिः।

अथविज्ञायतेनचेत्सुपः यस्मादितितदोषोभवति यथानदोषस्तथास्तु इदंविचार्यते इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंस्याद्वर्ण ग्रहणंवेतिकस्त्वात्रविशेषः इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंचेदेतिकास्वप्राप्तिः [illegible] एतिकाम्बरेति वचनोमविष्यति अस्तितर्ह्यन्य द्वचनेप्रयोजनम् किमकारिकाहारिकेति अस्तुतर्हिवर्णग्रहणम् वर्णग्रहणेचेद्यवहितत्वादप्रसिद्धिः वर्णग्रहणेचेद्यवहित त्वान्नप्राप्नोति कारिकाहारिका ॥

ष्यति कवनादिति पथैवकारिकेसादावेकादेशोकृतेग्नकेककारेसंपन्नेभूतपूर्वगत्याभवस्येवमकश्चिचित्तेकशब्दः संघातउच्चारितइतितदाश्रयात्वप्र वृत्तिः अस्तीति एकादेशस्यपूर्वविधौस्थानिवद्भावात् अथवाव्यवनादित्यस्यापकर्षः नपासयोरितिज्ञापकात्वचैवनामविष्यति इतरस्त्वन्यदाहाभि प्रायश्चाह अस्तीति तत्स्वाभिप्रायमप्रकाश्यपक्षांतरमाश्रयति अस्तुतर्हीति व्यवहितत्वादिति ननुचायमेकककारेनविशेष्यतेकिंतर्हिका रः आपिपरतोकारस्यकात्पूर्वस्येतिव्यवहितस्यापिपूर्वत्वादित्वंप्रवर्तिष्यते नैतदस्ति रथेकयारापेवंप्रसंगात् किंचकात्पूर्वस्येतिएवंग्रहणंकृतेन त्वापिपूर्वस्येति ततश्च निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात्व्यवधानेनप्राप्नोति॥ ॥ ६९ व ६९ ॥ ॥

भा·कै·स· तत्रवचनादिति आनंतर्यमसंभवान्नाश्रीयते रथकट्येति रथानां समूहः इति इनित्रकट्यचश्चेतिकट्यच् गर्गा काम्येति गार्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यच्प्र
७४ त्ययांतात् प्रत्ययादित्सकारस्तत्पयः येन नाव्यवधानमिति नानंतर्यं परिसज्यते किंतु यावत्संभवति तावदाश्रीयते यद्येवमिति काइत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां
व्यवधानादित्वं न प्राप्नोति एकस्तु संबंध्यकारो द्वितीयस्य दादीनाम् इस्कारः नैष दोषः द्वयोरकारयोरेकादेशे कृते दापरहैकादेशस्य स्थानि

अकारेणाव्यवहितत्वान्न प्राप्नोति एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्य
वधानमेव एवं तर्ह्याहायं प्रसय स्थात्कात्पूर्वस्येति न वक्ष्यति व्यवधानं तत्र वचनाद्भविष्यति वचनप्रामाण्यादिति चेत् रथकट्यादिष्व
ति प्रसंगः वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति रथकट्या गर्गकाम्या नैष दोषः येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते पि वचनप्रा
माण्यात् केन नाव्यवधानं वर्णेनैकेन संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न भवति च अथवा पुनरस्तु संघातप्रग्रहणम् ननु चोक्तमिन्दं
परिहृतमेतत् कग्रहणं संघात ग्रहणं चेदिति कास्य प्राप्तिरिति निर्वचनाद्भविष्यति ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम् किं कारिकेति अत्राप्येकादेशे रिकाहा
कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति अंतादिवद्भावेन व्यपवर्गः उभयत आश्रयेनांतादिवत् एवं तर्हि एको देशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भव
ती ति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवं जातीयकानामपीत्वमिति यदयं न यासयोरिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ एम॰

रमावाद्रे केनैवा कारेण व्यवधानं न पुनः स्थानिवत्त्वप्रतिपत्तिर्यतो द्वावकारौ व्यवधायकौ व्याख्यातम् सहकारसमस्यास्य चरितार्थत्वात् व्यपवर्गाभावादिति॥ ७४
॥वर्णा दांतं वलीयस्त्वेतदनाश्रित्योक्तम् उभयत इति आपिपः कृत्वा द्वयोरुभयमाश्रीयते अथवा पिपरतो गकारस्य कात्पूर्वस्येत्यप्राप्तिर्भविष्यतीति तथाप्यु
भयमिवाश्रितं तुल्यकालं भवति एवंजातीयकानामिति प्रकाकीरवचनेन जातीयप्रत्ययः अकच्त्वमित्यर्थः ॥ ॥ २ २ ॥ ॥

मामिकेति ममेमं मुख्य दस्य स्त्रीत्वम् तस्मिन्नकच्चेत्स्यन्तरस्यां यह णात्प्राग्दीच्यतो ऽणिति अण् तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः केवलमाम
केस नेन संज्ञाच्छन्दसोर्ङीपो नित्यमाद्यन्त्रटाप् नरकापृतीति नरिका दाक्षिणात्यिकेति दक्षिणा ■■ स्मिन्देशे दक्षिणा राम् तत्रभवादक्षिणापश्चा
त्पुरसस्त्यगिति त्यक् अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः इहभवे हासिका अव्ययात्त्यप् पूर्ववत्कः इरीमामात इति याक्षिकप्रतिषेधप्रसंगे वचनम्
नया यासेति प्रथमैकवचनांतयो रूपादानाद्विभक्त्यंतरे प्रतिषेधाप्रसंगादाह यत्तदोरिति उपसकेति उयाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यक
न् भैवंजातीयकानामिति ये ऽनेकाचो व्यंजनादयः प्रत्ययाः संतोविषयास्तेषामित्यर्थः वदयामिति ननु च तद्धितलुगर्थमिका रोच्चारणं स्यात्
इहत्यिकाः
मामक नरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् मामिका नरिका किं पुनः कारणं न सिध्यति अप्रत्ययस्थत्वात् त्यकत्यपोश्च प्रति
षिद्धत्वात् त्यकत्यपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् दाक्षिणात्यिका किं पुनः कारणं न सिध्यति प्रतिषिद्धत्वात् उदीचामातःस्था
ने यकपूर्वाया इति प्रतिषिद्धत्वात् यपा नयत्तदोरिति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् यका मधीते तकांश्याम हइति प्रतिषेधस्त
कन उपसंख्यानं कर्तव्यम् उपत्यका अधित्यका तत्तर्हि कर्तव्यम् न कर्तव्यम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामि
त्वं भवतीति यदयं मदस्ति कन्निति तीत्वभूत निर्देशं करोति नृसिंहो जयति नेएम् श्रीगणेशाय नमः ॥१ ॥

आम्यथायं व भिर्यतिकाभिः क्रीत इत्याही दितिठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टाबो लुक्ति निपित्ताभावादित्वं न स्यात् यं वृत्ति
क इति अंतरंगो ऽपि विधी त्वहिरंगो लुक् वाधते न सुब्लुगेव तथा च सनीसंसरत्यादौ न लोपो न भवति यं च भिः खद्वाभिः क्रीतः यं च खट्वा त्यादौ टापा
सहैकादेशो न भवति अन्यथैकारे ऽशस्यादिवद्भावाट्टाप् ग्रहणेन ग्रहणात् लुकि कृते ऽकारस्य श्रवणं न स्यात् तदेवं सति प्रयोजनेन ज्ञापकमिका
रोच्चारणमिति चिंत्यमेतत् त्यिकन्निति प्रक्रियालाघवायेत्यो विषयत्वाद् क्रमे■त्यकनित्सकारो श्रवणमित्वाभावस्य न ज्ञापकं। पंचभिरुपत्यकाभि
क्रीतः पंचोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि अकारश्रवणार्थत्वात्तस्य ॥

भा·कै·स·
७५
पवकइति पुनंतिपावपंतीतिपावकाः जीवकेति आशिषिवेतिवुन् देवकेति अनजाद्योचविभाषालोपोवक्तव्यइतिदत्तशब्दस्यलोपः क्षिपकेति
क्षियैरिगुपधात्वात्के सतेअत्वानादिषुकः अथवा कुन्शिल्पिसंज्ञयोरितिकुन् ध्रुवकेति ध्रुगतिस्थैर्ययोः ध्रुवकेति ध्रुविध्रुतने वर्णकेति व
र्णपतिमहत्वादिकंगुणामित्यौणादिका प्रावरणविशेषः ततनोविकारस्तांतवम् और्णिसञ्ज्ञ वर्तिकेति व्याग्यात्रीसूर्यः भागुरीटीकाविशेषः अ

पावकादीनांछंदस्युपसंख्यानंकर्तव्यम् हिरण्यवर्णाःशुचयः पावकाः अलकाः अलोमकाः छंदसीतिकिमर्थम् पावकिका
अलोमिका आशिषिचोपसंख्यानंकर्तव्यम् जीवतात् जीवकानंदतान्नंदकाभवतात् ध्रुवका उत्तरपदलोपेचोपसंख्यानंकर्तव्यम्
देवदत्तिका देवकापरादत्तिकायज्ञका क्षिपकादीनांचोपसंख्यानंकर्तव्यम् क्षिपका ध्रुव[redacted]काधुवका धारका तारकाज्योति
ष्युपसंख्यानंकर्तव्यम् तारका ज्योतिषीतिकिं तारिका वर्णिकातांतवेउपसंख्यानंकर्तव्यम् वर्णिका तांतवे
तिकिमर्थम् वर्णिकाभागुरीलोकायतस्य वर्तकाशकुनौप्राचामुपसंख्यानंकर्तव्यम् वर्तकाशकुनिः शकुनाविति किमर्थम्
तिकिमर्थम् वर्तिकाभागुरीलोकायतस्य प्राचामितिकिमर्थम् वर्तिका अष्टका पितृदेवत्ये उपसंख्यानंकर्तव्यम् अष्टका पितृदेवत्य[redacted]
वर्तिकाभागुरीलोकायतस्य प्राचामितिकिमर्थम् वर्तिका अष्टकापितृदेवत्ये उपसंख्यानंकर्तव्यम् अष्टका पितृदेवे [redacted]
[redacted] तिकिमर्थम् वासूकापुत्रिकावृंदारकाणामुपसंख्यानंकर्तव्यम् सूतकासूतिका पुत्रका पुत्रिका वृंदार
अष्टिकाखारी का वृंदारिका॥ ॥
एकेति एध्यशिभ्यांतकन्निति तकन्पितृदेवताः तदर्थंकर्मपितृदेवत्यम् देवतांतात्तादर्थ्येयदितियत् अष्टिकेति अशेरेपरिमाणमस्याःसंख्या सम·
७५
काअतिशदंताया: कन्निति कन् सूतकेति वसामिवचनइति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् स्वार्थेकन् पुत्रिकेति पुत्रशब्दाच्छाउ· रवादित्वात्· डौ प्रत्ययस्त न
न: स्वार्थेन्· केणइति ह्रस्व: तस्यपक्षेअकारोविधीयते वृंदारिकेति वृंदमस्यास्तीति वृंदारकः [redacted] भ्यामारकन्प्रत्ययो वक्तव्यइत्यारकन्॥ ॥
क

उदीचाम् स्त्रीविषयइति अर्थगतंस्त्रीत्वंशब्देसमारोप्यनिर्दिष्टः सत: शुभंयिकेति शुभंयातिभद्रंयातीतिक्विप् शुभंभद्रंशब्दौनिपातौ अशब्दाद्यर्थविव
क्षायांकः केणइति ह्रस्वः यकपूर्वइति धात्वंताभ्यां यकारककाराभ्यां परस्यातःस्थाने कारस्येत्वप्रतिषेधस्यप्रतिषेधस्तेनेत्वंभवत्येव शोभनेभ्योस्याः
सुलपा नास्तिशोकोस्या अशोकिका पर्ववित्कः भस्त्रे पाक्षिकप्रतिषेधार्थ आरंभः। एषाद्वेइति नएषकानद्धकेइतिविकल्पात् [redacted]गानधिविधीन्वहिणो
लुग्बाधतइत्युक्तेः सुसमासघत्वादिषु समासेकृतेसुप्लुकिमाषाद्याविभक्तिस्त्यांसुप्रत्ययत्वंततएषा प्रत्ययप्रत्ययलक्षणेनसुबंताभ्यां परत्वमुप

उदीचाम् किमर्थंस्त्रीलिंगनिर्देशः क्रियते नयकपूर्वस्येत्येवोच्येत स्त्रीविषयोयत्रआकार तस्यस्थानेयोऽकारतस्यप्रतिषे
धोयथास्यादिहमाभूत् शुभंयातिशुभंया: शुभंयिका भद्रंया: भद्रंयिका यकपूर्वधात्वं तत्प्रतिषेधोवक्तव्यः किंप्रयोजनम् सुन
यिकासुनयिका अशोकिका अषाकिका भस्त्रे एषाद्वेनञ्पूर्वे[redacted] अनुदाहरणो असुपइतिप्रतिषेधात् अथभस्त्रायहणं
किमर्थम् नञ्भाषितपुंस्कादित्येवसिद्धम् भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् उपसर्जनार्थोयमारंभः अभस्त्रकाअभस्त्रिकानञ्पूर्वग्र
हणम् अर्थवच्चोत्तरपदमात्रस्येहवचनात् नञ्पूर्वग्रहणंचानर्थकंकिंकारणम् उत्तरपदमात्रस्येत्येववचनात् उत्तरपदमात्रस्येत्वंवक्तव्यं
बहुभस्त्रका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रिका महाभाष्येसप्तमस्यतृतीयेपादेप्रथममान्हिकंसमाप्तम्॥

इतीत्व[redacted]प्रतिषेधस्यव्यापारान्नेषकाद्वेत्येवभवति तस्मान्नञ्पूर्वयोरेवैतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः एषकाएषिका द्वके द्विके इति। एवेतिप्रथमेकर वननि
र्देशाद्व्यत्रनित्यमित्त्वमेतिकाम्बरंतीति अभ[redacted]स्त्रिकेति नास्तिभस्त्रास्यस्याइतिवहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेयस्मात्प्रत्ययतेसभाषितपुंस्कात्स्त्रभ
स्त्राशब्दस्यप्रत्ययत्वेणपाक्षिकप्रतिषेधाप्रसंगाद्भस्त्राग्रहणंनञ्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति अविग्रहणेनकेवलानामसमुदायान्यप्रत्ययानाममसंगा
त्वकर्तव्यम् नञ्पूर्वग्रहणंतत्रप्रसंगाभावात्तस्यचततदुत्तरपदस्यचग्रहणात्सर्वेष्टसिद्धिः इतुपाध्यायजयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमा
ध्यायस्यतृतीयपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥

भा॰कै॰ए॰ ७६

नातू

इत्येकः किमिदं गितिः किं शक्यं ज्ञनसात्रं प्रतिविधातुमिति तमागं तु उच्चारणार्थेन अकारेणनिर्देशो ऽथ संघात एव स्थानीनिर्दिष्ट इति प्रश्नः धात्वंतं प्रतिषेध इति
संघातग्रहणे तु दोषः पठतीत्यत्रापि ठस्यानर्थक्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत्संघातग्रहणाद्प्रसंगः व[illegible]र्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
अभावात् वर्णग्रहणपक्षे च गारिधकारउच्चारणार्थो वर्णमात्रं प्रत्ययः कंठ इति कण्ठेष्ठः कुंठ इति शमिर्नीनिदाख्यु इति तिठः पठ इति। प्रणोत्येम्पः पिट्
इत इति ठः वर्णपक्षे ः पुराणादीनां प्रसंगः सत्यपि संघातस्य प्रत्ययत्वे इह च संघातग्रहणे वगार्यः संघाता एव प्रत्ययाः प्रतिज्ञायंते मा[illegible]थितिक इति

ठस्येकः किमिदं गादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् कश्चात्र विशेषः ग देशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वंतप्रतिषेधः गदेशे वर्णग्रहणं
चेद्धात्वंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः पठिता पठितुम् अस्तु तर्हि संघातग्रहणम् संघातग्रहणं चेत् उणादिस्माथितिकानां प्रतिषेधः
संघातग्रहणं चेदुणा[illegible]दिमाथितिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः उणादीनां तावत् कंठः शंठः पठः इहच माथितं थरयमस्य माथिति
क इति अकारलोपे कृते ऽनंतादितिकादेशः प्राप्नोति वर्णग्रहणे पुनः सत्यल्विधिरयं भवति तस्माद्विशिष्टग्रहणम् तस्माद्विशिष्ट
स्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् अस्तु तावद्वर्णग्रहणं ननु चोक्तं गादेशे वर्णग्रहणं चेत् धात्वंतप्रतिषेध इति नैष दोषः अं
गादिति वर्तते नवैअंगादिति पंचम्यस्ति॥ ॥

सन्निपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्य चोद्यते अन्यथा ज्ञादिसन्निपातेनतांतता उपजाता कथं ज्ञादिविधातनिमित्तं स्यात् वर्णग्रहणे त्वनल्वि ७६
धाविति स्थानिवत्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसंगः ननु तांतादंगात्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते नचैतत्कारांतमंगं तकारांतात्परस्य विधानात् ने
तदस्ति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादंगं भवति तकारं नं चेति कादेशः प्राप्नोति तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति तद्धितस्य गादेरिकरणिकर्तव्यम् एवं च माथितिक
इत्यत्र गादेरिति वचनाद्ल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावात्कादेशस्याप्रसंगः अंगादिति वर्तत इति अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः॥ ॥

एवं तर्हीति सामर्थ्यात्षष्ठ्यंतं मन्यते इतरे नक्वचित्षष्ठ्यंतं प्रकृतमिति मत्वाह कप्रकृतमिति अर्थादिति ठस्येति षष्ठ्यंतेन संबंधात् षष्ठ्यंतत्वेन विपरिणामः
कर्मणि यत्र ते कर्मणि घेरौ ज्ञिसरच अंगस्येति संबंधषष्ठीत्वे नोपादानादिशिष्टो निमित्तनिमि[illegible]त्तिभावलक्षणः संबंधो विवक्षितः[illegible] तेनांगावयवस्याप
हगः अंग अयदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कमंठ इति प्रसंगावयवस्य नभवति ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्यापि निमित्तत्वमाश्रीयते तथा च चक्रतु

एवं तर्हि प्रत्ययस्थस्येति वर्तते कप्रकृतम् प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्य[illegible]सुप इति तद्धेयं पंचमी निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टेन चेहार्थः अ
र्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्त इति गम्यते देवदत्तस्य गावो ऽश्वा हिरण्य
द्वे मा[illegible]विधवेयः देवदत्त इति गम्यते पुरस्तात् षष्ठी निर्दिष्टं सद्र्थात्प्रथमा निर्दिष्टं द्वितीया निर्दिष्टं च भवति एवमिहापि पुरस्तात्पंचमी निर्दिष्टं
सदर्थात् षष्ठी निर्दिष्टं भविष्यति एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि एवमपि कर्मठस्य
न प्राप्नोति एवं तर्ह्यंगस्येति संबंधषष्ठी विज्ञास्यते अंगस्य यष्ठकारः कश्चांगस्य ठकारः निमित्तम् यस्मिन्नंगमित्येतद्भवति कस्मिंश्चैत
द्भवति प्रत्यये अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणं ननु चोक्तं संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध इति उणादीनां तावत्प्रति
षेधो न वक्तव्यः परिहृतमेतत् उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति यदप्युच्यते इह च माथितं थरयमस्य माथितिक इत्यकार
लोपे कृते ऽनंतादितिकादेशः प्राप्नोतीति नैष दोषः अकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्न भविष्यति न सिध्यति पूर्वविधौ स्थानिव
द्भावः नचायं पूर्वविधिः अयमपि पूर्वविधिः॥ ॥

अक्नुरित्यत्र द्विर्वचननिमित्ते ऽचि आदेशः स्थानिवद्भवति एवं तर्हि स्थानिनिमित्तमिह ऽर्घ तेस्थानिवत्वे तु लक्ष्यवशाद्यथा कथंचिन्निमित्तमाश्रीयते॥

॥ ॥ २ २ ॥ ॥२ २॥ ॥

भा-कै स
११ पूर्वस्मादपिविधिरिति संबंधसामान्यवचनषष्ठ्यंतस्यसर्वशब्दस्यविधिशब्देनसमासस्त्रात्रीयते अथवावर्णा ग्रहणाजदंतत्वेलतुंतांतादित्यंतग्रहणंप्रत्य
योप्यदेशकालेतां तथहणार्थमितिमाथिनिकेकादेशप्रसंगः अथापीतिसर्पिषामजुषेष्मादीषत्वाध यैतुस्तनिपदो ऽच्यगीक्रियते[redacted]क्रियतेन्यास
एवेतियेषांठशाद्वानामिकद्रुष्यतेतेष्वकारः स्वरितउच्चारितस्तत्वनुकरणंस्वरितमेवस्यैतिनचोणादिष्ठस्याकाः स्वरितस्त्वादेशप्रसंगः दुर्गत्याद्रि
येति ञाउः ग्रासुरच्छायामित्यस्मादाशासनमात्रीरितित्रयस्मादिलाद्भवेद्विप्र आशास्यः कउपसंख्यानमित्तीत्वम् उषेति वसेः किं एववृसिस्व
पीतिसंप्रसारणम् यन्वस्यापि द्वत्वादिसुसोभवतइतिकदेशप्रसंगः लप्रणोति लास्पृणीकमनुमेपरूपम् प्रतियदोक्तंतुमलक्षरूपम् अथेति

पूर्वस्मादपिविधिः सर्वविधिरिति अथाप्युणादयोव्युत्पाद्यंते एवमपिनदोषः क्रियतेन्यास एवविशिष्यहणांठ
स्येतिद्रसुसुकांइह कस्मान्नभवति आशिषातानि आशिषिकः उषातरति औषिकः लक्षणप्रतियदोक्तयो:
प्रतियदोक्तस्यैवेति अथेहकथंभवितव्यंदोष्यंतिरति दोष्करतिभवितव्यम् कथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेन
गत्यंते॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥

दोष्करतीदृश्यतेनचप्राप्नोतीतिप्रश्नः दोष्करति। तरतीतिठक् उपसंख्येयोत्रकादेशइतिभावः कचित्तुकथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगत्यंतर ११
तिपाठः तत्रपक्षीतिनिपातोनसंदेहार्थउयात्तः किंतर्हियदेतस्यार्थेवर्तते ओकारेयउकारः सउकारग्रहणेनगत्यते यत्रचसमुदायाश्रयंकार्यंनास्ति
त्रावयवाः स्वकार्येसप्रयोजकाएवतथावनुद्धिस्लादेशोविनामात्र काएवयवाश्रयाः प्रवर्तंते अग्रहणपक्षेतुयथानुद्धिस्लादेशविनामेषुप्रतिवि
धीयते तथादोषउपसंख्यानंकर्तव्यमितिसंदेहार्थोपिपदिशद्दोव्याख्येयः॥

हौहं किमिदमिति हंतिरयीहोषात्रोहकारोऽपितत्रकिंहकारस्यप्राधान्यद्विशेषणसंबंधोऽथप्रधानोपकारणयगुणस्यापिहंतेः पक्षद्वयेऽपिदोषदर्शी
नात्पृष्टः द्वन्द्वनिर्दिष्टकिजित्याएकयोगक्षेमान्याप्यर्थइतिभिन्नेनसंबंधिनासंबंधंप्रतिपत्तुमनर्हा। ञ्णितिहंतेर्नकारोहकारस्येति हंतेरिति स्वावयवेन
योगापर्ययोगात् ञ्णित्यप्राप्तिरिति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थाना हकारस्यचञ्णितानेतयासंभवात्तववेनादितिनिर्दिश्य
हकारस्येतिचेत् ञ्णिसप्राप्तिः स्यात्
होहंतेर्ञ्णि किमिदं ञ्णिन्नकारग्रहणंहंति विशेषणम् ञ्णित्रकारपरस्यहंतेर्योहकारइति आहोस्विद्धकारविशेषणम् ञ्णि
न्नकारस्य स्यहकारस्यसचेद्धंतेरिति कश्चात्रविशेषः हंतेरूत्यरस्येतिचेन्नकारेप्रसिद्धिः घ्नंतिघ्नंतुअघ्नन् अस्तनर्हिहका
रविशेषणम् हकारस्येतिचेत् ञ्णित्यप्रा[redacted]प्तिः घातयति घातकः किंकारणम् व्यवहितत्वान्नप्राप्नोति वचनाद्भविष्यति इहा
पिवचनात्प्राप्नोतिहननमिच्छतिहननीयतिहननीयतेर्ण्वुल् हननीयकइतिस्थानिवद्भावाच्चाचोनकारेप्रसिद्धिः स्थानिवद्भावा
च्चाचोनकारेप्रसिद्धिः घ्नंतिघ्नंतुवचनाद्भविष्यति वचनप्रामाण्यादितिचेत् अल्लोपेप्रतिषेधः वचनप्रामाण्यादितिचेदल्लोपेप्रति
षेधोवक्तव्यः हंताहंतुम् नकारग्रहणसामर्थ्यादल्लोपेनभविष्यति अस्त्यैत्रकारवचनस्यप्रयोजनम् किंअयमणविशेषणम् न्य
यत्रनकारः श्रूयतेतत्रयथास्यात्॥ ॥[redacted]॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥॥

रिभाषोपस्थानाद्येननाव्यवधानमितिशास्त्रांतरन्यायोनिवर्तते इतरेणव्यवधानसंभवान्निर्दिष्टा विकल्पपरिभाषोपस्थानंमत्वाह इहापीति
स्थानिवद्भावाच्चेति अचोपन्यादेशोलोयस्तस्यार्थः नकारग्रहणात् सर्वत्रव्यवहितेनकारेहकारात्परइतिनकारग्रहणसामर्थ्यात्ञ्णि
तग्रहणसामर्थ्याच्छ्रुतिकृतमानंतर्यमाश्रयिष्यते॥

भा·कै·य· सिद्धंत्विति नकारग्रहणमपनीयउपधालोपग्रहणं कर्तव्यम् वचनाद्भविष्यतीति एकग्रहणकवाक्यनिर्बंधनानिवहूनिवाक्यानिलक्ष्यसंस्कारका
७८ रणुपफलवंते होहंतेर्ह्नीतिहोइंतेहिंतिहोहंतेर्नेरिति सहविवक्षायां द्वंद्वः पिपथासंभवं विशेषणविशेष्यभावइतिनिता। एताचहंतिविशेष्यतेनकारेणह
कारः येनमाव्यवधानमिति तस्मिन्निति निर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानेनधात्ववयवेन नित्यव्यवायाच्छब्दांतरेणाव्यवधानेनिवार्यते॥ वचनादिति सत्यपि

इहमाभूत् हतोहथइति सिद्धंस्यपधालोपइतिवचनात् सिद्धमेतत् कथंउपधालोपेवेतिवक्तव्यम् सिध्यति सूत्रंतर्हिभिद्यते पृथा
न्यासमेवास्तु ननुवोक्तंहतेस्सत्वस्येतिचेत् नकारग्रहणे हिरिति वचनाद्भविष्यति अथवापुनरेकहकारविशेषणम् ननूक्तं
हकारस्येतिचेत् ञ्णित्प्रत्ययेरिति वचनाद्भविष्यति ननुचोक्तमिहापिवचनात्प्राप्नोतिहननीयकइति नैषदोषः येननाव्यवधानं
तेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात् नकविद्यात्ववयवेनाव्यवधानम् एतेनपुनःसंपातेनव्यवधानंभवतिचनवभवतिपदप्युच्य
तेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात् ... ननुचोक्तंवचनप्रामाण्यादितिचेत् अलोपेप्रतिषेधइति नैषदोषः आने
तेस्थानिवद्भावात्नकारेप्रसिद्धिरितिवचनाद्भविष्यति ननुचोक्तंवचनप्रामाण्यादितिचेत् अलोपेप्रतिषेधइति नैषदोषः आने
तर्यमिहाश्रीयते हकारस्यनकारइति क्वचिद्यसंनिपातकृतमानंतर्यंनशास्त्रकृतमानंतर्यंक्वचिद्यसंनिपातकृतंनापिशास्त्रकृ
तंलोपेसंनिपातकृतमानंतर्यंनशास्त्रकृतमानंतर्यंअल्लोपेनैवसंनिपातकृतंनापिशास्त्रकृतम् यत्कृतश्चिदेवानंतर्यंतदा अपि
तंलोपेसंनिपातकृतमानंतर्यंनशास्त्रकृतमानंतर्यंअल्लोपेनैवसंनिपातकृतंनापिशास्त्रकृतम् यत्तुतच्छिदेवानंतर्यंतदा अपि
तंलोपेसंनिपातकृतमानंतर्यंनशास्त्रकृतमानंतर्यंअल्लोपेनैवसंनिपातकृतम् ... अभ्यासात्कुमसुपः अभ्यासात्तुम्बमसुपइतिवक्तव्यम् ॥ स्य स्म
त्व ष्यामः अभ्यासाच्च अभ्यासात्कुमसुपः अभ्यासात्तुम्बमसुपइतिवक्तव्यम् ॥
तरेणापीत्यपरात्। नापिशास्त्रकृतमिति। यथामंत्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्युक्तं तथाकार्यशास्त्रेणाव ७८
स्थानिवद्भाव[redacted]कृतेव्यवधानेप्रतिकृतमानंतर्यमपरात्। नापिशास्त्रकृतमिति। अभ्यासा अभ्यासइति। असुवंतावयवस्यहंतेरभ्यासस्यकुत्वन्न
धायकत्वंनकर्तव्यमित्यादितमित्यर्थः कृतश्चिदिति निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात् अभ्यासा अभ्यासइति। असुबंतावयवस्यहंतेरभ्यासस्यकुत्वन्न
तुसुबंतावयवस्येत्यर्थः॥ ॥

स्२

हंतेरभ्यासादिति अंगाधिकारेणाचाभ्यांसेनचप्रसज्यमानपक्षेपादभ्यासनिमित्तेप्रत्ययेहंतेरंगस्यपोभ्यासस्तस्मात्कुत्वमितिभावः इत्यत्राह ही
नाभिप्राय आहहंतेरिति पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाहहंतेरंगस्येति तथाचोक्तम् सिद्धंतुपरस्पराप्रसंगप्रयोगेसंज्ञाभावादितिनचैवहंतेरंगस्य तिश्च
भ्यासनिमित्तेप्रत्ययेहंतिरंगमितिअर्थ इतरोंगमात्रमाश्रित्याहहंतेरिति आचार्यःस्वाभिप्रायंप्रकाशयति एवंतर्हीति यथाजघ्निवेतिवि

इहमाभूत्हननमिच्छतिहननीयतेः सन्प्रतिहननीयिषतीति नतर्हिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् हंतेरभ्यासादित्युच्यतेनचैषहंतेरभ्यासः
हंतेरेवाभ्यासः कथंएकाचोद्वेप्रथमस्येति एवंतर्हिहंतेरंगस्ययोभ्यासस्तस्मादित्युच्यतेनचैषहंतेरंगस्याभ्यासः हंतेरंगस्यैषोभ्यासः
यस्मिन् कथंएकाचोद्वेप्रथमस्येति एवंतर्हिहंतिरंगंतस्मिन्योभ्यासः तस्मादित्युच्यतेयस्मिन्प्रत्ययेहंतिरंगंतस्मिन्नभ्यासः यस्मिन्नभ्यासोनत
स्मिन्हंतिरंगंभवति। हेर। अचङीतिकिमर्थम् प्राजीहयत्दूतं हेश्चङिप्रतिषेधानर्थक्यमंगान्यत्वात् हेश्चङिप्रतिषेधोनर्थकः किंकारण
म् अंगान्यत्वात् एषंतमेतत् अंगमन्यद्भवति लोपेकृतेनोंगामतं स्थानिवद्भावादेगान्यत्वम् ज्ञापकंत्वन्यत्रणपधिकृतस्यकुत्वविधा
नम् एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योन्यत्रणपधिकस्यकुत्वंभवतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम् प्रजिघापयिषतीत्यत्रकुत्वंसिद्धंभवति
तन जिघ्नहरोऽसःचातिषेधःजिघ्नहरोऽपःप्रतिषेधोवक्तव्यःजिघ्नतुःजिघ्युरितिनवक्तव्यःलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्त
स्येवेतिएवमेतस्यनभविष्यति।
सिद्धिरंगंतस्मिन्नेवचाभ्यासःहेर अचङीतिकिमर्थमिति यस्मिन्हिनोतिरंगंतस्मिन्नभ्यासेविहायमानेणो हिनोतिरंगं अभ्यासइतिकुत्वं
नभविष्यतीतिमत्वाप्रश्नः अमत्वेतिसनाहाविसर्पः सन्क्रियोः जिघत्सुरितिज्यावयोहानौजिघत्सुसिन्हिनोतिस्त्रैणसंप्रसारणेकृतेप
वैकारेरोचयुपिहलइतिदीर्घ तंक्रियनेतपाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्ध्यायतेर्जिगीषतीत्यत्रकुत्वंभवसेवंजिनातेःप्राप्नोति॥ ॥

भा॰कैस॰ ७८ घ

अध्याप्येति विभाषायामद्वसमासः इड्डुन्देशासुंगता नरस्परोनैभवति नकादेःकावेंद्वीति। चुलोःक्रुषिएपतोर्निष्ठायामनिट्टुतिवक्त
वंतेमैवकाघजादीनांकुत्तनिहतेः सिद्धत्वाचार्यः प्रतिषेधेनेसर्पः नतुग्लुच स्लुचकुत्चुरधूनांनिष्ठायामनिट्त्वात् चिरम्लनोःकुतं वा
तिंककारमते नघ्राघोति स्वक्कारमेनत्वुनस्कादेरिति प्रतिषेधसंगः नयाजिसजिनजींनांनिष्ठापांसेट्त्वात्कुलाअसं गाःउच्यते वार्तिक
कारस्सस्वकारास्त्वमाराणत्वात् तन्मते नतुकुलसभावाभावावर्गतयो नवसरसजेःप्रतिषेधेवीतट्टेति निष्ठायामनिट्त्वात् समाजट्
निकुलं प्राप्नोतिनैनरत्ति व्यादेशोनिष्ठायामनिरानसजिःन्वस्थानिवध्दावोनिष्ठायामनिंतिलोकिके मपरेशेः निशा[illegible]स्त्रीयेषेकार्ये डि

सार्थ्येषायपरिभाषाकर्तव्या अवश्यंकर्तव्याअआयगतइसेमर्थम् नक्तिः कःपस्त्रिजित्रिंत्याचिरुचीनामप्रतिषेधोनिष्ठायामनिटः
कुलकस्मात् कापजित्रिजिपाचिरुचीनांअप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतितिषेधोऽप्रतिषेधःकुतंकस्यान्नभवतिनिष्ठायामनिटःकुतस्वना
दनिष्ठायामनिटःकुतंवक्ष्यामिसेटश्चैनेमिष्ठायाम् यदिनिष्ठायामनिटःकुतमनुवृत्तेकप[illegible]शोकःसमुद्ध[illegible]इतिप्सुस्लुकोर्वजिर्जुमेक लं
वम् कथमर्कः अर्के कपिष्ठानामसिद्धम् नैनत्पस्तं औणादिकरपकशब्दःतस्मिन्नाप्तिमिकंकुलम् भुजस्तुले। ॥ ७॥

अय:प्र२

भुस्नानित्यत्वात्वलाद्यावार्धधातुके विकल्पद्रुष्यतइतिवीभार्वभावपक्षेप्रजितद्रुतिनिष्ठायामजिसेडेवंवापमिति भुस्तुलीनिष्ठायांसेटोईप्सु
दू. विंधुतिभावइतियद्यपिनिष्ठायामनिटत्तपाप्यर्थमदोम्नः१ इप्सुज्वोषकीति यथान्यासेऽपि यमेवंयथास्थानरापतिमाभूदितिनियमार्थवाक्य
न्य मत्तदेवमासभेदेविध्यर्थमितिभावः यद्यपिगमे स्तुपसर्गात्उन्नसयेसतिसमुद्गइतिसिध्यतितथाप्युलेषजिजकारनिद्गत्येकुतमस्पुर्धयम् एम॰
औणादिकइतिलराधाराधविभ्यः कःपि[illegible]पयोर्लवीअभ्यमितिभावतिभुजभुजेत्तौहादिकस्पैधादिकस्पवाधमि गुणकुतनिषेधोमिपासेते ७८

स य

भुजःपाणाविति स्तुजोपतापस्वग्रहणंनकर्तव्यमितिपमीःलोकेवाही भुजग्राहौभुजावयवत्वाभुज[illegible]ते कर्तृप्रत्ययइति पचाघच् भुजतीति स्तुजांसिन्निसधिक
रणंप्रदर्शनीयम् भाष्येतुवत्कमात्रंकथितं एषोःपीति यस्मिन्याधोभुज्यितासुखदाहिताःशेरतेसव्याधिस्थानस्तुजपतीत्यच नचात्रघजयोःस्तोरवि
शेषःया आदिसूत्रेणांतोदात्तविधानात् भुजग्रहस्तथपद्यपुरातोभव त्यचितंतोदात्तःस्यात् यत्र अविवाक्यसहिति यद्यपिनियमःक्रियतेतत्रापि

घञ्२

भुजःपाणौभुजःपाणाविति वक्तव्यम् कथंसुजउपतापइति स्तुजेःकर्तृत्वादप्रतिषेधः अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधःकुत्वकस्मा
न्नभवतिकर्तृत्वात् नैतत्पद्मंतेकर्तृप्रत्ययएषःस्तुजतीतिस्तुजः अधिकरणसाधनोवैलक्ष्यते स्तुजिताःशेरतेस्मिन्स्तुजउपतापर
ति ति एषोपिहिकर्तृसाधनएव कथंःस्तुजप्यतीस्तुजःपचमवचिग्रहणमनर्थकंवचोग्रहसंज्ञाभावात् प्रवचिग्रहणमनर्थकंकिंका
रणंवचोग्रहसंज्ञाभावात् वचोग्रहसंज्ञायांप्रतिषेधःउच्यते प्रपूर्वस्यवचिरग्रहसंज्ञायां[illegible]वर्ततेउपसर्गेनियमार्थेतर्हीदंवक्तव्यम्
प्रपूर्वस्यैववचेःग्रहसंज्ञायांप्रतिषेधोपथास्यादिहमाभूत् अविवाक्यमहरितिउपसर्गेनियमार्थमितिचेदविवाक्यसविशेषवच
नासिद्धम्। विशेषतएवतद्वक्तव्यं अविवाक्यमहरितिक्रमाभूत् अविवाच्योविवाच्यइतिएपप्रतिषेधेसत्तेहप्रसंख्यानंकर्तव्यम्
न्यासम् एषप्रतिषेधेसत्त्रेरूपसंख्योनं

वाक्यमिसेवस्यान्नत्वविवाच्यमिति द्रूपमष्येतद्विषयविभागेनिष्पतइतिपलांतर्कार्यन्नत्वपक्षिपमः अन्योपसर्गपूर्वस्यप्रतिषेधइष्यतएव
इ ग्राजस्यपतविशेषणइशमप्रहद्दविवाक्यमुच्यते यस्मिन्याज्ञिकानविप्रुवंतेनानावाक्यान्युच्चारयंतीत्यर्थः तत्रएषो[illegible]दारित्वात्कुत्वम
न्यत्रप्रतिषेधइतिप्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम् त्यजेरिति एतमितितुराप्तंतत्यएतेषप्रम॥ ॥ ७

भा॰कै॰स॰२ भोऽसमर्थनादप्रभृतीति भाष्यकारः सूत्रकारांशसमर्थयते अजन्तस्येति नत्वशाद्यन्तरसन्निधिगम्यं सामान्यवाचित्वमिति शक्यं वक्तुम् नहि शब्दान्तरसन्निधेयं प्र
८० त्यंतरसन्निधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्य भोऽसमर्थसंलेत्यंपपन्निस्तत्रगोवृत्तीवदंत्यापेनविशेषविषयत्वंभुतिभस्पोर्थेपम चोली भा
ष्यकारेणेषितिमस्याख्यातम् केचित्तु नित्यमागमशासनमित्यस्य पक्षंवा ग्रहणं वर्णयंति अनिन्नत्वान्तस्याघस्य दिरादिति न स्यादिति तत्र सिद्ध

भोऽसम् भोऽसमप्रभृत्यवर्हर्षदृतिवक्तव्यम् इहापि यथास्यात् भोऽसःस्तृः भोऽस्मापवागहरिति किंपुनः कारणंन सिध्यति भसिरूपंस्वरवि
धारेवर्ततेतेनद्वयेन प्राप्नोति नावश्यंभसिः स्वरविधावेवर्ततेकिंतर्ह्यन्यत्रापिवर्तते तद्यथा अन्नस्योवायुभक्ष इति घोलौविति शास्त्र
मधस्तुकस्मान्नभवतितद् चिरायुपेरदात् अल्लत्रलोपः आदः अवर्णं भविष्यतितेनामपंभविष्यतीति दधदूल्लानि रायुपेदधात ओ
तः ओतःश्यितीतिवक्तव्यम् किंप्रयोजनम् उतरत्रश्यिद्ग्रहणाभावापतत्रापमप्यर्थः छिवुकुसुचमांश्यितीतीति श्यित ग्रहणंन कर्तव्यं भवति
२ ननु च भोऽस्यश्यग्रहणमपितर्हिसुत्तराण्येवक्तव्यम् शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति अस्य च ग्रहणंन कर्तव्यंभवति अत्राप्युक्तश्यितीत्येवपरिश्यि
तीत्युच्यते अनुत्वेदोभ्रमतुमदस्तु अत्रापिप्राप्नोति शमादिभिरत्रश्यितंविशेष विष्यमः शमादीनांयः श्यिदिति कश्च शमादीनां श्यितशमा
दिभ्योविहितः एवमपितस्यति पत्सतिअत्रप्राप्नोति अष्टानामितिवचनात्र भविष्यति॥ नसिंहोन्नयति॥ ॥

येवाग्रहणंक्षिपमाणामेनांपरिभाषांज्ञापयति ओतः ओतइति नहिश्यनोऽन्यओतः श्यिदस्ति तत्रापमप्यर्थइति नकेवलं मात्राल्लाघवं प
वदयमप्यर्थइत्यर्थः भ्रमत्विति वाच्या शेतिवचनात्सश्यप् मदन्तित्ति चस्येनश्यप् शमादिभ्योविहितःइति श्यन्त्रिष्वर्येभ्यः शमादिभ्योविहि श्री॰
तइतिसएवगृह्यते एवमपीति श्यिद्विशेषणेशमादीनामुपयोगात्कर्ष्विनिर्देशाभावात् अष्टानामिति अष्टानामित्यनेनसंख्येयाः कार्यिणो नि ८०
र्दिश्यंतेतेच सन्निधानाच्छमादयएवविज्ञायंते॥ ॥

छिवुछिवुक्रमुचमांश्यितीतिसूत्रयाहराह दीर्घत्वमाङिनमेरिति अपवास्तेतंत्रमाह नतुपर्योपेमिवानिस्वेतोपश्यदेशोऽतंत्रमिति मदश्यनापवा
र्तिकारंथः इवरेषु गभिरतियावोः नार्थइत्याह इषेष्ठत्वमहलीति इवाणेति इषभ्याभीश्वाहुसस्मादलः अः शानहूसाविति शानुच सुचान्तादिरि
तिह्रत्वप्रसंगः अर्थेति। अहलीतितत्सुहेष्रा ननुआदिरितिभावः नस्यचेति विशेषणेविशेष्यभावेकामचारएतदादिविधिवद्विशेषणेनम स्तदंतविधि

ते॰ लह३

छिवु दीर्घत्वमाङिनमइतिवक्तव्यम् आचामतिरह माभूत् उच्चमतिविचमतीति इवरेषेष्ठत्वमहलि इषेष्ठत्वमहलीतिवक्तव्यम्
इहमाभूत् इसाति इष्यति तत्तर्हिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् अचीतिवर्तते एवमपीयाणेत्यत्रप्राप्नोति अथाहलीत्युच्यमानेकस्मा
देवात्रनभवतिनेवंविज्ञायतेनहलहल् अहलीतिकथंतर्यविधमानेहलस्मिनपमहलीति पंचिवमचीत्यपिवर्तमानेनदोषः नस्यवाक्षि
दिश्यतेश्यितिभवतिकृतरस्मिन्नचीति कथंतर्हिश्यितिविशेष्यतेअविभवति कतरस्मिंश्यितीति याम्रा। पिवेर्गुणप्रतिषेधः पिवेर्गु
णप्रतिषेधोवक्तव्यः पिवतिलघूपधगुणःप्राप्नोति एतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः पिवतिरदंतः अदंतइतिचेदुक्तंकिमुक्तम्
धातोरंतइतिचेदनुदात्तेचवचग्रहणमिति अथवांगस्येत्येपुनर्वचनाद्विधिर्निर्दिष्टस्येवंनभविष्यति ॥छ॥

वतिनविशेषेणापाधाधातोरंतरतिविश्यिति धातोरित्यनेनापक्षानुक्तोऽन्तइतिकर्तेनवा यघनुवर्ततेतदात्मनुदात्तेचेतिसूचकर्तव्यंदएती
त्याघुदात्तार्थंतयापिवतीत्यादावाघुदत्तत्वम् ध्येयतनित्यर्थेवांतस्य धातोर्वक्तव्यमंतग्रहणनिह्नतोतुक्रमप्राप्तत्वपदेवोदात्तत्वंसिध्यति
तत्रापंनिर्णयः अंतइतिवर्ततेऽणेसाघुर्थअनुदात्तेचतिकृत्तमेव पिवे चाघुदात्तनिपातनमिहकार्यम् अथवति सत्यपिहलंतत्वेगुण
भावः पिवादेःसेनेवांगस्यप्रयोगार्हत्वात्॥ ॥

भा॰कौ॰ स॰ ८१

ङ्गात् अतो दीर्घो यञीति अ आर्धधातुकग्रहणं तु लक्षणान्तरानुवर्तते न तु तिङ्गीतिः अत एवानेनुकूपूर्वो तः कृतो न पदादिः दीर्घप्रसंग न अंगग्रहणं इति स्यादीर्घपरत्वाकारविधानस्य ज्ञापक त्वनिर्दिष्टेः दीर्घोच्चारणं दीर्घ अवर्णार्थमतत्त्वं दीर्घोच्चारणं तु ज्ञापके तदकारवि धानं आकारश्रवणार्थम् जुषिव विदुषुरिति तन्मन्कृत न गुणोन गच्यत इति गुणप्रसंगः शितीति निवर्तत इति। छिदु कूष्मान्तमंशितीम

परिभाषा २

ङ्गात् दीर्घोच्चारणं किमर्थम् न ङ्गोर्जनोर्जरस्येवोच्येत् काहूपसिद्धिः ज्ञानातिज्ञापते ऽतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भविष्यति एवं त र्हि सिद्धे सति यत् दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति एषा अंगवृत्तेपु नर्हेत्वाव [illegible] विधिरिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं अपि वते गुणप्रतिषेधश्चोदितः सन वक्तव्यो भवति जु सिव जुसिगुणयास्तु प्रतिषेधः जुसिगुणेपास्तु दीर्घप्रतिषे धो वक्तव्यः विनुपुः स्तनुपुरिति न वक्तव्यः नेदं विज्ञापते भिरे गुणः जुसि चेति कथं तर्हि भिरे गुणो जुसि चेति किमिदं अजु सीति अजादावुसि अनुसीति इहापि तर्हि प्राप्नोति च कुर्जह [illegible] रिति एवं तर्हि शितीति वर्तते एवमपूपुजुहवुरिति अत्र न प्राप्नोति भूतपूर्वगत्या भविष्यति न सिध्यति नहि अरूशितभूतपूर्वः जुसशिभूतपूर्वो नास्तीति कृत्वा जुसिपश्चिशि भूतपूर्वत्वात् छिन्न भविष्यति अथवा क्रियते न्यास एव अविभक्तिको निर्देशः नैवं विज्ञायते भिरे गुणो जुसि चेति कथं तर्हि भिरे गुणो जुसि चेति किमिदं उजुसीति उकारादेजुसि उजुसीति अथवा अचीति वर्तते जुसं विशेषयिष्यामः अजादौ जु तः न च लिटि ष्ठिरपि एवमपीति उसिशितीतिसामानाधिकरण्येन संबंधमसनिते न जरस्तु सिपः शितत सिनिति संबंधमत्वात् भूतपूर्वगत्येति प्रसपलक्षणं तु नास्ति न लुमतं गस्येति निषेधात उकाराद्विति पासुरादेस्तु कारादित्वात् ग्रहणाभावः अनुबंधनिर्देशा चिलि उरे अस्यो सो ग्रहणाभावः अचीति वर्तत इति क्षमस्या वीस तः ॥ श्री॰ ८१

जाग्रोवि इहेति अंगवृत्ति इत्यनाश्रित्ते वाते गुणास्यावकाशः जागरित इति अचोञ्णितीति वृद्धेरवकाशः कारक इति जागरयतीत्यादौ उभप्र प्रसंगे परत्वाद्वृद्धिः कृते तउपधायाइति वृद्धिः प्राप्नोति गुणभूतस्येति गुणाख्यः स्वरूपपदार्थको गुणशब्देन भज्यते निषिद्धगुणाभजयं गुण शब्देनाभिनिहितो गुणाभिनिर्वृत्तः पश्चुनेन गुणो कृते तउपधाया इति वृद्धिः स्याद्विण्णलोर्गुणप्रतिषेधः न चैकः स्यात् कृते गुणे वृद्धा पस्यपि इत्यात्तस्याद्विण्णलोः प्रतिषेध उपधायां वृद्ध्यभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य तु न ज्ञापकः तथा च ह्यंत स्योन्त्य जागः ग्रहणमनागारीरि

जाग्रोवि इह जागरस्त्विजागरकइतिगुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति [illegible] वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः विण्णलोः प्र तिषेधसामर्थ्यात्तु गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः यदयम विण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्तस्य वृद्धि र्भवतीति किं पुनरयं पर्युदासः परस्मादिविण्णलिङ् इति आहोस्वित् प्रसज्यायं प्रतिषेधः विण्णलि निरुणेति कश्चात्र विशे षः प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेध उत्तमे णलि प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति अजागरुः उत्तमे णलि
प्रा प्रतिषेधः प्राप्नोति अहं जजागर नवानंतरस्य प्रतिषेधात् नुसाएष दोषः कं कारणाम् अनंतरस्य प्रतिषेधात् अनंतरं यद्गुणविधा नं तस्य प्रतिषेधः कुत एतत् अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति जुसि पूर्वेण विधानम् जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते जुसि वे ति णलि च किं नवानंतरप्रतिषेधात् सिवणलि च पूर्वे [illegible] गुणो विधीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति॥ ॥

ज्ञवृद्धिनिषेधार्थं कृतम् अनयाम गुणे कृते अतोल्लांतस्येति अनेन वृद्धिर्भविष्यतीति किं जागग्रहणेन अजागरुरिति लङि सिज्भपतवि रि अर्थवृत्तिजुसादेशः तस्य ङित्त्वात् जुसि वक्ष्येनेनापि प्राप्तस्य निषेधः प्राप्नोति न पाजजागरेस्तत्र णित्वाभावपक्षे सार्वधातुकार्धधातुकयो रित्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषेधप्रसंगः पर्युदासपक्षे तु न दोषः तत्र विचित्र लङि भोः स्वत्र गुणो विधीयते न न तत्र निषिध्यत इति लक्षणान्तरेण गुण प्रवर्तत [illegible] एव॥ ॥

भा॰कौ॰स॰
८१
न

नागर्विरिति इत्नाग प्रोविन्निनितिसूत्रपाठ अपेक्षा नोच्यते परान्तु तत्र तत्वात् गम्पः क्ङित्त्रितिपाठलक्षा कित्वोर्द्धधातुकलक्षणा गुणा प्रसंगः यद्यपि प्रसत्नप्रतिषेधेः प्प्यपरोधो नंतरस्यनिषेधान्त प्पिपर्युदासो रोधवानिति प्रतिपारन्नापेरनुच्यंत नूवेति परिज्ञाग विरित्य न्नलक्षणांतरेण गुणाः स्यादिः पर्युदासो ऽर्थकः स्यात् क्विवर्थमिति नहिलक्षणांतरेण गुणप्रसंगः नवात्ररेतनुबंधकपरिभाषापु तिष्ठते अनुबंधस्यानिर्देशादिति विग्रहणे नक्विवपिग्रयतरतिभावः अुडुपरस्येति विशेष्ये इकारो निरनुनासिकः उच्चारितइति क्विप ग्रहणं नास्ति तस्यहीकारो ऽनुनासिकः कृत्स्वर्थमिति विग्राहः सप्तम्यंतो निर्दिश्यते निपातनो वससप्तम्या अलुक् पथा वेरपलोपेति अथ

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः अतोन्यत्र विधानेनावगुणात्वम् अतोन्यत्र विधाने वो अगुणत्वं त्वकृत्त्वम् नागविः न वा पर्युदास सप्तम्यां तनेवाव कृत्त्वम् किंकारणम् पर्युदासस्य सामर्थ्यादन्त्र गुणो न भविष्यति अस्त्यन्यत्पर्युदासप्रयोजनम् किंक्विन्त्वर्थे पर्युदासः स्यात् अुड्परस्य विशेषस्य प्रतिषेधग्रहणं अनुनासिकपरश्च को विशेषः कृत्स्वर्थे तर्हि पर्युदासः स्यात् नाग वा सो अनुभ न् कथं पुनर्वे ऽपर्युदासे उच्यमानो वस्त्वर्थः शक्यो विज्ञातुम् सामर्थ्यात् स्वर्थमिति चेत्र सार्वधातुकत्वात् सिद्धम् वस्त्वर्थमिति चेतन्न किंकारणम् सार्वधातुकत्वात् सिद्धम् कथं सार्वधातुकसंज्ञा छन्दसः कस्तु लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति त अत्सार्वधातुकमपिरिति ङित्वात्पर्युदासो भविष्यति॥ ॥

वारकार उच्चारणार्थ इति तत्र तत्र विधानात् कृतोर्ग्रहणं भवतीति भावः इतरस्मिन् यपोक्तम प्रतिषध निरुत्ति समुदायो निर्दिष्टइ तिमत्वाह कथं पुनरिति इतरः पूर्वोक्ते नाभिप्रायेणाह सामर्थ्यादिति औषणादिको न पर्युदस्यते लक्षणांतरेण प्रसंगादिति सामर्थ्या दकारादेः कृतो ग्रहणमित्यर्थः अवसरति भाषायां सत्वस्य अप्रमुक्तत्वात् नीमे भावइति भावः केचित्तु भाषायामपि क्रु सुमिदेति प्री॰
तदेव परिहरंति असंयोगात्लिट् किदिति सिद्धे कित्वे कृतो ऽकित्वप्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमिति कृतो गुणाभावः ८१

अथवेति अन्तस्य हलउच्चारयितुमशक्यत्वात् इकार उच्चारणार्थो निर्दिष्टइति विकारादेर्ग्रहणं कृतो न प्रतिविहितमिति औणादिकस्य वधु रस्येकत्वसामर्थ्यात् लक्षणांतरेणापि गुणो न भवति क्विपस्तु लोपादर्शनाच्चापेप्रत्यय लक्षण निषेधाच्चापर्युदासं नेच्छंति अन्ये तु यथान्ये स्तोडिनिप्र त्ययलक्षणे न इग्भाग मो भवति वर्णाश्रयप्रत्ययविशेषण त्वादेवं क्विपो ऽपि पर्युदासइत्याहुः पुंगं तत्संयोगइति धानंत प्रत्ययो योहे लोपमन त्वे संयो गे गुर्विति गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञाया बाधनादिनेत्यगुणो न भवति अजादौ च मेदनमिसादौ सावकाशे गुणः विध्य पेक्षमिति गुणविधानमिति
र्धधातुके शिषः लघूपधाये विहिते सार्वधातुकेमयोरङ्गस्य गुणइत्यर्थः नत्वयं चमभावात्कं चिधानं भविष्यति उच्यते यद्यपि पक्षे ऽपि लघूपधस्य सार्वधातुका

अपवादकारस्यैवेदं अपणिङिजेने कारेणाग्रहणम् पुंग संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणाभेद् नसिध्यति संयोगे गुरुसंज्ञायां भेदाभेदमिति गुणेन ईमोति विध्यपेक्षं लघोश्चासौ विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतम् लघोश्चासौ विहितः कथं कुंडिनेदुष्यति कुंडितां ऽडिता अमरस्मा नभवति धातोर्नुमः धातो नुमविधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम् धातू परे शावेस्यायामेव नुम् वनीति कथं रजेः उपधालक्षणा वृद्धिः
अभ्यसेणगः [redacted]
नस्यये ये विधानं
[redacted] धातुके केचो भादिधीतेर् तु यप वते विधानविशेषणाम नुसंप्राप्ति क लघूप धस भवेकर्थ विशेष्यते वा सिन्याया अपारेवं हिलला दाद्नादौ च गुणः सिध्यति कथं कुंडिरिति अंगाधिकारे तु मो विधानारूत स्वन्तु मिद्वसयोल घूपधा द्वि धीयते तस्मिन् [redacted] रतो नु मि गुणः प्रा मोति उक्तं तत्रेति तेन कुंडे त्रिगुणो ग्रह लइस कारः सिध्यति न्यन्यथा क्रिस्यात् ठपंजोरिति यदि सप्तमी निर्देशो ऽपि विधानं विशेष्य तेत दामत्रा पिप्रसंगः ततश्चा कारोपधाद्विहित प्रस्वे इकृ विधीयमानां जेः न सपो तनेः पुरस्तात्र कारोपधत्वात् वृद्धिर्न प्राप्नोति गङति एतेष्वगति चेभावक वायो इति निसोपः मत्नुचोपधार्थे अकारस्य [redacted] कृष्यते न च ततः प्रसपविधिर्भवति विधौ पेसतं नान्न पियते एवं मन्यते आकारो ऽपधायोवि

पर्यकाद्रलमानविधिरिसकषिति ॥:॥:॥:॥

भाः के स० संदिष्टब्यं ध्योरिति नलोपार्थं हृध्रभावार्थे निपातनम् यदिह द्विविधौविधामं विरोध्येतत्रोह द्विसंगाभावात्तद्भावार्थे निपातनं नन्क्रियेतन
८३ लोपस्ति द्रूये विधिरेवाम्नायेन अनेकप्रयोजनं सिद्ध्येनिपातना श्रयणाम् अनदू. लोपेति अझोनेत्सत्रे षष्ठीनिर्देशः ज्ञंता। ठि हितेप्रत्ययेलोपो
विधीयमानो यत्र तत्रा रात्रेव सोऽज्ञस्य छद्मतारो शिदीर्घे तंच सामान्या संदेव स्यात्तु कंऽभो सोदात समासषष्ठी निर्देशे विधानविशेषणे पसंगात्
गुणोभेत्तुर्नैषिध्यति अभ्यस्तसेतिष्म ग्रहणांस्यप्रयोजनं नेने क्रीडारोषु साधतिये बोमाभूत् यदिवहलादावलघूपधत्वाद्गुणोनस्माते शगुणस्य
प्राप्तिरेवनास्ति निर्किंत निषेधनिवारणार्थं नाऽज्ञे

: संदिष्टध्योर्निपातनानां यदयं संदिश्रथ्योस्तध्यर्थेनिपातनं करोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवसेवंजातीयकानां वृद्धिरिति अनद्रोपशिरिषे
लेविध्यपेक्षेनसिध्यतः अनद्रोपदेश्रासवशा शिदीर्घेतेकंऽनिवन्नोवि स्येतेहि अभ्यस्तस्यद्राहाविधयस्येनाभक्त हाविपिति सार्वधातु
कइत्वस्य हर्णकरोतितिज्ज्ञापयत्याचार्योभवसेवंजातीयकानां गुणादृति लघू पैत्तलंभवेत् लघू थैमेनत्साम् अनेनेक ककस्नोपे हु
तं किंतं ज्ञापकस्यात्त्सो गुरो। परंयंत्र लिग् धिधिक्षियेः कुः ठको स्सलहलंताच्चेति कुसनौकितोकरोतीतत्ज्ञापयत्याचार्यो भवसेवंजातीयका
नां गुणाभ्रतिसंयोगे गुरु संज्ञायां गुणोभेतुर्नेसिध्यति विधायेक्षंलधाश्चो लोकर्षकुंडिनं दुष्यति धातोर्मुमः कथंरंजेः सरिञ्जर्थ्येनिपातनात्
लु पूशप
ह्रणोन लघूपधमिति लुप्तेपन्नयेगुणाप्रतिषेधभिवारणाया न्नतरवणेनज्ञापकम् अनेनेगिति शितिरेषेवपोषधा योरिस स्माद्विडिति श्रलुः
•द्विर्वचनं निमित्त यासांगुणस्त्रा विनम्यास सगुणः हलश्चाप्यटिति लोपेः प्रसपलक्षणेनलघुपध गुणाः कुसनोरिति ननुसनः किन्तमभावा
र्थं स्यात्सिस क्षति [redacted] दिदृक्ष तत्किमर्थं ज्ञापकम् उच्यते पचेतावत्प्रयोजनं स्यात् सिजिदृशो ऽत्रसमकित्सेनोरिसैवश्रूयातनस्यां गुणप्रतिषे
धार्थमपि किलंज्ञापकमेवकिंतुपिश्नतिधीश्वतिल्पत्रनलोपार्थसनः कितं स्यादिति कोरेवकिंवलं ज्ञापकम्॥ ७ ॥ ७॥ ७॥ ७॥ एम०
८३

नाम्य अभ्यस्तानामिति सुणप्रतिषेधमविधाय न्दुस्वत्वमेवविधेयंसर्वं प्रसिद्ध्यतीतिभावः किं प्रयोजनमिति गुणनिषेधे कृ खेवा विशेषमत्राप्य्नः मस्य शा
तईतिस्याशिवार्तिककाखवनादृपठितोऽपिभातुस्तस्सान्हेरभ्यस्येनाअनेपदंटेरेत्वं लेटोऽडाटाविस्याहृ शपोवहुलं छंदसीतिम्लुशद्विर्वचनम् वाकशीमिति का
म्व्दोप्रोय न्ह्रुलदूमिरगा अुक् यको वेतोऽडागमः चावशती मिति यम्व शहेयधुकल्पुकलईशपडोपधृ नु जोषदिति जुषीप्रीतिसेवनयोः लेटट्यासयेन
परस्मैपदे सिविरकारलोपलेटोऽडवाविसइयस्यपेलशपः श्लुः द्विर्वचनंगुणोलेनेहृस्वोभावः पद्विवंहीनि यदिगुणनिषेधंप्रत्याख्यायोपधायाहूस्वोवि

अनद्रोपशिदीर्घलेविधायेक्षेनसिध्यतः अभ्यस्तस्य यदाहाविलघूपधलत्नंभवेत् कुसनोधिलतंकितंज्ञापकं स्यात्प्रयोर्गुणेनाभ्यस्त। [redacted]
अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वतमपिपस्पशानेवाकशीमिवावशतीरिति दर्शनात् अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमविवक्षयम् किंप्रयोजनम् पस्प
शानेवाकशीमिवावशती रितिदर्शनात् पस्पशाने वाकशीमिवावशतीरिति प्रयोगो ऽदृष्टपत्ते कपोतःशरदं यस्पशाने अहंभुवनेवा
कशीमिवावशती ऽऽराजदिति वहुलं छंदसि श्रासुषद्धूतजोषदिति दर्शनात् वहुलं छंदसीति वक्तव्यमुपधाह्रस्वत्वम् किंप्रयोजनं ऋतु
षक्जुजोषादति दर्शनात् यत्त आशिष्यमासुषक्तुजोषतंयवुपधाह्रस्वत्वमुच्यते प्रियांमन्दूः प्वतिन मीनीति यद्दतेन खसलन्तीविदध्नः अ
नगुणंप्राप्नोतिनस्यान्नार्थे उपधाह्रस्वेनेकस्यात्तभवति पस्पशाने वाकशीमिवा चशती रिति स्पशिकशिवशयः प्र ह्रस्वतरणि ॥ः छः

धीयतेतदा मल्लं नोविगुणारपरनयोः लुतयोः ह्रस्वभाविनुपधानास्तीतिरूपंन सिध्यतीतिगुणनिषेधस्यवन्नायात् ननुपरत्वाद्गुणेवाधित्वाह्रस्वो
भविष्यतिसकृद्गतौ विप्रतिषेधइति पुनर्गुणोनभविष्यतिएवंतर्हिपुनःप्रसंगविज्ञानाद्गुणः स्यात् पाशिकवि वचयति। स्पशवाधनस्पर्शनयोः
शगतिशासनयोरितिकेचितठंति अन्येतुकसगति शासनयोरितितेन्मतेनकशिः सोत्रोधातुः कशेर्युट्प्रतिकशक्शेरितियाठाद्धशको [redacted]

भा०कै०स० भूस्वकान्यहणमिति द्विर्वचनेऽलतोनेकाच्त्वे गुणनिषेधनिवृत्त्यर्थम् बोभवीतीति यङ्लुगन्ते लङि तिपि शेरो दाडाविसृङ् माभ्ररितिन्नमाङ्योगङ्सङ्गू
८४ तिपश्चिकावत्वम् अन्नेवेति सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम् यद्येवं बोभवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति उच्यते आर्धधातुकाश्रयस्य तस्य योगाय
क्षं ज्ञापकमिति वक्तव्ये निपमार्थमिति वचनादत्रानियमार्थेन निपातनेन हुयोरपि स्तवो यङ्लुकि गुणनिषेधो [redacted] निवार्यते यद्वाछान्दसो पङ्लुकन्

भूसु मस्तवेः प्रतिषेधस्का उम्हहणंवो भवतीत्यर्थम् सस्तवोः प्रतिषेधस्य काश्चदर्शकत्वम् किंप्रयोजनम् नम् षेर्भितोत्सर्थम् इहमामू [redacted] तेवे व
ति भवतीर्यषेका उग्रहणांश्चियते अभूत् अन्नमामोति कृतेऽहिसात माभूता तस्मादर्थे एकाउन्नहणेनकस्मान्नभवतीति वोक्तिरेतत्रिय मोयुभ बोभवती
विष्यति अत्रैव यङ्लुगंतस्य गुणोन भवतिनाम त्रैति क्रमाम्हलेभवतीति तणाहकिमर्थम् हिस्यगत स्नमको गच्छते मतहेरिममवती
सेवोध्येतत्स्यहिस्त्वहसांन्नमिमो र्थवस्थार्थंत्र्यांहिग्नहणंस्ने मिसे तेदस्य यात्स्यात् नहिग्नहणोह्येमिषयेस्नमभावोनवकाश्यत्वात् त्रहि
ग्नहणोहिसतिइम् विषयेस्नमोभावः स्यात् किंकोरणाम् अनवकाशत्वात् अनवकाशेऽदर्मप्यम् वाधेत इदमपुकंवर्गेते किमन्ना
ग पुक्रम् त्रिहिम्नहेरोप्त्नमिमोर्थवस्थार्थमिस्तुक्रपान्तउच्यते नहिग्नहणोह्येमिषयेस्नमभावो नव काशत्वादिति अत्रवक्तव्यंत्स्याहिहि
मरुणांस्नमिमोर्थोवायत्त हिम्नहणोह्येमि षयेस्नमभावोनवकाशत्वादिति नहिं [redacted] पक्कव्यम् नवक्तव्यम् अवस्थार्थमिसेवसिद्धंलवस्तमतोयते हि

चसेवेयङ्लुगंतस्य छंदसीमप्रयोगः भाषायांतुक्विबङ्लुक्भवतिनसर्वत्र तणाहपा किमर्थमिति तदुइसस्यनिरसर्थे विकरणानिर्देशे भवतित
तः परस्यहलादेः पितः सार्वधातुकस्यविकरणेन र्भयोबमारितिप्रस्त्रः नवमईतिन्नव स्वार्थमिसेवं ब्रुवनाएवंम्नमोमावः पञ्चारिमइस्तु एवं
क्रमवधि क्रमोभावायेतित्र्यमानेन्नमोनप्रदर्शितः स्यात्॥ ॥श्रीरामाय नमः॥१॥१॥१॥१॥१॥१॥१॥१॥ ८४
व२ त२

बुरुत्रपिदर्थमिति नाम्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुकइतिसार्वधातुकग्रहणंपिदिविशेषणसंबद्धमितितद्दुरनोपितः पतुहनिः स्यादिमितचिरस्त
र्थमस्तार्वधातुकग्रहणमिस्तपितः पिर्दवृत्स्वतिहल्ग्रहणमनुवर्तते नहितत्सार्वधातुकग्रहणेनसहनिर्दिष्टंयतस्तन्निरतिः स्यात् शमीध्वमि
ति शमेर्लङोवितरणपणीतेधेयलोट् व्यस्यपेनात्मनेपदंशपृतस्यवद्दुलंछन्दसीतिलुक् अंबोडुलकवतीनामिति अर्थगतेनस्तौतेनोवार्षाः स्या
त्वानिर्दिष्टाः शुसपेस्पवास्तौनेमनिर्देशः अंशुकानां वडूलकानां ग्रहणादक्कोवैनिर्हलोभवसेव देवतइति ऊकडसेलते ग्रावग्रहणो दीर्घइति

तुरुसार्वधातुकइत्तिवर्ततमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणंकिमर्थम् पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् अपिदर्थोपदारंभः अधिगेशमीध्वंसुश
मि शमीध्वंशमीध्वमधिगोवहुवचने अतोदीर्घोद्रुवचनस्तं विप्रतिषेधेन अतोदीर्घोद्रुवचनस्तंभवतिविप्रतिषेधेनअतोदीर्घोयत्रि
स्त्रिषिवसत्यावकाशः वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्यां बहुवचनेझलेत्त्वस्यावकाशः वृक्षेषु प्लक्षेषु वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः [redacted] इहोभयंप्राप्नोति [redacted]
वि [redacted] एतंभवतिविप्रतिषेधेन अंवार्थ इत्य कवतीअंप्रतिषेधोवक्तव्यः अंवाडे अंवाले अंविके तलहस्वत्वंवाडिसंबुध्योः तत्स्त्रहस्वत्वंवाडि
देवत संबुध्योरितिवक्तव्यं देवते देवतायां देवते सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः सकर्षनवक्तव्योभवति [redacted] अंवार्थप्रक्षरंपरि यमेवोर्थस्यसंख्
यते तर्हिहस्वत्वंवक्तव्यम् नवक्तव्यम् अवशंछंदसिहस्वत्वंवक्तव्यम् उपमायंतुमांपलयोगार्भिणयोपुत्वतयइसेवमंर्षं मातृणांमातपुत्रार्थमर्हते
निवत ध्वौनिषधात्याडागमोनभवतः अंवार्थमिति घ्यर्थवार्थस्यग्रहणम्हुलकवतामर्थोनप्रतिषेधः स्तनोभवति अवश्यमितिध्यस्योवहुलमिति
दीर्घस्यहस्वः मात्रणामितिदृर्थयदेवहवोमात्स्याद्वाइतिवहवचनंमात्रशब्दस्यमात्रजादेशोवक्तव्योयोमातःशब्दस्तुत्रार्थंतुनममिधातुरु
पादीयतेवडुवीहोचवर्तिपदेस्यपदार्थोः शिधीयवेइतितत्त्रेवायंसंतुहोमात्रोदेशः॥ श्रीरामरामरामरामरामराम॥१॥१॥ ॥१ ॥१॥
ए त

भा०कै० गार्गीमातेति गार्गीमातास्येति बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति कप् प्राप्नोति गार्गीमात्रा इति गार्गी माता यस्य स गार्गीमातृकः पुत्रः आत्मगुणत्वात् कुलसंबन्धमात्रापेक्षया व्यपदेश

२४ मात महेति तत्र गार्गीशब्दोऽनपत्यवाची गर्गगोत्रापत्यं गार्गी स्त्रीप्रत्ययान्तः ङीप् ह्रस्व इत्युक्तस्यादिति ह्रस्वविधानेन घो गुणो विध्यर्थमवस्यात् एषामपि नियमार्थोऽर्थानां

ह्रस्वस्य स्थाने यो गुणो ह्रस्वस्यैव स्यात् तदा स्याद्गुणश्चाप्यनर्थको भवति एवमयं ब्रूयादिति ह्रस्वविधानगुणो विधीयमानेऽप्रक्रियागौरवं भवतीति

आचार्यस्य साक्षादेव गुणं विदध्यात् तथाप्यपीति एकसमासनिर्देशाद् घ्योरपि नद्यौ ह्रस्वयोस्तु लिङ्गसंगात् ६ ह्रस्वस्य चेति ह्रस्वस्यैव तावदर्थ

न२

मातृणामानद्योर्ह्रस्वो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते गार्गीमातृकवात्सीमातृकयोर्ह्रस्व इत्युक्तस्याप्रभवतीनद्युकुमार्यादिकिशोरिब्राह्मणि ब्रह्मबन्धुकः

स्ववचनसामर्थ्यात् अस्मान्न ह्रस्ववचनेन प्रयोजनम् एषा विभक्तिर्मोचीवरमिति शक्यमेष पृथग्भक्तिमनुचानयितुम् कथमेवमयं प्रयोगः

शार्ङ्गरवादिभ्यो नदी ह्रस्वपोर्गुण इति यथेव सुब्यद्वने जसि च तत्र नघा अपि गुणः प्राप्नोति एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते अयं योग

घेर्ङिति ततो ह्रस्वस्य ह्रस्वस्य च गुणो भवति किमर्थमिदं गुणं च ब्रवीति तद्बाधनार्थम् ततो गुणः गुणो भवति ह्रस्वस्येति अथवा

ह्रस्वस्य गुण इत्यत्र अवार्थनघोर्ह्रस्व इति संमत इत्युवर्तिष्यते जसि च जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राक् णौ च कुपधायाः जसादिषु छन्द

सि वेति वक्तव्यम् किमविशेषणेनैव ह्रस्वाङ्गौ च कुपधायाः किं प्रयोजनम् अंबे दर्शन कतः पश्येष्किकिरीव्या अंबे अंब ॥ ६॥

ने

नघोरिति वर्तते न च घोः ह्रस्वेऽकृतेऽतः स गुणबाधनाय ह्रस्व एव क्रियते अथ वेति सिद्धे ह्रस्वे सनुस्वारार्थं द्विधा गुणबाधनार्थम् जसि च ज

उ

सादिष्विति आदिशब्दः प्रकारवाची प्रकरणे किमिष्वर्थविधीपते तेन जसादयः इति पूर्वयोगेन निर्देशानामपि ग्रहणम् ॥ ७॥ ६॥ ६॥ एम॰

२५

हवीति क्रिकादन्येनइति प्रसङ्गो विधानात् सिध्यति रूपद्वयं ङौ शृविकल्पं तन्मेयस्यैन हु ह्रस्व भकारतत्त्व इति जसि चेति गुणाभावपक्षे प्राप्नोम

योरिति पूर्वसवर्णदीर्घः पिवाछन्दसीति वचनादन्यत्र भवतीत्यत्र आदेशः प्रवर्तते कि कि कीवि मध्यः कविध स्थिग्गुणादिषु नियातिनः प्रकृतद्विति

घेर्गेषस्य स्त्रीनियमस्य नदीसंज्ञानाम्नि सुधि संज्ञ इति कुत्वा शेषः याङ् अतिसद्व्यापति रत्नोमति ङ्कानइति मारि समासे ह्रस्वस्य च कृते चत्

र्थ्येकवचनस्य जेर्य इति प्राप्नोति पाङाय इतिवचनेऽयरत्नाण इत्यस्मात् ह्रस्वतेदीर्घ ततो वावि स्वहु परे रत्नाय नियसंगः ह्रस्वादेशाद्दिति

एवंहर्दिशन्तक तःभानकतवः पश्यपश्ये किकिरीव्या किकिरीविनाघोर्ङिति घेर्ङिति गुणविधाने ङि सार्वधातुके प्रतिषेधो

वक्तव्यः पट्वीम् हीकृतमदृति सुब्धिकारेऽस्ति इ मृसु विनिवर्तते कृत्स्नतम् सुपि चन हु वचने वृत्तिर्दिति याडापः इहास्ति स्त्रद्या

विमलायेति ह्रस्वेते ह्रस्वे स्थानिवद्भावाद् याडपि प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः यार्हिधानेति स्थिपप्रतिषेधो ह्रस्वा

देशात् याडिधाने तत्र ह्रस्वा विमलाया प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः अस्मात् भवति कस्मादेषोयं ङकं चैव

ग ह्रस्वा ते ह्रस्वेऽपि दीर्घ इति आचार्यग्नीमसामपि स्थानिवद्भावेऽदी वै ते कृते आवसौ भूतपूर्वे इति लीलापाद् कस्मान्न भवति ले

स्य प्रतिपरेऽन्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव तिन नुवेदानीं ससयि स्थानिवद्भावेन तयापरिभाषया शक्य सुवस्थानम् ने साहनही अनी क

विदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ ६॥

यतो ह्रस्वादेशः कृतः ततो रूपभेसदाप्यस्यानन्त सग्रहणाभावात् स्थानिवत्त्वं वाक्ये माह उक्तं चैतदिति लक्षणोक्ति अकारस्यदी

र्घसंसारितलाक्ष लिकं रूप मिति न तत्र संग्रहणम् अनुचेनिहाद्वे मह सेदीर्घ इति नवक्तव्यमिति चोद्यते नेसाहेति परिहारः

भा॰कै॰स॰ उः शकन्ध्वादिमिति शकटिमदृ स्पृटि तिद्भस्यघ्वेति वानदी संज्ञा विधानामदभावपक्षेपिसंज्ञायां शाकटायनितिभवतिनदी संज्ञापसेतुपरत्वात्
९६ माप्नोति आमोवकाशः कुमार्यामिति ओ त्तस्यावकाशः सख्यौ पत्याविति अत आह उडस्याभिति एवं वि न्नति येव आम्नय रवीय इत्यथं
नत्वत्र ओ त्तेपुनः प्रसंगाविज्ञानाद्राम भविष्यति पुनरेतदत्र भविष्यति यत्कृते विप्रतिषेधे स्थापनात् नैनदृष्टि इष्यपदार्थप क्षेप्त ऊपरि
भावयाम्न स्यात् योगविभाग इति उडम्याम् इति स त्रयोगेन दीर्घत्वं तस्यस्त्वस्य विज्ञानोप्रसंगः [redacted] ओ त्तदृति एकपोगे त्वत्ता
योः सन्नियोगशिष्टत्वात् तत्रा नैव स्यात् सर्वेप्पायस्याविति असत्यपि त्रि तिये धातुपतिः समासएवेति विषमा ह्यानयोर्भा स्तिपिसं

उ राम् इ उम्याममाम्विधान मौत्तस्य परत्वात् इ दु ज्ञामाम्विधेयः शाकन्ध्वादृसंयोग्यामिति किंपुनः कारणं न सिध्यति ओत्
५ सर्त्वात् परत्वादौत्तं प्राप्नोति योगविभागास्ति इदम् योगविभागः क्रियते उ राम् नद्याम्नीभ्यः ततः इदुभ्याम् इदुभ्यामुत्तरस्य उ राम् भवति
ति शकन्ध्वादृसंयोग्यामिति ततः ओत् अचेः ओत्तेयोगविभागः कर्तव्यः ओत् ओत्भवति इदुभ्याम् ततः अच्चधेरिति अकारश्च भवति
घेरिति किमर्थो योगविभागः सखिपतिभ्यामौत्तार्थः सखिपतिभ्यामौत्तं यथा स्यात् सख्यौ पत्यौ एकयोगे ह्यसति अ[redacted]
स तः सन्नियोगात् एकयोगे हि सखीत्वस्याप्राप्तिः किं कारणम् अतसन्नियोगात् अत्सन्नियोगे नौत्तमुच्यते तेन पत्यैवारौत्तं स्यात् वा
रस्यान्वाचयवचनात् यथा कण्ठे सलोपः भवार्थः औत्ते योगविभागेन किं कारणम् अकारस्यान्वाचयवचनात् अप्रधान शिष्टमौत्तं

णाज्ञ्याप्पत्वाद्यनदीसंज्ञास्तियहास्विशब्दः स्त्रियांवर्ततेतदा सख्यशिष्वीतिभाषा यामिति ईषाभाव्यपनिशब्दस्तु स्त्रीत्वे यत्र संयोगादस्य न ङिति
दृश्यत्वे निपत्नेनदी संज्ञेनिपत्यामितिभवति नवेति अन्यानमेवशब्दः इ उभ्यांपरस्य जेरौ भवति पत्रौ वृसंज्ञा स्ति तत्रास्यालेमिति अत्र त्वाप्पक्षेपोतं प्रधानशिष्टम् राम॰
९६
तत्रैवौत्तं ४

विंशतो इत्सत्त्रातिभ्

औत्वइति टपिसखेोउज्ञ्यादिति भाषः प्राप्नोति यदा नसामा अन्तरत्वार्थीड कारेवर्णेति इंशेवाय इतु पूर्वाचार्य निर्देशमत्वदामयमाद्विवचपोस्वरी ७
विधानादस्याप्रसंगः [redacted]ः अन्येराचिपाटप्रसंगमा इ नवेति यासेमादेशो टाशभवतिसदापकारष्टाधि घेरिति दोषेषुपरिगणनात्सिडित्त =
रणा इति अंतोदात्तेयुत्सवे रोः भिन्नास्ति डित्त्वउदात्तमिति स्वरेसाभावम् अडित्वेनादेश उदात्तेनोदात्तइति ननु डिते स्वरेोप सावितीति लोपप्रसंगः
नैतदस्ति औत्तडिद्वधेरिति समासः क्रियते पत्रादेश्ववर्ण इति नियामयाद्यः घेरितिोपाभावः विंशतेडिति लोपो न भवतिमस्तच्छिम इति योगविभागान्छितडु ७
स्तत्र विंशतेडिति ति नद्यनुवर्तते घेरिसेनत्रानुवर्तते अतच्छिमानां डित्करणसामर्थ्यात् अपवादेरित्यनुवर्ततां नपाधिन च्छिमानां डित्करणसामर्थ्या =

तथ थाप्रधान शिष्टः कदु आनियरिक मात्रात्वतियन्न्यय कारः नत्र लोपः अन्वेटापघ्नतिषेधः अत्वेपः प्रतिषेधेो वक्तव्यः शाकटायनद्वौघो नो ७
त्रि अत्वेलौत्रमि इति टाप्राप्नोति नवावयाम लक्षणस्यानिमित्तत्वात् न वा वक्तव्यः किं कारणं सन्नियातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् सन्नियात लक्षणा =
विधिर निमित्तं तद्विघातस्य निश्चरखंनभविष्यति डित्करणाद् अथवा डिदैकारः क्रीष्व ते आओनेर्नाकिमर्थम स्त्रियामित्युच्यते नाओना पुंसी
तेनेम्येन कारू पसिद्धिः त्रपुणा जतुना तुम्बरि इति नैवंश्च के इह समुनाग्रा प्रयाण कुलेवे तिमुभावस्यासिद्धत्वात्तुमनस्यात् अस्त्रियामिति[redacted]
न स्यमाने न दोषो भवति वक्ष्यत्यत्र मुद्दारे इत्यति इति श्री मन्त्रगवत्सनंजलि विरचिते सप्तमस्य तृतीयपादे षष्ठमाङ्गिकं पाद स्वस्वमा ६॥ ६॥
तां त् अपवादेरित्यनुवर्ततां तत्थापि न च्छि त्रीडित्करणसामर्थ्यात्यथेस्वभस्सलोपो भवतिबरवमतान्त्रितेषपि नाओने किमर्थमिति नाओ नापुंसीत्यचा
तेमाग्नालापवत्समवहीप्तंवसिध्यतीतिमस्य: तुमेति इको विभक्ताविस्वेनेन अनुनति पुंसीत्युच्यमानेनपुं सकेनाभावोम स्यात् नुमपीगलक्षणोमुत
स्यासिद्धत्वाद्वा स्तिन्नुदारे इत्यति[redacted] टायां आदेशस्थायामादेशदस्तनकछित्सत्यमस्यास्त्रयेत् नानाोदीनामेवपरत्वेदोषे प्रसक्त सिद्धा
तात् विश्वसरणयाभोमवस्तेदोषीय[redacted]जित्पञ्चे निदी पुंवत्त नभवनी तिसर्वेषु सिद्धिः रुपुपात्यामत्र ष्टूरसेतेमद्दामात्यप्रयोगे सत्समस्कटेो वेद पादे म ष्ट्रि
द्वितीय

मा० कै० स्त्रीवद्धुपधायाह्रस्वः अचपरिणमह णामिति ह्रस्वमहणाद्युपधानहणाच्च मामिति सिद्धे सोन त्वपूर्वेतानां चङि ऋरवमायुपधारे स्मि स्वयुता लघ्वपरिभाषोप ॥ २०॥
स्थानाद्वदुपधायाऋत्वे नमायम् नश्चि दुर्घुपे रूपीनामजुपधा ऋ मिति सुतमीलोऋ स्वरवोपधा तत्र णावंतरंगत्वा वृध्यादिषु सत्सु पुनरद्युपधाऋस्वभा ऋनास्तीति
सामर्थ्यी चङि यः प्रत्ययस्त स्मिन्‌ णुपधाया ह्रस्वो विज्ञासत इति प्रश्नः उत्तरेण पात्रयुत्र संभवा च्चङि पूर्णयद्‌ स्वपा रणेनपुन्कदृ इति वक्तव्यात्‌ अंतरंग मपि दृष्वाद्‌ऋ
स्वोवाधेतेतिमत्वाह चद्युपधायाद्रीति उत्तरस्ते चङि यः प्रत्यय स्तस्मिन्नुपधाया ऋस्वसंदूत स्याद्दारेण सत्वा घंसंभ वाद्धुनं न संगोनावेतिमत्वा ह ह द्विर्वेति इतरो
ऋस्वस्थान वकारांतमत्वाह ओकारस्यैति नयेवंह दृिवर्त्या पिकास्यात्‌ स्तदेवतर्हुच्यते हयात्रनभाव मस्युपत्युत्पदाद्वि मुच्यते द्विश्चो न हिं ऋतायामि ति अक्वाद त्वो

यान्ववस्थुपधायाऋत्वः अचपरिणम ह णांकिमर्थ म्‌ नञ्चस्युपधायाः ह्रस्वद्वेषे वोच्येत चङ्गुपधाऋ स्वद्रतीय स्युच्यमाने अलीलवत्‌ अपीपवत्‌ उका
रस्येव ऋत्वंप्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनम्‌ वृद्धिरत्र वाधिकाभविष्यति ह द्वितर्हि कृतायामोकारस्येव ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नैतदस्ति अंतरंग त्वादत्रा
वादेशो भविष्यति महीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधाम वति तस्माण्णहणां कर्तव्यम्‌ ॥५॥ ७॥ ५॥ ४॥ ७॥ ७॥ ९

णि०१

[redacted] द्विर्ऋस्वोवृद्धेर्वाधकत्वावादेशस्य चेतिभावः इतरो वाक्याध्याहारेण ऋस्वस्यावकाशतां मत्वाह नैतदस्तीति इतरो यथा श्रुत संबंधसंभवाद्‌नव [redacted]
[redacted] काशतामेवमत्वाह नहीदानीमिति ननु वृद्धिंबाधित्वाम वत्‌ कारस्य ऋस्वत्व स्मिंस्कृ ते वाधितत्वान्मा भूद्‌ वृद्धिः गुण स्तु के न वार्यते ततो गुणो वादेशेन सिद्ध
मलीलवदिति नैतद्‌ सिगुणस्य प्रयावाधितत्वाद्‌ द्वयस्य ऋस्वेनन्न एव सस्मृत्‌ः पुनः प्रह [redacted] ति विप्रति उवङ्‌ प्रसेमेत अडीदयदिति स्वत्र च ऋस्वेन पुक्वा
धान्न अपीपवदित्यादौ वेनेव ऋस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते नोपदा च द्रुतनिन्‌ सिस्वानिवत्वनिषेधः न दाह्य वादेशयोः पुकिणाणि लोपस्य स्थानिवे
ताभावाच्च द्रुपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्तव्यं स्वत्र कारेण चङ्‌ परभिप्रायस्थानिवत्वनिषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतम्‌ ॥७॥७ ॥२०॥ पाम०

न
अथैतस्मिन्‌ ऋस्वविधानास्मेनसर्वत्र णौ वृद्धिर्भविष्य तिप्रयोगदर्शनाद्वेशाय वृस्थाश्च पितन्येतिम त्वा प्रश्नः इतरो ऋपनमं तरेणाण्नरिष्यनिभागो
दृष्टीतरति मत्वाह णावुपधायाइति अथोपधा ग्रहणमिति न्यायान्नास्तो पिणा स्वदितामिति निषेधाच्च लिंगाद्युपधायाख ह्रस्वो भविष्यती ति प्रश्नः
च्युपधाग्रह णामिति असत्युपधाग्रहणे धाभोर्यपस्थानात्‌ द्वांगस्य विशेषणाद्‌ अंतस्यांगस्य ह्रस्वो विधीयमानोः लोपस्य संप्रसस्यात्‌ लङ्‌

अथचङ्युग्रहणं किमर्थम्‌ नणावुपधायाइस्वस्ति द्वम्‌ णौ उपधाया ह्रस्वइतीयस्युच्यमाने कारयति हारयता त्रापिप्रसज्येत नैतदस्तिप्र
योजनम्‌ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नणौ वेव ऋस्वत्वं भवतीति यदयं मितां ह्रस्वत्वं शास्ति द्वहा [redacted] पिनहिंनप्रामोति अचीकारत्‌ अजीहरत्‌
वचनाद्‌ विष्यति इहापितर्हिं वचनात्प्राप्नोति कारयति हारयति तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यम्‌ अथोपधाग्रहणं कि मर्थम्‌ णौ चङ्युपधाग्र
हणमसप्रतिषेधार्थं णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते अंतस्य ह्रस्वत्वं माभूत्‌ णौ चङि ऋस्व इतीयस्युच्यमाने अलीलवत्‌ अपीपवत्‌ अं
स्वस्येव ऋस्व [redacted] त्वं प्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनम्‌ अंतरंगत्वादत्रा वादेशो भविष्यति नतर्हीदानीं ह्रस्वभाव्यंतोस्ती असौ ऋस्वभावी नास्ती
तिकृतावचनात्‌ रंगस्वस्भ विष्यति [redacted] इहापि [redacted] वचना त्स्याप्नोति [redacted] अचकां स्वद च [redacted] वांक्षत ३॥ श्रीगणेशायनमः ३॥ सामराम ३॥

अनदितिस्थितऊकारस्य ऋस्वत्वप्रसंगः हद्विरत्र वाधिकाभविष्यतीति सर्वत्र सर्वमानानुसंजनीयस्याय स्तुत्वत्ये त्यपदभिधानुमाह नैतदस्तीति इतरो ऋस्वनि
रवकाशत्वादंतरंगाणां वाधकं मत्वाह नतर्हीदानीमिति इ तरो विशेष्यस्य विशेष्यभावे कामचारेण नाविशेष्यते अंगस्य यत्रांत्ये स्थित स्याचो ऋस्वोभ
वतीत्संबंधि अंतराण्यपि नवाधितानि भवंति ऋस्वप्रसावकाशो भवतीति मत्वाह असौ ह्रस्वभावीति अगस्य निशाद्युपयवस्थो वितानादलोः स्वस्थानो
यस्थानाभावः ॥ ९॥ ७॥ ५॥

नि वृ०

भा०कैः स यन्नाव्यवधानमिति नस्मिंश्चित्तिर्दृष्टेप्वेस्येमियपरिभाषोपस्थानाश्चेनशब्देनअवर्णव्यवधानेनतेनव्यवहितेपिकर्णविशाप्यमानमव्यवधानेनप्र
॥८८॥ वर्ततेएवंमन्यस्यलिप्यतेयोघारतौ गस्यपोःमितिनामर्थ्यादेकपरंव्यवधानमर्थपाविज्ञादान्नीयते एकस्मिन्तिकेविशेषे‌ऽस्सदेशस्हेश्योः
सभाविनोरसंभवादेतंस विकारेःस्सदेश स्येवग्रहणमितिपरिहारोनोक्तः अपीप्य दिति अलो सस्येतिपुकोलोपप्रसंगादुनरापमुन्हणम् पधा
नन्तुहस्वायवाहोलोपोविज्ञायमानउत्सर्गादेशःत्वादपवादोमामुपधायाः ग्रुभविष्यतिनैतदस्ति कसख्युःप्रतिभाषोपस्थानदेगनचाचोविशेषणा नो
ति उक्तंपदुपधान्हस्वःस्यात्तलोपविधौनुपिवेतेरेस्थानमवस्थाअसेरल्पुपसंहाराअमसस्यैवलोपःस्यात्भिन्नदेशावधस्सकणीय वादेदृशेतेयम [redacted]
येनन्नाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनमामारणात् केमचनाव्यवधानंवरौनैकेन एतेनपुनःसंघातेनव्यवधानंभवतिचनभवतिचअन्त
य एंपेत्तदुपधान्हस्वंकतैर्यलोपःपिवतेरीत्वाभ्यासस्यउपधायाःस्यात् अपीप्यत् अपीप्यमा अपीप्यन् अपेहरूपंभवितव्यम्मा
भवानाडिढन् आदोहार्स्वमामवानदिटदितिमाभवानाढिटदितिभवितव्यम् हसलंकस्यान्नभवति [redacted] द्विवचनेकृतेपरेणहस्व
स्यव्यवहितमितिकृत्वा उत्सदिहसप्रधायंद्विवचनंकिपतंकृतमिति किमत्रकर्तव्यम् परत्वाद्धस्वत्वंनिसत्वाद्विवचनम्॥ ७॥ ७
पाशप्रश्नोकाकेचौसस्युपिसंभवेवाचनंभवतीतिगायास्त्विदेशोऽप्यपवादउत्सर्गंवाधते यदितर्हिगुणपर्यमुपधान्हस्वत्वंतत्रैवत्वकृतान्ना
लोपःपिवतेरावाभ्यासस्येतिनिनेनइत्तिअंतरंगमपिपुकमनवकाशत्वादाद्धोयोवाधतेउपधान्हस्वत्वंतरंगत्वात्पुकि कृतेआकारस्यापधायालो
पदृतिनकश्चिद्दोषः अपेहेनि न्यायप्रयोगाविशेषाश्रयःसएवप्रश्नमापार्थ्यणाह मामवानाटिटदित्येवमिति इतरेवक्ष्यमाणलिंगा
दुर्भेनएवकुलिंकस्वत्वंकस्यान्नभवतीति॥ ॥ अ०णोश्चार्थायान्हस्वः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥७ १ल०
॥८८॥

५ उपधान्हस्वत्वेणेर्णिच्युपसंख्यानं ५ टीका

एवंतहीति ज्ञापकात्स्वंदसः पश्चाद्विवचनमितिक्रमःकृतायामपीति स्थानिवद्भावात् एवंतहीति सर्वत्राकोशदेःकृतायामेकारस्योद्योपोनतत्कः
एनेःपिद्धस्वतेमामोसकृतःपि एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्धस्वत्वंवलीयइति यदयमोणिऋदितंकरोतिकथंकृत्वाज्ञापकम्
ऋदित्करणएतत्प्रयोजनम् ऋदितांनेतिप्रतिषेधोयथास्यात् यदिचात्रपूर्वद्विवचनेस्यात्ऋदित्करणमनर्थकंस्यात् द्विर्वचनेकृतेपरेणव्यवहि
तत्वाद्धस्वत्वंनभविष्यतिपश्यतित्वाचार्योद्विर्वचनाद्धस्वत्वंवलीयइतिततश्चोणिऋदितंकरोति तस्मान्माभवानादिदटदितिभवितव्यम्।
उपधान्हस्वत्वेणेर्णिच्युपसंख्यानंकर्तव्यंवादितवंतंप्रयोजितवान् अवावददीणांपरिवादकेनकिंपुनःकारणंनसिध्यतिणिचाव्यवहित
त्वात् णिलोपेकृतेनास्तिव्यवधानम् स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवप्रतिविधास्थानिवद्भावःचइत्यरनिहासेनस्थानिवदिति एवमप्य
लिपिनामेतिप्रतिषेधःप्राप्नोति एहौकृतायांलोपःतत्राग्लोपित्वंभवति इडभिदंसंप्रसार्यपेहदिः क्रिपतोलोप [redacted] इति किमत्रकर्तव्यंपरत्वा
द्वृद्धिः निसोलोपःकृतायामपिवृद्धौमामोसकृतायामपि अनिसोलोपोमेसकृतायांवृद्धौमामोसकन्यस्याकृतायांप्राप्नोतिरस चमा
सुवन्विधिरनि सोभवतिउभयोरनिसयोःय रत्वादुदिः हे [redacted] कृतायांलोपःतत्राग्लोपित्वंभवति एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिह
इलोयोवलीयानिति यदयमग्लोपिनांनेतिनिषेधंशास्तिनैतदस्तिज्ञापकम् अस्यस्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम् किंयत्रवृद्धावपिकृ
तायांअग्लोपित्वे अत्तरराजत्॥ ॥ ॥ णोशेशाखायान्हस्वः॥ ॥ ॥ णौगरोशायानमत्॥ ॥ ७॥ ७॥
[redacted] अतररराजदिति राज्ञानमतिक्रांतवानितिप्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइति णिच टिलोपे कृते उपधायाऋद्वित्वेहद्धौकृतायामग्लोपित्वत्वेलुप्यते [redacted]

भा॰कै॰म यतह्रींति प्रसारणमस्मा ह्लिंगात्यर्द्विप्रतिषेधेनलोपोभवति ननुजसा हारम्हरणंत्वामित्यत्र स्मदुत्तरवामत् गोमिनमारभ्य रत्नुगोम दिसादे
२९ हद्विपसंभाभावाह्नोपे ह्रस्वनिषेधार्थस्यादि निरूपज्ञापकमिति चिंत्यमेतत् अत्राहुः अनभिधानाल्लिजन्नास्ति इतिभाष्यकारस्याभिप्रायः ए
वंतु ज्ञापकेनलोपस्यवलोपस्त्वेषु ह्रस्वत्वलिक लोरदंतत्वनिपातनंसन्न्द्वावप्रतिषेधार्थमितितद्धि रूपमने अस्य सपि अत्रानिपातनेन द्विर्वाधिते
सति का रुसलोपर्स्तन्वभ्याव स्याद्रसंवाद् नाग्निसज्ञापकत्वंनिपातन मुक्तम् ज्ञापकान्नपदात् आपः युवुलास्यदर्पर्द्विसारवकत्वाभाव द्वो लोपस
नि सन्नभावस्यप्रसंगाभावार्थं अथवेति द्वालिकल्यार तन्निपातनमेवज्ञापकंलोपान्यर्दृद्विर्वचनीति शिलोपस्तत्वादनिकेनपूर्वविप्रतिषेधेनद्वं

त्रा पत्तर्हिश्व द्वारम्हरणंकरोतिइतरथा सलोपिनानेतिन्नूयात् । पवंतर्हिद्वलोपोकृतीयानिति । अथवा अस्मेनएवविप्रतिषिद्धः शपलोपा
विपद्भ यशाणुणाद्दिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति नस्मादुयसंख्या नेकवैभमिति नाग्लोअग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यंचस्थानिवत्स्व
वात् अग्लोपिप्रतिषेधोनर्थकः किंकारणम् स्थानिवभावात्स्थानिवभावादत्रस्वत्वंनभविष्यतिपत्तर्हिस्थानिवभावेनास्ति
तरथेमयंयोगोवक्तव्यः क्वचस्थानिवभावोनास्तियत्र हलचोरादेशः अससव अत् श्री अग्लोपोशास्मसमनहा॥ ॥ ७॥ ७ ॥ ७॥

पूर्वेण वत्ति स्थंपरु मास्मदपीय इतिसम्बन्धस्वप्रसंगात्स्मात्स्मा अस्मेहरणामिकक्षायत्कमाप्रयुपरागेयपतेनहहुं भाग्लोपोपविधेयः नाग्लोप अग्लोपीतिमाला कै
भास्मरममालदिसादो हिलोपस्स्य निवत्वारस्तुयथात्वान्नाभिस्वहत्वसमनालोतिप्रतिषेधोनर्थकःनन्तुप्रतिपिभावेतत्र स्थानिवत्वंकिंतुयथात्व =
ऊपरच्छिर्हासकृत्से विनि भेतरत्ति पदर्थः सप्रतिषेधः नसरो श्रीसुयसंख्यानमित्तनेन साधितत्वाद्वक्तव्यः हलचारादेशाती यथास्तुधातुरकोः स्मारे भा
शेससुदायअवयवस्थानादेशात्वादत्रपरस्यनभवति सैधानाकिंशिति तथासमुदायस्थानिक्ष्यवयवस्यस्थानित्वादजादेशत्वाभावात्स्थानिव ६ एम॰
८८

किंपुनरिति अवयवात्मकत्वात्समुदायस्यनस्मिन्स्थानिन्यवयवानामपि स्थानित्वादजादेशत्वात्न्याप्यएवस्थानिवद्भावः
तथापचवदर्शयतिकृस्थानिकत्वाश्रयम णोपरत्वंभवतीतिभावः इतरः प्रवेकिंके नेवाभिप्रायेणाह अजादेशइति इतर
स्त्वनुमीयमानोऽवयवाश्रयित्वः स्थान्यादेशभावइतिमत्वाह अग्लोपिनामिति इतउत्तरमिति पंचपादीमित्यर्थः पू
र्वत्रासिद्धइतितस्यहोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्तव्यमेव पद्धाज्ञापकज्ञापितात्विधयोऽनित्याइति संयोगा
दिलोपलत्वणत्वेषुस्थानिवद्भावोभवत्येव अचःपरस्मिन्नित्यत्रविचारितंहलचोरादेशः स्थानिवदितिचेद्दिर्वचनेस्ति
लोपस्कादेशादत्यादिनन्निर्णीतं हलचोरादेशोनस्थानिवदिति इहत्वप्रतिषेधवचनमर्थवतिरत्नाच न्यायोक्तमिति

किंपुनःकारणम् हलचोरादेशोनस्थानिवदित्युच्यते अजादेशःस्थानिवदित्युच्यते नचायमचएवादेशः किंतर्ह्यच
श्चान्यस्यच अग्लोपिनोनस्यापितर्हिप्रतिषेधोनप्राप्नोति किंकारणम् अग्लोपिनामित्युच्यते नचात्राग्
वलुप्यते किंतर्ह्यचान्यश्च योत्राग्लुप्यतेतदाश्रयः प्रतिषेधोभविष्यति यथैवतर्हियोत्राग्लुप्यतेत १८
दाश्रयःप्रतिषेधोभवत्येवंयोत्राऽल्लुप्यतेतदाश्रयःस्थानिवद्भावोभविष्यति एवंतर्हिसिद्धेसतिपदग्लो
पिनानेतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःहलचोरादेशः स्थानिवद्भावोनभवतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयो २
जनम् पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्येतन्नवक्तव्यं भ

यंयदिदीर्घत्वस्थात्स्थानीयाश्रयणाहलचोरादेशोनस्थानिवदित्ययंपक्षोश्रास्य इहलघूपधस्य स्थानिवत्वंज्ञापकत्वमा
श्रितम् शिष्यबुद्धिव्युत्पादनायाऽस्थितोऽयिपक्षः क्वचिदन्यस्यतरस्यैव विरोधःपरिहार्यः अग्लोपिपदाग्लोपिसाम
र्थ्याच्चसमुदायलोपेऽप्यग्लोपआश्रीयतेकेवलाग्लोपिप्रतिषेधस्यानर्थक्यात्तद्धर्षइत्यत्रत्वेकःपूर्वपरयोरित्यत्रप वि॰
वावेवशाद्देनवादिनाविनिर्दिष्टस्यप्रवर्तते तदुक्तम् योस्तुभयोःपर्वीनिर्दिष्टयाःस्थानेभवतिलभतेऽसावन्यतरव्य ब

णि

मा·के·सः आरीधक इति रीधीणिचर्दीर्धविवीयमितिगुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततो णेर्लिंलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाभावा
६० तद्यीवर्णयोरितिलोपो न प्राप्नोति यद्यप्यन्तरंगत्वाल्लोपः सिध्यति तथापि वर्णग्रहणस्यानन्यार्थस्य प्रयोजना
भावाद् यत्नेपि यस्य लुनीह्यत्रेति तिङ्ङितिङ इति निघातो निपाते यद्यदिति निषिद्धः हि पिल्लादाद्युदात्तत्वान्न विकरण
स्व रोपत्वार्वधातुकस्वरं बाधत इति स्वरोऽभावस्त्रयुणादेशे कृते उदात्तत्वाभावात् स्थानिवत्वाभावाच्च निघातो
न प्राप्नोति वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति वर्णग्रहणाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते अन्तरंगत्वात्तु लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्य
यद्येतत्ख्याप्यते आरीधयतेः आरीधकः आवेवयतेः आविवकः यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न प्राप्नो
ति इहचय[illegible] लुनीह्यत्रेति तिङ्ङिचोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति नैष दोषः पन्नावक्ष्यते आरीधयतेः आ
रीधकः आवेवयतेः आविवकः यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति पादवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्या
द्भविष्यतीति यदप्युच्यते यस्य लुनीह्यत्रेति तिङ्ङिचोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोतीति बहिरंगो यणादेशः अन्तर
ंगस्वरः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे आज्ञ कारयादीनां वेति वक्तव्यम् केपुनः कारयादयः कारिणरीण आ
ण आण हे दिलोपः अचकारण तत्र चीकरणत आरराणत अरीरणत अपाअराणत अबभाणत अशिश्रणत
अवीभणत अज्ञाहिठत अजिहेठत

[illegible]मकर्तृत्व तत्र केचित्लापकं वर्णग्रहणं स्थानिवत्वाभावस्य अल्लोपग्रहणं तु सति प्रयोजने नैतावकमस्या
र्थस्य अन्तरंगः स्वरः इति यद्यप्युभयपरस्थयाश्रयं तथापि पूर्वस्य उपसर्गेणासंबंधः पश्चादधिकरणवाचिना त्रप्राङ्गेन
तिपणादेशो बहिरंगः आज्ञ कारयादीनां वेति आदिशब्दः प्रकारे येषांद्रु स्वविकल्पो दृश्यते ते नेकारयादयः कारिण आ
णिणाणिहेठिलेठिप्रभृतयः॥ आणमकर्त्तृकः॥ ॥ ॥ ॥ णिम॰
६०

स्यादियपादेशे कृते इति यद्यपि प्राप्ति द्विर्वचने दिग्यादेशश्च आरभ्यते तथापि बाध्यबाधकभावे द्वे तं लक्षणं वा लक्षणेन बा
ध्यते लक्ष्यं तत्र यत्र द्विर्वचनशास्त्रं दिग्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिग्यादेशे कृते नास्ति द्विर्वचनप्रसंगः यदा तु
तदा लक्ष्यं बाध्यते तत्र द्विर्वचनं दिग्यादिनाबाध्यते दिगस्कृतं ला प्रोति शास्त्रस्य बाधितत्वात् ततश्च यथा च व्याविसा
दीनामारेशे कृते द्विर्वचनं भवति एवं दिग्यादेशे कृते प्राप्नोति साभ्यासस्येति तेन कृते द्विर्वचने दिग्यादेशो न पु
नर्द्विर्वचनं भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च ननु चेति पूर्वविप्रतिषेधाल्ल
क्ष्यसिद्धये एकमाश्रयणाद्धितिभावः न सिध्यतीति विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन्व्यवस्था हेतौ सत्येवक्रमोद
अल्लुलोपत् अलल्लुपत् दृप इहावदिग्ये अवदिग्यातिः अवदिग्यिरे दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र साभ्या
सस्येति वक्तव्यम् मनु च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिग्यादेशो भविष्यति न सिध्यति किं कारणम् दिग्यादे
शस्य परत्वात् साभ्यासस्यादिग्भवचनं दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति परत्वाद्दिग्यादेशेन भवितव्यम्
तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते पुनः प्रसंगविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नो
ति पुनः प्रसंगादिति चेद् माद्दिभिस्तुल्यम् पुनः प्रसंगा[redacted]दिति चेद्माद्दिभिस्तुल्यमेतद्भवेति तद्य
था अमा दिषु कृतेषु पुनः प्रसंगाच्छिवीलुङ् मोन भवति एवं दिग्यादेशे कृते पुनः प्रसंगाद्द्विर्वचनं न भविष्यति न
र्लोभः तत्र द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति कृते द्विर्वचने दयतिसद्भावाद् दिग्यादेशस्य अकृते तु द्विर्वचने उभयप्रसंगे
परत्वाद्दिग्यादेशः एव तर्हीति नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यारंभात् इतरस्त्वबुद्धिपरीत्यार्थं विप्रतिषेधाश्रयेणास
कृत् ततो येव दिग्यादेशो द्विर्वचनस्य तत्पाबाधक उक्तस्त्वाणि प्रकथयति पुनः प्रसंगविज्ञानादिति इतरोप्यभ्युप
गम्य नावद्विप्रतिषेधं सकृद्गतावित्यासिस्याह पुनः प्रसंगादिति चेदिति यथा पर्वे ब्राह्मण कुलेनि पुवांत्वमित्य

तद्भव्यतिरेकस्याप्यनिवृत्तिस्तत्रालक्षणन्यायेन भवतः ॥ क्र
दि प्र

भा॰कै॰म इदानीन्त्वाप्यंपरिहारमाह अथवेति कथमित्याह: नैषमुक्त: परिहारो विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्ग इति योयं मदुक्तार्थस्याडिग्यादे
६१ शो द्विर्वचनं बाधिष्यते तस्यैतस्यायं परिहारोऽभिहितः पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोतीति सन्नयुक्त इत्यर्थः अनवका
शो ऽडिग्यादेशः इति पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम् इदानीं तु सामान्यविशेषाश्रयेणाना
प्राप्ते द्विर्वचने आरभ्यमाणस्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते परिहृतमिति ननु अवश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम्
अन्यथा न कश्चिद्बाधकः स्यात् एवं तर्हि अनवकाशाभिमतान्यनवकाशानि इत्यपि विवक्षितं नो न चायमनवकाशः कृतेऽपि
द्विर्वचने प्रसङ्गस्य विघातात् अथ पुनर्विभज्यानवकाशत्वं मन्यसे तदा तत्स्य दोषप्रसङ्गः तथा चेति अस्तेर्भूरिति भूभा

अथवा विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्गात् स्युच्यते विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोः इह पुनरनवकाशोऽडिग्यादेशो
द्विर्वचनं बाधिष्यते परिहृतस्यैनवकाशता विधयो बाधका भवन्ति भवति भावो द्विर्वचनं बाधेत सावकाशो भू
रादेशः कोऽवकाशः भविता भवितुम् इहतर्हि बभूव इत्यत्र वा लिटीति ग्वान्ताद्द्विर्वचनं बाधेत इह चापि ब
भूविलिपरिनाव त्वान द्विर्वचनं भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोति अथ हि प्रयोगो द्विर्वचनं परस्य भूभावे कृते प
दैत्य भवणां प्राप्नोति नैषदोषः आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु ॥

बः सावकाशा इति यत्र द्विर्वचनाभावः इहतर्हीति आवाच्यादिन्यत्र कृतेऽपि द्विर्वचने व्याजः भवर्तनाद् अनवकाशत्वाभावो
यदा तु पुनरप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वं पन्ध्यते तदा व्यानि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गः सर्वादेशः इति स्थानिवद्भावा
दलिग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः पूर्वस्य भवणामिति अयं दोषो नोत्सर्गोपवा
दपक्षे उपान्नो भू भावस्यावकाशदर्शने भान्नगोपवादभावविरोक एगातद्धयोः सावकाशयोः परत्वाद्द्विर्वचने कृते भ राम॰ ६१

तत्रार्धधातुकसामान्य इति द्विर्वचननिमित्तस्य लिटो नुपजातत्वात् सति विप्रतिषेधे पूर्वं भूभावः पश्चाद्विरिति परत्वे
द्विर्वचनं नित्यं ● दोषः योपतः प्राप्नोतीति विषयसप्तमीफलं ज्ञापितं स्यात् विधौ वापि विषयसप्तम्याश्रीयते तिये
व ननाप्राप्त इत्यस्य न्यायस्यानवकाशत्वेऽपि कृते व्याजि द्विर्वचनं भेत्स्यति दडिग्यादेशो तु लिटीति परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते
द्विर्वचने डिग्यादेश आरभ्यमाणस्तं बाधते ऋतश्च संयोगादेरिति इहाप्यधिकारांश संयोगादाशाश्रीयते तेन च स्कृ इत्यत्र
इंग संयोगादि भवतीति भावः उपधाग्रहणं संयोगस्य दृशविशेषोपलक्षणम् अस्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात् संयोग

तत्रार्धधातुकसामान्ये भूभावे कृते योऽयतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ऋतश्च संयोगादेर्गुणविधाने सं
योगोपधग्रहणं कृञर्थम् संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् किमर्थम् कृञर्थम्
इहापि यथा स्यात् संचस्करतुः संचस्करुः परि संयोगोपधग्रहणं क्रियते न्याय्यं संयोगादिग्रहणेन इ
हापि सस्वरतुः सस्वरुः संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् भवेत्सिद्धम् सस्वरतुः सस्वरुरिति इह तु न सिध्य
ति संचस्करतुः संचस्करुरिति किं कारणम् सुटो बहिरङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः असि
द्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे संयोगादिग्रहणात् क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणमनन्यार्थं विज्ञायते ऋतो ङिति गु
णान्नित्याद्विप्रतिषेधेन ऋतो ङिति गुणान्नित्यात्तिवृद्धि भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ऋतो ङिति गु
णस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वरुः ज्ञातिवृद्धेरवकाशः स्वारकः ध्वारकः इहोभयं प्राप्नोति सस्वार दध्वार

स्योपधात्वासंभवात् अथवा संयोगावयवे संयोगशब्दो वर्तते तस्योपधात्वमस्त्येवं बहिरङ्गः सुडिति एवं धातुः सा
धनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि न चासिद्धस्य विशेषणेन सर्वे धो भ
वति सुट् कात्पूर्व इत्यत्र तु कृं एवं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येव च सुटोऽन्तरङ्गत्वात् सिद्धो गुणात् तेनार्थ उपसंख्यानेन स

भा॰ कै॰ स पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वेति । अस्त्यपरविप्रतिषेधे न गुणस्तस्मिन्कृते वृद्धिर्भविष्यति अनाश्रित्य लक्षणभेदं वृद्धिमात्रमेकत्वेना-
श्रित्यैतदुक्तम् पुनःप्रसंगविज्ञानमिति वाचोयुक्तिरेवेयं न संगच्छते लक्षणद्वयस्य परस्य प्रतिषेधात्परशब्दोऽप्राप्यं विप्र-
६२ तिषेधे परकार्यमिति स न नपरस्मिन्कार्ये विहिते निमित्तसंभवात्पूर्वस्य लक्षणस्य पुनःप्राप्तिः पुनःप्रसंग उच्यते न तु
पूर्वलक्षणप्राप्तिः पुनःप्रसंगः तस्मादिति । ननु मृदिमामृपुनःप्रसंगवाचोयुक्तिर्न घटते किं भेत्तावता गुणस्य परत्वमो
:कृत्योरुपधावृद्धिर्न हि न प्राप्नोति सत्यां च प्राप्नोति किं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेति सूत्रविस्मरणम् तत् ... गुणेनैव सुव्य
नेति गुण एव पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्नोति विकल्पनीयस्तत्र गुणापवादविषयपरत्वादित्यादि भविष्यति तद्भावपक्षे त्वमृणा

निमित्तिवृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वा सिद्धम् अथवा पुनःप्रसंगाद्गुणे कृते परत्वेनाप्यत्र
पधायाश्चेति वृद्धिर्भविष्यति नैष युक्तः परिहारः पुनःप्रसंगो नाम न संभवति यत्रैतेनैव कृते प्राप्नोतीति नैव चा
कृते अत्र खलु गुणे कृते परत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति अकृते चाचो ञ्णितीति तस्मात्सूच्यते
कृतोऽलिति गुणात् ञ्णिद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति स्थिता किमर्थं दृष्टो वक्तुं उच्यते न गुणो वृद्धेश्चेन तत्राप्य
मप्यर्थः गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतम् ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति अतो हलन्त
मित्यप्रतिषेधार्थम् कृतो हलन्तमुच्यते हल्प्रतिषेधार्थं नैतन्मा भूदिति गुणे वेतीयमुच्यमाने गुणेन मुक्ते
हलंप्रसज्येत हलंतेति पुनरुच्यमाने हल्त्वेन मुक्ते यथाप्राप्तो गुणो भविष्यति

देशीन विधानतृ इत्यादीति भावः तत्रायमर्थ इति केवलं गुणविधानप्रकरणमनुस्मृतं भवति यावद्वापयमर्थ इत्यर्थः । हलंप्र
सज्येतेति वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयं मतरंगमपि परांबाधित्वा तस्याद्ध्रस्वविधानेनेतुपणादेशः सिध्यति विशिष्टवान्
विरहवान् विपयवानिति कुसोचासिध्यति गुणविकल्पे तु तद्दृष्टापसिद्धिः क्व सोः किं तेन प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषे राम॰
धः प्रदेशान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः उक्तार्थं चक्रस्य हरणं कर्तव्यमिति लाघवमपि नास्ति हलविधावपि अत्र हलविधा ६२

नाङ्गिकप्रकरणात्ता भवतीति लाक्षणिकपक्षेऽपि क्षिप्रेषः

उपसर्गाद्गोस्यतइति । अकृते एकादेशे ह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभावादंतरंगत्वात्प्रागेकादेशेन भाव्यम् वार्णादाङ्गं बलीय
इत्येतत्समानाश्रयाणां वर्णविषयं तस्मादेकादेशे कृते अनादिवत्त्वेन ह्रस्वप्रसंगश्चोद्यते एकादेशे कृतइति उपसर्गस्य
रस्योहते ह्रस्वो विधीयमान एकादेशे कृते भेदाभावात् भेदनिबंधनपौर्वापर्याभावात् यानुपपत्त्योभयत आश्रयेऽन्तादिव
द्भावाभावे ह्रस्वत्वाभावः आकृष्यतइति धातूपसर्गयोः संहितानास्ति तदुक्तम् संहितैकपदे नित्या नित्या धातूप
सर्गयोरिति एवं च लौकिके प्रयोगे विग्रहाभावान्नित्यत्वेनैकादेशेन भाव्यम् एवं च आउत्यत इति ह्रस्वं पठन्ति तेन स
म्यक्न्याये विदः लौकिकप्रयोगसंपादनाय हि ह्रस्वो विधीयते तस्माल्लौकिकेन प्रक्रियावाक्येन कृते ह्रस्वेनाऽत्र

केरतःके णो ह्रस्वे तद्धितग्रहणं कन्निवृत्त्यर्थम् केणो ह्रस्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् कन्नि
वृत्त्यर्थम् कृति मा भूत् राका धाकाइति तत्तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका
नि उपइ ह्रकस्मान्न भवति प्रोष्यते उपोष्यते एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् एवमपि आकस्यते आस्य
ते समोस्यते इत्यत्र प्राप्नोति अणइति वर्तते एतेः एतेर्लिङ्युपसर्गात् एतेर्लिङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् इह
मा भूत् इयात् तत्तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् उपसर्गादिति वर्तते एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उपसर्गादित्यनुव
र्तत इति नेतरस्यां त्र्यम्बके अधिकारानुवर्तन इति एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्

श्लेषप्रदर्शनमात्रं क्रियते तेः यल्लौकिके प्रक्रियावाक्ये ह्रस्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते तथापि न काचित्क्षतिः तत्रैकादेश
स्यादिवद्भावाद्गृहीतग्रहणेन ग्रहणात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसंगः अणइत्यनुवर्तते इति एवं च रूपाश्रयो यो विधिरिति ॥
तां दूष्यानतिदेशादेकस्याभावाद्ध्रस्वाभावः एतेः इयादिति आशिषि लिङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः नेतरस्यां त्र्यम्बकेषु
मिति वार्तिककारेण नेतरस्यां त्र्यम्बके सर्वाधिकारेणान्वाख्यानप्रसंगाद्धि कारस्तधिकारेणोपहन्ति निर्देशो बाध

भाष्यकै०म ईट् तः दीर्घत्वं भविष्यतीति मन्तुमशक्यं दीर्घे ईड्ग्रहणस्य माणत्वस्य बाधकः स्यात् नेतरस्ति अवर्णस्य बाध्यतारीङ्कृत्व
६२ यं बाध्यते नहि तस्य दीर्घप्राप्तिरस्यायत्तेन तत्र च द्वयपदार्थो रिङ्कृते दीर्घः प्रवर्तत एव यङ्श्च यङ्प्रकरणएति हिंस
यास्त्वत्र जेघ्नीयते यत्तः ईत्वं भवति अभ्यासरूपं न सिध्यतीति उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनं प्राप्नोति एवं
तर्हीति ईकौ घातेर्भक्तत्वात् द्विर्वचननिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावात् एवमपीति अतादौ प्रत्यये विधानात् ए
वं तर्हीति प्रक्रियालाघवाय घकारघारेशविधानात् ह्रीभावविधावभ्यासाद्वेतिकुत्वे ग्रहणप्रसंगात् प्रक्रियारा

रीङ् तः दीर्घोच्चारणं किमर्थम् न रिङ् नरः त्यो वोच्येत का रूपसिद्धिः मात्रीयन्ति पित्रीयति अकृत्सार्वधातुक
योरिति दीर्घत्वं भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभा
षा न गत्वं घ्नेषु नई त्वावविधिर्निमित्तस्येति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् पित्र्येगुणप्रतिषेधश्चोदितः स
न वक्तव्यो भवति यङ्श्च यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीट् यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीङ् वक्तव्यः जेघ्नीय
ते यदीङ् अभ्यासरूपं न सिध्येति एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीक् एवमप्युपधालोपे न प्राप्नोति
एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नी नकार अस्त्यस्मिन् रमुच्यते अपुत्रस्येति अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्
त इहापि यथा स्यात् जनीयतेन्वयत्र पुत्रीयतेस्तुदानवः छंदसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः संस्वेर
युः मित्रयुः न वा अभ्यासस्य द्वचनमवधारणार्थं न वा वक्तव्यम् किं कारणम् ॥ ॥ ॥

ईप्सीयतीषिणीच घ्नी भावे कृते द्विर्वचनं प्रवर्तते आकृतिपक्षे तु स्वियदि शनि वघ्नीभावेन द्विर्वचनबाधप्रसंगात् न वक्तव्यं जनी
यतइति जनपिवृतोतिकथं चलशः प्रात्रादेशः जसज गिरश्चामितिनुम् छंदसीति अनन्तयोरीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति
ततश्चापवादेऽपुनीति उत्सर्गो दीर्घः प्राप्नोतीति तस्यापि प्रतिषेधो विषयः संस्वेरयुरिति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः न वेति राम०
अभ्यासघायेरनेनैव प्रतिषिद्धे कृत्सार्वधातुकयोरित्याकारसिद्धि पुनरद्वचनं नियमार्थमित्यस्यैषामाकारेण भवति ॥ ६२

णश्च श्यतेरिति व्रतइति विषयो निर्दिश्यते नन्तरं अण इत्येन संशितो आहण आ हत्यशापि नित्यमित्त्वं भवति यद्येवमित्येन व्रतस्य
द्योतितत्वात् संशितव्रत इति व्रतशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति नैष दोषः अन्यत्रापीत्वविधानात् संशितशब्दः सामान्यशब्दः
नितिशेषप्रतिपादनायाविरुद्धो व्रतशब्दप्रयोगः व्रते तु नित्यमित्त्वं विधीयते न वक्तव्यमिति साधारणेन न्यायेन सि
द्धत्वात् तत एव तुल्यधर्मणः शब्दानुपन्यस्यति देवत्रात इति नुदविशि सूत्रेति न धुसंज्ञायां न भवति देवस्य दानसंज्ञायल
क्षणार्थं तेन भवत्रात इति स्याद्वा विसंज्ञालाभलाभावः यद्यातु क्रियाप्रत्ययान्तरं तत्र दानत्व विकल्पः गत्ता इति अ
चिविभाषेति लक्षणप्राप्तयोगे नित्यं भवति विषेतु गत्त इति लक्षाभावः क्रियाशब्दे तु भयप्रभव तिगणे गत्ता इति आहइति विभा
षा ग्रह इति णप्रत्यययोऽलचरे नित्यं भवति ज्योतिषिप्रत्युपवत्प्रहरति इति योग इति अन्तरा हेत्वोः क्रियायामिति

अभ्यासस्य द्वचनमवधारणार्थं भविष्यति अभ्यासयोरेव छन्दसि दीर्घो भवति नान्यस्येति छा श्यतेरित्त्वं व्र
ते नित्यम् श्यतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् संशितव्रतम् तन्न हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् देवत्रातो गलो ग्रा
ह इति योगे च सद्धिधिः मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः रौरवः अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्म
णि क्तः सृष्टे मनुदत्तं च निरत्तमिति चेष्यते ॥

घ्नस्त्रशान ब्रिघिर्ईतीति पलायते वर्धतीति र्धवतीत्याशादिति प्रयोगेन भवति मिथइति एकस्मिन् विषये नैकल्पनेति किं
तु विषयभेदेन एतच्चाकृतिपक्षे उपपद्यते तत्र हि सर्वलक्ष्यमेकधा प्राप्य उभयमुपदिश्यते ततश्चोभयं भवतीत्ये
त्यमवरः भवतिप्राणयोगे तु गोरक्षिगोष्ठीति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन एतच्चोदाहरणं न तु व्यवस्थित विभाषा णांपी
गणनमेन्यासामपि संभवात् रौरव अवदत्तमिति आदिकर्म प्रहरणं प्रदत्तं शद्धस्यैव संभवात् विशेषणमवदत्तं
दिसिध्यर्थत्वान्न वचनस्याक्त्वाद्यापि भवति तथा चात्र उपसर्गान्तरत्वस्यावकाशः मन्ततमवदत्तमिति वसनेन स्मात् नि

[illegible] ॥ वि

भा॰कै॰ किंपुनरिति यद्यपि रकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामप्येतस्यास्य संभवाच्छङ्का तांते दोष इति यदा ह
६५ स्यतस्य यत्तकारांत आदेशस्तत्र दीर्घ इति सूत्रार्थस्तदा परदोषापदात्तु तकारान्तादिशेदाधस्तदा न दोषः तस्माच्छांतर
ति सन्निपातपरिभाषाश्रयेत्तु दांतधांतयोर्न दोषः अत्र मदीति दाणाद्या कारस्य दूरादवेद नमिति संयोगादिश्च येन

अचउपसर्गात्तः आकारग्रहणं ४

किंपुनरयं तकारांतः आहोस्विद्दकारांतः उत धकारांतः अथवा थकारांतः कश्चात्र विशेषः तांते दोषो दीर्घ
त्वस्मात् परिदत्तांतः दत्तीति दीर्घत्वं प्राप्नोति दांते दोषो निष्ठानत्वम् अथ दकारांतः दाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं
प्राप्नोति धांते दोषो धत्वप्राप्तिः अथ धांतः झषस्तथोर्धोध इति धत्वं प्राप्नोति थांते दोष [illegible] तस्माच्छांतः
अथ थकारांतः न दोषो भवति अचउ॰ अच उपसर्गात्तत्व आकारग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् अलोन्त्य
स्य विधयो भवंतीत्यंत्यस्य भविष्यति न सिध्यति किंकारणम् आदेः परस्य अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः
परस्येति दकारस्य प्राप्नोति नैष दोषः अवर्णप्रकरणात्सिद्धम् अस्येति वर्तते क्व प्रकृतम् अस्य च्वाबि
ति यद्यवर्णग्रहणमनुवर्तते रत्नादिविशेषो भवति एवं तर्हि विचक्ष्यामि दादयोरिति दीयआकारस्तस्याद्भवति
तः अच उपसर्गात्तः अस्येत्येव एवमपि सूत्रभेदः कृतो भवति नासौ सूत्रभेदः सूत्रभेदं तमुपाचरंति यत्रत
देवान्यत्सूत्रं क्रियते भूयो वा यच्च तदेवोपसंत्दस्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः अथवा द्वितकारको निर्देशः क्रि
यते सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति इहापि तर्हि प्राप्नोति अद्रिभ्यदति श्रीन सिंहो

नासौ सूत्रभेद इति दोषायेति शेषः तदेव सूत्रं लघुक्रियमाणां प्रस्तुतगुणां संपादयति अथवेति लघुकरणोऽपि परि
न्यासांतरत्वात्स्पष्ट एव सूत्रभेद इति मतं तदेव मुक्त्वा अलोंत्यस्य दावपवादौ आदेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येति तयो

राम॰ ६५

अचइति वर्तते इति नेनाप्रशद्वस्यपयोऽचूतस्मात्परस्य पकारस्य द्वितकार आदेशस्तत्रांत्यस्य स्थानेशोंत इति प्रत्तंप्रर्व
स्य मुत्रान्तरप्रथीति लवाभ्यामिति लत्तकृदोदवित्सप् आस्पापि भकारादेनः प्राप्नोति अन्तरग्रहणानुवृत्तौ त्वप्रशद्
स्य पोन्तस्मात्परो भकारादेन कश्चिद्रस्तीति तत्वाभावः अथवेति तत्र तकारद्वयात्मक आदेशः पद्यपि भक्तिक
हार्थो पत्तक सावूकस्तकारः तस्याचः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादन्तरानुवृत्तिः लवाभ्यामिस्यादौ तु तत्त्वं न भवति पकारलो
पादप्रशद्वाभावात्तच भूतपूर्वगत्याश्रयो न्याप्यः अद्रिरित्यादौ सांप्रतिकाप्रशद्वसंभवे गोणस्याग्रहणाद्दत्तएव

अचइति वर्तते तच्चावश्यमञ्ग्रहणमनुवर्त्यं लवाभ्यामित्येवमर्थम् अथवा द्वितकारको निर्देशः करिष्य
ते इहार्थो द्वौ उन्नारार्थश्चैकः घतिरिख्वारचरतः घतेरित्वास्वस्तत्इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन घतेरित्वस्यावका
शः निर्दितनिर्दत्तवान् अचस्तत्वस्यावकाशः प्रत्तं अवत्तम् इहोभयं प्राप्नोति नीत्तम् वीत्तम् अचस्तत्वं
तद्भवति विप्रतिषेधेन अपोभि अपोभिमासश्छन्दसि अपो भीत्यत्र मासश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्
माद्भिरिष्टुांद्रो वृत्रहा अस्त्यल्पमिदमुच्यते स्ववसस्वतवसोर्मास उषसश्च तदृष्यते स्ववद्भिः स्वतवद्भिः स
स्रवद्भिर्ज्ञापयाः माद्भिरिष्टुांद्रो वृत्रहा सनिमी रसंसनिराधोहिंसायाम् रसत्वसनिराधोहिंसायामि
ति वक्तव्यम् प्रतिरित्सति हिंसायामिति किमर्थम् आरिरात्सति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समकृतत्वाभावो लक्ष्यायामस्यपयोः प्रत्ययेसंप्रश्च पर इति नावतिष्ठते अद्भिः संस्कृतमिति लिंगाद्धानहि प्रत्ययस्यैव
ग्रहणोऽद्भिरिति निर्देशो यद्यपि घतेरित्वादिति पुरस्तादपवादा इति न्यायात् रत्वं दद्भावस्यैव बाधकं न तत्वस्य तथापि त
त्वयो द्भावापवादयोर्विप्रतिषेधपरं तत्त्वं प्रवर्तते अपो माद्भिरिति पदन्तोमासितिमासशब्दस्य मासादेशस्य
दस्य विधानान्मासश्छंदसीति द्विरोग्रहणं न कर्तव्यं तत्क्रियमाणां भाष्यायामपि क्वचित्सदारयः प्रयुज्यंत इति ज्ञापना

भा॰कै॰स॰ आपत्‌ तपरेरिति रहात्रहोमनुवर्ततेनेनत्त योविशेष्यमाणे॥ तंतस्यतपरीत्वविधौ पमानं अन्तोंत्यस्येत्यंत्यस्यप्राप्नोती
६५ तिभाव॰ लोपोंत्यस्येति हपिनात्विशेष्यते यथाप्रधिभ्यामेवचैकमस्थानेविशेषणविशेष्यभावो भवति तत्रानंत्यस्या
वः सावकाशमीत्वपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपोबाधते इतरस्त्वगहीताभिप्रायआह अनवकाशादिति इत्वमेवत्वनवका
शत्वात्‌ बाधकं प्राप्नोति एवमपीति नन्वत्कपरत्वादीत्वं तस्यस्थानिवद्भावास्मिल्लोपो भविष्यति ईत्ववचनत्वनेत्यस्य
श्रवणार्थं स्यात्‌ नैतदस्ति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तदबाधितमिति लोपाप्रसंगात्‌ अत्रलोपः चरन्वहति। चरिचलिप

आपत्त्वं तपरे इत्वमनंत्यस्य तपरेत्वमनंत्यस्येति वक्तव्यम्‌ ज्ञीप्सति तत्तर्हि वक्तव्यम्‌ नवक्तव्यम्‌ लोपो
ऽन्त्यस्यबाधको भविष्यति अनवकाशाविधयोबाधका भवंति सावकाशश्चेणिलोपः कोवकाशः का
णाहारणा एवमपीत्वं त्यस्यलोपस्यबाधकं स्यात्‌ अनवकाशाहि विधयो बाधका भवति इत्वमपिसा
वकाशं कोवकाशः अनंत्यः कथं पुनः सत्यंत्येऽनंत्यस्येत्वं स्यात्‌ भवेद्योऽन्त्यांगविशेषयेन्नस्यानंत्यस्यन
स्यात्त्वपंतु खल्वंगेनाचविशेषयिष्यामः आगस्याचोऽभ्यासस्य तत्रस्थस्येति एवमप्युभयोः सावकाशयोःप
रत्वादीत्वं प्राप्नोति तस्मादनंत्यस्येति वक्तव्यम्‌ अत्रलोपो अभ्यासस्यानचि अभ्यासस्येति यदुच्यते तद
नचिद्रष्टव्यम्‌ पतापतः चराचरः चलाचलः वरावेदः हलादिः किमयंषष्ठीसमासः हलामादिर्हलादिः हला
दिःशिष्यतइति आहोस्वित्कर्मधारयः हल्‌आदिर्हलादिः हलादिः शिष्यतइति

तिचद्वीनामभ्यासस्येति द्विर्वचनमागमप्रभ्यस्येति हलादिशेषोऽत्र न भवति नचागमविधानसामर्थ्यात्‌ हला
दिशेषो न भविष्यति न हि हलादिशेषे आगमे दोषस्य वादिशेषोऽस्तीत्यादेशएवकार्यो विधेयः स्यात्‌ नैतदस्ति सत्य
पि हलादिशेषे विग्रहात्‌ श्रवणार्थमागमविधानस्यादित्यनचोऽसृज्यते हलादिः शेषः हलामादिरिति विग्रहप्रदर्शनेन विम्व राम॰ ६५

स्या२

अत्रादिरिति आत्तादिद्वि अभ्यासेषु हलंतएवेत्त्वपर्यादित्वेहलआम्रीयमाणे शेषः प्राप्नोति आनङ्केति असंख्यामोसंघाते
चैत्यस्याद्वित्वअत्रकारस्यशेषः प्राप्नोति कर्मधारये त्वभ्यासपेसमादित्वहलोविद्यमत इतिशेषो न भवति आदिशेष
निमित्तत्वादिति शेषशब्दोऽन्यनिवृत्तियुक्तमवस्थानमाहेति पंत्रेवाभ्यासेपधावेत्यादावादिर्हलोऽवस्थानं तत्रैवान्यस्य
निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र अवस्थानं हि शब्दार्थत्वात्प्रधानं न च प्रधानाभावेआनुषंगिकं कार्यं प्रवर्तिणनस्त्यत्राप्यकार
षकारयोरवस्थानमवस्थायांनिवृत्त्यप्रसंगः षष्ठीसमासेऽप्याटतुः आदुरित्यत्र टकारस्यादिद्वावेशेषप्रसंगः सचप्रागुक्त

कश्चात्रविशेषः हलादिशेषे षष्ठीसमास इतिचेदजादिषु शेषप्रसंगः हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः
प्राप्नोति आनट्‌ आनतुः आनुः अस्तु तर्हि कर्मधारयः कर्मधारय इति चेद्धलादिशेषनिमित्तत्वाद्धलोपस्यतद
भावेलोपवचनं कर्मधारय इति चेद्धलादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे आघस्य हलोभावे लोपो वक्तव्यः आट
तुः आटुः तस्मान्नादिलोपः तस्मादनादिर्हल्लुप्यत इति वक्तव्यम्‌ उक्तं वा किमुक्तम्‌ प्रतिविधास्यते हलादि
शेष इति अयमिदानीं सप्रतिविधानकालः इदं प्रतिविधीयते इदं प्रकृतम्‌ अत्रलोपोऽभ्यासस्येति ततो वक्ष्या
मि ह्रस्वः ह्रस्वो भवत्यादेशः अभ्यासस्य लोपः इत्यनुवर्तते तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वः लोपभाविनां लोपो भवि

एव तत्र यथाकृतिपक्षआश्रीयते तदाभ्यासेऽनेकहलो वर्तमानो हलादिः सर्वस्याभ्यासस्य आवनादेर्निवृत्तिं करोति तिरो
षाभ्यावोव्यक्तिपक्षेतु सर्वस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हलआदेरवस्थाने तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसंगः ह्रस्वभाविनामिति
ति ह्रस्वश्रुत्याचपरिभाषोपस्थानात्‌ रजतस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येति वचनाद्‌ एवदीर्घस्य ह्रस्वस्य च
लोपबाधनार्थं विज्ञायते इति हलविषय एवादिशेषनिरपेक्षो लोपोऽवतिष्ठते ततआदेरपिहलोलोपप्राप्तेतद्बाधनार्थम्‌
हलादिशेष इति सत्रमेतदेवताप्यकलोपविधावलोन्त्यपरिभाषानोपतिष्ठत इत्यानन्तर्यादनंत्यस्यापिहलोलोपो भवती

भा·के·स अह लवेति अविद्यमानहल्कोऽभ्यासो भवतीत्यर्थः शर्पूर्वाः उचिच्छिषतीति उच्छी विवासेडवेद्यंतरंगत्वात्तुक्स्यनदृष्टस्त्रा
६६ सिद्धमिति तुक्स्यासिद्धत्वात् ततश्छिशब्दो द्विरुच्यते तकारस्य शेषो भ्याशिक्षशेषार्थवार्तिकं ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सु
तुक्कृते छिशब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषे रोव रूपं सिध्यति नवेदस्ति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन तुक् तं निवर्त
ते एवं न हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदनित्यं उभौ साभ्यासस्येति वचनात् अन्यथाकृतगालस्य द्विर्वचने प्राणिणा
दित्यादि सिध्यतीति किं सूत्रेण तथा चोक्तं दिक्सिद्धत्वस्योदाहरणं प्रदर्शयिष्यते इतसंव्यवस्थितस्य समुदायस्य प्रविभ

अथवैवं वक्ष्यामि हलोऽदन्तु हलो भवत्यभ्यासस्येति ततोऽहलच भवत्यभ्यासः ततः आदिशेषः आदिशेषश्च
भवत्यभ्यासस्येति अथवा योगविभागः करिष्यते हलादिशेषो भवत्यभ्यासस्य ततः हल्हलचलुप्यतेऽभ्यास
स्य ततः आदिशेषः आदिशेषश्च भवत्यभ्यासस्य यथा पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् खर्पूर्वाः खयः शिष्यं
ति ते खरो लुप्यं तर्हि वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् उचिच्छिषति तुकः श्रवणं मा भूदिति तत्तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्य
म् चर्त्वं कृते तुग्न भविष्यति असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक्प्राप्नोति सिद्धकांडे पठितं अभ्यासजश्त्वचर्त्वम्
मेतत्तुकोऽपीति एवमप्यंतरंगत्वात्स प्राप्नोति तस्मात् खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् एतत्तुग्ग्रहणं न करि

ष्यामि व्याख्याने तरंगत्वं तुकोऽनपेक्ष्यात् कृत एव तुकि द्विर्वचनं मत्वाह चर्त्वं कृते इति अभ्यासे चर्चेति चर्त्वं कृस्य कृते तुगभा
वाद्रूपं सिध्यति असिद्धमिति तु कि कर्तव्ये एवमप्यंतरंगत्वादिति शब्दनित्यत्वेऽप्युपायानामवश्यापेक्षणीयांतरं
ग बहिरंगभावः एतत्तुग्ग्रहणमिति तदकरणे हलादिशेषे प्रकर्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावात् तकारस्य णम०
कारे कृते हलादिशेषेण निवर्तिते छकारे रूपं सिध्यति॥ ॥ ॥ ६६

आदिशेषप्रसंगस्त्विति विषयभेदाद्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावायोगः शर्पूर्ववचनमिति अपवादः वाक्यार्थद्वयं सा प
यस्यापवादत्वविरुद्धत्वमुत्सर्गं च निवर्तयंति तत्रोत्सर्गाभ्युपगमस्य कार्यवतः द्वितीयार्थस्य त्यागादानर्थक्यप्रसंग एवेत्युक्त्वा
हलादिः शेषस्तु नेन खयां निवृत्तो प्राप्राय्यामस्थाने विधानादानर्थक्यं न क्षि व्यपकर्षविज्ञानादिति व्यपकर्षेण

अभ्यासजश्त्वचर्त्वसिद्धमिस्ये वा आदिशेषप्रसंगस्तु आदिशेषस्तु प्राप्नोतीति निष्ठाएति ननु वा नादिशेषस्त्वा
दिशेषं बाधिष्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् असति खल्वपि संभवे बाधनं भवतीति अ
स्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति यथा दिशेषोऽपि भवति शर्पूर्ववचनमिदानीं किमर्थं स्यात् शर्पूर्ववचनं किम
र्थमिति चेत् खयां लोपप्रतिषेधार्थं शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत् खयां लोपो मा भूदिति व्यपकर्षविज्ञाना
त्सिद्धम् व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत् किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति अपवादविज्ञानात् अपवादत्वा
दनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति इहतावदयं
प्रष्टव्यः यदि तत्रोच्यते किमिह स्यात् हलादिशेषः हलादिशेषश्चेन्नाप्राप्ते हलादिशेष आरभ्यमाणस्तद्बाध
कं भविष्यति यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि सं
भवे बाधनं [redacted] भवति तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौंडिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य
तक्रदानं बाधकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे अनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते दाधर्ति दर्धर्तीति कि
त्निपात्यते धारयतेः श्लो अभ्यासस्य दीर्घत्वं लुक् च निपात्यम् श्रीनृसिंहो जयतितराम्
मुत्सर्गस्य निवर्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः एकाभ्यासविषयत्वादविरोधेऽप्युत्सर्गापवादभावः दा
धर्ति। श्रावित्ति। वर्कुलंकरसीति प्रायः स्तुः ॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

भा०कैय तत्तुजानवदिति तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येतिदीर्घत्वमित्यर्थः पर्णाम्रुषिवदिति यथापर्णानिशोषयंतिपर्णाम्रुषोवा तास्त्यारोक्तिपिबकुलमन्यत्रापियंतात्रंरक्षोतिंरिल्लुकूभवत्येवंदाधर्तीत्यादोभविष्यतीत्यर्थः धृङ इति धङव
६७ स्थानद्यस्यप्रांप्राप्येव्यत्ययेनशप् युध्यतिवादितिव्यत्ययोबहुलमित्यनेनेत्यर्थः ऋङिति शणङो ऋङ बहुलंछदसी
त्यनेन बोभवतीति लिङर्थेलेप्लेटोडागादित्यद्गसिद्धमेत्रेति प्रत्ययलक्षणेनयधप्यनुदात्तङिनइतिङित्वमिमि

तत्तुजानवदभ्यासदीर्घत्वंपर्णाम्रुषिवक्तिल्लुकचभविष्यतिधङोवाकोत्रम्भ्यासस्यदीर्घत्वंपरस्मैपदं चअनिपात्यतेतत्तुजानवदभ्यासस्यदीर्घत्वंयुध्यतिवत्परस्मैपदंभविष्यति दर्धर्तीतिकिंनिपात्यते धा रयतेः श्लोअभ्यासस्यरुकणल्लुक्चअनिपात्यंरेवाअदुद्रूवत्रुडुविष्यतिपर्णाम्रुषिवक्तिल्लुक्चभ विष्यति धङोवाअभ्यासस्यचनुकपरस्मैपदंच अनिपात्यंरेवाअदुद्रुवदुद्रूयुध्यतिवत्परस्मैपदंच भविष्यति दर्धर्षीतिकिंनिपात्यते धारयतेः श्लोअभ्यासस्यरुकणल्लुक्च अनिपात्यम् रेवाअ
स्य दुद्रुवदुद्रूपर्णाम्रुषिवक्तिल्लुक्चभविष्यति धङोवाअभ्यासेरुकपरस्मैपदंचअनिपात्यंरेवाअदुद्रु वदुद्रूयुध्यतिवत्परस्मैपदंभविष्यति बोभूतीतिकिंनिपात्यते भवतेर्यङ्लुगंतस्यागुणत्वंनिपात्यते नैतदस्तिप्रयोजनम् सिद्धमत्रागुणत्वम् स्तुबोस्तिङीति एवंतर्हिनियमार्थंभविष्यति अत्रैवयङ्लुग न्तस्यगुणोनभवति क्रमाभूतबोभवतीति तेतिक्तेइतिकिंनिपात्यते तिजेर्यङ्लुगंतस्यात्मनेपदंनिपा त्यते नैतदस्तिप्रयोजनम् सिद्धमत्रात्मनेपदंअनुदात्तङितआत्मनेपदमिति नियमार्थंभविष्यति अत्रैवयङ्लुगंतस्यात्मनेपदंभवतिनान्यत्रेतिक्रमाभूतबोभवीतिचेच्छिदीति॥ एतन्
मित्तमात्मनेपदंनप्रस्त्यतिमित्तंतथापिलोलस तद्यादोयघङंतादात्मनेपदंतत्र्यस्यङित्वात्प्रसक्तलक्षणं भवत्येव एतन्नियमार्थमिति एवंचाराादिषुचर्करीतंपरस्मैपदमितिलिंगादिडनुवादः परस्मैपदस्यग्रहणंकर्तव्यंव
स
प्रस ६०

घुति किमर्थमिति स्वपिरेवसोत्रत्वाद्भिर्देश्याद्यर्दीर्घकृत्वानिर्दिष्टइतिपूर्वः पक्षः तत्रचलिटिकिंति वचिस्वपीतिसंप्रसारणवि धानात्कृतसंप्रसारणस्यद्विर्वचनेसत्यभ्यासस्यसंप्रसारणाप्राप्तेअकितिलिड्यभ्यासस्येतिसंप्रसारणंसनोहृदविदे तिकित्वविधानाद्वविस्वपीतिसंप्रसारणंस्वपिस्यमिव्येञांपङ्डिवदि स्वापेश्चङीति व्यवेतार्थमिति स्वपेः सनादिषु परतोविहितसंप्रसारणंणिचाव्यवधानेनप्राप्नोतीतिस्वापेर्ण्यंतस्याभ्यासस्यसंप्रसारणंविधीयते सुष्वापयिषु तीति स्वापयितुमिच्छतीतिसन् रद् गुणायादेशाः णौकृतस्थानिवत्वात्स्वापाद्विर्वचनमभ्यासंसप्रसारणंस्तो

घुति किमर्थंस्वपेरभ्यासस्यसंप्रसारणमुच्यते यदासर्वेष्वभ्यासस्थानेषुस्वपेः संप्रसारणमुक्तम् स्वा पिग्रहणंव्यपेतार्थंव्यपेतार्थोयमारंभः सुष्वापयिषतीति अस्तिप्रयोजनमेतत् किंतर्हीतितत्रकृतेःति प्रसंगः तत्रकृतेअतिप्रसंगोभवतिइहापिप्राप्नोति स्वापकमिच्छतिस्वापकीयति स्वापकीयतेः सन्सिष्वा पकीयिषतीति छिदृतुणिग्रहणात् सिद्धमेतत्कथम् णिग्रहणंकर्तव्यम् नकर्तव्यम् निर्देशादेवहिव्यक्तं णंयतस्यग्रहणमिति नात्रनिर्देशः प्रमाणंयथाक्यंकर्तुयथाहिति देशास्तथेहापिप्रसंज्येत स्वापकरोति स्वापयति स्वापयतेः सन् सिष्वापयिषतीति तस्माण्णिग्रहणंकर्तव्यम्

तिण्योरितिषत्वम् तत्रकृतेयंतस्यग्रहणमबुध्वायेनकेनचित्स्वपेनव्यवहितस्यस्वपेरभ्याससंप्रसारणमनेनोक्त मितिमत्वाह अस्तिप्रयोजनमिति स्वपितीतिस्वापकस्तुमिच्छतीतिक्यच् निर्देशादेवेति ण्यंतएवस्वपिः सन्नेनि र्दिष्टइत्यर्थः स्वापकरोतीतिस्वपे णौरितिवक्तव्येनस्वपेर्योणिर्विधीयतेतदंतस्यग्रहणात्सप्तम्यंतात्सपेर्ग्रहणाभावः राम०

न्या॰के॰प॰ निज्ञाम् त्रिग्रहणमिति हल्करणपरिक्षि आख्यएवनिज्ञादयस्त्वर्थः एकारेविधातव्येगुणग्रहणमिकपरिभाषोपस्थानार्थं तेन हलादिशेषेकृते गुणोभवत्यन्यथातदपवादो हलः स्थानएकारः स्यात्तत्र्प्रथाभ्यासविकारोऽपवादानोत्सर्गोन्बाधतइत्याश्रीयतेतस्य विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् आर्ति अर्तिग्रहणमिति ऋच्छगत्यादि निजुहोत्यादेरुपचर्यते गास्तेनौचऋच्छतीतिद्वयोग्रहणं एवेषामपि धप्रभृतिनाभ्यासोदीर्घतिच्छेदस्तस्य एवार्तिः प्लुविषयःस्यतीति तिपूर्णप्रशपः

६८

निज्ञां त्रिग्रहणं नर्थक्यं गणान्तत्वात् त्रिग्रहणमनर्थकम् किंकारणम् गणान्तत्वात् त्रयएवनिजादयः उत्तरार्थंनुउत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम् भृञामित्तत्र पाठएवं पठ्यस्याते इहमाभूत् जहाति अर्ति अर्तिग्रहणं किमर्थम् नबकृत्वेछेदस्तीत्येवसिद्धम् नस्यत्रेणाछंदोत्रेः प्लुर्लभ्यः एवंतर्हिसिद्धेसति पदर्तिग्रहणं करोतिततज्ञापयत्याचार्योभाषायामर्तेः प्लुर्भवतीतिकिमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनम् इयर्तीत्येतत्सिद्धं भवति गुणोयङ् ऐचोर्यङिदीर्घप्रसंगोऽकृत्वाद्विपरंदीर्घत्वं ऐचोर्यङिदीर्घत्वं प्राप्नोति उरोङ्मृतोऽनुकृतइति ननुचहूस्वत्वेकृतेगुणोभविष्यति दीर्घत्वंनभविष्यति नसिध्यति किंकारणम् हूस्वाद्विपरंदीर्घत्वम् हूस्वत्वं क्रियतोदीर्घत्वमिति परत्वाद्दीर्घत्वेनभवितव्यम् न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् नवाएषदोषः किंकारणम् अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् अभ्यासविकारेष्वपवादाउत्सर्गान्नबाधन्तइत्येषापरिभाषाकर्तव्या कान्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि प्रयोजनंसन्वद्भावस्यदीर्घत्वम् अचीकरत् अजीहरत् सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वंनबाधते मान्प्रभृतीनामित्वस्यमान्प्रभृतीनांदीर्घत्वमपवादत्वादित्वंनबाधते प्लुःद्विर्वचनम् एरित्वम् इत्वमभ्यासस्यासवर्णेइतियङ् गुणएपरत्वे गुणो ऐचोरिति हूस्वस्यावकाशः ययातित्वादिदीर्घोऽकितइत्यस्यावकाशः हूतेः कूतेवाहूस्वत्वेपापच्यतइति उरोङ्मृतइत्यारितुपरत्वादीकारस्यदीर्घत्वं

कार्यवत्प्रयोगात्मकत्वात् ... हूस्वत्वेकृतइति ... स्यापवादस्य दीर्घत्वं बाधते ॥

प्र॰ २ गु॰ ५२

इदमप्युक्तमिति पर[redacted]त्वाद्दीर्घप्रसंगमुक्तोत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकत्वाभावःप्रतिपाद्यतइत्यप्युक्तं प्रयोजनमपिकिंचिन्नवचनात् इत्यमितिपूर्वापर्यविरोधारयुक्तमनसन्वद्भावमितिसन्वद्भावस्यावकाशोऽचिकरत् इतिदीर्घस्यावकाशोःदीर्घमपरिति इहोभयप्राप्नोतिअचीकरदितितत्रपरत्वाद्दीर्घःप्राप्नोति नाखल्वपीति सन्प्रत्ययोऽभ्यासदीर्घत्वंचसन्नियोगेनविधीयतेइत्यन्तरंगदीर्घत्वंखल्बहिरंगसन्निपातोऽगाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्यविधानात् नखल्वपीति आदिःशब्दोविधीयतेऽस्यस्पत्वात्विमितिनास्युत्सर्गापवादभावोहलादिशेषेऽभ्यासस्येत्यस्यापगणोरीत्वंहलादिशेषस्यगणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषंनबाधतेइदमप्युक्तं वर्तते किमत्राप्युक्तं ऐचोर्यङिदीर्घत्वप्रसंगोऽकृत्वाद्विपरंदीर्घत्वमित्युक्तान्तउच्यतेनवाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति तस्याश्चपरिभाषायाःप्रयोजनानिनामोच्यन्ते प्रयोजनंसन्वद्भावस्यदीर्घत्वंमान्प्रभृतीनामित्वस्यगणोरीत्वंहलादिशेषस्येति नइसन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वंबाधतेकिंतर्हिपरत्वात् नखल्वपिमान्प्रभृतीनांदीर्घत्वमपवादत्वादित्वंबाधतेकिंतर्ह्यन्तरंगत्वात् नखल्वपिगणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषंबाधतेकिंतर्ह्यनवकाशत्वात् एवंतर्हीयंपरिभाषाकर्तव्याअभ्यासविकारेष्वबाधकानबाधन्तइति स्यात्तर्ह्येषापरिभाषाकर्तव्यानकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषापरिभाषेति यदयम् ५

वषष्ठीईकुगणारस्यन्त्राभ्यासस्येतिस्थानषष्ठीतिभिन्नविषयादीत्वहलादिशेषावनवकाशत्वात्कबाधकमीत्वंहलादिशेषस्यनिरवकाशात्हिविधयःसावकाशान्विधीन्बाधन्तइतिन्यायाद्यदनुयेननाप्राप्तइतिन्यायःतदास्त्येवोत्सर्गापवादभावःअभ्यासविकारेष्वबाधकाइति बाधकत्वमनपेक्षितमिमित्रिमितिशेषमाश्रयणीयमित्यर्थः पश्यमिति यथाबाकितादतिज्ञापकंतदत्रवक्ष्यति श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम् ॥

भा॰ के॰ ६६ दीर्घो नुकि कृत इति दीर्घश्रुत्या च्याहिताबोपस्थानादभ्यासस्याविशेषणाद्यंतस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयते सत्या
लोऽस्य स्येति वचनादंत्यस्याचोऽभवति अकिद्वचनमिति यद्यभ्यासो विशेष्यते अकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्
स्यादभ्यासेनाक्षि विशेष्यते ततोऽभ्यासस्येति विशेषणषष्ठी स्यलोऽस्य स्येति नोपतिष्ठते इत्येतत्ताप्यतः इत्यर्थः अवच
छन्दिति छोकेदने आलेलिद् ध्यासाद् स्याद्विर्वचनमंतरंगत्वान्नुकि कृतेऽनंत्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वं चक्षुद्दत्यादिति उदा

दीर्घो अकितः इति किमर्थम् यंयम्यते रंरम्यते अकित इति शक्यमकर्तुम् कस्मान्न भवति यंयम्यते रं
रम्यत इति नुकि कृतेऽनंतत्वाद् इत्येतदुक्ते पठति अकिद्वचनमन्यत्र किरन्तस्यान्योऽस्य निवृत्त्यर्थम् अ
किद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किरंतस्याभ्यासस्यानंत्यविधि
र्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् प्रयोजनं ह्रस्वत्वं लघुगुणेषु ह्रस्वत्वम् अवचछन्दः अव
चङ्क्षुः अलञ्चक्षुः इत्यत्र चक्षुः ह्रस्वविधावविषयति चिक्षीर्षयिषति गुणः चेक्षिप्यते चोक्षुयते नुकि कृतेऽ
नंत्यत्वादिति विधयो न प्राप्नुवंति विप्रतिषेधात्सिद्धम् नैतानि संति प्रयोजनानि विप्रतिषेधेनाप्येता
नि सिद्धानि नुक् क्रियतां एते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वादेते विधय इति न इंताग्रहणाद्वा अथ
दंतस्येगं वानैव विज्ञापते अभ्यासस्याद्यंतस्य ककारान्तस्यांतस्येति कथं तर्हि अभ्यासयोऽन्त्र अभ्यासि पक्षकारः
अभ्यासयोऽकारः अभ्यासयः गिति एवं च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति॥ ॥

दिदी प्रिदेवनयोः द्वेरोद्धिर्वचनं छेचेति नुकि कृते उपदिष्टत्वमभ्यासेनक्कवर्णास्य विशेषणात् चिख्यादयिषतीति ह्र
स्वो वा पाल्हादेनो विधय इति नह्येते ह्रस्वादयो गुणेषु तु गतरगः प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वाद् अभ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वा
न्नकह्रस्वादीनाम् नइंताग्रहणादिति ज्ञापकमेतौ गणपि विशेषणविशेष्यभावकामचारात्कृतेऽपि नुक्यते विधयः प्र

राम॰ ६६

अपवादो नुगिति नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरंभात् एवं तर्हीति ओहाकस्यागहस्य स्यानुनिषेधाप्याकित इति न भवति धातुरर्थ्यं कि
न्तत्वाभ्यासः ककारो हि हन्वन्नी हिकालयौ इत्यत्र हाङ् हाकोः सामान्यग्रहणार्थः नुग् तपरकरणं कृतपूर्वस्यापि दीर्घ
स्य निवृत्त्यर्थं तेन वाभाम्यत इति नुक् न भवति नुकिं यंयम्यत इति अपवादत्वाद्नुस्वारेण प्राप्नोति एवमपीति नित्यपर
सवर्णः प्राप्नोति विकल्पेन वेष्यते यदांतवच्चेति तेन वा पदांतस्येति परसवर्णो विकल्पः रुग्रिको मर्मृज्यत इति रुग्रि

एवं तर्हि इमिहव्यपदेशः असत आचार्यो न व्यपदिशति किम् अपवादो नुक् दीर्घत्वस्येति एवं तर्हि सिद्धे सति य
द् अकित इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधंत इति कि
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ऐचोर्ध्य इति दीर्घप्रसंगोऽ ह्रस्वाद्धि परे दीर्घत्वमित्युक्ते नैरंषो भवति नुग् नुकि यंयम्य स
ते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः नुकि सति यंयम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिद्ध्यति अनुस्वारागमवचनात्सिद्धम् अ
नुस्वारागमो वक्तव्यः एवमपीदमिव रूपं स्यात् यंयम्यते इदं न स्यात् यंयम्यते यरां तवच्चेति वक्तव्यम् वाप
गकृ॰ दांतस्येति रीगृदुपधस्य रीगृल्लतः संयोगार्थम् रीगृल्लत इति वक्तव्यम् किंप्रयोजनं संयोगार्थम् संयोगा
न्ताः प्रयोजयंति वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते बरीभृज्ज्यते रुग्रि मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः इति चोपसंख्यानं कर्तव्य
म् मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः कृतश्च किमिदम् का रग्रहणम् अंगादि विशेषणं ऋकारांतस्यांगस्येति आहोस्वि
दभ्यासविशेषणं ऋकारांतस्याभ्यासस्येति अंगविशेषणमित्याह कथं ज्ञायते यदयं तपरकरणं करोति क
थं कृत्वा ज्ञापकं न हि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति यदर्थं तपरकरणं क्रियेत अंगविशेषणे ऋकारस्य ग्रहणे सति
तपरकरणे किं प्रयोजनम् इह मा भूत् चाकर्ति चाकर्तेः चाकिरति किरतिं चर्करीतं तत्पचतीत्यत्र यो न येत्

कौचक्तकातिरिति विधीयमानो न प्राप्नोतीति वचनम् कृतश्च अंगविशेषणमिति यद्यप्यभ्यासविशेषणे तपरत्वे दीर्घनि
वृत्त्यर्थं तपरकरणं तथापि मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणांगविशेषणमंत
इत्याश्रितम् पवनीति लट् उपलक्षणं तेन चाकर्ता इत्यादि रूपाणि किरति योन्न येदित्यर्थः ॥

भा. कै.
१००

मा षिस मिति तपरकरणाद्गावि शेषणांक्लृप्तिमीमांसादीनांविषयविभागेनप्रापितत्वात्तातीत्यर्थः प्रारब्धुमिति संग्रह
णांसेयहः स्पृश्यगृहप्रथिः सर्वेन प्राप्नोतीतियोग्यतामिति प्रयोक्तव्यमन्तरेण सन्वत् चङ्परे तिन्वे कृत्रीहि णान्यपदार्थो
णिप्रत्ययते तेना चकुमतेतिनिकेवले च ङि सन्वद्भावो न भवति नहि णिच्यन्तं केिणन्पुष्प्रङ्परः संभवति तेन चङ्प
रेणौष एवपुन स्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इह कस्मात्र भवति नचकिरम्यासो लघावक्षनः संभवतीति सत्स्येन
मीविनायतेऽत्रापि प्रसंगः णिभावः इतरः परस्य प्रत्याश्रयेण नाव्यवधानमित्याश्रीयते इत्याह लघुनीति एवं तानी
यकानामिति संयोगव्यवहितानामित्यर्थः शिष्या व्यवहितत्वादिति चङ्परौ णौ पञ्च घुलमिमतोऽभ्यासस्य सन्व

मा षित्तं तमहं मन्येप्रा रक्षितेन संग्रह : सन्वत् इह कस्मान्न भवति अननाकात् लघुनि चङ्परे इत्युच्यते
व्यवहितं चात्र लघु चङ्परं इहापि तर्हि न प्राप्नोति अचीकरत् अजीहरत् वचनाद्भविष्यति इहापि वचनात्प्रा
प्नोति अजजागरत् येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् केनचनाव्यवधाने वर्णेनैकेनए
केन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति च एवमप्य चिकीर्षत् अत्र न प्राप्नोति एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति पर्यमत्सम्भृत्य प्रथम्यत्वं शमीशाम्यतीत्युत्साघ न मत्वेशास्ति
सन्वद्भावदीर्घत्वे णोर्णोव्युपसंख्यानं सन्वद्भावदीर्घत्वे णोर्णोविव्युपसंख्यानं कर्तव्यं वारितवन्तं प्र
योजितवान् अवीवरत् दीर्घणापरिवारकेन किं पुनः कारणं न सिध्यति णौचाव्यवहितत्वात् लोपकृतेनां
त्विव्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव प्रातिपदिके स्थानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति
इस्कृतमिन्धात्र णौ लघुना सीचङ्परः परस्कर्वङ्परः ननस्मिन् एवमप्यनग्लोपे इति प्रतिषेधः प्राप्नोति इहो
र्णोलघु दीर्घविधिं प्रतीति ननु दीर्घकर्तव्ये भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः एवं तर्हि
दीर्घभावित्वाद्कार्णोः प्युपधाया दीर्घश्चेन्नोच्यतेत्याहभाष्यकारस्याभिप्रायः किं तु लघोर्दीर्घं संभवति णोप्रहणा
मयुक्त मिति चिन्त्यमेतत् इहोक्तनोपरोपेणेति एतस्मोचङ्गीतिसूत्रे भाष्येणाविद्वध्येतितत्रस्यगितिप्रत्याहारग्रहणा

राम° १००

भा. कै.
१०१

मीमांसादीनांत्विति सनि परतोऽभ्यासकार्यं तदतिदिश्यते मीमांसादीनां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्टः इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति
सिद्धं त्विति नेह कार्यमतिदिश्यते अपितु सलोपस्याभावः सन्यलोपो न भवतीति नातिदिश्यते किं चात्र लोपो ऽभ्यास
स्येति अत्र प्रग्रहणाविषयावधारणार्थं तेनेहास्ति विषय एवाभ्यासस्य लोपो न भवतीति तदभावे तु सन्वद्भावात्र भवति
अगान्यत्वादिति मीमांसादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितः अयं त्वभ्यासोऽण्यतानामिति नत्वण्यते अन्ये तु व्याच
क्षते चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीमांसादीन्येवाङ्गानि पुकस्त्वङ्कृते तत्तद्ग्रहणेन ग्रहणा

त्तन्माल्लोपोङ्गं भवति एवं तर्हीरितिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वात् वृद्धिः नि
त्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि लोपो ऽप्यनित्यः अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृ
तायामन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां
लोपः तस्माल्लोप्येगं भवति मीमांसादीनां तु लोपप्रसंगः मीमांसादीनां तु लोपः प्राप्नोति अमीमपत् सि
द्धं तु रूपातिदेशात् सिद्धमेतत् कथं रूपातिदेशात् यस्मिन्याद्दृशमभ्यासरूपं न तत्सन्वद्भावेनातिदिश्य
ते न च मीमांसादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति अगान्यत्वाद्वा सिद्धम् अथवा यदयमेतदङ्गं अन्यच्चोपेक्षितेना
गान्यत्वं स्थानिवद्भावादगमन्यत् कथमाञ्जहपत् अत्र सन्यपि ण्यन्तस्यैवोपादानमापूजयद्धामीदिति
तत्रागान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात् तस्मात्स एव परिहारः सिद्धं तु रूपातिदेशादिति इति भगवत्पत
ञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् पादश्चतुर्थः अध्यायः सप्तमः

तस्मादगान्यत्वादित्यस्यायमर्थः येषामङ्गानां सन्नादिविधिर्विधीयते तदभ्यासस्यात्र ग्रहणाद्विषयावधारणाद्ग्रो
येन्नान्येषामपि [redacted] सादिरहितानाममीमपदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावाभावादिसाधुत्वाभ्यासलोपाभावः अथ
वासकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे सामान्यातिदेशे विशेष [redacted] वानतिदेशाद्वोपाभावः इत्युपाध्यायजय्य

॥अथ महाभाष्ये अष्टमोऽध्यायः॥

भा॰गी॰ ८
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible]

श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible] ॥ ॥ श्री ॥

[illegible] १

[illegible] ॥ ॥ श्री ॥ ॥

[illegible] ॥ ॥

वा॰ कै॰ ८ [illegible]
२ [illegible]
[illegible]

[illegible] कारणं ॥ ॥ श्रीराम ॥

[illegible] राम
[illegible] ॥ २
श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥

[illegible]

॥ ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ ॥ श्रीराम ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥

भा॰ कौ॰ ८
३

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ३

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीराम ॥

[illegible] ॥

भा.टी.८ [illegible]
४ [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ श्रीराम॥ ॥

[illegible]
[illegible] राम
[illegible] ॥ श्रीकृष्ण॥ ॥ ४

[illegible]

[illegible]
[illegible] २ [illegible] ॥

[illegible]
[illegible] ॥ श्रीरामकृष्णः॥ ॥

भा.के.८
४

टम
४

भा॰ के॰ ८

६

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ श्रीरामकृष्ण॥ ॥

[illegible]

[illegible]

भा॰ टी॰ ८ [illegible]

८ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] राम

[illegible] ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ ८

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

भा॰ के॰ [illegible]

९ [illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ९

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीरामः ॥ ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्णः ॥ ॥

ग्र॰ के॰ १०

[illegible]

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰कै॰८
१२

आ॰ कें॰ ८ ऋतु॥ सर्वं खल्विति॥ तस्मादात्मनि आपः सर्वं खल्विदं ब्रह्म नाहेति अमतिसर्वपद्मपरिहितात् प्रकाशाद्देः परस्तेति स्पानप्रस्था स्वरात् स्वतुमंहामदेवो
१२ रातस्मा तुरातत्वं स्पात नन्नाहे सर्वधर्मो नुपरस्मितिविशेष कापद्यीवितानादरस्यामर्गविष्णोतुरा जोभवनीत्यर्थः संवंधपदे॥ पवनीति॥ धातुस्वरोणा
पुरान्तंशमि पोः विमास्तु रात्नलातु कातिनिष्ठमपरस्तेरास भोहार्थं॥ नहि तुरं नमितुरंतः काश्चित्रं तो हानः काश्चिन्न पोरानइतिश्च कर्त्रे

ऋतुरानंसर्वमपाहारौ॥ सर्वं खल्विदं किमर्थं॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मनाहे तुरात्मार्थी॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मनाहे एषु तुरात्मन पपामापिवित्रं तिउन्नी हेव
स्मात्रेवत्रः प्रत्रमतिइहन्मात्तरेवरत्रः करोतीति॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मनाहे तुरात्मार्थमितिवे तुष्टिश्रतिषे शान्तिदं सर्वं खल्विदं ब्रह्मनाहे
तुरानार्थमितिभेजन्नकिं कारणं॥ तुष्टिश्रतिषेप॥ किमिदं पूर्णं पूर्णतुष्टिश्रतिषेधं शान्तिनतरापपमाणार्थः॥ अवाद्देपन्तुरात्मनंभवतीति
॥ कथं कतारापकौ॥ नहि तुरं नमातुरान्नमति अलौंनमसंगस्य अलौ नविधि स्वुआ सोति प्रकाशादिरिविधिर्नभवति अलौं नमप्रविधि
नातन्नभाविवो॥ श्रीरामकृष्णापनमः॥ ॥

मारेतिकाप्रसंगात्किं कतुष्टितितिर्वेधनतिष्ठेयाद्बलिंगात् दशेविशेष बहीवितापतेन स्पानपन्नातंत आहे प्रमेनस्मात्प्रस्थानामा वात्ततो एम
देणनुरात्मनंभविष्यति॥ औलौंनमसंगात्त्विति॥ अलौनमस्मापाद् परस्मैतितद्वलिंगाद् प्रवादेपनीलेउसर्गोपण्डकर्ममितिभावः॥ श्रीरामः॥ १२

कुरुतइति॥ ल्लसार्वधातुकस्य पत्तपरस्मैरणं लोहातंनवि का॥ तस्मातु शेषविज्ञानः नकिकारणस्पात्सार्वधातुकसंबंधनेनासेर्नसार्वधातुकानुरानविषा
नेन तापनान॥ अत्रापिलिंगपुवातेन्नूटीयीति॥ गतर्थनोहेमनेनत्वदंततस्मातिवानः प्रकृतिभ्यते सर्वं बलंउं नलं सार्वधातुकानुरानेनेनमयोहात्मितिनिषो
तस्मसंगाभावाच्चार्थोतिषेधेन्नुतरे जन्मास्थिं गारलोमविधभावः॥ मोत्सदुत्तिस्मकादेशउदान्नेनोदात्तमेनतनत आत्रनिवाताभावार्थनारस्लिंगस्वरितिषे
वरमलौताविरुद्धार्थसर्वधर्महांकर्तकवां उकेवेति॥ अमताविसर्वधर्मणोमू पीन्न ससिद्धं पे अतुरातन्निषौविशेषसापपस्पाश्रितिष्णनेनुस्थानपतमर्थः

तन्नकोहोषनितिइत्वितिःरतीहिंवस्मातरेवस्मवत्तरं कौकुरुतः इहुनस्मात्तरेवरत्नः कोतिन्नष्टिश्रतिषेपातलिइं॥ परपन्नउपितिषेधं शान्ति
जनतापमावाधोः नंमस्माणउरात्मनंभवतीति कथं कनानातांकेपे॥ नहिलुउंनमंनोहातम्न्निनुबुवेरमसिमोलइति॥ उक्तं वाकिंग्रकां॥ नेपाप्रा
धिकास्मिविशेषणातारिति॥ इदं तर्हि वपोजनं पुंभरस्मरोः॥ पृषी वतुर्थीदिनी पाम्पा पोकांशांत्रितिवस्तितिनेवोकावोनावाह प्रकृतापिमकिकस्म
पथास्तुरिति॥ स्नतरीपनाक्तिवपोजनं परस्मैतिहिवर्जनेतिय जोनंवप्रदंतवीनोतामर्थग्रह गांतविमकिकस्मैवभविष्यति॥ श्रीरामः ॥ ॥

नविंमकिकस्मैति॥ अन्यथा केवलयोर्दुपरस्मैरोगादेशाद्देशाः स्मुःतन्नपस्मैकवचनेउः सोश्वेति अपिपूर्वकारेकोहेरभावेविनिवानांनरेपुसंगः सर्वाग्य
हणोजसमितिपुभरस्मैप्यांततरवपवःमसुतपोतस्नतइतिपुभरस्मैरपरस्मैसर्वस्मैपरस्मैकाद्योपरपश्चारेशामवति॥ परस्मैतितन्तिरति॥ तेन पुभरस्मै
द्वतःपरस्मादेशोभवतीत्यर्थः॥ श्रीरामकृष्णायनमः॥ ॥ ॥

मा॰कौ॰ भवेत्विष्ठामिति। यत्र केवलेषु भरस्मात्पद्रेतन्नतद्वतः प्रतिपत्तेः योगाविति भावः। स्थान्यद्वहणमिति प्रत्याहाराद्देशविधानाद्गुभरस्परो। तत्र स्थाने तत्वेस्य
१४ ह्रणंनिमित्तमहितगुभरस्मात्तिग्रथैविना यतद्दतिमविभक्तिकयोरोदेशमित्ति। यथाः स्थानी यानिमितु भेसहैरा स्वेना नीयते। अप्रमाणविभा
क्तिविशेषणमितिप्रत्यग्रूपन्नौ विभक्तिः। तत्र तस्य तं गुभरस्परोर्निवृत्तमांलुं भावंप्रत्यय स्वात्तेन चकार्यशास्त्रं नातिदिश्यतेनन्नु नानस्थानित्वणीत्वे
यत्नानतदेवमन्यार्थताद्। स्थानहणतान्सर्वत्रहणंसविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यं इतिगुभरस्परदाति। इति शब्दातसर्पोः प्रत्यंतयोर्गुभरस्परर्वलमौनभ

भवेत्विष्ठं यत्रविभक्त्यंतं परं पञ्चकरूलुविभक्तौ परंतन्न नाप्ति भाति। यामोर्वारो यतेयामोनौ रीयते। ननयदेवांरी यतेननपदौनौरीयते नञु
वस्थाग्रहणं किंयतेनेननस्तविभक्तिकमैवभविष्यति। अस्मिन्नस्थानग्रहणस्य गोजनं। किंस्तुप्रमाणविभक्तिविशेषणं पृथक्विंतायेत। यद्विभक्तिं
भूयतेनन्नत्रस्यस्थाहमाभवन्निति पुष्पमुशीहरानिदङुस्मयुक्तोहराजीति। समानवाक्येनिघातयुभरस्मदादेशाः समानवाक्यइति किंमतिज्ञा
नयुभरस्मादादेशावक्तव्याः किंमयोजनं। नानाक्येमाभूवन्निति अयंदंडोहरानेन॥ श्रीरामः॥ ॥ ॥

वतःसमानवाक्यइति अर्थैकमादेकंवकांसाकांतं चेदिभागेस्यादिति लौकिकंवाक्यंनस्तांदहस्तृशक्तोपीमाषितं आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वा राम
काभिति आख्यातमिसे कंलंविवस्तो। अयंदंडोहरानेनेति। ओदनंपचतव भविष्यति। अस्मिन्दंडोहरानेनेतिति। ओदनंपचतत्र भविष्यति सर्वनाशादनुस्य १४
प्रथमशतिकत्सामादद्दिसामर्थ्यमितिनिवानयसंगः॥ श्रीरामकृष्णाय नमः॥ ॥ ॥ ॥

ओदनं पचेति। मकर्तकेनायाकेनतनस्ताभिकोमकर्तर्ड के (नापाकेमयाकेनमा स्ताभिक ओदनोपविष्याह्नीने। चरूपाकल्पयुभरस्मदर्थान्वपेताजीयादेश
स्तंगः प्रथमार्थान्ति। विषौस्मन्निवाक्यग्रहणं कतेभत्तिपेक्षाण्यमितिवाक्याततामिः। तेनसमानवाक्येप्रथमार्थं युक्तो युष्मद्युकेयुभरस्पर्थ आदेशप्रति
षेधः। संसमंत्र अप्यसमीतेति। पर्यापनाहिकल्पेनैवांमयोगः। भाष्ये तु प्रथमार्थैति। सर्वयुद्दंशिम्पोजनकथनायैतानुवाक्यसमप्रभाहोति। सप्रथमाः प्रथमाया

ओदनंपचतव भविष्यति मम भविष्यति। प्रथमार्थेप्युपतिषेधः समानवाक्याद्दति पुन्नसवक्तव्यः। इत्यापाहि पत्रैव प्रथमार्थेगुभरस्मदांसावनंतम
तिषेधः स्यात्। ग्रामस्तोपसंपेत्तसंहरपममीतगतः। इहन स्यात् यामन्नलस्तंमपेत्तसंहरमर्णीतगतः समुपभरसमस्परोतन्नस्यामवनादेशादिति क
थं। यामेकंबलसवस्तं यामेकंबलस्तेसं यामेकंबलोममसं यामेकंबलोमेसं। अनन्नादेशादिति किमर्थं। अयोग्यामेकंबलस्तेसं अयोग्यामेकंबलोमेसं॥
अपर आह। सर्वस्याः आगरयोः अन्वादेशोविभाषावक्तव्याः कंबलस्तेसं कंबलस्तसं कंबलोमेमसं। नतहीदसीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमायाः इति॥ वक्त
व्यं किं प्रयोजनं। अन्वादेशार्थं। अन्वादेशेविभाषाप्रयाप्यात्। अयोग्यामेकंबलस्तेसं अयोग्यामेकंबलस्तपसं अयोग्यामेकंबलोमेसं अयोग्यामेकंब
लोममसं॥ श्रीरामकृष्णायनमः श्रीरामकृष्णायनमः॥ ॥

विभाषेति पौषिकल्पः सोन्वादेशेभवति अन्वादेशोनित्य आदेशविधिरित्यर्थः। व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तं भवति। अन्वादेशार्थमिति। विशेषणपूर्वका
संयुभरस्मदोरन्वादेशाभावनादेशादितियतेनेनानादेशानादेशोयोः सपूर्वयाः प्रथमायाविभाषाभवति॥ श्रीरामः॥

पा॰ कौ॰ [illegible]
१५ [illegible] ... कुम्भकारी ... [illegible]
[illegible]

[illegible] ... कुम्भकारी ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ ॥ राम ॥ ॥ १५

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ राम ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

मा॰ कै॰ छंदोहेतुमन्वयस्थपोनकोद्दिष्टिमनेकमपिविनिदं तंहितुकमभवति॥ उभयोरप्यनिघातयोरिति लक्षणांतरोपाद्दिष्टेतिनिपाते यद्यदीत्यनिघातप्रतिषेधे हितुकेन चापिधि
१९ तीयस्यनिघातकारणांतरसंभवाचारेकोहितुकमितिनुक्तं रंतहीति॥ अनिघातेकारणांतरभावात्प्राप्तत्रउच्यते। प्रमाणमानोन्हतंतरदितितस्मादन्तरंतरपरो
ऽपेक्ष्यानपुच्यतइत्यर्थः उदर्ज परिति॥ एकमनुवर्तिप्रसज्यतोत्याप्त्युदात्तं आप्रसज्युदात्तं तत्र पूर्वं कृत्स्नेकस्यनिघातानिषेधेन्यामेकानि
दनेकस्यकाविदेकस्यनिघातनिषेधेऽप्रसेकानिरेकस्यप्रथमस्यादिति यत्रतंतत्र छेदसिद्दशब्दविधानातप्रथमप्रयोगञ्चवस्थात्रपरुप अनिघातेति पात

छंदस्याकिंमुरादहरणांपरादि अप्रसेकमिवतिश्रयपत्तप्रकि नैतदस्ति॥ एकमनहितुकमपरंपथुकंतनउभयोरप्यनिघातः इदंतर्हि अनंतांहि
मतोवदनिपात्यासनंयुनाति। एकंतत्वपि आप्रिहिंपूर्वेषुहरजपत्नमिद्रोत्दरजपरिति॥ तपरुपात्रयुक्तात्यमितिवर्तमानेपुनः प्रजाग्रहणांकिमर्थं
अनिघातमनतिषेधाभिसंवदंतरभूतत्वपरितस्तुवर्मतिदहाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येतइत्यतेषाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रथमस्तुनस्त्रप्राप्तयथादने
ताभ्यामनिघातेप्राप्ते अनिघातप्रतिषेधउच्यते। इहेदानींकेनानिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेधउच्यते दापिपहजाविनमितेद्वमादिमिः इहिमते
किमर्थमिदमुच्यते नगामर्थः लोटाम्नदितित्रेवसिद्धंनिघमायोपमायंमः इहीमनेमहातएवकमाभूत। इहिमनोरथेनयास्यसीति॥ रामः॥

यथाभ्यापिमनोऽनानिघातःभासःपूजायांनानंतरमितिप्रतिषिद्धः इद्दमनिघातइयमइतिपुनः प्रजाग्रहणांएहि आकुः पूर्वीहिणोलोडिमिपहिपते याम
शःइहिमन्यइतिअप्रहासेपिति प्रधिकरणहुनममयायेःएहिमंथानेनयास्यसीतेवमदूमेनसर्थः यास्यसीत्यस्यनिघातोमभवत्येदतमस्यानंत्रमा १९
देमन्नसेमथेनयास्यसीतिअञ्जापितिपमाहतिघातोमावदतिकोविरदुः॥ ॥ ॥ ॥

जातकिमिदमिनिति तनिमित्तमिनिघौ सतिसंशयाभावः कथंताप्रवदत्रिमिनिमित्तस्यापाचान्यात। सतिप्रधानेविशेषणमनंतंपदलिमप्ररितिडनंचापूर्व
मिति॥ किंतु नरोकिंदकामास्यातिदंनस्याप्रिमानपूर्वनासाप्यजापाति। कश्चिन्मुंचेदमायावेणानिघातोप्रपात्पातकश्चित्नुकशोधुंकइमायो अवयाने
काभूदिसेनमर्थातिडंतविशेषणामपूर्वग्रहणंस्यात। एवमाहीति। तिङं तविशेषणोपूर्वग्रहणेननमसेषापूर्वमवतीहोदेवदत्तः पचतीतिपूर्वमादेकामि

तातपूर्वो। किमिदमपूर्वग्रहणातांजातुविशेषणांजातुशब्दात्पूर्वतिडं तमिति॥ आहोस्विमिडं तविशेषणांजातुशब्दामिडं तमपूर्वमि
ति जातुविशेषणमितिसाह। कथंजायते प्रदंपकिंभवंतविदुजातुमिनादकपंपंकमाःजायकंअप्राप्यपूर्वमिसेतरंजुवतीति। उवास्विसंभवोय
किंचतंविदुनरंस्यामिडः तंचापूर्वो। अज्ञाप्रिमिडं नचापूर्वं अज्ञाप्रिमिडं तविशेषणामेवस्यातकर्मकिंचनाविडः तरंमिडं तमपूर्वमितिप्रश
ष्ठाहिउजातोकानंतरमितनंतरग्रहणांकरोति। एतस्याप्यभिवचनेऽप्रयोजनं किंशेषमकस्यार्थमेतत्स्यात। शेषेति माधवकप्रशेषः सांतरशेषमिव
नरिणाप्यनंतरप्रहणांकमःशेषः कथं अनर्वेदतिवर्तन्ते शेषोविभाषाकप्रशेषः सपूर्व शेषवदनिति अधासस्य तनन्जान्यदिविदिते वाकरणा
महाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्यप्रथमेपादे प्रथममाह्निकं॥ श्रीरामः॥

शलोनमविशीप्रजीकिमनंतरग्रहणेनतस्याविद्यतिमितविशेषणपूर्वमिदयामित्नुमीयतेनयाचाहोहीदवदत्तः पचतीतिनिमित्तस्यापूर्वत्वादनिता
नःस्यादितिकर्त्तव्यमनंतरग्रहणाम॥ इत्युपाध्याय जयटसुतकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमेपादे प्रथममाह्निकम्॥ श्रीरामकृष्णायनमः॥ ॥

भा॰के॰ ८ गतर्थः॥ त्वदर्थमिति निरूपितत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्तिमात्रं कर्तृत्वमिति तत्रैव कर्तृत्वप्रकारकं कर्मत्वमिति तस्मान्न दूरतरार्थः आगच्छति मोत्तनगमन पंरिको देवदत्तः कर्ता
१० कर्मत्वं तु प्रामाण्यमनोदेवदत्तेनानेन स्मेति कर्मणि दत्ति स्वामि संयोगः कारकत्वेन मूले कारकत्वान्वितार्थ त्यजेनैक कर्मता मेरोपे यामो देवनाक्रिमेदा नकारक
भेदः किं पुनरिति कारकभेदः किंपुनरिति कारकतत्सर्वमत्तकर्मभेदेपि कर्तृकर्तृत्वादिनिमित्ता मामि यानी तर्थः आचष्टेति प्रकाशितमतश्च तत्कार्य

गतार्थत्वं तु प्रकृति भावे कर्तृत्वं तत्र पसंख्यानं कारकत्वात् प्रकृतिभावे कर्तृपदं तत्कारकं तस्मात् तत्र पसंख्यानं कर्तृत्वात् आगच्छ देवदत्त तथा
यं चोदनं भोक्ते किं पुनः कारकांतमिति आत्मिकारकान्वता तेन तत्कारकं प्रतीयते तु यते सर्वात्मना तत्कारकं किं पुनः कारकांतं सर्वात्मना पति पेषे
नापि पेतो॥ ननु तत्सर्वात्मद्वितीयानेनाख्यायते। कर्ता वा आत्मा सर्वात्म कारकं तत्र कर्मसामान्यादिदं। कर्तृत्वात्तथा नामिदं मितिचेन्मन्येदं। एवं तस्मा
त्वात्मकतिभावप्रसंगः कर्तृसामान्यादिदं मितिचेन्मन्ये देकर्तृभेदे स्वात्मनि न कारकेन समानेन प्रकृतिभावः प्राप्नोति आह देवदत्त शाली न
प्रकार तत्र तस्मात्। एवं तर्हि प्रकृतिभेदप्रतिबंधं न चेकर्तास्मिन् सोऽप्यसामान्यतः कर्तासर्वस्य तिवेदनामिधाने प्रतिषेध सर्वेके॥ न वेक
र्मसर्वस्य तिवेदनमात्मिधाने प्रतिषेधसेके देववेति। उक्तं तो देवदत्तेन शालयः पच्यते देवदत्तेन भोक्तव्यं। भोक्ता देवदत्त शालीनां कर्तृत्वे तत्र तिवेष्य ते

कं शालिलव्याकरणकर्तृत्वं साकारगमामिधानं रति। यदेकमेककर्मत्वकारकं प्रत्ययकर्तृभेदेष्वन्यत्र पणितावान्तरापत्ति कर्त्र शालो पाशनेनुपसिध्यति रा॰
एकग्रहणं नविकल्पार्थं व्यपि तासमर्थं पर्याय प्रतिपादकार्थं॥ श्रीराम॥ ॥ ॥ १०

सिद्धं तिति॥ एकद्रव्यं कारकशाखाविशिष्टं कर्मकर्तृ वापदलोङ्गात्प्युच्यते तत्। विसाजः नवेदमपूर्वे कर्तृत्वं सूत्रे तोगास्फार्थस्य संग्रहात् न वाङ्गिलो इत्येयोः
संनिपाता नहा चमेवान कारकमाचष्टे पतेन्लोर्डत्वेत्व तदेवाचार्य लक्षणेनोपि सिमितिपि सिमाप्य आमय कस्मापपमिति। श्रोत्रोदेवतापद्रणां प्रसिद्धिविषया
ततान्प्रयुक्ताः तंत्रोडति मप्रच्छेदे लविभाषाभ्यन्तरवस्थानामोत्तरसोति तेजो तेषु तस्य तारां स्मार्तं तिन स्मचेतिनिवातः देवदत्तेनसमानि यातः समाने
तमतिपिव्यते यो शदेम कांवितस्तने आविधमाननतिवे पोद्देकांतलं निवाते वितिविदद कथं तिराष्ट्रं सुद्राधित्वेक कृति आमोति। दराषूते वेलिस्तुलो
गततं च। तत्र समितस्माईदं तो रातोपोत त्स्मातदरप्रमस्तवतादिंद पुरानेवसुरान त्समता तत्का परम्परातादिमिद्यत्वेसिति तत्र ता स्तुतो ततेकर्तृवपूष

सिद्धं तुति तो देकद्वयामिधानान् सिद्धमेतकर्यातिपे देकद्वयामिधानात्। प नतिङ्प्राप्ते कदृष्टमपि पीपते तत्त्वेति कथं आम
कला पंप्रतिषेधः अमयक्रांतरादेकम तम्पतिषेधः आमयकांमसदकत्वतमा पंप्रतिषेधः कथं पुनस्मकतेस्मासं शावितन्नयक
कृतस्य प्रतिषेधः शक्तोतात्। श्रीरामकृष्णाय नमः॥ ॥ ॥ ॥

शासिद्धमित्येकद्रव्यतेर सिद्धमाह्नुतोरा ततमेवभतिनैककृतिः तत्रानेकप्रतिषेधसंभवात्तत्र प्रतिपूर्वकात्तत्समवेतनेनतानि यानमेव नितेषेनमार्थ
नैककृतिः अपभाममर्यादामस्यतिषेधः नहेककृतेरेव निषेधो न निवातस्य एकक्रमस्येति। एका कृतिर्यसतदेककृतितस्माभावे एककृतं कथं
पुनरीति। सकृतस्य सप्रतिषेधो भवति तथा नान्यूनाविमित तद्यसंज्ञायाः संज्ञाहितस्य तद्व्यानमंप्रमाणो संग्रहारोपाभिति॥ ॥

पा·कै·१
१८

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १८

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा.कै.४ २९

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीरामकृष्ण ॥ २९

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीराम ॥ ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] २०

[illegible]

[illegible] छपयति [uncertain] ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

[illegible] ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥

भा॰ कै॰ ८
२१

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम
[illegible] २१

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ॥ श्रीरामकृष्ण ॥ ॥

भा॰गी॰८
२२
[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]
[illegible] राम २२
[illegible] ॥ ॥ श्रीरामकृष्ण ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ॥ श्रीरामकृष्ण ॥ ॥

भा॰ कौ॰ [illegible]
२३ [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ ॥ २३

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ ॥

भा॰ कौ॰ ८ [illegible]
२४ [illegible]

[illegible] ॥ ॥ श्रीराम ॥

[illegible] नाम २४
न[illegible]॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ॥
श्रीराम ॥ ॥

[illegible] ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥

भा॰ कै॰ ८ २५ [illegible]

[illegible] ॥ श्रीराम ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण ॥ २५

[illegible]

[illegible] श्रीराम ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण ॥

[illegible] २८ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीराम ॥ ॥

[illegible] राम

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥ २८

[illegible]

[illegible]

[illegible] श्रीराम ॥ ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥ ॥

भा॰टी॰ ८ [illegible]
२१ [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॰ तदेतद्ब्रह्मसिद्धं भवति॥ ॥ श्रीराम॥ ॥

[illegible]
[illegible] राम
[illegible] ॥ ॥ श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥ २१

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ॥ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] श्रीरामकृष्ण॥ ॥

भा॰ कौ॰ ८ [illegible]

१८ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम

[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ १८

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

भा॰के॰८
१९

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥ श्रीरामकृष्ण ॥ ॥

2114

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ॥ श्री कृष्ण॥ ॥

2115

मा.कै.८
३०

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीरामः ॥ ३०

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीरामः ॥ ॥

मा [illegible] ॥ श्रीरामः ॥ ॥ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा-कौ-८
३२

[illegible]

[illegible] ॥ श्रीराम॥ ॥

[illegible] ॥ श्रीकृष्ण॥ ॥ ३२

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ॥

भा॰कै॰ ८
३२

नलोपः चैतन्नहणम्भिति। नलोपः प्रातिपदिकस्येति वा लुप्तपदस्येति वर्त्तते तत्र नकारलोपदे विशेष्यमाणे तदंतविधिना नकारांतस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लो
पो विधीयमानो ऽलोऽन्त्यस्येति तस्य भविष्यतीति प्रश्नः नलोप इति। असुत्ते तान्नहणे प्रातिपदिकस्य पदस्यापि वपवो नकारस्य पत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् त
तश्च नभ्राभ्यामित्यत्र स्यात्। अन्त इति। अह नरो ऽह पातिरुत्वयोः संबुद्धौ सावकाशत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति सिद्धत्वात् नलोपः प्रतिषिध्यते। अनेन इति। अह तन
लोपापेक्षयाऽन्तः इत्युक्ते तु नलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् तस्य च अहः शब्द इति समस्याभिधानाद् लोपस्येति वचनात् कारस्य रुत्वप्रसंगः परत्वमहणमिति
ण्वा एनितानेन निर्देशेन तस्यापि च न तकारांतस्यास्यानिलंपयास्यात् अन्यथा न्ह इति रूपाल। संबुद्ध्यर्थमिति। संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधान्नदं तानु

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। नलोपे ऽन्तग्रहणं किमर्थं नलोपे ऽन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। नलोपे ऽन्तग्रहणं क्रियते पदाधिकार
स्य विशेषणत्वात्। पदाधिकारविशेषणे। कथं पदस्येति निर्देशाद्यान षष्ठ्या कार्ता हिं विशेषणा षष्ठी। अन्हो नलोपप्रतिषेधः अन्हो नलोपस्य प्र
तिषेधो वक्तव्यः अहोभ्यां अहोभिरिति सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः हरत्वबाधको भविष्यति। असिद्धो रुत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नो
ति अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते सावकाशो रुः को ऽवकाशः अनेन अकारः आकारापत्रम जितीयपति नातेत्यस्य रूभंवतीति पदरूपम हन् अ
हरो करोति। अहन्नहरादिति चेत्संबुद्ध्यर्थं वचनं। अहन्नहरादिति चेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। हे अहरिति। पक्षाहिं रुत्वे शास्त्रियं तदति
संबुद्ध्यर्थमेव स्यात् तदेशा ह्यो ऽत्र पन्नाहरूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं करोति तत आचार्यः ज्ञापयत्याचार्यः नाने च सरूभं वतीति कथं कृत्वा ज्ञापकेन ह्य

कारसानिर्देशः स्यादिति नलोपाभावो न साध्येतापन्नाहिं रुत्वमिति। हे ऽहरिति चो ऽहः रु। स्वविशेषो रूपरात्रिरथंतरेषु अनलस्पर्शेवारेया तन्नाम:
पातिपदे रुः क्रियते अह इत्यस्मिन्नेन रुत्वविधीयते तत्रोक्तं नलोपनिर्देशो न लोपाभावस्य ज्ञापक एव वेतिभाक हेदी हो ऽहोः चेति। दीर्घस्य पहानिप
स्मिन्नितिवहुव्रीहिः स्वस्थादिलोपः प्रत्ययलक्षणेन स्थपूर्वत्वाऽत्वे पक्षे हीति वार्तिककारवचनेन ज्ञापकत्वे नोपस्यास्तीति प्रस्तौति। अतः परस्य
रत्वमुच्यते अकारस्य तु रेफेवा विशेषाभावादादेशमेवविदध्यादिति रुत्वविधाने लोपाभावो ऽनुमीयत इति नकारस्ये वरुत्वरत्वाभ्यां नेत्रभा

राम
३२

नङिसंबोधनेष्विति वल्लभमतात् स्मिन्निति प्रत्ययलक्षणात्तिषेधात् संप्रत्ययाभावात्तु वंतत्वात्संदेवासदत्वान्नलोपः राजन्वंदारके ति। अथ पवार्थसंबोधनेन समुस
मार्थसंबोधने सत्यातनित्सं तु प्रातपौ रेखु समानस्यार्थे वेहेति वचनेन सामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणात् अपातिसंभवे ति। अपत्याप्यादित्वात्संबुद्धौ तानाभिति। यथा वपवा
र्थयोरपि मुख्या कारणपरस्परस्यैकार्थाभावलक्षणा सामर्थ्याद्योगात्माप्य पिहेशक्तितादौ लोपाद्येनसंबुद्धे लोपात्प्रत्ययलक्षणेनेसंबुद्धियरत्वान्नलोपवि

नङिसंबुद्ध्योरुत्तरपदे नङिसंबुद्ध्योरुत्तरपद इति वक्तव्यं इह मा भूत् चर्मतिलिति अस्य चर्मतिल इति। राजन्वृंदारक राजवृंदारके ति। वा नंपुं
सकानामिति वक्तव्यं हे वर्म न हे वर्मीत तर्हि अनुत्तरपद इति वक्तव्ये ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यते नुवाचा ङिसंबुद्ध्यपयामः प्रत्ययलक्षणेन नलुमताल
स्मिन्निति प्रत्ययलक्षणमात्मेषेधः नवक्तव्यं चर्मतिलोपेन लुमत्येवमस्य पूर्वमेव हमवति आर्द्रचर्मन् लोहिते चर्म त्रिवृभिहापि स्यात् चर्मणी ति ला अ
स्य चर्मतिल चर्मतिल इति। तस्माद्ध्वसंख्यानं कर्त्तव्यं एवं तर्हि प्रयोजनता वज्ञार्थः मत्वान्तु ङे प्रतिषेधात् ऽर्थके। ङौ प्रतिषेधो ऽनर्थकः किं कारणं
मत्वात्मसंज्ञात्र भवति। परितर्हि भसंज्ञा च मवाति ऽर्थंतरेसामचिल च अहो पो ऽन इति अल्लोपः प्राप्नोति। नैष दोषः उक्तं ऽभय संज्ञा न स्यादि
प्राप्तिदर्शितेत्यभ्यास इत्यभात्स संज्ञात्वा गरो ऽन्य पदत्वात्क संभवात्। त भत्वान्नभवति एवमपि हापिपदत्वाद्दोषो ऽन र इति लोपो न भत्वाच्च
लोपो न भविष्यति। तस्मान्वा र्थो ङिग्रहणेन। संबुद्ध्यर्थे नापि नार्थः कथमसंबुद्धान्तानां न समासः राजन्हदार के ति किं वक्तव्यमेतत् नहि क
थमनुच्यमानं गस्यते इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चे हार्थो वाक्ये न गम्यते नासौ जातु चित्समासेनाभ्युपैत्य
मेषः पूर्वर्त्तिसमासेन तु प्रत्यालोपादल्लुमतात्तस्मिन्निति संबु वपवसंबोधनं समासेन वान ङे सकानामित्येतद्वक्तव्यमेव ॥ ॥
ह्निपरत्वान्नात्स्मानि परिहारो जितपापि नापधुस्माद नापपारिहारो तेरं भाष्यकारेणाभिहितो धान पुसकानामिति प्रत्ययलक्षणेन सति नि सेऽप्रति
षेधे प्रासेवि कल्पार्थे ऽप्रत्ययलक्षणा प्रतिषेधे त्यत्वाप्रसेषतिरे धेव च नम॥

भा॰कै॰८
३४

मा।ऽनेकयोरपाति। मतुपि ध्यानप्यपदस्य विशेषणानेदनस्यैवपदस्य संमतस्य यः स्यादितिवचनान्नेति। पदेन मतुम्मिन्नेविशेष्येतेन तदन्तापंपदमितिदं
नविध्याभावः संज्ञाकिमर्थमितिनैककेपोगीति यातन्नाद्येव संज्ञाला भावात्सेत्ताग्रहणोविस्पष्टार्थं नाना योगात्वेसंज्ञापामिति वत्वेसिद्धे कार्यान्तरविधानार्थ

माऽपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इत्याभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्यचदः अनेकयोरपि निष्ठा मतुपोरादेशः निष्ठा मतुपोरादेशस्तु अनेकयोर
पातिच कश्चिन्नेति चवेन दृष्टवन्तो हस्तेन निष्ठाचक्रं वृत्रेचवान् विष्यति। अस्तिचवने मयो नो। किं भिन्नेवानव ह स्वान्। ना
र्मनेप्राप्नेतिचेष्ठत्वा र्तमेमनि वेधीवक्तव्यः नमतोपत्येनामंमत इति। उक्तं वा कि मुक्ते लिष्टा मनुपो स्ताव दुक्तं। नवा पदा विकारस्य विशे
षणत्वादिति। नामर्मनेपुक्तं। नवावाहेरंगलक्षणत्वादिति। संज्ञा या मासंदीवदष्ठीवत्। किमयमेकयोगः आहोस्विन्नानायोगो। किंचा
तः यद्येकयोगः अहीवत्कपीवत्नो अत्र न प्राप्नोति। अथ नानायोगौ। इदमपि नाद्यमतो अत्रापि प्राप्नोति। पद्येवसितयान्तु। अस्तुना
ढ एकयोगः कथमहीवत्कपीवत्। अच्चार्यस्य मतौ पूर्वपदस्य च। नानोपक्रानो वत्वमितिपदपमतोवत्वाईवत्वारत्वाद। अ
थवाऽत्वरस्तु नानायोगौ। ननु चोक्तोऽरस्तु मतौ अत्रापि प्राप्नोति। पवादिषु पाठः कर्तव्यः। छन्दसीर इत्यस्तु अनेन
चेदं नासिद्धाति। तत्रतेविष्टकर्मणास्तेसमर्पि मेतद्दत्तु अत्रापि प्राप्नोति। नैषदोषः। नैवंविज्ञायते छन्दसि इरद्दत्ति कथं तर्हि छन्दसि
ईरइति। एवमपितिष्ठायामनुपमन्त्रमानिमत्रापि प्राप्नोति। नैषदोषः विहितविशेषणं। नाकारमहणं ईकारेणात्नाध विहितर
ति। एवमपि स्पर्धते देवापथिवीमेन मिलस्त्रापि प्राप्नोति इहचनस्यान्नविवक्षापोग्यान भामवेतीति॥
मासंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। मासंदीवदष्ठीवदुपत्यारतिसाठिलिकथं ज्ञापकं। नैतदस्ति ज्ञापकमेषांप्रयोगाभावादासन्दीशब्दं
तत्वाभावात्पवादिषिति। आदिशब्दः प्रकारार्थः नत्वाप्रापनरलवर्णः। छन्दसीरिति प्राप्नोतिति। अनेया मप्रत्ययरकरान्ताच्च विहितविशेषणमिति। ल [illegible] राम ३४

एवं तर्हि इति बहुलग्रहणादेकशब्दादपि विज्ञानात् छन्दस्त्वं भवति अथवा तपिशब्दस्यपे मतौ वहुलमितिकृतसंप्रसारणस्यरूपमपत्येनिति अनोनुट् पदान्तिपरि
पर्वान्तलिङ्गः पूर्वान्तेस्वर्थः अस्तावनिति अत्तिशब्दस्य मतुपि छन्दस्यपि दशान्तरसन शब्दे पानुक्तसिद्धत्वात् एवं न लोपा मतपूर्वासानुकं रूपमितिदर्शिना
हस्तेतिनुकिसतिपदान्तत्वान्नकारस्य हलपसंज्ञाः पत्वाविति नुडीमतुम्नकत्वाच्च द्रहणोन ग्रहणाद्हलसंज्ञाः भवतीति अपरमापादित्वात् अल्लोपइति

एवं तर्हि परिगणनं कर्तव्यं त्रिहर्षविधिपरम्रिरभ्यः त्रि त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवंति त्रि हरि हरिवोमेदिनेत्वा हरि अधिपतिवतीर्जुहो
ति अधिपति अधिवत्त इत्याविव्रअमिरे आरैवानेननोविद्यात्ते यदि तर्हि परिगणनं क्रियते सरस्वतीवान् अपरपवा चरधिवान् चरु
रिप्रत्ययन प्राप्नोति एवं तर्हि छन्दसीरवहुलमिति वक्तव्यं अनेनोनुमिनि अनेनोकिमर्थविनामोविधेयः अक्षरावान् पदान्तस्येति निषेधः
प्राप्नोति रुविधिश्च प्रतिषेधस्य वाधितः नष्ठश्च प्रशानिनिरुः प्राप्नोति अस्तु तर्हि वानहश्च पदिपदादिर्वलस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अ
स्ट्रवानिति मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति वत्वं प्राप्नोति अवानहश्च अनिवेदेशे प्राप्नोति अक्षरावान् अस्तु तर्हि पूर्वान्तः न
नुवोक्तं अनोनुकि विनामहधिविप्रतिषेधश्चतित्वात्सिद्धं मत्सावक्तव्यापादित तर्हि भसंज्ञा अहोपो। नरस्त्यलोपः प्राप्नोति अनस्तु
छन्दसि भावे मतव्यग्रहणो छन्दसि अनस्तु मह्यतिभावे मत्वाग्रहणं छन्दसि वक्तव्यं इह तर्हि स्तुपाधिनेन्ना तस्य चित्ताद्धितेन्तु प्यन
इति लोपः प्राप्नोति॥ ॥ ॥
एनवाजोपेनुकोसिद्धत्वात्पत्वाभावान्नलोपस्त्वस्योपेसिद्धोनलोपः सुप्स्वरेति नियमात् नापिनजोपाध
वादत्वात्कोऽत्रेतत्वमिति शाकतेवक्तव्यहरतानिनिपर्व सनकारस्यापदान्तत्वात्सर्वत्वेसन्ते परस्य पुत्वे न सिद्धत्वाद्धि नामविधानस्याकृत
लघुसमात्॥

भा॰कै॰ ८ व्रानहरांचेति नांतस्यठिलोपस्संगोमहतिभावोविशेषः तुकएवस्यति आश्रितत्तुकंभत्वात्सिद्धमितिपरिहाराभिधानात्तुरवक्तव्यस्तिचोदतमयुक्तमित्यर्थः
३५ असिद्धोनुडिति अतोपिनुडोवृत्तोभावे न लक्षणोनेति वीरुधेपत्वाद्वग्रहकरणस्यथालक्षणीयदानिकृत्वान्नोलर्थः नाहस्य रेइदिश्चिनस्तिनुडयवादर्द्गका

छानहरांच छानहरांचकर्तव्यं तन्नहीदं नुड्वक्तव्यंनुमुक्तव्येनुमक्तव्यः भसंज्ञा च कर्तव्या अनत्तुवद्भतिभावे मतुप् महरां कर्तव्यं छानहरां च कर्तव्यमि
ति न कर्तव्यं॥ यत्तावदुच्यते नुड्वक्तव्य इति नुडेवपरिहारः भत्वात्सिद्धमिति यदप्युच्यते भसंज्ञा च कर्तव्येति क्रियते न्यास एव अयस्मयादीनि छन्दसी
ति यदप्युच्यते अनत्तुवद्भतिभावे मतुप्महरांछन्दसि छानहरां च कर्तव्यमिति न कर्तव्यं उतपसंज्ञाप्यविहि छन्दसि दृश्यते तेन यथा सत्स्वभासन्न
कृताः गणीन्तात्वक्तुंभत्वात्सिद्धं न भवति एवमिहापि यदत्वादसौ यदिलोपो न भवति द्विनाम न विधिप्रतिषेधौ भविष्यतः सिध्यति सर्वेतो हि भिध
नेयथा न्यास मेनास्तु तु नोक्तं परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चेति यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध इति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भवि
ष्यति यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति किं कारणं नुटा व्यवहितत्वात् असिद्धो नुट् तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति अवग्रहेऽपि न लक्षणेन
पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्तव्यं नाद्घस्य ईद्रथिनः रथीनरैह क्तव्यः यातरेभूरिदाव्नस्तुड्
वक्तव्यः भूरिदावत्तरो जनः ॥ ॥

रोविधीयते स च नलोपे कृते रकारस्य विधेयः यदि तु लोपापवादो नकारस्याया
नेविधीयते तदा स्यासिद्धत्वात् रेकादेशाभावाद्रूपं न सिध्येत भूरिदावत्तर इति भूरिददातीति वनिप्॥ ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥ राम ३५

कृपेर्लत्वप्रसंगस्ति रजेः स्पृशितिवाद्वलकारस्तन् कृपाणस्ति सुधिवधिदशोः क्रिवेतिवाक्कादानत्र रुपीठमिति कृकुपिभ्यां कीटचितिकीनुरवः कृपेश्चेन्नत्वे संप्रसारणं चेति
निपातितिप्रत्ययाद्दति ततो लोध्यर्थनिकत्वात्तत्वाभावः अथ कृप सामर्थ्ये इत्येवकस्मान्न पद्यते लत्वं हि न विशेषं भवति नैतदस्ति कृपाणिति हि न सिध्येत् अकारलका
रोः सवर्णविधिरितित्व कारस्य अकारे कृते वा कृपादितिस्यादत आह क्विपतैतदा पदं वासिद्धं तस्यासिद्धत्वात् लत्वम् कारस्ततो लत्वविति दोषाभावः

कृपो रो लः कृपणादीनां प्रतिषेधः कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः कृपणः कृपाणः कृपा कृपीटः वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्य
ते वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यं अम्बवालः अम्बवारः वाल मूलं मूरं लघु रघु लघुस्यदः च
रघुस्यदः लघु अलं भक्ताय अरं भक्ताय अलं अङ्गुलि अङ्गुरि स्वङ्गुलिः स्वङ्गुरिः संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनां संज्ञा
छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यं कपिलकः कपिरकः तिल्पिलिकं तिर्पिरिकं कल्याणं कर्मणं लोमानि रोमाणि पांसुलं पांसु
रं कल्मकर्म शुक्लः शुक्रः॥

थावली कृपणइति कोपि लत्वसिद्धिः वालेति वलसंवरणे बल्लनइति वालः मूलप्रतिष्ठापामिन्यस्यादिगुप कृलत्वसाक्कलविंहोर्नलोपश्चेति कुपस
पेलघुशब्दः अंगेर्मतत्वजीतलिभुले अंगुलिशब्दः अमेगुरिश्च लोवेतिनापोक्षितं कपिलकादिपदारत्यलः रोमाणीति रूपाश्च रत्यस्मात्प्रतिनिरोमनन्नामति
निपातनमनाक्षिलौदाहरणोपत्यासः पांसुरस्मिन्नस्ति न गपांसपांइच्भ्यश्चेतिरः कर्मेति कृतोमनपुक शुल्कइति आलेप्रानेनिपातनादशुक्तःपाठः

म॰ चै॰ ८ उपस क्विमिदमिति रदति ठत्रतेत चकिं वाधा माहे फ स्यापाति विशेषणपुनम्भ तस्योपसर्गस्येति प्रश्नः प्रत्यपतदति पकारेताभवधानाश्रुत्वा प्रामिःवचनादि
३८ ति सर्वत्रुपवरधानसम्भवाधीन नावधा यमिति न्यापात नवनि दुवारतुवकाशाह इति वक्तु मकार्य मेवं हि निर्दु रोरपना विधि वक्तव्यस्यात जापतदति स

उपसर्गस्यायतौ किमिदमयतिग्रहणारेफविशेषणं अयतिपरस्य रेफस्य लो भवतिस चेदुपसर्गस्य भवतीति आहोस्विदुपसर्गस्य विशेषणम् अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवतीति कश्चात्र विशेषः रेफस्यायतौ विति चेत्सरे रूपसंख्यानं कर्त्तव्यं पल्ययते इति वचना द्विष्यति अस्तिवचने प्रयोजनं किंलायते प्लायते अस्तु नाम उपसर्गविशेषणः उपसर्गस्येति चेदेकादेशे प्रसिद्धिः उपसर्गस्येति चेत्रएकादे शेश्च प्रसिद्धिर्भवति लायते प्लायते एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयताविति लत्वं न प्राप्नोति अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति आ द्ये नान्तादिवत् एवं तर्हि एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गो भविष्यति स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति दोष एवैतेन स्यात् परिभाषायाः तस्य दोषः संयोगादि लोपलत्वणत्वेष्विति अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणं ननु चोक्तं रेफस्यायताविति चेत्सरे रूपसंख्यानमिति वचनाद्भविष्यति ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं लायते प्लायत इति अत्राप्येका देशात्र्यवहितत्वात्र प्राप्नोति एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाज्जाति स्थानिवद्भा वाद्व्यवधानमेव प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति दोष एवैतेन स्यात् परिभाषायाः तस्य दोषः संयोगादि लोपलत्वणत्वेष्विति ॥ राम
कादेशस्य परं वस्ता दिवत्त्वाद यतिवह णेनानहणाद्व्यवधानाभावं मन्यते अस्तीति अनेर यतिपरस्य प्रयोगो नास्ति शास्त्र वनेन पोऽम इत्याहुः दोषार ३८
ति ततोऽस्ति स्थानिवद्भावस्तमप्राप्य दीक्षः

अचिरा णा विति एस्य लत्व विधानात्त्वस्यां तरे गत्वाभावात् पूर्वत्रासिद्धमिति सिद्धत्वासिलोपे कृते लत्वप्रसंगः वर्णाश्रिये पदाति विध्यस्य मत्स्य स्या सित्रि धानात वर्णाश्रयं लत्वं ननु असिद्धवद्वभिति भावः परेषांसिद्धिरति समनः स्यकारादारम्य महिद्धेरकारे राम सत्वाहान् भीरा विशिष्टा तिरते किं वेतादीत सौ वक्ष्यमाणादिति इदं विरूप्यतिवक्ष्यतेतत्त्वकाधीते इष्या वैतद्व्यमिति तिन स्यादि स्वंवक्ष्यमेक एकाश्रयत्वा रेतत्रंगौ कृते कर्त्तव्ये पदद्वय निर्देश नत्वात् बहिरंगस्य सलोपस्यासिद्धत्वात पूर्वत्रेति निर्दिष्टं विषयाभावात्लत्वमेवा

अविविमाषाणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं इहापि यथास्यात् विजापयते निगाल्यते किं पुनः कारणं न सिध्यति अचीत्यनेन वा जाना रिप इरणास्मप्रसयुतसत्तो नवर्णाश्रयेनासि प्रसङ्ग लक्षणं एवं तर्हि स्थानिवद्भावात्र भविष्यति प्रति षिध्यते स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति अनन्तरं पदतिमिरलेनं त्वेणाकृत्किमनेतस्य सं कसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति परे अचः कपोः योगे वयोगी चेति वक्तव्यमिहापि यथास्यात परि योगः पलियोगः सारि लत्वं सलोपसंयोगादिलोप कुत्व दीर्घत्वानि सङी ति प्रकृतलत्वसलोपसंयोगादि लोपकुत्व दीर्घत्वानि वक्तव्यानि क्विप्योजनं प्रयोजनानि रपयीभाव तिङ्घिर्यद पत्त्यानि कामशकृत्याता कृ ज्याः यं रति निरेतिरस्तत्र अविविभावे तिलत्वं प्राप्नोति सङीति वचनात्र भवति नैतदस्ति प्रयोजनं अङ्कमेन तथा ते स्वरूपा नहणे नात्वस्यवेविलाना सिद्धमिति पयोधावती सत्राधिवेतिसलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् अद्विसकारौ वौ लोप इति हि घशामेस त्रनृत्यारंगादिति सवोलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अत्रापि सेवक्ष्यते तदत्रु वर्तिष्यते दर्पस्थानि मिस
त्रभं लो मृलीतो सलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति
सिद्धत्वाभावात मं वर्त्तते अनिधित्वा दस्या निवत्वा भावा डोर्लोपा भावः द्विवरा मिमिश होवारीद् सुव
अपः परिपर्णत्वाहा रह पस्य मकर्षप्रस पः तेदं नालि मेनिड यमेलाम मल पःाह दत्स्यानमितिगुदः स्यास्ते मोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानात्सिचो
न्सम्मकारस्य हलो मलानि सलोपे नमवनीतित्रापकमाङ्ग अन्यथा सलोपे भेवो स्यानादेः सिद्धत्वात् पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात् ॥ ॥

भाष्ये ८
३७

काश्शयेवेति।इतिन्हलात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्योधातुभ्यःक्विबभावात्।पकस्यातेस्त्रनुपपत्तेःकुत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपाप्रसंगाःकुतोपःकाष्ठशकास्तेनेन
सतिसमासेनिमित्तनिमित्तिनोःसमानपदस्थत्वेलोपप्रसंगोनतुवाक्येइतिदर्शयतिपदस्येत्यधिकारात्तत्प्रत्यासत्त्यायाप्रयोक्तृकपदस्थयोनिमित्तिनोर्न
हंतात्एवंचयथोधावृत्तौत्वत्रसलोप्याभावःसंयोगान्तस्यार्थमिति।तस्यलोपःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात्स्थानिवद्भावादपिलोपःपरिहर्तुंशक्यः

एतदपिनास्तिप्रयोजनं अत्रापिसिचइत्येवानुवर्तिष्यते काष्ठशकस्यास्तात्रस्त्रस्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपःप्राप्नोति सङीतिवचना
त्रभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनंकाष्ठशगेवनास्तिकुतोपःकृष्णाकिंतिष्ठेत्।कुतोत्रचवोःकुःस्थलादिकुत्वंप्राप्नोतिसङीतिवचनात्रभवति।प
तदपिनास्तिप्रयोजनंनिपातनादेतत्सिद्धंकिंनिपातनं।आस्थिप्दधकसृदिग्स्निगंवुष्णिक्कुञ्चांभिति।धुर्यंरत्यश्हलिचेतिदीर्घत्वंप्राप्नोतिस
ङीतिवचनात्रभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनंनिमकुर्छुराम्भितिप्रतिषेधोभविष्यतिसिसंयोगान्तस्यलोपसंयोगान्तस्यलोपेयणाःप्रतिषेधः
संयोगान्तस्यलोपेशापःप्रतिषेधोवक्तव्यःदध्यत्रमद्वत्रेति।संयोगादिलोपेचापरातःप्रतिषेधोवक्तव्यःककमर्थंवाकर्णवाकर्थं।नहि
वाम्लोलोपात्रवावक्तव्येकिंकारणंम्लोलोपात्।म्लोलोपःसंयोगान्तलोपोवक्तव्यःवहिरंगलक्षणत्वात्।अथवाबहिरंगोपराः
देयाःचैनरंगोलोपःअसिद्धंबहिरंगमन्तरंगे।संयोगान्तलोपेसम्हत्तासंयोगान्तलोपेसम्हत्ताकर्तव्यः।संयोगान्तलोपःसस्यचेतिवक्तव्यं
इहापिपथास्यात्श्रेयानभ्यानस्यापानकिंपुनःकारणंनासिध्यतिपरत्वादुःप्राप्नोतिअसिद्धोरुत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपोभविष्यति।नसिध्य
तिकिंकारणंरुविधानस्यानवकाशत्वात्अनवकाशोरुःपरत्वंवाधेत।सावकाशोरुःकोवकाशःपयःशिरःनतुथाताप्रतिज्ञत्वप्राप्नोति
नवेति।म्लोम्लासनःसिद्धवत्तोकितस्यावेनम्लम्हत्तामिहानुवर्तितेनेनत्वषष्ठ्याविपरिणाम्यतइतिपरत्वोलोपाभावःस्कोःसंयोगाद्योरिन्त्रतुपंचम्यंतमेव
ध्यतेतेनम्लःपूर्वयोःकोलोपविधानाद्यःपूर्वपोर्लोपाभावःअंतरंगादिति एकपदत्वप्रयुक्तत्वात्।सपथेति।पदालक्षणानिरपेक्षकार्यान्तरंवाधकत्वमि
तिदर्शनंतसाविधंतरेरनाकांतोविषयोनास्तीत्यविद्धवान्तस्येषुकार्यंवाध्यमितिभावः॥

पेनगामानरतिपदालक्षणंवाध्यतइतिदर्शनिंतदापेक्षसर्वोविषयआक्रांतःतदेववाध्यतेनहितस्वाधिकारत्वेविषयेलभ्यते।यस्तुकचित्स्यात्तत्त्वस्वाधे
नापिविषयलाभात्रबाध्यतेअतादिति।तत्तररस्यसंयोगान्तस्यलोपोनुभवति।ऊर्क्।अमार्ट्।प्रतिषिद्धार्थंवेति।अयादिति।प्रतिषेधस्यवाधनार्थंयथामातुः
पितुरिति।अपानिसावेतुरुत्ववाधनार्थंनतुअनेनतपात्प्रतिषेधस्यैववाधनार्थंसर्वस्यैनत्स्यातननुरुत्वस्येसायोकाहाअथवेति।अथवा

नवाधतेकिंकारणंयेननाप्राप्तेतस्यवाधनंभवति।नवाप्राप्तेत्रप्ररुत्वनेलोपेपुनःप्राप्तेवाप्रापा।अथवायोगविभाग
सिद्धं।अथवायोगविभागःकरिष्यते।राजंवृक्षानिसंयोगान्तस्यलोपोःरात् संयोगान्तस्यलोपोयीमवत्सरात् ततःसस्यसस्य
चलोपोभवतिसंसंयोगान्तस्य किमर्थमिदं।प्रतिषिद्धार्थंवाधनार्थंच अपवादेनस्तत्स्येतिनहयासनुरत्वादयक्
ष्यते संयोगान्तस्यलोपोभवति।ततःरात्सस्यैवसंयोगान्तस्यलोपोभवतीति।अथवात्सस्येत्रसंयोगान्तस्यलोपइत्येतदनुवर्ति
ष्यते।धिवृक्षिसकारेस्तिचोलोपःधिसकारोसेचोलोपोवक्तव्यःकिंप्रयोजनंचकाद्धीतिप्रयोजनंइदृमाम्तसलोपःचका
द्धिपलितेशिरइतिअाधाधेतकथंतेस्यात्पलितंहिसिचोलोपइत्युच्यते।अथाधमित्यत्रलोपोनप्राप्नोति।जश्त्वेस
स्याभविष्यति।जश्त्वमत्रसकारस्यभविष्यतिसर्वत्रैवेनसिद्धेस्यात्।सर्वत्रैवंजश्त्वेनसिद्धंस्यात्।इहापिआपंधंआरंध

त्वस्येत्यत्रेति।काकमेरेनसंवंधःएतस्यैवलोपोभवतीत्येकंवाक्यंसंयोगान्तस्यलोपइतिद्वितीयंधिचधिसकारइति।स्थानिनेलोपंप्रतिविषय
त्वविषयत्वासकारइतिसप्तमीनिर्देशःचकाद्धीतिहेशिरःपलितंसत्वकाद्धिभोभस्तेत्यर्थंत्रप्रमिति।भाल्लांत्रशभ्रशासनेन॥ ॥

भा॰कै॰८
३८ ऋतिष्ठापीति। एकस्यानेकस्य वाऽर्थे ञन परस्य ऋतो विरोधो नावधार्यते। उञ् ष्ठापीति। एलोकवार्त्तिककारस्यापुरुषमिदं वचनं मत्वा मन्दमिसादौ रूपमेदादि
तिसिन्नोपेसतिमहन्स्यादिधानेरूपेनासिध्येत। सन्धिरिति। अदेङ्किनिवद्गुलेकृदसोनिवृत्त्यादेशश्चासिमसोहेलिचेत्तुवचालोपःन चमलोमलीति स

ऋतिष्ठापिनामिधते ऋतिकृतष्ठापिनकथिमेदोमवति। अनुष्ठापिनमहन्मेनहरणं। न त्वापमप्यर्थः श्रसःवीच्छन्दस लिटो धोऽमादिसत्रलुङ्म
हरणं न कर्त्तव्यं भवति। इहापि अयीहं अस्मीहमितिवलेसिचो धस्य लुते च कृतेऽप्यभ्रे नासिद्धं सेरिटुष्मातिसेहिसे धो भवति। इदमेव रूपेस्यु
त् अविहृद्देनस्यात् अलविधमितिनास्मान्नसिचो नहरणं कर्त्तव्यं पदितर्हिसिचोनहरणं कृपतो। वसिभस्यो र्नसिध्येद्धावासेभसो
र्नसिध्यति। साधिश्चमेसपातिष्ठमो वचोन्तेहरी धानारत्व न प्राप्नोतीति तस्मात्सिजनहरणं नतर। तस्माद्विचेत्त्वासिचो नहरणं न कर्त्त
व्यं। कथं च काद्वियाजितेशिरत्ने। एवं तर्हि सिज्ञानहरणं कर्त्तव्यं। कथं साधिश्चमेसपातिष्ठमेवचोन्तेहरी धानारति नै
षदोषः रहनावसन्धिरिति नै तनवसे रूपकिंतार्ह सर्वरे तद्रूपं॥

लोपोन प्राप्नोति रथ्यते चेवहा मिति भसेलोरिनामिश्लो द्विर्वचनं यथा लोपः सवोरिति सचाहि सापामित्यस्य। स्वरमेदोपिनास्ति तिस्मापुदात्त राम
त्वान्तस्य रुपेतुल्यार्थेति पर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच अनेकार्थत्वावधानतोपमानादनेसहिवर्ज्जितरत्वर्थमेदोपिनास्ति॥ ॥ ३८

वेधेरिति वंधवंधनस्वस्यासेरर्थं वर्त्तमानस्य लोदिसापिअसपेनप्रयोलुकिन लोपे वर्णान्यपेन धकारस्य भकारेवहामितिभवति काचिद्घोरिति पाठः स
त्वपुरुषः वधे विनिमपत्वादित्यादुःछान्दसइति चसिभसोः सकारस्यालोपे रूपसिद्धिरित्यर्थः रथकर्ण्णारमध्वरस्येत्येन देकदेशानुकरणादि ष्कर्णारमध्वरश

वचोन्तेहरीधानारतिनैतत्प्रसरूपंकिंतर्हि वंधेरेतद्रूपं छान्दसोवर्णलोपोवा यथे ष्कर्त्तारमध्वरे अथवा छांदसोवर्णलोपो भविष्यति
यथे ष्कर्त्तारमध्वरस्यति निष्कर्त्तारमध्वरस्येति प्राप्ते यथातुभ्येदमग्ने तुभ्यमिदमग्नेरति प्राप्ते आपानोचरु नोवानोचरुमिति
प्राप्ते आप्याधिनीरूगणाः आप्याधिनीः उरुगणा इति या पेषिवाठद्रस्य भेषज्जाः शिवारुद्रस्य भेषज्जारितिप्राप्ते तस्मात्सिचान
हरणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं पदेन भ्रात्रस्येतिसकारनहरणं तन्सिचोनहरणं विज्ञास्यते। कथं रात्रस्येत्युच्यते न चान्यो रेफात्सरः स
कारोस्ति अन्यतरः सचः ननु चाप प्रास्ति मातुः पितुरिति तस्मात्सिचोनहरणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं कस्मान्न भवति च काद्विपलि
त्नोशीरति रथमेवेतत्संगृहीते चकाधीत्येव भवितव्यं क्षिपकारे सेवो लोप श्चकाद्वीति प्रयाजन अथाद्वैतरूपतेसा
तजश्रेसस्यभाव्याति सर्वे नैव प्राप्तिहस्याक्रातिष्ठापिनमिधतेथ उरुष्ठापिनमहन्नेवहरणासदिटुष्मति धौसा। स्या
त्। सिध्येदुतस्मात्सिजहरणं नतर छांदसोवर्णलोपोवा यथे ष्कर्त्तारमध्वरे ५ ५

वात्सप्रमीपदेनादेति तदेरचोन्तरवानुवर्त्तन इतिभावः मातुरितितुमयोः स्थानेभवतः कादेशस्यान्तरतो अपरे शाजुःस्थानिकत्वादुप
रत्वे सतिसकारस्यलोपः॥

भा॰कै॰
३९

दादेः चलस्यासिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमिति सप्तमीनिर्देशः उपचारात्‌ संप्रति योगोपस्थानादेतत्‌ सत्कार्यं भवति इत्यर्थोपि विकल्पसंख्या उक्तमिति न पूर्वत्र संख्यापि विकल्पो युक्तः॥ दुर्दूत्

दादेर्धातोर्घः। गरहदोधादोग्धुमिति लत्वस्यासिद्धत्वात्‌ रत्वं प्राप्नोति नैष दोषः उक्तमेतत्‌ अपवादो वचनप्रामाण्यादिति अथवा एवं वक्ष्यामि हो ढः दादेः ह घो भवति। अस्य दादेः न तोधातोर्घः दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तं एवमपि घो दादेरिति लत्वमनेन न सिध्यति अधोक्षजातृिंस्याज माममधोक्षो। नैष दोषः धातोरिति नैष दादिसमानाधिकरणं यथा दादेर्धातोरिति। का तर्हि अव यवयोगी षष्ठी धातोर्योदादिरवयवस्तस्मादिति। सा चावयवयोगा षष्ठी विशेषणा उक्तार्थानामप्रयोगः एकाची वयवयवं तस्य पञ्चीरिति। हापि यथा स्यात्‌। गहेविति। यद्यवयवयोगा षष्ठी दोधादोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति एवं योगविभागदेशिवत्त्वाद्वेन धातोरवयवी भवति। दृहं ग्रहोर्भः छंदसि हस्य भ्रग्रहोश्छंदसि हस्य भत्वं वक्तव्यं। गर्दभेन संभरति मरुदस्य गृभ्णाति। सामिधेनीषु जनितृ उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन्‌॥ राम

विकल्पविधिरनर्थकः स्यात्‌॥ अदादेरिति असमर्थसमासोदादेर्न भवतीति धातोर्ग्रहणं तत्र दादिनहरामन्तवर्तते नातः नञः। एवमेपीति। प्र ३९
योगभेदाज्ञाभित्रस्य धातोरवयवमवयवरतिवृद्धापरिकल्पनात्‌॥

दघुस्तावल्लत्कोर्नहणमिति। पूर्वत्रासिद्ध इहणं सामान्येन सिद्धत्वस्यापकमिति भावः भलि भषं तस्येति भषं तान हरणान्तुरूष्णो समान्स्यष्ठत्वानास्थानुपप त्याश्च प्रतिरूपमानेऽर्थमाप्नोपतेः स्यात्‌ इति वलहणं तु अवधानं च नादशनेऽधकामेत्यर्थः अस्मातु चतस्य स्यासिद्धत्वात्‌ भषं तत्वं बले तुपर एतस्मिन्‌ सिद्धं तत्व

एषसूत्रयोश्च किमर्थं अकारः एधोरितेतदनुकृष्यते नैतदस्ति मयो जनं सिद्धं एवोः पूर्वैरोवानासिध्यति किंकारत्राअवशादित्वात्‌ निनु च नत्वे इतैवशादिः असिद्धं नत्वेनस्यासिद्धत्वात्‌ वशादिः एवं तर्हि सिद्धकौपरिन अभ्यासन एवं वर्तमेलन्तकौरिति। एवं तकोर्म हेलं नकुरिष्यते अभ्या सस्य त्वंत्वं सिद्धमिति वा एवं भ्रमृषं तत्वान्न प्राप्नोति। जोषेहतेम् शंतः स्यादिति भावाचभसंतः अतउत्तरं यदनिदं घेलभ्योरनुकर्षणं नार्थं कस्यात्रि वल्लितिधातेदषलयोरनुकर्षणमनर्थकं कारणां स्यादिति वल्लितिधातन्नतिविध्यते इत्यस्यानिवृत्तावः एवं त्रासिद्धं नस्यानिवदिति। सचावश्यं प्रतिषेधश्चाप्यपितव्यः। इतरथा इलोपे प्रतिषेधः पीहिमस्मे अनुकर्षणं तो सामर्थ्यान्नैरनभवति। अल्लोपेनेन नमतिषेधो वक्तव्यः स्यात्‌। एधा सितयोश्चापि नहर्तेशः कामकर्तुं कथं भलि भषं तस्यैवत्तोः। नयोश्चापं भूलि भषं तो भवतिनास्त्र। अथा प्येतन्नासि पूर्वत्रासिद्धं नस्यानिवदिति। एवमपि नैवार्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेणानापितयोर्महणेन आनंतर्यमिहाप्रापतेम् लिभषं तस्येति। कचिद्वसन्निपातकृतं आनंतर्यं प्राप्तं नु तमनानंतर्यं कविनैवसन्निपातकृतं नाविशास्त्रकृतं। लोपे सति पातकृतमानंतर्यं शास्त्रकृतमानंतर्यं। अल्लोपेनैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतेऽयकृतारिदेवानंतर्यं तदा अपि ध्यामः। अषस्तथोः अधः इति किमर्थं। धतः धस्य अधरिति शसमवकुक स्यात्‌ भवति धतः धस्य इति जश्त्वे पोऽविभागः करिष्यते। इदमस्ति दधस्तथोश्चेति नो वस्यानिभलाभ भलो जशो भवेति दधस्तथोः जतः अजेः। अनेन च भूलो जशो भवेतीति नचतस्ते इतेव अभ्रषंतत्वात्र भविष्यति इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथम मानिकं॥ प्रमान्हिकं॥
मितिधत्वाभावः। इतुपाध्यायध्यायजप्यरपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममान्हिकं॥

अवै॰ ८
४०
रत्वविचारस्य सम्भवात् तत्प्रसक्तस्य रात्रौ पन्थाः। अत्र प्राप्नोति नैति। नवैत्यसमसंख्यत्वबाधकं पदे तेन रहाभ्यां परयोर्णिजन्तात्प्रसक्तकारस्य नत्वमिति सत्रा प्राप्ता
तत्परे पदे तिविधानं रेफसकारनिर्देशः तत्रतिपादयपसंज्ञं नत्वादिकं हिंशब्दे तान्तानां सर्वेषां मध्ये नसंबंधः अव्येतिमिन्त्रववृत्तिमात्रादेनिपाद्कारस्य वहिरंगत्वा
त्वात् रूपकृत्वात् वनत्वाभावात् सर्वस्यैव भावे व्यवस्थितप्रत्यक्षविधादेशादिति। असति पूर्वान्तहल्योर्यावकमेति यावत्प्रासवेमितिदकारस्यैव नत्वे नभाव्यं नान्यस्ये

रत्वाभ्यां रहाभ्यामिति किमर्थं यथा चरितं मधुरितं नानुचारहाभ्यामिति अत्राने प्राप्नोति अत्रापि हिरेफरकाराभ्यां परत्वं निषेधः। नरेफर
काराभ्यां निमित्तविशेषविशिष्टेति तकारो विशेष्यते रेफरकाराभ्यामनन्तरस्य नकारस्य नोभवति सर्वे निमित्ते पा इति। अथ पूर्वान्तह एकि
मर्थौ निमित्ते देशी पूर्वान्तहलौ परस्य देशप्रतिषेधार्थं निमित्ते देशी पूर्वान्तहलौ निपाते परस्यादेशो मा भूदिति मिश्रवभ्यां मित्रवाभिः छि
न्नवेभ्यां छिन्नवद्भिः एवमेतिनिर्दिष्टादिपरस्यैव मा निर्दिष्टादिपरस्यैतिपरस्य प्राप्नोति। हृद्गिनिमित्तात्यासिद्धः हृद्गिनिमित्ता
त्वात् पूर्वीवक्तव्यः किं प्रयोजनं प्रयोजनं कान्तिः सौगौ किं त्वप्रकार्ष्णिरिति चर्हो हृतायां रत्वाभ्यामिति नत्वं प्राप्नोति। ते तिरिति
हृद्गिनि हौ हृतायां क्षिपो दार्वादिति नत्वं प्राप्नोति किं तिरिति हृद्गौ हृतायां उपथत्वसत्रियो तेन नत्वमनुप्रमानं न प्राप्नोति।
अर्थोऽप्यमानेऽपि प्रातिवेधे हृद्गिनिमित्तादिति कुत्रचिदिदं विज्ञापयते हृदिरेव नि। मित्तं हृद्गिनिमित्ते हृद्गिनि मित्तादिति अ
त्रौ स्थि हृद्गिर्निमित्तमस्य सोऽयं हृद्गिनिमित्तः हृद्गिनिमित्तादिति।
तिवहिरंगलक्षणाक्तयोर हेतुत्वं किंच यदस्येत्यधिकारात्परे
त्वस्य रस्य नत्वविधानात् वहिरंगत्वं नास्ति। केवलस्य तु वृत्तौ स्यात् तु पदे शास्त्रवृत्तौ नहलोपुत्तरसंज्ञं परिभाषा या अव्यापारः पं च मीनि
र्दिष्टादिति। पश्चिमत्वात्तु नोपे सत्ये न पादि रहाभ्यां परद्रस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यान्निपाद्कारस्यैव नत्वप्रसंगः॥ १॥ राम
४०

सौतिरिति वहिरंगत्वात्तस्य निमित्तस्थितो दीर्घ इति वचनात् कार्ष्णिरिति नत्वस्य काले न निमित्तं किंतु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति इमपथे तिन हिचा हृद्गिर्वत्वस्य निमि
त्तं नापि हृद्गिहेतुकालरोविदधतः कारः नवा नत्वनिषेधः स्यात् रेफाश्रय इति ननु चोक्तरूपस्यान्तपरिभाषास्य वहिरंगत्वाभावात् कथमासिद्धत्वं हृदिसंज्ञा
अथ पूर्वान्तत्वात् रेफस्य हृद्गिनहलो न नहलामिति अनेन तथा किमनेनोक्तेन रेफाश्रयगुणहृद्गिसंज्ञक इति पदविधिसमर्थं नोत्तरपदे न भवेद्यतितत्त्वात्

किंचातः यदि विज्ञायते हृदिरेव निमित्तं हृद्गिनिमित्तादिति सैतिस्संग्रहीतः कार्ष्णिरसंग्रहीतः अथ विज्ञायते हृद्गिर्निमित्तमस्य सोऽयं हृद्गिनिमित्तः
हृद्गिनिमित्तादिति कार्ष्णिः संगृहीतः सैतिरसंगृहीतः उभयथा च कोऽपि न संगृहीतः यथोक्तसिद्धयास्तु अस्तु तावद्धृदिरेव निमित्तं हृद्गि
मित्तं हृद्गिनिमित्तादिति ननु चोक्तं सैतिस्संग्रहीतः कार्ष्णिरसंग्रहीत इति कार्ष्णिश्च संग्रहीतः कथं हृद्गिर्भवति गुणो भवतीति रेफाश्रय
गहृद्गिसंज्ञकोऽपि विधीयते अथवा पुनरस्तु हृद्गिर्निमित्तमस्य सोऽयं हृद्गिनिमित्तः हृद्गिनिमित्तादिति ननु चोक्तं कार्ष्णिः संग्रहीतः सै
तिरसंग्रहीत इति सैतिश्च संग्रहीतः कथं यत्तु हृद्गिशास्त्रं तस्मिन् हृद्गिपाठो वर्तते सत्राहि प्रतिषेधो वक्तव्यः नवा वहिरंगलक्षणत्वा
त् नवा वक्तव्यः किं कारणं वहिरंगलक्षणत्वात् वहिरंगा हृद्गिः अंतरंगं नत्वं असिद्धं वहिरंगमंतरंगे पूर्वे च कृत्वात्तत्र नापि सिद्धं भवति
कोऽसिरिति ॥

नरपरत्वे विधीयते तथापि तत्सक्तत्वात् कार्ष्णिसंग्रहीत एव एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात् पूर्वोक्तदोषाभावः यत्तदिति एवं प्रतिषे
धस्यापकत्वाभ्यां प्रागात्मवत्तनहोभवतीति गौणशब्दार्थं आश्रीयते कोऽपि साधारणं परिहारं ब्रवीति नवेति ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰२
५१

त्यादिभ्यः कार्यमिति ह्रस्वत्वं न स्यादिति ड्वोरिति द्वयोरासिति स्वदीर्घहतां न तु द्वयोरुपतापर स्यसान्तं बंधकत्वात् एतारमि अनेकार्थत्वादनुकरणोप
उपवि नाशार्थः सिनोत्या सवात वंधता किशमानुकूल्यात् तत्कर्मापि नासः कर्तृत्वेन विवक्ष्यते षितमिति ऋपः क्षितमिति भावे क्तः भावस्यापरस्यर्थं इतिदीर्घो
भावा वत्वाभावः ह्वेति इत्यत्र देशात्परत्वात् श्वीडीनीनिगुणास्यभ्याप्तत्वात् नात्र निर्देश इति न ह्यत्र प्रदेशाद्दीर्घस्यानहत्वं प्रवेश पाकाते इत्यदि मित

त्यादि नकारत्यादिभ्यः क्तिशिक्षा व्यवस्थानिवक्षये कार्यान्तोगामिति त्वनिः द्वयोर्दीर्घस्य द्वयोर्दीर्घत्वविवक्षये आद्यन्तः विग्रहो विना
श्री एको विनाश इति वक्तव्या एताप्रवाः विनाश इति किमर्थमस्ते धान्ते सिनोते र्नासकर्मकर्तृकस्य सिनोते र्नासकर्मकर्तृकस्ये
तिवक्तव्ये सिनोत्यासः स्यपमेव मासकर्तृकत्वेतिकिमर्थं सिनापाशेनस्करा क्षितोदीर्घेति दार्घादितिकिमर्थं आक्षितम
क्षिमामेक्षेण दीर्घादितिपाकामवत्के कस्मात्र भवति आक्षितमासिमामे प्रयाज्ञतिनिर्देशादेवेदेस्य केदार्घस्यानहत्वाभिति
पादिह स्वस्यानहत्वं स्यात् क्षेरित्येव ब्रूयात् नात्र निर्देशः श्माता शर्मकर्तृ पृथेवसत्रापाविभक्तिः एवमपि डन्देशोऽपि नात्रा
प्राप्तविभक्तिः स्विसात्र विभक्तिः प्रातिपादिकादिति कथं प्रातिपादिकसंज्ञा अर्थवत्प्रातिपादिकमिति न तु चाधातुरिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति नैष धातुर्धातोरेषोऽनुकरणे इत्यत्र देशोन प्राप्नोति शक्तितिवदनुकरणं भवतीति इत्यत्र देशो भविष्यति॥ ॥

रपाविभक्तेर्द्वे भत्वात्ततो भाष्यप्राधिमात्तिः सौचत्वान्निर्देशस्य भवत्येवं कृत्स्नत्वापीपदन्देशः स्यादितिदीर्घानहत्वमर्थवत् नैष धातुरिति क्रिया राम
वाचिनो धातुसंज्ञा विधानाविर्देशे वाक्रियावाचित्वात् शक्तिवदिति अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्यचनिकः कार्यातिदेशः ॥ ॥ ५२

त्वापुत्वनिर्देशोऽत्र धातुरिति महते प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्संभवात् आतिदेशिकामामिति अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकान्याति
देशिकोऽस्त्वंते ननु परनिर्देशकार्ये ण्णविरुद्धत्वात् श्रये कार्यं तत्र मानिवत्त्वं तु विरुद्धत्वात् कथं त्वनिवृत्तेरत एवेत त्रैधातुरितिप्रतिषेधो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यादि
निर्देशिकस्य कार्यस्याभावाद्वतोऽन्यत्वात् स्वाश्रयप्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधात् निषेध एवानिर्देशोऽकः स्यात् इत्यत्र देशत्वान्निर्देशिको धातो
र्विधीयमानत्वात्तस्य भवतिसवर्णदीर्घत्वे वेधितो ह्विनहत्वमनर्थकोऽत्र पापाति प्रघण्ड धातुरितिप्रसज्यप्रतिषेध इति भावः अवश्यमिति यस्मात्त्वानि पादिकसंज्ञानिति

पादित्वचितिवदनुकरणं भवतीत्युक्ते त्वापुत्वनिर्देशप्राप्नोति एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयपापि सिद्धानेव वर्तते अथा प्येतत्र आतिदेशिकानो स्वा
श्रयाण्यपि न निवर्तन्त इति सवर्णप्रनिरोधः अवश्यमन्न सवृत्तो निर्देशिको विभक्तिर्व त्क्या॥ न यथा निर्दिष्टः परिग्रहे भः क्षिपत्विपराभ्योऽनुर
लेवमर्थं अथाप्येतत्रास्ति प्रसक्तिवदनुकरणं भवति एवमपि नदोषः धातोरनार्थीपदन्तदनुक्रियते ॥ ॥

पिमासापसाचोलव्यात्वप्रात स्मात्सर्वत्स्यादित्यर्थः चेर्विशदाता नेरितित्वप्सविभक्तिकाव्यापानुकरणा चिर्देशार्थाविभक्तिर्विपारहतिनिर्देशादेवा
प्रामाविभक्तिरिपः जरार्थानुकरणस्ये वेति दार्घानहत्वमनर्थकं यथापीति इहानुकज्ञादाविरावित्वात्मान्तनु करणेकदावि हिपौ प्रात्व पद्मासामा
न्यमनुक्रियते प्रसा विशेषस्तिवेधनस्य कार्यस्य सामान्यः भावात्तस्मावरयत्वादनुकरणेऽप्यभावः यतानुविधीयो तद्विपयते तदन्तात्किवेधनं कार्यमनुक
रणे भवर्तते तत्त्वपदाधात्वाधातसामान्यं हि माश्रमदक्षिपते तदेव तोऽप्यप्राप्तिरितिविशिषद्वरित्यादौ हलन्तेपदादेशस्पेदमनुकरणमितिदार्घाक्षितित्वर्थः॥

भा·वै·८
४२

अंचो अंचेरिति प्रकाशनार्थं व्यक्तशब्दे न त्वं प्राप्नोति न चेष्यते इति वचनं अचितोच्छिति गमनक्रियाविशेषणमेतत् प्रकाशत्वेन चागमनं दृश्यते इति ख्यातिं रेषु
नाञ्चलोपप्रतिषेधः न वेलोकदृष्टि सर्वस्यान्तु स्वत्स्व समवेतस्य वा गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः समाधानमिति गमनस्याव्याकृतत्वमित्युक्तं तथा चनाम्नोऽव्यावि
तरामितिरिति प्रयोगोदर्शने गमनस्य च समाधानमेव प्रज्ञा अंकश्चेति प्रकाशते नेति स्तुप अंकरत्वञ्चह हलश्चेति करणे घञ् अंकपदलक्षणे

अंचो नयासने अंचेर्नलोप्यक्त्व प्रतिषेधः अचेर्न इत्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः वक्तमतंकथयतीति चोजितिलानासिद्धमिदं वे रूपं अ
ञ्जेरेतद्रूपं अंचस्त्वर्थो गम्यते किं पुनरंचस्त्वर्थः अंचतिः प्रकाशने वर्तते अचितोच्छिति प्रकाशपरत्वात्मानमितिगम्यते न चैलोके अंचित
गच्छतिप्रकाशनेगम्यते किं तर्हि समाधानं गम्यते समाहितो भूत्वा गच्छतीति एवं तर्हि अंचतेः अंकः अंकस्य प्रकाशने अंकितागा
वरस्य यातो गम्योतिभ्यः प्रकाशते अंचत्यर्थ इति चेदं जे स्वरथत्वात्सिद्धं अंचस्त्वर्थ इति चेत् अंजेरपि अंचत्यर्थो वर्तते ।)

रिसस्माये तद्रूपं भवति अंजेरेकरणे नसिध्यति अंकितादिति अंकपुष्कर्कस्ताउलस्य र्थः मंचं नादेकपाशांतकरोतीति रिपि कृतस्व तत्भावात् मतु हाकि
द्विलोपे वा रूपं अंजेरिति तु पचयवं जिस्वरर्थं तस्याधि अंचतेः सोऽर्थो भवतीति तस्य क्तामिति न सिध्यति अतः सिति मायोनि एवं तर्हि यक्ता मेस्व राम
क्तेः प्रकाशने न गम्यत इति यक्तो यस्मरूति रतिरेव प्रकाशने वर्तते न तं विरितिदोषः ४२

कथं पुनरिति अर्थान्तरे वृत्तोऽन्येन्द्रस्योर्थान्तरवाचिनो धकपंवर्णनं तरस्यार्थः अनेकार्था इति धातुपाठेनु क्रियावाचित्वं दर्शनपरो र्थ निर्देशोन नु नियमार्थः तथा च
कुर्दर वुर्दगुर्दमुद क्रीडायामेवेत्येवकारः पठितः अस्तिपुनरिति अन्यत्र दर्शने व्यक्ता इत्युपितदर्थलमेते शक्नतेसाधयितेनानयोतिपृष्ठः अन्यमिति अ
ञ्जेते ये काक्षिणान्तरे जनं तचेतत्स्माद् दिशः द्विपं रूढि पुच भ्यत्स्तिनिमित्तमेव क्रियान्तरे प्रादुर्भवतिनिमित्तमित्याधं काह क्रियाद्युदाहरणैर्थं करति य

कथं पुनरन्योनामान्यस्यार्थे वर्तते कथमंजिरंचेरर्थे वर्तते अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अंजिर
चत्यर्थे वर्तते अस्तीत्याह अंजेरंजने अंजनं च प्रकाशनं अक्षिणी अभिलिप्तस्य व्यक्तेपतनीति चेतत् प्रकाशयति तथा कृत्यर्थं ज
नं व्यञ्जनं च प्रकाशने यज्जन्तो हेन मधुरेणा वृजकाऽहृता नामिंद्रियाणां ख्यमिवास लिम्बवस्था पनेसरांस तद्व्यञ्जनं अन्यर्थं ख
त्वपि निर्वचनं व्यज्यते ने नेति व्यंजनमिति ॥ ।)

यपेन चंद्रस्यात्मने पदं प्रत्यादिषितंयेनिसितासितेसुतरां विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः तदर्थंति अनुपतनेनेनरसरतिव्यंजनं यागते रज्यते नेनेति
रागो व्यंजनमेव अन्वर्थमिति योगि कोव्यंजनशब्दरस्यार्थः ॥

मा॰वृ॰८
४२

निर्वाणोऽवाते अवाताभिधानमिति तेन निर्वातो वात इत्यत्रैव निषेधो न तु भावे निष्ठेति निर्वाणो वात इति भावाभिप्रायेणकारदर्शनं अन्ये तु वात वर्जितं
तदर्थं सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति निर्वातो वातो निर्वातं वाते नेति निर्वाणः प्रदीपो वाते नेत्यत्र तु वातः करणमिति प्रतिषेधाभावः अनुपसर्गात् यद्यपि फुल्लादयः पृथगेव
युपदेशस्तथापि... सिध्यति तथापि नियमार्थं ... नादित्वादि कार्यसिद्धये ... निपातनं स्वरार्थमिति तत्र कारस्य ...

निर्वाणो अवाताभिधाने अवाताभिधानमिति व्यवहारायेत्यपि पथ्यास्यात् निर्वाणोऽग्निर्वातेन निर्वाणः प्रदीपो वातेनेति अनुपसर्गा
दित्युक्ते तत्र वेदे तु सिद्ध नियमार्थमिति फुल्लः कृत्यविहितस्य पथात् नेत्त निष्ठान्तकित्त्वं विहितं स्यात् पथात् लोपो विहितः नैवं शक्य
मिति ... परिहारो नैव शक्यः ... स्वरे दोषः स्यात् अन्तः पाथवत्त्व ... कारणमित्येषस्वःप्रसज्ये
त परस्य लोपो विहित इति मते एवं तर्हि परस्य लोपो ... तः परिहारः ... तव्यत्वनाभवति हिहाचरः फाले लं
... पसंख्याने फलेर्लत्वे उत्त्वं ... पसंख्यानं कर्तव्यं उत्फुल्लो ... तेकथमिति अनुन्नमिति ... इति उत्फु
संफुल्लयोरिति ... इति पथात् ... लोपो विहित इति मते ज । राम
मत्ते रूनाभवति हिरूचि ॥ ॥ ४३

मनिरन्तरस्यापराजयरंभवति तत्र भवन्ति ... कर्तरि क्तो ... पदस्यात् परस्येति गम्यमा
नार्थत्वात् ... परितृणः ... उपसर्गात् ... परिहारः परेर्णित
त्वाभावात् ... परिरूपसर्गात् ... परिरूपे ...

नुदविद किमयमिति कश्चित्क्षिनार्थः कश्चिद्विधेयेन तत्रैव ... कारान्तरत्रामिति प्रतिषेधेन नु वादि ... तत्रभवतीत्यन्तरेण
पि नकारान्तरत्वं सिध्यति ... ग्रामावः द्विनकारक इति वाचदान्तस्येति परसवर्णाभावपक्षे एको नकार आदेशो हि

नुदविदो किमयं विधिरयं प्रतिषेध ... नकारान्तरत्वं ... कर्त्रं ... तमनुवर्तने ... नि ह्यातो
नः एवं ... अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्न ... अनुवर्तयितुम् अथ प्रतिषेधः ... अनर्थकं भवति न ह्येतस्माद्विधि
रस्तीति यथाश्रुतिस्थानत्वं ... तावद्विधिः ... नकारान्तरत्वं ... कर्त्र ... अनुवर्तते ... रदाभ्यामिति सूत्रेनः
एवं ... अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नत्वात् अनुवर्तयितुमिति ... अनुवर्त्यते ... वात्तिकस्या ...
वाद्विनकारको निर्देशः नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामित्यस्मात् मूर्छितमिति अथवा पूर्वस्तु प्रतिषेधः नु चो
के ... अनर्थकं ... न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति ... ग्रहणं करोति॥

... परसवर्णापक्षेतु हल्लोपः ... लोपः ... नकारलोपः ... नेति ... प्रतिषेधः संभवति ॥ ॥

भा॰कै॰ ८
५५

वितोपस्यविशेषरीतिस्तुरदविलेदे स वो दिव्यो वा दिकेन साहचर्याद्धि विचारणस्य स्याच्चत्वविकल्पः पच पिनुदि नामौ दादिकेन साहचर्यं न त्वापि शब्द पर विपातिषे धाद्दिरत्र
अवस्याहेतुर्नत्वनुर्दिःक्रियतामत्तस्याच्चभोमनस्य प्रयोर्नत्व निषेधोलत्रतत्वेविदसन्नायामित्यस्यानुनत्वे। विदत्वानरत्वस्या विकाच्छ वधानात्रत्वाभावः गोदादि
कान्तु विभ्रमागमहनेतिक सो विकल्प विधानात्स्य विभाषे तितिप्रापामिडुप्रति षेधः नन्व व नरातिः नस्य नस्य वत्त स्य वचन मिति समासः न दुरनिनदिति ल प्रस
घाके उस न र्थको निपातः गरस्यार्थः वित्रै रिति विनरमिति उ नानुकरणात्स्य वाभि नेमि त्रमिति। शाकल त्वा विनामि त्र पश्ये न समाना धिकरणपाभ्यत्रश

वित्रीभोगावहरमेविवक्षया पनेतत्र न त्वापन्नेकसमित्येत्त्वं कस विभाषाकसमनिषेधः कस्य इति। अत उत्तर दमिदस्य विदेः अपरो नापरत्वेन न वचते
नहत्वा प्रतिषेधो अविकरणस्य विभ्रमा भा शविकरणस्य प्रतिषेधः श्यपि विकरणात्र विधिः छिदिमलभ्यम्। विकरणाद्धुदे नेविधिः छिदिरनात्तुम लुखि
करणो वृत्तिपर्यंवय क्रे लस्य विकरणो विधिः चेलात् दे पर्यवप्रे रूप प्रत्यार्थः पदोर्विसे प्रत्ययात्मौ नपो नेत्स्य मान भौष पो स्तु श पर न्तु को नाम्यो छिदि वद्वे
दूदिस्यते। अपर आदा वेत्ते त्तु विदिती तिद्या पित्वे ति त्र रघ्यते विवेर्धि त्र पत्रि त्र पत्रि त्री मो गे पृथिवैः भिर्वं शाकले भित्त शाकलमिस्य नेन त्रे रे न सि
ध्यति भित्रे भिन्नमिति नेषये म सर्वं चै वा व भिदिदिरदार ता सामाम्ये वर्ती ते। तथा वचं वि शे षार्थि नाविशेषो ऽनुप यो क्तव्यः भित्र किं भित्र मिति
।न त प्रति धा पकं चो न शाकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यान्न शाकलेन चाप्य भिहिते न भवति तत्वं नि गमयामः ॥ ॥५॥ ॥७॥

दूस्यापि शकलार्थवृत्तित्वात्त्वात्मसंसंज्ञनमबुभिन्नेभित्ना मेसेवस्याननुभिन्नं भिन्नमिति चोद्यं सर्वत्रेति। शकले घटादौ च विनरतासामान्यदर्शितमनबसामान्यर्थे
प्रसेस्त्विपमालोप्रतोनरस्मयोपुत्तमधिगम्यः शकलार्थो वार्हिरगत्वात्त्वाभावस्यानिमित्तो। नन्वावश्यमितिस्था मान्यपक्षमेवि शेषांभिधानामिति भावः विशेषा
पक्षे त्वमभिधानेभिन्नशब्दः शकले दृष्टपरतिमदिक्रियाकेवलेष्वस्तिमिमितेनेनत्रप्रवृत्तिनिमित्तेनत्र प्रवृत्तिनिमित्ते अथवा पूर्वपर विरोधा शक्रियापाशकले निर्वर्तते
तामेव भित्रशब्दः न भवपात्तिपात त्विष्यत्र स्यशकमानजशाम्याविदारता क्रियामस्यतिपादनापाने क्रियास्येषु समवे क्रिया तरवत्वेदापभिन्न शब्दस्यापवि

छिन्नमस्तानहणमिति। छिन्नः मस्तपत्नाद्यप्रयारात्मत्र वकारस्यैव तेतिः प्रसपापहलोपस्मात्स तदा देश्त्वदंतमेतिवचनाल्लोपप्रकारो वकारस्यैव कुत्वं स्यात्। लोपे हृतर
मित्राश्रितांगेलोपः कुत्वनु वहिरंगपदस्येति विधानात्। अनवकाशमिति छिन्नादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं वाधेतेति भावः अनेन इति छिन्नसपाये कृप
नेत्वः पदस्य लेत रनि हेपापदस्यनिति हि स्थानवत्सा अनेः स्पर्सत्सारादेसस्यैव कुत्वेन भाव्यं पादितपदसीमत्र पवषधास्यात्त्त्स हलस्वोत्तासव पिकुत्वं स्यात्कथं
पुनरितिसन्न्पितसभेवेधायेनेमवज्ञालोपं श्रुषितात्कुत्वेनभाव्यमितिभावः पहपमिति। अनेकस्य स्थानिनो ऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गान्हणो वकारस्यैव नस्यानिलेचको

छिन्नस्तप्रस्यकुमस्तपान्नहणं किमर्थं नाछिन्नः कुरिलेवोचेत छिन्नः कुरिता पत्त्वमानेन्न कारस्यैव कुलेमस नेत्यानन्तुलोपे हृते न भविष्यति अन
वकाशकुत्वं लोपं वाधेनसावकाशं कुत्वं। को ऽवकाशः अनेनतः कथं पुनः सत्संसेः ऽनेत्स कुत्वं स्यात्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नांतस्य कुत्वं
भवतीति। पदं च छिन्नः कुरितिकवर्गानिर्देशं करोति। एतत् थाहि नरुणा मेवार्थं निर्दिशेन्नाहरे तर्हि प्रयोजनं पेय्यः छिन्नमस्तयो विधायते
घामस्पृलयोनामायेकुत्वं यथा स्यात् मानो अस्त्वाक मानो अराका। छिन्नः कुरिति सिद्धे यत्वत्तयम्नहणं कृतं छिन्नस पस्य सर्वत्र पदांते
कुत्वमिष्यते ॥

एवनिर्देशेन वार्तातंततोपवत्पर्यायमिति। शिष्यायां वकारहकारयोर्ग्रहणस्याप्रतिपादनात् एवेत्तहीति छिन्नकृति। धातुपत्तृस्य गामितितस्मिन सस्य सनियात
त्यमत्ते कौतोः पदस्य कुत्वं भवति छिन्नगामितिम निदद्दिम्भाम्यति अत इति प्रसिद्धवकूलं छंदसीति विधानादीणा भवति हल ग्रादिलोपः स्या जिद शोर्भत्वमकितो
समागमः वदमजेति त्व छिन्नवन्छेलं छ्रस्य भागोगोपत्ता ग्रामः सेयोगांतस्य लोपः मन्त्व भत्वेति यत्वे प्राप्ते कुत्वेज स्याः घस्यरवं वावसानेति वर्त्तकारस्प
र्वं त्रासिद्धमित्यसिद्धत्वेपत्वे कुत्वस्य त्रा त्विमत्त्व पावहणं सामर्थ्यात्पत्वापवादत्वात्कुत्वस्य॥

भा॰कै॰ ८
४५

अहन्नित्यत्र रुत्वविधायितिः समासान्तसमासयोर्लुमता लोपादादेशे प्रत्ययलक्षणमुत्तरपदमुच्यते अहोरूपमिति। अह्नोरूपमिति। अह्नोरूपमिति षष्ठीसमासः गतमहोरूपं प्रयोगेति असमासः अहोरात्र इति। एकारलोपे कृते येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरात्राहन्तं तन्न कश्यात् अहोराते सन्नापि रुत्वार्थः सुपि। असुपि पदे इत्यादि। पूर्व समसं लेदस्वार्थे दीर्घाहानि शरदि इति अत्र उच्चस्वरे शोटलोपे सुपि प्रत्ययेऽह्नो रूपे वा नेपरक नवला अर्थितिष्यते पूर्वादासे वा हरित्यत्र रुत्वमेव भवति नन्दरः सिद्धमिति

अहन् रुत्वविधाने रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानम्। रुत्वविधौ अह्नः रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अहोरूपम् अहोरात्रः अहोरथन्तरम्। समासेऽपि। अहरादेशोऽनुपसर्जनसमासे प्रतिषेधो लुकि। अहरादेशोऽनुपसर्जने समासे अलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः। दीर्घाहानि शरदि। सिद्धं तु प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सुपि प्रतिषेधात्। असुपीति प्रतिषेधः। रहापितार्हं नयोमोघि। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्त इति। लुकि चोक्तेः। किं पुनः अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि। भाषायां च प्रचेतसो राज्ञ उपसंख्यानं छन्दसि भाषायां च प्रचेतसः राज्ञ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रचेतो राजन्। प्रचेता राजन्। अहरादीनां पत्यादिषु। अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अहर्पतिः अहपतिः अहःपतिः अहर्पुत्रः अहःपुत्रः अहःपुत्रः गीर्पतिः गीःपतिः गीःपतिः धूर्पतिः धूःपतिः धूःपतिः॥

नोपसर्जनसमासे दीर्घाहानि शरद इत्यत्र उपसर्जनत्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमिति रुत्वस्यासिद्धत्वात् सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति दीर्घः पश्चात् रुत्वम् अहरिति चतुर्थस्वम राम
वाते इत्यपीति प्रत्ययलक्षणेन रुत्वविधेः प्रसङ्गः अथरूप प्रवेता प्रतीयन्ति सकारस्यैव रुत्वस्य रो रीति लोपे रलोपः इति दीर्घः अहर्पतिरिति रे ४५
फस्यरेफे विसर्जनीयबाधनाय पक्षे छन्दो भाषयोर्विधीयते।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां द इति ससे सस्यानन्तरत्वेन कारस्य रुत्वं प्राप्नोति अनडुहो नुलोपे कृते धित्वात् सकारस्य लोपे कृते तदा इति पूर्वत्रासिद्धमिति दत्वस्यासिद्धत्वात् लोपः अन
डुहः पाक्षिकोति कार्यान्तरे सर्वस्य विपरस्यात्रान्तत्वात् येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति नानुसंबन्धार्थं सर्वनाम्नः स्थाने पदिते हीति
एकसमासनिर्दिष्टानां च वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां विशेषणसंबन्धस्याप्यत्वात् वचनादिति एकस्मात् इहापि कवाक्यादकेन समानेऽपि पावासो प्रसङ्गात्

वसुस्रंस इहकस्मान्न भवति पपिवान्तस्थिवानिति ससे निवर्तते सवमप्यत्र प्राप्नोति लोपेकृते न भविष्यति अनवकाशं दत्वं लोपं वा
धते सावकाशं दत्वं कोऽवकाशः पपिवद्भ्यां पपिवद्भिरिति अत्रापि संयोगान्तलोपो भवति तत्र दत्वं लोपापवादे नन्वाधनीकिकारणं
येन नाप्राप्तेन स्यान्नेति भवति न चाप्राप्ते दत्व आरभ्यते लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च पदिता हि ससे निवर्तते अनडुहो भ्याम
नडुद्भिरित्यत्र न प्राप्नोति वचनादनडुहि भविष्यति पदेवमनडुहो दत्वे नकारं प्रति षेधः अनडुहो दत्वे न स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
अनड्वान् सिद्धं तु प्रतिपदविधानान्नुमः सिद्धमेतत् कथं नुमः प्रतिपदविधानात् नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वं न भविष्यति
पदि तर्हि हि पदमनडुहः प्राप्नोति तत्र नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्धि बाध्यते इह पुनः प्राप्नोति अनडुह इति नैष दोषः
विधिप्रत्ययदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते दत्वं च प्रतिनम प्रतिपदविधिरनर्थकः स्यात्
पुनर्निमित्तमेव
संभव यस्तिवात्तभ्यां च विशेषणसंबन्धादनडुहोऽसंभवात् सस्येति विशेषणेनायोगः सिद्धमिति प्रादिनकारस्य दत्वस्याप्नुमोऽनर्थकः स्यात् विधिरिति
हकारस्य च दत्वं विधीयते पदितर्हीति विधानसामर्थ्यात्सर्वत्रापि दत्वेन नुमाभावितव्यमिति भावः

मा॰कौ॰ ८
५६

उपान्त्यस्येति किम्। चीरूपधायाः स्वसर्थे इति। [illegible] उपधाया इको दीर्घो विधीयमानो न्यायप्राप्तोऽपि काशि
का रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इति भवति। रेफवकारान्तस्येति किम्। भेत्ता। शब्दः समीपवाची। रेफवकारयोर्हल्परयोः परभूतयोः स्थानिवद्भावप्रसङ्गो विधीयमानो दीर्घो
न्यायः भावेष्यति [illegible] हलादिसेटि [illegible] तेन स्वधातोरुपधायाः [illegible] तस्माद्धि रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परस्य उपधाया इको दीर्घो

उपधायां च। किमर्थमिदमुच्यते न हल्तीत्येव सिद्धं [illegible] रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इति किम्। पुनः
कारयोरेव [illegible] रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया [illegible] पूर्वं [illegible] अनिर्वाण [illegible] एवं [illegible] उपधायाः [illegible]
[illegible] एवमपि कुर्दुरः [illegible] हलीति। एवं तर्हि [illegible] धातुमहणं [illegible] रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते किं [illegible] रेफवकारान्तस्य धातोः
[illegible] एवमपि कुर्दु [illegible] धातोर्वा [illegible] उपधायां चेति वक्तव्यं। उपधादीर्घत्वे अभ्यासान्ते [illegible]
प्रतिषेधः उपधादीर्घत्वे अभ्यासाज्ञेत्रि [illegible] प्रतिषेधो वक्तव्यः [illegible] अभ्यासज्ञि [illegible] प्रतिषेधः
[illegible] अभ्यासप्रतिषेधस्यावक्तव्यः [illegible] अभ्यासज्ञि [illegible] हल्परत्वात् [illegible]
[illegible] प्रतिषेधः [illegible]
[illegible] प्रतिषेधः [illegible]
[illegible]
[illegible] राम
[illegible] ५६
[illegible] उपधादीर्घत्वरहितेति [illegible] हल्परयोः [illegible] नित्य [illegible] ॥ ॥ ॥

अद ओकारान्तरइति सद्वैकावसदानिनिर्दिष्टस्योत्तरकालमुपपद्येत न भिसंबंधेल क्षसंस्कारःअकंवाअमुपसवमानमभिमतमंर्थसिपादयइति अप्ति पञ्चसकारस्यत
दाघत्वे क्विपतेः नच अमुत्वं नास्ति उत्पर्थः पर्यवृसिति सदाघत्वाभावान्मुत्वाप्रसंगः अदमुयङिति अःसेर्यस्सेति वमन्त्राप्ययलोपि नैवामुमुयङिभामामिसर्थः अदसोऽरि
ति पेनासिद्धिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयंतितोत्स्वसदेशपरिभावेति। मुमुयङीतीच्छन्ति यथावलोकमान्तरतिरेफहदपस्यलत्वे अस्स्वदेशपरिभाषाप्रपेत्त इमु

अदसोऽसेर्दादुदोमः अदसोऽलीत्येवः अदसः अनोस्रेरितिवक्तव्यं किमिदमनोस्रेयिति अनोकारस्य असकारस्य अरेफस्येतिप अनोकारस अदोऽत्रअसका
रस्य अरस्यति अरेफस्य अदः तत्राहिवक्तव्ये क्विपतेस्यासएव अविभक्तिकोनिर्देशः अदसअौअसेयिति औकारान्तस्य रःप्रतिषेधःपर्वभूतःसकारः
ततोरेफ इति अथवानेवंविज्ञायते अदसः अर्सकारस्येति। कथं तर्हि अः असकारस्यलोपमसिः असेरिति यथेव ममुमुयङितिनसिध्यति
अदमुङितिप्राप्नोति अदमुयङिति भवितव्यं अनेस्यविकारेऽस्सदेशस्यकार्यं भवतीति अदसोऽस्य मुत्वे केचिदिच्छन्तिलत्ववत् केचि
देत्सदेशस्य नेत्येकेः सोर्हि इष्यते तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याप्राप्तिः तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति अमुया अमुयोरिति सि
द्धेतु सकारप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् कथं सकारप्रतिषेधात् पदयमसेरिति प्रतिषेधप्राप्तिः तत्रापपत्ती चार्थः अपि दैत्तस्यापि भवती
तिति अथ दाहृहरां किमर्थं दाहृहराम प्रतिषेधार्थं दाहृहरां क्विपते अस्य मा भूत् अमुयोरिति ॥ ॥ ॥ ॥

यङ्ःति पेतुस्सदाघत्वविषयएवमुलमिच्छन्ति अद्मायङ्ःतिमन्यते अस्सेहीति अःसेर्यस्सोऽसिस्वलेत्यर्थः पदयामिति अदसानीसत्रनःसरति
विषमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन निषेधात्तुअपदसाप्यदसोमुत्वं भवत्यन्यपेति पदस्याप्यमुष्मात् भ्यामिति असेति अ
लौसस्येति वचनादमुपेसत्रयकारस्यलत्वंस्यात्॥

भा०द्वै०८ एतदर्थं इत्यपि ह्रस्वमात्राविषयोः ह्रस्विकार्यसंप्रसारणविवक्षनामप्रतपस वृद्धवद्वस्यग्रहणेन भाष्ये तत्र स्थितास्मि त्रितिनिर्दिष्टे प्रदेसे तिपर भाषोपस्थाना
४१ द्वृहवचनेपरत्वस्कारस्येते तेन भाष्यममीमिरिसा सैन नत्वमीस्तत्रेतिभावः नेदमित्यादि प्रपद्यमानि रिहशालेसंभवन्तीति माति पारितोत्र न्यायासिमापाश्रयारिरहा
र्थग्रहणावाक्यस्यङ्वाक्यस्यैसैवपदस्यप्रयोगेन केवलस्येतिमत्वाहवाक्याधिकार इतिपदनिहत्यर्थं इति पदस्येतिपस्त्यस्तुतंततत्रिहत्यर्थः नहिकाक
इति नाहि वाक्यहणास्यपदाधिकारनिहत्तिर्वाप्यापथा कवापित्तस्येत र्थः विरोधाभावाद्याघाणक्वः पदाधिकारो निवर्त्तपितुं वाक्यस्यूप परस्येवकार्य

एतद्दुर्वचं इत्यंवरवचनंतत्प्रत्यैवस्वचनंतस्येतिवक्तव्यं वस्वचनरजीपस्त्वभानेदर्हेवस्यात् अमीभि अभाशुरहनस्यात् अमी अत्र अमी आस
ते तर्हि वक्तव्यं नवक्तं नेदंयारिभाष्यिकस्यवृद्धवचनस्यानहणांकितप्रवर्णमहणामेतत्येवनूनाप्यर्थोवाचनं वचनंवद्दुवचनेवहुवचनमिति
वाक्यस्वैक्यवाक्याधिकारः किमर्थः वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः वाक्याधिकारः क्रियते पदनिवृत्त्यर्थः पदाधिकारो निवर्त्तते नहि काको वाश्यपतद
साधिकारो निवर्त्तते शेषः स्वस्त्यपिस्यात् पदिवाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्त्तयेत् एषोतद्द्वार उपदकार्यो शिलानि नसिध्येति न स्वच्छमप्रशानि
मि पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवविज्ञायते पदस्यानिवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति किं तर्हि पदेनिवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति वाक्यो यो देति पदानि
नेषां सर्वेषां पदेः स्मातः प्राप्नोति दृश्यते वाक्य पदयोः स्यादिति तद्योतरेणपत्तेव सिध्यति सैव मर्यादाधिकारः अथ हिनहणं किमर्थं
महणात्मेलोः सनिपमेव्यंज नोमायदिहहणं क्रियते अलोः सनिपमेव्यंजनोन स्यापि यथा स्यात् अग्निचित् अजसोमसुत् न अग्निः पीजनमेत

अपगमादिकहसोपरति नलावीतिहेतीलादावपदांतस्यस्त्नं भवतीत्येवमिति पदस्येत्यनुवर्त्ततएवपरस्यैः स्तुतोमाभूतपदवो तोकिंतहोति
कपोर्षविस्तस्येवयथास्यादिसेवमर्थं वाक्यग्रहणामित्यर्थोहिन हणमिति अस तिरि प्रहृणो प्लुतस्य साध्यारिभाषोपस्थानादवात दंतविधौ ससजे राम
तस्तैवबाक्यस्यालोत्स्येतिवचनात् अससावे नपुंसकह्रस्वरवप्लुतः स्यादिनहणेन दुपादानदुपादानसामर्थ्यादिताविशेष्यते नतचादित्तिहत्वेनस्यापि ४७
स्तुतः सिध्यति

सर्वादेशप्रसंगस्त्विति अवशिष्टस्य प्रमतोः सशेषहतिभावः अचइतिवचनादिति इहतस्यानुपपत्त्यानादिति भावः सर्वादेशेदति हलंतस्यैः सर्वस्य स्यात् निहलर्थं
उक्तं वेति हितीयादरवदतिमाह भाष्यते तत्र इतिनावोविषये वृणारवपवस्यानेस्तुतो भवति प्रत्यभिवादे गार्ग्ये हं भो इति केचिदाहुः प्रत्यभिवादपतेयादोपसंहार
हणान्येवकुरुतेति अन्येत्वाहुः अभिवादयते नतस्य नामग्रहणाति अभिवादप्रसामेवाशेवचनानामगोत्राभ्याधिनिरिव्ये प्रतिषेधोन विधेयः पैतृस्तिपानामानि
वादाविर्ति तत्रकाते नाप्रसोनेयधः नैषामप्येति अस्त्यपकः प्रसावचे प्रत्यभिवादवाक्यं तस्य स्वनामगोत्रस्यचस्तुतरस्याते नात्नेनान्यस्येति पोषिकस्य सु

सर्वादेशप्रसंगस्तु सर्वादेशस्त्वदेः स्तुतः प्राप्नोति किं कारणं अचइतिवचनादंत्यस्य अलस्येतिवचनादेवोन उच्यतेवस्तुतः सर्वादे
शः प्राप्नोति उक्तं वा किमुक्तं ह्रस्वादीर्घः स्तुतइति प्रकृत्य तत्र अच इत्येतत्तेचो पस्थितं इवमामेति प्रत्यभिवादेऽशूद्रे अशूद्र इति किमर्थं तुश
ससितुषजंक अलसामिदस्यूत्यते अशूद्रइति अशूद्रस्य सपकोषिति वाच्ये तत्र अशूद्रः उदाहरणे स्त्रियांगार्गी अहंभो आयुष्मती भव गार्गि
अस्तुपकेस्याना अहंभो आयुष्मानेधि स्थालिन् नतैषामसंज्ञास्थाल्यामि किं तर्हि इन्द्रवर्म्मा पोसमावियाते तः सवक्तव्यः स्थाली अहं भोः
आयुष्मानेधि स्थालिन् नममबन्धापोविवजितः किं तर्हि चेताममे याअसूयकस्त्वमसि जाल्म नत्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि भिद्यस्व वृ
षलस्थालिन् ॥

तोनविधेयः नचप्रत्यभिवादपिचास्याली शद्वसंज्ञो एत्वात्स्तुती विहितः पदात् महासार्थस्यपक स्वमाद्धिपातित सौमस्याभिवादेनार्हसार्थाचनहिप्रत्य
भिवादोगहातै प्रति संभावयामास नेतुप्रत्यभिवादे मत्वावार्त्तिककृता अस्तुपके प्रतिषेध उक्तः स्पष्टेपाशावर्चे नरूपप्रत्यभिवादाभावात्प्रतिषेधो न
विधेय इति केचिदाहुः सूत्रकृन्मते अभिवादयितामस्यभिवादयितैवं वक्तं अहनलधः मिथोने कर्तृपतृपं प्रनेपदं ॥ ॥ ॥

भा.कै.८
४८

मोराजन्यविशांवेति।मोःआद्येभवश्चद्.संबुध्दंतो निपातो वासर्वैति नाममोचशब्दंभंतरेणप्रसमविवादो नास्ति।नेसमावारेभो।शब्दस्यासाधुत्वेप्राप्तेवचनं२हुंकिंविधितोपदस्ये
तिवचनेनतद्विशेषणाप्रसमविवाघर२तितेनभस्त्रभुघमानार्थवाविवःपरस्यवाक्यात्तस्यरेःस्युतोभावोनान्यस्येत्यर्थःप्रधानस्यस्येति।तंस्त्रिपमाणास्यप्राधान्यंकुशल्य
साधिसाध्याप्रयेत्रिपायाःसस्काशिकात्वेनविवाक्षितत्वात्प्राधान्यंकचित्साः।अप्रधानमुच्यतेप्रधानेप्रस्तुत्यत्रइतितस्यापो।भिवादोक्तेतोदेवदत्तादिरेवप्रस्तुत्यतेकु
शल्यसोतेनतुपूर्वमप्रुतत्वात्तमस्तुत्यतोकेत्वपूर्वमेवेनतुत्यभे।२हापीति।इच्छस्यविवार्यमाणत्वात्प्राधान्यमनुभूते नैतारी।ति नहाधानात्ताधानकर्मविशेषयो

भोराजन्यविशांवाभोराजन्यविशांवेतिवक्तव्यं देवदत्तोहंभोः आयुष्मानेधिदेवदत्तभोः२ आयुष्मानेधिदेवदत्तभोःएजन्यंद्रुवसंहिभोः आयुष्मानेधि
इत्युभौनरंद्रवसंवराजन्यविड्।२इत्यालितो।हंभोः आयुष्मानेधिदंद्रपाजितः।इदंपालिता अपरआह सर्वस्यैवनामःप्लुतमभिवादनेभोशब्द आम
देशोवाव्यक्तःदेवदत्तोहंभोः अयुष्मानेधिभोः२ आयुष्मानेधिदेवदत्ता२इतिवा।दहकस्मान्नभवति देवदत्तकुशल्यसीति इहकिंविदुच्यतेकिंवि
द्युत्यतेप्रधानस्तुत्यते। अप्रधानेप्रस्तुत्यते।तत्रप्रधानस्यस्वचनैदिसंज्ञकस्यपदस्याभविनत्वा।नचात्रप्रधानस्यादिसंज्ञे इहापिनर्हिनम्नो।मोति
।आधेयोभवा३नाधेया२इतिनैतद्विचार्यते आधेयोनाधेयः अग्निष्टोमवतीतिकिंतर्हि अमिसाधनाक्रियाप्राविचार्यते आधेयोःम्नी३नांधे
य२इतियद्येवंद्वितीयोऽप्यग्निशब्दस्यप्रयोगःप्राप्नोति उक्ता प्यग्निमाप्रयोगइतिनभविष्यति आधेयप्राद्स्यापितर्हिद्वितीयस्यप्रयोगोनप्रा
प्नोति उक्तार्थानामप्रयोगोभवतीति नैषदोषः उक्तार्थानामपिप्रयोगोदृश्यते तद्यथा अपूपौद्वावानयेति ॥ ॥ ॥

विचारोनाप्यविविदोषविशेषयःकिंमाहवनीयोऽपरविशति।विरितिकिंतत्प्राधान्येकर्तव्यंनकर्तव्यमिति।तत्रसाधनाक्रियाविचारः यद्येवमितिनाधेयो
भिरिस्येवमग्निशब्देनिर्देशःउक्तार्थानामिति अग्निरेवप्रकृतत्वादपेक्षतइत्यर्थःउक्ता प्यो नामप्रयोगाउक्तार्थानामप्रयोगः सारुप्यायुक्तेनातन
तस्तुपयाहवभम्यदोषिनोनयात्वाधानयापमोक्षवामपत्तेतोसमस्यापावेचार्यवतीतोकेप्रयुज्येतेप्रयोगानुसारेणावलक्षणावश्यप्रयोगोपपत्ते

रराङ्क्तेपनदेवेतिइत्यस्यानवस्थितत्वात्प्लुतस्यापिविषयविभागोनव्यवतिष्ठते स्वरस्यार्थःकल्पतीतिद्वाराभ्यापेसंहरत्वमाख्यापनेनतु प्लोताधिरूपापन्नमित्यर्थःहेहेएवेत्याह
रमानार्थस्यपरस्यवाक्यस्यप्लुतदिवानाहोहयोनेप्राप्नोतीतिवदने हेहयोःलुसर्थामिति अन्यथारम्भसामर्थ्यात् अनंतस्यापिन्दूपमानवाविनएवप्लुतः

दराङ्क्तेव दूरादूतदस्युच्यते दूराद्धूतस्थापमनवस्थितयदार्थक तदेवहिकिंचित्त्वनिदूरकिंचित्संतिकंभवति एवंहिकश्चित्कंचिदाह एषपार्श्वतःक
रकस्वभानयोति सआहउत्थापयनहाशाङ्करंनशक्ष्यामीति अपरआहदूरंसुराया पाटलिपुत्रमिति सआहनदूरंमतिकमिति एवमेषदूरश
ब्दोऽनवस्थितपदार्थकःतस्यानवस्थितपदार्थकत्वात्रज्ञायतेकस्यामवस्थायांप्लुतोभवितव्यमितिपतेतर्हिदूरयतितावानिर्देशःक्रियते।दूरादिप्र
सोऽपिदूरःकिंपुनस्तत्रयत्रप्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषउपादीयमानेसंदेहोभवति अथोस्मितिनश्नोप्यतीतितदूरादिहावगम्यतेहे प्रयोगेहेःहयो
देवदत्तहे३हैहेग्वराकिमर्थंहोहेप्रयोगेहयोः ग्वहशाकिमर्थंहेहेप्रयोगेहेहेग्नहशाहेहयोःप्लुतस्यर्थंहेहेप्रयोगेहेहेग्नहशाक्रियते हे
हयोःप्लुतिर्यथास्यात् देवदत्तहै३ अङ्क्रियमाणेहिहैहेग्वहराजेपेःप्रयोगेऽन्यस्यस्यात्।अथप्रयोगाग्नहशाकिमर्थंप्रयोगाग्नहरा
मर्थवर्डहतोःनर्थकार्थप्रयोगाग्वहशाक्रितेअर्थवदूहशोअनर्थकयोराधिथास्यात्देवदत्तहे३देवदत्तहे३पुनहैंहाग्नहराकिमर्थंअ
नेत्वयोरपिथास्यात्तहे३देवदत्तहे३देवदत्तइति

स्यात्तदेवदत्तहेदत्ताद्दौ अनर्थकयोरपीतिपदात्प्राकसंवोधनपदेप्रयुज्यतेतदाहेहयोर्धोसार्थभावादनर्थकंपदात्तुतयोःप्राकप्रयोगःतदामत्र रा
ताभिव्यक्तार्थत्वादर्थवत्वे अनंतयोरपीति यथा वाक्यारेभिस्तुविकाशदनेतयोर्नस्यात ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा॰ वै॰ ८
४८५

गुरोः गुरोः प्लुतविधानइति अन्त्यस्यापीत्यस्मिन्विहिते गुरोः सतिधा तस्यानन्त्यस्य समुदाये गते तेन च गुरुरूपस्य ... पदं तस्य ... नेन चानं
त्यस्य गुरोरित्यर्थं नवेति अपि धानेन ... सनुदाये तेन तु गुरुरेवान्त्यस्तस्य विभाषार्थमिति । तेन पक्षे न कस्यचित् प्लुतो भवति । इतरस्तु पक्षे नंत्यस्य प्लुतः
पक्षे तु प्लुतसंदेहे इत्येवमर्थं अनन्त्यग्रहणमनेनोक्तमिति मत्वाह अप्राप्तमिति यद्यपीदमिति यद्यपीदं पक्षेऽरहितापि ति । अनन्त्यस्यादिरुदात्त इत्यस्य दातुः प्लुतोदात्त

गुरोरंतो ऽनंत्यस्य गुरोः प्लुतविधाने ऽयोरंत्यस्य प्लुतप्रसंगो ऽन्येन विहितत्वात् गुरोः प्लुतविधाने ऽयोरंत्यस्य प्लुतः प्राप्नोति देवदत्त३ किं कारणं अन्येन विहितत्वा
त् अन्येन हि लक्षणेनात्यस्य प्लुतो विधीयते दूराद्धूते चेति । न वा नेत्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं न वा एष दोषः किं कारणं अनंत्यस्यापीति वचन
मुभयनिर्देशार्थं भविष्यति । अनंत्यस्यापि गुरोः अंत्यस्यापि चेति । न तु चैतत्तदर्थं वक्ष्यते अनंत्यस्यापि गुरोः अंत्यस्यापि तु भविष्यति न त्वाहायं च तत्तदर्थमनंत्य
नंत्यस्यापीत्युच्यते । विभाषार्थं चापि । किमर्थं एतद्वचनं विभाषार्थं अपि वचने किं प्रयोजनं विभाषार्थं विभाषा यथा स्यात् । अपि वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वच
नात् अपि वचनमनर्थकं किं कारणं एकैकस्येति वचनात् एकैकस्येति वचनात् विभाषा यथा भविष्यति । अस्त्यन्यदेकैकस्य ग्रहणस्य प्रयोजनं । किं । युगप
त्प्लुतो मा भूदिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनात् सिद्धं योगापेक्षेन संभवः असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात् त्रिपादीमाप्नोति नैष दोषः यद्यपि इदं तावत् सिद्धं
सिद्धसिद्धं कथं एकालेसंयोगः परिभाषा विधिः कार्यं नाशो परस्यानेकस्य ... गुरोः प्लुतो ऽनंत्यस्यापेक्षेकस्यापि वा प्रत्ययस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्ज
मिति । इह भवताहि न प्राप्नोति देवदत्ता३ सिद्धा सिद्धा वेति यो हि सिद्धा वेव असिद्धा वेव वा तत्प्रयो नियमः पतन्ति । स्वरितः प्लुतः तत्र समावेशः प्राप्नोति
विवक्षया विशेष वर्णमात्रस्वरप्रसंगात् पदा वा मम प्रतितमित्यनेनात्रे घाते कृष्ण तिनि स्वरित मात्रे तेन पासवति को पत्ता त्ये पुरानिस्व रितेषु सतोत्य
ये धात्वंशे प्लुतादरणां सिद्धासिद्धाधिति आमंत्रित स्यादिरुदात्तः सिद्ध लक्षितये सितेन्तो नीसिदेरमिति दाप्तये निघातो न भवति स्वरितेपीति अनुदा
त्तं पदमेकवर्जमित्यविधमानो रागमतेन त्रयाराधिकं दाता नु के त एवं पताति रिहता तु रति धर्मप्रशंसा सच स्वरितेन प्लुतदात्तस्यापि

गुरोरनृतो ऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचः
४८६

पत्रहीनाविदात्तात्युदात्तत्प्लुतयोः समावेशार्थमिति केचित् तत्र भागरहणं प्लुत तु पक्षे सर्वमप्लुताभावार्थं प्रणातः प्रणावइति शाकेमिन परिभाषित्वात्
त्वस्तुः पादस्येति शालांतरेऽपि श्रुत्वा अप्यापतेरेवतावत् अक्षरमत्र अन्यमवाहीतेत्यर्थः न ददाघरशेषस्येति अक्षरं च शेषश्च हल अक्षर शेषं तर्दलमत्तर
मादिर्थन्वदात्तादितदि वादित्वरशेषं च नदाघरशेषं दिसंज्ञा केमिसर्थः अपेति टिस्यानिके वोरेवौकारौकारयोः श्रावेत्ररात् एवं सा विधानात् अप्लुत

यज्ञकर्मण्युदात्तः प्लुतस्वरेण समावेशः प्राप्नोति अनुदात्तमप्रकृतामि मान्त्रितयोरिति तस्मात्त्वा वचनं कर्तव्यं ये यज्ञकर्मणि ये यज्ञकर्मणीत्यति
प्रसंगः ये यज्ञकर्मणीत्यति प्रसंगो भवति इहापि प्राप्नोति येदेवासो दिव्येकादशस्थ सिद्धं तु ये यजामहे शब्देन ह्रस्वादिप्रसंख्याना
त् सिद्धमेतत् कथं ये यजामहे शब्देषु घादिष्वपं संख्येयः प्रणवष्टेः प्रणवस्तु च्यते कः प्रणवो नाम पादस्य वा अर्धर्चस्य चा अन्त्यमक्ष
रमुपसंहृत्य तदाद्य क्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रे ओकारमोकारं वा विदधाति तं प्रणवमित्याचक्षते अथाक्षिग्रहणं किमर्थं टिग्रहणं सर्वा
देशार्थं यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् यदा ओकारस्तदानेकान्तो ऽन्त्यस्येति संसर्वादेशो भविष्यति ॥ ॥ ॥

कारइति असति टिग्रहणे लौंत्यस्येति वचनादेर्यास्यात्तत्स्यो कारः स्यात् तत्त्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराभावादविशेषणात् तत्र याच विधाने च परिभा
षोपस्थानादथाप्यनयारसो यस्यानादि नाग्निपो ऽनेन तथा यिदेर्यात् स्यस्यात्रेतु सर्वस्य ओंकारस्तत्फल समुदायत्वात् नाभवातीति स
र्वस्पदेवां सम्पद्देरित्यधिकारान्नियाति केचित्तु टिस्यानिकस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञा विधानात् टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः ॥ ॥

भा॰दी॰ ८
५०
पाणौ अंतमहणमिति वाक्यस्वेरितयिकाराद्देशस्येव भविष्यतीति प्रश्नपा प्लाणामेति अकृतस्तुदायेवात्मानमप्यस्त्वेतुतःप्राप्नोतीति ककृत्समुदायस्य
येंऽप्यस्तस्यलतायमंतमहणतेनायमर्थः यन्तोमतो याधिलस्यपोव्तस्यप्लुतः अण्वाद्वलमिति तेनैषावयो मावयाधास्यात्मास्येषरोवुडलंप्लुतो भवति
।वद्वलवचनावनादेशेनपरस्य आपिलेत्स्येवप्लुतः उद्वरउद्दसेते चापलेहिर्वचनं पोगावेभागइति अवस्थितविभाषावाष्या यतेइति भावः एवंउ

पाउपातः अंतमहणाकिमर्थं याप्तानामच्चः वाससमुदायस्तत्र वंवतिवाकानिसर्वेषांदेः प्लुतः प्राप्नोतिइष्यतेऽन्त्यस्यस्यादिति तत्रांतरेणायत्नेनसिध्य
तीत्येवमंतमहणोव्यमहणो अन्त्यस्येयरस्योपरस्यच अन्त्यस्येयारप्लुतिप्रसंगो भवतिरहापिप्राप्नोति आदादमोन्विहर सिद्धोऽत्र वृद्धेय
रस्येतिवचनात् सिद्धमेततकथंओओआवयेपरस्येतिवक्तव्यंओआ ३ वृषअपरआहा ओओवपाआवयपोरितिवक्तव्यं ओ३आ
३वयआ३वयत्वलडलमन्त्रोयीतिवक्तव्यंउद्वरा३उद्वरआहरा३आहरो३आहर तन्नहिवक्तव्यंयोगावेभागःकरिष्यते अन्त्यस्य
यरोपरस्यचविभाषाततःपश्चवचनेहिर्विभाषैव अपरआह सर्वएवप्लुतः साहसमनिच्छताविभाषावक्तव्याः आहि इति मलैनेयपो
येशाभत्संनेयर्धायेणोतिवक्तव्यंचौरा३चौरचौरचौरा३कुशीला कुशीलकुशीला३स्वरितमामेडितअसूयादिषुवेतिवक्तव्यंकन्ये३क
न्येपाने३शक्तिके३शक्तिकेःकन्येकन्ये३ शक्तिकेशक्तिके३

इ्दाहरेलंतस्यप्लुतोऽनलभ्यतइतिकेचेत्उःयथादिते पियरशोवर्जनेदतिभाष्यकाराभिप्रायमन्य आहुः साहसमिति।शास्त्रसाहःसाहसंतेनशास्त्रम २५
ननाभियुक्तस्मारशास्त्रवंतःप्लुतोविभाषाभिविधेयइत्यर्थःपतब्रवा।काहराल्यसर्वत्रसंबंधात्सिध्यतीतिमन्यते स्वरितअसूयादिषुति आम ५०
वेडवप्लुतइतिवचनमन्यदीयमितिवचने

प्लुतावैच इत्सवर्णौपरोऽचःप्लुतप्रसंगोतदवपवयोरिदुतौ प्लुतार्थवचनं ऐचोरिति समाहारवर्णाद्वर्णस्येदुतोपत्तविवृद्धिः प्राप्नोतीतिवचनं तत्र चनसामर्थ्यादिदौकारेणाये
दपादुहलोनेभ्यद्दहर्णा किमुच्यतइतिउभयविवृद्धिपरद्वंतसुरूपंभ्रलाविद्वांनविशेषप्लुतस्यावयति विरुद्धिर्निसताविरुध्यतेतादवर्ष्याहिनिसतायद्यप्यनिसतायद्यप्य
निसेषपिवर्णोपत्त्यनिसर्वसित्याद्विदधिनौपपद्यतेनापिरूपांतरप्राप्तिरत्यापिसएवैसाभवत्यार्थमाप्नुयातेवक्तैतयावर्णविश्लेषस्य ग्लिष्टानिर्देशःक्रियते

एतावेवरइत्तौकिमर्थमिरतुच्यते ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसंगादिदुतौप्लुतवचनं ऐचो उभयविवृद्धिप्रसंगात्इदुतौ प्लुतउच्यते किमुच्यतेउभयविर
द्धिप्रसंगादितिपदात्तिस्राःशब्दाःनित्येषुपरादेसुरूकूटस्थैरविशालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिःनैषदोषःउभयविवृद्धिप्रसंगा
दितिनैवविद्धांपतेउभयोर्विवृद्धिःउभयविवृद्धिःउभयविवृद्धिप्रसंगादितिकथंतर्हिउभयोर्विवृद्धिरस्मिन्सोऽयमुभयविवृद्धिःउभयविवृद्धि
प्रसंगादिति॥एचावैचौसमाहारवर्णौमात्राअत्रअवर्णास्यमत्रइवर्णोवर्णयोरितितयोःप्लुतउच्यमानउभयवृद्धिःप्राप्नोति॥ ॥ ५

निसत्वेतद्विरुच्यते कूटस्थैरितिकूटस्थात्पकस्त्रमुच्यते निसत्वमानिसत्वामाचक्षते पुनः पत्र प्रयोगेकेतरविकृद्वेनकश्चिन्नित्यताविरोधइत्यतो नचरू
व्यपशब्दस्वभावादिनिसात्यउक्तःसवावयवाविकृतो नेप्यत्विनित्यायपितोत्यविद्यालित्यहरो नावापत्रविधानः मातिपद्यतेऽविवानित्यस्पहेतुकथ
नमनपायेति इतरःशब्दतंनपरपैनप्राप्नोतिपक्षित्रिशब्धिरिवोभयोर्लक्ष्यतरस्यादनेयमिति॥ ॥

८भा॰कै॰ तद्यथेति यथा गर्भे नावस्थितास्य वाचयवाविवृद्धं तेकिं तर्हि सर्वसूत्रविकारो मूर्धतरेन निरेवं शदारोत्र मेवो मध्यविवृद्धि प्राप्नोतात् अतो चतुर्मात्रः इति स्तावयववतात्
५२ तद्व्यते नहि स्वगर्भो त्रस्य प्लुतसंस्कारलिङ्गकालो निमित्तवचनात् तदेतदिति भाष्यकारो वार्त्तिककारं प्रत्युक्ते ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादित्ये वार्त्तिककारे तास

तद्यथा गर्भे वृद्धिमानः सर्वांगानि परिवर्धते स्त्रीविषयोजनमेतत् किंतहोति तत्रापथ्येश प्रसंगः तत्रापथ्येष प्रसंगेन कपर्मांचः प्लुतः प्राप्नो
तिसिद्धं त्वि दुतोऽस्वर्ण्यवर्णग्रात सिद्धमेतत् कथं दुतोदीर्घो भवति तिवक्तव्यं तदेतत्कथं प्लुतासिद्धं भवति यदि समप्रविभागः मात्रा अव
र्णस्य मात्रा स्वर्णावर्णयोः अथाहि अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्द्धमात्रा स्वर्णावर्णयोः अर्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति अथाहि अध्यर्द्धमात्रा अ
वर्णस्य अर्द्धमात्रा स्वर्णावर्णयोः अर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति सूत्रेवमिधतो यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं तत्रापथ्येश प्रसंग इति तत्रैवो
र्भगवतोक्तं अनिर्दिष्टो वा स्वः प्लुतिरध्यात एव चतुर्मात्रः प्लुतः॥

मद्यविभागिले चेद्वेमितिभावः स्यात एवेति अकालश्चाप्नोति निषमो नाप्नोपतेतेन चतुर्मात्रस्याप्यवकार्यं भवति प्रीत्यर्थे चतुरिकायनेतिड सुद्धम्वतिग्लो प्र राम
मालेत्यत्रानरिदेश्चित कारस्य द्विर्वचनेभवति सौर्यभगवतेति सौर्यग्रामनगरं तत्र वर्तिनावार्यौ तोतदुक्ते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५२

सर्वत्र गो॰ विति अथ प्लुतसावपिदं भवति तदाकस्मात्र भवति उक्तमेतद्व्यास्यपदयोरन्त्यस्येति विसर्जनीयस्थानत्वाकारस्योतोनलेच पदांतस्य इत्यमिस्त्रयपद
शब्देन वाक्यमुच्यते यदा तेन ताः पदेनेन्यार्थं स्तेनियत् भिन्न वर्णमहणात्व तद्यन्यपद्यं स्यात् इति तोलनहेष्या सुर स्पालभ्यते अग्निभूताविति अग्निभूतिश इस्य

एवो प्रगृह्यस्यादूरादूते पूर्वं यदः प्लुतविकारेयमंतरहंस एचः प्लुतविकारे पदांतान्नहेकुर्त्तव्यं इस्यामजमरेकणोधिग्नी इरिति विषयपरिगण
नेन विषयपरिगणनं चेकर्त्तव्यं प्रश्नांतामिप्रजितविचार्यमाणाप्रत्याभिवादयाज्यांतेष्विति वक्तव्ये प्रश्नांत अगमाः३ पूर्वाः३ ग्रामा३न्
अग्निभूता३इ पटा३उ प्रश्नांत अभिपूजित सिद्धे सिमाणवक अग्निभूता३इ पटा३उ अभिपूजित विचार्यमाण होतव्यं दीक्षितस्य
गृहा३इ विचार्यमाणप्रत्यभिवाद अयुष्मानेधि अग्निभूता३इ प्रत्यभिवादयाज्यांतः इत्यत्रापर प्रयागपसो मयदाय वेधसे स्तोमैर्वि
धेमाग्नया३इ आमंत्रितेङक्त्युपसंख्यानं आमंत्रितेङक्त्युपसंख्यानं कर्तव्यं अग्ना३इ पत्नीवा३इ सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमंपिब म
योधीवाचे संहितापां अपरुक्त्पोरि मीमांसा कुहितो इतिमोरिसाह॥ तदिहतोर्नहेशं कर्तव्यं नेकर्तव्यं यद तस्मत्तु वर्त्तते ह्युपसत्तं एर्व
स्यावुंस्यात्तरस्येदुतादिति तद्दिप्र यमानिर्दिष्टं यद्यानिर्दिष्टेन चेत्यर्थः अचाती यासमी इतुनाविति प्रयमापाः षष्ठ्यामकृत्व्य पियानि
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति किमर्थमिदमुच्यते नरकोपशब्देवसिद्धं न सिध्यति आहितो प्लुतः प्लुतविकारो चेमौ

संबुद्धौ रूपं आमंत्रितस्य आन्मास्वप्लुतेव चनां नवोकृपोरिति प्रत्यास्वायते तसंदेतत्रेशाप्यधिकारात स्थानिला भावात्प्लुतविकारविति प्र
तविषयत्वात्प्लुताविकारावुव्योते नो वासिद्धं को उ पायाद्यएादेशी कर्त्तव्यो सिद्धौ॥

भा॰वै॰ ५२ सिद्धः प्लुत इति ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वं उच्यते प्लुतप्रकरणे पदकार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात् । ओ पिं ३ इति शब्दस्य विप्ला-
त्वात् प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावप्रसंगे तद्बाधनार्थो ऽयं यत्ना विधिः स्वरसंधेरुपदेशात् अयं दक्षः प्लुतः स्वरार्थमिति । अकारोपयाविप्रपदप्लुत आदि उक्तः प्लुतः इदुतौ तस्य

सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु कथं तावत् एवयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावशक्ति कथं प्लुतस्तावत् केसेतीहि का पिंशाः कार्यं शामवितव्यं र
देवदर्शनप्रयोजनं दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थं दीर्घत्वे च शाकल्ये च मा भूत् अग्ना ३ इंद्र वायू इह उदके एतदपि नास्ति प्रयोजनं आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य
परस्यादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थमिति तत्र वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यं यो प्लुतपूर्वाविदुतौ अप्लुतविकारौ त-
दर्थं भो ३ इ इंद्र भो ३ उपिंडेति । यदि तर्हि तस्य निबंधनमस्ति तदेव वक्तव्यं इदं च वक्तव्यं इदमप्यवश्यं वक्तव्यं स्वरार्थं नेनहि सति उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्य इत्येष स्वरः प्रसज्येत । अनेन पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यतीति यदि तर्हि अस्य निबंधनम्
अस्ति इदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यं ॥ ननु चोक्तं तस्य वक्तव्यं यो प्लुतपूर्वौ विदुतौ प्लुतविकारौ तदर्थं । हे ३ इंद्र हो
३ इ इदं छांदसमेतत् दृष्टानुविधिश्छंदसि भवति ॥

वृज्जीवानेन चात्तवो ऽर्थः उदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिष्वसिद्धमिति ज्ञापितं स्व- राम ५२
रप्लुस्वरसंधिर्न भवतीति तच्चासिद्धत्वं घोर्भवते छांदसमेतदिति तत्र प्लोपसंख्यानं नमनरसो ऽ-
वर्गाद्यसर्वनपशासिद्धं ॥

यत्रहीति अप्राप्तिपत्नविकारस्यानुकरणात्वात् छांदसत्वाच्च तान्प्राप्नोतीति एयोयीति कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकश्चायं
किंतु एषोपि इकोयणाचीति यणादेशेन किं च सिद्धरूपं यत् इदुतौ ऽर्थो विदधाति अचार्यस्तौ वेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीत्यापकाता एवेतर्हि

यत्रहीन छांदसं भोपिं ३ सामगा याति एषोपि छांदसि दृश्यानुप्रयोग इति किंतु यणाभवतीह न सिद्धावितुतौ ऽर्थं दंपविदधाति तौ
च प्रप्लुस्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधानुनिवृत्तौ १ इत्येकपदाभवति ज्ञप्लुतपूर्वस्य परतो विदधात्मेव वादे तेन तयोश्च नशाकल
दीर्घौ परस्वरबाधनमेव तु हेतुः २ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
देदितिय माह्निकं २ पादस्य समाप्त ॥

इकोसवर्णे इति शाकलः प्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णादीर्घप्लुतानिहस्वयेविधीयेते एतदपि तत्प्रयोजनमिकः प्लुतपूर्वस्य तार्निककारेण शाक-
लदीर्घस्याप्रकारस्य यत्तो विधानात्स्वैवेत हस्य तत्त्वरितयोरिति पराश्च पत्यरितन्यसेमानि तयोर्द्वौ विधीयते ॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यर
पुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य हितीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥

मा·कै·८
५३

ननु नसो न्व न्व इति कनि वनियोः सामान्यग्रहणम् अनुबन्धस्य निर्देशात् तत्र तु बंधकपरिभाषानुपस्थानात् नह्यनिपो पिन्ग्रहणं प्रातरित इति प्रातरेतीन्यैभो
पिरस्पन इति कनि पाभो ब्राह्मणा इति ऋसि रू तौ लेन भ्रामशो वापि रू तौ लुपो भो इति रूपं सिध्यति तथा भो ब्राह्मणास्तत्रापि भवति शाईकारस्य रुत्वं व
स्य चौ लेरु तै संयोगान्तस्य लोपे कृते ऽपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् रूपासिद्धिः विभक्तिस्वरौ निके विदारु भ्रंश रुस्य विज्ञेन स्यही पदरूपं रैफो नत्र त्वेति रूप कीतिया

मतु मनुवसोरादेशे वन्नुपसंख्याने मतुवसोरादेशे वन्नुपसंख्यानं कर्तव्यं पत्त्वायं तं वसुनां मातरिवृः विभाषाभवन्मावद्धवतामोवाव
सभवनभगवत् अववतात् इत्यनेन पाविमाषो रुर्वक्तव्यः त्रादेशावसवक्तव्यः भो भवत भगोः भगवत् अघोः अववन्निति सेत्तु द्राविलुप्यन्ते
तन्त्रैदेत सिध्यति भो ब्राह्मणा इति तथा विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणं नोते रहत्र प्राप्नोति भो ब्राह्मणि नैव दोषः अव्ययमेव भोः शब्दः
नैवाभवातः प्रकृतिः कथमव्ययत्वं विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ॥

तत्र रेफस्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इति सिध्यति भवच्छब्दस्यापि शब्दसिद्धये वार्त्तिकारंभः तेनेत्यम्भो ददम्पत इति भवदादि योगो येषापमानास्त राम
सिलादयस्ततो भो इत्येवं भोरस्त्रापि भवे ति एवं चाभवच्छब्दप्रकृते भोः याद्र प्रतिरूपकत्वमेव निपातत्व आश्रयणाद् भवतेर्विजपदर्शनादित्यन्य ५३
आहुः ॥

समः तुल्यविकारत्वात् मा भूदेव निशे स्त्रीयदि न्या वाक्यं परिहृतं संपुंकानामिति संस्कर्त्तेति मकारस्य सत्वे कृते पूर्वस्य तुल्यविकल्पः तदा सत्वस्यासिद्धत्वाद् अत्वाभावादनु
विवेति सकारस्यापि वक्तेनैव लोपः रिसवर्णादिति पाणिनिर्लोपो ऽहि सकारकल्पि सकारको वा प्रयोगो पदापीगवाहा रेवविशेषणोपदेशस्त्विन पक्षेषु एकसकारको
विपहात् अनुस्वारस्य हल्त्वं वदत्य म पक्षे तेनादात्मः परस्य सकारस्य द्वित्वं च नैसकारत्रयम् अपि भवति यदा वेकोपमेतेन मकारलोपे त्वनुस्वार त्वदात स्यापो गवाहा
नामत्वाहारेऽउपदेशवोर्दनाद्धत्वात मरोमरीति वा लोपे पक्षे द्विसकारक स्तदा तु त्वारानुनासिकौके विवेकिमात्वं पुरुषे मन्यते रूतु प्रकरणे विधाय मानसन्निधी
नेन तपो विधानात मकार लोपे विसत्वं तत्र भाव्यमेवं वह उपाधिभव वित्ति अनुनासिकपक्षे त्रयः सकारा द्वौ वा एकौ वा एवमनुस्वारे पक्षे पिद्याधि

समः सुटि पुमः खय्यम्परे कानाम्रेडिते संपुंकानां सत्वं संपुंकानां सत्वं वक्तव्यं संस्कर्त्ता पुंस्कामा कांस्कान् इति रुविधौ हि निर्वृत्तप्रसंगः रुविधौ हि
ससनिवेश्य सत्वेतर हत्वा व्याप्त संस्कर्त्ता वा शरीति प्रसज्येत पुंस्कामेति इदुपधस्येति षत्वं प्रसज्येत कांस्कानिति कुप्वोः ≍क ≍पाविति ≍क ≍प्र
सज्येत तत्र हि वक्तव्यं मध्ये किमपते न्याप सत्ववस मः सुटि इति द्विसकारको निर्देशः समः सुटि सकारो भवति तस्य स्तत्र मनुस्वारश्चानुवर्तिष्य
ते पदि तन्नुवर्तते न पछ्यान्य मम्प्रानिलत्रापि नाप्नोति संबंधमनुवर्तिष्यते समः सुटि पुमः खय्यम्परे सोभवाजिनप्रके व्यमशान रू भवति
पुमः खय्यम्परे सकार ऽम य पश्च दीर्घादटि समानपदे इत्येवत्नकारयायो रू भवति पुमः खय्यम्परे सकारः कानाम्रेडिते सकारः पु
मः खय्यम्परे इति निवृत्तं समो वा लोपमेके इच्छन्ति संस्कर्ता सं
स्कर्त्ता
द्वयेयुगाः खय्यपरतिवा द्विवर्णनेककारस्य रुतेहादवारूपाणि भवंति नत्वरुत्त्तमिति
न नु वा वक्ष्यस सकारस्य निर्देशात न न स्त्व रिन मति तानुमपाक्षे ऽ इत्यन्ते भ संस्कारेन त्वं प्रतिज्ञापनेन नस मुदायानुवृत्तिः सकारस्यानुवृत्यर्थं वभादि
व्यतिपद्यति भवां स्वर ता त्वादेः सत्वे रुत्वे वा विशेषो नास्ति दीर्घादटि समानपदे इत्यत्र सत्वे सति तस्यासिद्धत्वाभावाद्रूपं न सिध्येत
संबंधमिति संबंधनहासान्न स्पर्शः अनुवर्तते सत्ये सकमंकत्वात् संबंधमिति क्षिप्तापाकुर्यात् वा त्रसवनेषु सकेपिवा धाकाभावात् भविति
क्षिपानुवृत्तिः शक्तिरिति निबंधिमानत्वान्न भवति

भा॰फे॰ ८ रोरीर लोपः इति। कथितस्यानीत्यासिद्धं विधिमिति वाताचितवचनसामर्थ्याद्धवनोत्तरवाधनार्थं भपच्छलोपप्रसंगः जस्तूभवेति। एकपदाश्रयत्वादेतरंगत्वात्पूर्वत्रा
५४ सिद्धमिति। वालोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्र ऋत्वप्रसंगे लोपस्याप्राप्तिरेववाधाजेशभावादिति वेदिति। उत्तरत्र रेफो लोपः स्यादेतेन नप्राप्नोति लोपेकर्त्ते व्येहृतस्या

रोरे लोपः रलोपे अपदान्तस्य हलो रलोपे अपदान्तमहरलोपः सर्वं दहमामद्ध लाभलेढीकातेगु उलिढीकाते तत्रहि विकल्पवनवक्तव्यं जस्लमत्र वाधकंभविष्यति जशभावादिति चेदुत्तरत्र स्याभावादववादप्रसंगः जशभावादिति चेत उत्तरत्र ढकारस्याभावादपवादोयदि ज्ञायते कस्यजस्त्व स्यात्तस्मात्सिद्धवचनं तस्मात्सिद्धत्वं वक्तव्यं कस्यपुलस्य सडुः तहलं वा सडुःतहलोवा कर्त्तव्यं सडि ढरति वक्तव्यात्तर्हि वक्तव्यं नकर्त्तव्यं आनंतर्यमिहाश्रीयते ढेकारस्य ढकार इति। कोवैष्टत्रविधानके तमानंतर्यशास्त्रकृतमानानंतर्यकृचिद्यैवसन्निपातकृतनापिशास्त्र कृतेनापिशास्त्रकृतंवस्त्रेत्र विधानकृतमानंतर्यशास्त्रकृतमनानंतर्यं जश्त्वेनैव सन्निपातकृतंनापिशास्त्रकृतं। परत्रकृतमिद्धे तेनंतर्यतदाश्रयेप्यामः॥

सिद्धत्वात्परस्यस्थाभावादित्यर्थः आश्रायति लोपेनमावदसिद्धत्वमवश्यंवाध्यं तत्वलोडमिसादावे मेवदर्तज्ञासिद्धत्वमतस्तदेववाध्यते अलिढ्रो राम
कत्तरत्वात्तत्तुरलोपस्य जस्त्वापेत्तयावहिरंगत्वात्परत्वात्परत्वाद्धविधमसिद्धमितिवतक्षाध्यतेततो जश्त्वे कृतेनकृतमानंतर्यज्ञापिशा ५४
स्त्रकृतेनश्त्वस्यासिद्धत्वादिति लोपस्याप्रविषयः॥

खरव विसर्जनीयइति उत्तरपदेसति योरेफोविधयत्वत्वनिमित्तकस्तस्यविसर्जनीयोनभवति। तथाकार्यसंपद्यतेनेनदास्याःपुत्राद्यैमवलेपतदत्रसकार रस्यरेफउत्तरपदनिमित्तकःकितर्हि पदत्वनिमित्तकःनार्ददरत्यादौतुतहितनिमित्तत्वोपिरेफस्योत्तरपदनिमित्तेनदपेक्षत्वाद्कारस्यादित्वसानाद कुरति। नकुंघोभवरसस्तानार्थस्यरीति नपतिरपत्यमितिदित्यदिसेतिसपःतत्रद्वी हतापारपरत्वेचपूर्वभक्तत्वाद्रेफस्यपदांतत्वाद्रेफस्यपदांत त्वाद्विसर्जनीयःप्राप्तःप्रतिषिध्यते नचेति वहिरंगलक्षणंनिमित्तेस्य भावीवापस्यरेफस्य सत्रयोक्तःअपस्यार्थविहितवद्धितापेक्षत्वाद्धिमिति

खरवसान विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे विसर्जनीयः उत्तरपदेइति वक्तव्यं इहमाभूत्वार्कुरोनार्थस्यरीति तत्रोईवक्तव्यं विसर्जनीयोनुत्त रपदइति नवावहिरंगलक्षणत्वात् नवावक्तव्यं किंकारणंवहिरंगलक्षणत्वात् वहिरंगोरेफः अंतरंगोविसर्जनीयः असिद्धंव हिरंगमंतरंगे नैषपुत्रःपरिहारः अंतरंगोवहिरंगमितिप्रतिद्वंद्विभाविनावेतौपक्षौ सत्यंतरंगेवहिरंगंसतिवहिरंगसतिवहिर गे अंतरंगंभवति

त्वाद्रेफोवहिरंगलस्यासिद्धत्वात्स्यासभावाद्विसर्जनीयाभावः अंतः अंतंपस्यवहिः अंगंपस्येतिवहुव्रीहिस्ततःसर्वलिंगावंतरंगवहिरंगशब्दा वुपपद्यौ अंगशब्दस्योपकारकवाची प्रतिद्वंद्विभाविनाविति द्वंद्वंयुगमनुष्यते प्रतिकूलपरस्परविरुद्धेहेतुत्रभवतोवक्ष्यमितवश्यके।ता निःसत्यंतरंगइति अंतरंगावृत्त्यापेक्षितंतदपेक्षया वहिरंगंभवति वतिरंगोंकार्यापेक्षितेतदपेक्षयांतरंगंभवस्तंतरंगवत्पदे संलमतत्र त्यर्थः॥

भा॰वृ॰ ८
५५

तवाचेति। अत्र विषये त्वंतरंगबहिरंगयोर्युगपदेकस्यां प्रवृत्तौ विप्रतिषेधे परस्परमवस्थानं तासां पूर्वत्रासिद्धपरिभाषा पाणिनीयस्य विसर्जनीयस्य। सिद्धत्वादंतरंगाभावादेकस्मात् परत्वे बहिरंगताभावात् बहिरंगपरिभाषानुपस्थानात् पाठे त्वे विसर्जनीयः नान्यदिति इदमत्र तात्पर्यं कथमिति। तत्राभिमतमेवेति। अभ्युपगमे नांतरंगबहिरंगव्यपदेशः बहिरंगपरिभाषाबहिरंगमेतत्तरंगमभिमतं स्यात् तरंगस्येति भावः असिद्धत्वादिति। बहिरंगस्यैकस्यांतरंगे विसर्जनीये ऽसिद्धत्वादिति सर्जनीयाभावे कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यासिद्धापरिभाषेति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचने

न चांतरंगबहिरंगयोर्युगपत्समवधानमस्ति किंकारणं असिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति नानमिनिर्दिष्टे बहिरंगेऽन्तरंगमप्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरंगमंतरंगस्य भवति असिद्धं बहिरंगमंतरंगस्य किं कारणं असिद्धत्वात् कथमसिद्धं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषा असिद्धं बहिरंगमंतरंगे कथं ॥ ॥ ॥

न विसर्जनीयस्य पूर्वत्रासिद्धपरिभाषाया असिद्धत्वात् तदनुपस्थानान्नेकचंद्रदेशस्य सिद्धत्वमित्यर्थः अमहन्निरेव परिभाषया असिद्धिः बहिरंगपरिभा- राम
षा हि विप्रतिषेधे परकार्यमित्यत्रोपसंख्यानात् देशाव्यहः ऊडित्याज्ञापितत्वाद्देशांतरे शास्त्रे चेति पूर्वोत्तरः कार्यकालमाश्रित्याह असि- ५५
द्धमित्यत्र पादेशालमाश्रित्योदयतिकथमिति

एतत् आह कार्यकालमिति तत्र कार्यकालपरिभाषाविषये एकवाक्यत्वात् कार्यनिष्पादयति यथोक्तपरिभाषाभिर्देशकिंगुणावस्थापयति कादिसूत्रविषये निमित्तपेक्षया भेदेन प्रधानकार्यं व्याप्रियते यावित्यसिद्धत्वे परं कार्यमिति। एषा हि तत्प्रत्ययादीनां नेह त्वे चेदिति निप्रसक्ते च द्वेऽभ्युदयायचेतदीयेन योर्विप्रतिषेधे परमेवं भवति पतितादसिद्धपरिभाषा च त्वकिपतौ विसर्जनीयशास्त्रप्रसक्तेनानुकृतीरेकस्यासिद्धत्वाद्विधिप्रधानविसर्जनीयविषय विशेषे व्यवस्थापयति विषये संस्कृते न च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन योगेन बहिरंगपरिभाषाप्रसक्तित्वासिद्धांक्रियते प्रधानसेनिधौ गुणानां परस्परेणासंबंधात् तदुक्तं गुणानां च परार्थत्वात् संबंधः समत्वात् स्यादिति विधित्वशेषभावाभेदेनाभ्युपगमानां तरे विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात् योगाप्रभाव तत्पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन विसर्जनीयेकत्वेनासिद्धाक्रियते पत्रीकात्रगुणत्वाद्दाकुतो युक्तवदिति। असा आदित्यस्य आदिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यावकाशः पवावेसमि
कार्यकालस्तत्रापरिभाषायमिति स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः प्रयुक्तमिदं भवति असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति एवमेषा परिभाषा भवति कृतोनुस्वरेन द्वयोः परि
भाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्येतयोरव्यवस्था
विप्रतिषेधेन पुनरसिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्येतया व्यवस्थाभावे विप्रतिषेधेन पुनरसिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात्
तादि बहिरंगपरिभाषायाः कार्यदेशत्वादीनुद्ध्योः संनिपातः यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारः तथापि ऐश्वर्यं किंश्चेताः पुनः परिहारः न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति।
तथादेशमाध्याये प्रतिपादनपरितस्य सर्वस्यासिद्धत्वापारनान्तर्याभावात् परिभाषा सामर्थ्यात् परिभाषायां व्यवहारस्तस्मैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वा तुल्य
बलयोरक्षिप्रत्वात् आपमात्राणां निकुंचने विसर्जनीयप्रसंगः पर्यायेण प्राप्नोति पक्षे निवृत्तिस्तेनोपमा सिरनयोऽस्पृष्टपरस्परनिमित्तं व्याख्यातानां परस्परं
परस्परे पमर्दकत्वे तथाहि बहिरंगपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वे कुर्वती पूर्वलक्षणामिति विषयाभावात्परे त्रासिद्धमित्यस्याप्रमत्तसाध्यतिः। एवं
त्रासिद्धमित्येषापि विसर्जनीयासिद्धविधाने नांतरंगाभावादेकस्यापि तदपेक्ष्य बहिरंगत्वाभावात् बहिरंगपरिभाषायाः प्रसक्तिं विहंति। तत्र भाष्योक्तोऽयं परिहारो न वा
बहिरंगलक्षणत्वादिति बोधनात्मकं भाष्यं तत्र विसर्जनीयोऽनन्तरस्य इदिति वल्लभमेवरात्मलक्षणदर्शने बहिरंगपरिभाषाप्रवृत्ते प्रथा
वक्तव्येऽयं व्यवस्थातत्त्वात् पुनः एवं परिहारेण न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति॥

भा॰ के॰ ८ ५६ रोऽसुपि नियमार्थमिति अयमस्मीति प्रत्याहारग्रहणात् यो माभिसारैविध्यर्थं कस्मात् रांभो न भवति वेरीत्यनुवर्त्तनाद्वा दे सुपो नहणज न वचनप्रसी वहुवचना
देः स्वादिः सुवृत्तौ तिनस्यैव न हणा द्विभ्यर्थानुपपत्ति नियमार्थं आरंभः रो रेवे ति तो सुप्ये वेति नियमो न भवति हलो ने राः सुपो न रुत्वादेर्निर्देशात् भोभगो
अघो नामादिति यत्र अपो स्वरेद् भवति तत्पूर्वं वाक्सिद्धमिति पत्वस्यासिद्धत्वाद्धि सर्जनीयेन भाव्यमित्यर्थः स्यादितरस्त्वा त्वर्थः स्यानिवभाव दितिनानुच

रोऽसुपि किमर्थमिदमुच्यते नखरवस्तु नयो विसर्जनीयस्य वसिद्धिनियमार्थो यमारंभः रोरेव सुपि नान्यस्य सुपिरमाभूत नगीर्धूर्षु भोभगो अघा
नहणा मनर्थकमनन्तामावात् अहणन्हणम नर्थकं किंकारणं आन्तत्वाभावात् नहणवरूहलिनम्वत्तुः अहन्ननुवायम स्ति लिङ्गदसु
पयः स्थितिः किं पुनः कारणं सकारपरो वासक्षिप्तेनेयुक्तरपरत्वस्य रूपलक्षणत्वात् अस्य वृद्धि रीक्षः विवेसर्जनीये रुत्वेन भविष्यति र
हापि हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छेदः स्वपयः स्थितिस्थानिवद्भावात् प्राप्नोति न सुचेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति र हेक्ष्य स्तन्न
क्षत्रेति अनाल्विधौ स्थानिवद्भावः अथापपालिक्षि स्यात् शक्यमरूपहणमवक्तुं बाढं शक्यं आलिक्षिस्तर्हि भविष्यति कथमिद
मस्तिरो रीतितो वक्ष्यामि रवरवसानयो विसर्जनीयः रुतो रोः सुपि विसर्जनीयः स्यात् एव ॥

रेफकारस्यानुवर्त्तनाद् फस्यानास्ल्विधित्वात् स्थानिवद्भावेन नमाप्येऽचारणाकाले रूपं कृते सस्थानित्वेनाश्रीसयतेन नु प्रातिपत्ति काल इति राम
मन्यते। अल्विधित्वहानि। रुत्वे वस्थानी किं तु न हि रीषरातो येरिके रूपस्य विसर्जनीयात् त्वर्थः तो यक्ष्यामी तिव्याख्यास्यानी त्यर्थः ॥ ५६

हलवयते रिति। केचिद्रस्वं तं मावचर ति शिवि लोपे वरूपमिसाहु तदयुक्तं। रसवृभावान्नात यो ल्काभाष्येन हलो पेन तस्मादुष्णतेर्द्व स्वद्वेषां निकिप संग्रसा
स्वीहत तेहसम्मावय रनिशि विलोपे वविवमनलप: क्रिपतेक्षिपितु सस्यैकदेश विहृतस्यानन्यत्वाद् प्रतीन हलोन ग्रहणा द्वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। लो
पो व्योर्वलीति लोपो वानवशि लोपस्य स्थानिवद्भावः किन्तु पुष्पधालरचम हलो सकुले पथ संल्यान मिति प्रतिषेधात् विवितु शिलोपस्य स्थानि वद्भावद्धलोपो न
स्ति। हलि सर्वेषामि सननेन तु वलोपे कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वस्य स्थानिवदिति स्थानिवत्त्व निवृत्ति निषेधाद्धलो पः स्यादिति हस्त्विशेषणार्थं मशग्रहणं क्रियते वे त्य

कुत्सार्थं तर्हि अशग्रहणं कर्त्तव्यं हलि सर्वेषां हलि अशि इति यथास्यात् रहमाभूतद्व स्वयते रप्य पः वृक्षवकरोति ओतो किम
र्थमिदमुच्यते लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धि ओकाराल्लोपवचनं तिलार्थ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते नित्यार्थो यमारंभः ॥

समेवैनिरुक्तवी: हक्षच्चमा वयरति यदृवसिन्नादि अयकारेय लो लोपो व्योर्वलि विलोपः कस्मात्र भवति न वाशिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति पदान्ताव धो
पनिषेधात् नेयसो ष्यदांतो विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधोऽन्न च लोपः पदोन्तसमाश्र्यरूपत्वात् अशग्रहणानुराधेनचैतन्नाभाष्यकारेणोदाहृतं तथा
हिलाशि सत्र्यो केत हिपदांता हलो ज्ञासेनीति ओतोकिमर्थमिति लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्धश्वलोपोने नापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नापेक्षमिति वि
कल्पेनैव विधेय इति भावः ओकारादिति गार्ग्यः स्वस्य मतो वो तो भिन्न स्य लोपं स्मरतीति पाणिनि रत्थैव छन्नि स्वयं भो अश्ने तिन्ते भवति न तु भोप अति ॥ ॥

भा·कै·८
५७ उक्ते अपमथिनिसाथोपोगाः उःसिधुदुपोपमिहस्वंतिपत्तादिविवाद्धस्थितल्लक्षणस्यार्थस्यैकिकस्यविरोधाभावानकृतस्त्रोपदेकेवोदयंतिपर्वतिपदेतसहि

उजिव परदतिकिमर्थंतवेडतेतेश्चुतेतंउतं पदरतिशक्यमवक्तुं कस्माच्चमचतितंचडतंतेत्रपुतेतेत्रउते लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैवेति उत्तरार्थंतर्हिपदग्रहणं कर्तव्यं उःमोहूस्वाहविउःमुसिनत्समिति अपदे मा मतदोउेनाशकादिनोहेमप पदलपरेपदलाया पदस्
परेहकारेपदलायेतिवक्तव्यं किंप्रयोजनम् किं द्रुःकिंपद्मः किं हलयति किं चहलयति किं लन्हादयति किं न्हादयति उः खिद्रुःनघ्राणितरुः हूनेः कुकुट्टद्
थारिउःमो हूस्वादविउःमुट्स्य स्ह गादिषु केचितपूर्वान्तः किंपंते केचित्परादयः यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव परादयः कथं त्रावि
शीकःधुगादिषु धुत्वगत्वप्रतिषेधः धुगादिषु सत्सु धुत्वगत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः धुत्वस्य तावत् मधुलिट्तरम् मधुलिट्तमम् धुतापुगाधु शिते
धुशितेधुत्वं प्राप्नोति परादौ पुनः सतिपदान्तादीत्यप्रतिषेधःसिद्धो भवति गत्वस्य कुर्वन्नास्ते चक्राणोरस्य भांगोनः समानपदस्
तिगत्वं प्राप्नोति परादौ पुनः सतिपदान्तस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति गत्वस्य कुर्वन्नास्ते संतु तर्हि परादयः परादौ छत्वषत्वविधि
प्रतिषेधः परिषयत्वं छत्वविधेयत्वं च प्रतिषेधं छत्वविधेये कुर्वन्छेते पचन्छेते पद्धितत्शशको हनिमल्तः पदान्तादित्येवं तत् किं
पुनः कारणं पदान्तादित्येवं इह मा भूत् पुरस्कृत्य विरम शितिपत्वं चप्रतिषेध्यम् स्यात् कुसिवा रद्ररू कसिच् आदेश
प्रत्ययपोरितिषत्वं प्राप्नोति पर्नोतेसनिसादेरिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति न स्मात्तत्र यथान्यासमेवास्तु केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः राम
तेन च पूर्वान्ताः प्रत्याहाराः परादिपक्षे तत्स्वहितेन परे रूपदेनैस्य प्रज्ञो विचारणीतत्संबंधः सत्यप्यस्मिन्भेदे संहितायां वा भाष्यार्थोभेदात् ॥ ॥ ५७

नियेगतरति परोदोक्षत्वं न सिध्यतीति वचनाद्वशंपपूर्वान्तः कर्तव्यस्तस्य नज्ञानकारस्य पदान्तत्वाणत्वप्रसंगोच प्राप्तं वनस्यमत्नीति नकारस्यानुस्वारे परस
वर्णे च हृतेप्रतिप्राप्ति अनुस्वारे कर्त्तव्योऽनुको असिद्धत्वाद्धत्वाच्चकत्वरति णत्वप्रतिषेधेव व्यक्तमाण्नपातसिद्धि उःमो एवं तर्हि इति उःमा पदस्यविशेषणं तदंतविधि
काउःमंत स्यपदस्यागमो विधीयमानो देउेनेसादौ मंतस्यापदत्वात्र भवति पषेवेपद्यदस्यादिउःमुउःप्राप्नोति नैषदोषः हस्वादिस्तत्र उमुट्किपतेउः संतस्य

अपेत खल्वपिनुकृद्धार्थं निपातनः फर्क्वापूर्वान्तः तत्र कुर्वल्छेते पचन्छेते तरति रथा भांगोनः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति नैषदोषः
तेपोगविभागः करिष्यते इदमस्ति ष्ठमादिषु वणकारो भवति ततः स्तोक्ता स्तोक्ता संनिपातेन णकारो भवति तत्स्तक्षः स्तस्य भवति स्तोक्ता
संनिपातश्चः स्तृक्ष भवति स्तोक्तानासंनिपातेः उःमोउःमुट् पदाग्निहरणं उमुट्पदाग्नदिग्नहरणं कर्त्तव्यम् इह मा भूत् देउनाशकादिनेति
तत्र्हिं वृत्ति न वक्तव्ये पदादिति वर्तते एवमपि परमदेउिना परमदेउिना परमछत्रिणीति प्राप्नोति नैषदोषः उत्तमेवतत् उत्तरप
दत्वे चापदादिविधौ लुमताल्लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति एवमपि पदादिविधिर्वर्तते पदस्य हितस्वरूपं तावन्निरुक्तसि न समादिश्वेतन
भवतर्हि उमएवापउःमुट्पिते कथं पदस्येति वर्तते उःपदमिति नैषा पंचमी का तर्हि संबंधषष्ठी पदांतस्य उःमुमोउःमुट्भवतीति हस्वात्तत्
रस्याचाचि पदिउःमपवुउःमुट्किपते कुर्वन्नास्ते चक्राणोरस्य भांगोनः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति पदांतस्येति प्रतिषेधो भविष्यति पदांत
त्वे स्तुचते नेषपदांते पदांतभक्तः पदांतनहरणेन नाहिष्यते एवमपि न सिध्यति किं कारणं उक्तमेतत् नानापदाधिकारस्यविशेष
णत्वाविति नेनदेउेनाशकादिनेति च प्राप्नोति एवं तर्हि पदरति वर्तते केप्रकृते उःमि च
पदस्य न्हलरीयोउः मतस्यमुट्भवति वचेति नहि पदस्येतानिदिशे दंवाकं तहि विशीवणाभिनिलतदेतन विधिमावादस्तित्यादौ उःमुट्संज्ञा एवं न हीति संबंधानुवस्यापदर्शयो गेष संबंधात् पु उलिङ्गस्विस्यादौ पुराद्योऽपदेऽपि भवति ॥

भा॰वै॰ ८ मप किमर्थमिति उक्तरत्तिपोगविभागेनएकत्वमनेनप्रगृह्यसंज्ञाविधानात्स्वेपगादेशः सिद्धमिति मम्भः प्रगृह्य इति उज्जरल्स्त्रेता विसर्जनीयादनितिप
५८ रस्रोज्ञोतियाताएकाज्ञ नादितिसंप्रगृह्यसंज्ञा यदिपुनरिति यत्नातहरानुवर्त्तनाद्यनहरोनकर्त्तव्यं भवती तिभावः बलवति इति। अनुस्वारेकसंबेवलएकसि
द्धत्वानुस्वारभावोहल्त्वाभावात् यदानितिपरउज्जभवतितदार्किचितिकि मितिकिमुरतिकिमरतियन्तुमेयमवति प्रगृह्यसंज्ञा भावयत्नेवृत्तस्य

मपउज्जोवोत्रा किमर्थंमयउज्जस्यउज्जः वीवस्वत्यतेनुरकोपगाचीसेवसिद्धं नसिध्यति प्रगृह्यःप्रकृत्येतिप्रकृतिभावः प्राप्नोति प
दिपुनस्तैस्वेवोच्येत रकोपगाविमयउज्जोवेति नैवंशक्यं दहद्विदोषःस्यात् किम्भावयत्नेमहत् मोनुस्वारःहल्तिअनुस्वा
दःप्रसज्येत वतंपुनःसतिअसिद्धत्वान्नभविष्यति विसर्जनीयस्यसःरहकस्मान्नभवतिरजःस्वरइतिसंहितायामितिवर्त्तते
एवमप्यत्रप्राप्नोति किंकारणंपरःसंनिकर्षः संहितेत्युच्यते सयथैवपूरेणापरःसंनिकर्षःएवंयर्वेसापि ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वाचणादेशोसत्यनुस्वारोभवतिप्रगृह्यसंज्ञायेतेत्वनेनवावृत्तेर्ऊंआदेशस्यापिस्यादितिवम्प्तवादीतरत्नस्यादनुनासिकेपाक्षिकेचकारेस्य
तिरूपयंवतस्यैनभावमित्याशुःविस रहेति स्थानिमात्रेविर्दिक्षतविमितविशेषइतिप्रश्नः संहितायामितियोर्वापर्यमकालव्यतेतंसंहिताना रामः
चावयरमक्षीतिसंहितायां अभावोन्यथा दधिअत्रेनीगावोरसंहितायामपिरकःपूर्वैरणावःदरेणाचसंहितास्तीतिपरणापसज्जी ५८
ता।एवमप्यत्रेति विशेषानुपादानादिनिमित्तःरकोपगाचीत्यत्रनस्यानिमित्तमोऽस्यादानात्तयोरेवसंहितायामप्रसक्तेः॥

एवंतर्हीति।एकसंज्ञाधिकारात्सामान्यविहितासंहितासंज्ञाविशेषविहितावसानसंज्ञयाबाध्यतेतोऽनुसंहितिभेदाद्बाधात्तपयातिःपरस्परःसंनिकर्षस्यसंहिता
संज्ञाअवसानसंज्ञानुविरामस्यवर्णस्यविरतेर्वाउच्यतेसंहितावसानकार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्तकार्यार्थत्वाच्चसंज्ञानोसंसत्वारथ्येकविषयत्वात्तत्वाधकभा
वेमन्यतेअथवेति संनिकर्षःसंहितेतायतासिद्धपरशब्दःप्रकर्षास्थर्यउपादीयतेतेनपूर्वपरविषयःसंनिकर्षःसंहितासंज्ञोभवति यथेवेतिसंहितिभेदात्तत्तयो
र्बाध्यबाधकभावोनुपपन्नइतिभावःअरोऽप्रागृह्यस्येतिवावसानइतिअत्राद्वर्णेतेसंहिताधिकारस्थानरार्थेदरणानुवर्त्तिस्योलीतिपरसवर्णोसंहितायांस्या

एवंतर्हिअनवकाशाअवसानसंज्ञासंहितासंज्ञांबाधिष्यते अथवासंहितासंज्ञायांप्रकर्षग्रतिर्विज्ञायतेसाधीयोयःपरःसंनिकर्षइतिकश्चसाधीयान्
वेपरयोःयेवांअनवकाशाअवसानसंज्ञासंहितासंज्ञांबाधतेअथापिसंहितासंज्ञायांप्रकर्षग्रतिर्विज्ञायतेउभयथादोषोभवतिारप्यतेरतउके
रमवसानेऽमेसंहिताकार्मीशिनानिनासेध्यति।अरोऽप्रागृह्यस्यानुनासिकइति एवतर्हिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनसंवेसाविसर्जनीयस्य
सत्वंभवतीतियदयंरवरवसानयोर्विसर्जनीयइत्याह रतरणा स्वरवसानेपासोभवतीत्येवक्षयातत्वलोपभवतिविसर्जनीयस्यसरू
स्तेनखनवकव्यमव अवश्यंमायंरेविसर्जनीयस्तत्रप्रत्ययतिनिर्देशार्थंविसर्जनीयग्रहणंकर्त्तव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

भरतिविलुनीतीतिति।ततश्वसंहितावसानाभ्यांनुनासिकोदधिमधुरतत्रासिद्धोभवति यदितुसत्यपिव्यवायकभावेयत्रैवावसानाश्रयंकार्यं
तत्रैवसंहिताग्रहणोनासंबद्धउत्तरत्रत्वनुवृत्तिरेवतदानकश्चिद्दोषः किन्तुप्रतियोगिनाविवक्षित्वस्यसंहितायहणस्योत्तरत्रोपस्थानेसदितेतेति
मित्रविषयत्वात्समावेशएवानयोःसंज्ञयोरेवम्पइतिभाष्यकाराभिप्रायःप्रकृतिनिर्देशार्थमितिस्थानेनिर्देशार्थमित्यर्थः अयमस्यार्थःरेविसर्जनीयस्यात्

प्रा·वै·८
५८

ऊर्ध्वदानीमिति एवं सूत्रसंनिवेशः क्रियते रेफिरवर्णवसानयोः सः रौः सुपि शर्परे विसर्जनीयः इति। तत्र शर्परे द्वस्वस्वरत्तिवर्त्तते नतु सौरिति। एवमपीति। यदि
रोः सुपि स्वस्थाने तत्र शर्परे विसर्जनीयः वा शरि कुपोः कुप्वोः वेत्यादि रस्थानि करादेशविधानार्थं यदित्तु भोभगोरतिपत्तेरस्थाने विधीयते तत्तदा स्वरे त्वादावपि
प्राप्नोति। रूपहशास्त्रविच्छिन्नत्वात तत्र रूपाक्षाने वार्णं ध्रुवमभवता सर्थः एवमपीति। पथ्यात्मसिद्धाशिाम्रहशान्निभवंतिद्धे विसर्जनीयः रूपहशोर्ध्वं नीयेसम्नु
ताम न्सेतु द्वेन्हशोसम्न हर्णवत अवसानयोः सः रौःसम्न्हशो अवसाने योर्विसर्जनीयः इति विसर्जनीयः न्हशो नाने मापते नु म्नहशांविसर्ज

अथेदानीमेतदपि रसांनि ध्यार्थंतु रस्वादय करुप्यते स्वतेवसानयोः सः रस्त्रैव एवमपि कुपोः कप्योर्वेव मादिनानुक्रमेणाव्यवच्छिन्नमेभ्यो
श्च्वो अप्रर्वस्य योः शौत्व रुम्नहशांकर्त्तव्यं स्यात्। एवमप्येक विसर्जनीयः म्नहशांक्याजोभवति सोयमेवं ज्वलीयसान्या सेन सिद्ध्यह रयांसंप
त्वमारभते तत्र वायपत्याचार्यः न सर्वेस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। एवमपि अनेकविकं शायकमेतावत्तत्व्यतेन सर्वस्य विसर्ज
नीयस्य सत्वं भवतीति तत्र कुतएतदिह भविष्यति रस्त्र लक्ष्य त्वी निरहन भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति यदयं शर्परे विसर्जनीयः साह

नीयस्य सरतिसम्नहशोनतत्र विसर्जनीयस्येति विसर्जनीयः म्नहशाम्नधिकृत्वाध्याज्योभवति चने पोस्थार्थस्वत्त्वाज्जिरूपं विक्षिप्यते ते नानुपरितव्य
भवतीत्यर्थः अपवाद्याज्ञोनतमुच्यते। आनर्थक्यादनन्तं भवति नकर्त्तव्यं भवता सर्थः नस्यात्सर्वस्य विसर्जनीयस्य प्रकारेण भवति। यदय
मिति विपर्ययोदिविज्ञायमाने पुरुषः त्सरुकरस्यादेस स्वाभावाद्विसर्जनीयोस्ति वेति किं तर्हि धानेना नतु कुप्यनिवृत्तार्थं विसर्जनीयावे
धानं सतवसः सौमनसिः शातामितिनेतदस्ति यदेतावता योजनस्यात कुपोकप्योवाएव इतिस्यात्॥ राम
५८

अथवेति। लोपसंवद्ध्रुलम्नहशाम नुवर्त्तते इति पूर्वयोरोयुकायांतस्थोनसंवध्यते रहलो निवर्त्तते लोपइति निवृत्तमित्यर्थः कुपोः सस्येति। शान्नशः प्वतिमन्नशाद्वे
तीलासवुपध्माने प्रतिद्वाम्नलोपविसर्जनीयः पारस्मतेवासः सोममसिः प्रानमित्यादीतु प्येरयोः कुपोर्विसर्जनीयः एवेष्यते रतत्त्वसस्येति स्थानिनिर्दिष्टे सिध्यतियो वि
सर्जनीयस्य सत्वस्यातेकुपोरादेशत्रयविधानात्प्येरयोः कुपोः सकारापवादविसर्जनीयविधानात्सकारा भावादादेशप्रसंगोपदातु विसर्जनीयस्यात् नेना

अथवाहलीति वर्त्तते कुमन्नतं हलि सर्वेषामि यादेतनुवर्त्तते मयउत्तोवोवाहलि वेति हस्य पिकवंप्राप्नोति शभुकः शमुपोरत्वाएवं ती इति विसर्जनी
यस्य सरत्व त्रस्वरीस्त नुवर्त्तिष्यते। अथवा संबंध मनुवर्त्तिष्यते वाशरि वापान्नकरस्तोरस्वर्परेत्नोयः वाशम्नकरसोरस्वर्परेज्ञोपोवक्तव्यः क्षस्त्वा
स्यातान्हः शाः स्यातान्हः कुपोः सस्य कुपोर्विसर्जनीयः जिह्वामूलीयोपध्मानीयावक्तव्याः विसर्जनीयादेशौहि शर्परयोरेवादेशप्रसंगाः विसर्जनी
यादेशोहि शर्परयोरेव कुपोक्योस्यातां। अभिःसानवासः सौमं वचेना अम्नविधानः अस्ति वचनेप्रयोजनं किंपुरुषः त्सरुकः तर्हिवक्तव्ये न
वक्तव्यो॥

देशत्रयं विधायनेतदा शर्परयोरेव कुपोः प्राप्तोस शर्परयोस्तु कुपोः पूर्वत्रासिद्धमिति कप्योरसिद्धत्व सकारस्य प्राप्नोतीति न वसकारस्यस्यानिवद्भावोस्त्ययोगवा
हानामविशेषेणाम्नत्वाहरदुपदेशवोदल्विधितात्रवनादिति। एदिशर्परेति सर्जनीयस्य विसर्जनीयस्य कप्योस्यातां तदेतद्विसर्जनीयादेशानम
नर्थकं स्यात्। अत्तीति। पत्र कुपुप्मानमःशप्र्यएवितप्रसकारपवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुपोस्तु शर्परयोः विसर्जनीयस्य कप्यप्रसंगः॥

भा॰कै॰ ८
६०

पूर्वेतादिति। विसर्जनीयस्य सत्त्वस कारस्स्थानीयो विसर्जनीय उपात्तः सहि विधः संभवति खलु सानन्तरः शर्प्यरलक्षणाश्चात नरवेन्नासिद्ध मिति सत्वे श
फलस्यास्यासिद्धत्वादिति तस्य सस्थानी विज्ञायते स एव देहात्र वर्त्तते तदर्थो वा पाद् इति स एव हस्यानीग इत्येत अव वचनु मा मा सपादुत्सर्गो सत्वे कर्तृ कोऽयवा
दयोः कप्पयोरसिद्धत्वाभावात् प्रवर्त्तते सत्वा युपये कंसि व्यातः सर्पः शर्प्यरलक्षणाश्च विसर्जनीय आदेशोपदेशो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव स
त्वापनायों प्रसाया निरिति दर्शनमाश्रित्यैतत् उच्यते प्रत्यापन्नो हि विसर्जनीयस्य भेदाभावात् अपु को नेतरो र्थः स्यात् नन्वेवं वस्यस्यैत त्रयो गयोः
सिद्धः किं तु प्रकारणो यकस्याप्रसिद्धमिति। तत्रैक प्रकरणत्वात् सत्वे शर्प्यरो वे सर्जनीय दत्तस्यासिद्धत्वं नास्ति। नैष दोषः कार्यभेदात्स्वकरणा

पदेन हि सर्जनीयस्य सत्वस्य च विसर्जनीयान्तरणामेतदुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते। तस्मिंश्च शर्प्यरो वे सर्जनीयो सिद्धो नासिद्धः कथं अधिकारी नाभावि
प्रकारः कश्चिद्देशस्य संदेशाश्च प्रभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। अपरो पधारत्वा अयम् सा वा वदेकाश्च
मनुवर्त्स्यते तद्वत् अपरो धिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते तद्विदेशपयः प्रातेयोगं तस्य निर्देशार्थ इति तदा हि प
देता हि सर्जनीयस्य सत्वं विसर्जनीयस्य हृत्वा एतत्रत्रानुवर्त्तेत सत्वं सन्तेषपद्यते। तस्मिंश्च शर्प्यरो वे सर्जनीयः सिद्धः एवं कृत्वा शापरे योरे
व कुप्वोः कप्यो स्यातां अभिः प्सातं वासः श्रीममिति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते शर्परे विसर्जनीयः संपद्यते सर्जनीयः वाशरि ततः कुप्वोः
ः कुप्वोः शर्परे यो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति किमर्थमिदं कुप्वोः कप्यौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं ततः कप्यौ कप्यौ भवतः कुप्वोरिस्येव
महात्मके तद्धि सकाले वेधीयते अन्येन विधीयते अन्ये नावसर्जनीयः कप्यौ छिदिति। यद्यपि सर्वं शास्त्रं व ज्वलन्तं परिमाषा धर्मस्तथापि यथा येन सामान्या
तमेदा राम शं नेत दुक्तं तद्धि रितिबकारे गोतिमादः प्रतियोगमिति। यस्य त्वारितल्या सत्यते तत्स्य दशहांतर शापोगं तरेण न मापते सादस्यान्न तत्वा
अवसायः पोगं तरोपयो पर्थं स्यात्स्यैवा च मान सर्थभेदात्वमित्र स्याभिभेदाव सापन्त च विसर्जनीयस्य सदमितिमिता भावा त्र पारमाषा नाधिव
कारे गोत्तर च स्यानि को नोक्तकर्षः स्वारितत्वाच्छिह सर्वं प्राप्तो पि विसर्जनीयः शर्षः सिद्धो विसर्जनीयः स्यान्नित्येन प्रतिपादयतीति शर्परे विसर्जनी

राम
६०

अथ स्वेति। योगविभागो मसत्कप्योः कुप्वोर्नित्यमिति तु च त्रीतत्प्रसंगाः स्वत्वानि ति विशेषः सोप आतः फ इमिति यद्यपि माप्रः शादेशोधिकरणात्वाचीत थापि वत्रिविधूर्वे
शक्तिमद्वा वातिद्वय दस्यानया पोग उपपद्यते यथा दोषा भतम ही देक्षा भजारा ति रित्यादावभ्युतत्सार्कः उपध्मानीयो मध्यरति उपध्मानास्य प्रकारांतरेण

अपवाशर्परे विसर्जनीयस्य सत्वं कुप्वोः कप्यौ चेत्यन्वर्त्तिष्यते सोपदादौ सोपदादौ सोऽपदादावनव्ययस्यासोऽपदादौ अनव्ययस्येति वक्तव्यर
हस्मात्मुक्तः कल्पं सुनः कल्पं कुरु कल्पो कान्ये नियमार्थं रो कान्ये इति वक्तव्ये किं प्रयोजनं नियमार्थं रोरेव काम्येनान्यस्य ययस्काम्यति। च
मा भूत् गीः काम्यति प्रः काम्यति उपध्मानीयस्य च सत्वं वक्तव्यं किं प्रयोजनं। अयमद्भिरूपध्मानीयो पूर्वः पद्यते तस्य सत्वं यथा स्यात्तेजः प्रभावे च
अभु हुः सपु इदं स्यैतद् पथ्यास्मान्यपुपध्मानीयो यधः पश्यते उक्तिजि धतात् उपध्मानीयस्य हि द्विवचने प्राप्तो सिद्धकारो यथा पुनः स
तिवन्ताः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति यदिदकारो यथः पश्यते काररूपसिद्धिः उक्तिजिताउज्जितमिति। असिद्धे मठ ज्ये दद मस्ति। त्वो
सुना प्रकृत ज्ञोवस्याभिमउज्ये उज्ये प्रत्यु तासंनिपातेनोभ वतीति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वारयितुमपाकालात् तद्धज्ज्व आर्जव दस्लैवं तदुच्चारणार्थः पकारः प्रसतो। न तु प्रबलार्थस्य यधात्वमुपध्मानीयस्य कुप्वोः प्रकरणाधजनकारस्य कुत्वेज
न्नैवोपध्मानीयस्य सकारो मन्त्र प्रस्ताहारउ यदेशावोदनाम प्रलोजशमप्रीति जश्त्वं व कारः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ ८
६१
निपातनादिति। पचजनकाः। अपनेत चदकारस्य लोपश्च नाश्नोतीति वृत्वेभ्याः सेमत्तं जनामस्रीत्वेनानेन नरननो पिवकारो भवतीति। निपातनेन कुत्वनिषेधा
र्थेना अनुमीयत तदिति। भाष्ये। तेन पूर्वत्रासिद्धमिति न त्रः सं योगादयद ति द्विर्वचनानिषेधे वलस्यासिद्धत्वादकारस्य द्विर्वचं नानेषेधः। गायेरीति। एवं चदकारो
पदेशो। द्विर्वचनानिषेधार्थं स्वेत्तिद्विर्वचने कृते वत्वमिति रूपसिद्धिप्रायामानुपलब्धो श्रीपतेर्नमिधानात् बजमावाद्रुः रतिनभवतीति। नचाप्सुद्रूरस्तत्रार्भे

निपातनादेतसिद्धं हि निपातनं भ्रजन्सुत्वो यातपुपता पयोरिति। रहापिप्राप्नोति। अप्सु द्रुः सप्सु द्रुः अकुत्वादिपये निपातनं। अथचानेन द्रुत्वे रूपं दि
नहिंतामेर्विपर्यात तोधिधीयते अप्सुद्रुतः अप्सुद्रुतः अप्सुद्रुः इत्यः ध्व क्रिमविशीषेणा सत्वमुत्कारस्यादुत्तरस्य सकारस्य सत्वमुच्यते शाहो क्विदिति उ
त्तरस्याविसर्जनी यस्यैव सत्वं विधीयते किं वातः षघ विशेषणा सत्वमुत्कारस्यादुत्तरस्य सकारस्य सत्वमुच्यते निष्कृतनिष्पीतं ठसत्र सत्वस्यासिद्ध
त्वात्सत्वे न प्राप्नोति। अथ इणउत्तरस्याविसर्जनीयस्यैव सत्वमुच्यते सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो नकिं वातः षघनुवर्त्तते। सत्वमपि प्राप्नोति। अथ
निरूत्ते नमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न षघनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निरूत्ते तिरसोन्यतरस्यामित्य
त्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न किं वातः षघनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निरूत्ते हि स्विश्चतुरिति स्वे
थे रस्तुसो सामर्थ्ये निःशसमासे उत्तरपदस्थस्येति सकारग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो नाकिं वातः षघनु
वर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निरूत्ते अतः कृकमि कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति सकारग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ ॥ ॥

इँवतिमो त्रेः स्वरो वेशो च्छे उत्तरस्वरेणातोदात्तत्वात्त त्स्यापे च्या प्यादि स्वरेणाद्दा दसाः षः सत्वस्यासिद्धत्वादिति। इणः षः इत्यनेन वपदात्सस्य स सत्वं विधी राम
यते तदा सोपदादि सस्य वसस्य सर्थि क्वादेः षत्वं स्यात वक्ष्यमाणापोगे विधीयमानस्य तु सस्य षत्वे सिद्धत्वात षत्वे न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ ६१

असमासेपि न हणमिति। अन्तरेण य्यसमासे पि नहणं विशेषानुदात्तात समास कासयोर्लुकि सिद्धा। तिन वसमासे पर्वे यदात्तं त्वापाम गारतिनिषमे नथा तस्यप्र
प्तिर्नियमेकर्त्तव्ये उपसर्गादि सस्यणात्वस्यासिद्धत्वात्रिपमभावात्तदेवदसमासेपि नहणं यथो कामर्थ तापय तिपद विस्पानिभेद अदेशा भेवष्विसर्जनीयस्या

दयो क्रमितयास्तु अत्ताव दनि शेषे णो सत्वमुत्कारस्यादुत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते नतु चोक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात षत्वं न प्राप्नो
तीति। नैष दोषः आचार्य प्रवृत्ति ज्ञापयति नेपोगेणो गेसिद्धं कितिहिंमकरलो नकरणं असिद्धमिति पद्युमपसर्गादसमासेपि तोपदेशस्येस समासेपि न ह
णं करोति। अथवा पुनरस्तु इणउत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते नतु चोक्तं सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न षघनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोतीति नि
षदी षः संबंधमनुवर्त्तिष्यते सोपदो इणः षः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः इणउत्तरस्य षकारः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः नमस्पुरसो र्गत्योः
सकारः तिरसोन्यतरस्यां सकारः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः हि स्विश्चतुरितिहृत्वो र्थे रस्तु सो सामर्थ्ये निःसे समासेनुत्तरपदस्थस्येति षका
रः तिरसो न्यतरस्यां सकारः अतः कृकमि कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य सकारो नुवर्त्तते षकारग्रहणं निरूत्ते ॥

नित्यात्त्वाधिकृघोरधिकारादेक निमित्तत्वादेकमकरणात्त्वा वसापः संबंधमिति निषेधः परस्य सकारः आ सेवितिषकारे रात स्पवाधानात्तकारा कारणात्त्र स
रति षरति चेत्वरितत्वादुत्तरत्वावेर्त्तं ते उत्तरो ये योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाधोगातरेषु केवित्तषकारसंवद्धाः केवित्स कारसंवद्धाः अनुवर्त्तत रति पक्षे सका
रषकारादेशप्रवृत्तिः॥ ॥

भा.वै. ६२

इदुदुप पुंमुहुसोरिति अभुसत्वाचेताविति प्रतिषेधः प्राप्नोति संयुक्तानां सोपकृत्व इति वचनात् षत्वं न भविष्यतीति नार्थः पुंसः प्रतिषेधेन सकारस्यावस्थानं वक्तव्यः
रुत्वे हि कृते प्राप्तो विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धे षत्वे कृते विसर्जनीयस्य श्रवणं प्रसज्येत ननु सकारस्याविद्यमानत्वात् सकारस्य सत्त्वमिति को विशेषः ततः षत्वं ने
तदस्ति सकारविधानसामर्थ्यात् षत्वं न भविष्यति षत्वे हि सति रेफः स एव विशेषाभावात् किं सत्वविधानेनेत्यन्ते प्रतिषेधः प्रयोजनं शास्त्रान्तरतो व्यपदे

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः पुंस्कामः पु
ंस्कामः इति मुहुःकामः मुहुःकाम इति पुंस्कुलं पुंस्कुलं मुहुःकामः इत्यादौ च एतान्यन्तादौ कुप्वोरिति वक्तव्यं पुंस्पुत्र इत्यादौ इत्यत्र नाप्नोति
कुलत्वं बहुत्व बहिरङ्गलक्षणत्वात् नयाकृत्यादि कारणं बहिरङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गलक्षणाद्धि रहकारस्य अभ
वतीति चतुःकरोति प्रादुःकरोति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति चेदप्रत्ययविसर्जनीयस्येति चेद् अप्रत्ययविसर्जनीयस्य
युष्मान्तलुप्यते प्रत्ययविसर्जनीयः एत्य सेति एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकम् एकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य
इदं कस्मादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दे पठ्यते तेन स्वाप प्रत्यायां वा एकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति ॥ ॥ ॥ ॥ राम ६२

शास्त्रत्वे सत्यसपविसर्जनीयत्वात् षत्वप्रसङ्गः प्रत्ययविसर्जनीयस्याप्यप्रतिः उभयादेशत्वाच्चायमुदाहरणमिति परत्वाभावात् सकारस्यैव रुत्ववि
सर्जनीयौ मन्यते लुप्यते इति पठ्यते तेन स्वापि षत्वं भवति कस्कादिषु निरूपका देशशास्त्रनिमित्तं पश्यते स्मात्सरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते

इति द्विर्हि चतुरिति ग्रहणं क्रियमाणो नाभिप्रायेण इत्यर्थः प्रश्नः इतरस्य गृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति यं चहृत्वदिति अत्र सकारः प्रसज्येत अथेति द्विस्त्रिश्चतुरि
त्यर्थ एवेति प्रश्नः इतरः प्रत्युदाहरति चतुष्कपालं चहेति इदुदुपधस्येति द्विस्त्रिश्चतुरिति न स्युस्तथा दुरादा नाम प्रत्ययविसर्जनीयस्यानन्दाय
साहचर्यव्यवस्था हेतुत्वेनाप्यनेन चतुःशब्दार्थप्रसिद्धं तद्धर्महरणात् कर्तृप्रत्ययविसर्जनीय इति सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रोरिति लोपः क्रियते

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे किमर्थं इदमुच्यते अथ कृत्वोऽर्थ इत्येव अकृत्वोऽर्थे इदं मा भूत् चतुष्कपालं चतुष्कं इत्यत्रापि नित्यं सि
ध्यत्येव विभाषा पूर्वेणापि सिद्धे विधिर्नियमार्थः नाप्राप्ते पूर्वेणारब्धे विभाषा आरभ्यते सा पूर्वं बाधिका भवति द्विष्करोति द्विःकरोति
वेषतु पूर्वेण विभाषा बाधिका स्यात् नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति किं कारणम् अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं सुच्प्रत्य
ययविसर्जनीयोऽयं तस्मिन् तस्मात्कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्तव्यं द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थं कस्मान्न भवति चतुष्करोतीति इदुदुप
धस्येति वर्तते नैवं शक्यं अक्रियमाणे हि द्विस्त्रिश्चतुरिति ग्रहणे कृत्वोऽर्थग्रहणे तद्विसर्जनीयो विशेष्येत तत्र को दोषः इहैव स्यात् द्विष्क
रोति द्विःकरोति इह न स्यात् चतुः करोति चतुष्करोतीति द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोऽर्थग्रहणाद् द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते द्वि
स्त्रिश्चतुरां कृत्वोऽर्थे वर्तमानानां यो विसर्जनीय इति ॥
इति भावः लुप्यत इति एतस्येति लोपे कृते चैतस्यासिद्धत्वात् इतीति लोपे च कृते लोप इति द्विभ्रंश द्विस्त्रिश्चतुरिति चतुःशब्दः स्वजन्त स्यानुक
रणमिति प्रकृत्यावेवाद्यत्वाद्वा प्रकृतः द्वित्रिचतुर्णामिति चतुःशब्दस्य जन्तस्यानुकरणात्वात् तुड् कृतः ॥

भा॰कै॰८ पदस्य लुप्तोर्थवति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति विकल्पस्याप्यसिद्धत्वाच्चतुःकरोती ति निसंख्याप्रसंगः नैष दोषः अकरणे सकरणप्रसिद्धं ननु योगो योगादस्तु कस्मात् अथ
६३ वादउदयस्य लुप्तोर्थ इत्यत्रैतत्प्राप्तेनिसेधलेस्यारम्भादस्यापवादत्वमिति अपवादो वचनप्रामाण्यात्सिद्धो भवतीति सूत्रमाश्रयेदानाभिति। दर्हस्याकारसम
हरणादेकार्थीभावस्य सामर्थ्यस्य इति पूर्वसूत्रेण विशेषाश्रयणे प्रमाणाभावात् द्विविधसामर्थ्योपग्रहस्यान्यायत्वाद्वैतद्वि पीपमाननिमित्तत्वाभावे पूर्वेण
विकल्पः प्राप्नोत्येवः नानापदार्थयोरिति। नानाभूतयोःपदार्थयोर्यो दोर्वर्त्तते नमीर्थौ योगो व्यपेक्षालक्षणः सरव्यापते वन्द्वे कार्थीनावोग्रहति तस्मात्रि

एतदपि नास्ति प्रयोजनं पदस्येति वर्त्तते लुप्तोर्थग्रहणेनाविशेषयिष्याम इत्यस्य लुप्तोर्थे वर्त्तमानस्य यो विसर्जनीय इति। लुप्तस्तु नर्थ इत्यत्र
वीति कस्मात्तु पाल्ते व्यापत्वं विभावयाभूतनुसिद्धं न च पूर्वत्रासिद्धे ह्ययं विधिस्तेन तु रंभ लयपदापि लुप्तोर्थे। न हि लुप्तोर्थो रेफस्य विसर्जनी
योहि २ एवं सति लिदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यं। अन्यो हि नेद्रुपधःलुप्तोर्थे कार्ष्टेदस्यास्ति ३ अकृतप्रमाणो न हरणो विसर्जनी
यस्तदा विशेषणत्वात्तु रेनसिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ४ तस्मिंस्तु प्रसंगे सोपु त्वं चतुरो विशेषणं भवति प्रकृतं पदं त
तस्यापि विशेषणं त्याय्यं। नित्यं समासे अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थं। परमसर्पिः कुण्डिका अपेदानीमनेन मुक्ते पूर्वं शायत्वं विभा
षा कस्मान्न भवति दस्सोः सामर्थ्यादिति। नानापदार्थयोर्वर्त्तमानयोः व्यपैतपदापोगः तास्ते न व्यवकार्यं न प्रकृतं तद्व मेने ॥ ॥

ति। अपेक्षा सामर्थ्ये सति संवृत्ते सत्पत्पूर्वं न प्नु कृमिति। बापेक्षालक्षणं सामर्थ्यं मा भूदपि तु पुनः लक्षणे तत्र एक्या अथवा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थाना समा ६३
सध्यानेवे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः न वोति। व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिह परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादौ नास्तीति यत्वाभावः॥ ॥

पयान्प्रेति समासमतिहितस्याप्यनुपपत्ते कार्थीभाव आश्रीयते नेष्येहकस्मान्नाश्रीयत इत्यर्थः। ऐकार्थ्यं दलितमपेक्षार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं पूर्वत्राश्रीयेत तदा वाक्ये
यत्वविकल्पोन स्यात् ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र माभाहि द्विविधस्य सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति कृत्वमश्रोत्तरं अथवेह समासग्रहणाद्धि वर्जावद्याधातपूर्व
त्रापेक्षितसहस्त्रिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते सेति तद्धिसमर्थमिति। अथवेदिति। स्यादेतद्द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे लुप्तपयोरिसमर्थ
ग्रहणात्स्य याव्हरणापरिभाष्यपरमसर्पिः कुण्डिकेत्यादौ प्राप्तिकं यत्वं न भवेत्स्यादिति। तदयुक्तं। परमसर्पिष्कुरोतीत्यादावविभक्त्या न संभाव्याव्ये वेति। अनुत्त

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगः न वा व्यपेक्षासामर्थ्यं किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन्योगे व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरैकार्थीभावो यथान्यत्रैकार्थ्ये
सामर्थ्यं वाक्ये यत्वं न भेत्स्य सेत् सेकार्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात्। सर्पिष्करोति सर्पिः करोतीति तस्मादिह व्यपेक्षासामर्थ्यं साधु मन्यते अथवे
त्यदं न तेन तो शिके नैव मे भवे साशिं पदिस्वद तस्मिंस्ततो शिक स्य षत्वं न प्राप्नोति। किं कारणं असमासमस्य पस्मात्समासादेनिहरणं भवतीति
। वाक्येपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति। वाक्ये दमे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत यद्यपमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधशास्ति प्रसक्तस्य
षत्वावार्षः भवति वाक्ये विभाषेति॥ ॥ ॥

रपदस्थस्येति प्रतिषेधात्तत्रापवादाक्योपरमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वं भविष्यतीत्यर्थः यदि हि षत्वे समासग्रहणं परिभाषोपस्थापनार्थं तानुत्तरपदस्थस्ये
ति प्रतिप्रतिषेधेन व्यवधानात्केचित्तु नित्यं समासे सत्येको योगः अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरनुत्तरप
दस्थस्य प्रतिषिध्यतेति दर्शयन्नो हि द्विविधसामर्थ्यापेक्षिनदोषदत्वहु

भा॰प्र॰८
६४

अथवेति पदमुक्तेसर्विरादेकशब्दरूपेसविज्ञानवाक्यकं सदानन्दपविसर्जनीयत्वादिरुपयसमेति नित्येयत्वेप्राप्ते इहसोऽसामर्थ्येदत्तेनेनविकल्पः क्रियते तत्रसत्यामहणमावात्ततपमहणपरिभाषाद्वयस्थानात्परमसर्वितरोक्तिसावयविमहविकल्पः। सेध्यातिक्रिमर्थमिति। इहसोऽसामर्थ्यं इतवच्यपेक्षा

अथवेतंसविज्ञानंनित्येमत्वेनतोविभाषेयं अथान्युक्तंप्रातिपदिकत्तोनित्यत्वेप्राप्तेविभाषा आरभ्यतोसिद्धेत्वमेसमासेकिमर्थंतदीद्
मुच्यते प्रतिषेधार्थस्त्वयलोयं अनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधवक्ष्यामीति नानापदार्थयोर्वर्तमानायोःस्यापते घदापोगः तस्मिन्सति
कार्यंतयुक्तंतत्त्वमिनेह १ एकार्थेसामर्थ्येसाकोयतंन्नमेमसत्येत् तस्मादिहापेक्षोसामर्थ्यंसाधुमन्येत २ अथवेतेसदंत
मेततनतोधिकेनैवमेभवेतमातिःवाक्येचमोवेभाषाप्रतिषेधोनमकत्वेतराप्रथवेतसंविज्ञानंनित्येसतेततोविभाषेयं सि
द्धं वमेसमासेप्रतिषेधार्थस्त्वयलोयं ॥

तस्यासामर्थ्यानहणात्समासेरुदुपसस्येनित्यत्वंसिद्धंतत्किमर्थं नित्यसमासइतिसूत्रमितिप्रश्नः प्रतिषेधोर्थइति। उत्तरपदस्थस्य राम
समासेयत्वनित्यसमर्थस्त्वमितरार्थः क्रियानहणात्तकर्तृयेसमासे उत्तरपदस्यसेतिप्रतिषेधार्थस्त्वेपरिहृत्ये अघुनित्यस्येत्वाप्रामसारोसर्विधा ६४
यत्तु सेत्यदि प्रसिद्ध्यतीतिमत्वायद्युत्कित्पक्षरदेवसेतरस्याप्नमयाप्रः

अपदंशब्दयीतिामहत्त्वमहणोपूर्वेतिप्रश्नः इहाः षोधमितिादहाकिपमारोमहत्त्वनहणोरगाः षोधुमितन्नन्मनहणोकर्तव्यं।ततः समासेसुलेरिसवहामहणोकर्तव्यो। अ
पदंतामिसंवद्धमितिरुधाभामिसत्रापदंतान्महणात्तुवर्णेनात्यपदोतस्येतिसत्वेनकर्तव्यंभवतीतिलाहवेलपचतेइस्तुपाश्वापवाप्यरपुत्रकप्यरहतेभाष्यप्रदीपे अ
वमसाध्वापसप्ततायेयादिप्रयमनान्हिकेसहिप्रयोजनंनास्तीति। ननुभिक्षरूपमहत्त्वमार्थवचनंस्यात्। नैतदस्तिस्यानेऽन्तरतमइसस्वाभावप्रसंगात्। अथपदं
तस्येसविकारादंतस्यनमविष्यतीत्ययमप्यन्नयापरिहारोस्तिकुतोनुरवत्वेतदितिवत्तुवचनसामर्थ्यादनुसंहारेवाधितेसर्वादेशोमहत्त्वमाःप्राप्नोति
चपदंतात् अथमहत्त्वमनहणोकिमर्थंनापदंतात्सषोभवतीत्येवोच्येत तत्रापमपयार्थःपकारनहणोनकर्तव्यंभवति। महतमनुवर्ततेतेकमहतेरणः षरतिनेवंश
केमवस्यमहत्त्वमनहणोकर्तव्योएहायेपुनरापृथारहायंतावत्तदरााबद्धेनतु। किउंधोमारितिअत्रमहत्त्वमनहणोनकर्तव्यंभवत्रमिदंउत्तरार्थंरवाभीनोषाऽसकानपदरअ
तिअवरणाकोधनहणोनकर्तव्योतत्रापमपयार्थःपदंतस्येतिमतिषेधोनवक्तव्योभवति। अपदंतामिसंवद्धंमहत्त्वमनहणमनुवर्तते इतिप्रामप्यावसतस्तोसिवरइ
त्वितेव्याकरणमहणाद्येवमसत्यापस्यतेपायदेमयमनान्हिकेसहिसाऽसामहणोकिमर्थंनासहेस्साहोमहत्त्वमोभवतीत्येवोच्येतमहेस्याहोमहत्त्वमोभवती
त्युच्यमानेपोत्समवसत्येत् ननुचचेत्सप्तमहत्त्वमवत्रनैमपोवचनंनास्तीतिहतासकारस्यभविष्यति।कुतोनुरवल्वेतत्। अनेनार्थआरंभेसकारस्यभविष्य।
तिनपुनराकारस्यापा।स्यानेनतरतमोभवतीतिसकारस्यभविष्यतिमवेत्सकतितोनरतमनिर्देशोसतासिद्धस्यात् आदेशतस्तुचेतरमनिर्देशोलासमाकारस्या
पसज्येत तस्मात्सकारान्महणोकर्तव्यःउत्तरार्थंवसकारमहणोक्रियते। आदेशमलयपोस्सकारस्ययथास्यात् इहमाभूज्जचितेसतंश्चसहितमहणोकिं
मर्थंनिसाऽसोभवतीत्येवोच्येतसहेरेवसादूरूपंभवतिनान्यस्यपंचेवसाहः चलेसमानशब्दप्रतिषेधःसाहः चलेसमानशब्दप्रतिषेधःसाहः चलेसमानशब्दानाम
तिषेधोवक्तव्यःसाहोदेःसाहोहृषितिकरोति। अर्थवतामहणात्सिद्धं। अर्थवतःसाहेःरुपस्यमहणोनचैवोर्थचाना। अर्थवतमहणात्सिद्धमितिचेततत्ते
आयसयरोस्यरोपोन्मुस्यानेंतरतमइतियन्महणमिहानुवर्ततइतिभावःमहत्त्वमाकारणानुहत्तीत्याकारआकारस्यमाभोति। मवेदितिापवेनरतमइतिसस्याप्रोवे
ततसंयपरिहारःयावहणानुहत्तीसात्तमापक्षत्तरोपदर्शनासूक्तःसपम्याहाकोपरराचातियशोदुर्धाचाकालस्यमात्रिकएवांतरतमःस्यानास्याआदिश्वा
नःक्तितमिति।महत्त्वमानुहत्तीनकारस्यःमसज्जेतवकारानुहत्तीत्यःसाधुरिति। देपुस्यदाक्रिकस्यवाअहेवयवविरेष ॥

भा॰कै॰८ ६५ नुमिस निर्सोरिति।पथाहपक्षैर्नप्रवेशक्यमिति।वक्ष्यप्रवेशनिषेधपरत्वाहाक्पसृष्टेकं सहितानां च प्रवेशाभावः।एवं नुमादीनां षत्व
प्रतिबंधहेतुत्वमतिप्रसक्तो यो पासनासत्वेकसमुदायेन व्यवायापेक्षत्वप्रसंगः त्वमेवेति।एवमुच्यमाने नैकव्यवायापेक्षत्वप्रसंगः।ननु चा
प्रमिति।सर्वे व्यवायाः सप्रवाप्त यथासंभवं कावित्सले कैक विधा भंगा व्यवायेषत्वप्रसंगः एवं तर्हीति योगविभागः सिद्ध्यां व्यवाये

अर्थवतानहसिद्धमिति वेत्रहित्नलोपे र्थवत्वाभावनिषेधो वक्तव्यः सहप्रत्नेन सा उः सा इस्याप संसाडिः अत्र प्राप्नोति।न वक्तव्यः मत्वतकोरेकादे
शस्यासिद्धत्वात् नैव साडु शब्दः एवमपि सहेरेनसउः सउस्यापत्ये साडिः अत्र प्राप्नोति तस्मात् द्विनहरणं कर्त्तव्यं॥ इणकोः तु विसर्जनीय विसर्जनी
यशर्व्यवाये नि सेः प तिषेधः तु मविसर्जनीयशर्व्यवायो निंसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः निस्से निस्से ति।तन्नर्हि वक्तव्यं।न वक्तव्यं।नुमेव व्यवायोंविस
र्जनीये नैव व्यवायेषट्वे व्यवायदति किं वक्तव्यमेतत्।नाहि कथमनुच्यमानं गंस्यते प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति तद्यथा गुणा
द्वृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यतां अर्थिनश्च राजानो हिरण्ये
न भवन्ति।न च प्रत्येकं दण्डयन्ति एवं तर्हि योगविभागात्सिद्धं।योगविभागः क्रियते।नुम्व्यवाये।ततो विसर्जनीयव्यवाये।ततः श
र्व्यवाये।सतर्हि योगविभागः कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः प्रत्येकं व्यवायप्रत्युद्धः परिसमाप्यते॥

सत्वाभावः इणकोरिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्यं वक्ष्यमतिपादनायोगात्पवेशाद्वैकैकव्यवायेषत्वानुसनानात् प्रत्येकमिति।नुम्ब्यदर्शन यथा स्व
स्वराज्यवस्थानं तत्पत्रेन द्वाकात मक्रियावाक्यानि त्रीणि एवं तर्हीति योगविभागसाध्यफलासिद्धिः॥ ॥ ॥ ॥ राम ६५

आदेशप्रत्ययपोः सहति अथ सहत्रिसत्तः उदन्प्रत्ययोः धसदिम्भः किंदिसत्ता नुवर्त्तते किं त्वा निदेशाद्धि कार्य लाभात् प्राप्य वार्त्तिकयोः स्वरूपदितः सर्वतसंनिभिद्धत्
वृद्धिसिमसपठणस्यप्रक्षि।अनुवृत्तोवनायचुसावमाना अप्युगादयो मुख्यजि।निमित्तं कार्यं न मत्तो अतः हलकमिके सेसन एवं स्थं सतहणप्र।नवेएतदिति विस्वं वुस
त्रिहेठकसुगमदीनामव्यपायभ्युपेयं सर्पिषा इस्तरसादिसिध्दर्थमित्यर्थः एवं तर्हीति।हलसादिषुवत्वेकर्त्तव्येमत्वपर्यन्तानभवति। अथेति।अवयवषष्ठ्यासस्यादसस्या

आदेशप्र आदेशप्रत्ययोः पत्वे सरकः प्रतिषेधः आदेशप्रत्ययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः हलसः धसः अस्त्यामिहसुब्धते सरकदति सरायदीता
मितिवक्तव्ये इहापि यथा स्यात् वर्सं तर्समिति।तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं उणाद्यो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि।न वै शतत्सवेशकं वित्तान्तुमुणा
दयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति इहनस्यात सर्पिषोपतुषदति एवं तर्हि विहलवचनात्सिद्धं वदंजप्रत्ययसं स्ताभवति अथ किं पुनरिय
मवयवषष्ठी आदेशस्यायस्सकारः प्रत्ययस्य यस्सकारइति आहोस्वित्समानाधिकरणा आदेशो यस्सकारः प्रत्ययो यस्सकारइति॥ किंचात्र विशे
षः

वृत्तसवचनविपरिणामेतत्कर्त्तव्यो भवति कार्यत्वादेशप्रत्ययपोरसंवेधः सकारविशेषणत्वात् समानाधिकरणोपन्ने न्यादेशप्रत्ययोः सकारयोरिति
द्विवचनं विपरिणामः कार्यत्वादेशप्रत्ययो पञ्चीरनायाश्च तुन्न हरतिसाम्यात्तपञ्चद्वपसंभवः॥

भा॰कै॰
६६ विसं विसमिति। स्थानीर्हि द्विर्वचनमिति मत्वा दोषप्रसङ्गः। एषः इति। एतदस्य कारस्य तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सकार आदेशो नादेशो नादेशावयववदिति षत्वं न प्राप्नोति ए
व सकारो मध्येऽलक्षणादेशः प्रत्ययो वा सकारो न तदवयवः सिषेवेति स्थाने द्विर्वचन आदेशावयवः सकारोऽन्त्यादेशः इति व षत्वाभ्यासे णो यथा द्विविवि समित्यादौ। सरीसृप्यत इति

आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्विर्वचने प्रतिषेधः आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेत् द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः विसंविसं मुसलं मुसलं।
समानाधिकरणानां वा प्राप्तिः समानाधिकरणानां सत्त्वस्य प्राप्तिः एषो काऽपि ज्ञा। अस्तु समानाधिकरणा यदि समानाधिकरणात् सिषेव स्व प
त्वं प्राप्नोति नथात द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनं पाकमास्थानु इहापि तर्हि प्रसज्येत सरीसृप्यत इति। तस्मात् द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं इह तर्हि करिष्य
ति हरिष्यति प्रत्ययोपरस्य सकार इति षत्वं न प्राप्नोति अस्तु तर्हि प्रत्ययपरस्य सकारः प्रत्ययस्य सकार इति। इह तर्हि अकार्षीत् प्रत्ययस्य सका
र इति षत्वं न प्राप्नोति मा भूदेवं आदेशो यः सकारस्तेन भविष्यति ॥

ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वं स्यात्तत्र प्रसङ्गः उच्यते सिषेवादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थानीर्हि द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति द्विःप्रयो
गोऽत्र न दोषः सिषेवे तासे तु धात्वादेशः सदति प्र आदेशस्य सामानाधिकरण्यपक्षेण षत्वं सिध्यति॥ राम ६६

णो षिच इति। लेख्यत्वपेनपरस्मैपदं निपातनात् लोपः स्यादिनेकारलोपः लेडीशा विसृसिच इलेडीनि सिपा हरिकृते इति। साम कसपस्य पत्वात्तद
वयवः सकारः वस्तु पत्वं तदिति विपत्तिं सोऽलेदा नानाविभक्तीनामिति आदेशस्येति बलायेक्ष्यपास्यानवषी प्रत्यये निसकारायेत्पाव पवषी
निसहविवक्षाभावात् हे हात्त्र पयानिः व्यपदेशिवद्भावे नेति। ननु सिष्वसिचोरर्थवत्त्वादर्थस्य तन्नोपादानात् पुत्रो व्यपदेशिवद्भावः इण्गमभावान्

इहेतर्हि णोषिषतमेदिषदितिप्रत्ययस्य सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। एषोऽपि दृढ़तेप्रत्ययस्य सकारः इह तर्हि इ षो मा व स्तात्सदेवान्पक्ष
त नानाविभक्तीनां च समासात् उपपत्तिः नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते आदेशप्रत्यययोरिति योगविभागात् सिद्धं योगवि
भागः करिष्यते आदेशस्य षो भवति। ततः प्रत्ययस्य सकारस्य षो भवतीति स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः न कर्तव्यः कथं अस्तु तावदव
यवषष्ठी॥ ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेत् द्विर्वचने प्रतिषेध इति नैष दोषः द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं परप्रत्ययः समाना
धिकरणानां वा प्राप्तिरिति व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति॥

वाप्राप्तेनेकत्वलाद्वा एव रत्नत्र तु सकारस्यानर्थक्यात् पुत्रः तथा चोक्तमर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति एवं तर्हि वयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशि
वद्भावः स्यः सः एषो सा वितिसकारसमुदायस्यादेशस्येषदस्य तत्र सकारोऽवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते

भा·कै·८

६७ पदयमिति। पत्वपावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवतीति केवलस्य सयास्य सकारस्येति प्रतिषेधेन प्राप्यते नानाविभक्त्योरिति। नन्वाचार्यस्यार्थेषु चैव वाक्यं
भिन्नमस्यानयोर्द्विः उच्यते एकविभक्तौ रयं द्वौ नानाविभक्ति तुल्यफलत्वात् नानाविभक्तयोर्यद्ग्रहणं सा द्विग्रहणा द्विषिण्णहणाद्व्योर्भयत्र समानाधि

अथ पुनरस्तु समानाधिकरणा कथं करिष्यति हरिष्यति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवं जातीयकानां षत्वमिति पदयोः सा
मदाधोरिति॥ सासतिषेधं शास्त्रि अथवा पुनरस्त्वादेशी यः सकारः अस्य पस्य पस्य सकार इति। कथमिदो मावस्य तस्य देवानु
पक्षात् व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति सतर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः उक्तं वा किमुक्तं तत्र व्यपदेशिवद्वचनमे
काचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे वादेशसंप्रत्ययार्थं॥ अवचनात् लोकविज्ञानात् सिद्धमिति। यदपि नानाविभक्तीनां वसमासात्तु पयति
रिति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानाविभक्तौ रेयसमास इति यदयं शासिवसिघसीनां चेति घसिग्रहणं करोति कथं कृत्वा
ज्ञापकं यदि हि आदेशस्य पस्य सकारस्य त्वेवं स्यात् घसिग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्य आदेशी यः सकारस्तस्य ष
त्वमिति ततो घसिग्रहणं करोति॥

करणं पैषिकरणं वात् अमत्यपावहत्तित्वात् तत्यपशब्दस्य समानाधिकरणे विधेयापेक्षकरणफललाभः ॥ ॥ ॥ राम

६७

स्तौतीति नियमार्थ इति। विशिष्टे नियमार्थ इत्यर्थः सुषुपिषदंदमिति। स्वयेर्लिङ्गन्तादस्य साधनस्य प्रेष्याभ्यासः सेत स्य षत्वे अथादेशो यल्लोपे चानियमाभावा
दभ्यासात् परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव अभिषिषिक्षतीति स्यादिष्वभ्यासे नेति वर्तमाने उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं असिद्धमिति। प्रकरणे प्रकरणात् सिद्धत्व
योपे हल्येत आश्रितं सनि योऽभ्यास इति। यथा एकहल्मध्ये इत्येतल्लिप आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनियोऽभ्यास समासात् स्तौतिण्योरेवेति तेन यडि यो

स्तौति। स्तौतिशिनहणं किमर्थं। अस्तौतीति ण्यन्तानां मान्तसिसिक्षति अथ एवकारः किमर्थः नेयमावः स्तौतिण्यन्तानामेव नामे घामिति नैतदस्ति
प्रयोजनं सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भविष्यति इत्यतो वधारणार्थ सतर्हि यथैवं विज्ञायते स्तौतिण्योरेव षणीति मैवं विज्ञायि स्तौति
ण्यन्तयोः षणीवेति इहं च स्यात् तुष्टाव षसातिर्कि सेषिष्यते कोविनतेऽद्रुरोधः अवलतेर्नियमो मा भूत् तस्य सुषुतीति। कः सानुबंधः सुबंधे तु रोधः ष
शब्दमात्रे नियमो मा भूत् सुषुपिषदंद्र। सुषुपिष्वदेति। अभ्यासादिति किमर्थं अभ्यासाघासात्त्विस्यानियमाय यथा स्यात् उपसर्गोद्घात्तिसस्यानि
यमो मा भूत् अभिषिषिक्षति नैतदस्ति। असिद्धमुपसर्गात् षत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं सनियोऽभ्यासस्तस्माद्धा
प्रातित्वस्यानियमो यथा स्यात् पक्षियोऽभ्यासस्तस्माद्धाप्रातित्वस्य नियमो मा भूत्। सो सुष्यतेः सन सो सुषिषते अथवा अभ्यासाद्धाप्रातित्व
स्यानियमो यथा स्यात् धातोर्या प्रातित्वस्यानियमो मा भूत् अभ्यासिषति॥

भ्योसत्तस्मादभ्यात्तर स्यापि षत्वं भवति। सोषुपिषत इति अवतुशब्दं च नंतरं षत्वं वहिरंगो नियमस्त्वतोऽसिद्धं वहिरंगमंतरंगात् इति सिद्धं षत्वं अथ
वा सकः षत्वं वहिरंगत्वादसिद्धं षड् निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्ये वितते नियमाभावो यथा स्यात् सुषुप्ततामिति। असोषिषत इति योऽवर्णार्थत्वात्
प्रत्यादेशाभावः आनादेर्हिर्तो यस्यैति सष ह्यस्य हि वचनं स्यात् इती लेधात्वा प्रथमभ्यासस्य षत्वं सभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाभावाद्वर्तते

भा॰कै॰ ८
९८

नतु च षष्ठीति वक्तानियरसप्तमीत तत्सुवशिपरतः लोपितियोरेव वयल्पमिति नियमः क्रियमाणा तुल्यजातीयस्य वशापरस्य सिद्धिः स्यादी वर्णं व्यावर्त्य पश्यघी
विषतीत्यादौ तु सस्य इह हिर्वुच न विधातत बशापरत्वाभावात् तस्य नियमोऽप्रवर्तिर्व्यावतत नायोः भ्यासान् हशो नेत्यर्थः तस्य ऊ च मितिः समुदाय एव तत्र ऊ च
यचहोरेणाहि वं च न भासित्यर्थः सप्तमी तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा हनेतस मुदायाव पवित्वेनधर्मा तुल्यजातीयस्याधि
वतीत्यादावपि स्यादिति स्यात् नहशो यदि व सन् न देयोपुपरस्त्वमास्यात् दोसम्पतरतीत्य मधोविषतीत्यत्र न स्यात्तु समस्यस न रूपत्वात् योर्वा पर्याभा

ननु च यतीत्य ब्रते वतीति नैवायर सप्तमी पञ्चाविश्यात् सम्पऊ तो हि हि द्विरुच्यते तस्मादेवास सप्तमी यशित्यतीति सत्सप्तमी चेत्याञ्जोति स्यादिष
भ्यासेन चाभ्यासस्य किमर्थमिदमुच्यते स्यादिषभ्यासवचनं नियमार्थं नियमार्थो यमारभः स्यादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात् इह मा भत्
अभिसुसूषति अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते तथ वायेवाषोपदेशार्थं तथवा ये अभ्यासस्य व्यवायेचाषोपदेशास्यादिषु यास्मो
त अभिषिषेणयिषति अवर्णान्ताभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं च अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत् अभितष्टौ षणि प्रतिषेधार्थं अभि
षिषेक्षति ॥

वात्स्यादि अभिसुसूषतीति एभिरतोसनसविनहम्नुहो षेतीड्प्रतिषेधः अभ्यासस्य सकारस्य लौकिकयोरिति नियमात् षत्वाभावः अभ्यासस
कारस्य तस्मान्नियमात् अभिषिषेणयिषतीति अकुलकृ सेनाशब्दः अयमेस हेनेन सेनासह स्यसः संज्ञायामिति साद्वेषोपदेशतरु ह
वा निषिनोते नैनये न से नाशब्दो ष्णुसाधनेम दा इत्येवं षो पदेशत्वे

राम
९८

उपसर्गात् अनिसंताद्विति स्तानसोन अहुतनोपसर्गो विशेष्यतश्नितस्तेनाविषिनंतादुपसर्गात्वसेन भायवेति उपसर्गोणश्च विशेष्यतष्टा तस्तत्र विधाभावः अर्थ
वापद्यास्थितरित सिद्धं पत्वे वर्णाश्च यत्वादि दिशावर्तीष्टतासकारा वाश्च को पस्यत हिनोत्र्यं पदि बर्निनि यद्यपुपसर्गो तोसा विशेष्यते न तु स्तौत्यादयस्त्वदाशतिनिवेशास्तनी
त्यादि भिरिति तस्को त्यादिभिः सकारेण विशेष्यते अपितु पसर्गः स्तौत्यादयुपसर्गस्याद्धितुः पटसकाह सानर्थ्याते स्नौत्यादयवयत्र पत्र भवति उपसर्गस्य स्तसका
रस्याप्रयोस्तसेत्यधिकार यत्व स्याप्रवर्तनं उपसर्गादिनेपंच मीनिर्देशास्तत्र यमिति विशेष्यते तोत्स्यास्ता व्यवधानं भविष्यतीति दोषः स्तौत्यादीनां परपस

उपसर्गात् उपसर्गान्तस्थलेति सउपसंख्यानमनिर्णीतत्वात् उपसर्गान्तस्थलेति सउपसंख्याने कर्तव्ये निष्प्रयोजनं निर्विवादं किं पुनः कारणं न सिध्यति अविर्णी
तत्वात् शीतानु उपसर्गानस्थत्सु य्युतेन च अभिसितांतः नवाचर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य तद्धि शीयक उपसर्गो धातुष्वं न चावर्त्तोर्केकारस्तो वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य वर्णाश्र
यं षत्वे तद्धिशेषक उपसर्गो धातुस्थे नैवेशिरायते शीतान्तानुपसर्गादिति कथं तत्राई हरा उत्तरस्य सकारस्य सवेत्स कारस्य स्तौत्यादीनामिति त्वशब्दो वापरस्ते वासिद्धं
यदेवं धातुपसर्गयोरभिसंबन्धः अनुक्रोऽपि भवति तत्र यो तेष इशा विप्राप्नोति विणा तः सेचका अस्मात् अन्त्या नेतवि सेदकोत्ता मः धातुपसर्गयोरुद्धाभिसंबन्धः क
तः कथं सनोत्यादिनिरुद्ध उपसर्गो विशेष्यिष्यामः स्तौत्यादीनामुपसर्गस्तस्य परस्तनिस्तौत्यादीनां च लेत्सपेत्स्योपसंख्याने अधिकत्वात् स्तौ
त्यादीनां यत्वे तत्संस्योपसंख्याने कर्तव्ये अभिधावपति किं पुनः कारणं न सिध्यति अधिकत्वात् व्यतिरिक्तः स्तौत्यादिरिति कृत्वा उपस
र्गस्स्तौत्यादीनामिति षत्वेन प्राप्नोति

र्गस्त्यादिरतः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न काश्चिद्दोषः स्तौत्यादीनां व्यत्वरतिदयाविसेचकस्तत्रागमे स्पसर्गो विपाद्रेनासि चेरिति षत्वेन भ
वत्येवं रूपं तस्याभिधावपतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति षत्वाप्रसंगः हे तम्प तिचेत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणता पक्षे पर्याधिक्यादषित्व सम्प्रत्ययः ॥

भा·कौ·८
९८

नवेति शंपतस्यपोऽवयवोऽतिव्रश्नत्वनिस्तस्यानन्यत्वान्नदथेश्नत्वादुपसर्गत्वस्यासिद्धत्वाच्चासिद्धेष्वत्वेनाभावात्तोरिति न आपिस एव स्नो लोदिरिति
त्वप्रसंगः नवेति अभिःकाजथेऽपेक्षायामविशेषत्वादुपसर्गोऽनस्तेनोनेःस्नोऽस्तुपसर्गत्वेऽलभिधावकमिच्छति अभिधायकोपनीतिमवस्येवत्वनासावेवभि
ति पदस्यवर्थस्याभिविशेषणत्वान्नदुपसर्गस्तत्रनास्तिमत्वंयवात्मुपसर्गविशिष्टायाथयोऽतिपुष्पतेतदाप्रतिबंधकाभावात्मपत्वप्रवर्तत एवेत्यर्थः

नवावपवस्यानन्यत्वात् नवावत्कथं किंकारणं अवयवस्यानन्यत्वात् अवपदीनेधनमःसामर्थ्यानोत्वप्रतिषेधः वामर्थ्यातोऽन्वप्रतिषेधीवतामुभ्यःसावका
भिधेति अभिसावकापतिपरिसावकोपाते नवानुपसर्गत्वात् नवावकथं किंकारणं अनुपसर्गत्वात् मात्विपापुक्तासंप्रतिपत्तुपसर्गसंज्ञेभवतः नचा
नेष नोतिभ्यानेक्रियायोगः किं तर्हि साधकोपतिष्ठेति इहापि तर्हि नप्राप्नोति अभिसावपति अत्रापि न सनीतिप्रतिक्रियायोगः किं तर्हि सावशति प्रति स
नोतिप्रत्यक्रियायोगः कथं नासावेवंशेष्यते स्तुत्यभीति उपसर्गविशिष्टायामक्रियापेक्ष्यते अभिषुणोति सामेः अपतोरितिवर्णनेउनाहो निवृत्ते नि
वृत्तमित्याह कथं ज्ञायते योगविभागकरणसामर्थ्यात् एतदेव्याहि सदिर्हलापोरसनोरेत्वेवद्ब्रूयात् अस्मन्योगविभागकरणेप्रयोजने किं अत्रा
चालेवनाविहूर्धयोरितिवक्तव्यमिति तस्मात् भेरेवपथास्या।सदेमोऽस्तु नेनदासिप्रयोजने एकयोगे ऽपिसतियस्याऽऽलेपनाविहूर्यस्तः तस्यम
विष्यति कस्यचालेवनाविहूर्यस्तः स्तंभेरेव॥

सनुअभीति नायंलौकिकः प्रयोगः केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाभावात्किं तर्हि स्तनोतिसंबंधाभावप्रदर्शनाय कोलितःप्रयोगकल्पापारेणाभेः संबंधोन राम
स्तनेति ह्यनेन प्रतिपद्यते॥ ९८

अनुविदेवातिपदिताःपर्युदासेऽस्मन्नेत्यनभ्यस्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदाश्रयणस्यापुक्तत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधेहिवाक्यभेदोऽवश्यंभावीरणाद्यणाग्रहणमितिरणोको
धेत्यवरणाग्रहणमनुवर्तनीयमिति प्रश्नीःकथं गिनिहन्यर्थमिति पूर्वयोगे बुद्धेरनुवर्तनात केवलस्योणारहानुवृत्तिरेषमाकिंपुनरिति वार्तिकानुसारेणाहृ
णमिति यावेतुक्तःरणाग्रहणमिति तु भाष्यप्रायेणामाचारःकिंषोष्ठमारभ्योति शेषणेन प्राकूसंबध्यते पश्चात्प्रधानेन धकारेण एषधकारत्वविशेषणमेतेन

अनुविपणि अथ यःप्राणीअप्राणीचकथंतत्रप्राणीतिकृत्वाभविनत्वप्रतिषेधेन किंपुनरत्राथत्वंदेवापततत्रानुमर्हति पेष्टःअथा
निष्णवामितर्वेउताहोनिहन्तेनिहन्तामित्याह कथंज्ञायते योगविभागकरणसामर्थ्यात् एतदेवाहिविपरिभ्योवत्कोऽनिष्णामित्येव
ब्रूयात् रणःषीविभायेवः रणग्रहणं किमर्थं रणग्रहणात्वेकवर्णातिहन्त्यर्थरणग्रहणं क्रियते कथंमाभूदिति पसीध्वंपत्नी
ध्वं किंपुनरिह मिणाग्रहणं प्रपविशेषणाद्रणाउन्नेरथषीध्वंलुङ्लिटांधकारदिति आहोस्विद्धकारविशेषणाद्रणाउत्तरस्यधकारस्यसवे
तषीध्वंलुङ्लिटांधकारस्येति कश्चात्राविशेषः तत्रप्रत्ययपरत्वस्योलिटित्वेप्रदर्शिते तत्रप्रत्ययपरत्वंदेहोलिटित्वंनप्राप्नोतिलुङ्
विभिन्नलुङ्विधुरतिकिं कारणं परादित्वात्रादृष्टपराद्विवचनाभ्विपतिअस्तित्वेनेप्रयोजने अलविंहनलविंधं अस्तु तर्हि धकारविशेष
णं धकारस्यरत्वेषीध्वमनन्तरत्वादिटोविभाषाभावःधकारपरत्वेषीध्वमित्यनन्तरत्वादिटोविभाषानप्राप्नोतिअविषीध्वमविषीढं॥

संबध्यतइतिप्रत्ययपरत्वविशिष्टेन पेरथाषीध्वंलुङ्लिटांधकारस्येतिविज्ञापयामानरुहोलिङ्कृत्वात्पोवपिर्पायोगाद्विकल्पाप्रसिद्धिलिङ्कृणांचोपलक्षणंवी
धकारपरत्वमिः पिरयोपोवायपोगात्वचनाद्विताविङ्कृणानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः अस्तिवचनइति समुदायानुक्तोधविरेकोरेशप्रहृतेनकार्य
समुदायेप्रवृत्तंभवतीत्यर्थः धकारपरत्वइति रःपरस्यधकारस्येतिव्याख्यानेषीशङ्कनव्यवधानान्यासिकरत्वाप्रसंगः ९ ७ ९

भाष्य० ७० [illegible]

[illegible]

[illegible] पृ० ७०

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कौ·८ ७१ उपस ब्रतिमहरामिति अत्रैत्तिसकारस्याकारे लुप्ते क्रियावाचित्वादुपसर्गः प्रादुर्भावपरः संभवतिनामरतिचक्षुःनष्टस्तिरीति परिसंवदन्ह लसे वार्थसाक्षि
पाचादितिभावः क्रियावचनइति नपरिस्पंदएवैकः क्रियेतिभावः कर्मस्याभावकानांकर्मस्थक्रियाणामपितत्रानुभावक्रियायोर्मद्दंनीयात्वात्सादिस्य
दृत्तस्तरादिशिवक्रियाहतिः क्रियाशब्दोपलक्षितापरत्वादौ क्रियामात्रवाचित्विरत्नविरोधःस्यात्तनु मतइति अत्रत्र भवे नइत्यर्थः प्रादुःशब्दोति केचि

उपसर्गाश्च अस्तिनहतांकिमर्थरहमाभवत्र अनुस्यंतेविस्वनामिति नैतदस्तिप्रयोजनंयत्क्रियायुक्तोभ्यस्तेयतितास्यसर्गसंज्ञेभवतः नचैतेसकारेष्वति क्रियायो
गइहापितर्हिनप्राप्नोति अभिषतिविषतीति तद्युक्तिः क्रियावचनः कः पुनरहमास्ति क्रियावचनइति क्रियावचनोभस्तिः आत्रक्रियावचनः अत्रानुव
र्ते कर्त्रिकर्मव्यतिहारइत्यनेनात्मनेपदेभवति कर्मव्यतिहारश्च कः क्रियाव्यतिहारः प्रादुःशब्दान्तांहिमाभवत् प्रादुःशब्दश्चनिपातोवेत्वप्तः हुभ्वास्तियोग
एववर्तते उपसर्गत्वमाहेस्यतेर्मा भूदिति इष्यतेउपसर्गात्स्यतेः षत्वं आतश्चेष्यतेएवंश्चाहउपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था
सेनयसेधसिचसजस्वंजामिति प्रादुःशब्दान्तांहिमाभवत् प्रादुःशब्दांतांहिमाभवत् प्रादुःशब्दश्चनिपातविषयकः हुभ्वस्तियोगएववर्ततेर
इतोहप्रयोजनामिहमाभवत् अनुस्यूतेरभवत्यः अनुष्टुः अनुस्तः अयते आनुसेयः ॥

विच्छ्यतंनानिपातविषयत्वदर्शनात् अनुस्रवेरिति अनुस्रतरस्तनुस्तः स्तत्स्पदेवेति किपत्वतुष्वाघोरनिनिदगुरुलोपोऽकारस्यकारलोपेहृतेसकारमात्रं राम ७१
क्रियावाचीतिवत्वप्रसंगः ॥

सुविविस्वप्रभिति स्वपितप्पोर्नीनिडि तिनजिडः प्रत्ययता च्छलिकेषपिकविदलिक्रियाणामुपसर्गयोगः आगमस्तुकमित्यादौ माधुकरिणिवात्यपविधानात् विस्तुघायेति
त्रियव्यास्योरयेषामितिसंप्रसारणेकृते अकृतएवहलादिशेषात् परत्वाद्यसकार्यास्यातरंगत्वात्षत्वप्रसंगः कृतेवाहलादिशेषेएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तहला
दिशेषादिति संप्रसारणाभ्यागेवपरत्वाद्धलादिःशेषेः इष्टपूर्वमिति विपाषेत्यादिसिद्धयेस्यादि घिति स्यादीनामेवाभ्यासस्सकारस्यषत्वं नधात्वंतरस्येति नियमात्तत्र
त्वाभावः स्यादीनामिति स्यादीनांसंबंधी नियमोनात्रप्रवर्त्ततेयस्मात्स्यादिसूत्रेप्रामितदितिवर्त्ततेतेतप्राक्सितादेषात्वविषांस्यादिषेभ्यासस्यषत्वमित्येवंनियमेनस

सुवेकिमर्थरवयेः सुपिभूतस्यग्रहणंक्रियतेसुयेः षत्वंस्वयेर्याभूतोसयोः षत्वमुच्यते स्वपेर्माभूदिति सिस्वप्रोविस्वप्रगिति विसुद्धापयतिकेनता विसुघातेयेऽत्र
नकस्मान्नभवतिहलादिशेषात्रसुपिः हलादिशेषेकृतेनैषसपिर्भवति इदमिहसंप्रधार्यं हलादिशेषःक्रियतांसंप्रसारणमितिकिमत्रकर्त्तव्यपरत्वाद्धलादिशेषः
इष्टपूर्वसंप्रसारणाइष्यतेहलादिशेषात्पूर्वंसंप्रसारणम्आतायेष्यंतेएवञ्चाह अभ्यासंसंप्रसारणोहलादिःशेषोद्विप्रातिषेधेनेतिएवंतर्हिस्यादिष्वभ्यासेनचा
ध्येवेतस्मान्नियमात्रभविष्यतिस्यादीनांनियमोनात्रप्राक्सितादुत्तरःसुपिभूतेद्विरुच्यतेसुपिभूतस्यप्राक्सितंसंशब्दनात्सनियमः उत्तरःसुसुपिः षत्वतेएवंत
र्हिर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्यनभविष्यति अनर्थकेविसुसुपुःपर्यर्थवतोग्रहणंविसुषुपितिनसिध्यतिनैषदोषः वक्ष्ये सुपिभूतो द्विरुच्यतेसुपिभू
तस्यद्विर्वचनस्वयेः त्वेषंस्वयेर्माभूदितिसुषापयतिकेनहलादिशेषात्रसुपिरिवपूर्वप्रसारणंस्यादीनोनियमोनात्रप्राक्सितादुत्तरस्सुपिः अनर्थकोविसुसुपु

नोनिसुचुतिस्पतघृतएवनिवृत्तंतेसुघायेत्यत्रकस्मान्नभवतिहलावकृताइति स्थानेद्विर्वचनेसमुदायएवार्थवानवयवोऽर्थानः सुपिभूतोद्विरुच्यते॥
यद्विष्यायोगेऽप्यर्थस्यानावर्तनाद्वाभ्यामर्थःप्रत्याप्यतइत्येकेस्यानर्थकस्सुपिभूतइतिपरस्यप्रसारणोकृतेसुपेर्द्विर्वचनंतत्रस्थानिवत्वात्सुपग्रहणोनसमुदा
यस्यस्यग्रहणात्सिद्धेवेतद्विष्ययोगेऽपिसएवासुपिर्द्विरुक्तइतिसमुदायाश्रयमेवतंविसुषापेत्यत्रस्वयेद्विर्वचनेनरूपेतितिपताभावः केद्वसुपिभूतोद्विरुच्य
तइतियदंति पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विर्वचनइतिकृतषत्वस्यद्विर्वचनमितितेषांभावः॥ ५ ५ ७ ५ ५ ५ ५ ॥

भा०कौ० कपिकापिष्ठल इति गोत्रमिह पारिभाषिके गोत्रे प्रवृत्तिग्रहः तेन गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य स्थलस्य सकारस्य षत्वेन भाव्यं न तु पक्तौ तौ नापि पृथ्वीति वार्त्तिका
७२ रंभयः स्थारोहेण क्रियते प्रवर्त्तते गोत्रस्य चायाप्रकृतिः कारणांतरनिधाने षत्वे तेन सर्वमिदं सिध्यति नैवं विज्ञायत इति न गोत्रं षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं किं
तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठशब्दः स साधुर्भवतीति तेन वापि स्थानवाचिनः षत्वं न भवतीत्युक्तं भवति अथवा प्रवराध्यायपठितो गोत्रं गृह्यत इति षत्व

कपि कपिलो गोत्रप्रकृतौ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यं गोत्रं इत्युच्यमाने इहैव स्यात् कापिष्ठलिः इह न स्यात् कपिष्ठलः कापिष्ठलायनः त
त्र हि वक्तव्य न वक्तव्या नैवं विज्ञायते कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत इति किं तर्हि गोत्रेयः कपिष्ठशब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते पञ्चत्वात् तत्र वेति अवांस्य
इति किमिदं षाल्वमहशां आहोस्विद् पग्रहशां किं चातः यदि षाल्वमहशां गोष्ठ्यानमित्यत्र प्राप्नोति अथ पग्रहशां सव्येष्ठा परमेष्ठा
सारथिस्त्वत्र न प्राप्नोति यथेष्टमिति यावत् अस्तु तावत् षाल्वमहशां कथं गोस्थानमिति सवनादिषु पाठः करिष्यते अथवा पुनरस्तु रूप
ग्रहणं कथं सव्येष्ठा परमेष्ठा सव्येष्ठा सारथिरिति स्थः स्थास्थिन स्थ्रणामिति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

न भवतीत्युक्तं भवति अथवा प्रवराध्यायपठितं इति षत्वमिति विषयत्वेनाधिगोत्रस्य प्रयोगो न दोषः अवांचाकि मिहामिति पदस्य शब्द प्रथमा या
निर्दिश्यते स्थशब्दः सकारस्य पूर्वस्य प्रतिपद्यत इति तत्र हात्येन्महशा अथ पंचः षव्या निर्दिश्यते ततो षाल्वमहशामिति भावः एवं तादिष्विति आ
दिशाहस्य प्रकारार्थत्वात् गोस्थाने भूमिस्थाने यो निभ्यमाणत्वात् तेषां सचभाद्यः स्थः स्थास्थिन स्थ्रणामिति स्थाशः पि वर्तं इत्यस्य सर्वस्य का
र्याभिधेय इति वचना अत्ययलक्षणो नेत्वं न भवति स्थितिन्त्री न प्रत्ययांतः स्थाशब्दः कान्प्रत्ययांतः ॥ ॥ ॥ राम०
७२

स्तुत पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति पूर्वपदपूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते तेन तत्समासावयवमस्त्वेति वाक्येऽपि षत्वप्रवर्त्तते तत्र स्तुतस्तोम नन्महशां प्रत्याख्यायते छंदोगमहशात्
त्रयं षवक्तव्यमेव ह नो ते सिस्तनी रिति एतस्मिन् प्रयोजने सति सामर्थ्याभावात् स पंतस्य नियमाभवात् सिषाराषिषतीनि षेत्वेन भाष्यमिलाङ्कः नरपरमाषरति मानं मांसम

सुषामादिषु अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ह्रस्वात् ह्रस्वात्तादौ तद्धिते प्रतिषेध ह्रस्वात्तादौ तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः भिक्षुत्वं क्षिप्रुत्वमिति
स्तुतस्तोमयोश्छंदस्यनर्थकं वचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् स्तुतस्तोमयोश्छंदसि वचनमनर्थकं किं कारणं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् पूर्वपदादित्येव सिद्धं
सेनो नेसनः सतो तेस्त इति चाकिं वचनमनर्थकमित्येव किं कारणं पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात् नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यं सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात् इह मा भू
त् गोसनिमिति सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत् सवनादिष्कृतत्वात् सिद्धं सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत् सवनादिष्कृतत्वात् सिद्धं सवनादिषु पाठः क
रिष्यते सन यंतु सन र्थ विस्त वक्तव्यो मिसाति षाति एतदपि नास्ति प्रयोजनं सोति शायोरेव सषत्य श्यामादिति एतस्मान्नियमाद्भविष्यतीति शपर्थं तर्हीदं व
क्तव्यं सिसान पिषतीति कर्थं सुनरत स्यप्रतिषेधे शापतः शक्तो विज्ञातं सामर्थ्यात् सर्वं तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा शपं ते विज्ञायते अ
थवा अथ पमश्रिष्विन्न्मूरत पं ततः सिमानिषने त्स्त्ययः सिषनी नरूप सुकिमर्थं सवनादिषु अश्वसनिशब्दः पठ्यते पूर्वपदादिति षत्वं प्राप्नोतीति तद्वाधनार्थं
नेतद् स्ति प्रयोजनं इणो नादिति तत्रानुवर्तते अनिणंतश्चाप निव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधनत्रः एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति
तत् ज्ञापयत्याचार्यः अनिणंतादपि षत्वं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं जलाषाहं माषाहं माषाहमाष इत्येतत्सिद्धं भवति अथवा एकदेशविकृ
तार्थोपसामारंभ अषाडिति॥

नोतीति जन सनेति विदृ विद्वनोस्त्यात्वं विभक्तौ उसिप्रत आतो धातोरित्यालोपः एकदेशविकृतार्थ इति अश्वशब्दविषाये मेव ज्ञापकमिति पाशग
ताद्यप्यश्वशब्दात् षत्वं भवतीति भाषो जलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात् षत्वसिद्धिः ॥

भाष्ये० त्रिचीतस्मादसिद्धमितिसिध्यतइति नत्वपूर्वत्रासिद्धमितिषेधस्यासिद्धमितिषेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादितिषत्वंप्राप्नोतीतउच्यतेप्रकरणेप्रकरणासिद्धंतत्पूर्वत्रासिद्धम्
७३ सिचीय अन्यउपसर्गादितिप्राप्तिःभवितव्यतव्यंतस्याःप्रतिषेधेनउताहोनभवितव्यंकिंकारणंउपसर्गातिषत्वंप्रतिषेधविषयआरभ्यतेतद्यथैवप
हरिलक्षणोप्रातिषेधबाधतेएवंसिचोपडीत्येनमपिबाधननवाधेननवाधतेकिंकस्मादेनेनाप्राप्तेतस्यबाधनंभवतितत्रप्राप्तेतत्पुरादिलक्षणोप्रतिषे
धंबाधिष्यउपसर्गात्षत्वमारभ्यतेसिचोपडीत्येतस्मिन्पुनःप्राप्तेचाप्राप्तेचाप्राप्तेच।अथवापुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तइतिउपसर्गात्षत्वंप
हरिलक्षणंप्रतिषेधंबाधिष्यतेसिचोपडीत्येतत्रबाधिष्यतेतस्मादसिद्धमितिसिध्यतइतिभवितव्यं।सोऽयं किमर्थंसहिःसोढइत्यतोऽत्रतेपत्नाऽस्येतद्रूपंतत्र
यथास्यात्तइहमाभूत्परिषहतइतिस्वंभुसिबुसहाचइत्युपसर्गात् स्तुस्वंभुसिबुसहाञ्चउपसर्गादितिवक्तव्यंकिंप्रयोजनं उपसर्गाद्याप्राप्तिस्तस्या
प्रतिषेधोपवादअभ्यासाद्याप्राप्तिस्तस्याःप्रतिषेधोमाभूदितिपर्यषीषहत।सनोसन्निकिंमुहस्वाससूषतिनेतदस्तिप्रयोजनं सेहिशपोलुकप
रापथ्यासादित्येतस्मान्नियमान्नभविष्यति।इंद्रतर्हि अभिसुसूषतेएतदपिनास्तिप्रयोजनंस्यादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्येतिअत्रनियमान्नभविष्य
ति इदंतर्हिप्रयोजनंअभिसुसूषतेअत्रपःअभिसुसूःसदःपरस्यलिटिप्रसज्ञोलिटिप्रतिषेधंसंख्यानंकर्तव्यंपरिषस्वजे॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्ज
लिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येअष्टमस्याध्यायस्यतृतीयोपादेद्वितीयमाह्निकं॥पादश्चतृतीयःसमाप्तः ॥

निषषयोर्द्वौकप्रकरणमितिद्धमि यं ॥इत्युपाध्यायजय्यटप्रपुत्रकय्यटकृतौभाष्यप्रदीपेअष्टमस्याध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकं॥ रा१०
पादश्चतृतीयः॥ ७३

खाभ्यांनोणःसमानपदेरषाभ्यामस्यअभानंणत्वंवर्णान्तरात्रप्राप्नोतीतिमत्वाहरषाभ्यामितिपोलकृकारइतिपेषांदर्शनअई मात्राकालोरेपञ्काऽस्मीति
मतेनकेवलस्याप्रयोगादशीणादिषुवर्णादिषुवर्णान्तरापाश्रयादेफाणत्वंभवत्येवंमाह्स्त्री।मित्याहावपिभविष्यामिति।पोशाहृकातियथामपि
दर्शनमात्रावत्स्रीगौरेफक्षकारइतिलन्मतेःपिरषाभ्यामिति रेफोऽस्यमाणोऽणत्वादिवकालस्यापिकारस्यसनाहकइतिणत्वेसिध्यतिपक्ष्यतेफोष्य
णांसवर्णांसवर्णाभसंतीतितान्द्वित्रास्याप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया अयवारषाभ्यामितिरेफाकृतिनिश्चयतदस्ति अकारस्याहापेरेफाणत्वंसिध्यतीतिभावःनहिवर्णै
कदेशादतिवाच्यपदस्याव्ययचेतादेधियधाद्व्येषितुक्तंसंध्यासरवार्त्तिकेतथाचभांसंनविकृतव्यमितिसत्यपिनिषेधेणावीवीकीपंतेतनमांसवुद्वेरभावात्परत्वुक्तं
अथातान्द्वेफेकारस्यरेफस्यावर्णात्तम्हातीतितदयुक्तंनहिकारस्यरफस्यस्थानप्रपतनत्वंतदसमसतिस्यवर्णपूर्वकुतोग्नाख्यत्वंयथाचनरसिंहावयवाणांना
रषाभ्यामणत्वेऋकारस्यहणरषाभ्यांणत्वेऋकारस्यहणांकर्तव्यंरषाभ्यांनोणःसमानपदेऋकाराच्चेतिवक्तव्यंइहापियथास्यात्मातृणांमितिातत्रहिवक्तव्यंनव
क्तव्यंपोसाहकारेरेकःतदाअपंणत्वंभविष्यति।नसिध्यतिकिंकारणंनहिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यते।एकदेशेनुअपिवोक्तंकिंतुकंअनहलाच्चुद्विषित्वा
देशविनामेषुकारस्यहणमितितस्माद्दृशेतेएवमपिनसिध्यतिकिंकरणअनन्तरत्वात्परत्वेफात्परंभक्तेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोतिअटकुप्वाङ्व्यवायइत्येवंभविष्यति
रान्नसिध्यतिकिंकारणंवर्णैकदेशाःकेवर्णग्रहणेनगृह्यन्तेयेव्यपृक्ताअपिवर्णाभवन्तिपद्यावेरेफात्परंभक्तेनतत्काचिदपिव्यपृक्तदृश्यते।एवंतर्हियोगविभागःकरि
ष्यतेरषाभ्यांनोणःसमानपदेततोऽव्यवायेऽव्यवायेवारभ्यांनोणोभवतीतिततःअटकुप्वाङ्नुम्भिरितिइदमिदानींकिमर्थंनियमार्थं।एतैरेवाक्षरसमाम्नायिके
रत्वसिहत्वजातियोगाभावात्नुरुषम्गणाभ्यामेकाकृतियोगाभवःएवर्णैकदेशायोरपीपीतिभावःनुडादिषुवीत्कमिअनणापेक्षेनुडादिःएवंवायेनान्येषिति
ऋकारस्यहणंकर्तव्यमवेदितिमहणपक्षआश्रीयतेदहसमुदायस्यकार्येषुव्यापारेअवयवस्यत्वनिमित्तेकार्येमाभूद्व्यापारःयथाअमहइंदइत्यादावेका
रःसवर्णदीर्घत्वमिहत्वत्तमाघ्रणमितिसमुदायस्यनकाचिद्विधौवाप्यपारइत्यनयचः स्वाअपकार्यप्रतिकस्मान्निमित्तत्वंनेनयातियघतेभेदेनवोपलंभा क्रि
वात्सएतैरेवेतिपेःक्षरसमाम्नायपम्रतेःकारादयःयेवतेर्गृह्यतेआकारादयःसर्वैतःअक्षरसमाम्नायिकाःअत्रवदहाःतोरान्तान्निनिम्भार्थेनप्रयोजनमित्य

भा॰कौ॰ ८ परंपमिति। ददन्ना पक्कामकारादिपिनोपोभवतीत्युत्तुमापति अपवादवर्गोकवेशोपीहरेफाग्रघ्रतेरेफाकृतिर्वानिर्दिश्यतेभक्तिव्यवसानेपिवाशात्वं भवतीत्यनुमीप
७४ ते अहु अघवापाइतिएतत्तूत्तारभाद्वपाभ्यामित्यत्रडादिव्यवायविमयेतस्मादित्युत्तरस्पेतिपरिभाषानिर्दिष्टागविकल्पोपतिष्ठतेइतिपत्नादिव्यवायोऽन्यत्र
यतो अवाष्ठतत्रशात्वप्रसंगः नचेति। रयाभ्यामित्यत्रतस्मादितिपरिभाषोपस्थानाडव्यवायेणत्वाप्रसंगादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवायेणत्वमनुज्ञानातिनात्य

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतिभवतिनकारस्यणत्वमिति यदयं क्षुभ्नादिषुनृनमनशब्दं पठतिनैतदस्तिज्ञापकं दृष्टार्थमेतत्स्यातनानर्मणेनिरितिपत्ना
हित्वप्रोतिशद्वं पठतिपश्चाभिनमनकपठति॥ननत्वयोक्तप्रयोजनमेतत्स्यादिति वहिरंगमद्वहिः अंतरंगशत्व असिद्धंवहिरिंगमंतरंगे अथवाड्परिषा
योगविभागःकरिष्यते इदमेवसिद्धंहस्वद्वयमहादितिअतःउत्तरस्यतोणाभवतितः छेदस्यचमतद्भातअतरत्पैव अटकु अङ्व्यवायेणत्वेऽन्यव्यवा
येप्राप्तिनिषेधः अड्व्यवायेणात्वेऽन्यव्यवायेप्रणात्वमन्यव्यवायेप्रतिषेधोवक्तव्यः आदर्शेन अ्पदर्शनेनन वान्येनाव्यवेतत्वात्। नवावक्तव्यं किंशाम
न्येनव्यवेतत्वात्। अन्येनान्नावायःपद्यप्यन्येनानव्यवाय अड़ादिपितु अस्ति व्यवायः तत्र अड़ायाद्रतिप्राप्नोति अडेवव्यापेभवति॥किंवक्तव्य
मेततनाहिकथमनुच्यमानंसंस्यते अडुहशासामर्थ्यात्। यदिहि अपायवन्येनचव्यवायःतत्रमाभूदेप्याद्दुहशामनर्थकस्मातव्यवायेनो
णोभवतिनैवकपात्रं अस्त्यन्पड्डुहशास्यप्रयोजनं किंपो अनिर्दिष्टहरेव्यवायः ततमाभूततक्तत्त्रंमत्वेति॥ ८२

व्यवायेतस्यानिर्दिष्टग्रहणोनानिवर्त्तितात्वादितिभाव अड्हशासामर्थ्यादिति सीमर्थ्येनाप्यनंतरे कमर्थ्यप्रति अड्व्यवायमडादिव्यवायणत्वतन्नुजा
नातिनान्यव्यवायेसनास्यनिर्दिष्टग्रहणायीनमित्येनकेवलेनव्येवायापासंभवातव्यावायदत्येवाड्वापस्याक्षिपप्रत्याद्इुमहणामरेव्यवायइत्यवधा राम॰
रणार्थवितापतइत्यर्थः अनिर्दिष्टोरिति अड़ादिव्यतिरिक्तैः। ७४

शर्व्यवायेनेति। अस्मादेवचनिषेधादन्यव्यवायेणत्वमुपास्यतेपथैवमेकनेतिद्वाभ्यामपिव्यवायेनप्राप्नोत्यर्करोणेति। उभयथेति। व्यवायोपलक्षणापादीनामुपादीनादेकेनद्वाभ्यांव
वहुभिश्चपथासंभवंव्यवायेभवति। इत्तत्रइतिप्रातिपादिकांतेतिणत्वप्रसंगः स्तुप्रतिषिद्धोहन्यतेः स्मिन्नितिहुजर्थेकविधानमितिकःप्रेन्वनमितिइजादेः सनुमइतिणत्वप्रसंगःनका

यदीतावत्प्रयोजनंस्यातशर्व्यवायेत्येवकपात्वात्तत्सनुराणेणत्वप्रसिद्धिर्यथात्पत्रतत्समुदायेणत्वस्याप्राप्तिर्हि अर्केणअर्हणापथान्यकपिव्यवायसमुदायेकार्यनिमवति।
क्कान्यनत्नुस्वविसर्जनीयशर्व्यवायेपिनिस्तेनिंस्वेतिकिंपुनःकारणं अन्यत्रापिव्यवायसमुदायेकार्यनभवति। प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेतितद्यथाहृदिगुणांसतोप्रत्येकंस
वतःनतुपायमाप्यक्षिद्यंतःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितितद्यथागर्गाः शतंदंड्यंतामितिअर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवंतिन चप्रत्येकंदंडपतिपद्येवमेनव्यवायेनप्रा
प्नोतिकिंशिणारिशिणोतिउभयथापिवाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथागर्गाःसहनभोक्तव्यमितिप्रत्येकंचक्षुःपतेसुदिनैश्वकुव्यवायेहादेशोपुप्रतिषेधोवक्तव्यःकिंप्रयोजनेप्र
योजनंवृत्रहःस्वघ्नःमावानीतिहंतोरवाक्यपरित्यूवैस्येतिअत्पर्वैणग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति। नुमूव्यवायेणत्वेऽनुस्वाराभावेप्रतिषेधःनुम्व्यवायेणत्वेऽनुस्वाराभावेक्तव्य
प्रतिषेधोवक्तव्यःप्रेन्वनंप्रेन्वनीयं। अनागमेचणत्वं अनागमेचणत्वंवक्तव्यंतंपूर्णांतफणीयं अनुस्वारव्यवायेवचनात्सिद्धं अनुस्वारेणत्वेऽनुस्वाराभावेप्रति
षेधःनमूव्यवायेणत्वेऽनुस्वाराभावेप्रतिषेधःनुमूव्यवायेणत्वेऽनुस्वाराभावेप्रतिषेधोवक्तव्यःप्रेन्वनंप्रेन्वनीयं अनागमेचणत्वं अनागमेचणत्वंवक्तव्यं। तंपूर्णीयं अ
नुस्वारव्यवायेवचनात्सिद्धं अनुस्वारपव्यायेणोणोभवतीतिवक्तव्यंतदनुस्वारग्रहणांकर्त्तव्यं क्रियतेन्यासएवनकारेऽनुस्वारःपरसवर्णीभूतोनिर्दिश्यतेइहापितु
ह्निप्राप्नोतिप्रेन्वनंप्रेन्वनीयं। अनुस्वारविशेषेणाचम्नग्रहणोनुमोपोनुस्वारइतिइहापितर्हितप्राप्नोति। तंपूर्णांतफणीपरंतर्हि अयोगवाहानामेविशेषणोपदेशश्चो
दितःतत्रानुस्वारेकृतेअग्रवायइत्येवंसिद्धं। पथैवंनार्थोनुमग्रहणेनअनुस्वारेकृतेऽडावायइत्येवसिद्धंपूर्वपरातःपूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणांपूर्वपद
त्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणंकर्त्तव्यं किंप्रयोजनंतइंपिपूर्वपदस्याप्रतिषेधोर्थंतद्वितस्यस्यपूर्वपदस्यस्यचप्रतिषेधोमाभूत्रावारपायणःकरणाप्रियः॥ ॥

रेऽनुस्वमइति। डिनकारकीनिर्देशइतिभावः नुमोपोऽनुस्वारइतिसोत्रत्वान्निर्देशस्यषष्ट्यंतस्यपरनिपातः पूर्वंतद्धितेति। पूर्वपदेयोरपोताभ्यांपरस्यनकारस्य[illegible]
स्यसंज्ञायामेवणत्वमितिनियमोऽसंज्ञायांनहितनतपूर्वपदस्यस्यापिणत्वंनप्राप्नोति। सुत्तरपदग्रहणंकर्त्तव्यं॥रवारपायणइतिखरपस्यापत्यंमीत्तनडादित्वात्फक्॥

भा॰कौ॰८ संबंधिशब्दाविति पूर्वपदाच्चयवोरेफःयकारस्थ पूर्वपरशब्दौ नोच्यते समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते पूर्वदंतं चोत्तरपदापेक्षमिति ताद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्ये
७५ वा समानपदमिव निसमासे च पूर्वपरौ नरपदविभागापेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसंगः संबंधविध्यर्थमेतत्सूत्रं ननियमार्थ अथ स्वाश्रयापरानइत्यत्र कं थं णत्वं

तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यो पूर्वपदस्तु त्तरपदमिति संबंधिशब्दावेतौ सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं पत्याति पूर्वपदमि त्येतत् भवति तत्स्थस्याति पमइति किं च प्रत्येतत् भवति उत्तरापदं प्रतिसंज्ञायां नियमवचनान्नित्यं णत्वं प्राप्नोति योगविभागात्सिद्धं योगविभेगप्रतिषेधात्रियमस्यापं प्रतिषेधो विज्ञापते आगइति नत्रकोदोषः तत्राति त्यं णत्वप्रसंगः तत्र पूर्वैसासंज्ञाया चतित्यं त्वरा त्वं प्राप्नोति योगविभागात्सिद्धं योगविभागः करिष्यते एवं पदात्संज्ञा या च नित्यं णत्वं प्राप्नोति योगविभागात्सिद्धं योगविभागः करिष्यते पूर्वपदात्संज्ञायोनत अगः गंतात् पूर्वपदाद्याचयावतीवणत्वप्राप्तिः तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः अप्रतिषेधो वा पथा सर्वनामसंज्ञातवार्थः प्रतिषेधेन सात्व कस्मान्न भवति पथा सर्वनामसंज्ञायां उक्तं च सर्वनामसंज्ञा पातनात्णत्वाभावः पथा व पुनस्त्वं निपातनं क्रियते सर्वा शेनि सर्वनामा नीति इहेदानीं कस्मान्न भवत्यपि निपातनमस्त्विति किं अराद्गपुनादिन्यइति नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति निकिं कारणं समानपदस्थमुच्यते न चैतत्समानपदं समासेह्र तेसमानपदं समानपदमेव पत्रित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेवाकिं च क्तं व्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते समानम्न हणासामर्थ्यात् यदि हि पत्समातेवासमान
चतन्नस्यत् समभन्नहरणासामर्थ्यकं स्यात् ॥ ॥

पावतास्वरशद्रस्यपिपदत्वमस्तीति तत्स्यत्वाइफस्य समानपदत्वमेव नास्ति अत्राऊः पत्रक्वानपिनिमित्रमित्रौ सुमानाहि परस्परं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः इहतु रेफस्य व्यभिचारोपि नकारस्य समानपदस्थताव्यभिचाराणत्वप्रवत्तौ समानग्रहणमिति पदत्वबाधरसापोर्भिभिन्नमिन्नेनोः संभवात् सामर्थ्यारेकहंसं स्थायमिविति स्यासमानत्वेन ह्वेसमानस्थितिरंगीकृता ववारणाविज्ञायतइतिर्थः ॥ २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥ राम॰
७५

अन्तोपूर्वस्तत्रुनिर्देशश्चेति पूर्वाचार्याः कार्यमाजः षष्ठ्यानिरदिशन्नित्यर्थः अथवेति अवश्यकर्तव्यश्चसुवादिषु पाठः प्रातिपदिकांतेति विकल्पेन णत्वं मा भूत वाहन्त्रा हितोपस्थितपोविति आदितशब्देन भूतकाल क्रियानिर्देशो परावाहनारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोति वचनं स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वात् भूतकालस्येहाविवक्षि त्वाइवाहनंवास्यादिति वहनीयवाविनइत्यर्थः अपविद्धमिति वहनशक्तिविकलं प्रवयमित्यर्थः पदागर्गा वाह्यतेनविवक्ष्यं तेनतुस्वामित्वेनतदा णत्वं भवत्ये

विभाषौषधवनस्पतिभ्य इति वक्तव्यं इह मा भूत देवेहाउ पनंदरिकारिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इरिकावनं तिमिरवनम् अन्तोऽदंतात् अदंतादंतस्येति वक्तव्यं इह मा भूत दीर्घाह्नी शरदिति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यो नैषा अह्नन् शब्दात् षष्ठी कातर्हि अह्न शब्दात् प्रथमा पूर्वस्तत्र निर्देश अथवा पुवादिषु पाठः करि ष्यते वाहतो आहितोपस्थितपोरिति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् इक्षुवाहणं शरवाहणं अपर आह वाहनं वास्यादिति वक्तव्यं एषा हि गार्गीणां वाहनं अपविद्धमिति स्यात्तितो मा भूदिति गार्गी वाहनमिति वा भावावा प्रकरणो गिरिनद्यादीनां उपसंख्यानं वा प्रकरणो गिरित द्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं गिरिण दी गिरिनदी चक्रणितंबा चक्रतिनंबा प्रातिपदिकांतं प्रातिपदिकांतस्य णत्वे समासांतग्रहणं प्रातिपदिकांतस्य णत्वे समासांतग्रहणं कर्तव्यं किं प्रयोज नं असमासांतप्रतिषेधार्थो असमासांतस्य मा भूत् गार्गा गार्गभगिनी इक्तं भगिनीति नवाभ वृत्ति गर्गभगिणी भवति पहंस्त हा गार्गीणां भगो गर्गभ गः गर्गभगोऽस्या अस्तीति पहावतद्धव भवति गर्गभगिणी गार्गभगिनीति तदा न भवितव्यं तदा मात्रे रितित्त त्र युवादीनां प्रतिषेधो न वक्तव्यः आर्युनी हभू त्वा पदिसमासांतग्रहणं क्रियते माषवापिणीति अत्र न प्राप्नोति लिंगविशिष्टग्रहणे चोक्तं किमुक्तं गातिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्याः आर्युनी आ त्रियूना प्रकानि परिपक्वानि दीर्घाशरदिति ॥ ॥

व प्रातिपसमासांतग्रहणमिति समासस्य प्रातिपदिकस्य योन्योनकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः गार्गभगिनीति भगिनित्येतस्य प्रातिपदिकं स्योतोनकार इति णत्व प्रसंगः अंतशब्दग्रावृत्सानवयेकदेशवाप पावद्धांतइति गर्गा गोस्या अस्तीति त्वास्य णपभावत समानपदस्थत्वादयनकारयोः पूर्वैर्गत्वात्रणत्वं नत्वनेनेमा षवापिणी ति ईकारांतेन समासइति पूर्वपक्षः नकारांतेन संमः पक्षरी काध्य त्रि सिद्धांतः प्रयक्कानिइति अवत्रकुमति त्वेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति २७ ॥

भा०टी०८ कुमति च अग्र्येति विंशतोतिष्यपीजनडत्वाडुःविग्रहहर्षेप्य थभेदाहूपडयति दोषविकल्प्यसौवमम र्थनात्रित्यणावोपन्यासस्यातात्पल्लत्वातनवान्त्राबेन
७६ भाव्यपरव्यवायइ तिप्रतिषेधातकेविशडुःपदामाषाणां कुंभीमाषकुंभत्तस्यवापइतिप्रक्रियातहोत्तरपदत्वेवापहादिविधाविप्रत्ययलक्षणानिषेधातपरत्वा

कुमतिच अग्र्येहकंयंभवितव्य माषकुंभवापोयणा व्रीहिकुंभवापेणा किंनित्यणत्वेनभवितव्य आहोस्विद्विभाषयापदातावदेतद्वासं भवतिकुंभस्यवापःकुंभवापःमाषाणांकुंभवापःमाषकुंभवापइति तदानित्यंणत्वेनभवितव्यपदीत्वेतद्वाक्यंभवतिमाषाणांकुंभ माषकुंभस्य वापःमापषकुंभवापइतितदाविभाषयाभवितव्यं उपसमा असमासग्रहणंकिमर्थंसमासइतिवक्तव्ये असमासेऽपिपथास्यात्प्रणामनिप रिणामति किंपुनःसमासग्रहणंप्रकृतंपूर्वपदाद्संज्ञायामगइति कथंपुनर्ज्ञायतेसमासग्रहणशंक्याविज्ञातुंपूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात्समा एतद्भवतिपूर्वपदमुत्तरपदमिति अथापिग्रहणंकिमर्थंसमासेऽपियथास्यात् प्रणामकःपरिणामकःचदितिहिसमासेवासमासेवेष्य तेःसमासेपिग्रहणाननिवृत्तंपूर्वपदातिअविशेषणोपसर्गात्वंवक्ष्यामि ७ ७ ७

भावान्निषेधप्रवर्त्तिःतुभस्यभापाकुंभवापोभाष्यशांकुंभवापइत्यस्यांतुप्रक्रियायांणत्वप्रतिषेधः अथसमस्तंइत्वतीति नतुवामेन्त्रिवांमन्त्रितमित्यत्रोक्त राम०
मविशेषणेतद्भवतिपूर्वपदमुत्तरत्रत्रपदमितितेनचर्मन्नमन्त्रित्यत्रणात्वंनंभविष्यतीतिइच्यते स्वरस्वरग्रहणप्रत्याख्यानायतदुक्तंनंतत्वे ७६
पक्षःस्थितः ॥ ७ ७ ७ ७ ७

2204

समासेतिपमादित्रियदात्संज्ञामगइतिसूत्रंतिपमार्थमितिपक्षतदेतदुच्यतेसपदंहिसमानेननिमित्तनिमित्तिनोर्भावत्तिदंणत्वंनिपस्यतेपदात्तुसमानग्रहणात्ततसमानमे वपत्रिंपपरंतदाश्रीयतेतदापूर्वपदादित्यस्यविध्यर्थत्वादसमसिपित्रहणस्यज्ञापकतानुपजितःत्यायान्नप्रकारणस्यापित्वतंव्यवस्थाप्यतेप्रकरणस्यार्थवहाकत्वानरं

समासेनिपमान्नप्राप्नोति असिदसुपसर्गास्मत्वंतस्यासिद्धत्वान्निपमोनभविष्यति एवंतर्हिसिद्धितिपरसमासेपिग्रहणंकरोतितत्ज्ञापयत्याचार्यःनयोगीयोगोति दः किंतर्हिप्रकरणोप्रकरणामासिद्धमिति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं पन्नदुक्तदुक्तंनिष्ठनतिष्यानमित्यत्रसत्वस्यासिद्धत्वात्तणत्वंनप्राप्नोतीतिसनहोषोभवति णोपदेशप्रतिउपसर्गाभावातदनिर्देशः अगमकोनिर्दिशः अनिर्देशःपक्तिपाएतात्प्रतिगात्यपसर्गसंज्ञोभवतःनचणोपदेशंप्रतिक्रियायोगःएवंतर्ह्याहाय सुपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येति नचणोपदेशंप्रतिउपसर्गोस्तितत्रवचनाभ्दविष्यति वचनपामासपाविति चेत्पदलोपेप्रतिषेधोवक्तव्यःप्रगनाप्रणायकः असमातग्रामातप्रनायकोग्रामइतिसिद्धंतयप्रस्तुपसर्गस्तित्यस्येतिवचनात्तसिद्धमेतत्तकथंपंप्रत्यपसर्गाः तत्स्यस्यणोभवकव्यासिद्धाति सूत्रंतर्हिभिद्यते यथान्यासमेवास्तुतत्तुचोक्तंणोपदेशंप्रत्युपसर्गाभावाइनिर्देशइतिनैषदोषः नैवंविज्ञायतेणःउपदेशःणोपदेशस्येति किंतर्हिणाउपदेशोऽस्यसोऽपदेश णोपदेशस्येतिहिनुमीनाग्रहणोविहृतस्योपसंख्यानंहिचनुमीनाग्रहणोविहृतस्योपसंख्यानकर्तव्यंप्रहिणोति प्रमीणातेवचनाद्भविष्यतिन्अस्ति वचनेप्रयोजनं किंप्रहिणातःप्रमीणातिसिद्धमवःस्यानिवत्त्वात सिद्धमेतत्कथंवःस्यानिवत्त्वात्तस्यानिवद्भावादत्रणत्वंभविष्यतिप्रतिषिध्यतेऽत्र स्यानिवद्भावःपूर्वत्रासिद्धेनस्यानिवदितिहोषाएवेतस्याःपरिभाषायाःतस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥ ७ ७ ७ ॥

तर्गतानायोणानामानर्थक्याद्योगेप्योगस्यासिद्धत्वापीणात्त अथवानिष्कृतमित्याहोविसर्जनीयस्यैवषत्वंविधेयंनमकारस्यणोपदेशंप्रतीतिउपदिश्यतदसुप देशोणाद्यासावुपदेशोणोपदेशइतिमधारयंत्वाचापतेनैवंविज्ञायतेइतिउपसर्गग्रहणस्यभाभूतगोणाप्रवमितिसुखार्थग्रहणपवदुहिराश्रीयते ॥ ॥

 आनि आनिशब्दमिति। क्रियायोगमनहणंस्यैवयत्क्रियायुक्ताःप्रतीतिव्याख्यानंयोगस्यार्थलक्षणः तत्रप्रयोगविषयाक्रियाधीयते सावनक्रियेदंमहत्शब्दीतिमस्तुत
 पस्याख्याधीयते आनिशब्दांतंमसुरपंप्रतिक्रियायोगःतत्रायुंतत्रार्थःउपसर्गात्पस्यमसुरपस्यआनिशब्दलक्षकास्यगत्वमिति। तदेवंप्रत्याख्यातंलोट् ग्रहणं

अनिलोट्।लोटिति किमर्थं प्रहिमानिकुलानिप्रवयानिमांसानि आनिलोट्ग्रहणानर्थकमर्थवद्ग्रहणात् आनिलोट्ग्रहणमनर्थकं किका रणं अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतः आनिशब्दस्याग्रहणंनैषोऽर्थवान् अनुपसर्गोद्वा अथवाक्रियायुक्ताःप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः नचैतमानि शब्दंप्रतिक्रियायोगः इहापितर्हि नप्राप्नोतिप्रपूणिपरियाणीति। अत्रापिन आनिशब्दंप्रतिक्रियायोगः आनिशब्दप्रत्यन्तक्रियायोगकथं। नैवं विज्ञायते युक्तियाक्रियाक्रियायुक्ताःप्रतिगत्युपसंज्ञेभवतइति कथंतर्हि याक्रियायाक्रियायांक्रियायुक्ताःप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवन्तइति नैर्गदेवेगदादिषु अस्त्वापसंख्यानंनेगदादिषु अडवाय उपसंख्यानंकर्तव्यं प्रणगदत आदादेति कर्तव्य प्रण्यगदतनन्वचापम टुगादिभक्तः आगमहणेनग्राहिष्यते नसिध्यति अगस्य अडव्यते। विरूणातंचांगं भौसौसंज्ञातभक्तः अशकोगहादिग्रहणेनग्रहीतुं एवंतर्हि अडवायइतिवक्तव्यं क्रमहंतं अदुघाड्व्यवायेपीतिनदेकार्यविशेषणं निवेहार्थःता। त्रापिनिमित्तविशेषणमेव॥ ॥

नेगदनदिति। तत्रहिनिमित्तयोरेकप्रकारयोर्निमित्तीनस्नेनकास्यारायव्यवायआश्रितः इहतुनेःपरस्यहाटपीड्व्यवायहिता इतिरणत्वाप्रसंगः तत्रापी निमित्तिपिनिमित्ताप्यडादिभिर्व्यवायेणत्वमितिगदादीनामपिनिमित्तत्वसत्राबाधावायेणत्वंसिध्यतीत्यर्थः॥ ९ ९ ९

अनितेःसत्युपर्यमितिरा अनितेर्नकारोतएवैतंतग्रहणसम्पर्ण्यात्पदंस्यांतौविज्ञायतइतिपदांतस्येतिप्रतिषेधोयोगविभागेनवाभ्यतो अपरआहेतिपाठेभेदंदर्शी पति। वस्तुनास्तिभेदः पीवातस्मादिति अस्मिनपक्षेप्राणितिसंवंध्यर्थमावक्तनीप अंतग्रहणांतपःमीप्यइतिएकवर्णव्यवधानेवसामर्थ्यात्राधीयतेयथेति तौ। त्यवतुवर्णद्वयव्यवधानास्ततामावः उभौसाम्यस्तस्याद्वयोरिति। उभौग्रहणस्यप्रयोजनंदर्शयति। उभाविन्यन्यस्मिन्समाभ्यस्तानिनेणभवतीत्युव्य मानेवचनसामर्थ्याद्वपूर्वत्रासिद्धापमद्विवचनइत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्यद्विर्वचनेकृतेऽनंतरस्यपूर्वैणत्वास्यासिद्धावहिनाधिमिदंणत्वंस्यादनत

अनितेः अंतः अंतग्रहणंकिमर्थं अनितेरतग्रहणंसंबुध्यर्थं। अनितेरंतग्रहणंक्रियतोसंहाबुध्यर्थंहेप्राण अपरआह। अनितेरंतःपदांतस्येति अनिते रंग्रहणंक्रियतेपदांतस्यनेतिप्रतिषेधःमाप्रसहायहाधनार्थो। योवातस्मादनंतरः अथवा अपमंतशब्दोस्येवावयववाचीयथावस्त्रांतोनइति अस्तिसा मीप्येवर्ततेतयथाउदकोंतपतउदकसमीपंगातइतिगम्यतेतद्य सामीप्येवर्ततेतस्यग्रहणाविज्ञायतो अनितेःसमीपेयोरेकस्यास्यपयास्यातमा क्षितीति। इहमाभूतपर्यनिति। उभौसाम्यास्त्यासाभ्यासस्याद्वयोरिच्छाभ्यासस्याद्वयोर्णत्वमिष्यतेप्राणितिशिशाणतिहेतेर अत्पूर्वस्येतिकिमर्थंप्रसू ति। हेतेरत्पूर्वस्यवचनउक्तं। विमुक्तं कृव्यवायेहादेशेषुप्रतिषेधइतिउपसर्गा उपसर्गोदनोत्परःकथमिदंविज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः अनोत्परः हो विहोकारःपरः अस्मात्सोऽयमोत्परःनओत्परः अनोत्परइति। किंचातःयदि विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परःनओत्परः अनोत्परइतिप्रनोमुच्यतं अत्रापिप्राप्नोति अथविज्ञायते ओकारःपरोऽस्मात्सोऽयमोत्परःनओत्परः अनोत्परइतिप्रयोगोवनिर्देशता अत्रापिनिषेधःप्राप्नोति उभयथा चप्रक्रमेदोषोभवति। प्रनःमुच्यतनोमुच्यतं प्रउनःयोनःभाविन्यप्योतितिष्यते। भावित्यप्योकारेणत्वंनेष्यते। एवंतर्ह्युपसर्गाद्बहुलमितिवक्तव्यं रस्पतुतक्कोविन्यन्यायेननस्यादित्युच्यते। उउपउप्रयाचप्रक्रमइतिप्रक्रमोगंतपरिवपार्थःक्रमपाठभावित्यपाणिपघाविकमपाठे ओकारोनास्ति संहितापाठेतुभावीतिणत्वनप्रवर्ततेसाप्रतिकंसद्भावेतुभाविणतिदुत्वेभाविपाणंतरमाश्रितं अथवोभयथावप्रक्रमइत्यस्यार्थः उभयथावाप्रीपमा माणेदोषइतिभाविनीति ओकारार्थःउकार आशास्तेतोच्यतेइत्यर्थः मुख्यार्थसंभवेनगोणार्थग्रहणपयुक्तमितिपाठान्तरसमाश्रयः ॥ ॥

भा०कै० ऋत्पवः।तिर्विस्यास्येति। अचपरः ऋततस्थीनुभवतीतिवचनंतत्रपस्परात्विर्वस्पष्टुत्वंसोर्विशोरितिपूर्वमीनिर्देशाद्नंतारस्वऋतिरात्वंस्यादितिसोरिनिवार्त्तिकारंभः
७८ साधनव्यवायइतिसाधनाभिधायिनिसार्वधातुकेपिविधानादिकरणाःधनशब्देनोच्यतेविकरणाःसाधनाभिधायीतिकेषांचिन्मतेनचानाहिधाना
दितिसूत्रेषुपथेरवाक्यशेषोवाध्याहारापातासोविहितः ऋर्त्तव्यं निविरुमाऽधिकारादिति।सप्तनान्यशेषः ऋ तिदित्येवमाध्रीयमाणेनहोषोसप्

ऋत्पचऋतस्थस्परात्वेनिर्विरुमास्योपसंख्यानंकर्त्तव्यं निर्विसाहमनेनवामेनकोर्विभाषाणोःसाधनव्यवायेऽपसंख्यानंप्रकर्त्ते
पाप्य मार्गमामानं।तद्धिधानात्तिद्वं विहितविशेषणंसिन्महणंतयंताघोविहिता अडधिकाराद्दा अथवा अडावायइतिनर्त्तेऽजा
देःसनुमःकिमर्थमिदमच्यते।नऋत्पचइत्येवसिद्धं।नियमार्थोपमारंभःइजादेरेवसनुमादितिकमामतअर्मकनंपरिमंकनंस
नुमोणत्वेवभारणाप्राप्तिहिर्विधेयभावात।सनुमोणत्वेःवधारणास्याप्राप्तिः किंकारणंविधेयभावात्केमर्थकानियमोभवति
।धेयंनास्तानिकृत्वादहवाप्तिविधेयं।किंपंताद्विभाषाप्राप्ता।नित्यंणत्वंविधेयंतत्राणूर्वोविधिस्तनियमोस्त्विति अपूर्वोवि
धिर्भविष्यतिननियमः।सिद्धंतुप्रतिषेधाधिकारेसनुमग्रहणात्तस्मिन्नेतत्काप्रतिषेधाधिकारेसनुमग्रहणात।प्रतिषेधाधि
कारेसनुमग्रहणंकर्त्तव्यं।तनभाभूप्रूकमिगामिप्यायीवेपिसनुमासितिइहापितहिनमापोतिप्रेरणेणीयप्रेरणाऋतस्थस्यचरणा
त्वेइजादेःसनुमोग्रहणंकर्त्तव्यं॥
तस्पक्रतांचाद्व्याबाधेविपिणात्ताप्यतज्ञानात्इजादेःसनुमोणत्वइति।नियमार्थःसिद्धस्पतुनरूपाणानादन्तुवाद्दोषस्य विधीनुप्रा राम०
वीनाप्यनुवाद्दोषइतिविधिनियमसंभवेविधिरेवज्यायानितिभावः।सिद्धंविनितेनममंकनमित्याहोणत्वेनंभवति।नइजादेःसनुमइतियो ७८

2212

तत्रानार्थः।तविशेषणेनेतिइन्नुपधस्यहलंतत्वात्प्रमितिवाणत्वासमर्थ्यात्तत्रादिविशेषणंग्रहणंतत्तार्थइतिइजादेर्हल्यादिसंभवादंतविशेषणेसंयपततघतधतिहल
तादिजादेःसनुमोयोविहितःऋततस्थस्येत्येपविज्ञायमानेणपंताडिप्यर्थोपंयोगोनभवतीतिनियमापसंघघतेनभारपंतस्पचेति।स्तस्पधात्वंतरत्वान्निषेधोनप्रोती
तिवचनंघात्पघात्पराणतिपरंहिपरतोपःघकारस्वस्मात्परस्पपदस्ययोनकारस्तस्यणत्वंनभवतीत्यर्थःपूर्वेऽत्रतइति।घान्पराढित्येवपकारेणापरस्पविशेषणातपात्रात्य

सिष्यतिसूत्रंतर्हिभिघते पथान्यासमेवास्तु।ननुवीर्ऋसंनुमोणत्वेःवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादितिनैषदोषःहलइतिवर्त्ततेकमर्कतंहलग्रहेजपधादितितदेतत्रादि
विशेषणंअंतविशेषणेनचेहार्थःकथंपुनर्ज्ञायतेतत्रादिविशेषणमितिइन्नुपधादित्युच्यतेतत्रानार्थोतविशेषणेनातत्रआदिविशेषणंसतरहांतेविशेषणंभविष्यतिक
यमिजादेरित्युच्यतेतत्रनार्थआदिविशेषणेन अथवाइजादेःसनुमइत्यत्राणोर्विभाषेत्येतदनुवर्त्तिष्यतेनभाभादिषुपूजग्रहणंभारिपूजग्रहणंर्त्तव्यंइहमाभूत
प्रयवणंसोमस्येति।णपंतस्यवोपसंख्यानंकर्त्तव्यंकिंपूजएवनेत्याहअविशेषेणभापनपरिभायनं घासंणतात घात्पराद्रिपस्वचनंघात्पराद्रितिकथंतर्हिपदेअंतः
पणतःपापरग्रहणंकर्त्तव्यंइहेवपथास्यातरिष्वनं।इहमाभूतसुमर्पिष्वेणअपजघेणतत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यमेवविज्ञापतेपदस्यातःपणंतादितिकथंतर्हिपदेअंत
पणेतपणंतादिति।नशेःषांतस्यनशोरशःनशेरइतिवक्तव्यं।इहापिपथास्यातप्रनंष्यातिपरिनंष्यति।तत्रहिवक्तव्यंभवक्तव्यं।इहनशेःषइतीपतासिद्धंसोपमेव
सिद्धेसतिपदंतग्रहणंकरोतितस्येतत्तं षांतभूतपूर्वस्यापिपथास्यात।पदव्यकपेतद्वितेपदव्यवाये अतद्वितइतिवक्तव्यं।इहमाभूतआर्द्रगोमेयेणाशुष्कगो
मयेणा तत्रहिवक्तव्यनवक्तव्यनेवंविज्ञापतेपदेनव्यनैवविज्ञायतेनव्यवायेदेव्यवायइतिकथंतर्हिपदेव्यवायव्यवायइति क्षुभ्रादिष्वविहितत्वसणत्वप्रतिषेध
क्षुभ्रादिषुद्रष्टव्यः॥
हादितित्वव्यःर्थेतत्रगहणात्प्रमीसमासआप्रीपतेप्रेतंष्पतीति नशेषन्वेपयोःकःसीतिकत्वेहतेरूपंमस्विनशोभक्लीतितुमागमःसवसत्वात्पूर्वमेवप्रसर्त्तिपूर्व
त्रासिद्धमितिवचनात।षांतेतिअंतग्रहणसामार्थ्योघिष्वेसंप्रतिषांतोभूतपूर्वस्यणत्वनिषेधःक्षुभ्रादिः अविर्हितेति।नाभपूकमिगामिइत्याद्पतुपोगीग्र
स्येवपंचार्थः॥ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

2213

भा०कै० ८ अनाविनापंप्रसज्यप्रतिषेधइति।पारोपंक्लेस्वकप्रमाशान्नघःपर्युदासेद्यचसइ शस्यैववर्णांतरस्यनिमित्तत्वेनोपादानास्वसाभ्नेह्विचनस्याप्रसंगात्तस्मान्नोपपद्युदास्ये
७९ पदस्यस्वइति किंतर्हिप्रसज्यप्रतिषेधाविनेति-अयंपारस्त्रत्रप्रतिषेधोविधिरनुमीयते अचउत्तरस्यपरोननंद्विर्वचनंसर्वत्राभिवपतोविप्रतिषेधतेएवंचानैमित्तिकं

णोऽस्तु।।किमर्थंतृतीयानिर्देशः।।क्रियते नद्यावित्येवोच्यता आनंतर्यमात्रेऽस्त्वंयथास्यात।पञ्चाऽपाञा अपसंख्याताद्देशःकस्मान्नभवति आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसंख्यातानुदेशोनेतिपदेशप्रतिषेधंशास्ति।यन्नाम्नुःकिमर्थतृतीयानिर्देशःक्रियतेनद्यावित्येवोच्यतआनंतर्यमात्रेऽस्त्वंयथास्यात।पे
द्याऽअपसंख्यातानुदेशःकस्मान्नभवति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापतिनेहसंख्यातानुदेशोभवतीतियदयंतोःषीतिप्रतिषेधंशास्ति।नपदाऽनामिनि।किंसमाभ
वतिकाप्रपयःअत्यल्पमिदमुच्यतेअनामिति।अनाम्नवतिनगरीणांचेतिवक्तव्यंषत्वंणत्वंवति:सस्नगरीपरोःपरोऽनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यव
चनंपरोऽनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवक्तव्यं वाद्यंपंत्वङ्गपंञ्अनविचाद्विर्वचनेयणोमयइतिपरोऽपरोऽनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यवचनंप
रोऽनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवक्तव्यप्रपत्वङ्ग्अनचिचद्विर्वचनेयणोमयइतिवक्तव्यंकिमुदाहरणं परिपणाइतिपंचभीशरइतिषष्ठी वत्य
रःहीरं-आस्सराइत्युदाहरणा अवसानेच अवसानेचद्वेभवतइतिवक्तव्यवाक्त्वुक।तन्नर्हिवक्तव्यंनक्तव्यं नापंप्रसज्यप्रतिषेधः अविनोक्तिकिज
हिपर्युदासोऽपर्यदन्यस्वइतिनादिन्यादिन्याक्रोशेपुत्रस्येतितत्सतन्परेवेनादिन्याक्रोशेपुत्रस्येत्यत्रतत्परेवेतिवक्तव्यपुत्रपुत्रादिनीं।वाहतजग्ध
परेचवाइजग्धपरेइतिवक्तव्यंपुत्रहा।तीपुत्रजग्धापुत्रजग्धीचयोद्वितीयाःशरिपोष्करसादेःचयोद्वितीयाभवंतिशरिपरतःपोष्करसादेरावार्य
स्यमते चय्याः अससराः।।
द्विर्वचनमवसानेपिभवति।।वेत्यधिकाराद्वाभवति।वेत्याधिकाराद्वाभवति नादिन्याहतजग्धाघइति।हतजग्धवंतत्परंचेतिविशेषणात्समासोराजदंतादित्वा राम०
द्वित्वापरशब्दस्यपरनिपातपुत्रहनीतिवहुव्रीहिः अस्वांगपूर्वपदेतिवाङीष्।। ।। ७ ७ ७ ॥ ७ ॥ श्रीरामायनमः ।।।। ७९

2214

कवोऽभू रिसवर्णे शिवीति उरस्याप्रकारस्यपरतीमःप्यासंख्याअपवीदनंतवर्णस्यहणाननुयथासम्भावीनहियथास्यमसत्यपि असवर्णोऽपूर्वपरा
अर्थहवर्णग्रहणंस्यत आअ किमर्थमिति अकारस्याकारवचनेप्रयोजनाभावात प्रश्न अकारोपमितिवर्णार्थमिहग्रामत्रेविवृतदोषयुक्तेःकाऽप

अः पूर्वत्वेसवर्णेऽपवादस्तुपसंख्यान उदःपूर्वत्वेसवर्णेऽपवादस्तुपसंख्यानंकर्त्तव्यं अप्योद्धरणमुत्कंदरोगो वैतिवक्तव्यं उत्कंदकोरोगः शब्दोदि
षत्वमभिमतंलोकेनतच्छ्रणोतिप्रयोजनं षत्वमभीतिवक्तव्यकिंप्रयोजनं तन्न्यरोकेनतच्छ्रणोति अभ्योले प्रकृतिचेरीभवति
विवीत्वापत्तिपकतिजग्धप्रकृतिजग्धाभवति जिजनिवेतिनुदरी कर्तोऽभ्रिसवर्णे सवर्णग्रहणांकिमर्थं सुरोभूरिसवर्णग्रहणं
संसस्यप्रतिषेधार्थं भूवोऽरिसवर्णग्रहणंक्रियते संख्यातानुभोभूदितिकिंचस्याद्रहनस्यात् शिशिरपिशिरअअकिमर्थमि
दमुच्यते अकारोऽयमक्षरसमाम्नायेविवृतउपदिष्टस्तस्यसंवृततापत्तिःक्रियते।।

पदिष्टःतस्यप्रयोगेसंवृतत्त्वेवीवारणार्थमिदंप्रत्यापत्तिवचनंअक्षरसमाम्नायानहर्तेसकलशास्त्रोपपन्नत्वं।। ७ ७ ७ ७ ७ ।।।।

भा०कै०८ किंपुनरिति। कस्मात्पुनः कारणादिदमुच्यते। निमित्तकारणाहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमाप्रलोकोपपत्यागमप्रश्नः। प्रयोजनं चेत्याकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः।
८० तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्त्तिककृता पूर्वमेव प्रतिपादितं आदेशोऽर्थमिति अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्यो कं इत्याशङ्क्याभ्यामिति पद
दीर्घप्रयोजनमकारवार्त्तिकेनाप्यपृक्तं तामत्यारब्यातं नैवं केनचन वै दैर्घ्यप्लुतौ संवृतौ किं ताहि विवृतौ योऽल्कोऽभविष्यत् इति तत्रापि प्रयोजनं तासमदात्वादिह प्रत्याख्याना
दशेनकृतः पूर्वमेव प्रत्याख्यातात्। आकारस्येति इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनं लोकेन वेदे च कार्यः। किं विवृत इति। दीर्घप्रतिषेध इति। दीर्घप्लुतयोः प्रत्यार्षत्वात्तु

किंपुनः कारणं विवृत उपदिश्यते आदेशार्थं सवर्णार्थं च विवृतः स्यात् आकारस्य तथान्त्स्थवदयं याणिनेत्युक्ते आदेशाय तावत् ह्रस्वाश्रयं द्वन्द्वः ३ अ
तर्पतो विवृत तस्य विवृतो दीर्घप्लुतौ वा स्याताम् सवर्णार्थं च अकारः सवर्णान् ग्रहणेन आकारस्य विधानं यात्रा स्यात् आकारस्यो तथा ह्रस्वस्त्वचा अत्रि तद्दो।
तिद्दो। तिमात्राक्षर ह्रस्वत्र आकारस्य ह्रस्व अचा नो विवृत ओनिति संवृतः स्यादित्येवमर्थं प्रत्यापत्तिः अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हि। तित्र कारस्य प्रत्यापत्तौ
दीर्घप्रतिषेध अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्वद्रमाला। नैष दोषः प्रयोगमकृतिलक्षणोऽस्मद्वर्णानां हसामादेशो नोच्यते दिव्यं तन्दोत्तर्य
तौ ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति आदेशस्य वाक्यात् तपरत्वात्सवर्णान् गृह्णाति आदेशस्य वाक्यात्तपरत्वात्सवर्णाग्रहणं न प्राप्नोति केषां तर्हि उदा
हरणार्थं तावत् अनुनासिकानां ॥ ॥ ६८ ॥

तस्यापि प्रतिषेधो वक्तव्यः क्वचित्तु दीर्घप्लुतप्रतिषेधः इति पाठः ह्रस्वस्यान्यतरोऽविवृतो भाव्यत्वात्सवर्णत्वात्सवर्णानां माहकरति दीर्घप्लुतयोरपि स्यात् संवृतो
ऽकारः स्यमोतीति प्रतिषेध उच्यते आदेशस्येति संवृताकारो भवतीति वाक्यार्थं माहनाशनयीतिका अप्रमाणत्वात् तथा इति। तत एव पुरावृत्तः संवृत
क्षरित तद्रूपापत्रस्य पाणिनिनापि ह्रस्वदीर्घप्लुता भोग्या भाष्ये इत्यन्तस्य संवृततेत्यर्थः इतिसर्वमुपपन्नमित्याह्निकप्रत्युत्तरिष्यत्यात् ॥ ६८ ॥
२

भा०कै०८ सिद्धं त्विति अदस्य इति सूत्रं कर्तव्यं तत्र वक्तव्यं तत्र तपरोऽपरप्रदेशाद्विति पूर्वकारं तपरत्वम्। तपरत्वं परमिति एवं द्वितीयपक्षे पुनः तत्र सूत्रे स्यान्यकारोऽभिन्नकालो
८१ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति आदेशास्तु तत्कालान्त्रगुणातःसुक्रालत्रग्रहीष्यति कैचिद् दधिति द्वावपि तपरौ परितस्याविशया दुःएकशेषेति द्वैशहेति। प्रमानिवि

ति द्वंद्वंतपरनिर्देशात् सिद्धमेतत्कार्यं तपरनिर्देशात्तपरनिर्देशः कर्तव्यः अत् अदिति। अपर आह अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः अ
कारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः खट्वामाला नैष दोषः दीर्घाणां सामर्थ्यान्न भविष्यति इदं तर्हि प्राप्नोति आभ्याम् अत्रापि दीर्घ
वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति इदं तर्हि अपि काकः श्येनायते नतु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति अन्यदीर्घवचने प्रयोजने
प्रयोजनं किंक्षीयति मक्षूमक्षूपति आदेशस्य चानन्तर्यात्सवर्णान्न गृह्णाति आदेशस्य चानन्तर्यात्सवर्णान्न गृह्णाति केषां उदा
त्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानां सिद्धं तु तपरनिर्देशात् सिद्धमेतत्कार्यं तपरनिर्देशात् तपरनिर्देशात् तपरनिर्देशः कर्तव्यः अत् अदि
ति एकशेषनिर्देशाद्वास्त्वनुनासिकमिव्यालाभगवतः पाणिनेः सिद्धं एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धं एकशेष
निर्देशोऽयम् अ अ इति इति श्रीपतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं पा
दश्चतुर्थोऽध्यायश्चाष्टमः॥ सकलाह्निकसंख्या ८५

कात्यकाराः स्यानिनो निर्दिश्यन्ते एव मादेशा अपि यद्वेतात् एकशेषात् अस्थान्यादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति कालो दीर्घाप्लुतौ स्यानिमिनिर्ग्र
हीते तत्र यथासंख्यं सवर्णविवृतानां दीर्घो न संवृतो देशः स भवतीति स्फुटमिदं इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्या राम०
ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निके पादश्चतुर्थः अध्यायश्चाष्टमः समाप्तः॥ ८ ८१

।। कारयांगृहीतं मकरस्थे गुरो सगन
।। इति महाभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ।।
श्रीरामकृष्णाय नमोऽस्तु ।। राम
महाभाष्यस्य पुस्तकमिदम् आह्निक०

00138935

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019